Studia Historica Nitriensia 2017 / Supplementum – mimoriadne číslo časopisu venované životnému jubileu prof. Petra Romsauera:

SEDEM DECÉNIÍ PETRA ROMSAUERA

Časopis / Review / Zeitschrift
Studia Historica Nitriensia 2017/ ročník 21/Supplementum – mimoriadne číslo časopisu venované životnému jubileu prof. Petra Romsauera: Sedem decénií Petra Romsauera

Vedecká rada časopisu / Scientific Board of the Journal:
prof. Janka Hečková, CSc. – predsedníčka / Editor-in-chief
prof. Jozef Bujna, CSc.; PhDr. Sixtus Bolom-Kotari, PhD. (Historický ústav AV, Česká republika); Mgr. Gabriela Dudeková, PhD. (Historický ústav, Slovenská akadémia vied); doc. PhDr. Ľubica Harbuľová, CSc. (Prešovská univerzita v Prešove); doc. PhDr. Martin Hetényi, PhD.; Dr. Hab. Marcin Hlebionek (Univerzita v Toruni, Poľsko); prof. PhDr. RNDr. Peter Chrastina, PhD. (Univerzita Tomáša Baťu v Zlíne, Česká republika); doc. PhDr. Peter Ivanič, PhD.; prof. PhDr. Jozef Leikert, PhD. (Historický ústav Slovenskej akadémie vied); doc. PaedDr. Martin Pekár, PhD. (Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach); prof. PhDr. Peter Romsauer, CSc.; prof. PhDr. Egon Wiedermann, CSc.; prof. Márta Font, DrSc. (Univerzita v Pécsi, Maďarsko); prof. Eva Selecká Mârza, PhD. (Univerzita v Alba Iulii, Rumunsko); prof. PhDr. Eva Semotanová, DrSc. (Historický ústav AV, Česká republika)

Recenzenti Supplementa Sedem decénií Petra Romsauera
prof. Jozef Bujna, CSc., doc. PhDr. Noémi Beljak Pažinová, PhD., doc. Mgr. Mária Hajnalová, PhD., Mgr. Zuzana Borzová, PhD., Mgr. Dominik Repka, PhD., Mgr. Jakub Godiš, Mgr. Ladislav Chmelo, Mgr. Matej Styk, Mgr. Katarína Šimunková – Katedra archeológie Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre; PhDr. Vladimír Mitáš, PhD., PhDr. Eva Horváthová, PhD., PhDr. Ondrej Ožďáni, CSc., Mgr. Alena Bistáková, PhD. – Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre; Mgr. Radoslav Čambal - SNM-Archeologické múzeum Bratislava; Mgr. Zuzana Zetochová, PhD.; Mgr. Anita Kozubová, PhD.

Publikácia vznikla v rámci riešenia projektu Vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva, vedy výskumu a športu SR a Slovenskej akadémie vied č. 1/0208/15

Výkonní redaktori / Managing Editors
Noémi Beljak Pažinová, Zuzana Borzová

Adresa redakcie / Editorial Office
Katedra histórie, Hodžova 1, Nitra 949 01; email: shnnitra@gmail.com

Vydavateľ / Publisher
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Trieda Andreja Hlinku 1, Nitra 949 01

Zalomenie / Layout
Noémi Beljak Pažinová, Pavel Albert

Návrh obálky / Cover design
Egon Wiedermann

Jazyková korekcia / Language correction
Mgr. Martina Lukáčová, PhD. – slovenský jazyk
doc. PhDr. Mária Hricková, PhD., doc. Mgr. Mária Hajnalová, PhD. – anglický jazyk

Časopis je databázovaný v:
European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH Plus);
Central and Eastern European Online Library (CEEOL);
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH);
EBSCOhost;
Humanities – Sozial und Kulturgeschichte (H-Soz-u-Kult).

Dátum vydania: 30. jún 2017

Mimoriadne číslo časopisu Studia Historica Nitriensia, venované životnému jubileu prof. Petra Romsauera
IČO vydavateľa: 00 157 716
Evidenčné číslo MK SR: EV 4615/12
ISSN 1338-7219

OBSAH / CONTENTS / INHALT

BUJNA, Jozef: Jubilantovi....6
BUJNA, Jozef: To the jubilee – celebrant....6

HEČKOVÁ, Janka: Milý jubilant....12
HEČKOVÁ, Janka: Dear jubilee – celebrant....12

TABULA GRATULATORIA....15

Vedecké štúdie / Original Research

BÁTORA, Jozef – TÓTH, Peter – RASSMANN, Knut – MÜLLER-SCHEEβEL, Nils: Vráble-Fidvár – centrálne sídlisko európskeho významu. Osídlenie zo staršej doby bronzovej....19
BÁTORA, Jozef – TÓTH, Peter – RASSMANN, Knut – MÜLLER-SCHEEβEL, Nils: Vráble-Fidvár – central place of the European importance. Settlement from the Early Bronze Age....31

BELJAK PAŽINOVÁ, Noémi – ŠALIOVÁ, Soňa: Zabudnutý cintorín Kakathu objavený?....35
BELJAK PAŽINOVÁ, Noémi – ŠALIOVÁ, Soňa: Kakath forgotten cemetery discovered?....45

BISTÁK, Peter – BORZOVÁ, Zuzana – BORZA, Martin: Porovnanie výsledkov terénnej prospekcie a leteckého laserového skenovania hradiska na Veľkom a Malom Lysci....49
BISTÁK, Peter – BORZOVÁ, Zuzana – BORZA, Martin: Comparing the results of the terrain prospecting and airborne laser scanning of the hillfort on Veľký and Malý Lysec....58

ETTEL, Peter: Höhensiedlungen der Spätbronze- und älteren Eisenzeit an der Saale bei Jena und in Mitteldeutschland....61
ETTEL, Peter: The Late Bronze Age and Early Iron Age hilltop settlements near the river Saale/Jena and in Central Germany....76

GODIŠ, Jakub: K otázke plastickej výzdoby na amforách karpatských mohylových kultúr....79
GODIŠ, Jakub: The question of plastic decoration on the amphora-form ceramic vessels of the Carpathian Tumulus Grave Cultures....90

ILON, Gábor: Skythische Spiralringe oder Piercings aus West-Transdanubien und ihre Symbolik....97
ILON, Gábor: Scythian spiral jewellery or piercings from West-Transdanubia and their symbolic meaning....111

JANÁK, Vratislav: „Skýtská“ militaria z Kotouče u Štramberka a jeho nejbližšího okolí....117
JANÁK, Vratislav: “Scythian” militaria from Kotouč u Štramberka and its nearest surroundings....133

KMEŤOVÁ, Petra: Guláš či stehienko? Zvieracie kostrové zvyšky z halštatských mohýl v Dunajskej Lužnej-Nových Košariskách ako doklad mäsitej stravy?....137
KMEŤOVÁ, Petra: Stew or thigh? Animal skeletal remains from the Early Iron Age barrows in Dunajská Lužná-Nové Košariská as an evidence of meat dishes?....152

NOVINSZKI-GROMA, Katalin: New data on the burial customs in the Early Iron Age on the basis of examples from Northeast-Transdanubia....155
NOVINSZKI-GROMA, Katalin: Nové dáta o spôsoboch pochovávania v staršej dobe železnej na príkladoch zo severovýchodného Zadunajska....169

RAJTÁR, Ján – KOLNÍKOVÁ, Eva – KUZMOVÁ, Klára: K osídleniu Chotína v dobe rímskej...173
RAJTÁR, Ján – KOLNÍKOVÁ, Eva – KUZMOVÁ, Klára: The Settlement of Chotín in the Roman Period....190

REPKA, Dominik: Deponovanie (?) spôn a kruhového šperku v nádobách vo výbave keltských hrobov na území Karpatskej kotliny....195
REPKA, Dominik: Deposition (?) of fibulae and rings inside vessels in equipment of Celtic graves in the territory of the Carpathian Basin....207

STYK, Matej: Príspevok k spôsobu pochovávania na pohrebisku z prelomu doby halštatskej a laténskej v Bučanoch....209
STYK, Matej: Contribution to burying method at the burial ground from the turn of Hallstatt and La Tène period in Bučany....221

TICHÝ, Radomír – AULICKÁ, Monika – KOVÁŘ, Filip – ŠICHANOVÁ, Petra: Keramický odpad na sídlišti HD/LTA v Tuněchodech u Chrudimi, Česká republika....223
TICHÝ, Radomír – AULICKÁ, Monika – KOVÁŘ, Filip – ŠICHANOVÁ, Petra: Pottery debris from the HD/LTA site Tuněchody near Chrudim, Czech Republic....234

VLADÁR, Jozef – WIEDERMANN, Egon: Z pontských stepí na západ – ku karpatským autochtónom....237
VLADÁR, Jozef – WIEDERMANN, Egon: From the Pontic steppes to the west – to the Carpathian autochthones....252

ZETOCHOVÁ, Zuzana: Variability of the Vekerzug Culture burials in the Middle Danube Region....255
ZETOCHOVÁ, Zuzana: Variabilita pohrebov vekerzugskej kultúry v strednom Podunajsku....265

Prehľadová práca / Review Article

HORŇÁK, Milan: Stav bádania v problematike sídliskových štúdií lužickej kultúry na Slovensku....269
HORŇÁK, Milan: State of research on the issue of the settlement studies of the Lusatian Culture in Slovakia....280

MITÁŠ, Vladimír: Slovenské povodie Ipľa v dobe halštatskej (stav výskumu)....283
MITÁŠ, Vladimír: The Slovak territory of the Ipeľ river basin in the Hallstatt Period (State of research)....295

NEVIZÁNSKY, Gabriel – PROHÁSZKA, Péter: Jozef Ľudovít Holuby und die archäologischen Denkmäler von Zemianske Podhradie/Nemespodhragy aus dem Jahr 1881....297
NEVIZÁNSKY, Gabriel – PROHÁSZKA, Péter: Jozef Ľudovít Holuby a archeologické pamiatky zo Zemianskeho Podhradia z roku 1881....306

VADAY, Andrea – SZAKOS, Éva: Scythian Period Sites in Nógrád county.....309
VADAY, Andrea – SZAKOS, Éva: Lokality zo skýtskeho obdobia v Novohradskej župe.....319

Materiálová prípadová štúdia / Material Case Study

BOBEK, Pavol – TOČÍK, Anton (†): Eneolitické osídlenie Bukovej.....323
BOBEK, Pavol – TOČÍK, Anton (†): Aeneolithic occupation of Buková.....334

BOUZEK, Jan: Balkánské a řecké kuchyňské nádobí v Pistiru a jinde v Thrákii: místo pyraunů v kuchyni a stolování.....343
BOUZEK, Jan: Balkan and Greek kitchenware in Pistiros and elsewhere in Thrace: pyraunoi in the kitchen and dining.....347

ČAMBAL, Radoslav: Železná dýka typu Gamów trácko-kimerského horizontu zo Slovenska.....349
ČAMBAL, Radoslav: The Gamów type iron dagger of the Thraco-Cimmerian horizon from Slovakia.....354

DAŇOVÁ, Klaudia: Predbežné výsledky výskumu halštatskej osady v Bernolákove.....357
DAŇOVÁ, Klaudia: Preliminary results of the Hallstatt Age settlement excavation in Bernolákovo.....364

CHMELO, Ladislav – ŠEBESTA, Bohuslav – ŠÚTOR, Marek – ŽÁK MATYASOWSZKY, František: Eneolitické obytné objekty z Dolných Naštíc.....371
CHMELO, Ladislav – ŠEBESTA, Bohuslav – ŠÚTOR, Marek – ŽÁK MATYASOWSZKY, František: Aeneolithic housing features from Dolné Naštice.....380

JÁKY, András: A remarkable Early Iron Age grave from Szólád-Kertek mögött.....381
JÁKY, András: Pozoruhodný hrob zo staršej doby železnej zo Szólád-Kertek mögött.....391

KOTOROVÁ-JENČOVÁ, Mária: Výšinné sídlisko gávskej kultúry v Sedliskách-Podčičve.....397
KOTOROVÁ-JENČOVÁ, Mária: Upland settlement of the Gáva Culture in Sedliská-Podčičva.....406

KOZUBOVÁ, Anita – BIELICH, Mário – BISTÁKOVÁ, Alena – MILOVÁ, Beáta: Sídlisko vekerzugskej kultúry v Lužiankach pri Nitre.....411
KOZUBOVÁ, Anita – BIELICH, Mário – BISTÁKOVÁ, Alena – MILOVÁ, Beáta: Vekerzug Culture settlement in Lužianky near Nitra.....427

KUZMOVÁ, Klára: Decorated Central Gaulish Terra Sigillata from Chotín.....437
KUZMOVÁ, Klára: Reliéfne zdobená stredogalská terra sigillata z Chotína.....442

KVIETOK, Martin: Výskum v lokalite Ľubietová-Vysoká.....445
KVIETOK, Martin: Verifying excavation on the site Ľubietová-Vysoká.....457

PATAY, Róbert – SCHOLTZ, Róbert G. – SCARD, Alexandra: Scythian Age quiver mount from the outskirts of Gyömrő (Hungary).....469
PATAY, Róbert – SCHOLTZ, Róbert G. – SCARD, Alexandra: Kovanie tulca zo skýtskeho obdobia z okolia Gyömrő (Maďarsko).....477

ŠIMUNKOVÁ, Katarína – VANGĽOVÁ, Terézia: Sídliskový objekt maďarovskej kultúry z Veľkej Mane.....481
ŠIMUNKOVÁ, Katarína – VANGĽOVÁ, Terézia: Settlement feature of the Maďarovce Culture from Veľká Maňa.....489

VELIAČIK, Ladislav: Depot náramkov z Nitrianskych Sučian, okr. Prievidza.....495
VELIAČIK, Ladislav: A hoard of bracelets from Nitrianske Sučany, Prievidza district.....503

Publikačná etika časopisu Studia Historica Nitriensia / Publication Ethics of the Studia Historica Nitriensia Journal / Veröffentlichung Ethik des Zeitschrifts Studia Historica Nitriensia.....507

Pokyny pre autorov/Instructions for the authors/Hinweise für Autoren 511

prof. PhDr. Peter Romsauer, CSc.
*** 15. 6. 1947**

Jubilantovi

Láska k archeológii ho sprevádza od ranej mladosti a dáva mu silu prekonávať aj neľahké rany osudu.

Už ako 10-ročný chodil sliediť na vykopávky, ktoré v jeho rodnom meste Štúrove realizoval Titus Kolník v rokoch 1956 a 1957. Ako čerstvý maturant gymnázia (vtedajšej Strednej všeobecno-vzdelávacej školy) už bol pomocným terénnym technikom na výskume neolitického sídliska, vedeného manželmi Vierou a Jurajom Pavúkovými v rokoch 1965-1966 v Štúrove. Skúsenosti a poznatky získané počas brigádnickej práce na tomto výskume výrazne umocnili jeho záujem o štúdium archeológie.

Mladícka túžba bola napokon naplnená štúdiom odboru archeológia na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Po jeho absolvovaní v roku 1971 nastúpil do Archeologického ústavu SAV v Nitre, kde bol čoskoro zaradený do internej ašpirantúry. V roku 1981 obhájil dizertačnú prácu na tému *Počiatky a vývoj doby halštatskej v strednom Podunajsku* a bola mu udelená vedecká hodnosť kandidáta historických vied (CSc.). V tom istom roku na svojej alma mater získal akademický titul Philosophiae doctor (PhDr.).

Počas svojho odborného pôsobenia v Archeologickom ústave SAV sa orientoval na európsku prehistorickú archeológiu, najmä na dobu bronzovú a halštatskú, so zameraním na problematiku sídelných štruktúr a kultúrnych vzťahov, o čom najlepšie vypovedajú viaceré jeho práce (*P. Romsauer: Zur hallstattzeitlichen Besiedlung der Südwestslowakei. In: Mitteilungen Arch. Institut, Beiheft 3. Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. Budapest 1986, 173-180; P. Romsauer – L. Veliačik: Entwicklung und Beziehung der Besiedlung der Lausitzer und mitteldonauländischen Urnenfelder in der Westslowakei. In: Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium Liblice 21-25. 10. 1985. Praha 1987, 295-304; P. Romsauer: Interconnections between the Middle and Southeastern Europe in the 2nd – 1st Millennium B. C. Urnfield and Hallstatt Periods. In: VI Symposium Internazionale di Tracologia, Firenze 11-13 maggio 1989. Roma 1992, 156-165;*

To the jubilee - celebrant

The love for archaeology has guided him since the early youth and still gives him the power to overcome many difficulties in life.

At the age of ten, he already used to go „nosing around“ the archaeological excavations in his hometown of Štúrovo, directed by Titus Kolník in 1956 and 1957. Being only a fresh graduate of a secondary grammar school, he already worked as an assistant field technician at the excavations of a Neolithic settlement, led by Viera and Juraj Pavúk in Štúrovo in 1965-1966. The experience and knowledge gained during the part-time summer job at these excavations strengthened his interest in archaeology.

The ambitions of his young heart were finally fulfilled by the study at the Faculty of Arts of the Comenius University in Bratislava. After the graduation in 1971, he joined the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences (SAS) in Nitra, where he was soon accepted for postgraduate internship. In 1981 he defended his dissertation entitled "*The Beginnings and Development of the Hallstatt Period in the Central Danube Region*" and was awarded the academic degree of the candidate of historical sciences (CSc.). In the same year, he became a Philosophiae Doctor (PhDr.) at his alma mater.

While working in the Institute of Archaeology of the SAS, he focused on European prehistoric archaeology, mainly the Bronze Age and the Hallstatt Period. He specifically targeted the topics of settlement structure(s) and cultural relationships, which is best documented by several of his works (*P. Romsauer: Zur halsstattzeitlichen Besiedlung der Südwestslowakei. In: Mitteilungen Arch. Institut, Beiheft 3. Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. Budapest 1986, 173-180; P. Romsauer – L. Veliačik: Entwicklung und Beziehung der Besiedlung der Lausitzer und mitteldonauländischen Urnenfelder in der Westslowakei. In: Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium Liblice 21-25. 10. 1985. Praha 1987, 295-304; P. Romsauer: Interconnections between the Middle and Southeastern Europe in the 2nd – 1st Millennium B. C. Urnfield and Hallstatt Periods. In: VI Symposium Internazionale di Tracologia, Firen-*

L. Veliačik – P. Romsauer: Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popolnicových polí na západnom Slovensku 1. AÚ SAV Nitra 1994, 255 s.).

Realizoval viaceré rozsiahle terénne archeologické výskumy a upriamil sa najmä na náročný výskum hradísk neskorej doby bronzovej a doby halštatskej, čo pochopiteľne našlo odraz aj v jeho odbornej spisbe (*V. Furmánek – L. Veliačik – P. Romsauer: Jungbronzezeitliche befestigte Siedlungen in der Slowakei. In: Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau im Mitteleuropa. Berlin – Nitra 1982, 159-179; P. Romsauer: Zu den vorgeschichtlichen Höhlensiedlungen im nordkarpatischen Raum und ihren kultischen Benutzung in der Urnenfelderzeit. Pravěk NŘ 5, Brno 1995, 127-146*). Z terénnych aktivít treba vyzdvihnúť prvý komplexný odkryv rondelu lengyelskej kultúry a včasnolaténskeho pohrebiska na Slovensku v Bučanoch (*J. Bujna – P. Romsauer: Späthallstatt- und frühlatènezeitliches Gräberfeld in Bučany. Slovenská archeológia 31/2, 1983, 277-304; J. Bujna – P. Romsauer: Siedlung und Kreisanlage der Lengyel-Kultur in Bučany. Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nitra – Wien 1986, 27-35*), ďalej odkryv najrozsiahlejšej vekerzugskej a germánskej osady v Chotíne a prvých známych obytných objektov lužickej kultúry na hradisku z neskorej doby bronzovej v Zemianskom Podhradí (*L. Veliačik – P. Romsauer: Výsledky výskumu hradiska lužickej kultúry v Zemianskom Podhradí. Predbežná správa. Slovenská archeológia 46/2, 1998, 224-251*).

So zámerom riešiť problematiku vývoja a zmien osídlenia na juhozápadnom Slovensku v priebehu mladšej doby bronzovej až doby halštatskej v závislosti od výkyvov holocénnej klímy sa stal jedným z priekopníkov paleoekologického bádania na Slovensku (*J. Pavúk – L. Veliačik – P. Romsauer: Veränderung von Siedlungsarealen als mögliche Folge klimatischer Schwankungen in der Westslowakei. In: Die Möglichkeiten und Perspektiven der West-Ost Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Wissenschaft mit dem Schwerpunkt auf der Umwelt und Gesundheit. Das Internationale Humboldtianer-Kolloquium anlässlich des 225. jährigen Geburtstages von Alexander Humboldt in Bratislava vom 21. bis 25. September 1994. ze 11-13 maggio 1989. Roma 1992, 156-165; L. Veliačik – P. Romsauer: Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popolnicových polí na západnom Slovensku 1. AÚ SAV Nitra 1994, 255 s.*).

He carried out numerous extensive archaeological field investigations and mostly focused on the challenging research of hillforts of the late Bronze Age and the Hallstatt Period, which, naturally, was reflected in his writings (*V. Furmánek – L. Veliačik – P. Romsauer: Jungbronzezeitliche befestigte Siedlungen in der Slowakei. In: Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau im Mitteleuropa. Berlin – Nitra 1982, 159-179; P. Romsauer: Zu den vorgeschichtlichen Höhlensiedlungen im nordkarpatischen Raum und ihren kultischen Benutzung in der Urnenfelderzeit. Pravěk NŘ 5, Brno 1995, 127-146*). From his field activities, we should point out the first complexly uncovered roundel of the Lengyel Culture and the early LaTène burial ground in Slovakia in Bučany (*J. Bujna – P. Romsauer: Späthallstatt- und frühlatènezeitliches Gräberfeld in Bučany. Slovenská archeológia 31/2, 1983, 277-304; J. Bujna – P. Romsauer: Siedlung und Kreisanlage der Lengyel-Kultur in Bučany. Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nitra – Wien 1986, 27-35*), excavation of the most extensive Vekerzug and Germanic settlements in Chotín and unearthing of the first known residential structures of the Lusatian Culture at the late Bronze Age hillfort in Zemianske Podhradie (*L. Veliačik – P. Romsauer: Výsledky výskumu hradiska lužickej kultúry v Zemianskom Podhradí. Predbežná správa. Slovenská archeológia 46/2, 1998, 224-251*).

Through his interest aimed at the correlation of the relationship between the changes in the late Bronze Age and Hallstatt period settlement patterns and the fluctuations of the Holocene climate, he became one of the pioneers in Slovakia who used palaeoecology in archaeology. (*J. Pavúk – L. Veliačik – P. Romsauer: Veränderung von Siedlungsarealen als mögliche Folge klimatischer Schwankungen in der Westslowakei. In: Die Möglichkeiten und Perspektiven der West-Ost Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Wissenschaft mit dem Schwerpunkt auf der Umwelt und Gesundheit. Das Internationale Humboldtianer-Kolloquium*

Bratislava 1995, 116-135; L. Veliačik – P. Romsauer: Der Umweltanteil an der Siedlungsstrukturgestaltung während der Urnenfelder- und Hallstattzeit in der Westslowakei. Przegląd Archeologiczny 46, Poznań 1998, 59-72).

V tom čase absolvoval tiež viaceré študijné cesty v zahraničí a výsledky svojej odbornej práce úspešne prezentoval na rôznych vedeckých konferenciách, čím si vybudoval medzinárodne uznávané renomé erudovaného odborníka. Jeho práce venované problematike prenikania cudzích kultúrnych vplyvov a spoločenstiev z východnej a juhovýchodnej Európy do prostredia stredného Podunajska, v ktorých vyčlenil prechodný kultúrny horizont a spresnil datovanie začiatku vekerzugskej kultúry na juhozápadnom Slovensku, sú výrazným prínosom pre riešenie problematiky neskorej doby halštatskej a včasnej doby laténskej (*P. Romsauer: Zur jung- und späthallstattzeitlichen Entwicklung in der Westslowakei. Mitteilungen der Östrereichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 37. Wien 1987, 109-113; P. Romsauer: The earliest wheel-turned pottery in the Carpathian Basin. Antiquity 65, No. 247, Cambridge 1991, 358-367; P. Romsauer: Nové nálezy vekerzugskej skupiny v Nitre. Slovenská archeológia 41/1, 1993, 5-39; P. Romsauer: Bemerkungen zur Späthallstatzeit im Nordostalpenraum. In: Die Osthallstattkultur. E. Jerem – A. Lippert, Hrsg. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron 10.-14. Mai 1994. Archaeolingua: Budapest 1996, 431-444; P. Romsauer: Veränderungen in der Siedlungstrukturen und in der Besiedlungstrategie während der erster Hälfte des 1. Jahrtausends v. Chr. unter östlichen Einflüssen. In: Proceedings of the XIII Congress UISPP, Forli-Italia 1996, Volume 4. Forli 1998, 629-636; P. Romsauer: K niektorým problémom neskorej doby halštatskej v severovýchodoalpskej oblasti. Acta Nitriensia 5. Zborník FF UKF v Nitre. Nitra 2003, 305-323*).

Nie menej pozoruhodné a prínosné sú štúdie, v ktorých sa mu podarilo preukázať prítomnosť cudzích spoločenstiev na juhozápadnom Slovensku i na južnej Morave aj na konci doby bronzovej a identifikované pamiatky začleniť do mezőcsátskej kultúry, a tak vyplniť hiát medzi záverečnou fázou neskorej doby bronzovej a počiatočnou fá-

anlässlich des 225. jährigen Geburtstages von Alexander Humboldt in Bratislava vom 21. bis 25. September 1994. Bratislava 1995, 116-135; L. Veliačik – P. Romsauer: Der Umweltanteil an der Siedlungsstrukturgestaltung während der Urnenfelder- und Hallstattzeit in der Westslowakei. Przegląd Archeologiczny 46, Poznań 1998, 59-72).

At that time, he also travelled and studied abroad and successfully presented the results of his scientific work at various conferences, which gained him international recognition of a qualified expert. His works on penetration of foreign influences and communities from eastern and southeastern Europe to the territory of the middle Danube region, where he determined a transitory cultural horizon and specified the dating of the onset of the Vekerzug Culture in southwestern Slovakia, represent a great contribution to solving the problems of the late Hallstatt and the early LaTène periods (*P. Romsauer: Zur jung- und späthallstattzeitlichen Entwicklung in der Westslowakei. Mitteilungen der Östrereichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 37. Wien 1987, 109-113; P. Romsauer: The earliest wheel-turned pottery in the Carpathian Basin. Antiquity 65, No. 247, Cambridge 1991, 358-367; P. Romsauer: Nové nálezy vekerzugskej skupiny v Nitre. Slovenská archeológia 41/1, 1993, 5-39; P. Romsauer: Bemerkungen zur Späthallstatzeit im Nordostalpenraum. In: Die Osthallstattkultur. E. Jerem – A. Lippert, Hrsg. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron 10.-14. Mai 1994. Archaeolingua: Budapest 1996, 431-444; P. Romsauer: Veränderungen in der Siedlungstrukturen und in der Besiedlungstrategie während der erster Hälfte des 1. Jahrtausends v. Chr. unter östlichen Einflüssen. In: Proceedings of the XIII Congress UISPP, Forli-Italia 1996, Volume 4. Forli 1998, 629-636; P. Romsauer: K niektorým problémom neskorej doby halštatskej v severovýchodoalpskej oblasti. Acta Nitriensia 5. Zborník FF UKF v Nitre. Nitra 2003, 305-323*).

The studies which prove the presence of foreign communities in southwestern Slovakia and southern Moravia also at the end of the Bronze Age and suggest the classification of the identified monuments to the Mezőcsát Culture, thus filling the gap between

zou staršej doby železnej (*P. Romsauer: Zur Frage der Westgrenze der Mezőcsát-Gruppe. In: Archaeology of the Bronze and Iron Age. E. Jerem – I. Poroszlai, eds. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3-7 October 1996. Archaeolingua: Budapest 1999, 167- 176; P. Romsauer: Domestic and exotic in the Late Bronze and Early Iron Age. The Mezőcsát Group and its relations. In: Funeral Practices as Form of Cultural Identity (Bronze and Iron Ages). 4th International Colloquium of Funeral Archaeology. Tulcea 22.-28. May 2000, 17-18*).

V monografickom spracovaní špecifického keramického zariadenia – prenosných piecok (pyraunov) – zmapoval rozšírenie tohto pozoruhodného artefaktu od Predného východu až po strednú Európu a komplexne ho zhodnotil v kontexte kultúrno-regionálnych vzťahov a kontaktov v dobe bronzovej a staršej dobe železnej (*P. Romsauer: Pyraunoi. Prenosné piecky a podstavce doby bronzovej a doby železnej. Nitra 2003, 266 s.*)

Svoje encyklopedické vedomosti, praktické skúsenosti i teoretické poznatky nadobudnuté počas dlhoročného odborného pôsobenia v Archeologickom ústave SAV v Nitre a v neposlednom rade hlboký vzťah k svojmu povolaniu naplno uplatnil a rozvinul, keď nastúpil dráhu pedagóga; najprv ako externista s prednáškami o pravekej archeológii pre poslucháčov odboru história – archeológia, vtedy ešte na Fakulte humanitných vied Vysokej školy pedagogickej (1992-1993), potom ako interný pracovník Katedry histórie a napokon od roku 1996 na samostatnej Katedre archeológie Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre.

V roku 1996 sa habilitoval prácou Juhozápadné Slovensko v prvej polovici I. tisícročia pred Kr. (*Štúdia k zmenám osídlenia a kultúrnej orientácie oblasti na rozhraní dvoch kultúrno-geografických celkov*) a stal sa vedúcim novoetablovanej Katedry archeológie. V roku 2003 získal na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre vedecko-pedagogický titul profesor. V inauguračnej prednáške pertraktoval svoje dlhoročné poznatky o staršej dobe železnej v Karpatskej kotline vo svetle východných vplyvov a kontaktov.

Svoje medzinárodné renomé využil

the final phase of the late Bronze Age and the initial phase of the early Iron Age, are no less remarkable and/or beneficial (*P. Romsauer: Zur Frage der Westgrenze der Mezőcsát--Gruppe. In: Archaeology of the Bronze and Iron Age. E. Jerem – I. Poroszlai, eds. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3-7 October 1996. Archaeolingua: Budapest 1999, 167- 176; P. Romsauer: Domestic and exotic in the Late Bronze and Early Iron Age. The Mezőcsát Group and its relations. In: Funeral Practices as Form of Cultural Identity (Bronze and Iron Ages). 4th International Colloquium of Funeral Archaeology. Tulcea 22-28 May 2000, 17-18*).

In his monograph on a specific type of ceramic equipment – portable kilns (pyraunoi) – he mapped the distribution of this noteworthy artefact from the Near East to the Central Europe and complexly evaluated it in the context of cultural-regional relations and contacts in the Bronze Age and the early Iron Age (*P. Romsauer: Pyraunoi. Prenosné piecky a podstavce doby bronzovej a doby železnej. Nitra 2003, 266 s.*).

He fully used and expanded his encyclopaedic and theoretical knowledge and practical experience gained during his long--time work at the Institute of Archaeology of the SAS in Nitra, as well as his deep love for his profession, when he started his pedagogical career; first as a visiting lecturer in prehistoric archaeology for students of history and archaeology at the then Faculty of Humanities of the Pedagogical College (1992-1993), later he became an internal employee of the Department of History and, finally, since 1996, he has worked at the Department of Archaeology of the Constantine the Philosopher University (UKF) in Nitra.

In 1996, he obtained his assistant professorship habilitation degree with the thesis Southwestern Slovakia in the first half of the first millennium BC (*A study of the changes in settlement and cultural orientation in the territory on the interface of two cultural-geographical units*) and became the head of the newly established Department of Archaeology. He obtained the scholar-pedagogical title of professor in 2003 at the Constantine the Philosopher University in Nitra. In his

v prospech nového pracoviska – Katedry archeológie na Filozofickej fakulte Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, ktorého bol spoluzakladateľom a osemnásť rokov vedúcim. Je len pochopiteľné, že v tomto postavení, bol taktiež spolutvorcom koncepcie výučby archeológie, garantom magisterského a doktorandského štúdia a spolugarantom habilitačného konania a konania na vymenúvanie profesorov v odbore archeológia. Postupne budoval kontakty s katedrami na domácich a zahraničných univerzitách a vysokých školách a konštituoval tak štúdium archeológie na UKF v európskych dimenziách. Jeho prednáškové cykly obsiahli celé praveké dejiny Európy – od počiatkov ľudskej civilizácie cez najstaršie roľnícke kultúry, dobu bronzovú a dobu železnú až po mladší pravek vo východnej a juhovýchodnej Európe.

Vyzdvihnúť sa žiada tiež jeho koncepčné a organizačné úsilie profilovať katedru archeológie v súlade s trendom modernej archeológie ako multidisciplinárnej vedy a implantovať do študijného programu nové vedné odbory a prístupy (počítačová podpora v archeológii, environmentálna archeológia, paleoekonomika), ako aj čo najviac prepojiť teoretickú výučbu s materiálovými praktikami, prácou v laboratóriách a terénnou praxou. Za početné terénne aktivity katedry tu uvádzam ako príklad projekt Výšinné sídliská neskorej doby bronzovej a staršej doby železnej na juhozápadnom Slovensku v kontaktnej oblasti stredodunajského, lužického a jazdecko-nomádskeho kultúrneho okruhu (ťažisko hradisko na Žibrici nad obcou Štitáre) a v ostatných rokoch výskum hradiska z doby halštatskej na Veľkom a Malom Lysci v pohorí Tribeč. Aj vďaka týmto aktivitám sa príprava študentov na katedre stala všestrannejšia a lepšie zacielená na uplatnenie v odbornej praxi.

Hľadajúc slová, ktorými by som stručne a výstižne charakterizoval osobnosť jubilanta, nenapadá ma výstižnejšie prirovnanie než „Archeológ telom i dušou“. V jeho osobe sa skĺbili snáď všetky predpoklady pre profesiu archeológa – nadšenie a zápal pre objavovanie, pozorovací talent, fotografická pa-

inauguration lecture, he presented his vast knowledge of the early Iron Age in the Carpathian Basin in the light of eastern influences and contacts.

He used his international recognition to the benefit of the new workplace – the Department of Archaeology at the Faculty of Arts of the Constantine the Philosopher University in Nitra, which he helped to establish and led for eighteen years. Being at his post, he naturally participated in creation of the study programme of archaeology. He guaranteed master and doctoral study programmes and co-guaranteed habilitation procedures and appointing of professors in the field of archaeology. He gradually enhanced contacts with departments at Slovak and foreign universities and colleges and, thus, he shaped the study of archaeology at UKF in European dimensions. His lecture cycles covered the whole prehistory of Europe – from the beginnings of human civilization, through the earliest farming societies, the Bronze and Iron ages to the late prehistory of eastern and southeastern Europe.

Accentuated should be also his conceptual and organizational effort to shape the Department of Archaeology in accordance with the trend of modern archaeology as a multidisciplinary science and implant new fields of study and approaches (computer sciences in archaeology, environmental archaeology, paleoeconomy) in the study programme; and also very close connection of the theoretical education and material study, laboratory work and field practices. As an example of numerous field activities of the department, I would like to mention the project called Hilltop settlements of the late Bronze Age and early Iron Age in southwestern Slovakia in the contact area of the Transdanubian, Lusatian and rider-nomadic cultural spheres (focused on the hillfort on Žibrica above the village of Štitáre) and recently, the investigations of the Hallstatt period hillfort on Veľký and Malý Lysec hills in the Tribeč mountain range. Also thanks to these activities, preparation of students at the department became more comprehensive and more suited for the scientific practice.

mäť, zmysel pre detail, analytické myslenie, široký rozhľad a v neposlednom rade pre vedca tak dôležité vedomie vlastnej omylnosti a sokratovskej pokory.

Jeho charakterové črty azda najlepšie vystihujú dve slová – náročný a kritický, najmä voči sebe. Nie je ľahké držať s ním krok (a to nie kvôli jeho telesnej výške). Študenti by asi povedali, že rovnako nie je ľahké urobiť u neho skúšku. Som však presvedčený, že väčšina z nich by zároveň dodala, síce veľa vyžaduje, ale ešte viac dáva. Ďalšími charakterovými črtami jeho osobnosti sú zásadovosť a britký humor. Napriek tomu, alebo práve preto(?), vyžaruje z neho interpersonálna príťažlivosť a je rovnako obľúbený ako vážený.

Za to všetko Ti, drahý priateľ, kolega a učiteľ, patrí naša úprimná vďaka.

K Tvojmu životnému jubileu, ktorého sa dožívaš 15. júna 2017, Ti Tvoji kolegovia a študenti želajú zdravie, bodrú myseľ a hodne síl, aby si svoje rozpracované zámery mohol úspešné finalizovať.

A tak v mene všetkých „*Ad multos annos!*“

Jozef Bujna

Looking for words which could briefly and clearly characterize the personality of the honoree, I cannot find anything more precise than “an archaeologist to the core”. His personality combines all aspects necessary for a good archaeologist – enthusiasm and passion for discoveries, talent to observe, photographic and eidetic memory, sense for detail, analytical thinking, wide breath of views and, last but not least the awareness of one’s own fallibility and Socratic humility, so important for a scientist.

Traits of his character can be best expressed by two words – demanding and critical, mainly to himself. It is not easy to keep up with him (and not because of his physical height). His students would probably say that it is not easy to pass his exams either. However, I am convinced that most of them would also add that even though he is demanding, he gives even more. Other features of his personality character are conscientiousness and witty humour. Despite this (or because of it?), he radiates interpersonal attraction and is popular as well as respected.

For all this, our dear friend, colleague and teacher, you deserve our hearty thanks.

On your jubilee on 15 June 2017, your colleagues and students wish you good health, fresh mind and a lot of power to bring your intentions and plans to a successful end.

So, on behalf of all of us – *Ad multos annos*!

Jozef Bujna

Milý jubilant,

podľa definície čas ako fyzikálna veličina vyjadruje interval medzi dvoma udalosťami alebo dobu trvania deja, v tomto zmysle je merateľný prijatými jednotkami a ako nepriestorové lineárne kontinuum, v ktorom sa udalosti dejú v zjavne nenávratnom poradí, je aplikovateľný aj na zaznamenávanie priebehu ľudského života. Subjektívne vnímanie času patrí do inej kategórie: nám čas uteká ako voda, alebo sa neznesiteľne vlečie podľa situácie, v ktorej sa práve nachádzame. K tejto „hlbokomyseľnej" úvahe ma priviedlo zadanie, napísať Ti niekoľko slov k Tvojmu výročiu. Hľadajúc inšpiráciu vyhrabala som zo dna šuplíka príhovor, ktorý som Ti venovala podľa môjho vnímania času toť predvčerom. Zistila som, že všetky Tvoje top vlastnosti som v ňom opísala vyčerpávajúcim spôsobom: renesančný muž mnohých schopností, s encyklopedickými vedomosťami, ktoré sa snaží odovzdať mladej generácii napriek jej odporu, žičlivý, nezištný, skromný, priateľský, štedrý, pohostinný, s otvoreným srdcom. Na tejto charakteristike sa nezmenilo, napriek času, nič. Uvedomila som si však, že hoci som autorkou príhovoru ja, v rovnakom duchu by ho mohli napísať aj iní Tvoji kolegovia. Preto som sa rozhodla tentokrát napísať intímnejšie vyznanie a pripomenúť Ti niekoľko momentov, keď sa naše plynúce časové línie dotkli.

Ak mám veriť Tebou šírenej informácii, ocitla som sa v časovej línii Tvojho života, skôr ako Ty v mojej. Udialo sa v prvom roku môjho vysokoškolského štúdia v Brne, kde si ma videl počas exkurzie bratislavskej katedry pri vitríne v múzeu (čo ja som tam robila?). K obojstrannému zoznámeniu prišlo až potom, keď som bola prijatá do Archeologického ústavu SAV v Nitre, a to ako Tvoja náhradníčka, počas Tvojho pobytu na vojne. V tejto súvislosti sa pýšim, že patrím k nemnohým žijúcim svedkom, ktorí Ťa videli ako holobriadka bez typického porastu. Vďaka tejto skúsenosti som s odstupom času mohla smelo tvrdiť, že Tvoja krásna dcéra je celý otec. Po Tvojom návrate z vojenskej služby sme spolu s ďalším naším

Dear jubilee – celebrant,

by definition, time as a physical quantity expresses the interval between two events or the length of action and, thus, it is measurable by accepted units and as a non-spatial linear continuum, in which events occur in a clearly irreversible order, it can be used to document a human's life. Our subjective perception of time belongs to another category – it runs very fast or is unbearably slow, depending on the situation we are in. This "deep" thought was inspired by the following task – to write a few words for the celebration of your jubilee. Looking for some inspiration, I dug a speech from the bottom of my drawer – a speech that I wrote to you just the other day (as it seems to me). I found out that I had described all your top qualities in an exhaustive way – a Renaissance man of many abilities, with encyclopaedic knowledge which he tries to pass to the young generation despite their resistance; kind, generous, modest, friendly, hospitable, with an open heart. In spite of the time that has passed, nothing has changed about this characteristics. However, I realized that although I am the author of the speech, your colleagues would write something more or less the same. So I decided that this time it will be a more intimate confession and I will recall a few moments when our timelines touched.

If I should believe the information that you are spreading yourself, I occurred on the timeline of your life before you occurred on mine. It happened during the first year of my university studies in Brno. You saw me there during an excursion with the department from Bratislava, standing next to a cabinet in a museum (what was I doing there?). We met later, when I was accepted at the Institute of Archaeology of SAS in Nitra as your substitute during your military service. So I can boast that I am one of the few witnesses who have ever seen you without your typical beard. Thanks to this experience, I could later claim that your beautiful daughter is just like her father. After your return from the military service, we created a trinity with my classmate and our generation compani-

generačným druhom a mojím spolužiakom Jozefom Bujnom vytvorili v ústave trojku, ktorá znášala dary aj útrapy života vo vzácnej symbióze. Spomínam si (ako by to bolo včera) na dobu, keď sme všetci traja finišovali s písaním dizertačných prác. Vo chvíľach, keď naše zúfalstvo a depresia vrcholili, urobili sme si deň voľna, navštívili sme všetky filmové predstavenia v dvoch nitrianskych kinách a dovŕšili sme chvíle slobody spoločným spevom melódií z Čardášovej princeznej v origináli (tejto produkcii konkuruje len naše verejné recitátorské predstavenie v klube ústavu). Kto niekedy počul spievať oboch mojich kolegov pochopí, v akom duševnom rozpoložení sme sa nachádzali.

Treba po pravde povedať, že sme Ti s kolegom Bujnom pripravili aj ťažšie chvíľky, ktoré preverili pevnosť základov nášho priateľstva. Mám na mysli situáciu, keď si zistil, že sme pri spracúvaní tzv. zberového materiálu v depozitároch ústavu všetky keramické zlomky, ktoré sme nevedeli časovo určiť, kreatívne zaradili do období, ktorým si sa venoval. Napriek tomu, zdá sa, si na nás nezanevrel. Ako inak si vysvetliť, že si s nami išiel aj do projektu otvoriť v Nitre výučbu archeológie na vtedajšej Pedagogickej fakulte. Bolo to v dobe, keď vďaka porevolučnej eufórii nebolo od myšlienky k realizácii ďaleko. Po dvoch desiatkach rokov strávených vo vedeckom ústave nie je ľahké skočiť za katedru. Možno sa so mnou nestotožníš, ale patrím k tým mnohým z našich spoločných priateľov, ktorí sú presvedčení, že pedagogická činnosť je Tvoja predurčená životná rola. So šírkou odborného rozhľadu to súvisí prednostne, ale ja by som vyzdvihla Tvoj vzťah k študenstvu. V očiach absolventov si sa posunul do levelu legendy, zážitky zo skúšok sú obľúbenou témou ich stretnutí práve tak, ako spomienky na beánie, letné terénne výskumy a exkurzie (v múzeách sme sa pred Tebou schovávali aj my učitelia v márnej snahe uniknúť vyčerpávajúcemu výkladu pred každou vitrínou). Druhou rovinou Tvojho pôsobenia na akademickej pôde je organizačná aktivita. Za Tvojho vedenia sa katedra stala uznávaným, odbornou aj laickou verejnosťou akceptovaným pracoviskom. Združil si okon Jozef Bujna. Together, we experienced gifts and sufferings of life in unique symbiosis. I can remember (like it happened yesterday) the time when we all were finishing our dissertations. Just when our desperation and depression were culminating, we went to see all films in the two cinemas in Nitra and crowned our moments of freedom with melodies from the Die Csárdásfürstin sung in their original version (only our recitation in the Institute's club can compete with this performance). Those who have ever heard my colleagues sing will understand the state of mind we were in.

To be honest, we must admit that with our colleague Bujna, we caused you some hard times as well and tested the fundaments of our friendship. I am talking about the situation when you found out that we had creatively classified all chronologically indeterminable fragments from the so-called collection material in the Institute's depository in the periods you were studying. Despite all this, you did not come to hate us. How else could we explain your willingness to start another project with us – opening archaeology studies in Nitra, the then Pedagogical Faculty. It was the period when due to the post-revolution euphoria, it was not far from an idea to its realization. After two decades spent in a scientific institute, it is not easy to jump behind a teacher's desk. You might not agree with me, but I am one of those many friends of ours who believe that teaching is your predestined role in life. It is mainly related to your expert knowledge but I would also emphasize your relationship to students. In the eyes of graduates, you have reached the level of a legend, their experiences from exams are a popular topic of their reunions, just like the memories of depositions, summer field investigations and excursions (in museums, even us, the teachers, were trying to hide from you in vain attempts to escape your lengthy explanations in front of each cabinet). Organization activity is another level of your work in the academic field. Under your leadership, the department became a respected and generally accepted institution. You attracted a great team of co-workers and made sure that

lo seba skvelý kolektív spolupracovníkov a postaral si sa tak o to, že je pracovisko vo výbornej kondícii aj pod novým vedením.

Na univerzitnej pôde sa nám zmenilo vnímanie letiaceho času: ak sme v ústave delili rok na výskumnú sezónu v teréne a prezimovanie na Nitrianskom hrade, bývalom sídle Archeologického ústavu, teraz ho delíme na semestre so skúškovými obdobiami ako pomlčkami medzi nimi. Vo víre semestra mladneme v živom kontakte s mládežou okolo seba, ktorá nás núti byť v strehu a na tepe doby. Cez skúškové šedivieme, nahlas si zúfame nad výsledkami svojej semestrálnej osvetovej činnosti (cez stenu, ktorá dlhé roky oddeľovala naše pracovne, sme sa navzájom počuli pri komentovaní výstupov našich študentov), aby sme akademický rok ukončili s dojatím sledujúc svojich absolventov pri preberaní diplomov.

Časové línie ľudských životov sú poznamenané stretnutiami s inými ľuďmi, väčšinou ide iba o uzlík alebo krátku nitku na tej pomyselnej čiare vzájomnej blízkosti, niekedy sa ale línie dvoch (s kolegom Bujnom troch) ľudí tak prepletú, že vytvoria pestrú výšivku spomienok na spoločne prežitý čas. Prajem si, milý Peter, aby sme spolu vyšívali ešte dlhé roky.

Janka Hečková

the department is in perfect condition also under the new management.

Our perception of time flying changed at the university. In the Institute, we used to divide the year into the investigation season in the field and winter spent at the Nitra castle, the former residence of the Institute of Archaeology. Now, we divide the year into semesters with exam periods like dashes between them. In the course of semesters, we grow younger in the lively contact with the young around us who make us alert and keep up with the times. During exams, our hair turns grey and we loudly despair over the results of our semestral educational efforts (through the wall that has separated our offices for years, we could hear each other comment on our students' outcomes) to finish the academic year moved when watching our graduates receive their diplomas.

Timelines of human lives are marked with meetings with other people. Mostly they are like knots or short threads on the imaginary line of mutual closeness. Sometimes, however, lines of two (with our colleague Bujna three) people become so entwined that they create colourful embroidery of memories of the time spent together. I wish, dear Peter, to embroider with you for many years to come.

Janka Hečková

TABULA GRATULATORIA

ARPÁŠ, Róbert
BARTA, Peter
BARTÍK, Juraj
BAXA, Peter
BÁTORA, Jozef
BEDNÁR, Peter
BELJAK PAŽINOVÁ, Noémi
BELJAK, Ján
BENEDIKOVÁ, Lucia
BEŠINA, Daniel
BIELICH, Mário
BISTÁK, Peter
BISTÁKOVÁ, Alena
BOBEK, Pavol
BONDÁR, Mária
BORZA, Martin
BORZOVÁ, Zuzana
BOUZEK, Jan
BREZŇANOVÁ, Gabriela
BŘEZINOVÁ, Gertrúda
BUJNA, Jozef
CZAJLIK, Zoltán
ČAMBAL, Radoslav
ČAPLOVIČ, Dušan
ČIŠECKÝ, Čeněk
ČUKAN, Jaroslav
ČURNÝ, Marián
DAŇOVÁ, Klaudia
DEBNÁR, Peter
DIAČIKOVÁ, Denisa
DIATKA, Cyril
DRESLEROVÁ, Dagmar
ĎURIŠ, Jozef
ETTEL, Peter
ELSCHEK, Kristián
FOTTOVÁ, Eva
FURMAN, Martin
FURMÁNEK, Václav
FUSEK, Gabriel
GABULOVÁ, Monika
GARAJ, Bernard
GEDIGA, Bogusław
GERE, Marek
GOGOVÁ, Stanislava
GODIŠ, Jakub
GRZNÁR, Peter
HAJNALOVÁ, Mária
HAJNALOVÁ, Eva
HANULIAK, Milan
HARUŠTIAK, Ján
HEČKOVÁ, Janka
HLAVATÁ, Jana
HOLKOVÁ, Gabriela
HORŇÁK, Milan

HORVÁTHOVÁ, Eva
HREHA, Rastislav
HUNKA, Ján
HUSÁR, Martin
CHAJBULIN KOŠTIAL, Jozef
CHEBEN, Ivan
CHMELO, Ladislav
CHRASTINA, Peter
ILON, Gábor
IVANIČ, Peter
JAKAB, Július
JANÁK, Vratislav
JAVORKOVÁ, Alica
JÁKY, András
JELÍNEK, Pavol
JIRKAL, Emanuel
JUROVÁ, Jarmila
KALIČIAKOVÁ, Zuzana
KMEŤOVÁ, Petra
KIČKOVÁ, Adriana
KOLNÍKOVÁ, Eva
KOVÁČIK, Peter
KOTOROVÁ-JENČOVÁ, Mária
KOZUBOVÁ, Anita
KRAJČIOVÁ, Daniela
KRČOVÁ, Denisa
KUJOVSKÝ, Rudolf
KUŠNÍROVÁ, Martina
KUZMOVÁ, Klára
KVIETOK, Martin
KREKOVIČ, Eduard
LABUDA, Jozef
LACZKOVÁ, Noémi
LÁTKOVÁ, Michaela
LUKÁČOVÁ, Martina
MARCI, Ľudovít
MÁCELOVÁ, Marta
MELLNEROVÁ ŠUTEKOVÁ, Jana
MILO, Peter
MILOVÁ, Beáta
MIROŠŠAYOVÁ, Elena
MITÁŠ, Vladimír
METZNER-NEBELSICK, Carola
NEBELSICK, Louis D.
NEMERGÚT, Adrián
NEVIZÁNSKY, Gabriel
NOVINSZKI-GROMA, Katalin
OLEXA, Ladislav
OŽĎÁNI, Ondrej
PALÁRIK, Miroslav
PALITEFKA, Jozef
PATAY, Róbert
PATERKA, Pavel
PAVÚK, Peter
PAVÚK, Juraj
PIETA, Karol
PINTÉROVÁ, Beáta
PRELOVSKÁ, Daniela
PROHÁSZKA, Péter
PULČÁR, Vlastimil
RAJTÁR, Ján
RATIMORSKÁ, Priska

RÁCOVÁ, Katarína
REPKA, Dominik
ROGANSKÝ, Lukáš
RUMAN, Ladislav
RUTTKAY, Alexander T.
RUTTKAY, Matej
RUTTKAYOVÁ, Jarmila
SCARD, Alexandra
SCHOLTZ, Róbert G.
SLIVKA, Michal
SOJÁK, Marián
STEGMANN-RAJTÁR, Susanne
STRUHÁR, Víťazoslav
STYK, Matej
SZAKOS, Éva
ŠABATOVÁ, Klára
ŠALKOVSKÝ, Peter
ŠEBESTA, Bohuslav
ŠIMUNKOVÁ, Katarína
ŠTEINER, Pavol
ŠTOLCOVÁ, Tereza
ŠÚTOR, Marek
TAMAŠKOVIČ, Jakub
TICHÝ, Radomír
TIRPÁK, Ján
TÓTH, Peter
TÖRÖK, Ľuboš
TURČAN, Vladimír
VALASEKOVÁ, Enikő
VADAY, Andrea
VÁLOVÁ, Katarína
VANGĽOVÁ, Terézia
VAVÁK, Július
VARSÍK, Vladimír
VELIAČIK, Ladislav
VENCLOVÁ, Natálie
VICZE, Magdolna
VLADÁR, Jozef
VNUČKOVÁ, Erika
VOJTEČEK, Marek
WIEDERMANN, Egon
ZAJACOVÁ, Barbara
ZELEŇÁKOVÁ, Daniela
ZETOCHOVÁ, Zuzana
ŽAÁR, Ondrej
ZÁBOJNÍK, Jozef
ŽÁK MATYASOWSZKY, František

VRÁBLE-FIDVÁR – CENTRÁLNE SÍDLISKO EURÓPSKEHO VÝZNAMU. OSÍDLENIE ZO STARŠEJ DOBY BRONZOVEJ[1,2]

Jozef BÁTORA – Peter TÓTH – Knut RASSMANN – Nils MÜLLER-SCHEEßEL

BÁTORA, Jozef – TÓTH, Peter – RASSMANN, Knut – MÜLLER-SCHEEßEL, Nils. Vráble-Fidvár – central place of the European importance. Settlement from the Early Bronze Age. The archaeological site Vráble-Fidvár belongs to one of the most well-known sites in Slovakia. Current field activities have been realized since 2007 within the framework of the joint Slovak-German project the aim of which has been to explore the origin, development and the fall of the fortified settlement from the viewpoint of a broad spectrum of research disciplines. A geo-magnetic survey of an area of 140 ha detected several components from Prehistory and Protohistory. Field-walking survey and excavation were carried out in different areas within the large settlement complex from the Early Bronze Age. They showed that the houses in the central part of the settlement (acropolis) differed from others in their architecture and building materials. Eastward and southward from the fortification, there are dozens of storage pits which may the evidence of different reserve management. The burial ground was located approximately 300 m south of the fortified area. Up till now there have been excavated 37 graves dated to the Únětice Culture; an absolute majority of them were secondarily opened. An important aspect of the formation of the Early Bronze Age settlement was a suitable geographical location and proximity to sources of the non-ferrous metal ores.

Keywords: Vráble-Fidvár, Early Bronze Age, tell settlement, fortification, burial ground, economic bacground;

Kľúčové slová: Vráble-Fidvár, staršia doba bronzová, tellové sídlisko, fortifikácia, pohrebisko, hospodárske zázemie;

ÚVOD

Medzi archeologickými náleziskami na Slovensku zaujíma lokalita Vráble-Fidvár výnimočné postavenie. Svedčí o tom aj skutočnosť, že je v povedomí odbornej verejnosti už takmer 150 rokov. Mimoriadna koncentrácia nálezov z takmer každého obdobia praveku i včasnej doby dejinnej poukazuje na priaznivé životné podmienky vrábeľského mikroregiónu a dokumentuje bohatú minulosť tejto oblasti.

Archeologická lokalita Fidvár sa nachádza neďaleko južného okraja mesta Vráble (obr. 1). Leží na ľavom brehu rieky Žitavy, na mierne vyvýšenej plochej terase, na mimoriadne úrodnej čiernozemi. Najstaršie informácie o nálezisku sa po prvýkrát v odbornej literatúre objavili v druhej polovici 19. storočia, kde je nazývaná ako Földvár, čo v preklade z maďarčiny znamená Zemný hrad. Po roku 1918 sa popri maďarskom názve Földvár stretávame už i s jeho pomenovaním ako Fidvár, ktorý sa používa do súčasnosti.

[1] Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-14-0550, grantom VEGA č. 1/0411/16, DFG č. RA557/5-2 a CE HnS: Hrady na Slovensku.

[2] Štúdia je rozšírením príspevku, ktorý bol publikovaný v zborníku „Keď bronz vystriedal meď" (*Bátora/Tóth/Rassmann 2015*, 123-134) a je doplnená o najnovšie poznatky a výsledky terénneho výskumu.

Obr. 1. Vráble-Fidvár. Situovanie lokality: A – v rámci Slovenska; B – na mape 1:10 000; C – na ortofotomape (zdroj: GoogleEarth)

HISTÓRIA ARCHEOLOGICKĚHO BÁDANIA

Najstaršie informácie o lokalite Vráble-Fidvár boli odbornej verejnosti známe už v druhej polovici 19. stor. a súviseli s VIII. medzinárodným archeologickým a antropologickým kongresom, ktorý sa konal v Budapešti v roku 1876 (*Henszlmann 1876*, 266, 267). V nasledujúcom období sa vďaka tomuto kongresu, ako aj blížiacim sa tzv. Miléniovým oslavám v roku 1896, zintenzívnilo zbieranie archeologických a historických pamiatok na území celej Tekovskej župy. Členovia Maďarskej historickej spoločnosti, pôsobiaci v tejto župe, sa aktivizovali a vytvorili mapu pravekých archeologických lokalít (aj s vyobrazením Vrábeľ) z územia Tekovskej župy, ktorá vyvolala veľkú pozornosť odborníkov (*Dillesz 1903*, 285).

O archeologické nálezy a náleziská z vrábeľského regiónu sa koncom 19. a začiatkom 20. storočia intenzívne zaujímal miestny poštmajster, amatérsky archeológ, J. Nécsey. Osobitnú pozornosť pri svojich terénnych prieskumoch venoval nálezisku Fidvár, odkiaľ pochádzajúce nálezy tvorili jadro jeho rozsiahlej archeologickej zbierky, ktorú v roku 1927 daroval mestu Levice. Nécseyho zbierka sa tak stala základom zbierkového fondu dnešného Tekovského múzea (*Palaťková 2012*, 13-15).

Prvé kvalifikované odborné práce na Fidvári uskutočnil inžinier, zememerač Š. Janšák v 30. rokoch 20. storočia; vyhotovil detailný topografický popis lokality a kartograficky ju zameral. Taktiež opísal systém opevnenia (fortifikácie) sídliska, tvoreného priekopami. Všimol si neobvyklú koncentráciu nálezov na poliach. Podľa jeho slov „...zlomky (črepov) ležia doslovne jeden vedľa druhého tak, že prekážajú i pri obrábaní poľa“ (*Janšák 1931*, 53-56).

Prvý riadny archeologický výskum na Fidvári uskutočnil v roku 1967 A. Točík, vtedajší riaditeľ Archeologického ústavu SAV v Nitre. Zisťovacia sonda, situovaná na severnom

okraji náleziska, bola dlhá 50 m a široká 2 m. Za pomerne krátky čas trvania výskumu sa mu podarilo získať pozoruhodné výsledky. Zistil, že sídlisko má tellový charakter, pričom hrúbka sídliskových vrstiev v centrálnej časti opevneného sídliska dosahovala miestami takmer 300 cm (*Točík 1986*).

VIACVRSTVOVÉ OSÍDLENIE

Najstaršie nálezy na Fidvári svedčia o jeho osídlení už v období lengyelskej a badenskej kultúry. Intenzívnejšie osídlenie, dokumentované súvislou kultúrnou vrstvou, reprezentuje kultúra Kosihy-Čaka-Makó zo záveru neskorej doby kamennej.

Na ňu nasadali už vrstvy kultúr zo staršej doby bronzovej. V prvom rade to bola kultúra hatvanská, ktorá sa rozšírila z oblasti horného Potisia i do východnej časti juhozápadného Slovenska (dolné Poiplie, Pohronie a čiastočne i Požitavie). Nálezisko na vrábeľskom Fidvári patrí k jej najzápadnejším náleziskám v celej oblasti rozšírenia. Ďalej to bola kultúra únětická, ktorá bola rozšírená od západnej časti strednej Európy (východná časť Nemecka, Veľkopoľsko, Česká republika) až po jej východnú časť (Morava, Dolné Rakúsko, juhozápadné Slovensko). A práve lokalita na Fidvári patrí k jej doteraz najvýchodnejším náleziskám v celej oblasti rozšírenia. Pozoruhodné je, že nositelia oboch kultúr sa v priestore Vrábeľ stretli pred 4000 rokmi a zrejme tu spoločne vybudovali opevnené sídlisko, ktoré tu existovalo 300 rokov. Na kultúrnych vrstvách hatvanskej a únětickej kultúry sa v záverečnom období staršej doby bronzovej vytvorilo takmer 2 m hrubé súvrstvie kultúry maďarovskej, ktorá postupným vývojom vznikla najmä z predchádzajúcej únětickej kultúry.

Najmladšie artefakty na Fidvári sa nachádzali vo vrchných kultúrnych vrstvách a pochádzali z doby laténskej, z doby rímskej, z doby sťahovania národov a stredoveku. Zistenú stratigrafiu A. Točík porovnával s v tom čase najvýznamnejšími opevnenými sídliskami zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku (napr. Malé Kosihy, Šurany-Nitriansky Hrádok).

Osobitne významné boli poznatky A. Točíka týkajúce sa fortifikácie. Najstaršiu priekopu (dnes označená ako priekopa A), ktorá nebola viditeľná v teréne, datoval do hatvanskej a únětickej kultúry. Najmladšiu priekopu (v súčasnosti označovaná ako priekopa B), ktorá je dodnes viditeľná v teréne, datoval do obdobia maďarovskej kultúry. Priekopa mala impozantné rozmery. Jej pôvodná šírka sa odhaduje na 20 m, hĺbka cca 7 m. Z vnútornej strany lemoval túto priekopu val s drevozemnou konštrukciou, široký takmer 7 m (*Točík 1986*, 463-473). Počas leteckého prieskumu sa v roku 2000 (a opakovane v rokoch 2011 a 2012) podarilo I. Kuzmovi z Archeologického ústavu SAV v Nitre, vďaka pozitívnym porastovým príznakom, identifikovať na Fidvári tretiu, dovtedy neznámu priekopu (označovaná ako priekopa C), ktorá bola súčasťou fortifikácie opevneného sídliska zo staršej doby bronzovej (*Kuzma et al. 2001*, 125).

SÚČASNÉ VÝSKUMNÉ AKTIVITY

Všetky uvedené výsledky sa stali impulzom pre realizáciu slovensko-nemeckého projektu[3], riešeného od roku 2007. Zo slovenskej strany ho zastrešuje J. Bátora z Archeologického ústavu SAV v Nitre a z Katedry archeológie FiF UK v Bratislave a z nemeckej strany K. Rassmann z Rímsko-germánskej komisie Nemeckého archeologického ústavu so sídlom vo Frankfurte nad Mohanom. Cieľom tohto projektu je komplexne zachytiť vznik, vývoj a zánik opevneného sídliska z pohľadu širokého spektra vedných disciplín (napr. zoológia,

[3] Hlavné riešiteľské inštitúcie: Archeologický ústav SAV Nitra, Römisch-Germanische Kommission DAI Frankfurt am Main. Kooperujúci partneri: Katedra archeológie FiF UK Bratislava, Deutsches Archäologisches Institut Berlin, Institut für Archäologische Wissenschaften Ruhr-Universität Bochum, Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Geographisches Institut Universität Heidelberg, Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung Wilhelmshaven.

Obr. 2. Interpretácia výsledkov geofyzikálnych meraní: A – pohrebisko; B – osídlenie z mladšej doby kamennej; C – osídlenie zo staršej doby bronzovej; D – krátkodobý rímsky vojenský tábor (upravené podľa Bátora et al. 2012, Abb. 4)

antropológia, geológia, archeobotanika a i.). Výsledkom tohto úsilia je poznanie zdravotného stavu populácie v staršej dobe bronzovej a zistenie, aké druhy rastlín pestovali, aké druhy domácich zvierat chovali, aké druhy divožijúcich zvierat lovili a pod. V neposlednom rade je to tiež miera vplyvu činnosti človeka na životné prostredie a spôsob zabezpečovania nerastných surovín (napr. medi, cínu, zlata, stavebného materiálu) pre potreby každodenného života (*Bátora/Tóth 2013b*).

Samotným sondážnym archeologickým prácam predchádzal nedeštruktívny prieskum, pozostávajúci z povrchovej prospekcie a geofyzikálnych meraní. Systematický povrchový prieskum v areáli opevneného sídliska priniesol takmer dve tony rôznorodého materiálu (keramika, zvieracie kosti, kamenné podložky, drvidlá a i.) a poukázal na to, že artefakty sa prevažne koncentrovali v centrálnej časti opevneného sídliska, v priestore akropoly. Smerom od akropoly koncentrácia nálezov klesala a zhlukovala sa do rôzne veľkých a priestorovo ohraničených areálov (*Bátora et al. 2008*; *2009*; *2012*; *Falkenstein et al. 2008*). Uvedené zistenia potvrdil aj povrchový prieskum realizovaný na jar roku 2014 (*Müller-Scheeßel et al. 2016*, 89-91).

Paralelne s povrchovým zberom bol realizovaný geomagnetický prieskum (obr. 2) na ploche takmer 140 ha, ktorý odhalil, že v praveku a včasnej dobe dejinnej sa tu rozprestieral rozsiahly sídliskový komplex. Najstaršie osídlenie reprezentuje osada ohradená priekopou a palisádou z mladšej doby kamennej (želiezovská skupina kultúry s lineárnou keramikou, cca 5000 pred n. l.). Okrem ohradenej osady sa v jej blízkosti nachádzali minimálne dve otvorené sídliská. Vo všetkých častiach spolu bolo identifikovaných 316 dlhých domov.

Intenzita osídlenia kulminovala v staršej dobe bronzovej, keď bolo sídlisko postupne obkolesené 3 priekopami: priekopa A, ktorá patrila hatvanskej kultúre, priekopa B a C, ktoré prislúchali únětickej kultúre a priekopa B maďarovskej kultúre. V opevnenom areáli, ale aj mimo neho sa po celoplošnom geomagnetickom meraní ukázalo vyše 160 pôdorysov obydlí. Boli usporiadané radiálne, vo viacerých radoch, pozdĺž kruhového opevnenia. Zistili sa aj zoskupenia zásobnicových jám vo viacerých častiach sídliskového areálu. Smerom južne od opevneného sídliska sa rozprestieralo rozsiahle pohrebisko, ktoré pôvodne mohlo obsahovať až okolo 1000 hrobov (*Bátora et al. 2008*, 101; *2009*, 8-11; *2012*, 115, 122-125, fig. 7; *Bátora/Tóth 2013a*, 34; *2013b*; *2013c*; *Falkenstein et al. 2008*, 43).

Celková rozloha opevneného sídliska je približne 4 ha a jeho bezprostredného hospodárskeho zázemia asi 10-15 ha. Vzhľadom na to, že tak rozsiahlu sídliskovú aglomeráciu nie je možné preskúmať veľkoplošným archeologickým výskumom, bola zvolená metóda sondážneho výskumu na vopred vytypovaných kľúčových miestach, tak v rámci opevneného areálu, ako i hospodárskeho zázemia a pohrebiska.

Po určitom hiáte osídlenie opätovne nadobudlo na význame v druhej polovici 2. storočia n. l., keď tu boli vybudované dva krátkodobé vojenské tábory svedčiace o postupe rímskych vojsk hlboko do územia Kvádov v priebehu markomanských vojen. Výskyt dvoch dočasných táborov v jednom priestore svedčí o viacnásobnom využití strategicky výhodného miesta počas početných vojenských operácií proti barbarom. Rozdielne veľkosti táborov dokladajú, že v priebehu markomanských vojen na kvádskom území popri menších oddieloch operovali aj veľké rímske vojenské zoskupenia.

CENTRÁLNE SÍDLISKO ZO STARŠEJ DOBY BRONZOVEJ

Výskumy v opevnenom areáli

Výskumom na západnej periférii opevneného sídliska, na okraji terasy prudko klesajúcej do inundácie rieky Žitava, sa podarilo odkryť najstaršiu, hatvansko-únětickú priekopu (priekopa A) a k nej priliehajúci zvyšok valu. Sondou zachytená vnútorná (západná) stena priekopy a stopy valu ukázali, že najstaršia časť sídliska zo staršej doby bronzovej, reprezentovaná hatvanskou kultúrou, je už v súčasnosti takmer celá oderodovaná (*Bátora et al. 2012*, 117, 118; *Bátora/Rassmann 2010*).

V rámci opevneného sídliska (vo vnútri areálu vymedzenom priekopami B a C) sa výskum prevažne sústredil na odkryv obydlí. Zistilo sa, že domy mali štandardizované rozmery; ich dĺžka sa pohybovala v rozmedzí 10 až 15 m, šírka v rozpätí 6 až 8 m. Všetky preskúmané obydlia je možné datovať do únětickej kultúry. Medzi domami sa nachádzala ulička o šírke cca 1 m (obr. 3). Pozoruhodné je, že bola vyplnená prevažne kuchynským odpadom (rozbité nádoby, zvieracie kosti), nefunkčnými pracovnými nástrojmi a drobným lomovým kameňom. Zdá sa teda, že domáci odpad nebol

Obr. 3. Ulička nachádzajúca sa medzi dvoma domami únětickej kultúry. Jej výplň tvorila keramika, zvieracie kosti, nefunkčné pracovné nástroje a lomové kamene (archív Archeologického ústavu SAV; foto: M. Ivanova)

Obr. 4. Zhorený dom únětickej kultúry so zvyškami drevených konštrukcií (archív Archeologického ústavu SAV; foto: P. Tóth)

sústredený na nejakom centrálnom mieste (smetisku), ale bol jednoducho vyhodený a zhromaždený v priestore medzi domami. V strede obydlí sa nachádzalo ohnisko (alebo pec) s dokladmi jeho viacnásobného obnovovania. Zachovali sa aj stopy viacerých dlážok nad sebou v podobe žltohnedých horizontálnych pásov udupanej hliny. Poukazuje to na uskutočňovanie viacerých prestavieb domov na tom istom mieste.

Vo východnej časti opevneného sídliska, v priestore medzi priekopou B a C bol preskúmaný dom orientovaný v smere SZ – JV. Užšia juhovýchodná stena domu bola takmer opretá o paralelne prebiehajúci násyp telesa menšieho valu, pred ktorým sa nachádzala tzv. vonkajšia priekopa (priekopa C), patriaca taktiež únětickej kultúre. Deštruovaný zvyšok valu ukázal, že jeho teleso bolo nasypané zo sprašovo-piesčitého podložia, ktoré pochádzalo spred ním vyhĺbenej priekopy. Úzky zisťovací rez pozdĺž južnej steny sondy, aj keď zachytil iba tretinu priekopy, ukázal, že mala ploché dno. Tento typ – tzv. Sohlengraben – je charakteristický pre priekopy únětickej kultúry.

V interiéri preskúmanej tretiny obydlia sa okrem črepového materiálu a celých keramických tvarov našla aj bronzová triangulárna dýka so štyrmi otvormi pre nity na uchytenie rukoväte (*Bátora/Rassmann 2013*; *Bátora/Rassmann/Tóth*, v tlači a,b; *Bátora/Tóth 2013a*, 35; 2014, 328). Nález dýky priamo v obydlí patrí k pomerne zriedkavým a unikátnym nálezom.

Do únětickej kultúry je zaradený aj dom nachádzajúci sa v severozápadnej časti opevneného sídliska, za priekopou B. Vďaka tomu, že zanikol požiarom (obr. 4), bolo možné pozorovať konštrukčné detaily, ktoré sú obvykle zachované iba v podmývaných oblastiach severozápadnej Európy. Išlo hlavne o architektonické články zhotovené z dreva (brvná a dosky), ktoré poukazujú na to, že pri požiari deštruovala väčšina obvodových stien (vrátane strechy a povaly) do vnútra domu. Dokonca boli objavené aj stopy po zrútených regáloch, nachádzajúcich sa v interiéri pri stenách domu. Unikátom sú zachované zvyšky zuhoľnatených prútených košov (obr. 5), ktoré boli zrejme pôvodne uložené na povale domu naplnené obilím (*Bátora/Tóth 2013a*, 35; *2014*, 328).

Obr. 5. Detailný záber na zvyšky prúteného košíka naplneného obilím, ktorý bol pôvodne uložený na povale domu (archív Archeologického ústavu SAV; foto: P. Tóth)

Okrem dreva a hliny boli pri konštrukcii domu využité aj lomové kamene. Ich petrografická analýza Ľ. Illášovej (Prírodovedecká fakulta UKF Nitra) ukázala, že všetky pochádzajú zo Štiavnických vrchov. Preto oprávnene predpokladáme, že skupiny prospektorov, pozostávajúcich z obyvateľov opevneného sídliska vo Vrábľoch a jeho bezprostredného zázemia, pri spiatočných cestách z výprav do stredoslovenských rudných oblastí privážali tento stavebný materiál. Táto skutočnosť implikuje ďalšiu otázku, akú úlohu hralo v tomto procese opevnené sídlisko v Rybníku, ležiace v oblasti Slovenskej brány na Pohroní, cez ktoré musela prechádzať aj prevažná časť prospektorov smerujúcich za ložiskami farebných kovov na stredné Slovensko? Množstvo a veľkosť lomových kameňov poukazuje na to, že z niekoľko desiatok kilometrov vzdialenej oblasti Štiavnických vrchov boli pri ich transporte využívané vozy ťahané zvieracím (najskôr konským) záprahom.

Obr. 6. Drevená doštená podlaha domu, ktorý nezanikol požiarom (archív Archeologického ústavu SAV; foto: A. Sbrzesny)

V bezprostrednej blízkosti skúmaného domu, zo severnej aj z južnej strany, sa pri výskume podarilo odkryť neobvykle dobre zachované drevené dlážky dvoch ďalších domov, pozostávajúce z horizontálne vedľa seba uložených dosák (obr. 6). Vzhľadom na to, že uvedené domy s dlážkami boli preskúmané iba čiastočne a ich prevažná časť vbiehala pod južný, resp. severný profil sondy, nepodarilo sa úplne vyriešiť otázku ich chronologického vzťahu k zhorenému domu (*Bátora/Rassmann/Tóth*, v tlači a; *Bátora/Tóth 2013a*, 35, 36; *2014*, 328).

Zhorený dom bol zahĺbený do žltej sprašovitej vrstvy, ktorá pochádzala z telesa staršieho erodovaného valu, ktorý bol pôvodne navŕšený pred priekopou B. Toto stratigrafické pozorovanie v tomto segmente opevneného sídliska sa ukazuje ako kľúčové, pretože potvrdzuje, že veľká priekopa, ktorá sa až doteraz, na základe výsledkov výskumu A. Točíka v roku 1967 (*Točík 1986*, 470-473) považovala za priekopu maďarovskej kultúry, musela vzniknúť už pred tým v období klasickej fázy únětickej kultúry. Samozrejme priekopa bola menšia a svoju neobvyklú veľkosť (šírka vyše 20 m, hĺbka cca 7 m; *Točík 1986*, 470), čo potvrdzuje aj jej doterajšia dobrá viditeľnosť v teréne,

Obr. 7. Hromadný nález keramických nádob, ktoré sa našli v zásobnicovej jame maďarovskej kultúry (archív Archeologického ústavu SAV; foto: M. Ivanova)

Obr. 8. Zásobnicová jama maďarovskej kultúry, vo výplni ktorej sa nachádzala lebka mladej ženy uložená v hrncovitej nádobe, celá šálka a pokrývka (archív Archeologického ústavu SAV; foto: A. Sbrzesny)

definitívne nadobudla až v období maďarovskej kultúry (*Bátora/Rassmann/Tóth*, v tlači a).

Všetky preskúmané domy únětickej kultúry boli porušené zásobnicovými jamami nasledujúcej maďarovskej kultúry. V jednej z jám sa nachádzal keramický súbor až 16 nádob prevažne obrátených hore dnom (obr. 7), 2 hlinené kadluby na odlievanie drobných špirálovitých šperkov a polovica hlineného kolieska z modelu vozíka. Nálezová situácia poukazuje na jednorazový rituálny akt (hostinu?), po ktorom boli všetky výrobky z keramiky úmyselne poškodené, uložené na dno jamy a zasypané. Podobný keramický depot (ale so 7 nádobami) bol nájdený v zásobnicovej jame na otvorenom sídlisku věteřovskej kultúry, ktorá bola súčasná s maďarovskou kultúrou, v Pravčiciach[4] na Morave (*Daňhel 2009*, 126-131, obr. 2-7).

Na dne inej jamy maďarovskej kultúry sa nachádzala lebka mladej ženy uložená v hrncovitej nádobe (obr. 8). Okrem toho sa tam našla celá šálka a kónická pokrývka. Opäť môžeme uvažovať o doklade určitého rituálu, počas ktorého významnú úlohu zohrávala práve ľudská lebka (*Bátora/Rassmann/Tóth*, v tlači a; *Bátora/Tóth 2013a*, 35, 36; *2014*, 328).

Je pozoruhodné, že v centrálnej časti opevneného sídliska nebola výskumom nájdená žiadna kultúrna vrstva ani obydlia patriace maďarovskej kultúre (známe sú len spodné časti vyššie spomenutých zásobnicových jám). Z tohto hľadiska teda zistená situácia plne nekorešponduje s výsledkami archeologického výskumu *A. Točíka* (*1986*, 463-473) v roku 1967. Je to spôsobené tým, že za 50 rokov intenzívnej poľnohospodárskej činnosti (a erózie s ňou spojenej) boli nenávratne zničené viac než 2 m hrubé kultúrne vrstvy. Najviac utrpeli najmladšie súvrstvia patriace maďarovskej kultúre. Staršie vrstvy patriace hatvanskej a únětickej kultúre zostali prevažne neporušené.

Hospodárske zázemie opevneného sídliska

Terénne práce menšieho rozsahu sa uskutočnili aj v bezprostrednom hospodárskom zázemí opevneného sídliska. Boli tu odkryté prevažne zásobnicové jamy patriace kultúre Kosihy-Čaka-Makó[5], kultúre únětickej a maďarovskej. Keď sa ich funkcia skončila, boli vyplnené bežným sídliskovým odpadom (napr. zvieracie kosti, rozbité nádoby, popol a iné). Výskumom sa podarilo zachytiť aj časť domu, z ktorého sa čiastočne zachovala dlážka v podobe bledožltého horizontálneho pásu s hrúbkou cca 7 cm (*Bátora et al. 2012*, 120; *2016*, 27, 28; *Bátora/Modarressi-Tehrani/Rassmann 2011*; *Bátora/Tóth 2013a*, 36).

[4] Pre ďalšie informácie k problematike o deponovaní keramiky v staršej dobe bronzovej pozri *Palátová/Salaš 2002*, 59-63.

[5] Tento objekt obsahoval mimoriadne bohatý keramický materiál, ktorého predbežné vyhodnotenie ukazuje, že bude dobrým záchytným bodom a východiskom pre detailnejšie vnútorné členenie kultúry Kosihy-Čaka-Makó (*Bátora et al. 2016*, 27, 28; *Bátora/Modarressi-Tehrani/Rassmann 2011*).

Pohrebisko

Na pohrebisku, ktoré sa nachádzalo 300 m južne od opevneného sídliska bolo doteraz preskúmaných 37 kostrových hrobov, ktoré chronologicky možno zaradiť do únětickej kultúry. Absolútna väčšina doteraz odkrytých hrobov bola sekundárne otvorená (*Bátora/Tóth 2013a*, 36; *2014*, 328). Sekundárne otváranie hrobov sa odohrávalo v čase, keď mäkké časti tela boli už zotleté. Spravidla šlo o obdobie 7-10 rokov po uložení zomrelého na posledný odpočinok (*Bátora 2000*, 18). Pozoruhodný je v tejto súvislosti hrob s evidentnými stopami po dvoch šachtách vo vzájomnej superpozícii, čo dokladá fakt, že boli vyhĺbené s určitým časovým odstupom. Dôsledkom takéhoto dvojnásobného sekundárneho otvorenia hrobu bolo, že vo výplni oboch šácht sa našli rozhádzané kosti z kostry nedospelého jedinca. V hornej časti výplne mladšej šachty bol objavený fragment bronzovej špirály a nevýrazné zlomky keramiky (*Bátora et al. 2016*, 27). Šachty boli smerované do tých častí hrobu (obr. 9), kde bolo možné s najväčšou pravdepodobnosťou pri pochovanom jedincovi získať hodnotné predmety (kovové šperky a zbrane; *Bátora et al. 2012*, 121-125). Medzi preskúmanými hrobmi sa vynímal hrob č. 544, ktorý bol jediný z doteraz odkrytých hrobov neporušený (obr. 10). Bola v ňom uložená na tú dobu mimoriadne stará žena vo veku senilis (mala nad 60 rokov). Pri jej lebke sa našli až štyri náušnice z bronzové drôtu a na hrudníku bronzová ihlica na spínanie odevu (*Bátora/Rassmann 2015*).

Obr. 9. Hrob únětickej kultúry s rozhádzanými kosťami dospelého jedinca (archív Archeologického ústavu SAV; foto: J. Bátora)

Zomrelí boli do hrobov ukladaní podľa vtedy zaužívaných zvyklostí, teda muži v skrčenej polohe uložení na pravom boku, orientovaní hlavou na západ a nohami na východ a ženy opačne, skrčené a uložené na ľavom boku, orientované v smere východ-západ. Pohľad oboch pohlaví smeroval na juh, na slnko. Okrem keramiky (šálky, amfory, hrnce, misy) mali zomrelí pri sebe ozdoby z bronzového drôtu (náušnice, záušnice), bronzové ihlice a výnimočne i koráliky zhotovené z jantáru, ktorý bol na vrábeľský Fidvár privezený až z pobrežia Baltického mora. Ojedinele mali mŕtvi v hrobe uloženú potravu „na druhý svet", zachovanú v podobe veľkých rebier z hovädzieho dobytka (*Bátora/Rassmann 2014*).

Obr. 10. Hrob únětickej kultúry s úplnou kostrou staršej ženy (archív Archeologického ústavu SAV; foto: J. Kalmbach)

Na základe mimoriadne veľkého rozsahu pohrebiska, ako aj veľkého počtu domov predpokladáme, že počet obyvateľov sídliska v staršej dobe bronzovej sa v istom období mohol pohybovať až okolo 1000, čo je na tú dobu mimoriadne veľká populácia (*Bátora/Tóth 2013a*, 36).

POSTAVENIE OPEVNENÉHO SÍDLISKA V ŠIRŠOM KULTÚRNO-HISTORICKOM KONTEXTE

Archeologický výskum potvrdil, že na vzniku opevneného viacvrstvového (tellového) sídliska zo staršej doby bronzovej vo Vrábľoch sa podieľali dva hlavné faktory. Prvým z nich bola jeho geografická poloha v severnom výbežku Podunajskej nížiny, ktorá bola smerom na juh do vnútra Karpatskej oblasti otvorená, vďaka čomu do tohto priestoru pozdĺž Dunaja prichádzali kultúrne vplyvy a impulzy najmä z juhovýchodnej a východnej Európy.

Druhým dôležitým aspektom bola blízkosť ložísk farebných kovov (meď, zlato, cín), ktoré boli situované v neďalekých vulkanických pohoriach na strednom Slovensku (*Bátora et al. 2009*, 19). Sídlisko vo Vrábľoch, ležiace na križovatke obchodných ciest, sa tak mohlo podieľať na distribúcii nielen týchto nerastných surovín, ale aj hotových metalurgických výrobkov. S tým úzko súvisela aj koncentrácia moci a majetku tamojšej najvyššej spoločenskej vrstvy, čo umožnilo vznik centrálneho sídliska „mestského" charakteru. Na centralizáciu moci a existenciu miestnej elity poukazujú i batérie zásobnicových jám, ktoré boli sústredené na minimálne dvoch presne vyhradených miestach sídliska (*Bátora et al. 2012*, 120). Dokladá to odlišný spôsob hospodárenia so zásobami potravy než bolo bežné v staršej dobe bronzovej na iných sídliskách v regióne juhozápadného Slovenska. Tam obvykle ku každému domu priliehala jedna alebo viac zásobnicových jám, čo naznačuje, že každá rodina hospodárila so svojimi zásobami samostatne. Teda vo Vrábľoch-Fidvári členovia miestnej spoločenskej elity centrálne riadili hospodárenie a rozhodovali aj o umiestnení a distribúcii spoločných zásob potravy (*Bátora et al. 2016*, 27; *Bátora/Modarressi-Tehrani/Rassmann 2011*; *Bátora/Tóth 2014*, 37).

Radiálne usporiadanie obydlí vo viacerých radoch pozdĺž kruhového opevnenia, aké bolo zistené vo Vrábľoch, má veľmi blízke analógie tak vo východnom Stredomorí, ako aj v eurázijskej oblasti (Sintašta, Arkaim; *Lichardus/Vladár 1996*, 39-42). Dôležité je, že kruhová

Obr. 11. Smerovanie kultúrnych vplyvov a kontaktov v období únětickej (červená šípka) a maďarovskej kultúry (modrá šípka). Autori: J. Bátora, P. Tóth

zástavba na Fidvári pochádza z obdobia klasickej fázy únětickej kultúry, ktorá chronologicky zodpovedá kruhovým zástavbám známym z oblasti kultúry Sintašta v zauralskej oblasti Ruska a severozápadného Kazachstanu. Ide o obdobie 2100 až 1800 rokov pred n. l. (*Anthony 2009*, 47), ktoré z časového hľadiska predchádza mykénsku kultúru vo východnom Stredomorí (*Castleden 2005*, 20; *Kuznetsov 2006*, 643, 644; *Vladár 2006*, 265). Opevnené sídliská boli v severokarpatskom priestore doteraz spájané prevažne s kultúrami záveru staršej doby bronzovej (napr. kultúra maďarovská a otomanská; *Bátora 2013*, 374; *Furmánek/Veliačik/Vladár 1991*, 179-186), ktoré boli súčasné s mykénskou kultúrou (*Bátora/Rassmann/Tóth*, v tlači a). Ukazuje sa, že kultúrne kontakty, prejavujúce sa v ideovej sfére, materiálnej kultúre a architektúre, boli zrejme, medzi týmito vzdialenými regiónmi, oveľa skôr ako sa doteraz predpokladalo. A tak možno konštatovať, že výskum opevneného sídliska zo staršej doby bronzovej vo Vrábľoch-Fidvári od základu mení doterajšie poznatky o čase a smerovaní kultúrnych vplyvov a kontaktov medzi regiónom strednej Európy a vzdialenejšími kultúrnymi oblasťami (obr. 11).

LITERATÚRA

Anthony 2009 – D. W. Anthony: The Sintashta Genesis. The roles of climate change, warfare and long-distance trade. In: B. K. Hanks/K. M. Linduff (Eds.): Social complexity in prehistoric Eurasia. Monuments, metals and mobility. Cambridge 2009, 47-73.

Bátora 2000 – J. Bátora: Problematika sekundárneho otvárania hrobov v kultúrach staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. In: S. Kadrow (ed.): A Turning of Ages. Jubilee Book Dedicated to Professor Jan Machnik on his 70th Anniversary. Kraków 2000, 1-24.

Bátora 2013 – J. Bátora: The settlement structure problem and the end of fortified settlements from the final period of Early Bronze Age in Slovakia. In: H. Meller/F. Bertemes/H.-R. Bork/R. Risch (eds.): 1600 – Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs? Halle 2013, 373-386.

Bátora et al. 2008 – J. Bátora/B. Eitel/F. Falkenstein/K. Rassmann: Fidvár bei Vráble – Eine befestigte Zentralsiedlung der Frühbronzezeit in der Slowakei. In: J. Müller/J. Czebreszuk/S. Kadrow (Eds.): Defensive structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millenium BC. Poznań – Bonn 2008, 97-107.

Bátora et al. 2009 – J. Bátora/B. Eitel/S. Hecht/A. Koch/K. Rassmann/G. Schukraft/K. Winkelmann: Fidvár bei Vráble (Kr. Nitra, Südwestslowakei). Untersuchungen auf einem äneolithisch-frühbronzezeitlichen Siedlungshügel. Germania 87, 2009, 1-21.

Bátora et al. 2012 – J. Bátora/A. Behrens/J. Gresky/M. Ivanova/K. Rassmann/P. Tóth/K. Winkelmann: The rise and decline of the Early Bronze Age settlement Fidvár near Vráble, Slovakia. In: J. Kneisel/W. Kirleis/M. Dal Corso/N. Taylor/V. Tiedtke (eds.): Collapse or continuity? Environment and development of Bronze Age human landscapes. Bonn 2012, 111-129.

Bátora et al. 2015 – J. Bátora/C.-M. Hüssen/R. Ölvecky/J. Rajtár/K. Rassmann/P. Tóth/K. Winkelmann: Výsledky archeologického výskumu a prieskumu vo Vrábľoch. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2010, 2015, 26-29.

Bátora et al. 2016 – J. Bátora/D. Modarressi-Tehrani/K. Rassmann/P. Tóth: Výsledky ďalšej etapy archeologického výskumu vo Vrábľoch. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2011, 2016, 27, 28.

Bátora/Rassmann/Tóth, v tlači a – J. Bátora/K. Rassmann/P. Tóth: Výskum opevnenej osady zo staršej doby bronzovej vo Vrábľoch v roku 2012. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2012, v tlači.

Bátora/Rassmann/Tóth, v tlači b – J. Bátora/K. Rassmann/P. Tóth: Výskum opevneného sídliska zo staršej doby bronzovej vo Vrábľoch v roku 2013. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2013, v tlači.

Bátora/Tóth 2013a – J. Bátora/P. Tóth: Archeologický výskum na Fidvári vo Vrábľoch. In: V. Gažová et al. (eds.): Teória a prax vo vedách o spoločnosti a kultúre. Bratislava 2013, 31-40.

Bátora/Tóth 2014 – J. Bátora/P. Tóth: Settlement strategies in the Early Bronze Age in South-Western Slovakia. In: T. Kienlin et al. (Eds.): Settlement, communication and exchange around the western Carpathians. Oxford 2014, 325-340.

Bátora/Tóth/Rassmann 2015 – J. Bátora/P. Tóth/K. Rassmann: Centrálne sídlisko zo staršej doby bronzovej vo Vrábľoch. In: J. Bátora/P. Tóth (eds.): Keď bronz vystriedal meď. Nitra – Bratislava 2015, 123-136.

Castleden 2005 – R. Castleden: The Mycenaeans. Abington 2005, 296 p.

Daňhel 2009 – M. Daňhel: Věteřovský keramický depot z Pravčic. In: M. Bém/J. Peška (eds.): Ročenka 2008. Olomouc 2009, 125-138.

Dillesz 1903 – S. Dillesz: Bars vámegye őskora. In: S. Borovszky (ed.): Bars vármegye. Budapest 1903, 285-292.

Falkenstein et al. 2008 – F. Falkenstein/J. Bátora/B. Eitel/K. Rassmann: Fidvár bei Vráble – Archäologische Prospektionen auf einer befestigten Zentralsiedlung der Frühbronzezeit in der Slowakei. Mitteilung der Berliner Gessellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte 29, 2008, 39-49.

Furmánek/Veliačik/Vladár 1991 – V. Furmánek/L. Veliačik/J. Vladár: Slovensko v dobe bronzovej. Bratislava 1991, 406 s.

Henszlmann 1876 – J. Henszlmann: A történelem előtti és embertani VIII. nemzetközi congreszusnak Budapesten tartott ülései és kirándulásai. Archaeológiai Értesítő 10, 1876, 266, 267.

Janšák 1931 – Š. Janšák: Staré osídlenie Slovenska. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, 1931, 7-64.

Kuzma et al. 2001 – I. Kuzma/E. Blažová/M. Bartík/J. Rajtár: Letecká prospekcia na Slovensku. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2000, 2001, 112-138.

Kuznetsov 2006 – P. F. Kuznetsov: The emergence of Bronze Age chariots in Eastern Europe. Antiquity 80, 2006, 638-645.

Lichardus/Vladár 1996 – J. Lichardus/J. Vladár: Karpatenbecken – Sintašta – Mykene. Ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historischer Epoche. Slovenská archeológia 44/1, 1996, 25-89.

Müller-Scheeßel et al. 2016 – N. Müller-Scheeßel/J. Bátora/S. Reiter/K. Radloff/P. Tóth: Prospection results in the Žitava Valley. Študijné Zvesti AÚ SAV 60, 2016, 79-94.

Palátová/Salaš 2002 – H. Palátová/M. Salaš: Depoty keramických nádob doby bronzové na Moravě a v sousedních zemích. Brno 2002, 194 s.

Palaťková 2012 – H. Palaťková: Dejiny Tekovského múzea v Leviciach medzi rokmi 1927-1993. Ružomberok 2012, 84 s.

Rajtár 2013 – J. Rajtár: Rímske poľné tábory v Cíferi. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2009, 2013, 189-192.

Rajtár/Hüssen, v tlači – J. Rajtár/C.-M. Hüssen: Römische Feldlager aus der Zeit der Markomannenkriege in der Slowakei. In: Proceedings of the XXI International Limes Congress at Newcastle upon Tyne, 2009, v tlači.

Točík 1981 – A. Točík: Prieskumy a výskumy na juhozápadnom Slovensku. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1980, 1981, 296-311.

Točík 1986 – A. Točík: Opevnené sídlisko zo staršej doby bronzovej vo Vrábľoch. Slovenská archeológia 34/2, 1986, 463-474.

Vladár 2006 – J. Vladár: Eurázijské civilizácie a karpatská oblasť v dobe bronzovej. In: J. Bátora (ed.): Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej. Bratislava 2006, 261-268.

Internetové zdroje:

Bátora/Modarressi-Tehrani/Rassmann 2011 – J. Bátora/D. Modarressi-Tehrani/K. Rassmann: Vráble 2011. http://archeol.sav.sk/docs_vyskumy2011/2011_vrable.pdf> citované 20.10.2016

Bátora/Rassmann 2010 – J. Bátora/K. Rassmann: Archeologický výskum a prieskum vo Vrábľoch. <http://archeol.sav.sk/docs_vyskumy2010/2010_vrable.pdf> citované 20.10.2016

Bátora/Rassmann 2013 – J. Bátora/K. Rassmann: Vráble 2013. <http://archeol.sav.sk/docs_vyskumy2013/2013_Vrable.pdf> citované 20.10.2016

Bátora/Rassmann 2014 – J. Bátora/K. Rassmann: Vráble-Fidvár 2014. <http://archeol.sav.sk/docs_vyskumy2014/2014_Vrable-Fidvar.pdf> citované 20.10.2016

Bátora/Rassmann 2015 – J. Bátora/K. Rassmann: Vráble-Fidvár 2015. <http://archeol.sav.sk/files/Vr%C3%A1ble-2015.pdf> citované 20.10.2016

Bátora/Tóth 2013b – J. Bátora/P. Tóth: Praveké „mesto" pri Vrábľoch (1. časť; elektronický zdroj). <http://historyweb.dennikn.sk/clanky/detail/praveke-mesto-pri-vrabloch--1-cast> citované 20.10.2016

Bátora/Tóth 2013c – J. Bátora/P. Tóth: Praveké mesto pri Vrábľoch (2. časť; elektronický zdroj). <http://historyweb.dennikn.sk/clanky/detail/praveke-mesto-pri-vrabloch-2-cast> citované 20.10.2016

RESUMÉ

Vráble-Fidvár – central place of the European importance. Settlement from the Early Bronze Age

Vráble-Fidvár is located south of the modern city (Figure 1) on the left bank of the Žitava river on a slightly elevated terrace. First information about the site is recorded from the second half of the 19th century. However the first archaeological excavation was conducted by Anton Točík in 1967. He found out, that the site has a tell-like character. Točík dated the earliest fortification (ditch A) to the Hatvan and Únětice Culture. The largest ditch (ditch B), which is still visible in the landscape, was dated to the Maďarovce Culture (*Točík 1986*). Through aerial photography in 2000 (and again in 2011 and 2012) Ivan Kuzma documented the third ditch from the Early Bronze Age (ditch C), which had been unknown until then (*Kuzma et al. 2001*, 125).

Current field activities (geo-magnetic survey, field-walking survey, archaeological excavation) have been realized since 2007 within the framework of the joint Slovak-German project the aim of which is to explore the origin, development and the fall of the fortified settlement from the viewpoint of a broad spectrum of research disciplines. Geo-magnetic survey of an area of 140 ha detected several components from Prehistory and Protohistory (Figure 2). The earliest settlement is represented by an enclosure from the Middle Neolithic (the Želiezovce group) and two open settlements located in its close vicinity. The settlement intensity culminated in the Early Bronze Age, when it was gradually fortified by three ditches. In several parts of the settlements are located dozens of storage pits. Southward from the settlement, there is the burial ground which might have contained around 1000 graves (*Bátora et al. 2008*, 101; *2009*, 8-11; *2012*, 115, 122-125, fig. 7; *Bátora/Tóth 2013a*, 34; *2013b*; *2013c*; *Falkenstein et al. 2008*, 43). After a certain hiatus, in the 2nd century AD, two temporary military camps were built, which suggests an advancement of the Roman army into the Quadi territory during the Marcomannic wars.

Archaeological excavation was focused in different parts of the large settlement area from the Early Bronze Age. It showed, that houses within the fortification have standardized dimension (10-15 × 6-8 m) and between them an alley was located (Figure 3). Houses in the central part of the settlement (acropolis) differed from others in their architecture and building materials (wooden planks, stone from the Štiavnické hory Mountains). One of these houses was destroyed by fire (Figure 4; 5). Another house had an exceptionally well preserved wooden floor (Figure 6).

All of the excavated houses have been dated so far to Únětice Culture and they were heavily disturbed by the storage pits of the Maďarovce Culture. One of the pits contained 16 vessels (Figure 7) which were turned upside down, two clay casting moulds and a half of the clay wheel from a wagon model. On the bottom of another pit was found a skull of a young woman, which was placed into a pot, together with a complete cup and a conical lid (Figure 8).

Eastward and southward from the fortification dozens of storage pits dated to the Kosihy-Čaka-Makó, Únětice and Maďarovce Cultures are situated, containing common settlement refuse.

The burial ground was located approximately 300 m south of the fortified area. Up till now 37 graves dated to the Únětice Culture have been excavated there. An absolute majority of them were secondarily opened. Opening of the graves could have happened 7-10 years after the burial. As a result of it, the bones were scattered and redeposited in the shaft (Figure 9). So far the only undisturbed one (Figure 10) is the grave 544. On the bottom of the grave lay a very old woman (senilis) in a crouched position, with four bronze earrings placed on the skull and a bronze pit located in the chest area (*Bátora/Rassmann 2015*).

The formation of the settlement from the Early Bronze Age was affected by two factors. One is a suitable geographical location and openness into the Pannonian Basin, thanks to which the site exchanged cultural impulses with the Southeastern and Eastern Europe. Second factor was the proximity to the sources of the non-ferrous metal ores. Thus the settlement in Vráble-Fidvár could have taken part in the exchange of raw materials and goods. Closely related with it was the concentration of wealth and power in the hands of the highest social class.

Radial arrangement of houses inside the fortification has close parallels with the Eastern Mediterranean and Eurasian sites (Sintashta, Arkaim; *Lichardus/Vladár 1996*, 39-42). However, this house disposition is dated to the classical phase of the Únětice Culture corresponding chronologically with the Sintashta Culture (*Anthony 2009*, 47) and preceding the Mycenaean Culture of the Eastern Mediterranean (*Castleden 2005*, 20; *Kuznetsov 2006*, 643, 644; *Vladár 2006*, 265). It seems that cultural contacts and impulses were possible between these distant regions and occurred even earlier than had been thought before (Figure 11).

Captions

Figure 1. Vráble-Fidvár. Location of the site: A – within Slovakia; B – on the map with the scale of 1:10 000; C – on the orthophotomap (Source: Google)

Figure 2. Interpretation of the results of geophysical measuring: A – graveyard; B – Neolithic settlement; C – Early Bronze Age settlement; D – temporary roman military camp (modified after *Bátora et al. 2012*, Abb. 4)

Figure 3. An alley between two houses of the Únětice Culture. It contained pottery, animal bones, non-functional work tools and quarry stones (Archive of the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences; photo by: M. Ivanova)

Figure 4. A burned house of the Únětice Culture with remains of wooden constructions (Archive of the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences; photo by: P. Tóth)

Figure 5. A detailed photo of the remains of a wicker basket filled with grain which was originally deposited in a house attic (Archive of the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences; photo by: P. Tóth)

Figure 6. Wooden board floor of a house which was not destroyed by fire (Archive of the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences; photo by: A. Sbrzesny)

Figure 7. A collective find of pottery vessels found in a storage pit of the Maďarovce Culture (Archive of the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences; photo by: M. Ivanova)

Figure 8. A storage pit of the Maďarovce Culture whose fill contained a young woman's skull deposited in a pot-shaped vessel, a whole cup and a lid (Archive of the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences; photo by: A. Sbrzesny)

Figure 9. An Únětice Culture burial with scattered bones of an adult (Archive of the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences; photo by: J. Bátora)

Figure 10. An Únětice Culture burial with a complete skeleton of an elderly woman (Archive of the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences; photo by: J. Kalmbach)

Figure 11. Directions of cultural influences and contacts in the periods of the Únětice (red arrow) and Maďarovce (blue arrow) Cultures. Authors: J. Bátora, P. Tóth

Translated by Peter Tóth

prof. PhDr. Jozef Bátora, DrSc.
Katedra archeológie FiF UK v Bratislave
Gondova 2, 814 99 Bratislava, Slovenská republika
Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 21 Nitra, Slovenská republika
jozef.batora@uniba.sk
nraubato@savba.sk

Mgr. Peter Tóth, PhD.
Katedra archeológie FiF UK v Bratislave
Gondova 2, 814 99 Bratislava, Slovenská republika
peter.toth@uniba.sk

Dr. Knut Rassmann
Römisch-Germanische Kommission des DAI
Palmengartenstr. 10-12, 60325 Frankfurt am Main, Deutschland
knut.rassmann@dainst.de

Dr. Nils Müller-Scheeßel
Institut für Ur- und Frühgeschichte, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel
Johanna-Mestorf-Strasse 2-6, 24118 Kiel, Deutschland
nils.mueller-scheessel@ufg.uni-kiel.de

ZABUDNUTÝ CINTORÍN KAKATHU OBJAVENÝ?[1]

Noémi BELJAK PAŽINOVÁ – Soňa ŠÁLIOVÁ

BELJAK PAŽINOVÁ, Noémi - ŠALIOVÁ, Soňa. Kakath forgotten cemetery discovered? The contribution focuses on so far unpublished archaeological site in Štúrovo. It was excavated by the Department of Archaeology of the Constantine the Philosopher University in Nitra during rescue archaeological excavation in 2009. It is represented by five inhumation graves from the High Middle Ages/Modern Age examined on the northern edge of town Štúrovo near the Danube river bank. The paper contains an analysis of the excavation units, and also seeks historical interpretation of the studied source.

Keywords: Štúrovo, excavation, inhumation graves, cemetery, medieval Kakath, Modern Age;

Kľúčové slová: Štúrovo, výskum, kostrové hroby, cintorín, stredoveký Kakath, novovek;

ÚVOD

Mesto Štúrovo (okr. Nové Zámky) ležiace pri sútoku Hrona a Dunaja v juhovýchodnom cípe Podunajskej pahorkatiny patrí z hľadiska archeologických prameňov k bohatej oblasti, ktorá bola osídlená od praveku takmer nepretržite až do súčasnosti. Preto nie je prekvapujúce, keď sa pri rôznych stavebných prácach a aktivitách v meste i v okolí často objavia nové archeologické nálezy a lokality, ktoré dopĺňajú bohatú mozaiku dejín územia.

Doposiaľ neznámu lokalitu sa podarilo zdokumentovať aj v rámci záchranného archeologického výskumu realizovaného Katedrou archeológie Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. Polykultúrne nálezisko je situované priamo v Štúrove, v blízkosti dunajského brehu, a skúmané bolo v roku 2009 v rámci výstavby polyfunkčného komplexu Rezidencia Sobieski. Článok si kladie za cieľ analyzovať preskúmané nálezové situácie a pokúsiť sa interpretovať dejinné súvislosti odkrytých prameňov.

Jubilant, ktorému je venovaný tento príspevok, je rodákom zo Štúrova. Tu prišiel prvýkrát do kontaktu s archeológiou, tu si ju zamiloval a následne sa jej venuje celý život. Považujeme preto za milú povinnosť publikovať práve touto formou tieto dosiaľ neznáme archeologické pramene zo Štúrova a jeho okolia. Tento zámer ešte znásobuje skutočnosť, že lokality boli skúmané pracoviskom[2], ktoré jubilant 18 rokov úspešne budoval a viedol.

ARCHEOLOGICKÉ NÁLEZISKÁ V ŠTÚROVE

K najstarším archeologickým lokalitám na území mesta patrí neolitická osada kultúry s mladšou lineárnou keramikou a želiezovskej skupiny, doložená archeologickým výskumom J. Pavúka v rokoch 1965 – 1967. Osada sa nachádzala na vysokej terase dunajského brehu v bezprostrednej blízkosti areálu bývalej celulózky (*Farkaš 2002*; *Pavúk 1982*; *1989*; *1994*). Lokalita dodnes patrí k najrozsiahlejším preskúmaným neolitickým sídliskám (31 kolových domov) na Slovensku. Z tejto polohy boli získané aj eneolitické nálezy bolerázskej skupiny (*Němejcová-Pavúková 1979*, 5-13; *1984*).

[1] Tento príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA 1/0208/15: „Človek a hory v priebehu času – od pravekých hradísk k stredovekým hradom".

[2] Výskum v Štúrove realizovali Noémi Beljak Pažinová a Zuzana Borzová so študentmi Katedry archeológie Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre (*Pažinová/Borzová 2009*).

Nové lokality boli zaznamenané počas prieskumu v roku 1974 v časti Obid: poloha Lesklý jarok – nálezy neskorobronzových a stredovekých črepov; poloha Pod Konopnicami – fragmenty mladšej lineárnej keramiky, ďalej z neskorej doby bronzovej a ojedinele aj laténska i slovanská keramika; z ďalších piatich nálezísk pochádzali fragmenty zo staršej i neskorej doby bronzovej, z doby rímskej i včasného stredoveku. Sídliskové objekty sa črtali v severozápadnej časti hospodárskeho dvora na Obidskej pustatine, ktoré boli na základe zberového materiálu datované do mladšej doby bronzovej (*Pavúk/Romsauer 1975*, 77).

V Obide, poloha Ökor, bol už v roku 1963 záchranný výskum, keď sa preskúmala časť pohrebiska z doby avarského kaganátu (35 hrobov a dva sídliskové objekty; *Zábojník 1982*, 305). Pokračovanie výskumu prinieslo odkrytie ďalších 44 hrobov s rôznymi typmi drevených konštrukcií (*Zábojník 1982*, 305) a nový nálezový materiál ako zbrane, šperky, prasleny (*Zábojník 1984*, 225). Na lokalite sa nachádzali aj sídliskové objekty obytného charakteru (*Zábojník 1985*, 257). Keramiku na základe typickej profilácie a spôsobu výroby datuje *J. Zábojník* (*1988*, 406) do 7. – 8. storočia. Objavené avarské pohrebisko sa v roku 1994 aj letecky zameralo a okrem pohrebiska sa zistilo i niekoľko tmavších línií rôznej šírky (*Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1996*, 84).

V roku 1984 bol v Štúrove zrealizovaný ďalší záchranný výskum, ktorý bol vyvolaný zemnými prácami v súvislosti s výstavbou silážnej jamy na hospodárstve Obidská pustatina (*Ožďáni 1985*, 182). Tu k najstaršiemu sídliskovému horizontu patrí hliník datovaný do eneolitu (koniec bolerázskej skupiny). Výskum sa však koncentroval hlavne na osídlenie z obdobia staromohylového stupňa karpatskej mohylovej kultúry. Ojedinelý bol objav sídliskového objektu sekundárne využitého ako hrobová jama s dvomi detskými kostrami a s keramickými prídavkami, ktoré boli rámcovo datované do stupňa BB1 (*Ožďáni 1985*, 183). Počas záchranného výskumu bola preskúmaná aj germánska osada s chatami s kolovou konštrukciou dobre datovaná terrou sigillatou z Lezoux, ktorá zanikla v období okolo markomanských vojen (*Beljak 2010*, 136-139). Na lokalite bolo zastúpené aj včasnostredoveké osídlenie s obytnými chatami s kamenným kozubom, obilnicovými sýpkami a odpadovými jamami datované do 9. – 10., prípadne 11. storočia (*Ožďáni 1985*, 183). Aj druhá výskumná sezóna v polohe Obidská pustatina priniesla rôznorodé objekty z praveku (neolit – kultúra s lineárnou keramikou, stredná doba bronzová, latén) a zo včasného stredoveku (*Ožďáni 1986*, 177). Z rovnakej polohy pochádzajú z aktivít nelegálnych hľadačov pokladov aj nálezy zlomkov bronzových kosákov a kopije, ktoré potvrdzujú datovanie osídlenia do začiatku doby bronzovej až strednej doby bronzovej (*Ožďáni 2011*, 201). Okrem záchranných výskumov sa na lokalite Štúrovo, časť Obid, realizoval aj geomagnetický prieskum, ktorý potvrdil magnetické a odporové anomálie, ktoré môžu znamenať archeologické objekty (*Tirpák 1982*, 227).

V rámci dosiaľ skúmaných germánskych osád ležiacich v blízkosti severopanónskeho limitu mimoriadne významné postavenie má osada v Štúrove, v polohe Vojenské cvičisko, situovaná severne od dnešného Štúrova. Záchranný výskum v rokoch 1956 a 1957 uskutočnil T. Kolník, ktorý odkryl desiatky objektov z doby rímskej a obdobia sťahovania národov (o. i. aj 12 chát; *Beljak/Kolník 2008*; *Kolník 1962*, 357-362). Priestor germánskej osady bol značne narušený avarsko-slovanským pohrebiskom (280 hrobov; *Točík 1968*) a vojenskými cvičnými zákopmi. Za zmienku stojí aj predierkovaný denár Konštantína I. z hrobu 261 z pohrebiska z doby avarského kaganátu skúmaného ešte v roku 1957 (*Kolníková 1981*, 147).

Významné svedectvo novovekých dejín Štúrova sa podarilo nedávno zaznamenať nedeštruktívnym leteckým prieskumom I. Kuzmovi (*Kuzma/Bartík 2013*, 143; *2015*, 146, 147), ktorý v roku 2009 v polohe Valy pod vŕškom prvýkrát v celom priebehu nasnímkoval zemné opevnenie, tvoriace predsunutú obranu Ostrihomu v čase tureckých vojen v 16. – 17. storočí.

A napokon najvýznamnejšie numizmatické nálezy, ktoré boli objavené v rokoch 2005 – 2010 v Štúrove a jeho najbližšom okolí len nedávno publikoval *J. Hunka* (*2016*).

Obr. 1. Štúrovo, Sobieskeho ulica. Parcela č. 166/27.
Červenou farbou značená skúmaná polykultúrna lokalita. Autor: N. Beljak Pažinová

Obr. 2. Štúrovo, Sobieskeho ulica. Parcela č. 166/27. Plán výskumu s preskúmanými objektmi. Farebne (modré – muži, ružové – ženy) značené vykopané hroby. Červeným šrafovaním zakreslené predpokladané pokračovanie pohrebiska. Autor plánu: M. Borza, doplnila N. Beljak Pažinová

POLYKULTÚRNE OSÍDLENIE NA ULICI SOBIESKEHO V ŠTÚROVE

Záchranný archeologický výskum vyvolaný zemnými prácami pri príležitosti výstavby polyfunkčného objektu Rezidencia Sobieski na ulici Sobieskeho sa uskutočnil v južnej polovici parcely č. 166/27 v severovýchodnej časti katastrálneho územia Štúrova (obr. 1). Pôvodný plán staviteľa bolo zastavať celú parcelu. Pred začiatkom zemných prác sa však ukázalo, že bude realizovaná len prvá etapa výstavby, t. j. aj archeologický výskum sa uskutočnil len v tej polovici parcely, ktorá bola ohrozená stavebnou činnosťou. Už pri začisťovaní a vyrovnávaní plochy sa črtali archeologické objekty (obr. 2), ktoré sa veľmi dobre rysovali v piesčito-hlinitom podloží a viditeľné boli v hĺbke 0,5-0,7 m od súčasnej úrovne terénu. K najstarším nálezom patria dve sídliskové/odpadové jamy (obj. 9 a 10), ktoré vďaka bohatej materiálnej (hlavne keramickej) náplni boli datované do bolerázskej skupiny badenskej kultúry, čím veľmi dobre korešpondujú s v minulosti zaznamenaným paralelným osídlením v ďalších častiach Štúrova a jeho okolia (*Němejcová-Pavúková 1973*, 300; *1979*). Oba nálezové celky boli samostatne spracované a publikované v rozsiahlom článku (*Pažinová/Chmelo 2012*, 53-90).

Ďalšie stopy osídlenia na polohe je možné radiť do vrcholného stredoveku až novoveku. Objavených bolo deväť druhovo odlišných objektov, ktoré poukazujú na nie veľmi intenzívne predchádzajúce hospodárske využitie plochy južnej polovice parcely. Opisy týchto s veľkou pravdepodobnosťou novovekých jám boli v minulosti už taktiež publikované (*Borzová/ Pažinová 2014*, 70, 71). Vo väčšine prípadov išlo o odpadové jamy (obj. 1-3) a žľabové systémy (obj. 4-6). V jednom prípade bol zaznamenaný pohreb zvieraťa (*canis familiaris* – obj. 8).

Najväčším prekvapením pri výskume parcely bolo identifikovanie rozsiahleho kostrového pohrebiska, z ktorého bolo zdokumentovaných päť kompletných a tri porušené hroby. Ich rozbor a vyhodnotenie zatiaľ zverejnené neboli.

Kostrové pohrebisko

V severovýchodnej časti skúmanej plochy (južnej polovice parcely č. 166/27, k. ú. Štúrovo) sa po odbagrovaní 0,6 m hrubej piesčito-hlinitej vrstvy pri zarovnávaní terénu postupne začali črtať výrazné obrysy hrobových jám. V niektorých prípadoch so stopami po vydrevení, resp. rakvách. Kompletne preskúmaných bolo päť bezprostredne ohrozených hrobov s pomerne dobre zachovanou kostrou vrátane lebky pochovaných jedincov. V prípade štyroch hrobov (hroby č. 2-5) bolo zaznamenané mladšie porušenie hrobovej jamy vrátane kostry jedincov výkopom spodnej časti žľabu (objekt 5), ktorý bol zaznamenaný v dĺžke 5,2 m a polohu pretínal od juhovýchodu na severozápad. Šírka žľabu v hornej časti bola 0,7 m, jeho steny sa postupne zužovali k oblému dnu (šírka 0,14 m) v hĺbke 0,7 až 0,8 m. Žľab tvorilo osem vrstiev výplne, bez archeologických nálezov.

V severnej časti parcely č. 166/27 (smerom k blízkemu lesíku, resp. Kamenickej ceste) boli v niekoľkých miestach jemne začistené aj stavbou neohrozené úseky, aby sa čo najlepšie odhadol rozsah lokality. Ukazuje sa, že v severovýchodnej časti Štúrova medzi dnešnou ulicou Sobieskeho a termálnym kúpaliskom Vadaš bolo v minulosti rozsiahle pohrebisko, v ktorom našlo posledný odpočinok najmenej niekoľko desiatok osôb. Výskumom sa podarilo zachytiť len južný okraj pohrebiska, hroby ale jednoznačne pokračovali aj v miestach mimo realizovaných stavebných zásahov.

Popis odkrytých hrobov:

Hrob 1 (obr. 3: 1) obsahoval drevenú rakvu, ktorej pozostatky boli viditeľné v pôdoryse pri odbagrovaní zeminy. Hrobová jama bola tvaru takmer pravidelného obdĺžnika s rozmermi: hĺbka 0,18 m, dĺžka 2,02 m, šírka 0,85 m. Telo jedinca bolo uložené pri východnej strane hrobovej jamy. V hrobe sa nachádzala dobre zachovaná kostra dospelého jedinca v pietnej polohe na chrbte s hlavou v juhovýchodnej časti hrobu. Pravá ruka jedinca bola vystretá popri tele, ľavá ruka bola ohnutá a uložená na brucho. Z lebky chýbala tvárová časť,

Obr. 3. Štúrovo, Sobieskeho ulica. Parcela č. 166/27. Vykopané hroby: 1 – hrob 1; 2 – hrob 2; 3 – hrob 3; 4 – hrob 4; 5 – hrob 5 (K – klinec). Autor: N. Beljak Pažinová, Z. Borzová

ktorá bola rozpadnutá. V zásype hrobovej jamy v mieste medzi kolenami sa nachádzali dva črepy bez výzdoby (stredovek?).

Hrob 2 (obr. 3: 2) obsahoval drevenú rakvu, ktorej pozostatky sa pri odkrývaní rozpadli. Hrobová jama tvaru nepravidelného obdĺžnika bola hlboká 0,19 m, dlhá 1,7 m a široká 0,8 m. V hrobe bol pietne pochovaný jedinec so silne poškodenou lebkou ležiaci na chrbte s hlavou v juhovýchodnej časti hrobu a rukami vystretými popri tele. Výrazné a dobre zachované mal dlhé kosti končatín a panvy. Ľavú nohu mal jemne pokrčenú v kolene. V zásype hrobovej jamy sa nenašiel žiaden hnuteľný nález. Severná časť hrobovej jamy bola poškodená jamou oválneho pôdorysu (objekt 7) o veľkosti (dĺžka × šírka × hĺbka) 52 × 25 × 25 cm. Jej steny sa postupne zužovali k takmer okrúhlemu dnu s priemerom 10-12 cm. Jama hrob narušovala, čo je viditeľné na polohe dolných končatín pochovaného. Výplň objektu tvorila kompaktná šedo-sivá hlina. Vo výplni jamy sa nenašli žiadne nálezy.

Hrob 3 (obr. 3: 3) bol v mieste dolných končatín dospelého jedinca ležiaceho na chrbte porušený novovekým žľabom (objekt 5). V tomto mieste sa našiel novoveký črep. Hrob bol bez inventára. Telo jedinca bolo uložené pri východnej strane hrobovej jamy. Skelet bol dobre zachovaný, lebka mala poškodenie v tvárovej časti. Hlava jedinca bola uložená v juhovýchodnej časti hrobu, nohy smerovali na severovýchod. Horné končatiny boli uložené vo vystretej polohe popri tele. Hrobová jama mala tvar pravidelného obdĺžnika s rozmermi: hĺbka 0,24 m, dĺžka 2,2 m, šírka 1,1 m.

Hrob 4 (obr. 3: 4) obsahoval dobre zachovanú kostru ľudského jedinca uloženého v pietnej polohe na chrbte vo východnej polovici hrobovej jamy. Lebka jedinca bola uložená na juhovýchodnej strane hrobovej jamy, nohy smerovali na severovýchod. Horné končatiny boli uložené vo vystretej polohe popri tele. Zo značne poškodenej lebky sa podarilo zachrániť len časti spánkových kostí a fragmenty kostí neurokránia. Dobre zachované boli panvové kosti a dlhé kosti končatín. V zásype hrobovej jamy sa nenašiel žiaden nález. Hrobová jama tvaru takmer pravidelného obdĺžnika mala rozmery: hĺbka 0,18 m, dĺžka 2,3 m a šírka 1 m. V severnej časti bola hrobová jama nepatrne porušená novovekým žľabom (objekt 5).

Hrob 5 (obr. 3: 5) obsahoval kostru dospelého jedinca uloženého v pietnej polohe na chrbte vo východnej polovici hrobovej jamy. Hlava jedinca bola uložená na juhovýchodnej strane hrobovej jamy, nohy smerovali na severovýchod. V južnej časti hrobovú jamu pretínal spodok novovekého žľabu (objekt 5), ktorý značne pomliaždil lebku, ktorá sa zachovala len v niekoľkých fragmentoch, rovnako dolná čeľusť. Takmer neporušené boli kosti horných a dolných končatín, panvové kosti a chrbtica. Horné končatiny boli uložené vo vystretej polohe popri tele. V spodnej časti hrobovej jamy sa podarilo zachytiť stopy po drevenej rakve. V zásype boli objavené pozostatky troch železných klincov (jedného nad lebkou a dve západne od lebky). Rozmery takmer pravidelného obdĺžnikového tvaru hrobovej jamy boli: hĺbka 0,24 m, dĺžka min. 2 m, šírka 1,1 m.

Tabela 1. Základné údaje jedincov zo skúmaných hrobov. Autor: S. Šáliová

	Pohlavie (*Murail et al. 2005*)		Dožitý vek v rokoch			Telesná výška v cm (*Sjøvold 1990*)	Váha kostí (gr)
	Výsledok	Pravde-podobnosť	*Lovejoy et al. 1985*	*Brooks/Suchey 1990*	*Schaefer et al. 2009*		
Hrob 1	muž	99,79 %	35 – 44	23 – 66	NA	167,5 (+/- 4,49)	3024,9
Hrob 2	muž	96,47 %	35 – 44	27 – 66	NA	160,5 (+/- 4,49)	2505
Hrob 3	muž	99,91%	40 – 49	NA	NA	169,4 (+/- 4,49)	2853,7
Hrob 4	žena	98,4%	25 – 34	19 – 40	NA	162,1 (+/- 4,49)	2262,1
Hrob 5	žena	99,67%	20 – 29	15 – 24	17 – 25	149,7 (+/- 4,49)	2209,1

Ľudské kostrové pozostatky boli podrobené aj antropologickej analýze[3], ktorá potvrdila, že ide o dospelých jedincov, dve ženy a troch mužov (tabela 1) s pomerne dobre zachovanými kosťami. Antropologické zhodnotenie sa uskutočnilo s použitím štandardných antropologických metrických a aspektívnych metód na určenie pohlavia, odhad dožitého veku a odhad telesnej výšky. U každého jedinca bolo pohlavie určované na základe metrických údajov z panvových kostí s použitím programu DSP (*Murail et al. 2005*, 167-176). Vek jedincov bol určovaný pomocou metódy sledovania zmien na *facies auricularis* (*Lovejoy et al. 1985*, 15-28) a na *facies symphysialis* (*Brooks/Suchey 1990*, 227-238). V jednom prípade išlo o pozostatky mladého dospelého jedinca, na určenie veku bola preto použitá aj metóda podľa sledovania prirastania jednotlivých epifýz (*Schaefer/Black/Scheuer 2009*). Výška tela bola odhadnutá pomocou metódy organickej korelácie (*Sjøvold 1990*, 431-477), do rovnice bol dosadený vždy najdlhší rozmer stehennej kosti. Podrobné výsledky analýzy sú v tabele 1.

Obr. 4. Štúrovo, Sobieskeho ulica. Parcela č. 166/27. 1 – sečná rana na lebke muža z hrobu 1; 2 – nadkladkový otvor (foramen supratrochleare) na pravej ramennej kosti ženy z hrobu 4; 3 – nadkladkový otvor na pravej ramennej kosti ženy z hrobu 5. Foto: S. Šáliová

V súbore boli zaznamenané aj prítomnosti niekoľkých anatomických variet a patológií. Napríklad muž z hrobu 1 mal zahojenú zlomeninu diafýzy pravej kosti lakťovej a na lebke mal sečnú ranu o dĺžke takmer 4 cm (obr. 4: 1). Muž z hrobu 2 mal kostné výrastky (osteofyty) na spojení pravej päty a členku, čo ho zrejme limitovalo pri chodení. Na panvových kostiach ženy z hrobu 4 bola zaznamenaná *sulcus praeauricularis* – zmena, ktorá sa nachádza obvykle u žien, ktoré rodili, a čiastočný rozštep oblúkov sakrálnych stavcov, čo jej zrejme zapríčiňovalo bolesti v krížoch. Zaujímavé je, že ženy vykazovali v oboch ramenných kostiach *foramen supratrochleare* (nadkladkový otvor; obr. 4: 2, 3), čo by mohlo naznačovať príbuznosť oboch žien.

Z paleopatologických zmien na kostrových pozostatkoch bol teda v súbore zaznamenaný výskyt degeneratívno-produktívnych zmien, čo môže mať súvis s nadmerným zaťažovaním jedincov v dôsledku pracovných aktivít alebo samotného starnutia.

Ďalšie tri kostrové hroby, ktoré boli nepochybne súčasťou pohrebiska, boli porušené v severovýchodnej časti skúmanej plochy, v mieste rýh vodovodnej kanalizácie (*Borzová/Pažinová 2014*, 70). Tvary týchto hrobových jám nie sú známe, pretože boli porušené lyžicou bagra pri hĺbení kanalizácie. Ich dĺžka sa pohybovala do 2 m. Vo všetkých troch zrejme ležali dospelí jedinci uložení na chrbte a v dvoch prípadoch boli zaznamenané aj stopy po spráchnivenom dreve (pozostatok rakvy?) pod telami.

[3] Okrajovo boli zaznamenané aj prípadné anatomické variety jednotlivých kostí, alebo patológie. Na riadne zhodnotenie zdravotného stavu jedincov paleopatológ oslovený nebol.

Datovanie pohrebiska

Už počas odkryvu hrobov sa miestni obyvatelia vyjadrovali, že sa podarilo nájsť zabudnutý cintorín dávnych obyvateľov stredovekého Kakathu[4]. Možno sa ani veľmi nemýlili. Hoci samotné hroby, žiaľ, neobsahovali žiadne prídavky, ktoré by pomohli k ich časovému zaradeniu do konkrétneho historického obdobia, je možné pátrať v dejinách Štúrova na základe písomných, ikonografických a kartografických prameňov.

Rozkvet osídlenia osady Kakath, zaznamenaný medzi tatárskym vpádom (1241 – 1242), resp. po vymretí Árpádovcov a konsolidácii pomerov v Uhorsku po nástupe Karola Róberta na trón v roku 1308 a tureckou okupáciou (od roku 1543), je pozorovateľný v postupnom rozširovaní sa osídlenia pozdĺž dunajského brehu, ktorý priťahoval obchodníkov a kupcov hlavne kvôli prístavu. Začiatkom 14. storočia mal Kakath 250 obyvateľov, čo na dané obdobie znamenalo veľkú osadu (*Mravík 1968*, 26). Ďalším pozitívnym impulzom bolo postavenie dunajského pontónového mosta medzi Kakathom a Ostrihomom v roku 1397 (*Mravík 1968*, 27). V roku 1496 sa tu už nachádzalo 46 domov, pričom v dobových listinách a vizitáciách sa uvádza, že obyvateľstvo tvorili hlavne kupci a Kakath sa stal strediskom výmenného trhu (*Mravík 1968*, 27). Tento rozkvet a pomerne pokojné časy narušili osmanské vojská, ktoré od roku 1529 podnikali útoky proti ostrihomskej pevnosti i výpady na ľavý breh Dunaja. V daňovom súpise z roku 1531 je Parkan (Štúrovo) už uvádzaný ako poškodená osada (*Mravík 1968*, 29). A hoci osada nezanikla ani po dobytí Ostrihomu a parkanskej pevnosti v roku 1543 Turkami, počet obyvateľov sa značne zredukoval.

Pohrebisko, ktoré bolo z malej časti odkryté v rámci nášho výskumu sa, žiaľ, v písomných prameňoch nenachádza a faktom je, že nie je zaznamenané ani na novovekých historických mapách. Chýba na všetkých troch vojenských mapovaniach[5] a neobjavuje sa ani na mape ostrihomskej stolice (*Mappa Comitatus Strigoniensis, Methodo Astronomico Geometrica concinnata*), vyhotovenej okolo roku 1740 S. Mikovínim[6]. K dispozícii je ešte aj staršia mapa z roku 1604 vyhotovená Giovannim Domenicom Jaciottom (*Kuzma 2012*, 76, tab. VI: 3), kde taktiež nie je zaznamenaný žiadny cintorín v okolí hustejšieho osídlenia mesta oproti ostrihomskému hradnému kopcu (v blízkosti ľavého brehu Dunaja). Samozrejme, nemožno vylúčiť, že pietne miesto sa jednoducho do historických máp nezaznačilo (na 2. a 3. vojenskom mapovaní je však cintorín lokalizovaný už na mieste dnešného štúrovského cintorína v centrálnej časti mesta). Na druhej strane je možná aj skutočnosť, že zdokumentované pohrebisko v severovýchodnej časti mesta v novoveku už neslúžilo svojmu pôvodnému účelu a z rôznych dôvodov, napr. strategických alebo z potreby využitia poľnohospodárskej pôdy, bolo miesto splanírované a v teréne sa tak nezachovalo. K tomu mohlo dôjsť už počas tureckej okupácie Štúrova, ktoré Osmani držali pod nadvládou od 1543 až do 1683[7]. Za týchto 140 rokov (5 generácií) sa vrcholnostredoveký cintorín mohol vytratiť z kolektívnej pamäti a po vrátení sa obyvateľov do Štúrova, po skončení tureckej nadvlády, pôvodné pietne miesto už nemuselo byť vôbec

[4] Názov osady Kakath nachádzame prvýkrát v zakladacej listine opátstva v Hronskom Sv. Beňadiku z roku 1075, vydanej Gejzom I., v ktorom kláštoru panovník daroval „*Villa Kakath*“, čo zahŕňalo 10 usadlostí rybárov a prievozníkov, ktorí bývali na vyvýšenine okolo letohrádku „Kakathvár“, nachádzajúcej sa na náprotivnom, ľavom brehu Dunaja, oproti Ostrihomu. Ďalšia listina z obdobia Gejzu II. svedčí o soľnom mýte, čím sa Kakath stal významnou tržnou osadou, do ktorej prichádzali noví osadníci, ktorí vykonávali strážne služby pri soľných skladoch. V roku 1215 Ondrej II. zriadil v osade Kakath prístavné mýto, pričom v listine sa osada spomína ako strážna bašta kráľovského hradu a ostrihomského arcibiskupstva. Názov Kakath sa s rôznymi obmenami Kochot, Cocot, Kakatin, Kakas, Kakathvár používal až do 16. storočia. (text v poznámke spracovaný podľa *Győrffy 1987; Kolektív 1986*, 262; *Mravík 1968*, 21, 22).

[5] Prvé (Jozefské) vojenské mapovanie – 1782 – 1785; druhé (Františkovo) vojenské mapovanie – 1819 – 1859; tretie vojenské mapovanie – 1869 – 1887. Mapy sú voľne dostupné na stránke http://mapire.eu/en/. Je tu možný aj synchronizovaný pohľad na súčasný mapový podklad, snímky z GoogleEarth a viaceré historické vojenské mapovania.

[6] Mapa bola súčasťou rozsiahlej práce Mateja Bela s názvom „*Notitia Hungariae Novae Historico Geographica*“. Práca vrátane mapy je voľne dostupná na stránke https://library.hungaricana.hu.

[7] Poľský panovník Ján Sobiesky porazil turecké vojská v bitke pri Párkány (maď. názov Štúrova) 9. októbra 1683 a tým končí turecká nadvláda v Uhorsku.

viditeľné, a teda ani využívané.

Detailná ikonografická pamiatka sa zachovala z čias osmanskej nadvlády. Na kolorovanej rytine G. Hufnagela z roku 1595 (obr. 5, vľavo) je zobrazený cisárskym vojskom dobytý Ostrihom (*Strigonium. Gran*) a obrázok obsahuje aj ľavobrežnú tureckú predsunutú palánku[8] na mieste bývalej dediny Kakath. Hoci ani tu nie je zaznačený cintorín, z maľby je jednoznačné, že na ľavom brehu Dunaja existovala väčšia opevnená osada s murovanými domami a ďalšími stavbami, ktoré podľahli obrovskej skaze a požiaru pri obliehaní.

Veduta W. Meyerpecka zobrazujúca rovnako obliehanie Ostrihomu z roku 1595 ukazuje Štúrovo (Gokarn) s mohutnými plameňmi a s poškodeným pontónovým mostom. Na tomto zobrazení sa nachádza aj cintorín s niekoľkými hrobmi označenými pomníkmi, ktoré sú lokalizované na brehu Dunaja pred samotnou opevnenou osadou (obr. 5, vpravo).

Obr. 5. Cisárskym vojskom zničené Štúrovo (Goggarn, Kakath) na brehu Dunaja po bojoch v roku 1595. Vľavo – rytina G. Hufnagela. Vpravo – veduta W. Meyerpecka. Zdroj: http://svetgeografie.blogspot.sk/2015/01/ostrihom-naslovensku-by-sme-snad-s.html

Ak si teda zhrnieme uvedené skutočnosti, nie je vylúčené, že objavené pohrebisko mohli využívať miestni obyvatelia práve vo vrcholnom stredoveku, jednoznačným dôkazom však zatiaľ nedisponujeme. Nesmieme ale zabudnúť, že v zemi zostali desiatky ďalších hrobov a v prípade, že stavebná činnosť v tejto časti Štúrova bude ďalej pokračovať, je nevyhnutné, aby tu bol realizovaný rozsiahly záchranný archeologický výskum. A možno práve v niektorom z hrobov sa nachádza aj odpoveď na časové zaradenie celej nekropoly.

ZÁVER

V príspevku bola predstavená doposiaľ nepublikovaná archeologická lokalita, ktorú skúmala Katedra archeológie Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre v roku 2009. V rámci zaznamenaného polykultúrneho osídlenia na mieste stavby polyfunkčného bytového komplexu Rezidencia Sobieski bola odkrytá aj časť kostrového pohrebiska. Lokalita sa nachádza v severovýchodnej časti Štúrova, v blízkosti dunajského brehu. Na základe v článku analyzovaných prameňov je veľká pravdepodobnosť, že pohrebisko bolo využívané vo vrcholnom stredoveku, resp. na začiatku novoveku, teda v čase rozkvetu osídlenia Kakathu. Ide o dôležitý prameň osvetľujúci menej známe dejiny Štúrova a analyzované celky priniesli nový pohľad na život ľudí, ktorí túto oblasť obývali.

[8] Po roku 1543 (dobytie Ostrihomu) zriadili Turci na náprotivnom brehu Dunaja predsunutú drevozemnú palánku Džigerdelen (na území dnešného Štúrova).

LITERATÚRA

Beljak 2010 – J. Beljak: Germánske osídlenie v Štúrove a na dolnom Pohroní v staršej dobe rímskej. Zborník SNM 104, Archeológia 20, 2010, 141-174.

Beljak/Kolník 2008 – J. Beljak/T. Kolník: Štruktúra a vývoj germánskej osady v Štúrove. In: E. Droberjar/B. Komoróczy/D. Vachůtová (eds.): Barbarské sídliště: chronologické, ekonomické a historické aspekty jejich vývoje ve světle nových archeologických výzkumů. Archaeológie barbaru 2007. Brno 2008, 129-146.

Borzová/Pažinová 2014 – Z. Borzová/N. Pažinová: Terénne aktivity Katedry archeológie FF UKF v Nitre. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2009, 2014, 68-73.

Brooks/Suchey 1990 – S. Brooks/J. M. Suchey: Skeletal age determination based on the os pubis: a comparision of the Ascádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods. Human Evolution 5, 1990, 227-237.

Farkaš 2002 – Z. Farkaš: Nálezy ľudských pozostatkov v prostredí kultúry ľudu s lineárnou keramikou na Slovensku. Archeologické Rozhledy 54, 2002, 23-43.

Győrffy 1987 – G. Győrffy Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Budapest 1987, 646 o.

Hanzelová/Kuzma/Rajtár 1996 – E. Hanzelová/I. Kuzma/J. Rajtár: Letecká prospekcia na Slovensku. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1994, 1996, 81-88.

Hunka 2016 – J. Hunka: Stredoveké mince zo Štúrova a okolia zo 6.-16. storočia. Študijné Zvesti AÚ SAV 59, 2016, 65-73.

Kolektív 1986 – Kolektív: Vojenské dejiny Československa (1526-1918). Praha 1986.

Kolník 1962 – T. Kolník: Nové sídliskové nálezy z doby rímskej na Slovensku. Archeologické Rozhledy 14, 1962, 344-368, 371-380.

Kolníková 1981 – E. Kolníková: Prírastok mincí v AÚ SAV v roku 1980. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1980, 1981, 138-149.

Kuzma 2012 – I. Kuzma: Vojenské mapovania uhorského kráľovstva na južnom Slovensku a diaľkový prieskum. Študijné Zvesti AÚ SAV 52, 2012, 63-118.

Kuzma/Bartík 2013 – I. Kuzma/M. Bartík: Letecká prospekcia na Slovensku v roku 2009. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2009, 2013, 132-158.

Kuzma/Bartík 2015 – I. Kuzma/M. Bartík: Turecké opevnenie v Štúrove. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2010, 2016, 146-148.

Lovejoy et al. 1985 – O. C. Lovejoy/R. Meindl/Th. Pryzbeck/R. P. Mensforth: Chronological Metamorphosis of the Auriculr Surface of the Illium: A New Method for the determination of Adult Skeletal Age at Death. American Journal of Physical Anthropology 68, 1985, 15-28.

Mravík 1968 – J. Mravík. Štúrovo a okolie po stránke historickej a turistickej. Bratislava 1968, 104 s.

Murail et al. 2005 – P. Murail/J. Brůžek/F. Houet/E. Cunha: DSP: A Tool for Probabilistic Sex Diagnosis Using Worldwide Variability in Hip-bone Measurements. Bulletin et Mémoires de la Societé d´Anthropologie de Paris 17, 2005, 167-176.

Němejcová-Pavúková 1973 – V. Němejcová-Pavúková: Zu Ursprung und Chronologie der Boleráz-Gruppe. In: B. Chropovský (Hrsg.): Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava 1973, 297-316.

Němejcová-Pavúková 1979 – V. Němejcová-Pavúková: Počiatky bolerázskej skupiny na Slovensku. Slovenská archeológia 27/1, 1979, 17-55.

Ožďáni 1985 – O. Ožďáni: Výsledky záchranného výskumu v Štúrove v Obidskej puste. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1984, 1985, 182-184.

Ožďáni 1986 – O. Ožďáni: Druhá výskumná sezóna v Štúrove-Obide. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1985, 1986, 177-179.

Ožďáni 2011 – O. Ožďáni: Ojedinelé nálezy z doby bronzovej v Štúrove. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2008, 2011, 201, 202.

Pavúk 1982 – J. Pavúk: Vorbericht über die Ausgrabung der neolithischen Siedlung in Štúrovo.

In: J. Pavúk (ed.): Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa. Internationales Kolloquium. Nitra 1982, 207-226.
Pavúk 1989 – J. Pavúk: Linearkeramische Hausgrundrisse von Štúrovo und Bylany: Ein Vergleich. In: J. Rulf (ed.): Bylany Seminar 1987. Praha 1989, 195-198.
Pavúk 1994 – J. Pavúk: Štúrovo. Ein Siedlungsplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe. Nitra 1994, 284 S.
Pavúk/Romsauer 1975 – J. Pavúk/P. Romsauer: Výsledky prieskumu v Obide. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1974, 1975, 77, 78.
Pažinová/Borzová 2009 – N. Pažinová/Z. Borzová: Štúrovo, ulica Sobieski, Východné nábrežie, č. parcely 166/27 – južná polovica. Výskumná dokumentácia z archeologického výskumu č. 03/2009. Katedra archeológie UKF. Nitra 2009, 77 s.
Pažinová/Chmelo 2012 – N. Pažinová/L. Chmelo: Neue keramische Funde der Boleráz-Gruppe aus Štúrovo – Sobieski Strasse und die Verbreitung der Boleráz/frühen Badener Kultur im unteren Grantal, Südwestslowakei. Acta Archaeologica Carpathica 47, 2012, 53-90.
Schaefer/Black/Scheuer 2009 – M. Schaefer/S. Black/L. Scheuer: Juvenile Osteology: A Laboratory and Field Manual. London 2009, 369 p.
Sjøvold 1990 – T. Sjøvold: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. Human Evolution 5, 1990, 431-447.
Tirpák 1982 – J. Tirpák: Geofyzikálne prieskumy archeologických lokalít. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1981, 1982, 275-278.
Točík 1968 – A. Točík: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo. Bratislava 1968, 130 S.
Zábojník 1982 – J. Zábojník: Výskum slovansko-avarského pohrebiska v Štúrove-Obide. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1981, 1982, 305-308.
Zábojník 1984 – J. Zábojník: Tretia sezóna výskumu pohrebiska a sídliska z obdobia Avarskej ríše v Štúrove-Obide. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1983, 1984, 225.
Zábojník 1985 – J. Zábojník: Výskum pohrebiska a sídliska z obdobia avarského kaganátu v Štúrove-Obide. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1984, 1985, 257-259.
Zábojník 1988 – J. Zábojník: On the problems of settlements of the Avar Khaganate Period in Slovakia. Archeologické Rozhledy 40, 1988, 401-437.

RESUMÉ

Kakath forgotten cemetery discovered?

The town of Štúrovo (Nové Zámky district), situated near the confluence of the Hron and Danube rivers in the south-western part of the Podunajská pahorkatina hills, is – from the aspect of archaeological sources – part of a rich area settled from Prehistory almost continuously until now. It was possible to document the previously unknown site within archaeological rescue researches carried out by the Department of Archaeology of the Constantine the Philosopher University in Nitra in 2009. It is an inhumation burial ground in the north-eastern part of Štúrovo (plot no. 166/27) studied during the construction of the multifunctional complex called Rezidencia Sobieski near the Danube river bank (Figure 1). As early as preparation and levelling of the building site was carried out, archaeological features (Figure 2) appeared, clearly looming in the sand-clay subsoil; they were visible 0.5-0.7 m below the current terrain level. The oldest finds include two settlement/waste pits (features 9 and 10) dated to the Boleráz group of the Baden Culture (*Pažinová/Chmelo 2012*, 53-90). Other traces of settlement on the site can be dated to the High Middle Ages or even Postmedieval Period (*Borzová/Pažinová 2014*, 70, 71).

Identification of a large inhumation burial ground was the biggest surprise; five complete (Figure 3) and three disturbed burials were documented there (*Borzová/Pažinová 2014*, 70). In four burials (burials 2-5), a younger interference of the burial pit and skeletons of the buried individuals has been detected.

In the northern part of the investigation area (towards a nearby forest, or Kamenická

cesta street), some sections not endangered by the construction were also slightly trimmed in several places to estimate the size of the site as precisely as possible. It seems that in the north-eastern part of Štúrovo between today's Sobieskeho ulica street and the thermal resort of Vadaš, there was a large burial ground in the past; at least a few dozens of people found their eternal rest there.

Human skeleton remains were submitted to anthropological analysis which proved that they belonged to adult individuals – two women and three men (Table 1) with rather well preserved bones. Presence of several anatomical varieties and pathologies were observed in the collection. For instance, the man from burial 1 had a healed fracture of diaphysis of the right elbow bone and an almost 4 cm long slash wound in the skull (Figure 4: 1). The man from burial 2 had bone spurs (osteophytes) on the joint between the right heel and ankle which probably limited his walking abilities. *Sulcus praeauricularis* – a change typical for females who gave birth to a child – was observed on the ilium of the woman from burial 4 as well as partial spondyloschisis of lumbosacral vertebrae archs; this was probably causing her pain in the lumbar spine. It is interesting that there was *foramen supratrochleare* in both humeri (a small hole above the trochlea; Figure 4: 2, 3), which could suggest their kinship.

From the aspect of dating of the discovered necropolis, it is noteworthy that while the burials were being uncovered, the local people said that a forgotten cemetery of the past inhabitants of medieval Kakath (Štúrovo) had been found. The settlement flourished between the Tatar invasion (1241 - 1242), or the end of the Árpád dynasty, as well as consolidation of the situation in Hungary after the enthronement of Charles Robert in 1308 and the Turkish occupation (since 1543). It is observable in the continuous expansion of the settlement along the Danube river bank which attracted traders and merchants mainly because of the port. Construction of a pontoon bridge over the Danube between Kakath and Esztergom in 1397 was also a positive element (*Mravík 1968*, 27). The bloom and rather peaceful times were interrupted by Ottoman troops which kept attacking the Esztergom fort and the left bank of the Danube since 1529. In the tax register from 1531, Parkan (Štúrovo) is called a damaged settlement (*Mravík 1968*, 29). Although the settlement did not disappear after Esztergom and Parkan fort had been conquered by the Turks in 1543, the number of inhabitants was reduced rather remarkably. The Turkish occupation of Štúrovo lasted until 1683, when Polish King John Sobieski defeated the Turkish troops in the battle of Štúrovo.

The burial ground partly uncovered during our investigation is, unfortunately, absent in written sources and, as a matter of fact, it has not been recorded on postmedieval historical maps either. It does not appear in any of the three military mappings and it cannot be found on the map from 1604 (*Kuzma 2012*, 76, tab. VI: 3) or the map of the Esztergom county created by S. Mikovíni approx. in 1740.

Of course, we cannot exclude the possibility that the place of piety was simply not recorded in historical maps (in the 2nd and 3rd military mappings, the cemetery is located on the site of today's Štúrovo cemetery in the central part of town). On the other hand, it is possible that the documented burial ground was not used for its original purposes in the Postmedieval Period and, for many reasons, e. g. strategical, or need for farmland, the area was levelled and thus, has not been preserved in the terrain.

The burial ground together with the burials marked with tombstones, which is located on the Danube river bank before Štúrovo, appears on a veduta by W. Meyerpeck representing the siege of Esztergom from 1595 (Figure 5, right). The same event is depicted on a coloured engraving by G. Hufnagel (Figure 5, left) which, although it does not show the cemetery, is a proof that a fortified settlement with bricked houses and other structures existed on the left bank of the Danube; the buildings were destroyed and burned during the siege.

On the basis of the aforementioned, it is possible that the discovered burial ground could have been used by the local people in the High Middle Ages. Nevertheless, we still do not have a proof to confirm that. We must not forget, however, that dozens of other

burials remained uncovered and they can be hiding the answer to the question of the whole necropolis's chronological classification.

Captions

Figure 1. Štúrovo, Sobieski Street. Plot no. 166/27. The studied polycultural site is marked with red. Author: N. Beljak Pažinová

Figure 2. Štúrovo, Sobieski Street. Plot no. 166/27. Excavated area with studied features. Excavated burials marked with blue (male) and pink (female) colours. Supposed continuation of the burial ground is hatched with red colour. Author of the layout: M. Borza, adjusted by N. Beljak Pažinová

Figure 3. Štúrovo, Sobieski Street. Plot no. 166/27. Excavated burials: 1 – burial No. 1, 2 – burial No. 2, 3 – burial No. 3, 4 – burial No. 4, 5 – burial No. 5 (K – nail). Drawing by: N. Beljak Pažinová, Z. Borzová

Figure 4. Štúrovo, Sobieski Street. Plot no. 166/27. 1 – slash wound on a male skull from burial No. 1; 2 – *foramen supratrochleare* on the right humerus of a female from burial No. 4; 3 – *foramen supratrochleare* on the right humerus of a female from burial No. 5. Photo by: S. Šáliová

Figure 5. Štúrovo (Goggarn, Kakat) on the Danube river bank destroyed by imperial army after the battle in 1595. Left – engraving by G. Hufnagel. Right – veduta by W. Meyerpeck. Source: http://svetgeografie.blogspot.sk/2015/01/ostrihom-naslovensku-by-sme-snad-s.html

Table 1. Basic data of the individuals from the studied burials. Author: S. Šáliová

Translated by Viera Tejbusová

doc. PhDr. Noémi Beljak Pažinová, PhD.
Katedra archeológie, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1, 949 74 Nitra, Slovenská republika
nbpazinova@ukf.sk

Mgr. Soňa Šáliová
Ústav antropologie, Laboratoř morfologie a forenzní antropologie, Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita v Brne
Kotlářská 2, 611 37 Brno, Česká republika
375889@mail.muni.cz

POROVNANIE VÝSLEDKOV TERÉNNEJ PROSPEKCIE A LETECKÉHO SKENOVANIA HRADISKA NA VEĽKOM A MALOM LYSCI[1]

Peter BISTÁK - Zuzana BORZOVÁ - Martin BORZA

BISTÁK, Peter - BORZOVÁ, Zuzana - BORZA, Martin. Comparing the results of the terrain prospecting and airborne laser scanning of the hillfort on Veľký and Malý Lysec. The multi-seasonal archaeological investigation of the Lusatian hillfort and its catchment area on the hilltop and slopes of Veľký and Malý Lysec (cadastral district Kostoľany pod Tribečom and Velčice) has brought interesting results in the recent years. They are mainly related to the study of material culture, identification of several settlement areas as well as the course of fortification. However, in non-destructive terrain research (i. e. identification, documenting and mapping) of immovable monuments in the forest environment and in the interpretation, using methods of remote landscape survey is almost inevitable. Airborne laser scanning and its further processing by means of an innovative method using Proxima technology is one of such methods; it has brought new knowledge in identification and interpretation of terrain relics on the studied hillfort. Comparing and evaluation of the main results of terrain prospecting and airborne laser scanning using Proxima technology is the basic aim of our article.

Keywords: Lusatian Culture, hillfort, fortification, terrain prospection, airbone laser scanning, non-destructive archaeology;

Kľúčové slová: kultúra lužická, hradisko, terénna prospekcia, letecké laserové skenovanie, nedeštruktívna archeológia;

ÚVOD

Na juhozápadnom výbežku pohoria Tribeč, na temene a svahoch Veľkého a Malého Lysca v katastrálnom území obcí Kostoľany pod Tribečom a Velčice sa rozprestiera praveké hradisko so zázemím. Poloha známa už od konca 50. rokov 20. storočia bola v 60. rokoch označená za hradisko lužickej kultúry, patriace k systému hraničného opevnenia spolu s hradiskami na Žibrici, Zobore a Veľkom Tribeči (*Habovštiak 1968*, 43, 44). V ďalších desaťročiach 20. storočia sa tu uskutočnilo len niekoľko povrchových zberov (*Illášová/Veliačik* 1997, 89; *Ruttkayová/Ruttkay 1991*, 45; *Veliačik/Romsauer 1994*, 85). Začiatkom nového tisícročia dochádza k zvýšeniu záujmu archeológov o danú lokalitu. Opakované prieskumy a zbery prispeli k získaniu nových informácií o rozsahu areálu hradiska a systéme jeho opevnenia (*Baxa a kol. 2016,* 69, 70; *Mitáš/Stegmann-Rajtár 2007*, 147; *Romsauer/Borzová/Bisták 2013*), ako aj o prítomnosti človeka na tejto lokalite v eneolite, neskorej dobe bronzovej, dobe halštatskej, v období sťahovania národov, v stredoveku a novoveku (*Borzová/Pažinová 2009*, 40; *Látková/Hajnalová 2012; Romsauer/Borzová/Bisták 2013,* 86; *Ruttkayová/Ruttkay 1991*, 45; *Veliačik/Romsauer 1994*, 85). Systematický archeologický výskum priniesol okrem veľkého počtu nálezov aj množstvo nálezových situácií, ktoré vrhajú nové svetlo na osídlenie Malého Lysca, ako aj na opevňovacie techniky na Veľkom Lysci (*Borzová/Borza/Bisták 2014*). K najnovším zisteniam však prispelo letecké laserové skenovanie (ďalej LLS), doteraz publikované bez bližšej interpretácie (*Ruttkay 2015*, 322, 323; *Ruttkayová/Ruttkay 2015*, 82, obr. 137).

[1] Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA MŠ SR a SAV č. 1/0208/15: „Človek a hory v priebehu času – od pravekých hradísk k stredovekým hradom“.

S tým súvisí aj predložený príspevok, ktorého cieľom je komparácia doterajších výsledkov terénnej prospekcie a poznatkov získaných z LLS. Ide predovšetkým o identifikáciu antropogénnych terénnych reliktov a následne o ich interpretáciu v súvislosti s osídlením skúmanej lokality. Ďalším zámerom je prezentácia novej metódy spracovania dát LLS technológiou Proxima a jej aplikácia na výskume hradiska na Veľkom a Malom Lysci.

METÓDA PRÁCE

Terénnou prospekciou hradiska a jeho zázemia sa podarilo identifikovať viacero reliktov opevnenia. Tie boli následne geodeticky zamerané. Výsledkom je podrobná mapa Malého Lysca a prehľadná mapa Malého a Veľkého Lysca. Podrobná mapa Malého Lysca bola vytvorená kombináciou geodetických metód GNSS a tachymetrie. Prehľadná mapa Veľkého a Malého Lysca vznikla prebratím obvodu Malého Lysca z podrobnej mapy a zameraním priebehu opevnení na Veľkom Lysci a obvodu turistickým GPS (*Borza 2013*). Do vytvorenej mapy bola následne vložená georeferencovaná hypsometrická mapa územia, znázorňujúca výškový priebeh reliéfu (obr. 1). Situačný plán hradiska bol v roku 2016 upravený na základe výsledkov ďalších terénnych prieskumov, uskutočnených po roku 2013 (obr. 2).

Letecké laserové skenovanie Malého a Veľkého Lysca je súčasťou tvorby databázy leteckých snímok a LLS dát Kostolianskej kotliny a jej okolia vrátane priľahlých výšinných polôh v rozsahu 88 km^2. Realizovalo sa v roku 2015 na základe spolupráce pri výskumnej činnosti Žilinskej Univerzity v Žiline, Fakulty prevádzky a ekonomiky dopravy a spojov a geodetickou firmou Geoaktuál s.r.o. Ďalšie spracovanie dát bolo realizované firmou Proxima R&D s.r.o. na základe spolupráce s Katedrou archeológie Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. Z nameraného lidarového mračna bodov bol po filtrácii (odstránení vegetácie) vytvorený model georeliéfu (tzv. ground model), obsahujúci body terénu s priemernou hustotou 3,60 bod/m^2. Následne bol vytvorený digitálny model reliéfu (ďalej DMR) s rozlíšením 1 m (obr. 3). Na zjednodušenie automatickej identifikácie a analýzy štrukturálnych prvkov DMR súvisiacich s terénnymi reliktmi bola použitá morfometrická analýza terénu pomocou inovatívnej metódy s využitím technológie Proxima (*Ihring/Hronček/Holubec 2014; Szabová/Hronček 2015*). Hlavným výstupom analýzy je konvexná a konkávna charakteristika analyzovaného terénu. Vo všeobecnosti môžeme konvexitu považovať za vypuklinu a konkavitu za vydutinu. Výsledky analýzy sú generované vo viacerých úrovniach detailu,

Obr. 1. Situačný plán hradiska na Veľkom a Malom Lysci podľa výsledkov terénnej prospekcie do roku 2013: 1 – val s kamennou plentou, prerušený polokliešťovou bránou; 2 – predsunuté opevnenie (zemný val s priekopou); 3 – priehlbne (tzv. cisterny – stopy po povrchovej ťažbe); 4 – zemný priečny val a priekopa; 5 – kamenný priečny val; 6 – predpokladaný rozsah osídlenia zázemia hradiska (podľa Borzová 2013, 25)

ktoré zaisťujú identifikáciu a vizualizáciu detailných objektov s vlastnosťami na viacerých mierkových úrovniach (*Holubec et al. 2016*). Táto metóda ponúka iný pohľad na terén. Na rozdiel od globálneho vizuálneho vyhodnocovania DMR jeho osvetlením z rôznych smerov, pri tejto analýze vidíme lokálne vypukliny (konvexity) a vydutiny (konkavity) terénu bez ohľadu na smer pozorovania. To umožňuje lepšie identifikovať aj menej viditeľné terénne relikty, čo sa prejavilo aj na vyhodnocovaní lidarových dát Malého a Veľkého Lysca. Získané výstupy z LLS (tieňované reliéfy a morfometrická analýza) boli následne porovnané s výsledkami terénneho prieskumu.

VÝSLEDKY VÝSKUMU

Prvé opevnené predhradie na hrebeni Malého Lysca tvorí najjužnejšiu časť skúmaného areálu (obr. 2: A; 3: A). Vymedzené je z južnej, západnej a východnej strany valom, ktorý je v teréne najvýraznejšie čitateľný len z južnej strany. Z východu a zo západu je viditeľný ako nízka terénna vlna. Zo severu predhradie v najužšom mieste hrebeňa ohraničuje priečna priekopa a val. Opevnenie je dobre viditeľné na tieňovanom reliéfe (obr. 4). Západným okrajom tohto areálu viedla pôvodná cesta – dnes zachovaný úvoz, smerujúci cez sedlo k Veľkému Lyscu (obr. 3). Absencia nálezov a vysoko vystupujúce skalné podložie naznačujú, že prvé predhradie s rozlohou približne 1,5 ha nebolo osídlené.

Obr. 2. Veľký a Malý Lysec – situačný plán hradiska a jeho zázemia na základe výsledkov terénnej prospekcie do roku 2016: A – prvé predhradie; B – druhé predhradie; C – opevnený vrchol Veľkého Lysca. 1 – vstup do prvého predhradia (?); 2 – kamenný val; 3 – vstup do druhého predhradia; 4 – hlinený val s priekopou a palisádou; 5 – hradba s čelným múrom z lomového kameňa a polokliešťovou bránou; 6 – poloha polokliešťovej brány; 7 – poloha ťažobných jám na limonit (?) (podľa Baxa a kol. 2016, 69)

Druhé predhradie zaberalo na základe terénnej prospekcie vrcholovú plošinu Malého Lysca, úzky priestor sedla medzi Malým a Veľkým Lyscom s tzv. cisternami a južné a juhovýchodné svahy Veľkého Lysca (obr. 2: B). Na juhu susedí s areálom prvého predhradia, s ktorým má spoločnú fortifikáciu vo forme priečnej priekopy a valu. Z východu ho vymedzoval strmý svah a skalné zrázy, na severe opevnenie vrcholu Veľkého Lysca a skalný zráz. Zo západu bola jeho hranica určená len na základe rozptylu nálezov. Jeho celková rozloha bola na základe prieskumov určená na približne 6,4 ha. Areál druhého predhradia sa okrem už spomenutej spoločnej fortifikácie s prvým predhradím javil ako neopevnený. Až na základe LLS sa ukázalo, že bol opevnený aj zo západnej strany (obr. 3; *Ruttkayová/Ruttkay 2015,* 82, obr. 137). Línia valu sa v južnej časti napája na val prvého predhradia, pokračuje severozápadným smerom cez bočný západný výbežok Malého Lysca smerom k opevneniu Veľkého Lysca, kde sa vytráca medzi sídliskovými terasami (obr. 4; 8). Najlepšie zachovaný a len niekoľko metrov dlhý úsek tohto valu, dosahujúci výšku do 50 cm a

Obr. 3. Veľký a Malý Lysec – tieňovaný reliéf s osvetlením od severu. A – prvé opevnené predhradie; B – druhé predhradie; C – vrchol Veľkého Lysca; D – tretie neopevnené predhradie (© Katedra leteckej dopravy fakulty PEDAS Žilinskej univerzity v Žiline; Geoaktuál s.r.o.; Proxima R&D s.r.o.)

nachádzajúci sa na bočnom západnom hrebeni Malého Lysca (obr. 5), bol autorom tohto príspevku známy už v roku 2012. Vtedy naň upozornil spoluriešiteľ povrchového prieskumu J. Jahn (*Borzová et al. 2012*). Jeho pokračovanie južným a severným smerom vo forme nízkej terénnej vlny dosahujúcej výšku 20-30 cm však bolo v teréne overené až na základe LLS v roku 2016 (obr. 3). Areál druhého predhradia bol osídlený na vrcholovej plošine Malého Lysca, na sídliskových terasách na západnom svahu Malého Lysca (obr. 6) a na sídliskových terasách na juhovýchodnom a južnom svahu Veľkého Lysca (*Borzová/Borza/Bisták 2014*, 30-36; *Romsauer/Borzová/Bisták 2013*). Sídliskové terasy pokračujú západným smerom v úzkom páse pod hlavným opevnením Veľkého Lysca, kde prechádzajú do troch výrazných terasových stupňov s kratšími valovými útvarmi, ktoré ústia na skalnom zráze. Na základe tieňovaného reliéfu, ako aj morfometrickej analýzy konvexít možno predpokladať, že tieto líniové útvary

Obr. 4. Malý Lysec – vľavo tieňovaný reliéf s osvetlením zo severovýchodu, vpravo konvexné tvary (červenou farbou) a konkávne tvary (zelenou farbou) (© Katedra leteckej dopravy fakulty PEDAS Žilinskej univerzity v Žiline; Geoaktuál s.r.o.; Proxima R&D s.r.o.)

dopĺňali opevnenie juhozápadnej časti vrcholu Veľkého Lysca (obr. 3: C; 8). Celková plocha areálu druhého predhradia má rozlohu približne 9 ha. Cez tento areál viedli prístupové cesty k jedinej bráne v hlavnom opevnení okolo vrcholu Veľkého Lysca. Cesty z východu, juhu a západu sa stretali v sedle medzi Veľkým a Malým Lyscom (obr. 3).

Obr. 5. Západný výbežok Malého Lysca s najvýraznejšie zachovaným úsekom valu (foto: P. Bisták)

Obr. 6. Západný svah pod vrcholovou plošinou Malého Lysca s vyznačenými sídliskovými terasami (foto: P. Bisták)

Obr. 7. Veľký Lysec – predsunutý menší val, lemujúci z južnej strany prístupovú komunikáciu k polokliešťovej bráne (foto: P. Bisták)

Obr. 8. Veľký Lysec – vľavo tieňovaný reliéf s osvetlením od severovýchodu, vpravo konvexné tvary (červenou farbou) a konkávne tvary (zelenou farbou) (© Katedra leteckej dopravy fakulty PEDAS Žilinskej univerzity v Žiline; Geoaktuál s.r.o.; Proxima R&D s.r.o.)

Vrchol Veľkého Lysca bol z východu, juhu a západu opevnený hradbou, zo severozápadu ho chránili skalné zrázy. V južnej časti je hradba prerušená polokliešťovou bránou (obr. 3: C; 8). Sondážnym výskumom sa overilo, že na najprístupnejšej juhovýchodnej strane mala hradba čelnú plentu z nasucho kladeného kameňa (*Baxa a kol. 2016*, 69). Z juhovýchodnej strany bolo opevnenie doplnené o predsunutý menší val a priekopu (obr. 7). Na základe DMR vytvoreného z LLS je zrejmé, že predsunutý val a priekopa majú väčší rozsah, ako sa pôvodne predpokladalo na základe prieskumu (obr. 8; *Romsauer/Borzová/Bisták 2013*, 83). Val a priekopa boli juhovýchodne od brány prerušené prístupovou cestou, ktorú z južnej strany lemoval doteraz nepovšimnutý valový násyp, dlhý približne 80 m (obr. 8). Areál s rozlohou približne 2,3 ha bol osídlený na niekoľkých úrovniach zámerne upravených sídliskových terás.

Obr. 9. Malý Lysec – priečny val s priekopou: A – vrstevnicový plán; B – tieňovaný reliéf s osvetlením od severovýchodu; C – konvexné tvary (červenou farbou) (© Katedra leteckej dopravy fakulty PEDAS Žilinskej univerzity v Žiline; Geoaktuál s.r.o.; Proxima R&D s.r.o.)

Tretie neopevnené predhradie je ďalším sídliskovým areálom, ktorý sa nachádza v priestore pod skalnými zrázmi severne a západne od vrcholu Veľkého Lysca (obr. 3: D). Identifikovaný bol povrchovým prieskumom v roku 2014 na ploche približne 1 ha na základe výskytu keramiky a mazanice s odtlačkami po drevených konštrukciách vo vývratoch stromov. Na základe LLS sa ukázalo, že sídliskový areál je oveľa väčší – na ploche približne) 4 ha sa nachádza okolo 30 sídliskových terás (obr. 8). Väčšinu z nich sa podarilo v teréne identifikovať a zamerať turistickým GPS v roku 2016. Dobre viditeľná je aj pôvodná prístupová komunikácia zo Sedla pod Veľkým Lyscom (obr. 3).

Obr. 10. Malý Lysec – priečny val s priekopou od juhovýchodu (foto: P. Bisták)

DISKUSIA

Archeologický výskum nedeštruktívnymi metódami s využitím LLS prináša okrem nových zistení aj celý rad nezodpovedaných otázok. Tie je možné čiastočne riešiť len ďalším archeologickým, resp. interdisciplinárnym výskumom.

V spolupráci s geológom bude potrebné overiť situáciu južne od polokliešťovej brány na Veľkom Lysci (obr. 8). Situácia v teréne je kvôli hustej vegetácii a koncentrácii terénnych reliktov neprehľadná. Terénne relikty, javiace sa ako valové útvary, viditeľné na tieňovanom reliéfe, môžu byť aj geologického pôvodu. Podobná je aj situácia v severozápadnej časti Veľkého Lysca. V prieluke medzi skalnými stenami, na okraji strmého zrázu, sú na tieňovanom reliéfe viditeľné dva líniové útvary, ktoré by mohli dopĺňať opevnenie v tejto časti hradiska (obr. 8). Doterajší terénny prieskum sa tejto časti areálu nevenoval, pretože sa tu nepredpokladal výskyt prípadnej fortifikácie. Charakter líniových útvarov bude vhodné taktiež overiť prieskumom v spolupráci s geológom.

Iná situácia je na okraji severovýchodnej časti plošiny Malého Lysca. Napriek prvotným predpokladom a opakovaným cieleným prieskumom neboli na okrajoch vrcholovej plošiny Malého Lysca identifikované stopy fortifikácie. Avšak na základe tieňového reliéfu a na výstupe morfometrickej analýzy konvexít a konkavít možno aj tu sledovať líniu valového útvaru (obr. 4).

Ďalším príkladom nesúladu výsledkov terénneho prieskumu a výstupov LLS je priebeh priečnej priekopy a valu na Malom Lysci medzi prvým a druhým predhradím (obr. 9; 10). Na základe výsledkov terénnej prospekcie sú priekopa s valom prerušené približne v strede dĺžky, čím vytvárajú vstup do druhého predhradia (obr. 9: A). Táto situácia sa úplne odlišne javí na tieňovanom reliéfe (obr. 9: B), ako aj na výstupe morfometrickej analýzy konvexít, podľa ktorej je viditeľná súvislá konvexita v mieste valu, bez náznaku prerušenia v strednej časti (obr. 9: C).

ZÁVER

Štúdiom tieňového reliéfu a výstupu morfometrickej analýzy konvexít a konkavít hradiska na Veľkom a Malom Lysci, ako aj jeho zázemia, sa podarilo doplniť niektoré informácie, absentujúce z prieskumných aktivít. Na druhej strane je zrejmé, že táto forma nedeštruktívneho prieskumu prináša nové, doposiaľ nevyriešené otázky. Tie zostávajú predmetom ďalšieho interdisciplinárneho výskumu nielen tejto lokality, ale aj celého mikroregiónu Kostolianskej kotliny.

LITERATÚRA

Baxa a kol. 2016 – P. Baxa/P. Bisták/Z. Borzová/J. Jahn: Veľký Lysec. In: P. Baxa/Z. Borzová/P. Bisták (eds.): Sprievodca po Kostolianskom náučnom chodníku (Gýmeš – Kostolianske lúky). Bratislava 2016, 68, 69.

Borza 2013 – M. Borza: Geodetický elaborát: Malý a Veľký Lysec – geodetické zameranie hradiska a jeho zázemia. Nitra 2013. Nepublikované.

Borzová et al. 2012 – Z. Borzová/P. Bisták/J. Jahn/A. Smetanová: Nálezová správa P-KARCH 3/2012 (Katedra archeológie FF UKF v Nitre). Nitra 2012. Nepublikované.

Borzová 2013 – Z. Borzová: Ladice vo svetle archeologických prameňov. In: Z. Borzová (ed.): Ladice v premenách času. Ladice 2013, 21-30.

Borzová/Borza/Bisták 2014 – Z. Borzová/M. Borza/P. Bisták: Interdisciplinárny výskum Kostolianskej kotliny – stav a perspektívy. In: A. Hořínková/P. Kováčik/S. Stuchlík (eds.): Archeologický výzkum krajiny a aplikace ICT. Opava 2014, 17-54.

Borzová/Pažinová 2009 – Z. Borzová/N. Pažinová: Osídlenie Kostolianskej doliny. Monumentorum tutela 21, 2009, 29-44.

Habovštiak 1968 – A. Habovštiak: Archeologický výskum v Kostoľanoch pod Tribečom. Monumentorum tutela 2, 1968, 43-77.

Holubec et al. 2016 – M. Holubec/P. Bobál/S. Hronček/F. Birošík: Využitie leteckého laserového skenovania pre potreby archeologického prieskumu. GIS Ostrava 2016, 1-3.

Ihring/Hronček/Holobec 2014 – P. Ihring/S. Hronček/M. Holubec: Možnosti využitia diferenciálnej geometrie pre analýzu digitálnych geografických dát. Aero-Journal 2, 2014, 48-54.

Illášová/Veliačik 1997 – Ľ. Illášová/L. Veliačik: Kamenná podložka z hradiska v Kostoľanoch pod Tribečom. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1995, 1997, 89.

Látková/Hajnalová 2012 – M. Látková/M. Hajnalová: Výskumná správa archeobotanická – predbežná správa z preplavovania sedimentov, analýzy makrozvyškov a analýza mazaníc. Nitra 2012. Nepublikované.

Mitáš/Stegmann-Rajtár 2007 – V. Mitáš/S. Stegmann-Rajtár: Nové nálezy z prieskumov hradiska Veľký Lysec. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2005, 2007, 146-148.

Romsauer/Borzová/Bisták 2013 – P. Romsauer/Z. Borzová/P. Bisták: Výsledky prieskumu na hradisku na Veľkom Lysci a jeho zázemí. Študijné Zvesti AÚ SAV 54, 2013, 81-90.
Ruttkay 2015 – M. Ruttkay: Využitie leteckej prospekcie a skenovania pri výskume hradísk a ich zázemia na západnom Slovensku. In: K. Pieta/Z. Robak (eds.): Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk. Nitra 2015, 297-333.
Ruttkayová/Ruttkay 1991 – J. Ruttkayová/M. Ruttkay: Archeologické nálezy v zbierkach Mestského múzea v Zlatých Moravciach. Nitra 1991.
Ruttkayová/Ruttkay 2015 – J. Ruttkayová/M. Ruttkay: Horné Požitavie. Svedectvo archeológie. Nitra 2015, 170 s.
Szabová/Hronček 2015 – M. Szabová/S. Hronček: Investigating geohazards. Lidar Reveals the Turbulent Life of Mountain Slopes. LIDAR Magazine 5/6, 2015, 48-52.
Veliačik/Romsauer 1994 – L. Veliačik/P. Romsauer: Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popolnicových polí na západnom Slovensku. Katalóg. Nitra 1994, 276 s.

RESUMÉ

Comparing the results of the terrain prospecting and airborne laser scanning of the hillfort on Veľký and Malý Lysec

A prehistoric hillfort with its catchment area is situated on the southwestern spur of the Tribeč mountain range. Repeated surveys and collections as well as the systematic archaeological investigation contributed to obtaining new information mostly on the extent of the settlement area of the hillfort and the system of its fortification (Figure 1; 2). Airborne laser scanning, however, contributed to the latest findings. By means of this innovative method using Proxima technology, morphometric analysis of the terrain was done. This method offers a different view of the terrain. Unlike the global visual evaluation of DMR by means of its lighting from various directions, in this analysis, local convexities and concavities are visible regardless of the observation direction. This helps us identify even less visible terrain relics better, which was also expressed in the evaluation of the lidar data of Malý and Veľký Lysec.

Investigation results

First fortified bailey makes the southernmost part of the studied area, or the southern part of Malý Lysec. It is limited by a rampart from the south, west and east; the rampart is the most visible from the south only. From the east and west, it is visible as a short terrain wave. From the north, it is limited by a transverse ditch and the rampart in the narrowest point (Figure 3: A).

The second bailey covered the hilltop plateau of Malý Lysec, the narrow saddle between Malý and Veľký Lysec with the so-called cisterns and the southeastern slopes of Veľký Lysec (Figure 3: B). In the south, it borders the area of the first bailey; it shares its fortification with it in form of a transverse ditch and a rampart. In the east, it was limited by a steep slope and rock cliffs, in the north, there was the fortification of Veľký Lysec's hilltop and a rock cliff. The ALS showed that the area of the second bailey was fortified also from the west (Figure 4; 5) and settled on the hilltop plateau of Malý Lysec (Figure 6) and the settlement terraces on the southeastern and southern slopes of Veľký Lysec (Figure 3; 8).

The hilltop of Veľký Lysec was fortified by a bulwark from the east, south and west; from the northwest, it was protected by rock cliffs. In the southern part, the bulwark is interrupted by a semi-tongs gate (Figure 3: C). The southeastern side of the fortification was completed with a smaller forwarded rampart and a ditch (Figure 7). It is clear from the ALS that the forwarded rampart and the ditch are larger than previously assumed on the basis of a survey. The rampart and the ditch were interrupted southeast of the gate by an access road lined by a previously unnoticed approx. 80 m-long rampart from the south (Figure 8).

The third unfortified bailey – another settlement area was identified by a surface survey in 2014 on the area of approx. 1 ha on the basis of occurrence of pottery and daub with imprints of wooden constructions in tree holes. The ALS showed that the area is much larger – there are about 30 settlement terraces over the area of approx. 4 ha (Figure 3: D). Most of them were identified and measured in the terrain by a tourist GPS in 2016.

Discussion

Archaeological investigation using non-destructive methods brings, besides remarkable findings, a whole range of unanswered questions. They can only be solved on the basis of evaluation of finds obtained by several methods.

It will be necessary to verify the situation south of the semi-tongs gate on Veľký Lysec (Figure 8) in cooperation with a geologist, since the terrain relics visible on the shaded relief can be of a geological origin. Situation is similar in the northwestern part of Veľký Lysec. The shaded relief reveals two line shapes in the gap between the rock walls which could complement the fortification in this part of the hillfort (Figure 8).

The situation is different on the edge of the northeastern part of the plateau of Malý Lysec, where no traces of fortification were identified. Nevertheless, the line of a rampart-like shape can be observed here on the basis of the shaded relief and in the output of the morphometric analysis of convexities and concavities (Figure 4).

Another similar example is the course of the transverse ditch and the rampart on Malý Lysec between the first and the second baileys (Figure 9; 10). On the basis of terrain prospecting, the ditch and the rampart are interrupted approx. in the middle of their length, which creates the entrance to the second bailey (Figure 9: A). This situation appears to be totally different on the shaded relief (Figure 9: B) and on the output of the morphometric analysis of convexities (Figure 9: C).

Issue

Studying the shaded relief and the output of the morphometric analysis of convexities and concavities of the hillfort on Veľký and Malý Lysec and its catchment area, we were able to complete some information. On the other hand, it is clear that this form of non-destructive survey brings new, previously unsolved questions. They remain subject of further interdisciplinary investigation of not only the whole microregion – the Kostoľany Basin.

Captions

Figure 1. Situation plan of the hillfort on Veľký and Malý Lysec according to the results of terrain prospecting before 2013: 1 – rampart with stone cladding interrupted by a semi-tongs gate, 2 – forwarded fortification (earthen rampart with a ditch), 3 – depressions (so-called cisterns – traces of surface mining), 4 – transverse earthen rampart and ditch, 5 – transverse stone rampart, 6 – supposed extent of the hillfort's catchment area's settlement (according to *Borzová 2013*, 25)

Figure 2. Veľký and Malý Lysec – situation plan of the hillfort and its catchment area on the basis of the results of terrain prospecting from 2016: A – first bailey, B – second bailey, C – fortified top of Veľký Lysec. 1 – entrance to the first bailey (?), 2 – stone rampart, 3 – entrance to the second bailey, 4 – earthen rampart with a ditch and palisade, 5 – bulwark with the front from the wall made of quarry stone and the semi-tongs gate, 6 – location of the semi-tongs gate, 7 – location of exploitation pit for limonite (?) (according to *Baxa a kol. 2016*, 69)

Figure 3. Veľký and Malý Lysec – shaded relief lit from the north: A - the first fortified bailey, B - the second bailey, C - the hilltop Veĺký Lysec, D - the third unfortified bailey (© Department of Air Transport, University of Žilina; Geoaktuál s.r.o.; Proxima R&D s.r.o.)

Figure 4. Malý Lysec, left – shaded relief lit from the northeast, right – convex shapes (red) and concave shapes (green) (© Department of Air Transport, University of Žilina; Geoaktuál s.r.o.; Proxima R&D s.r.o.)

Figure 5. The western spur of Malý Lysec with the most distinctly preserved part of the rampart (Photo by: P. Bisták)

Figure 6. The western slope under the hilltop plateau of Malý Lysec with marked settlement terraces (Photo by: P. Bisták)

Figure 7. Veľký Lysec – forwarded smaller rampart limiting the access route to the semi--tongs gate from the south (Photo by: P. Bisták)

Figure 8. Veľký Lysec, left – shand concave shapes (green) (© Department of Air Transport, University of Žilina; Geoaktuál s.r.o.; Proxima R&D s.r.o.)

Figure 9. Malý Lysec. The transverse rampart with the ditch: A – isoline plan; B – shaded relief lit from the northeast; C – convex shapes (red) (© Department of Air Transport, University of Žilina; Geoaktuál s.r.o.; Proxima R&D s.r.o.)

Figure 10. Malý Lysec. The transverse rampart with the ditch from the southeast (Photo by: P. Bisták)

Translated by Viera Tejbusová

Mgr. Peter Bisták
Pamiatkový úrad Slovenskej republiky
Cesta na Červený most 6, 814 06 Bratislava, Slovenská republika
peter.bistak@pamiatky.gov.sk

Mgr. Zuzana Borzová, PhD.
Katedra archeológie, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1, 949 74 Nitra, Slovenská republika
zborzova@ukf.sk

Ing. Martin Borza
Geoaktuál s.r.o.
Bernolákova 13, 927 05 Šaľa, Slovenská republika
mborza@geoaktual.sk

HÖHENSIEDLUNGEN DER SPÄTBRONZE- UND ÄLTEREN EISENZEIT AN DER SAALE BEI JENA UND IN MITTELDEUTSCHLAND[1]

Peter ETTEL

ETTEL, Peter. The Late Bronze Age and Early Iron Age hilltop settlements near the river Salle/Jena and in Central Germany. A lot of hilltop settlements were founded in the Late Bronze Age in Central Germany (Thuringia, Saxony, Saxony-Anhalt). The building of castles in different quantity and quality continues in the Late Hallstatt- and Early La Tène cultures. There are about 150 hilltop settlements which mainly were founded near the rivers like Elbe, Saale etc. To these river-oriented castles belong the three hilltop settlements by the Saale near Jena: Jenzig, Johannisberg and Alter Gleisberg, which tell their own little history of castle building. In the last years, research excavations of the University of Jena were undertaken at the hilltop settlement Alter Gleisberg, to make ascertained statements about chronology, construction of fortification and interior structure. Now we have new knowledge of settlement and function especially for the northern part of the hilltop of Alter Gleisberg. Therefore the hilltop Alter Gleisberg was a central place of prime range with different central functions as protection, representation of authority, control of trade and traffic, craftsmanship and industries especially metalworking industries. On the Jenzig site, several hoards indicate a sacral function.

Keywords: hilltop settlement, castles, Late Bronze Age, Early Iron Age, Central Germany;

Schlüsselwörter: Höhensiedlung, Burgen, Spätbronzezeit, Ältere Eisenzeit, Mitteldeutschland;

EINFÜHRUNG

In Mitteleuropa setzt die Errichtung von Höhensiedlungen in der Frühbronzezeit ein, wird in der Mittelbronzezeit weitergeführt und kulminiert schließlich in der späten Bronzezeit bzw. Urnenfelderzeit zwischen dem 13. bis 9. Jh. v. Chr. Nun kommt es zu einem umfassenden, flächendeckenden und überregionalen Burgenhorizont. Einige Höhensiedlungen der mittleren Bronzezeit wurden weitergenutzt, doch werden in der frühen/älteren Urnenfelderzeit (BD/Ha A1) viele befestigte Anlagen neu errichtet. Nach einer Zäsur, vielleicht klimatisch bedingt, kommt es schließlich in der mittleren Urnenfelderzeit (Ha A2/B1) und dann vor allem in der späten Urnenfelderzeit (Ha B2/3) zu einem bislang nicht gekannten Aufsuchen und Befestigen von Höhensiedlungen. Die Zahl der Burgen und befestigten Siedlungen nimmt immens zu, auch in geographischer Hinsicht: Zu den bisher bekannten Regionen vor allem Süddeutschland und südliches Mitteleuropa werden nun auch die nördlich anschließenden Regionen vom Burgenbau erfasst. Dies betrifft in besonderem Maße die mitteldeutschen Regionen mit Thüringen, Sachsen und Sachsen-Anhalt bis hin zu den norddeutschen Regionen und Polen bis zur Ostseeküste.

Überraschend ist das relativ plötzliche Ende des spätbronzezeitlichen Burgenhorizontes. Die Burgen und befestigten Siedlungen sowie die Besiedlung auf den Höhen allgemein brechen überregional nahezu überall ab. Zahlreiche Befestigungen werden zudem gewaltsam zerstört, was auf kriegerische Ereignisse zurückgeführt werden kann. Hier zeichnet sich ein

[1] In Erinnerung an gemeinsame Exkursionen auf den Jenzig und Alten Gleisberg mit Peter Romsauer an der Universität Jena.

überregional wirksamer Konflikt– und Krisenhorizont ab. Dieser Horizont geht mit einem verstärkten Deponieren von Hortfunden einher. Bezeichnend ist, dass dieser Deponierungshorizont wie der Burgenbauhorizont zeitgleich relativ genau um 800 v. Chr. endet. Sicherlich werden hierfür unterschiedliche Gründe ausschlaggebend gewesen sein, neben inneren Konflikten insbesondere vor allem aber klimatische Gründe wie eine Klimaänderung mit kühler und feuchter Witterung, entsprechender Umweltveränderung wie Erosion und Anstieg des Wasserspiegels etc., die letztendlich auch zum Aufgeben der Uferrandsiedlungen führten. Darüber hinaus brachte die Klimaänderung Missernten und insgesamt schlechte Ernteerträge mit sich und zog Hungerperioden, Subsistenzkrisen nach sich. Es war also genügend Konfliktpotential am Ende der Bronzezeit vorhanden, in dessen Folge die bestehende, in hohem Maße leistungsfähige Gesellschaftsordnung, die in der Lage war, eine herausragende Gemeinschaftsleistung wie das Errichten einer großen Befestigung zu organisieren und zu bewerkstelligen, zusammenbrach. Der neue Rohstoff Eisen und der Bedeutungsverlust der auf Kupfer und Zinn beruhenden Handelsrouten und den damit verbundenen Produktions- und Machteliten mag dabei eine wichtige Rolle gespielt haben (*Abels 2012/2013*, 24, 25; *Falkenstein 2006/2007*, 41-44; 51, 52; *Jockenhövel 1990*, 228; *Ostermeier 2012*, 178-184, 213-216).

In Mitteldeutschland werden die Verhältnisse ähnlich wie in Süddeutschland zu beurteilen sein allerdings ist der Forschungsstand mit modern gegrabenen Höhensiedlungen wesentlich schlechter , auch hier werden die meisten Höhensiedlungen aufgegeben und auch die Tradition, Hortfunde niederzulegen. Der Übergang zur älteren Eisenzeit ist in Mitteldeutschland aber doch etwas anders zu beurteilen als in Süddeutschland, hier fällt die Zäsur zwischen später Bronzezeit und älterer Eisenzeit vielleicht etwas weniger scharf aus. Dies zeigt sich in Gräberfeldern, Flachlandsiedlungen und auch auf Höhensiedlungen wie auf dem Alten Gleisberg, obgleich dies erst noch eingehend analysiert werden muss und zu belegen wäre. Auf dem Alten Gleisberg wie Johannisberg zeichnet sich zumindest in der Keramik eine gewisse Weiterentwicklung und damit Besiedlungskontinuität in die ältere Hallstattzeit Ha C1 hinein ab. Auch der Hortfund von Schlöben-Rabis, einer der wenigen aus der älteren Eisenzeit, ist hier zu nennen, zeigt er doch wenngleich singulär, dass das Hortfundphänomen noch greifbar ist (*Simon 1984*, 66; 62. Karte; *Werner 2001*). Ansonsten findet auch in Mitteldeutschland wie in Süddeutschland ein starker Rückgang der Besiedlung auf den Höhensiedlungen statt. Erst mit der jüngeren Hallstattzeit, Ha D und in der Frühlatènezeit LT A/B werden dann die Höhensiedlungen wieder verstärkt aufgesucht – sicherlich wiederum auf Anregungen aus und Verbindungen mit den südlich angrenzenden Gebieten, Tschechien und vor allem Süddeutschland. Der Bau von Befestigungen auf Höhensiedlungen nimmt quantitativ und qualitativ zu – der nächste Höhepunkt im vorgeschichtlichen Burgenbau ist sowohl in der Errichtung von Höhensiedlungen, als auch im Bau von Befestigungen, Burgen deutlich zu erkennen. Dies trifft sowohl für Süd als auch Mitteldeutschland zu, einhergehend mit neuen Befestigungsarten und techniken.

Der Übergang zur Mittel- bzw. Spätlatènezeit ist dann wiederum anders zu beurteilen. In Süddeutschland enden die Höhensiedlungen samt ihrer befestigten Fürstensitze wohl in Latène B, vielleicht im Zuge der beginnenden Keltenwanderung. Nicht so in Mitteldeutschland, hier geht die Nutzung der Höhensiedlungen weiter, wenngleich deutlich vermindert, teilweise werden erst jetzt oder wenig später Höhensiedlungen gegründet, die auch in die Spätlatènezeit hinein besiedelt werden. Hier zeigt sich einmal mehr der Eigencharakter der mitteldeutschen Landschaften als Kontaktzonen zwischen dem keltisch geprägten Süden und dem jastorfzeitlichen Norden (*Möllers et al. 2007*).

Die topographischen Lagen der Höhensiedlungen und Burgen in der Spätbronze- und älteren Eisenzeit können in Mitteldeutschland entsprechend der regionalen Gegebenheiten vielfältig sein. In dieser klassischen Burgenregion treten neben markanten Inselbergen, Spornlagen auch relativ flache Anhöhen meist in unmittelbarer oder mittelbarer Nähe zu Gewässern auf, überwiegend in verkehrsgeografisch günstiger Position. Die Burgen umfassen

damit sowohl große Rundwälle als auch Abschnittsbefestigungen. Die Größe der befestigten Höhensiedlungen kann von kleinen Anlagen mit 1-2 ha über mittelgroße bis zu sehr großen Anlagen mit bis zu 20 ha und mehr schwanken. Sie spiegeln damit schon von der Fläche her eine große Bandbreite von Funktionsmöglichkeiten wider, die von kleinen befestigten Anlagen mit speziellen Funktionen z. B. der Kontrolle von Verkehrswegen oder Abbaustätten von Rohstoffen zu Siedlungen mit Mittelpunktsfunktion innerhalb von Siedlungskammern oder selbständigen Siedlungseinheiten reichen kann.

Insgesamt umfasst der Befestigungsbau der Spätbronze- und älteren Eisenzeit das gesamte mögliche Spektrum an bekannten Fortifikationsweisen. Dazu gehören einfache Palisaden oder Plankenwände, aufwendige Holz-Erde-Konstruktionen teils mit Rost- und Kastenbauweise, ferner Schalenbauweise, insbesondere auch mit ein- oder beidseitiger Steinmauer oder Steinverblendung bis hin zu komplexen Trockensteinmauern, teils mit Holzeinbauten oder *murus gallicus*-ähnlichen Konstruktionen (wie neuerdings auf der Ehrenbürg *Abels 2012/2013*). Pfostenschlitzmauern ergänzen in der älteren Eisenzeit das Spektrum (*Mania 1971* in Nebra evtl. bereits späturnenfelderzeitlich). Tore können als einfache Torlücken oder mit nach innen ziehenden Wallenden gestaltet sein, zangenförmige Tore scheinen erst in der Eisenzeit aufzukommen. Dazu kommen Bermen, Ausfallpforten und Gräben.

K. Simon (*1984*) hat sich zuletzt 1984 grundlegend mit den Höhensiedlungen der Urnenfelder und Hallstattzeit in Thüringen und in den Nachbargebieten beschäftigt, für Sachsen sind vor allem die Arbeiten von *Coblenz* (*1989*) zu nennen, für Sachsen-Anhalt von *Grimm* (*1958*). Simon konnte 1984 insgesamt 71 Höhensiedlungen aufführen und kartieren, darunter teils sicher datierte befestigte Anlagen, teilweise nur in diesem Zeitraum durch Einzelfunde belegte Höhensiedlungen. Grabungen haben bis heute nur auf wenigen Höhensiedlungen stattgefunden, dennoch versucht Simon die „Burgen" zeitlich nach Horizonten zu gliedern, zieht in die Analyse Größe, Form, Innenbesiedlung, Funde und mögliche Funktion mit ein. Den Forschungsstand für die Höhensiedlungen der älteren vorrömischen Eisenzeit nördlich des Thüringer Waldes hat 1999 erneut *K. Peschel* (*1999*) zusammengestellt und dabei vor allem die Form der Anlagen, Verlauf der Befestigung sowie Datierung und kulturelle Bindung berücksichtigt. A. Jockenhövel und K. Simon haben 1999 (*Jockenhövel/Simon 1999*) für die zeitgleichen, befestigten Höhensiedlungen zwischen Elbe und Weißer Elster/Untersaale eine Zusammenstellung vorgelegt, darunter befinden sich auch eine Reihe von befestigten Niederungssiedlungen bzw. burgen. *T. Grasselt* (*2007*) und *J. Brandt* (*1999*) setzen in ihren Studien zu den Höhensiedlungen der vorrömischen Eisenzeit in Thüringen bzw. Mittelgebirgen zeitlich mit dem Horizont der Ha D/LT A-Zeit ein, der Schwerpunkt ihrer Untersuchungen liegt jedoch dann in der jüngeren Latènezeit.

Betrachtet man zusammenfassend die Verbreitung der Höhensiedlungen in Mitteldeutschland, d.h. in den Bundesländern Thüringen, Sachsen-Anhalt und Sachsen, so kann man zur Zeit von mindestens ca. 150 Anlagen für den Zeitraum BD/Ha A bis Ha D/LT A ausgehen (Abb. 1). Dies entspricht in absoluten Zahlen von ca. 1300 bis 400 v. Chr., also etwa einem Zeitraum von 900 Jahren. Dabei ist auffallend, dass in dieser Zeit nahezu alle unterschiedlichen „Kulturgruppen" in Mitteldeutschland dazu übergehen, den Bau von Höhensiedlungen und Befestigungen aufzunehmen, wenngleich in unterschiedlicher Intensität und Dauer. Dazu zählen nur durch Einzelfunde belegte bis hin zu durch mehrjährige Ausgrabungen erforschte Fundplätze. Die Höhensiedlungen können einerseits über mehrere Perioden hin besiedelt gewesen sein, andererseits nur in einzelnen Perioden – ob befestigt oder unbefestigt sei einmal auch des Forschungsstandes wegen unbeachtet (*Ettel 2017* in Vorbereitung). Die quantitativ und qualitativ unterschiedliche Zahl der Höhensiedlungen in den einzelnen Zeitperioden spiegelt die allgemeine kontinuierliche wie diskontinuierliche Entwicklung der Höhensiedlungen in der Spätbronze und älteren Eisenzeit wider, wobei die Gründe dafür unterschiedlich, teils auch individuell sein werden.

Abb. 1. Höhensiedlungen der Spätbronze- und älteren Eisenzeit in Mitteldeutschland (Grafik von Chr. Brückner und M. Mewes; Grundlage: SRTM, ASTA, OSM)

BRONZE- UND EISENZEITLICHER BURGENBAU AN DER MITTLEREN SAALE

Das mittlere Saaletal rund um Jena ist aufgrund seiner Lage sowohl an einer Nord-Süd-, als auch an einer Ost-West-Verkehrsachse einer der interessantesten Kulturräume Mitteldeutschlands, da hier Einflüsse verschiedener Kulturkreise aus unterschiedlichsten Richtungen zusammentreffen. Die befestigten Höhensiedlungen, also Burgen, nahmen in der Bronze- und Eisenzeit eine dominierende Rolle im Siedlungsgefüge ein. Der jung- und spätbronzezeitliche, beziehungsweise urnenfelderzeitliche sowie ältereisenzeitliche Burgenbau an der Saale und insbesondere bei Jena ist vergleichsweise gut bekannt, liegen doch mit Jenzig und Johannisberg zwei bedeutende Höhensiedlungen im Stadtgebiet (Abb. 2). Sie überragen das Saaletal auf der Ostseite in etwa 4,5 km Abstand voneinander; sie kontrollierten mit der Saale den wichtigen Verkehrsweg von Böhmen sowie aus Franken/Süddeutschland und von den mutmaßlichen Kupferlagerstätten im Orlagebiet zu den Salzsiedersiedlungen im nördlichen Thüringen und südlichen Sachsen-Anhalt mit Halle als Zentrum. Den befestigten Höhensiedlungen an diesem Weg kann daher neben dem Zweck eines Refugiums auch eine Schutz- beziehungsweise Kontrollfunktion des Nah- und Fernhandels zugesprochen werden.

Der schmale Bergrücken des **Jenzig** nordöstlich von Jena überragt dominierend die Saale und den gesamten Talkessel, unterhalb des Jenzig mündet zudem der in Ost-West-Richtung fließende Gemdenbach in die Saale (Abb. 3a). Der Jenzig ist zur Anlage einer vorgeschichtlichen Höhensiedlung nahezu prädestiniert. Er trennt als schmaler Bergrücken von 4 km Länge das Gembdental vom Laasaner Tal der westliche Teil endet als spornförmige Erhebung mit 363 m NN auf dem östlichen Saaleufer, die auf allen Seiten steil abfällt mit teilweise felsigen Partien aus Muschelkalk, nur im Osten gelangt man über einen schmalen Grat auf das

Plateau. Die Siedlungsfläche ist annähernd dreieckig mit einer Größe von ca. 540×140 m, ca. 4,5 ha gesamt. Es handelt sich um eine typische Abschnittsbefestigung, die in der Lage war, die Saale und die Übergänge über die Saale sowie den Weg ins Gembdenbachtal zu überwachen und zu kontrollieren. Seit 1856 fanden ein- bis dreitägige Ausgrabungen durch F. Klopfleisch statt, die Simon 1967 bearbeitet und vorgelegt hat (*Simon 1967*). Demnach war der Jenzig auf der Ostseite mit einem 16 m langen und 4,5 m hohen bogenförmigen Abschnittswall an der schmalsten Stelle des Sattels befestigt. Vorgefundene Steine und Brandspuren an den Steinen sowie aschige Erde zwischen den Steinen weisen auf Holz als Baumaterial hin, so dass eine Holz-Erde-Steinmauer anzunehmen ist. Siedlungsabfälle wie Keramik, Tierknochen im Wallkörper mögen eventuell auf eine unbefestigte Phase vor Errichtung der Mauer hinweisen. Zudem soll das Plateau auf allen Seiten mit einer Befestigung umzogen und gesichert gewesen sein, ein Tor sich hinter der östlichen Abschnittsbefestigung in der südlichen Randbefestigung befunden haben. Von alledem ist heute kaum noch mehr etwas zu erkennen, die Befestigung und der größte Teil der Siedlungsfläche wurden 1904 beim Bau des Jenzighauses zerstört. Siedlungsspuren fanden sich vor allem im südlichen Bereich, darunter eingetiefte Herde mit Keramikscherben, Knochen, Webstuhlgewichten, eine Gussform, gebrannter Lehmbewurf mit Rutenabdrücken, rechteckige Wohnflächen von 4×2 m, die eventuell auf Häusergrundrisse hinweisen. Auf dem Plateau sind keine Wasserquellen belegt, jedoch sollen sich vermutlich auf halber Höhe mehrere Quellen im Horizont von Röt und Muschelkalk befunden haben. Zusammengesehen ist der Jenzig wohl dauerhaft genutzt gewesen, in welcher Intensität, muss freilich aufgrund der Untersuchungen im 19. Jahrhundert offen bleiben. Die Funde setzen mit dem Neolithikum ein, die Hauptbesiedlungsphase, in die auch die Befestigung datiert, fällt wohl in die jüngere Bronzezeit Ha A2/B1, aber auch Funde der Späthallstatt und Frühlatènezeit sind vorhanden.

Abb. 2. Die Höhensiedlungen Jenzig, Johannisberg und Alter Gleisberg im mittleren Saaletal sowie Sichtfeldanalyse des Alten Gleisberg (nach E. Paust)

Bekannt ist der Jenzig vor allem durch den Hortfund bzw. die Hortfunde, die 1936 bei Steinbrucharbeiten auf der Nordseite innerhalb weniger Tage gefunden wurden – insgesamt über 30 Bronzeartefakte, die wohl in mehreren, mindestens sieben Gruppen angeordnet waren (Abb. 3b). Zu den Funden gehören zwei Beinringe in Gruppe 1, fünf tordierte Halsringe in den Gruppen 2 und 3 sowie 11 Armringe, vier Haarspiralen, zwei Knopfsicheln, eine Blechscheibe, drei Hakenspiralen, ein Beil und eine Fibel in den Gruppen 4 und 5, ein Griffdornmesser in Gruppe 6 zudem nochmals zwei Armringe, zwei Armspiralen, zwei tordierte Ringe in Gruppe 7. Dies weist darauf hin, vergleichbar dem Bullenheimer Berg (*Ostermeier 2012*, 286-292) in Franken, dass auf dem Jenzig mehrfach Hortfunde niedergelegt wurden.

Abb. 3. Jenzig. a – topographischer Plan; b – Hortfund (a: nach Simon 1984, Abb. 5b)

Ebenso ist der **Johannisberg** eine beeindruckende Höhensiedlung, insbesondere zum Saaletal hin fällt das Plateau des Bergsporns der Wöllmisse–Hochfläche mit 220 m steil und felsig ab (Abb. 4a). Damit bietet der Johannisberg ideale Voraussetzungen zur Anlage einer Höhensiedlung, die den Verkehrsweg Saale und die Saaleübergänge überwachte. 1957 fanden erste Ausgrabungen durch *G. Neumann* (*1959*) statt mit einem Ost-West-Schnitt über das Plateau von 1 m Breite und 76 m Länge. Demnach war das stiefelförmige Plateau des Bergsporns auf der Ostseite zur Hochfläche hin zweimal mit einer Abschnittsbefestigung abgeriegelt und befestigt. Die westliche, innere Befestigung datiert in die Spätbronzezeit, die östliche Befestigung in das Frühmittelalter. Inwieweit weiter östlich verlaufende Wälle

Abb. 4. Johannisberg. a – topographischer Plan; b – Profil des spätbronzezeitlichen Walls (a: nach Neumann 1959, Abb. 1 unten; b: nach Simon 1984, Abb. 5c)

tatsächlich Befestigungen darstellen, ist ungewiss, insbesondere für die Spätbronzezeit. Das spätbronzezeitliche Plateau besitzt eine etwa trapezförmige Grundfläche von ca. 180×70 m, von der sich noch eine ca. 200 m lange Spitze, „Nase" nach Nordwesten anschließt mit einer Gesamtgröße von ca. 0,8 ha bzw. 1,9 – 2,2 ha.

Die Befestigung der Spätbronzezeit wurde an der schmalsten Stelle des Spornplateaus errichtet und ist heute noch im Gelände als bogenförmiger Wall von 48 m Länge, ca. 20 m Breite und 1,60 m Höhe auszumachen. Am südlichen Plateaurand verläuft eventuell eine Randbefestigung, an der Berührungsstelle beider Wälle lag wahrscheinlich ein Tor. Nach dem Grabungsbefund (Abb. 4b) gehen Neumann und Simon bei der Befestigung von einer Holz-Erde-Steinmauer-Konstruktion aus mit 2,5-6 m Breite an der Basis und einer ursprünglichen Höhe von 3-5 m. Die Vorderfassade war noch in mehreren Lagen bis zu einer Höhe von 0,80 m erhalten und setzte sich aus Muschelkalkblöcken und –platten zusammen, die eventuell aus einem breiten, flachen Materialentnahmegraben vor der Mauer stammen oder auch im nördlichen Pennickental 80 m unterhalb des Plateaus gebrochen worden sind. Ein Befestigungsgraben vor der Mauer bleibt fraglich. Starke Brandspuren lassen auf eine stützende Holzkonstruktion schließen, der die Trockenmauer vorgeblendet war. Die Konstruktion der rückwärtigen Front ist ungewiss – von Simon wird eine Holzplankenwand angenommen und Holzanker, von deren Verbrennung streifenförmige Rötung des Bachkalks zeugt, sollen in 0,40 bis 0,80 m Höhe die beiden Fassaden verbunden haben (*Simon 1984*, 49, 50). Nach den Brandspuren und den Holzkohlefunden scheint Brandeinwirkung eine große Rolle gespielt zu haben bei der Zerstörung der Mauer – die Befestigung eventuell gewaltsam

zerstört worden sein, worauf nach Neumann auch Funde von Menschenknochen vor und hinter der Befestigung hinweisen könnten. Im Inneren der Mauerkonstruktion fand Neumann keine Funde, weshalb er davon ausgeht, dass der Befestigung keine unbefestigte Siedlungsphase auf der Höhensiedlung vorausging. Funde fanden sich vor und besonders hinter der Befestigung in einer Kulturschicht von 5 m Breite mit Keramikscherben, Tierknochen, die vor allem nach Ha B2/3 datieren, teils auch eine Weiternutzung des Plateaus in die ältere und jüngere Hallstattzeit belegen.

Zusammen mit Jenzig und Johannisberg bildet der **Alte Gleisberg** an der mittleren Saale bei Jena ein Burgendreieck, das den Saaleweg als wichtige Nord-Süd-Verbindung, aber auch die in diesem Bereich bestehenden Ost-West-Verbindungen räumlich beherrschte und sicherlich auch kontrollierte.

Während Jenzig und Johannisberg direkt an der Saale liegen, wirkt der Alte Gleisberg in circa 4 km Entfernung von der Saale in Relation dazu etwas zurückversetzt, ist durch Gleise und Gembdental jedoch mit der Saale bestens verbunden. Die beherrschende Lage vom Alten Gleisberg wird insbesondere sichtbar, wenn man von Jena in Richtung Dornburg kommend, bei Porstendorf, wo die Gleise in die Saale fließt, in das breite, flache Gleistal blickt mit dem aufragenden eindrucksvollen Massiv der Höhensiedlung quasi als Sperrriegel und Abschluss. Umgekehrt wird von der Höhe des Alten Gleisbergs die Sichtverbindung und damit auch der Bezug zur Saalelinie erkennbar und deutlich. Eine Sichtfeldanalyse von E. Paust verdeutlicht die zentrale, raumbeherrschende Funktion des Alten Gleisbergs an dem überregional bedeutenden Verkehrs- und Handelsweg der Saale.

Die drei Höhensiedlungen gehören zu einer Reihe von Höhensiedlungen in Mitteldeutschland mit Thüringen und angrenzendem Sachsen wie Sachsen-Anhalt, die in der Spätbronzezeit, und insbesondere wieder am Übergang von der Hallstatt zur Latène-Zeit im 6./5. Jahrhundert eine wichtige Rolle spielten, doch insgesamt leider noch kaum, schon gar nicht mit flächenhaften Untersuchungen wie die westhallstättischen Höhensiedlungen zum Beispiel die Heuneburg untersucht und erforscht sind (*Brandt 1999*; *Ettel 2010* zum Thema Höhensiedlungen; *Jockenhövel/Simon 1999*; *Peschel 1971*). Die Kenntnisse beschränken sich zumeist auf Lesefunde wie beim Alten Gleisberg vor den Grabungen und erlauben keine weiterführenden Aussagen zu Gliederung, Aufbau, Befestigung und Funktion.

Die sachkundige Aufarbeitung von Lesefundkomplexen (*Neumann 1959*; *Simon 1967*; *1972*, 81-83) ermöglicht aber doch bereits für das Burgendreieck einen ersten Einblick in zeitliche Abfolgen als auch räumliche, funktionale Aussagen: Jenzig und Johannisberg, beide weitaus kleiner als der Alte Gleisberg, wurden demnach nur relativ kurzzeitig aufgesucht, der Jenzig vor allem in der mittleren Urnenfelderzeit Ha A2/B1 und nachfolgend in der späten Urnenfelderzeit, Ha B2/B3 der Johannisberg, der möglicherweise in der Funktion den Jenzig abgelöst hat. Beide Höhensiedlungen wurden am Übergang Späthallstatt/Frühlatène-Zeit nochmals genutzt und besiedelt, in welchem Umfang ist unklar. Der in der Ausdehnung deutlich größere Alte Gleisberg wurde hingegen von der mittleren Urnenfelderzeit bis in die jüngere Latène-Zeit, wenn auch sicherlich mit besiedlungsärmeren Phasen über mehrere Perioden hinweg in einem Zeitraum von annähernd 1000 Jahren, dauernd genutzt. Bemerkenswert ist, dass das Fundmaterial wie aufgrund der geographischen Lage des Fundplatzes zu erwarten, neben Merkmalen der binnenthüringischen Walterslebener Kultur auch Merkmale der Lausitzer Kultur aufweist, aber insbesondere auch stark ausgeprägte, südostdeutsche, also bayerisch-fränkische Einflüsse vor allem in der Keramik. In der Eisenzeit zeigen sich sowohl keltische als auch mitteldeutsche beziehungsweise Jastorf-Elemente (Abb. 5), die einmal mehr belegen, dass verschiedene kulturelle Einflüsse zusammenkommen – Ost-West und Nord-Süd – letztlich das mittlere Saaletal um Jena als Drehscheibe der Kulturen ausweisen (*Ettel et al. 2014/2015*).

Der **Alte Gleisberg** ist ein weithin sichtbarer, 350 m hoher Inselberg (Abb. 6), der etwa 200 m über dem umliegenden Talboden aufragt und schon durch seine Lage als prähisto-

rische Höhensiedlung prädestiniert ist (Die Forschungsgeschichte ist bei *K. Simon 1999* genannt, ausführlich bei *P. Ettel 2009*). Die Siedlung besitzt eine Größe von circa 500×250 m mit unregelmäßig, dreieckigem Grundriss von circa 6,9 ha Gesamtausdehnung (Abb. 7a und b). Der Inselberg fällt auf allen Seiten mehr oder minder steil ab, besonders steil im Westen und Norden wie auch im Osten auf dem schmalen Bergareal mit pittoresken Muschelkalksteilhängen, während im Nordosten und Südosten das Gelände weniger steil ausläuft. Hier wird man auch alte Zuwegungen vermuten dürfen, insbesondere eventuell mit einer Toranlage auf der Südostseite, wo ein Weg von Graitschen in den Sattel zwischen dem eigentlichen Gleisberg und seinem südlichen Vorgipfel, dem Wachberg, auf das Plateau hinaufführt. Die Höhensiedlung selbst ist dreigegliedert – in einen südlichen und nördlichen, jeweils nach Osten hin abfallenden Terrassenbereich, sowie einem mittleren, deutlich gegen über der nördlichen und südlichen Terrasse erhöhten und relativ eben verlaufenden Plateaubereich. Von einer Befestigung zeugen vielleicht flache Wälle, die auf der Westseite und auch Nordostseite sowie halbkreisförmig im mutmaßlichen Torbereich auf der Südostseite im Gelände erkennbar sind (*Simon 1999*, 89, Anm. 208.). Qualität und Quantität der Funde (Abb. 9a) veranlassten G. Neumann und K. Simon, den Alten Gleisberg in Thüringen bedeutungsmäßig mit der Steinsburg auf dem Kleinen Gleichberg südlich des Thüringer Waldes zu vergleichen und als ein „thüringisches Troja“ zu apostrophieren (*Grasselt 2007*, 172; *Simon 1999*, 61).

In den Jahren 2005 bis 2011 fanden jeweils zwei–drei wöchige, ab 2012–2015 fünf–zwölf-wöchige Lehr- und Forschungsgrabungen vor allem auf der nördlichen Hangterrasse des Al-

Abb. 5. Verbreitungsgebiete der Jastorf- und Latène-Kultur sowie deren nördliche Randzone (nach Ettel et al. 2014, 131 Abb. 111 bearbeitet)

Abb. 6. Alter Gleisberg von Süden. Foto von T. Schüler

Abb. 7. Alter Gleisberg. a – digitales Geländemodel vom Alten Gleisberg (E. Paust); b – topographischer Plan des Alten Gleisbergs mit den drei Arealen sowie den Grabungsflächen 2004-2016 (Autor: P. Ettel)

Abb. 8. Alter Gleisberg. a – Luftbild der Grabungskampagne 2013, aufgenommen vom Oktokopter (Foto: J.-P. Kasper); b – Gesamtplan der Grabungen 2012-2013 auf dem Plateau; c – Gesamtplan der Ausgrabungsflächen 2005-2008 auf der Nordterrasse (b, c: Autor P. Ettel)

ten Gleisbergs statt (Abb. 7b). Als Ergebnisse der bisherigen archäologischen Untersuchungen, die freilich noch einer abschließenden Auswertung bedürfen, lassen sich hier feststellen: Die nördliche Hangterrasse auf dem Alten Gleisberg war entgegen der vorherigen Forschungsmeinung in der Vorgeschichte großräumig genutzt und besiedelt. Damit beschränkt sich die Nutzung keineswegs nur auf das Plateau und die südliche Hangterrasse, sondern bezieht auch die nördliche Hangterrasse ein. Die Besiedlung, insbesondere in den Hauptperioden Spätbronze- und Eisenzeit, erstreckte sich somit wohl über den gesamten Alten Gleisberg mit einer Siedlungsfläche von annähernd 7 ha (*Simon 1999*, 89, Anm. 205, 206).

Abb. 9. Alter Gleisberg. a – Altfunde. 1 Graphitiertes Keramikfragment, 2-5 Fragmente von Keramikgefäßen, 6-8 Keramikgefäße, 9 bronzenes Armringfragment, 10 bronzene Pfeilspitze, 11 bronzener Wendelhalsring, 12 Gussformfragment mit Negativabdruck eines bronzenen Wendelhalsringes, 13 eiserner Achsnagel, 14 vier Trensenknebel aus Knochen und Geweih, 15 bronzene Sichelklinge, 16 drei Artefakte aus Knochen, 17 drei Nadeln aus Bronze, 18 Armringfragment aus Sapropelit, 19 Armringfragment aus Glas. b – Funde der Grabungskampagnen seit 2005. 1 Keramikgefäß, 2 Fragment einer Steinbeilklinge, 3 Schleifsteinfragment, 4-5 Fibeln aus Bronze, 6 Fibel aus Eisen, 7 Rollenkopfnadel aus Bronze, 8 Armringfragment aus Bronze, 9 Fibel aus Eisen, 10 Webgewicht aus gebranntem Lehm, 11-12 Spinnwirtel aus Keramik, 13-14 Glasperlen, 15 Spinnwirtel aus Keramik

Die Grabungen erbrachten eine große Zahl von Pfosten- sowie auch Siedlungsgruben, an einigen Stellen eventuell auch Reste einer Kulturschicht, die teils unter einer Kolluviumsschicht, teils in diese eingetieft zutage traten und somit schon die Befunde eine Mehrphasigkeit anzeigen. Der Plan der Grabungsschnitte von 2005 bis 2008 zeigt die Verteilung der Pfosten und Siedlungsgruben in der Fläche (Abb. 8c). Vollständige Hausgrundrisse sind an dieser Grabungsstelle aufgrund der Mehrphasigkeit, langandauernden Besiedlung und Überlieferungsbedingungen nicht oder nur schwer feststellbar, so dass über Konstruktionsweise und Aussehen der auf dem Alten Gleisberg errichteten Häuser in Holzbauweise noch keine sicheren Aussagen möglich sind. Dies trifft im Wesentlichen auch für die 2012/13 auf dem Mittelplateau geöffneten Ausgrabungsflächen (Abb. 8a, b) zu, die auf 400 m² zahlreiche Pfostengruben erbrachten und auch hier auf eine intensive, mehrphasige Besiedlung schließen lassen (*Ettel et al. 2014/2015*).

Aus der Kolluviumsschicht und auch den Pfosten- und Siedlungsgruben stammen eine Vielzahl von Funden, vor allem Keramik, aber auch Tierknochen, Hüttenlehmfragmente und Metallgegenstände wie Nadeln, Fibeln, Perlen, Spinnwirtel etc. (Abb. 9b) Die Siedlungsfunde zeigen zum einen, dass dieser Bereich wohl über längere Zeitabschnitte hinweg kontinuierlich besiedelt und bebaut gewesen ist. Dazu gehören auch eine bislang nicht näher zu deutende Ofenanlage mit stark verziegelter Lehmtenne sowie vor allem teilweise 3–4 m lange, teils stufenförmige Lehmverfärbungen, einhergehend mit Pfostenbefunden sowie Lehmbändern, die möglicherweise wie auch die Grabung 2016 zeigte, auf drei bis vier angeschnittene Hausstellen mit Resten von Laufhorizonten hinweisen. Zum anderen kamen wie schon auf der südlichen Hangterrasse (*Simon 1999*, 89, 90, Anm. 209-219). Hinweise auf handwerkliche Tätigkeiten wie mehrere Gussformfragmente für Wendelringe und vermutlich eine Blasebalgdüse aus gebranntem Lehm zutage (z.B. Abb. 9a: 11, 12), die belegen, dass auch auf der nördlichen Hangterrasse Metallhandwerk betrieben wurde. Daneben gibt es mehrfach bearbeitete Tierknochen und -geräte als Hinweis auf Knochenverarbeitung sowie Spinnwirtel und Webgewichte als Hinweis auf Wollherstellung und -verarbeitung. Besonders interessant sind mehrere Armringfragmente aus Sapropelit (Abb. 9a: 18), die auf eine Werkstätte hinweisen – wobei noch zu klären ist, woher der Sapropelit stammt, ob aus Süddeutschland oder eventuell doch aus Thüringen. Aus der Zeitstellung der Funde wird erkennbar, dass der Alte Gleisberg wohl auch im Nordbereich hauptsächlich in der Spätbronze- und älteren Eisenzeit, also der jüngeren Urnenfelderkultur, Hallstatt- und Frühlatène-Zeit genutzt und besiedelt wurde.

Auf dem Alten Gleisberg ermöglichen die interdisziplinär angelegten Untersuchungen und Grabungsschnitte erste Einblicke in seine Geschichte und Genese, die die Forschungsergebnisse von K. Simon ergänzen (*Ettel et al. 2014/2015*), erweitern und modifizieren. Daneben haben sich viele neue Fragestellungen ergeben, denen es nachzugehen gilt. Die geophysikalischen Ergebnisse lassen interessante Strukturen erkennen, die in den nächsten Jahren mit Grabungen erschlossen werden sollen. Dazu gehört auch eine grabungsmäßige Untersuchung der mutmaßlichen randlichen Befestigung und Toranlagen. Die bisherigen Befunde und Funde zeigen, dass der Alte Gleisberg vor allem im 1. Jahrtausend v. Chr., also ausgehender Urnenfelder-, Hallstatt- und Frühlatènezeit eine zentrale Höhensiedlung darstellte.

Auch die topographische Situation als Inselberg und die Größe mit annähernd 7 ha zeichnen den Alten Gleisberg aus, handelt es sich doch bei den meisten Höhensiedlungen in Thüringen und darüber hinaus in der Regel um deutlich kleinere Abschnittsbefestigungen, zwischen 1–3 ha. Auf dem Alten Gleisberg ist eine Gliederung in zwei Hangterrassen und ausgeprägtem Mittelplateau zu erkennen. Das Buccherofragment belegt die Existenz einer sozialen Elite auf dem Alten Gleisberg mit Fernkontakten beziehungsweise -handel bis nach Mittelitalien (Abb. 10a, b). Diese Keramik weist den Alten Gleisberg als bislang einzig gesicherten Fundplatz mit italischem Sachgut in Thüringen und darüber hinaus in Mitteldeutschland aus. Die Buccheroscherbe wie auch der mutmaßliche Bratspieß fanden

Abb. 10. a – Bucchero-Scherbe vom Alten Gleisberg; b – Verbreitung von Bucchero-Keramik (b: nach Simon 1999, Abb. 17 bearbeitet)

sich denn auch auf dem obersten, topographisch herausgehobenen Mittelplateau, doch lässt dies freilich noch keine funktionale Deutung zu und schon gar nicht eine weiterführende Interpretation als „Fürstensitz". Neben Funden, Lage und Größe ist der annähernd dreieckige Inselberg des Alten Gleisbergs mit vielleicht noch in Resten erkennbarer Umwehrung des Gipfelplateaus, aber auf jeden Fall durch seine beherrschende Lage an der Einmündung des Gleisetals in das Saaletal ausgezeichnet (Abb. 2; 7). Er stellte einen Zentralort ersten Ranges dar, der in der entwickelten Eisenzeit dann auch - wie die Buccheroscherbe belegt - durch Importgut aus dem Mittelmeergebiet ausgezeichnet war (*Ettel 2009*; *Simon 1999*).

FAZIT

Sind Höhenlagen sicherlich als Refugien genutzt worden, einige vielleicht nur hierfür, so ist gerade von den Befunden gegrabener Höhensiedlungen wie auf dem Alten Gleisberg auszugehen, dass sie über einen größeren Zeitraum und ständig mit einer teilweise dichten Bebauung besiedelt wurden, wenngleich flächige Untersuchungen des Innenraums meist weitgehend fehlen.

Die Burgen der Spätbronze- und älteren Eisenzeit an der Saale und in Mitteldeutschland sind zweifelsohne multifunktional, die bedeutendsten wie der Alte Gleisberg sicherlich Zentralorte in verkehrsgeographisch günstiger Lage mit Sicherung und Kontrolle von Gütertausch und Handel, teils selbst Produktions- und Distributionsort von differenzierten, handwerklichen Halb- und Fertigprodukten unterschiedlicher Art, insbesondere der Metallverarbeitung, und dementsprechend Sitz einer sozialen, koordinierenden Elite. Darauf verweisen in der Spätbronzezeit auch die zahlreichen, unterschiedlich zusammengesetzten Depotfunde auf den Burgen, die einerseits einen materiellen Wohlstand, Nah- und Fernkontakte belegen, andererseits auf die intensive Ausübung ritueller, sakraler Praktiken der Bewohner und Nutzer der Burgen hinweisen. Der Jenzig legt ein beredtes Zeugnis davon ab. Damit ist neben Repräsentation von Herrschaft, Schutz, Handel und Verkehr, Handwerk und Gewerbe auch eine kultische Funktion der Burgen erfasst, entsprechend der Klassifizierung für zentrale Orte.

Am Ende der Bronzezeit und in der älteren Eisenzeit, vor allem Ha D/LT A, war der Burgen und Befestigungsbau so einerseits Kennzeichen, Symbol der Macht, bauliche Manifestation für die bestehende gesellschaftliche Ordnung, für gesellschaftliche Zentralisierungsprozesse und Indikator für den hohen gesellschaftlichen Organisationsgrad, andererseits vielleicht auch sichtbares Kennzeichen für die sozialen Konflikte und Kriege, die weniger

vielleicht in der Frühlatènezeit erkennbar waren, aber z. B. nachweislich das Ende der Bronzezeit bestimmten und besiegelten.

LITERATURVERZEICHNIS

Abels 2012/2013 – B.-U. Abels: Die urnenfelder- und frühlatènezeitliche Zentralsiedlung Ehrenbürg bei Forchheim. Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege 53, 2012/2013, 9-59.

Brandt 1999 – J. R. Brandt: Mittelgebirgsburgen der vorrömischen Eisenzeit als ethnischer und sozialer Indikator. Offa 56, 1999, 259-294.

Coblenz 1989 – W. Coblenz: Befestigte Siedlungen der sächsisch-lausitzischen Gruppe als Zentren von Siedlungskammern. Mit Bemerkungen zu ihrer wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Rolle. In: B. Gediga (ed.): Studia nad grodami epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej. Wrocław 1989, 139-152.

Ettel 2009 – P. Ettel: Neue Forschungen auf dem Alten Gleisberg, Saale-Holzland-Kreis. Neue Ausgrabungen und Funde in Thüringen 5, 2009, 17-26.

Ettel 2010 – P. Ettel: Die frühbronzezeitlichen Höhensiedlungen in Mitteldeutschland und Mitteleuropa - Stand der Forschung. In: H. Meller/F. Bertemes (eds.): Der Griff nach den Sternen. Tagungen des Landesmuseum für Vorgeschichte Halle 5. Halle/Saale 2010, 351-380.

Ettel et al. 2014/2015 – P. Ettel/C. Arnold/T. Jahr et al.: Geoarchäologisches Praktikum der FSU Jena 2012/13 auf dem Alten Gleisberg, Saale-Holzland-Kreis. Neue Ausgrabungen und Funde in Thüringen 8, 2014/2015, 29-42.

Ettel et al. 2014 – P. Ettel/K. Klinger/F. Schneider (eds.): Kulturfluss. Materialübung über die Archäologie des mittleren Saaletals. Laborberichte 2. Weimar 2014, 160 S.

Ettel 2017 (im Druck) – P. Ettel: Vorbericht zu den Grabungen auf dem Alten Gleisberg. In: K. Simon/P. Ettel (eds.): Der Alte Gleisberg. Jenaer Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 7 (im Druck).

Falkenstein 2006/2007 – F. Falkenstein: Gewalt und Krieg in der Bronzezeit Mitteleuropas. Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege 47/48, 2006/2007, 33-52.

Grasselt 2007 – T. Grasselt: Die Kontaktzone des thüringischen Mittelgebirgsraumes im Spiegel neuer Ausgrabungen auf den Höhensiedlungen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. In: S. Möllers/W. Schlüter/S. Sievers (Hrsg.): Keltische Einflüsse im nördlichen Mitteleuropa während der mittleren und jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 9, Bonn 2007, 167-184.

Grimm 1958 – P. Grimm: Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle der Bezirke Halle und Magdeburg. Schriften der Sektion Vor- u. Frühgeschichte 6. Berlin 1958, 470 S.

Jockenhövel 1990 – A. Jockenhövel: Bronzezeitlicher Burgenbau in Mitteleuropa Untersuchungen zur Struktur frühmetallzeitlicher Gesellschaften. In: P. Schauer (ed.): Orientalisch-ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 15. Bonn 1990, 209-228.

Jockenhövel/Simon 1999 – A. Jockenhövel/K. Simon: Befestigte Höhen- und Niederungssiedlungen der älteren Eisenzeit zwischen Elbe und Weißer Elster/Untersaale. Eine Auflistung. In: A. Jockenhövel (ed.): Ältereisenzeitliches Befestigungswesen zwischen Maas/Mosel und Elbe. Veröffentlichungen der Altertumskommission für Westfalen 11. Münster 1999, 159-166.

Mania 1971 – D. Mania: Eine jungbronzezeitliche und eine jüngere Befestigungsanlage auf der „Altenburg" bei Nebra (Unstrut). Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte 55, 1971, 169-188.

Möllers et al. 2007 – S. Möllers/W. Schlüter/S. Sievers (eds.): Keltische Einflüsse im nördlichen Mitteleuropa während der mittleren und jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Bonn 2007, 360 S.

Neumann 1959 – G. Neumann: Der Burgwall auf dem Johannisberge bei Jena-Lobeda. Ausgrabungen und Funde 4, 1959, 246-251.
Ostermeier 2012 – N. Ostermeier: Urnenfelderzeitliche Höhensiedlungen in Bayern nördlich der Donau. Topographische, chronologische und funktionale Aspekte. Universitätsforschungen der Prähistorischen Archäologie 214. Bonn 2012, 426 S.
Peschel 1971 – K. Peschel: Höhensiedlungen der Spätlatènezeit in Mitteldeutschland. Archeologické Rozhledy 23, 1971, 470-485.
Peschel 1999 – K. Peschel: Höhensiedlungen der älteren vorrömischen Eisenzeit nördlich des Thüringer Waldes. In: A. Jockenhövel (ed.): Ältereisenzeitliches Befestigungswesen zwischen Maas/Mosel und Elbe. Veröffentlichungen der Altertumskommission für Westfalen 11. Münster 1999, 125-158.
Simon 1967 – K. Simon: Ur- und frühgeschichtliche Höhensiedlungen auf dem Jenzig bei Jena. Alt-Thüringen 9, 1967, 16-95.
Simon 1972 – K. Simon: Die Hallstattzeit in Ostthüringen. Teil 1: Die Quellen. Forschungen zur Vor- und Frühgeschichte 8. Berlin 1972, 129 S.
Simon 1984 – K. Simon: Höhensiedlungen der Urnenfelder- und Hallstattzeit in Thüringen. Alt-Thüringen 20, 1984, 23-80.
Simon 1999 – K. Simon: Ein Bucchero-Fragment vom Alten Gleisberg bei Bürgel (Thüringen). Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege 41, 1999, 61-96.
Werner 2001 – H. Werner: Der Hortfund von Schlöben, Saale-Holzland-Kreis und seine Stellung innerhalb der frühen Eisenzeit. Alt-Thüringen 34, 2001, 174-216.

RESUMÉ

The Late Bronze Age and Early Iron Age hilltop settlements near the river Salle/Jena and in Central Germany

While hilltop settlements and hill-forts were founded in Southeastern Europe especially in Slovakia and Central Europe at the transition of the Early to the Middle Bronze Age, only a few such places exist in Central Germany. This, however, changes centuries later in the Late Bronze Age. At this time, a lot of hilltop settlements were built in Central Germany – Thuringia, Saxony and Saxony-Anhalt. Some places are dated to the early Urnfield Culture (BD/Ha A1), and most of them to the phases of the Ha A2/B1 and Ha B2/3. This horizon of castles finishes at the end of the Urnfield Culture at the time of 800 BC as an unexpected surprise when the tradition of hoards finishes as well. The reasons for this cultural change may be conflicts, wars, climatic changes or the new material iron with changing traffic routes and the downfall of the old elites with the production of copper and tin.

Castle-building of different quantity and quality began again in the Late Hallstatt and Early Latène cultures as new kinds of hill-forts and techniques appeared. Connections to the regions of South Germany and the Czech Republic are important for this development. Some of the hilltop settlements exist in the Middle and Late Latène Culture, too. They play an important role in the contact region of "Central Germany" between the Celtic cultures in the south and the Jastorf-cultures in the north. Thanks to the works of Grimm, Peschel, Jockenhövel, Grasselt, Brandt and especially Simon, we know a lot about topography, size and distribution of the Bronze Age castles in the Central Germany. There are about 150 hilltop settlements in the time of BD/Ha A until Ha D/LTA, from 1300 until 400 BC. The castles were situated near the rivers like the Elbe, the Saale, etc., mostly in a very good position to control the traffic on water and land. The size and construction of the walls varies – typical is the use of stones in Central Germany.

To these river-oriented castles belong the three hilltop settlements by the Saale near Jena: Jenzig, Johannisberg and Alter Gleisberg, which tell their own history of castle building. They controlled the waterway of the Saale, which connected the regions of the Czech Republic, South Germany and the region on the Elbe and further northwards until the Baltic Sea

on one side and land routes between the east and west on the other side. Therefore, the area around Jena is one of the most interesting regions in Central Germany because influences of different directions and cultures can be studied there. Jenzig and Johannisberg are situated 4.5 km from each other, directly by the river Saale on the east bank. On the Jenzig, several hoards indicate a sacral function. The Johannisberg lies 220 m over the river Saale. Excavations showed a construction of fortification with timber and stones which was destroyed by fire at the end of the Late Bronze Age.

Together with Jenzig and Johannisberg, the hilltop settlement Alter Gleisberg forms a triangle of castles, which protected and controlled the south-north way of the Saale. Jenzig and Johannisberg existed mainly in the last centuries of the Middle/Late Bronze Age – 11/10/9th century BC. The Jenzig dates to the Ha A2/B1, the Johannisberg took over the function of a controlling castle in Ha B2/3. In these centuries, the Alter Gleisberg was a very important stronghold with a bigger size. Jenzig and Johannisberg did not play a dominant role in the following Iron Age, but the Alter Gleisberg did. It was also settled in the Ha D and Early Latène time. And in the Middle and Late Latène Culture the place belonged to the few hilltop settlements in Thuringia with important finds, also from the southern regions in Germany and the Czech Republic. The Alter Gleisberg is an isolated mountain, which rises about 200 m above the surrounding landscape. The triangular-shaped plateau has a size of 6.9 ha. It is divided into three parts – the north and south terrace and the central plateau. The main entrance and gate lie on the southern terrace. Simon worked in the sixties on the stray finds of the Alter Gleisberg. Because of the quantity and quality, he compared it with the Steinsburg on the southern side of the Thuringia Forrest and called the Alten Gleisberg "Thuringian Troy". One of the most important finds is the Bucchero-sherd, which indicates social elite on the Alter Gleisberg with contacts to Italy.

In the last years, research excavations of the University of Jena were undertaken at the hilltop settlement Alter Gleisberg, to make ascertained statements about chronology, construction of fortification and its interior structure. From 2005 to 2015/16 several excavations revealed a lot of post- and pitholes on the central plateau and especially on the northern terrace with a furnace (Ofen). The finds date mainly to the phase of the last millennium BC, the Late Bronze Age and Hallstatt/Latène Culture. Furthermore, the finds indicate production of textiles, bone tools, arm-rings of Sapropelit, material imported from the Czech Republic, South-West Germany or perhaps Thuringia. Dozens fragments of casting mould verify the production of bronze rings on the Alten Gleisberg. With the excavations it was possible to show that the northern terrace belonged to the hilltop settlement Alter Gleisberg from the Late Bronze Age on. Simon knew only the settlement area on the central plateau and on the southern terrace. At present, the size of the settlement area is about 7 hectares and the Alter Gleisberg belongs to the biggest hilltop settlements in Central Germany with an excellent topographical situation on a mountain near the river Saale.

Now we have new knowledge of settlement and its function especially in the case of the northern part of the hilltop of Alter Gleisberg. The hilltop Alter Gleisberg used to be a central place of prime range with different central functions, such as protection, representation of authority, control of trade and traffic, craftsmanship and industries, especially metalworking.

Captions

Figure 1. Hilltop settlements of the Late Bronze Age and Early Iron Age in Central Germany (Graphic by Chr. Brückner and M. Mewes; Source: SRTM, ASTA, OSM)

Figure 2. Hilltop settlements Jenzig, Johannisberg and Alter Gleisberg in central Saale region as well as visual field analysis of the Alter Gleisberg according to E. Paust

Figure 3. Jenzig. a: Topographic plan; b: Hoard (a: after *Simon 1984*, Abb. 5b)

Figure 4. Johannisberg. a: Topographic plan; b: Profile of the Late Bronze Age Wall (a: after

Neumann 1959, Abb. 1 down; b: after *Simon 1984*, Abb. 5c).

Figure 5. Distribution areas of Jastorf- and Latène Culture and its northern fringe (after *Ettel et al. 2014*, 131, Fig. 111 processed)

Figure 6. Alter Gleisberg. View from south. Photo by: T. Schüler

Figure 7. Alter Gleisberg. a: Digital terrain model from the Alter Gleisberg (E. Paust); b: Topographic plan of the Alter Gleisberg with the three areas as well as the excavation areas 2004-2016. Author: P. Ettel

Figure 8. Alter Gleisberg. a: Aerial view of the excavation campaign in 2013, taken by the Oktokopter (Photo by J.-P. Kasper); b: Overall plan of excavations 2012-2013 on the plateau; c: Overall plan of the 2005-2008 excavation area on the north terrace (b, c: author P. Ettel)

Figure 9. Alter Gleisberg. a: So-called old findings. 1 graphitized ceramic, 2-5 fragments of ceramic dishes, 6-8 ceramic vessels, 9 fragment of a bronze armring, 10 bronze arrowhead, 11 bronze torque (Wendelhalsring), 12 fragment of mould for torques, 13 iron linch pin, 14 four cheek pieces made of bone and antler, 15 bronze sickle, 16 three artefacts of bone, 17 three bronze pins, 18 fragment of an armring made of sapropelite, 19 fragment of an armring made of glass; b: finds of the campagnes since 2005: 1, ceramic vessel, 2 fragment of stone-axe heads, 3 fragment of a whetstone, 4-5 bronze fibulas, 6 iron fibula, 7 roll-headed pin of bronze, 8 fragment of bronze armring, 9 iron fibula, 10 loom weight of clay, 11-12 spindle whorls made of ceramic, 13-14 glass-beads, 15 spindle whorl made of ceramic

Figure 10. a: Bucchero-Fragment from Alter Gleisberg; b: Distribution of Bucchero-Pottery (b: after *Simon 1999*, Abb. 17 processed)

Translated by Peter Ettel

Univ.-Prof. Dr. Peter Ettel
Lehrstuhl für Ur- und Frühgeschichte mit Sammlung UFG; Seminar Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie; Institut für Orientalistik, Indogermanistik und Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie; Philosophische Fakultät, Friedrich-Schiller-Universität Jena
Löbdergraben 24a, 07743 Jena, Deutschland
p.ettel@uni-jena.de

K OTÁZKE PLASTICKEJ VÝZDOBY NA AMFORÁCH KARPATSKÝCH MOHYLOVÝCH KULTÚR[1]

Jakub GODIŠ

GODIŠ, Jakub. The question of plastic decoration on the amphora-form ceramic vessels of the Carpathian Tumulus Grave Cultures. The paper deals with the question of the occurrence of significant plastic decoration in the form of so-called crow's foot, on the amphora-shaped ceramic vessels associated with the Carpathian Tumulus Grave cultural complex. This type of decoration can be quite reliably identified within ceramic material from the early phase of the Middle Bronze Age, where various elements of the previous highly-developed culture pottery styles are significantly fading-away. Some researchers associated this peculiar decorative phenomenon exclusively with the Tumulus Grave Culture, but sufficient attention has not yet been given to the detailed analysis, which would confirm these views. The primary objective of the study is to analyse archaeological contexts in which the mentioned plastic ornament occurs and to specify acquaintances with the internal development of the ceramic inventory of the Carpathian Tumulus Grave cultural complex. Earlier reviews of culturally specific nature of this phenomenon are verified from the view of the current state of research. Some observations related to other variations of plastic decorative applications appearing on the amphora-shaped vessels of the Tumulus Grave Culture provenance are outlined in the last section of this paper. The results are confronted with the hypothesis of the gradual spread of cultural elements of the forming Tumulus Grave Culture from the Middle Danube area to the eastern parts of the Carpathian Basin (nowadays central Hungary and the Tisza region) during the early period of the Middle Bronze Age.

Keywords: Middle Bronze Age, Carpathian Basin, Tumulus Grave Culture, ceramic vessels, plastic ornament;

Kľúčové slová: stredná doba bronzová, Karpatská kotlina, mohylové kultúry, keramické nádoby, plastický ornament;

ÚVOD

Počiatok strednej doby bronzovej charakterizujú v severozápadnej časti Karpatskej kotliny rozsiahle kultúrno-spoločenské transformácie na pozadí ktorých dochádza k formovaniu sa najstaršej mohylovej kultúry na strednom Dunaji (*Fischl et al. 2013*, 355-371; *Furmánek/Veliačik/Vladár 1999*, 59; *Godiš 2015*, Mapa 3; *Ožďáni 2015*, 131). Naproti bohatému sortimentu kosziderskej bronzovej industrie relatívne uniformného charakteru vystupuje v nálezovom materiáli daného obdobia i nezvyčajná rôznorodosť v modifikácii stvárnenia keramických nádob a istej degenerácii niektorých foriem (*Bartík 2012*, 35-42; *Marková 2006*, 54; *Ožďáni 2010*, 259, 261; *2015*, 142, 144; *Sánta 2011*, 305-320). Medzi nálezmi polykultúrnych keramických štýlov (otomansko-füzesabonský kultúrny komplex, kultúra Vatya, kultúry s inkrustovanou keramikou, Cruceni-Belegiš, okruh Vatin-Vršac-Gîrla Mare-Cîrna) sa začínajú tiež sporadicky vyskytovať nezvyčajné prvky (viacnásobne orámované vypukliny, hrotité vypukliny, hrotité výčnelky na okrajoch mís, pupčeky, modifikované plastické lišty), ktoré nemajú pôvod v hrnčiarskych tradíciách predošlých autochtónnych kultúr, ale predstavujú úplne novú kultúrnu entitu. Niektorí bádatelia ju zvyknú priraďovať už k tzv. „bližšie nedefinovanej

[1] Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA MŠ SR a SAV č. 1/0208/15: „Človek a hory v priebehu času – od pravekých hradísk k stredovekým hradom".

mohylovej kultúre", ktorú v tejto včasnej fáze nie je vzhľadom na variabilný charakter keramického materiálu možné v zmysle neskoršieho vývoja medzi západnou a východnou časťou regiónu stredného Podunajska bližšie kultúrne diferencovať (*Bartík 2000*, 23; *Benkovsky-Pivovarová 2008*, 258). Genéza „východnej" mohylovej kultúry pokračuje prenikaním jej signifikantných kultúrnych elementov do širšej karpatskej oblasti počas mladšieho úseku stupňa BB a završuje sa v dôsledku akulturácie s lokálnymi doznievajúcimi kultúrnymi substrátmi staršej doby bronzovej (*Dzięgielewski/Przybyła/Gawlik 2010*, 15; *Godiš 2015*, 111; *Kovács 1975a*, 48, 49; *1981*, 93, Abb. 4; *Kustár/Wicker 2002*, 179, 180). Výsledkom týchto komplexných procesov (aktuálny stav výskumu ich neumožňuje presne definovať ani bližšie špecifikovať) je vznik jednotlivých, vzájomne príbuzných kultúrnych skupín komplexu karpatských mohylových kultúr so svojimi regionálnymi špecifikami (skupina Egyek, Tápé a Rákoczifalva). Detailná analýza keramickej náplne vyvinutých karpatských mohylových kultúr avšak dosiaľ absentuje, a to i napriek značnej lokálnej variabilite v stvárnení hrnčiarskych produktov, ktorá ponúka bohatý priestor pre budúci teoretický výskum. Cieľom príspevku je načrtnúť možnosti identifikácie signifikantných znakov na keramike, ktoré je možné spoľahlivo považovať za svojrázny autentický prejav už sformovanej karpatskej mohylovej kultúry v jej staršej vývojovej fáze vo východnej časti stredného Podunajska.

Predmetom štúdie sú plastické aplikácie na keramických nádobách, ktoré majú formu zosilneného výčnelka umiestneného na pleci nádoby, z ktorého smerom ku dnu vychádza trojica oblúkových rebier (niekedy sú pozdĺžne hranené). Tento typ svojrázneho dekoračného prvku nemá v odbornej literatúre ustálené pomenovanie a častokrát je vágne opisovaný len ako „rebrovaná plastická výzdoba", resp. „oblúkové plastické lišty" bez bližšej špecifikácie (napr. *Benkovsky-Pivovarová/Chropovský 2015*, 17; *Kovács 1966*, 195; *1975b*, 314, 315; *1981*, 90; *Paulík 1959*, 518; *Vicze 2011*, 141; *Willvonseder 1937*, 157, 158). Naproti tomu, niektorí bádatelia používajú konkrétnejšie názvoslovie, ako napríklad výzdoba v tvare tzv. lomeného gotického oblúka (*Ožďáni 2015*, 143) či azda najviac výstižný termín nemeckého pôvodu – „Krähenfußleiste" (*Hänsel/Kalicz 1987*, 65), čo označuje plastické „lišty tvaru vranej nôžky". V príspevku sú použité rôzne zmienené formy pomenovania, i keď preferované je práve predošlé uvedené, ktoré podľa môjho názoru najpresnejšie opisuje predmetnú ornamentiku.

V nasledujúcom texte je z niekoľkých hľadísk analyzovaná problematika špecifickej plastickej rebrovanej výzdoby v podobe tzv. vranej nôžky. Pozornosť je venovaná primárne otázkam jej kultúrnej identity, chronologického výskytu a vypovedacej schopnosti vo vzťahu k zložitým kultúrno-historickým zmenám súvisiacim so vznikom regionálnych mohylových kultúrnych skupín v širšej oblasti Karpatskej kotliny v priebehu stupňa BB. Riešenie predložených otázok je založené na detailnom rozbore príslušných archeologických kontextov (sprievodných nálezov), sledovaní vzájomných chronologických vzťahov a v neposlednom rade i samotného priestorového rozšírenia predmetných nálezov.

Vzhľadom na častokrát diskutovanú otázku periodizácie strednej doby bronzovej (najmä jej staršieho úseku; pozri napr. *Benkovsky-Pivovarová 2008*, 255) je potrebné predstaviť chronologickú schému použitú v príspevku (tabela 1). Základom je modifikované pôvodné Reineckeho chronologické členenie podľa *T. Kemenczeiho* (*1989*, 93, Tab. I) a je doplnené vlastným periodizačným systémom pre oblasť stredného Podunajska od *B. Hänsela* (*1968a*, 21, Abb. 2). Vnútorná chronológia karpatských mohylových kultúr v zmysle ich vývojových etáp vychádza z koncepcie *A. Točíka* (*1978*, 69-73), ktorú najnovšie mierne upravil *O. Ožďáni* (*2015*, 137).

Doklady aplikovania trojitých oblúkových plastických rebier na keramike zo strednej doby bronzovej poznáme minimálne v 20 prípadoch zo 17 lokalít z územia Karpatskej kotliny (tabela 2; obr. 1, pozn. lokalita č. 11 – Marosvásárhely, okr. Târgu Mureş, je na mape len naznačená, a to z dôvodu jej excentricky situovanej polohy smerom na východ v rumunskom Sedmohradsku). Sledovaný prvok sa vyskytuje jednak na keramike v hrobových celkoch, tak i v sídliskovom materiáli, dokonca je výnimočne zastúpený aj v archeologických kontextoch

Tabela 1. Vnútorné členenie strednej doby bronzovej, resp. obdobia karpatských mohylových kultúr. Autor: J. Godiš

kultového či rituálneho charakteru. Z celkového počtu sú v prípade 12 exemplárov známe ich bližšie nálezové okolnosti (príslušnosť ku konkrétnemu archeologickému kontextu), z ktorých väčšina pochádza z oblasti dnešného Maďarska (spolu 13 prípadov z 10 lokalít). Tri prípady evidujeme z juhozápadného Slovenska a ďalšie tri z oblasti Dolného Rakúska a Burgenlandu. Jeden excentricky situovaný a relatívne problematický exemplár s neznámym nálezovým kontextom sa údajne našiel až v oblasti Mureş v dnešnom Sedmohradsku. Na základe priestorového vyobrazenia nálezov je možné rozlíšiť dve základné geografické oblasti s výskytom sledovaného fenoménu:

- stredné Podunajsko (Dolné Rakúsko a Burgenland, juhozápadné Slovensko, stredné Maďarsko)
- stredné a dolné Potisie (Alföld a okolie Szegedu)

Tabela 2. Súpis nálezísk zo strednej doby bronzovej s výskytom keramiky zdobenej oblúkovými plastickými lištami v tvare tzv. vranej nôžky. Autor: J. Godiš

MAPA (číslo)	LOKALITA	POLOHA	KONTEXT	LITERATÚRA
1	Bag	poblíž železničnej stanice	sídliskový nález	*Kovács 1965*, 67, 14. Ábra: 2
2	Budapest	Zugló (Vízakná u.)	sídliskový nález	*Kőszegi 1973*, 27, 13. kép: 4, 9
3	Budapest	Rákoskeresztúr (Szárny u. 7)	žiarový hrob	*Schreiber 1971*, 293, 1-3. kép
4	Budapest	Skála	kultový objekt (obj. 128)	*Beszédes/Horváth 2008*; *András/Attila 2013*; *Szilas 2016*
5	Dunaújváros	Duna-dűlő	žiarový hrob 603	*Vicze 2011*, 455, Pl. 222: 5
6	Dunaújváros	Duna-dűlő	žiarový hrob 548a	*Vicze 2011*, 456, Pl. 223: 7
7	Dvory nad Žitavou	Komáromi dűllő	kultúrna jama 1, 2 (?)	*Točík 1956*, 43, Tab. XVII; *Paulík 1959*, 517, obr. 209: 2; *1962*
8	Franzhausen	II	kostrový hrob 1296	*Neugebauer/Gattringer 1989*, Abb. 26: 1296/3, 4
9	Majcichov	Dlhé lúky	kostrový hrob 15	*Benkovsky-Pivovarová/ Chropovský 2015*, 208, Taf. 54: 15-1
10	Mannersdorf am Leithagebirge	Hanfretzfeld-West	objekt 1 (Deponie 3)	*Neugebauer 1980*, 193, Abb. 20: 82
11	Marosvásárhely	? (Târgu Mureş)	? (z hrobu)	*Hampel 1896*, Tab. CCXXIV; *Hänsel 1968b*, Taf. 30: 20
12	Mezőcsát	Hörcsögös	žiarový hrob 80	*Hänsel/Kalicz 1987*, Taf. 10: 80-a
13	Šurany-Nitriansky Hrádok	Zámeček	sektor D/23 (vrstva)	*Točík 1978-1981*, 89, Taf. LXXXIX: 25
14	Rácegres	-	? (sídliskový nález)	*Wosinsky 1891*, 53; *Hänsel 1968b*, Taf. 2: 31
15	Rákoczifalva	Kastélydomb	hrob	*Kovács 1981*, 89, Abb. 1: 5
16	Steinabrunn	-	sídliskový nález	*Willvonseder 1937*, 259, 400, 401, Abb. 8: 25; Taf. 5: 2
17	Szeged	Bogárzó	hrob	*Foltiny 1957*, 31, Taf. I: 5
18	Tiszafüred	Majoroshalom	žiarový hrob 58	*Kovács 1975*, Pl. 5: 58-1
19	Vadaszán	Tanya	jama 1	*Kállay 1983*, 52, Abb. 11: 1, 2; 54, Abb. 14
20	Zákányszék	HMS - Ny/37	sídliskový nález	*Sánta 2004*, 74, 4. kép: 9

Obr. 1. Geografické rozšírenie amfor s plastickou výzdobou v tvare tzv. vranej nôžky v Karpatskej kotline. Čísla lokalít na obrázku zodpovedajú poradiu v tabele 2. Autor: J. Godiš

Na úvod je potrebné zdôrazniť, že obmedzený rozsah príspevku neumožňuje prezentovať detailný rozbor jednotlivých archeologických kontextov s výskytom špecifickej plastickej ornamentiky, preto sú nasledujúce odseky zamerané iba na referovanie najdôležitejších výsledkov vyplývajúcich z pozorovaní.

Dekoračný prvok tvaru tzv. vranej nôžky bol výlučne aplikovaný na pleciach amforovitých tvarov nádob, ktoré z hľadiska tektoniky zdieľajú v prevažnej väčšine prípadov rovnaké morfologické parametre (sú takmer identické). Spravidla ide o formu väčšej baňatej amfory s mierne podsadenou spodnou časťou a rovným dnom, ktorá v mieste maximálneho vydutia nesie obvodovú horizontálnu pretláčanú plastickú lištu a po stranách dve protiľahlé zvislé tunelovité uchá. Hrdlo je zväčša značné odsadené od tela a má valcovitý alebo kalichovitý tvar s von rozšíreným ústím (Tiszafüred, Mezőcsát, Dvory nad Žitavou, Budapest-Skála, Marosvásárhely, Steinabrunn).

Analyzovaný výzdobný motív si vzhľadom na široké geografické rozšírenie prekvapivo uchováva svoj uniformný charakter a vo svojom stvárnení vykazuje iba minimálnu škálu variácií. Znateľné modifikácie v spôsobe vyhotovenia evidujeme iba na exemplároch z lokalít Franzhausen (tab. II: G-1) a Mannersdorf am Leithagebirge (tab. II: H-3), kde evidujeme plastické lišty v tvare ležiaceho písmena E. Tento jav možno interpretovať ako dôsledok vplyvu keramických štýlov odlišného kultúrneho prostredia (Věteřov-Böheimkirchen, resp. vznikajúcej stredodunajskej mohylovej kultúry), v ktorom vo všeobecnosti nie je plastické zdobenie nádob v hrnčiarskej výrobe tak rozšírené ako vo východnejšie ležiacich oblastiach. Medzi výnimky môžeme azda zaradiť i mladšie, relatívne ojedinelé nálezy amfor s oblúkovými plastickými rebrami z lokality Svatobořice-Mistřín (*Stuchlík 2014*, 130, 132, obr. 4: 3) či kombinovanú horizontálnu plastickú vlnovku predelenú zvislými lištami z Kronsdorfu (*Willvonseder 1937*, Taf. 45: 1, 2). Tu stojí za zmienku fakt, že predošlý menovaný exemplár nesie dekoráciu, ktorá až nápadito pripomína motív na urne z Budapešti, polohy Rákoszkeresztúr

(tab. I: D-3). Sporadická prítomnosť týchto viditeľne pozmenených foriem môže súvisieť so skutočnosťou, že ide o nálezy pochádzajúce zo západnej periférie rozšírenia predmetného typu plastickej dekorácie, t. j. mimo vnútrokarpatského priestoru (obr. 1: 8, 10, 16).

Priestorové vyobrazenie nálezov „klasickej" plastickej ornamentiky v podobe líšt pripomínajúcich tvar vranej nôžky (za typický exemplár možno označiť nález z lokality Tiszafüred; tab. I: B-1) poukazuje na jej najzápadnejší výskyt vo východnej časti Dolného Rakúska (Steinabrunn), ktorý pokračuje ďalej smerom na východ v priľahlej časti juhozápadného Slovenska (Majcichov, Šurany-Nitriansky Hrádok, Dvory nad Žitavou) a popri toku Dunaja cez oblasť okolia dnešnej Budapešti (polohy Rákoskeresztúr, Zugló a Skála). Následne je evidentný jej koncentrovaný výskyt na strednom (Mezőcsát, Tiszafüred, Rákoczifalva) a predovšetkým na dolnom Potisí (Szeged, Zákányszék, Vadaszán). Prekvapujúca je absencia výrazných nálezov z oblasti Zadunajska, i keď výnimku predstavuje charakteristický exemplár amfory s otáznymi nálezovými okolnosťami z lokality Rácegrés neďaleko Balatonu. Za zmienku tiež stoja staré ojedinelé nálezy s plastickými lištami z lokalít Várpalóta a Fenékpuszta (*Kuzsinszky 1920*, 48, 60. Ábra). Na amforu z Várpaloty upozorňuje síce *K. Willvonseder* (*1937*, 158), avšak vzhľad tejto nádoby nie je publikovaný a bližšie podrobnosti o stvárnení jej výzdoby nie sú známe. Na druhej strane exemplár z Fenékpuszty nesie vlnovkovitú, resp. až cikcakovitú formu plastického ornamentu, ktorý má blízku analógiu na lokalite Szeged-Bilisics (tab. IV: 2; *Foltiny 1957*, 66, Taf. IV: 13). Obidva nálezy napriek tomu nemožno priamo spájať s predmetným typom výzdoby. Absencia sledovanej keramiky v zmienenej oblasti (obzvlášť severne od Balatonu) môže súvisieť s tamojším osídlením nositeľov stredodunajskej mohylovej kultúry (*Egry 2002*, 9-32; *Horváth 1994*, 219-235; *Ilon 1999*, 239-276). Napokon ich prienik zo severozápadne ležiaceho regiónu Burgenlandu a následný vývoj v tomto priestore je v súčasnosti už spoľahlivo doložený. Záverom možno zhodnotiť, že geografické rozšírenie dekoračného fenoménu v podobe plastických líšt tvaru vranej nôžky jasne indikuje jeho spätosť s vnútrokarpatskou oblasťou, konkrétne so sídelným priestorom regionálnych komunít karpatskej mohylovej kultúry.

Otázku spresnenia chronologického výskytu oblúkovej plastickej výzdoby je možné riešiť pomocou spoľahlivo datovateľných sprievodných nálezov v archeologických kontextoch. Sledované amfory sa v prevažnej väčšine prípadov našli ako urny v žiarových hroboch (Mezőcsát, Tiszafüred, Budapest-Rákoskeresztúr, Dunaújváros, Szeged) a výnimočne aj ako keramické prídavky v inhumačných hrobových celkoch (Franzhausen, Majcichov). Aj keď pochádzajú z uzavretých nálezových celkov (z ktorých niektoré boli porušené sekundárnym zásahom), tak ich precíznejšie datovanie v rámci zaužívanej periodizácie naráža na isté obmedzenia, keďže vo všetkých prípadoch absentuje prítomnosť chronologicky preukazných kovových sprievodných nálezov. Keramické prídavky vyskytujúce sa v inventári týchto pohrebov sú spravidla zastúpené kombináciou nádob – džbánok a misa. Chronologický rámec výskytu väčšiny z nich je však relatívne široký, čo umožňuje len rámcové datovanie. Častým sprievodným nálezom sú hlboké misy s uchom pod okrajom a von rozšíreným ústím do tvaru štyroch protiľahlých jazykovitých výčnelkov (Tiszafüred, tab. I: B-2; Mezőcsát, tab. I: C-2; Dunaújváros, tab. I: F-1; Majcichov?). Sú všeobecne typické pre koszíderské obdobie (skupina Svätý Peter) a zároveň tvoria súčasť keramickej náplne staršieho stupňa mohylových kultúr v Karpatskej kotline (*Godiš 2015*, 56, 57). Priaznivejšia situácia sa týka džbánkov v nálezových kontextoch s výskytom plastickej ornamentiky tvaru vranej nôžky. Tie z morfologického hľadiska disponujú širšou variabilitou a v niektorých prípadoch je možné na nich identifikovať špecifické kultúrne prvky, čo slúži do istej miery ako datovacia pomôcka. Takýmto exemplárom je džbánok s lalokovitými nôžkami na dne nájdený v kostrovom hrobe 15 na pohrebisku v Majcichove-Dlhých Lúkach (tab. I: A-2), ktorý svojim vyhotovením odráža ešte hrnčiarsky štýl tzv. neskoromaďarovského kultúrneho prostredia. Podobné nálezy sú typické predovšetkým pre maďarovsko-mohylový horizont, resp. skupinu Svätý Peter (*Godiš 2015*, 114; *Ožďáni 2015*, 144). Niektoré deriváty pretrvávajú ojedinele až do mlad-

šej fázy staromohylového stupňa karpatskej mohylovej kultúry (napr. Nové Zámky-Tehelňa; *Točík 1978*, 72, obr. 9; Egyek, *Kovács 1965*, 75, 18. Ábra: 5). Pozoruhodný nález kostrového hrobu s kruhovým žľabom pochádza z lokality Franzhausen II v údolí dolného toku rieky Traisen. Jeho inventár obsahoval okrem amfory s výrazne modifikovanými plastickými rebrami tiež baňatý džbánok s valcovitým hrdlom (tab. II: G), ktoré *J.-W. Neugebauer* (*1994*, 90) datuje do stupňa BB1. Ďalšie príklady džbánkov, ktoré môžu napomôcť pri riešení otázky chronológie pochádzajú z nekropoly v Dunaújvárosi-Duna-dűlő (tab. I: E-2; F-2) a z okolia Budapešti (Rákoskeresztúr, tab. I: D-1, 2; Skála, tab. II: I). Tie sú príznačné výraznou baňatou spodnou časťou a kalichovite von rozšíreným hrdlom, ktoré sa často objavujú v kontextoch zo záverečného úseku kultúry Vatya (fáza Rákospalota) v kosziderskom období. Urnové hroby 548a a 603 z Dunaújvárosu, ako aj hrob z Budapešti (Rákoskeresztúr) sú datované do stupňa BB2 (*Schreiber 1971*, 294; *Vicze 2011*, 141, 200). Dôležitý a v odbornej literatúre často citovaný nález pochádza zo žiarového hrobu 58 na nekropole Tiszafüred-Majoroshalom, kde sa spolu s typickou amforou zdobenou plastickými lištami tvaru vranej nôžky našiel i džbánok so svojráznou Litzen výzdobou (tab. I: B-1, 3a, 3b). *T. Kovács* (*1975a*, 42, 44, 45, 46) radí tento kontext k najstarším pohrebom na nekropole (stupeň BB1) a zároveň zdôrazňuje, že tvar a najmä dekorácia urny vykazuje úzke väzby k maďarovskému kultúrnemu prostrediu. Inventár hrobu považuje za priamy doklad prieniku mohylových kultúr zo severozápadnej časti Karpatskej kotliny. Medzi „včasné pohreby" patrí podľa *B. Hänsela* a *N. Kalicza* (*1987*, 65, 69) tiež žiarový hrob 80 z neďalekej lokality Mezőcsát-Hörcsögös (tab. I: C). Uvedené datovanie indikuje najmä kremačný spôsob pochovania, na rozdiel od prevažnej skupiny inhumačných pohrebov na lokalite, ktoré obsahovali inventár už klasického stupňa mohylových kultúr (napr. ihlice s pečatidlovou hlavicou). Skupinu funerálnych kontextov zo stredného Potisia s prítomnosťou nádob zdobených plastickým ornamentom tvaru vranej nôžky dopĺňa nález, žiaľ, bez bližších publikovaných údajov, z pohrebiska Rákoczifalva-Kastélydomb (tab. III: 1). V súvislosti s ním možno vychádzať iba z informácií *T. Kovácsa* (*1981*, 90), ktorý považuje tento dekoračný prvok za charakteristický prejav včasnej karpatskej mohylovej kultúry a zároveň poukazuje na analogické nálezy z nekropoly Maklár v severnom Maďarsku (nepublikované). Materiálny fond z pohrebiska v Rákoczifalva datuje do staršieho mohylového obdobia, t. j. záver stupňa BB1 až stupeň BB2 (*Kovács 1981*, 94). Pri rozbore hrobových celkov je potrebné ešte spomenúť starý nález amfory s oblúkovými rebrami s otáznou výpovednou hodnotou z oblasti dnešného rumunského Sedmohradska (tab. II: 1). Na konci 19. storočia bol údajne v okolí mesta Marosvásárhely (Târgu Mureş) objavený súbor artefaktov, ktorý svojim zložením nabáda k tomu, že mohlo ísť o bohatý inventár inhumačného pohrebu (*Hampel 1896*, Tab. CCXXIV; *Hänsel 1968b*, Taf. 30: 8-20). Existuje reálny predpoklad, že pochádzajú z jedného nálezového celku s prítomnosťou predmetov spoľahlivo datovateľných do mladšieho úseku stupňa BB (kosákovité ihlice, ihlice s kónickou hlavicou a prevŕtaným kŕčikom, masívne liate náramky s rytou výzdobou, misa s jazykovitými výčnelkami, baňaté džbánky s podsadenou spodnou časťou a valcovitým hrdlom). *B. Hänsel* (*1968a*, 129) radí predmetnú amforu spolu s analogickým nestratifikovaným sídliskovým nálezom z lokality Rácegrés (tab. II: 2) do vlastného stupňa MD II. Záverom je dôležité zmieniť hrobové nálezy amfor zdobených plastickými lištami z lokality Szeged, odkiaľ pochádzajú tri exempláre, a to z polohy Alsótanya neďaleko brehu jazera Bogárzó (tab. III: 2; IV: 4) a z polohy Bilisics (tab. IV: 2; *Foltiny 1957*, 31, 41). V tomto prípade, avšak len nádoba na prstencovej nôžke z polohy Bogárzó nesie sledovaný dekoračný prvok, pričom zvyšné dve amfory sa vyznačujú cikcakovitými lištami. Prínos týchto exemplárov je k otázke chronológie nepatrný, keďže nie sú známe ich bližšie nálezové okolnosti. Ostatný zverejnený materiál z nekropoly (poloha Bogárzó) napovedá o úzkych väzbách k južnému kultúrnemu prostrediu (dvojuché nádoby, nádoby na nôžkach) a jeho prevažnú časť možno rámcovo zaradiť do staromohylového obdobia.

Exempláre nádob (resp. ich fragmentov) s plastickým ornamentom vo forme líšt tvaru vranej nôžky sú rovnako známe aj zo sídliskových kontextov. Na lokalite Mannersdorf am

Leithagebirge bol odkrytý sídliskový objekt (objekt 1), ktorý obsahoval nápadité koncentrácie fragmentov keramiky a zvieracích kostí označené ako samostatné depónie (*Neugebauer 1980*, 157, 163). V prípade archeologického kontextu známeho ako "Deponie 3" sa medzi zlomkami džbánkov a hrncov objavil aj fragment z amforovitej nádoby, ktorý bol zdobený plastickými lištami v tvare ležiaceho písmena E (tab. II: H-3). *J.-W. Neugebauer* (*1980*, 172, 173) datuje zmienený materiál do horizontu Mistelbach-Regelsbrunn, resp. do stupňa BB1 a zároveň v ňom poukazuje na silný podiel kultúrnych prvkov vnútrokarpatskej proveniencie. Ďalší nález z oblasti dnešného severovýchodného Rakúska pochádza z extravilánu obce Steinabrunn (niekedy v literatúre uvádzané ako „Steinebrunn"), kde bola preskúmaná sídlisková jama (č. 5), v ktorej sa našli údajne až štyri kusy celých amfor plasticky zdobených lištami tvaru vranej nôžky (tab. III: 3). *K. Willvonseder* (*1937*, 400) považuje tieto nádoby za charakteristické nálezy ním definovaného stupňa BB2. Pri rozbore sídliskových nálezov nemožno opomenúť oblasť dnešnej Budapešti, ktorá sa v období mohylových kultúr vyznačovala nápadite hustou koncentráciou osídlenia. V mestskej časti Zugló bola preskúmaná časť sídliska, kde sa popri početných fragmentoch keramiky vyskytli i pieskovcové kadluby na odlievanie bronzových sekeriek so schodíkom tzv. českého typu (*Kőszegi 1973*, 34). V materiáli pochádzajúcom z vrstvy boli zastúpené črepy zdobené oblúkovými plastickými rebrami (Tab. III: 7, 8). Analogický výzdobný motív sa objavil tiež v rytej forme, pričom *F. Kőszegi* (*1973*, 25, 12. kép: 2; 35) ho považuje za charakteristický dekoračný prejav konca staršej a začiatku strednej doby bronzovej. Charakter sprievodnej keramiky a najmä dôležité nálezy odlievacích foriem umožnili datovanie sídliska do včasnej fázy mohylových kultúr – rámcovo stupeň BB, najneskôr však do stupňa BC1 (*Kőszegi 1973*, 33, 37). Severovýchodne od Budapešti je situovaná lokalita Bag, na ktorej je rovnako evidované bohaté osídlenie z mohylového obdobia. Z polohy neďaleko železničnej stanice pochádza nestratifikovaný fragment nádoby, ktorý nesie plastické lišty v tvare otočeného písmena V so zvislým stredovým rebrom (tab. III: 10). *T. Kovács* (*1965*, 77, 78, 80, 85) radí nálezy z tejto lokality spolu s ojedinelými staršími nálezmi do druhej polovice stupňa BB, resp. do stupňa Mozsolics B III. Z dolného povodia Tisy poznáme dva sídliskové nálezy keramiky zdobenej lištami tvaru vranej nôžky, ktoré sa našli na lokalitách Zákányszék (tab. III: 6) a Vadaszán (tab. III: 5). Osídlenie na prvom uvedenom nálezisku je známe predovšetkým z povrchových prieskumov a podľa *G. Sántu* (*2004*, 65, 70) patrí do stupňa BB2. Podobného datovania je aj materiál z jamy 1 na lokalite Vadaszán, kde sa vyskytla keramika so sledovaným typom plastického ornamentu – počiatočná fáza mohylového obdobia, resp. včasná fáza mladšej doby bronzovej v Maďarsku (*Kállay 1983*, 60). Spomedzi dokladov sídliskového charakteru je nevyhnutné upozorniť na zásadný stratifikovaný nález z prostredia neskorej maďarovskej kultúry, ktorý sa našiel na opevnenej osade v Šuranoch-Nitrianskom Hrádku-Zámečku. V publikovanom výbere keramického materiálu z kultúrnej vrstvy v sektore D/23 sa nachádza exemplár zdobený predmetným motívom oblúkových plastických rebier (tab. III: 9). Sprievodný materiál z daného kontextu vykazuje bohatú plastickú výzdobu, čo indikuje jeho datovanie skôr do mladšieho úseku stupňa BB1, resp. do záverečného (maďarovsko-mohylového) horizontu osídlenia na lokalite.

Vo vzťahu k prezentovaným sídliskovým nálezom je možné povedať, že vo všetkých známych prípadoch nesie zverejnený sprievodný materiál spoločné znaky – napr. pretláčané horizontálne plastické lišty, pupčeky, profilované výčnelky, paralelné ryté lomené línie, pásy vtláčaných rýh (Bag – *Kovács 1965*, 67, 14. kép: 3, 12; Budapest-Zugló – *Kőszegi 1973*, 25, 12. kép: 12, 15, 16; 27, 13. kép: 5, 6, 15; 14. kép: 10, 11; Vadaszán – *Kállay 1983*, 52, 11. kép: 5, 6; 53, 12. kép: 13, 14; 54, 13. kép: 3; Zákányszék – *Sánta 2004*, 74, 4. kép: 2, 4), ktoré sú vo všeobecnosti charakteristické pre hrnčiarsky štýl staromohylového obdobia (stupeň BB). Počas nasledujúceho vývoja sa v klasickom stupni mohylových kultúr tieto znaky objavujú už vo výrazne modifikovaných formách a celkovo dochádza k redukcii rytej dekorácie (stupeň BC) – najmä v inventári tzv. karpatskej mohylovej kultúry vo východnej časti stredného Podunajska a v skupine Egyek v severnom Maďarsku.

Do poslednej, osobitej skupiny nálezov amfor zdobených oblúkovými rebrami patria exempláre pochádzajúce z archeologických kontextov kultového, resp. rituálneho charakteru. Unikátnym dokladom je nedávny nález z lokality Budapest-Skála, kde bol odkrytý sídliskový objekt, ktorý obsahoval takmer celých 150 keramických nádob z obdobia mohylových kultúr (*Szilas 2016*). Z dostupných informácií je zrejmé, že sa v získanom materiáli nachádzala aj amfora zdobená ornamentom v podobe vranej nôžky (Tab. II: I). Súbor kvalitne vyhotovených nádob rôznej veľkosti a funkcie je interpretovaný ako doklad oslavných, prípadne pohrebných ceremónií alebo obetných rituálov. Pri tejto udalosti boli nádoby intencionálne deštruované a deponované do zmienenej jamy (*András/Attila 2013*, 42; *Beszédes/Horváth 2008*, 148, 5. kép: 149). Napriek tomu, že dosiaľ neboli výsledky výskumu tejto jedinečnej nálezovej situácie kompletne publikované, tak je možné tamojší materiál na základe dostupných informácií predbežne datovať do mladšej fázy staromohylového obdobia.

Objektívnu interpretáciu troch sídliskových objektov z Dvorov nad Žitavou-Komáromi důllő bude možné riešiť až po kompletnom zverejnení výskumu (*Paulík 1962*, 28-32; *Točík 1956*, 43, tab. XVII). Súbor keramiky bol už v polovici minulého storočia pôvodne pričleňovaný *A. Točíkom* (*1956*, 25) k nálezom novorozpoznanej tzv. juhovýchodnej mohylovej kultúry. *J. Paulík* (*1962*, 30) pripisoval jednej zo skúmaných sídliskových jám (objekt 3/1955) aj kultový charakter. Uvedený názor bol v odbornej literatúre dlhodobo nekriticky prijímaný (*Furmánek/Veliačik/Vladár 1991*, 291, obr. 43), avšak najnovšie *O. Ožďáni* (*2015*, 162) upozorňuje vzhľadom na revízne štúdium dokumentácie z tejto lokality na skutočnosť, že išlo o subjektívnu interpretáciu autora výskumu, ktorá nezodpovedá nálezovým súvislostiam. V rámci skromne publikovaných nálezov z objektov 1 a 2 sa vyskytla baňatá amforovitá nádoba s cikcakovitým plastickým ornamentom predeleným zvislými lištami (tab. III: 4). Skúmané sídliskové objekty sú na základe rôznorodého štýlového charakteru materiálu datované do mladšej fázy staromohylového obdobia, t. j. stupeň BB2 (*Furmánek/Veliačik/Vladár 1991*, 291; *Točík 1978*, 71).

Okrem plastickej ornamentiky v podobe tzv. vranej nôžky sa na amforovitých nádobách zo strednej doby bronzovej objavujú aj ďalšie formy plastických motívov, z ktorých je potrebné spomenúť aspoň dva základné typy. Prvý, starší typ predstavuje vlnovkovitá horizontálna plastická lišta aplikovaná na pleciach nádoby, ktorá nesúvisí priamo s mohylovými kultúrami, ale patrí do tzv. „balíka výzdobných prvkov" typických pre kosziderské obdobie, resp. poklasický vývoj starobronzových kultúr v strednom Podunajsku, t. j. stupeň BA_3, resp. starší úsek BB1 (napr. Majcichov, *Benkovsky-Pivovarová/Chropovský 2015*, 208, Taf. 54: 20: 1; Želiezovce, *Mitscha-Märheim/Pittioni 1934*, 166, Taf. X; Fig. 5; Wiener-Neustadt, *Willvonseder 1937*, Taf. 11: 2; Dunaújváros, *Vicze 2011*, 443, Pl. 210: 8). Druhým, mladším typom sú rady spravidla troch paralelných vertikálnych plastických líšt, ktoré už predstavujú súčasť materiálneho prejavu vyvinutých mohylových kultúr (i v oblasti severného Zadunajska) a početne sa objavujú v klasickom mohylovom stupni, t. j. záver stupňa BB2 a stupeň BC (napr. Igrici, *Kalicz 1958*, 69, tab. II: 9; Kisunyom, Hegyfalu, *Károlyi 1979-1980*, 139, Abb. 4: 1; 166, Taf. 3: 3-5; 155, Abb. 13: 3; Kóny, *Egry 2002*, 31, 11. kép: 4; Kalná nad Hronom, *Bielich et al. 2002*, 237, obr. 12: 1). Práve plastická výzdoba v tvare tzv. vranej nôžky predstavuje istý „medzistupeň" v rámci uvedených typov a je jedným z prvých autentických dekoračných prvkov karpatských mohylových kultúr v stupni BB. Vo vzťahu k jeho stvárneniu a rozsiahlemu priestorovému rozšíreniu vyvstáva otázka významu v zmysle symbolu. Na to poukazuje tiež existencia rytého motívu, ktorý je analogický k plastickému prevedeniu ornamentu v podobe vranej nôžky a sporadicky sa objavuje i mimo sídelný priestor mohylových kultúr, a to v najstarších hroboch pilinskej kultúry (napr. Šafárikovo, *Furmánek 1977*, 355, Taf. IX: 19; 358, Taf. XVI: 5). Tento jav môže byť dôsledkom vzájomnej interakcie medzi skupinami obyvateľstva formujúcich sa juhovýchodných popolnicových polí a nositeľmi mohylovej kultúry v oblasti dnešného severného Maďarska. V závere tohto stručného referovania zistení chcem poukázať na relatívne ojedinelú formu plastickej výzdoby – vertikálne viacnásobné lišty

so spätným zatočením. Zastúpené sú na exemplároch amfor v sídliskovom objekte 16 zo stupňa BB1 v Nitre na Mostnej ulici (tab. IV: 1, 3). Spoľahlivú a pritom zrejme zatiaľ jedinú známu analógiu k týmto nálezom evidujeme na výrazne vzdialenej lokalite Csólyospálos v južnom Maďarsku neďaleko Szegedu. Na tamojšej birituálnej nekropole mohylovej kultúry z tzv. postkosziderského obdobia (stupeň BB2) bol preskúmaný bohatý urnový pohreb E8 datovaný do počiatočnej fázy pochovávania – rámcovo do stupňa BB1. Jeho inventár pozostával z amfory zdobenej identickým plastickým ornamentom (tab. IV: 5), v ktorej bol uložený bronzový sekeromlat s kotúčovitým tylom a ihlica s pečatidlovou hlavicou (*Kustár/ Wicker 2002*, 180, Taf. VII: 1, 3; 182, Abb. 3; 190). Vo vzťahu k tomu chcem poukázať na skutočnosť, že je zvlášť pozoruhodné ako tento výzdobný prvok vykazuje vo svojom stvárnení blízky vzťah k signifikantnej Litzenkeramik, konkrétne k motívu vo forme tzv. stočenej spätnej slučky – „schnörkelartig" (Cruceni-Belegiš). V budúcnosti bude preto dôležité sledovať naznačené väzby, ktorých objasnenie môže priniesť nové zistenia týkajúce sa interferenčných procesov v zmysle prenikania a prispôsobovania výzdobných motívov cudzej kultúrnej proveniencie a ich identifikácie v keramickom materiáli mohylových kultúr.

Pozorovania vyvodené z rozboru jednotlivých archeologických situácií s výskytom keramiky zdobenej plastickými lištami tvaru tzv. vranej nôžky ("Krähenfußleiste") umožňujú formulovať nasledujúce závery:

- výzdoba bola aplikovaná výlučne na kvalitne vyhotovených baňatých amforovitých tvaroch (zrejme kuchynského charakteru), spravidla viacnásobne symetricky po stranách a vždy v mieste pliec, resp. horného vydutia
- plastický ornament je autentickým a kultúrne špecifickým prejavom vlastnej karpatskej mohylovej kultúry
- priestorové rozšírenie sa výrazne obmedzuje na oblasť Veľkej dunajskej kotliny (maďarský Alföld) vrátane okolia dnešnej Budapešti a priamo korešponduje so sídelným teritóriom komplexu karpatských mohylových kultúrnych skupín
- chronologický výskyt má ťažisko v stupni Reinecke BB2 (mladší úsek staromohylového stupňa), resp. Hänsel MD II, včasné exempláre zrejme najskôr už v závere stupňa Reinecke BB1 v oblasti doznievajúcej maďarovskej kultúry
- motív sa objavuje tiež v rytom prevedení najmä v oblasti Potisia a stretávame sa s ním i v prostredí starších popolnicových polí (pilinská kultúra) – absorbovanie a prispôsobenie cudzích kultúrnych prvkov?
- prítomnosť dekorácie v tvare vranej nôžky v najmladších archeologických kontextoch na lokalitách neskorej maďarovskej kultúry (Majcichov, Šurany-Nitriansky Hrádok) a zároveň v najstarších, resp. včasných nálezových celkoch na pohrebiskách pokročilého mohylového obdobia v oblasti východného Maďarska (Mezőcsát, Tiszafüred) indikuje istú chronologickú kontinuitu vo vzťahu k šíreniu kultúrnych prvkov mohylovej proveniencie z východnej časti stredného Podunajska (okolie ohybu Dunaja) až do oblasti stredného a dolného Potisia v priebehu trvania stupňa BB
- analyzovaná špecifická plastická ornamentika predstavuje uniformný a jednotiaci prvok (symbol?) v materiálnom prejave karpatskej mohylovej kultúry v časoch intenzívnej mobility a interregionálnych interakcií v širšej karpatskej oblasti počas staršieho úseku strednej doby bronzovej

Prezentované zistenia prispievajú k poznaniu staršieho vývojového úseku karpatských mohylových skupín v tzv. postkosziderskom období. Zároveň ukazujú, že výskyt fenoménu, akým je plastický ornament v tvare vranej nôžky ponúka istým spôsobom nové možnosti riešenia otázok súvisiacich so zložitou genézou karpatskej mohylovej kultúry, a to vo svetle častokrát akcentovaných, ale i spochybňovaných procesov zvýšenej mobility a migrácií, ktoré sledované časové obdobie charakterizujú. Súčasný stav teoretického výskumu mohylového obdobia má však stále v porovnaní s poznaním predchádzajúceho starobronzového

vývoja značné nedostatky. V budúcnosti by sa mal preto výskum v prvom rade orientovať na zverejnenie materiálu zo starších výskumov kľúčových lokalít zo staromohylového obdobia – stupeň BB (napr. Létkes, Maklár, Nové Zámky, Rákoczifalva). Detailná analýza ich materiálneho fondu je nielenže nevyhnutná k formulovaniu ucelenej a najmä reálnej koncepcie vzniku jednotlivých regionálnych karpatských mohylových skupín, ale zároveň môže napomôcť k vypracovaniu obsahovej náplne spornej a dlhodobo diskutovanej otázky stupňa BB2. V neposlednom rade môže tento dosiaľ nesprístupnený keramický materiál potvrdiť, alebo naopak vyvrátiť vyslovené závery o význame analyzovaného dekoračného motívu vo vzťahu k problematike utvárania sa mohylových kultúr.

LITERATÚRA

András/Attila 2013 – H. L. András/H. M. Attila: Újkőkori kettős sír az egykori budai Skála Áruház területén. Budapest Régiségei 46, 2013, 41-59.

Bartík 2000 – J. Bartík: Počiatky stredodunajskej mohylovej kultúry na Slovensku. Zborník SNM 94, Archeológia 10, 2000, 11-25.

Bartík 2012 – J. Bartík: Odlievacie formy mohylových kultúr zo Slovenska. In: R. Kujovský/V. Mitaš (eds.): Václav Furmánek a doba bronzová. Nitra 2012, 35-42.

Benkovsky-Pivovarová 2008 – Z. Benkovsky-Pivovarová: Zu Beginn der mittleren Bronzezeit in unterem Nitra-tal in der Slowakei. Slovenská archeológia 55/2, 2010, 255-267.

Benkovsky-Pivovarová/Chropovský 2015 – Z. Benkovsky-Pivovarová/B. Chropovský: Grabfunde der frühen und der beginnenden mittleren Bronzezeit in der Westslowakei (Teil 1, 2). Nitra 2015, 264 s; 168 s.

Beszédes/Horváth 2008 – J. Beszédes/A. L. Horváth: Prehistoric and Roman period sites uncovered during the demolition of the Budai Skála department store. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2007-ben, 2008, 141-157.

Bielich et al. 2002 – M. Bielich/I. Cheben/V. Mitáš/M. Ruttkay: Záchranný výskum v Kalnej nad Hronom. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2001, 2002, 36, 37.

Dzięgielewski/Przybyła/Gawlik 2010 – K. Dziegielewski/M. S. Przybyla/A. Gawlik: Reconsidering Migration in Bronze and Early Iron Age Europe: Bridging a Gap in European Mobility? In: K. Dziegielewski/M. S. Przybyla/A. Gawlik (eds.): Migration in Bronze and Early Iron Age Europe. Kraków 2010, 9-35.

Egry 2002 – I. Egry: Kora halomsíros nép települése Kóny-Barbacsi tóparton. Arrabona 40, 2002, 9-32.

Fischl et al. 2013 – K. Fischl/V. Kiss/G. Kulcsár: Transformations in the Carpathian Basin around 1600 B. C. In: H. Meller/F. Bertemes (ed.): 1600 – Cultural change in the shadow of the Thera-Eruption? Haale (Saale) 2013, 355-371.

Foltiny 1957 – I. Foltiny: A halomsíros és lausitzi kultúra nyomai Szeged környékén. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Régészeti Füzetek 4, 1957, 1-62.

Furmánek 1977 – V. Furmánek: Pilinyer Kultur. Slovenská archeológia 25/2, 1977, 251-370.

Furmánek/Veliačik/Vladár 1991 – V. Furmánek/L. Veliačik/J. Vladár: Slovensko v dobe bronzovej. Bratislava 1991, 406 s.

Furmánek/Veliačik/Vladár 1999 – V. Furmánek/L. Veliačik/J. Vladár: Die Bronzezeit im slowakischen Raum. Rahden/Westfalen 1999, 203 S.

Godiš 2015 – J. Godiš: Prínos lokality Svätý Peter k poznaniu formovania sa mohylových kultúr v strednom Podunajsku (nepublikovaná diplomová práca). Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre. Filozofická fakulta. Katedra archeológie. Nitra 2015, 130 s.

Hampel 1896 – J. Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban II. Budapest 1896, 305 s.

Hänsel 1968a – B. Hänsel: Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken: Teil I. (Text). Bonn 1968, 170 S.

Hänsel 1968b – B. Hänsel: Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken: Teil II. (Kataloge und Tafeln). Bonn 1968.

Hänsel/Kalicz 1987 - B. Hänsel/N. Kalicz: Das bronzezeitliche Gräberfeld von Mezőcsát, Kom. Borsod, Nordostungarn. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 67, 1987, 5-88.

Horváth 1994 – L. Horváth: Adatok Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez. Zalai Múzeum 5, 1994, 219-235.

Ilon 1998-1999 – G. Ilon: A bronzkori halomsíros kultúra temetkezései Nagydém-Középrépáspusztán és a hegykői edénydepot. A késő magyarádi és a korai halomsíros kultúra leletei az Észak- és Nyugat-Dunántúlon. Savaria 24/3, 1998-1999, 239-274.

Kalicz 1958 – N. Kalicz: Kesőbronzkori urnatemető Igrici község határában. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 2, 1958, 45-72.

Kállay 1983 – A. Kállay: A késő bronzkori halomsíros kultúra időszakának leletei Battonya határában. Archaeologiai Értesítő 110, 1983, 42-60.

Károlyi 1979-1980 – M. Károlyi: Későbronzkori településnyomok Hegyfalu határában. Savaria 13-14, 1979-1980, 133-170.

Kemenczei 1989 – T. Kemenczei: Bemerkungen zur Chronologie der spätbronzezeitlichen Grabfunde im Donau-Theiß Zwischenstromgebiet. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1989, 73-96.

Kovács 1965 – T. Kovács: A halomsíros kultúra leletei Bagon/Finds of the Tumulus Culture at Bag. Folia Archaeologica 17, 1965, 65-86.

Kovács 1966 – T. Kovács: A halomsíros kultúra leletei az Észak-Alföldön. Archaeológiai Értesítő 93, 1966, 159-202.

Kovács 1975a – T. Kovács: Tumulus Culture Cemeteries of Tiszafüred. Budapest 1975, 63 p.

Kovács 1975b – T. Kovács: Historische und chronologische Fragen des Überganges von der mittleren- zur Spätbronzezeit in Ungarn. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 93, 1975, 297-317.

Kovács 1981 – T. Kovács: Zur Problematik der Entstehung der Hügelgräber in Ungarn. Slovenská archeológia 29/1, 1981, 87-96.

Kőszegi 1973 – F. Kőszegi: Adatok Zugló őskori településtörténetéhez (későbronzkori település a Budapest XIV. ker. Vízakna utcában). Budapest Régiségei 23, 1973, 9-37.

Kustár/Wicker 2002 – R. Kustár/E. Wicker: Biritualer Gräberfeldteil der Hügelgräberkultur in Csólyospálos (Ungarn). ANODOS 2. Studies of the Ancient World in Honour of Mária Novotná. Trnava 2002, 169-192.

Kuzsinszky 1920 – B. Kuzsinszky: A Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei. Budapest 1920, 220 s.

Marková 2006 – K. Marková: Ku kultúrnym zmenám začiatkom strednej doby bronzovej na severe Karpatskej kotliny. In: H. Taras (ed.): Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Lublin 2006, 151-158.

Mitscha-Märheim/Pittioni 1934 – H. Mitscha-Märheim/R. Pittioni: Zur Besiedlungsgeschichte des unteren Grantales. Mitteilungen Arch. Gesselschaft 64, 1934, 147-174.

Neugebauer 1980 – J.-W. Neugebauer: Fundmaterialen aus der ältesten Stufe der Hugelgräberbronzezeit aus dem Räume von Mannersdorf am Leithagebirge. Fundberichte aus Österreich 19, 1980, 157-201.

Neugebauer 1994 – J.-W. Neugebauer: Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit in Ostösterreich südlich der Donau. Zalai Múzeum 5, 1994, 159-172.

Neugebauer/Gattringer 1989 – J.-W. Neugebauer/A. Gattringer: Rettungsgrabungen im Unteren Traisental im Jahre 1989. Fundberichte aus Österreich 28, 1989, 55-100.

Ožďáni 2010 – O. Ožďáni: Poznámky k výskytu keramiky cudzej proveniencie na juhozápadnom Slovensku počiatkom strednej doby bronzovej. Slovenská archeológia 58/2, 2010, 259-272.

Ožďáni 2015 – O. Ožďáni: Mohylové kultúry. In: V. Furmánek (ed.): Staré Slovensko 4. Doba bronzová. Nitra 2015, 131-162.

Paulík 1959 – J. Paulík: Nález polozemnice v Horných Lefantovciach. Archeologické Rozhle-

dy 11/4, 1959, 495, 496, 501, 502, 509, 513-522.
Paulík 1962 – J. Paulík: Mazanica s plastickou výzdobou v dobe bronzovej na Slovensku. Študijné Zvesti AÚ SAV 10, 1962, 27-54.
Sánta 2004 – G. Sánta: A halomsíros kultúra leletei Zákányszék határában. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei: Studia Archaeologica 10, 2004, 53-80.
Sánta 2011 – G. Sánta: Koszideri és halomsíros bronztárgyak komplex vizsgálata – összetétel, fázisok és korróziós felületek. Archeometriai Műhely 2011/4, 2011, 305-320.
Schreiber 1971 – R. Schreiber: Későbronzkori sírleletek Rákoskeresztúrról. Budapest Régiségei 22, 1971, 293-299
Stuchlík 2014 – S. Stuchlík: Polozapomenutá pohřebiště z doby bronzové ve Svatobořicích. Studia Archaeologica Brunensia 19/1, 2014, 123-137.
Točík 1956 – A. Točík: Staršia a stredná doba bronzová na juhozápadnom Slovensku. In: Referáty o prac. výsledkoch čs. archeológov za rok 1955/2. Liblice 1956, 24-45.
Točík 1978 – A. Točík: Staršia a stredná doba bronzová. In: Slovensko I - Dejiny. Bratislava 1978, 52-77.
Točík 1978-1981 – A. Točík: Nitriansky Hrádok-Zámeček: Bronzezeitliche befestige Ansiedlung der Maďarovce-Kultur (Band I - Text - Heft 1, 2; Band II - Tafeln, Pläne). Nitra 1978-1981, 287 S., 200 S.
Vicze 2011 – M. Vicze: Bronze Age Cemetery at Dunaújváros-Duna-dűlő. Budapest 2011, 471 s.
Willvonseder 1937 – K. Willvonseder: Die mittlere Bronzezeit in Österreich. Wien-Leipzig 1937, 301 S.
Wosinsky 1891 – M. Wosinsky: Ráczegresi leletekről. Archaeológiai Értesítő, 1891, 50-56.

Internetové zdroje:

Szilas 2016 – G. Szilas: Fogadalmi szertartások, ősi lakomák – Késő bronzkori szakrális leletegyüttesek Budapest területén. http://regeszet.aquincum.hu/fogadalmi-szertartasok--osi-lakomak/ citované 13.10.2016.

RESUMÉ

The question of plastic decoration on the amphora-form ceramic vessels of the Carpathian Tumulus Grave Cultures

The study focuses on the issue of significant form of plastic decoration on ceramic vessels associated with the inner Carpathian Tumulus Grave Cultures of the Middle Bronze Age. Attention is given to analysis of archaeological contexts in which pottery decorated with triple-arched plastic ribs in the form of so-called crow's foot (resp. German term „Krähenfußleiste") had occurred. The questions about its cultural identity, chronological occurrence and spatial distribution are primarily handled in this paper. Observation results are confronted with the hypothesis of the spreading Tumulus Grave Culture elements from the eastern part of the Middle Danube region into the wider Carpathian Basin area during an early stage of the Middle Bronze Age.

Evidence of plastic ornamentation consisting of ribs in the form of the „crow's foot" on pottery from the Middle Bronze Age is known at least in 20 cases on the 17 sites in the territory of the Carpathian Basin (Table 2). The observed element occurs both in the burial context on grave goods as well as in the settlement ceramic material. Although exceptionally the studied element is also represented in archaeological contexts associated with cult or ritual activities. Based on the spatial distribution of these finds (Figure 1), it is possible to distinguish two principal geographical areas with occurrence of the phenomenon. The first is the Middle Danube region from the Lower Austria and Burgenland, through southwestern Slovakia to Central Hungary. Second area is set to the region of the middle and lower Tisza basin, mainly Alföld and surrounding of the nowadays Szeged city.

The studied decoration form was applied only on the well-made amphora-form baggy-

-shaped vessels (perhaps of household/kitchen use), usually applied symmetrically multiple times on sides and always in place of vessel's shoulders. The phenomenon of the „crow's foot" ornament is authentic and can be considered as a culturally specific expression of the Tumulus Grave Culture. Spatial distribution shows that it is geographically strongly confined to the Great Hungarian Plain (Hungarian Alföld) including surroundings of nowadays Budapest, what directly corresponds to the residential territory of the complex Carpathian Tumulus Grave cultural groups. From the chronological perspective (Table 1) it is linked exclusively with the Reinecke BB2 period (late section of an earlier phase of the Tumulus Grave Period), respectively the stage Hänsel MD II. It is possible that earliest findings occurred already at the end of the earlier phase of the Reinecke BB1 period in the late Maďarovce Culture contexts.

The motif also appears in the incised form especially in the Tisza region and it is evident also in contexts of forming southeastern Urnfield complex (Piliny Culture), what can indicate absorption and adaptation of "foreign" cultural elements from south (Tumulus Grave Culture). The presence of the „crow's foot" plastic ornament in the archaeological contexts on the sites of the late Maďarovce Culture (an inhumation grave no. 15 in Majcichov and finds from the fortified settlement in Šurany-Nitriansky Hrádok) and also in the oldest, resp. early graves within the cemeteries of developed, classic Tumulus Grave Cultures in eastern Hungary (necropolis in Mezőcsát and Tiszafüred) indicate certain continuity in the process of spreading the early Tumulus Grave Culture elements from the eastern part of the Middle Danube area (territory close to the Danube Bend) to the Middle and Lower Tisza region during the Reinecke BB Period.

Analysed quaint ornamentation phenomenon refers to uniform and unifying element (symbol?) within the material of the Carpathian Tumulus Grave Culture in times of intense mobility and interregional interactions which took place in the Carpathian basin during the early stage of the Middle Bronze Age.

Captions

Table 1. Inner division of the Middle Bronze Age, respectively of the Carpathian Tumulus Grave Culture period. Author: J. Godiš

Table 2. Registry of finds from the Middle Bronze Age with the occurrence of pottery decorated with bow-shaped plastic cordons in form of the so-called Krähenfuβleiste in the Carpathian Basin. Author: J. Godiš

Figure 1. Geographical distribution of amphoras with plastic decoration in form of the so--called Krähenfuβleiste in the Carpathian Basin. Number of sites are identical with table 2. Square - settlement context; triangle - ritual context; circle - funerary context. Author: J. Godiš

Pl. I. The complexes of finds with the occurrence of amphoras decorated with bow-shaped plastic cordons. A –Majcichov-Dlhé lúky – inhumation grave 15 (*Benkovsky-Pivovarová/Chropovský 2015*, 208, Taf. 54: 15); B – Tiszafüred-Majoroshalom – cremation grave 58 (*Kovács 1975*, Pl. 5: 58); C – Mezőcsát-Hörcsögös – cremation grave 80 (*Hänsel/Kalicz 1987*, Taf. 10: 80); D – Budapest-Rákoskeresztúr (Szárny u. 7) – cremation grave (*Schreiber 1971*, 293, 1-3. kép); E – Dunaújváros-Duna-dűlő – cremation grave 548a (*Vicze 2011*, 456, Pl. 223: 6-8); F – Dunaújváros-Duna-dűlő – cremation grave 603 (*Vicze 2011*, 455, Pl. 222: 5, 6). No scale. Author: J. Godiš

Pl. II. The complexes of finds with the occurrence of amphoras decorated with bow-shaped plastic cordons. G – Franzhausen II – inhumation grave 1296 (*Neugebauer/Gattringer 1989*, Abb. 26: 1296/3, 4); H – Mannersdorf am Leithagebirge-Hanfretzfeld-West – deposition 3 (*Neugebauer 1980*, 193, Abb. 20: 82); I – Budapest-Skála – selection of finds from ritual feature 128 (*Szilas 2016*); Finds without context: 1 – Marosvásárhely (Târgu Mureş) (*Hänsel 1968b*, Taf. 30: 20); 2 – Rácegres (*Hänsel 1968b*, Taf. 2: 31). No scale. Author: J. Godiš

Pl. III. Finds of amphoras decorated with bow-shaped plastic cordons. 1 – Rákoczifalva--Kastélydomb (*Kovács 1981*, 89, Abb. 1: 5); 2 – Szeged-Bogárzó (*Foltiny 1957*, 31, Taf. I: 5); 3

– Steinabrunn (*Willvonseder 1937*, 400, Abb. 8: 25); 4 – Dvory nad Žitavou-Komáromi dűllő (*Točík 1956*, 43, Tab. XVII); 5 – Vadaszán-Tanya (*Kállay 1983*, 54, Abb. 14); 6 – Zákányszék--Homokkultúra Mezőgazdasági Szakszövetkezet-Ny/37 (*Sánta 2004*, 74, 4. kép: 5); 7, 8 – Budapest-Zugló (Vízakná u.) (*Kőszegi 1973*, 27, 13. kép: 4, 9); 9 – Šurany-Nitriansky Hrádok--Zámeček – sector D/23, layer (after *Točík 1978-1981*, 89, Taf. LXXXIX: 25); 10 – Bag – in the vicinity of the railway station (after *Kovács 1965*, 67, 14. Ábra: 2). No scale. Author: J. Godiš

Pl. IV. Various variations of decoration with plastic cordons. 1, 3 – Nitra-Mostná ulica – settlement feature 16 (*Březinová 2010*, 35, Taf. IV: 1, 7); 2 – Szeged-Bilisics (*Hänsel 1968b*, Taf. 32: 6); 4 – Szeged-Bogárzó (after *Foltiny 1957*, Taf. II: 8); 5 – Csólyospálos – cremation grave E8 (*Kustár/Wicker 2002*, 180, Taf. VII); 6 – Malá nad Hronom-Rövid föld (*Ožďáni 2015*, 142, obr. 112). No scale. Author: J. Godiš

Translated by Jakub Godiš

Mgr. Jakub Godiš
Katedra archeológie, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1, 949 74 Nitra, Slovenská republika
jakub.godiš@ukf.sk

Tab. I. Nálezové celky s výskytom amfor zdobených oblúkovitými plastickými lištami. A – Majcichov-Dlhé lúky – kostrový hrob 15 (Benkovsky-Pivovarová/Chropovský 2015, 208, Taf. 54: 15); B – Tiszafüred-Majoroshalom – žiarový hrob 58 (Kovács 1975, Pl. 5: 58); C – Mezőcsát-Hörcsögös – žiarový hrob 80 (Hänsel/Kalicz 1987, Taf. 10: 80); D – Budapest-Rákoskeresztúr (Szárny u. 7) – žiarový hrob (upravené podľa Schreiber 1971, 293, 1-3. kép); E – Dunaújváros-Duna-dűlő – žiarový hrob 548a (Vicze 2011, 456, Pl. 223: 6-8); F – Dunaújváros-Duna-dűlő – žiarový hrob 603 (Vicze 2011, 455, Pl. 222: 5, 6). Bez mierky. Autor: J. Godiš

Tab. II. Nálezové celky s výskytom amfor zdobených oblúkovitými plastickými lištami. G – Franzhausen II – kostrový hrob 1296 (Neugebauer/Gattringer 1989, Abb. 26: 1296/3, 4); H – Mannersdorf am Leithagebirge-Hanfretzfeld-West – depónia 3 (Neugebauer 1980, 193, Abb. 20: 82); I – Budapest-Skála – výber nálezov z kultového objektu 128 (Szilas 2016); Nálezy bez kontextu: 1 – Marosvásárhely (Târgu Mureş) (Hänsel 1968b, Taf. 30: 20); 2 – Rácegres (Hänsel 1968b, Taf. 2: 31). Bez mierky. Autor: J. Godiš

Tab. III. Nálezy amfor zdobených oblúkovitými plastickými lištami. 1 – Rákoczifalva-Kastélydomb (Kovács 1981, 89, Abb. 1: 5); 2 – Szeged-Bogárzó (Foltiny 1957, 31, Taf. I: 5); 3 – Steinabrunn (Willvonseder 1937, 400, Abb. 8: 25); 4 – Dvory nad Žitavou-Komáromi dűllő (Točík 1956, 43, Tab. XVII); 5 – Vadaszán-Tanya (Kállay 1983, 54, Abb. 14); 6 – Zákányszék-Homokkultúra Mezőgazdasági Szakszövetkezet-Ny/37 (Sánta 2004, 74, 4. kép: 5); 7, 8 – Budapest-Zugló (Vízakná u.) (Kőszegi 1973, 27, 13. kép: 4, 9); 9 – Šurany-Nitriansky Hrádok-Zámeček – sektor D/23, vrstva (upravené podľa Točík 1978-1981, 89, Taf. LXXXIX: 25); 10 – Bag – v blízkosti železničnej stanice (upravené podľa Kovács 1965, 67, 14. Ábra: 2). Bez mierky. Autor: J. Godiš

Tab. IV. Rôzne formy variantov dekorácie plastickými lištami. 1, 3 – Nitra-Mostná ulica – sídliskový objekt 16 (Březinová 2010, 35, Taf. IV: 1, 7); 2 – Szeged-Bilisics (Hänsel 1968b, Taf. 32: 6); 4 – Szeged-Bogárzó (upravené podľa Foltiny 1957, Taf. II: 8); 5 – Csólyospálos – žiarový hrob E8 (Kustár/ Wicker 2002, 180, Taf. VII); 6 – Malá nad Hronom-Rövid föld (Ožďáni 2015, 142, obr. 112). Bez mierky. Autor: J. Godiš

SKYTHISCHE SPIRALRINGE ODER PIERCINGS AUS WEST-TRANSDANUBIEN UND IHRE SYMBOLIK

Gábor ILON

ILON, Gábor. Skýtsky kruhový (špirálový) šperk alebo piercing zo západného Zadunajska a ich symbolický význam. Od začiatku 20. storočia sa v odbornej literatúre v príspevku spracovaný šperk objavuje pod rôznymi názvami. Podľa môjho názoru ide o náušnice, ktoré čiastočne slúžili aj na zväčšenie ušnej dierky. Preto je ich veľkosť a hmotnosť rozdielna a jednotlivé typy vytvárajú série. V prvej časti predloženej štúdie sú predstavené špirálové šperky (kruhy) z dvoch komitátov (Vas a Győr-Moson-Sopron) v Zadunajsku (lokality: Bucsu, Sé, St. Veit pri Veleme, Ménfőcsanak, Sopron-Krautacker). S týmito náleziskami sa rozširuje ich výskyt v západnej časti Karpatskej kotliny. Všetky nálezy pritom pochádzajú zo sídlisk, jedinú výnimku tvorí Sopron, kde sa nálezy objavujú na sídlisku i v hroboch. V druhej časti štúdie sa venujem typom, použitiu, funkcii, resp. významu tohto šperku. Záverečné vyhodnotenie zhrňuje poznatok, že na základe suroviny (vzácny kov alebo elektrónom/zlatou fóliou potiahnuté bronzy) na výrobu analyzovaného šperku je možné vyčleniť ženské spoločenské skupiny.

Kľúčové slová: špirálový šperk, Skýti, symbolika, Západné Zadunajsko;

Keywords: Spiral ornaments, Piercing, Scythians, Symbolism, Western Transdanubia;

Eines der meist kennzeichnenden Schmuckstücke der Skythen, mit deren Erörterung sich diese Studie zum Ehren Peter Romsauers beschäftigt, wird in der Fachliteratur mit verschiedenen Namen bezeichnet. *K. Miske* (*1908*, X, Taf. XLIII: 71-73) beschrieb solche Gegenstände als *Haarlockenringe*, während *E.* und *J. Zatlukál* (*1937*, 123) als *Lockenringe*. Im Zusammenhang mit den präskythischen Gräbern der Türkei und anhand des heimischen skythischen Fundmaterials bzw. des, mit Goldfolie überzogenen Spiralringpaares von Kiskőszeg schreibt T. Horváth (*Gallus/Horváth 1939*, 68, 146) folgendes: „Goldspirale dienten als *Ohrringe* der Toten". *D. Csallány* und *M. Párducz* (*1944-45*, 85) bezeichnen sie als *Spiralanhänger*, G. *Balaša (1959*, 87, 91) als *schlangenförmige Anhängsel*, *I. Juhász* (*1976*, 231) und *E. Jerem* (*1984*, 152) als *Spiralanhänger*. Bei der Veröffentlichung der Funde aus Sopron–Krautacker verwendet E. Jerem (*Jerem et al. 1981*, 114) die Bezeichnung *Haarring*. In den Studien und Fundbeschreibungen des Ausstellungskataloges von Gyula (2001) wurden sie als *Haarringe* (Attila Gyucha, Attila Horváth M., Tibor Kemenczei, Adél Váradi), *Spiralanhänger* (Magdolna B. Hellebrandt, Ibolya M. Nepper, Róbert Scholtz, Júlia Szénászky) und als *Ohrring* (Attila Horváth) besprochen. Bei der Bearbeitung der Siedlungsfunde aus Sé benutzt A. Molnár (*Gál/Molnár 2004*, 183) die Benennung *Spiralhaarring* (*Schläfenring*). In den neuesten polnischen Publikationen bestimmt den Fundtyp *A. Gawlik* (*2007*) anhand der Enden als *Nagelohrring*, während *B. Polit* (*2010*) als *Haarring mit Nagelkopf*. Der Begriff *Schläfenring* wurde von Biba Teržan und Mitverfasser (*Teržan/Hellmuth/Heimann 2011*, 268, 269) benutzt. *A. Kozubová* (*2013a*, 27-31) verwendet in der monographischen Beschreibung des Gräberfeldes von Chotín (ungarisch Hetény) den Begriff „hadovité záušnice", dh. *schlangenartiger Haarring*.

Diese terminologische Vielfältigkeit jedoch mit dem Übergewicht einer Interpretation als Haarring zeigt die Unsicherheit über die Bestimmung einer genauen Funktion dieser Gegenstände. Es ist vielleicht kein Zufall, dass im Zusammenhang mit der Bearbeitung ähnlicher Objekte der atlantischen Bronzezeit sie als multifunktionale Schmuckstücke, als Haarringe interpretiert, aber im Grunde eher als Prestigeschmuck, und zwar als Nasen- und Ohrring bestimmt werden (*Armbruster 2011*, 30, 31, Abb. 7, 8). Gleich am Beginn dieser Studie muss festgelegt werden, dass nur die Stücke mit einem Durchmesser von 30 mm und kleiner (ähnliche Größe besaßen die Exemplare aus Kustanovica (ungarisch Kustánfalva), Ukraine: *Böhm/Jankovich 1936*, 62, Taf. XVII: 13) hier besprochen werden. Die größeren Stücke (z.B. Szentes–Vekerzug Grab Nr. 61.: aus tordiertem Silberdraht mit konischem Abschluss, Durchm.: 52 mm; ebda. Grab 76.: aus Silberdraht mit konischem Ende, Durchm.: 55 und 60 mm) halte ich tatsächlich für Haarringe, die als Schmuck des Haares getragen wurden.

In diesem kurzen Beitrag werden nur die transdanubischen Stücke behandelt, die meines Wissens nach nur zwei westtransdanubische Komitate betreffen. Die folgenden Exemplare stammen aus Komitat Vas.

Bucsu–Rétmelléki dűlő II.

Der mehrperiodische Fundplatzteil (neolithische Siedlung, keltisches Gräberfeld: *Ilon/Nagy 2010*) befindet sich auf der westlichen Terrasse des Aranyos-Baches, 7 Km südlich von Velem St. Veit. Die Grabungen wurden wegen Bauarbeiten der Hauptstraße Nr 89. im Jahre 2003 zwischen Szombathely und Bucsu/Landesgrenze (Österreich) notwendig geworden. Der Schmuck stammt aus dem Befund 77/a.

- *Bronzener Spiralring*. Aus Draht, in Querrichtung gerippt. Während der Freilegung wurde er an einer größeren Fläche beschädigt, ursprünglich mit Nagelkopf versehen. Der Überzug aus Edelmetallfolie verschwand spurlos. Dicke des Drahtes: 6,5 mm; Durchm.: 17-19 mm. Gewicht = 5,16 g. Unrestauriert und uninventarisiert im Savaria Museum (Taf. I: 1; II: 1; Ilon 2011, 268, Kat. no. 16/1). In der Typologie von *A. Kozubová* (*2013a*, 27-31, obr. 4) die 1. Variante des Typen II.

Sé–Doberdó

Der Fundplatz befindet sich ca 10 Km süd-südwestlich von Velem St Veit. Am nördlichen Hügelhang des Arany-Baches liegt die früheisenzeitliche Siedlung, die einst eines der Dienstdörfer der Siedlung von Velem gewesen sein kann. An unserem Grabungsplatz von 1998 (Grabung des Autors) bzw. von 2001 (Csilla Farkas) mündet ein zeitweiliger Wasserlauf in dem Bach. An beiden Ufern dieses Wasserlaufes wurden Befunde und Funde verschiedener Perioden (vom Neolithikum bis zum späten Mittelalter) freigelegt. Am östlichen Ufer des Wasserlaufes kam aus dem gelben, lehmigen Gehniveau eines Ofens (Befund Nr. 103/A) eine Pintadera zum Vorschein (*Ilon 1999*), die keineswegs jünger als das 6. Jahrhundert datiert werden kann (*Kemenczei 2001*, 35). Eine detaillierte Veröffentlichung der eisenzeitlichen Funde liegt bereits vor (*Gál/Molnár 2004*). Die Funde der Hallstatt-Kultur wurden auf das Ende des 6. Jahrhundert, die Blütezeit der Siedlung auf das 5. Jahrhundert (Ha D2-3 – Ha D3/LT A) datiert. Die Bewohner durften mit den aus der Tiefebene infiltrierenden Skythen eine friedliche Beziehung gepflegt haben (*Gál/Molnár 2004*, 184, 185). Aus dem Befund 114. stammende dreiflügelige Pfeilspitze (*Gál/Molnár 2004*, 13. tábla 1) ist ohne Zweifel ein langlebiger Typ und konnte auch während des friedlichen Zusammenlebens benutzt werden.

- *Bronzener Spiralring*. Aus geripptem Draht, mit Nagelkopf und *Elektronfolie-Bezug*. Am zylindrischen Kopf läuft ein regelrechtes Wellenmotiv. Dicke des Drahtes: 4 mm; Durchm.: 13-14 mm. Gewicht = 2,64 g. Der Fund stammt aus der Grabungskampagne 2001. Unter der Leitung von Csilla Farkas aus dem Befund Nr. 158 (*Gál/Molnár 2004*, 174, 14. tábla 1; *Ilon 2011*, 268, Kat. no. 16/4). Uninventarisiert, im Besitz des Savaria Museums (Taf. I: 2; II: 2).

Bisweilen einzige und nächstgelegene Parallele ist aus Velem St. Veit bekannt (Taf. I: 6; II: 5). In der Typologie von *A. Kozubová* (*2013a*, 27-31, obr. 4) gehört er zum Typ III.

Velem–St. Veit

Auf die Darstellung des, von den Forschern der Bronze- und Eisenzeit seit mehr als einem Jahrhundert bekannten Fundplatz wird hier verzichtet. Kálmán Miske veröffentlichte insgesamt drei, mit *Silberfolie* bezogene Schmuckstücke (*Miske 1908*, X, Taf. XLIII. 71, 72 /mit Fehlguss?/, 73), die aus seiner Privatsammlung ins Museum gelangten. Er äußerte sich nicht über ihre Chronologie und sie können als Lesefunde betrachtet werden. Ihm gegenüber veröffentlichte *J. Chochorowski* (*1985*, 241, Abb. 6: 14-22) die Zeichnungen von 9 Exemplaren. In der Sammlung des Museums sind heute 4 vorzufinden. Sie sind zurzeit in der ständigen Ausstellung (ab dem 1. Oktober 2015) zu sehen.

- *Bronzener Spiralring*. Aus Draht mit quadratischem Querschnitt. Mit Nagelkopf und Spuren eines Bezugs aus wahrscheinlich *Elektronfolie*. Die Verzierung des Kopfes stimmt mit der des Exemplares aus Sé überrein (siehe oben – Taf. I: 2), jedoch befindet sich am Körper zwischen den Rippen quer angebrachte Punzierung (Litzendekor). Dicke des Drahtes: 2-3 mm; Durchm.: 12 mm. Gewicht = 1,22 g. Savaria Museum Inv. Nr. 54.512.392. (Taf. I: 6; II: 5; *Miske 1908*, Taf. XLIII: 71; *Chochorowski 1985*, Abb. 6: 14). In der Typologie von *A. Kozubová* (*2013a*, 27-31, obr. 4) gehört er zum Typ III.
- *Bronzener Spiralring*. Aus Draht mit quadratischem Querschnitt. Mit Nagelkopf und Spuren eines Bezugs aus wahrscheinlich *Elektronfolie*. Ein Ende wurde mit 3 Querrippen abgeschlossen. Dicke des Drahtes: 3,5-5,5 mm. Durchm.: 17 mm. Gewicht = 3,58 g. Savaria Museum, Inv. Nr. 54.512.391. (Taf. 1: 5; 2: 6) In der Typologie von *A. Kozubová* (*2013a*, 27-31, obr. 4) gehört er zum Typ III.
- *Bronzener Spiralring*. Aus quergeripptem Draht. Mit Nagelkopf. Dicke des Drahtes: 5 mm. Durchm.: 19,5 mm. Gewicht = 8,24 g. Savaria Museum, Inv. Nr. 54.508.428. (Taf. I: 4, II: 4; *Chochorowski 1985*, Abb. 6: 17). Die wichtigsten Parallele liegen aus dem 30. Grab von Szentes–Vekerzug vor (*Párducz 1954*, Taf. VIII: 2, 3). In der Typologie von *A. Kozubová* (*2013a*, 27-31, obr. 4) die 1. Variante des Typen II.
- *Bronzener Spiralring*. Aus Draht mit quadratischem Querschnitt. Mit Nagelkopf, dessen Ende mit drei Querrippen abgeschlossen wurde, und mit Spuren eines Bezugs aus wahrscheinlich *Elektronfolie*. Am Körper zwischen den Rippen quer angebrachte Punzierung (Litzendekor). Dicke des Drahtes: 2,5-3,5 mm. Durchm.: 11 mm. Gewicht = 1,22 g. Inv. Nr. 54.512.338. (Taf. I: 3; II: 3) In der Typologie von *A. Kozubová* (*2013a*, 27-31, obr. 4) gehört er zum Typ III.

Die folgenden zwei Exemplare konnte ich zwar physisch nicht untersuchen, sie können aber aus den früheren Publikationen identifiziert werden:

- *Bronzener Spiralring.* Aus einem sehr dicken, runden Draht, mit Nagelkopf. Stammdaten sind unbekannt (*Chochorowski 1985*, Abb. 6: 19; *Miske 1908*, Taf. XLIII: 73).
- *Bronzener Spiralring.* Mit Nagelkopf, ursprünglich vielleicht mit Bezug aus Elektronfolie. Stammdaten sind unbekannt (*Chochorowski 1985*, Abb. 6: 15; *Miske 1908*, Taf. XLIII: 72).

Ein weiteres Exemplar ist als Lesefund in der Privatsammlung des István Kern bekannt geworden (*Ilon 2013*, 75, XXXIV. tábla: 208).

- *Bronzener Spiralring*. Aus einem Draht mit halbkreisförmigen Querschnitt und mit Spuren eines Bezugs aus wahrscheinlich *Elektronfolie*. Ein Ende wurde mit drei Querrippen abgeschlossen, am Körper zwischen den Rippen quer angebrachte Punzierung (Litzendekor). Dicke des Drahtes: 3-4 mm. Durchm.: 11 mm. Gewicht: 1,94 g. Reg. Nr.: 208 (Taf. II: 7; II: 7). Die besten Parallele finden wir unter den bereits erwähnten Miske-Funden wieder (Taf. I: 3, 6; II: 3).

Die folgenden Stücke stammen aus dem benachbarten Komitat von Győr-Moson-Sopron, geographisch betrachtet näher zur Südwestslowakei.

Ménfőcsanak–Széles-Földek (Flur)

Auf der Terrasse der Raab liegender, 28 Ha großer Fundplatz wurde neulich aufgrund eines urnenfelderzeitlichen Gräberfeldes (*Ilon 2014*), sowie eines Depotfundes (*Ilon 2015a*) näher besprochen. Die Piercings wurden von einem professionellen Metallgeher, Lajos Sándor in der gepflügten Bodenschicht gefunden.

- *Bronze*, 2 St. zusammengefügt. Aus Draht mit rundem Querschnitt und mit Nagelkopf. Dicke des Drahtes: 3-5 mm, Durchm.: 16 mm, Gesamtgewicht: 5,9 g. Quadrant: FE-23. Prov. Inv. Nr. MNM 1.34305.1.34. (Taf. I: 8)
- *Bronze*, aus Draht mit rundem Querschnitt und mit Nagelkopf. Dicke des Drahtes: 3-7 mm. Durchm.: 19 mm. Gewicht: 7,49 g. Quadrant: A GE-12. Prov. Inv. Nr. MNM 1.34305.1.227. (Taf. I: 9)
- *Bronze*, aus Draht mit rundem Querschnitt und mit Nagelkopf. Ursprünglich wahrscheinlich mit Elektronfolie überzogen, deren Reste erhalten blieben. Dicke des Drahtes: 3-6 mm. Durchm.: 18 mm. Gewicht: 7,71 g. Quadrant GE-12. Prov. Inv. Nr. MNM 1.34305.1.228. (Taf. I: 10)

Gute Parallele stammen aus dem Gräberfeld von Chotín (z.B. die Gräber 35., 61., 93. und aus dem Gräberfeld B das 1. Grab: *Dušek 1966*, Taf. 35: 14, 15; 39: 30; 45: 4; 49: 1-13; *Kozubová 2013b*, tab. 4: 4, 5; 9: 6; 10: 4; 17: 10; 22: 3; 24: 5). Sämtliche Stücke gehören zu den Typen mit Nagelkopf in Tibor Kemenczei's Aufteilung. Sie sind die Varianten des Typen I. (ohne Kegel) im typologischen System von *A. Kozubová* (*2013a*, obr. 4). Im Falle drei Exemplare ist es deutlich zu erkennen, dass die Enden, an dem der Kegel angebracht wurde (?) kleineren Durchmesser haben und sich verjüngen.

Sopron–Krautacker

Der Fundplatz ist unter den Eisenzeitforschern gut bekannt, und macht die Schilderung der Stammdaten überflüssig. Im Brandgrab 29. wurden 4 bronzene, mit Elektronfolie bezogene „Haarringe" freigelegt, unter denen zwei mit Kegelabschluss versehen waren. Die Grabungsleiterin datierte das Grab auf die Ha D2, bzw. Ha D2-3 – LT A1 Phase (*Jerem 1981*, 114, Abb. 7: 12-15). Aus der ähnlich datierten Siedlung liegt aus der Grube 168 ein „Spiralanhänger" vor (*Jerem et al. 1984*, 152, 11. kép 168/1). Die Maß und Gewichtdaten dieser Objekte sind uns nicht bekannt. Die Schmuckstücke gehören im typologischen System von *A. Kozubová* (*2013a*, obr. 4) zum II. und III. Typen mit oder ohne Kegelabschluss.

GEWÖHNLICHE TYPEN DES SCHMUCKES

Der Körper des Schmuckes ist in jedem Falle eine Spirale, die Ende sind niemals in einer Ebene. Der „Draht" kann kreisförmig (1 = z. B. Ménfőcsanak) und eckig (2 = z. B. Chotin I-Grab A/34., Kecskemét–Hetényegyháza-Belsőnyír, Velem) sein. Der benutzte Rohstoff ist meistens Bronze (1), die mit Elektron- (a = z. B. Belki/Bilke: Ukraine, Transkarpatien, Szentes–Vekerzug Grab Nr. 53., Sé) oder Goldfolie (b = z. B. Csárdaszállás–Hanzélitanya Grab Nr. 22., Kecskemét–Hetényegyháza-Belsőnyír, Preseľany nad Ipľom Grab Nr. 6.) überzogen wurde. Es ist sicher, dass in jedem Falle ein Edelmetall-Überzug appliziert wurde, da Bronze die empfindliche Haut irritiert und entzündet. Diese hauchdünnen Folien können im Boden zugrunde gehen bzw. wegen unsachgemäßer Freilegung verschwinden.

Es sind Spiralringe auch aus Gold (2) bekannt. Die mit Drahtziehen hergestellten Drähte wurden - mit höchster Wahrscheinlichkeit - an Holzstäbe umgewickelt und die so erstellten, langen federgleichen Gegenstände in kleine Stücke zerteilt. Auf dieser Weise mögen die Spiralringe hergestellt worden sein. Über die Herstellung der in Querrichtung gerippten

„Drähte“ (z.B. Bucsu: Taf. I: 1; Velem: Taf. I: 4; Chotin, Grab Nr. I-B/14.; Preseľany nad Ipľom, Grab Nr. 13.; Szabadszállás, Grab Nr. 8/1.) stehen uns keine Daten zur Verfügung, eine mögliche Dehnung der Drähte nach der Applikation der Rippen wurde jedoch nicht wahrgenommen. Die Beantwortung dieser Frage erfordert makro- und mikroskopische bzw. experimentell-archäologische Untersuchung mehrerer Duzend Artefakte. Die Ergebnisse könnten Themen zur weiteren Studien dienen. Eine interessante Frage ist die der Abschlussteile der Spiralen. In der Fachliteratur werden sie mit Nagelkopf/Knopf (a = z.B. Chotin Grab Nr. I-A/12.), oder mit konischem Kopf (b = z.B. Chotin Grab Nr. I-A/189.) beschrieben. Das Exemplar aus Sé (Taf. I: 2; II: 2) besitzt ein zylindrisches Ende und ein derzeit gespitztes, ursprünglich vielleicht konisches Ende. Gegenüber den typologischen Spekulationen über die Schließung der Ringe soll hier die an präzisen Beobachtungen beruhenden, fast vergessenen Beschreibung von *D. Csallány* und *M. Párducz* (*1944-45*, 90) zitiert werden: „…Der Knopf am Spiralende dient zur Festigung des konischen Abschlussteiles. …Manchmal wird das andere, zugespitzte Ende auch mit einem konischen Teil versehen, bzw. zusammengeschweißt.“ Demnach sollte ihre Beschreibung so interpretiert werden, dass ursprünglich beide Enden mit einem Abschlussteil versehen waren. Die gleiche Methode darf bei den modernen Piercings beobachtet werden: sie sind mit unterschiedlich angebrachten (angeschraubten, angeklappten) Kugelkopf versehen (Taf. III). Es sind aber auch hufeisenförmige Piercings mit konischem Abschlussteil geläufig (Siehe z.B. http://www.piercingplaza.hu/piercing/patko-piercing-851!).

DIE VERWENDUNG DES SCHMUCKES

Die vielfältige Verwendung des Schmuckes darf nicht überraschend wirken, nicht einmal im Karpatenbecken. Die Bibel erwähnt 20 verschiedene Schmuckstücke der Tochter von Juda (*Jesaja* – Kapitel 3, 19-24) von dem Nasenring bis zum Beinring. Für die konkrete Trachtenweise des hier besprochenen Schmuckes - also an welchem Körperteil es getragen wurde – können wir anhand der Brandgräber natürlich nicht folgen. Die, vollständige Skelette beinhaltenden, gut dokumentierten und publizierten Gräber jedoch ermöglichen uns eine Trachtenrekonstruktion. Die Zahl solcher Gräber ist jedoch ziemlich gering.

Als erstes - ohne Anspruch auf Vollständigkeit – werden *Gräber mit verschiedenen Anzahl des Vorkommens* erwähnt.

Ein Stück: Abony Gräber Nr. 125. und 160.; Belki/Bilke Grab Nr. X.; Csárdaszállás–Hanzélitanya Grab Nr. 8.; Heves–Semmelweis u. 17. Grab „A”; Hortobágy–Árkus Grab Nr. 25.; Orosháza Gräber Nr. 12., 43. und 114.; Szentes–Vekerzug Gräber Nr. 83. und 98.; Tápiószele Gräber Nr. 360., 379.; Törökszentmiklós Gräber Nr. 2/a und 25.

Paarweise: Abony Grab Nr. 43.; Chotin Grab Nr. I-A/12.; Chotin Grab Nr. I-A/189.; Csárdaszállás–Hanzélitanya Gräber Nr. 22., und 35.; Hortobágy–Árkus Grab Nr. 27.; Kesznyéten–Szérűskert Gräber Nr. 1, 5., 12. und 13.; Kunszentmárton Grab Nr. 24.; Kustanovica/Kustánfalva Hügelgrab Nr. XVI.; Nyíregyháza Grab Nr. 28.; Orosháza Gräber Nr. 2. und 11.; Preseľany nad Ipľom Gräber Nr. 6. und 13.; Sándorfalva Grab Nr. 165.; Szabadszállás Grab Nr. 100.; Szentes–Vekerzug Gräber Nr. 30., 53. und 115.; Tápiószele Gräber Nr. 102 und 425.; Törökszentmiklós Gräber Nr. 90. und 100.

4 Stücke: Abony Grab Nr. 171.; Sopron–Krautacker Grab Nr. 29. (beide sind Brandgräber, ohne anthropologische Untersuchung, vielleicht Doppelbestattungen?)

Die folgenden Beispiele zeigen die *Lage des Schmuckstückes in den Körpergräbern*.

Im Grab Nr. 4 von Szentes–Vekerzug kam es „in der Kopfregion” vor (*Csallány/Párducz 1944-45*, 88). An beiden Seiten des Schädels lagen sie im Grab I-A/189 von Chotin (*Dušek 1966*, 60, Taf. XXI: 8, 9), während im Grab Nr. 115. von Vekerzug wurden sie an beiden Schläfen dokumentiert (*Párducz 1955*, 4). Im Grab Nr. 24 von Kunszentmárton fand man die Spiralringe am Schädel, jedoch miteinander „verknüpft” (*Csallány/Párducz 1944-45*, 85).

Im Frauengrab Nr. 11 von Orosháza wurden sie: „an beiden Seiten des Schädels, in der Ohrregion..." dokumentiert (*Juhász 1976*, 231). An der linken Seite und unter dem Schädel lag ein Stück im Frauengrab Nr. 102. von Tápiószele (*Párducz 1966*, 46). Ein Stück an der rechten Schläfe im Grab 98. von Szentes–Vekerzug (*Párducz 1955*, 1), ein Stück unter dem Schädel einer maturus Frau im Grab 18. von Nyíregyháza (*Kisfaludi 2004*, 175), bzw. 1 Stück unter den Bruchteilen eines Schädels im Befund 160. von Abony (mündliche Mitteilung von Zoltán Polgár). Im Grab Nr. 30. von Szentes–Vekerzug kam ein Paar zwischen den Rippen und Oberarm zum Vorschein (*Párducz 1954*, 31, fig. 7: 2, Taf. VIII: 2, 3). Dieses Grab wurde von Biba Teržan und ihren Mittarbeitern (*Teržan/Hellmuth/Heimann 2011*, 268, 269, Abb. 11, 12) als Grab einer Bogenschützin - Amazone interpretiert. Außergewöhnlicher Fund - oder nur teilweise in der Grabgrube verbrannt? – ist das Frauengrab Nr. 12 von Orosháza, wobei die Grabungsleiterin wie folgt bemerkt: „Neben der teilweise verbrannten Schädelkalotte lagen ein mit Elektronblech bezogener Spiralanhänger und einige Perlen."

Anhand der ausreichend dokumentierten Gräber geht es hervor, dass der Spiralring - einen Fall ausgenommen (Grab 30. von Szentes-Vekerzug) - Schmuck des Kopfes, meistens vielleicht des Ohrs war. Die Exemplare, die unter dem Schädel (z.B. Nyíregyháza, Grab Nr. 18.) und zwischen den Schädelfragmenten (Abony, Grab Nr. 160.), bzw. auf der Schädelkalotte (Orosháza, Grab Nr. 12.) lagen, waren vielleicht an einem Textilband befestigt, wie wir es z.B. aus Mali kennen (*Armbruster 2011*, 31, Abb. 8: 1).

Der hier besprochene Ringtyp - vor allem die mit gleichem Drahtdurchmesser - war nicht nur ein Schmuck der Ohren, sondern galt zur kontinuierlichen Dehnung des Loches, wie es bereits *B. R. Armbruster* (*2011*, 31) anhand der atlantischen Bronzezeit besprochen hat. Deshalb vergrößert sich der Draht des kleineren Ringes zu einem Ende hin. Nachher wurde dieser mit einem dickeren, schwereren, mit einem spitzen Ende versehenen Ring ersetzt. Dieser Prozess wurde solange fortgesetzt, bis die gewünschte Lochgröße erreicht wurde. Der Bronzedraht oder die in den meisten gut beobachteten Fällen benutzte Edelmetallfolie wurde in Querrichtung gerippt. Dadurch wurde die Bewegung des Ringes im Ohrloch verhindert. Das Ausfallen des Ringes wurde mit einem, meistens konischen Abschlussteil unmöglich gemacht. Der Abschlussteil eines Spiralringes aus Piliny ist mit stilisiertem Schlangenkopf ausgestattet, aus demselben Fundplatz sind aber auch Abschlussteile mit Schlangen- und Drachenkopfmotive bekannt (*Kemenczei 2009*, Taf. 172: 11-13). In das durchbohrte Loch wurde dann ein anderes, aus Edelmetall hergestelltes Schmuck eingelegt. Zum Schluss oder als endgültige Lösung verblieb der letzte Ring im Ohrloch. Dieser mag einen gleichen oder veränderlichen Drahtdurchmesser besitzt haben. Das Schmuck wurde nur in einem Ohr oder paarweise in beiden Ohren getragen oder sogar zwei Stück im selben Ohr.

Die Dicke, Querschnitt und die Rippen des Drahtes, bzw. das Gewicht des Ringes war also kein Zufall, sondern bilden eine Serie des lochdehnenden Schmuckes (dh. also ≈ 1, 2, 3, 4, 6, 8, 11, 15 g = siehe Tabelle 1), das zur oben bereits erklärten praktischen Zweck diente. Auf dieser Weise gelangen wir zu den modernen Piercings oder Körperschmuck. Die ursprüngliche Bedeutung des englischen Wortes ist nämlich durchstechen, durchbohren. Im engsten Sinne des Wortes ist also ein Piercing das Loch, in das der Schmuck gesteckt wird.

DIE TRÄGER DER SCHMUCKSTÜCKE UND IHR GESSELLSCHAFTLICHES PRESTIGE

A. Horváth (*2001*, 99) beschreibt die Funde als „Massenprodukte", seine Aussage ist jedoch übertrieben. Die 5 betroffenen Gräber aus Orosháza werden als Frauengräber publiziert (*Juhász 1976*, 250). Das Doppelbrandgrab (?) Nr. 165. aus Sándorfalva mit Goldschmuck und Elektronspiralen wurde von *M. Galántha* (*1985*, 118, 120, 7. kép: 1, 2) als reiches Frauengrab interpretiert. In der Veröffentlichung der Funde aus dem Gräberfeld von Törökszentmiklós werden sie als Frauenschmuck betrachtet (*Csalog/Kisfaludi 1985*, 319). Auch *J. Kisfaludi* (*2004*, 175) bestimmt die Funde aus Nyíregyháza als Bestandteile des weiblichen Trachten. Anhand des Fundes aus Abony wird sie als weibliches Attribut dargelegt (*Polgár 2007*, 317).

Tabelle 1. Die metrischen Daten der Spiralringe. Autor: G. Ilon

Fundstelle	Inv. No.	Dicke des Drahtes (mm)	Durchmesser (mm)	Gewicht (gramm)	
Bucsu*	-	6,5	17-19	5,16	Taf. 1: 1; 2: 1
Sé	-	4	13-14	2,64	Taf. 1: 2; 2: 2
Velem/Miske	54.512.392.	2-3	12	1,22	Taf. 1: 6; 2: 5
/Miske	54.512.391.	3,5-5,5	17	3,58	Taf. 1: 5; 2: 6
/Miske	54.508.428.	5	19,5	8,24	Taf. 1: 4; 2: 4
/Miske	54.512.338.	2,5-3,5	11	1,22	Taf. 1: 3; 2: 3
/Kern, Einzelfund	208	3-4	11	1,94	Taf. 1: 7; 2: 7
Ménfőcsanak (2 St. zusammengeheftet)	1.34305.1.34.	3-5	16	5,9	Taf. 1: 8
	1.34305.1.227.	3-7	19	7,49	Taf. 1: 9
	1.34305.1.228.	3-6	18	7,71	Taf. 1: 10
Belki/Bilke Grab X.		7	22	15	
Kecskemét, Einzelfund		6	16	8,15	
Szabadszállás-Józan Grab 8/1.		-	17	8,33	
Grab 9.		-	21	11,03	
Grab 56/7.		6	18	8,92	
Grab 56/8.		6	18	8,46	
Szentes-Vekerzug, Grab 30		2-4	16	3,77	
Grab 30.		2-4	17	4,03	
Grab 98.		4-6	17	8,37	
Grab 115.		4-6	18	8,63	
Grab 115.		4-5	18	7,98	

*Bruschstückhalf

T. Kemenczei (*2001*, 30) stellt fest, dass die Begleitfunde der Spiralen darauf hindeuten, dass sie sowohl von Frauen als auch von Männern gleicherweise getragen wurden, kommen aber in den reichen Frauengräbern des Öfteren vor. Es ist ein charakteristisches Trachtenteil der Alföld-Gruppe und gelangte in andere Teile des Karpatenbeckens (z.B. Transsylvanien, Transdanubien) aus der ungarischen Tiefebene (*Kemenczei 2001*, 29). Die endgültige Beantwortung der Frage bedarf anthropologische Ergebnisse, die leider nicht reichlich zur Verfügung stehen.

Zur Frage des gesellschaftlichen Prestiges (*Armbruster 2011*, 30) sollten hier folgende Anmerkungen erwähnt werden:

1. Im größten Hügelgrab (Grab Nr. XVI) des Gräberfeldes von Kustanovica kam der einzige Spiralring des ganzen Gräberfeldes zum Vorschein. Im Grab, das als Familienbestattung interpretiert wurde, wurden anhand der Menge und Gruppierung der Asche insgesamt 7 Tote vermutet (*Böhm/Jankovich 1936*, 74, 77);

2. Der Edelmetall-Überzug (Elektron-, Goldfolie) diente vor allem zum Schutz des Körpers gegen allergische Reaktionen. Gleichzeitig machte der Überzug den Eindruck eines massiven, reinen Edelmetallschmuckes, dass somit Reichtum ausstrahlte. Demnach können wir also bereits zwei gesellschaftliche Gruppen aussondern: die erste benutzt massive, reine Edelmetallringe und die zweite mit Folie überzogene, aus Bronze hergestellte Imitate. Die dritte und wahrscheinlich größte gesellschaftliche Gruppe bildeten diejenigen, die gar keine oder Spiralringe aus organischem Material (Knochen, Holz) getragen haben.

URSPRUNG DES SCHMUCKES

Meiner Meinung nach können die goldenen „Schläfen- und Lockenringe" der transkaukasischen spätkupfer-frühbronzezeitlichen (4. und 3. Jahrtausend v. Chr.) Kura-Araxes-Kultur als Vorbilder der Spiralen dienen, die dort die ersten sichtbaren Zeichen der gesellschaftlichen Ungleichheiten waren (*Stöllner 2016*, 225, Fig. 5; 10; 11). Ähnliche Stücke kamen dann in der mittelbronzezeitlichen Katakombengrab-Kultur (*Dyachenko et al. 2000*, 44, fig. 12: 5), sowie in den Abaschewo- und Balanowo-Kulturen vor. Aus der spätbronzezeitlichen Cherkaskul-Kultur wurde ein, dem Exemplar aus Bucsu ähnliches, mit auf der Axe des Drahtes senkrechter Rippenverzierung dekoriertes Stück als Fingerring publiziert. Das Spiralschmuck ist auch im Fundgut der endbronzezeitlichen Mezovka-Kultur belegt (*Koryakova/Epimakhov 2007*, 60, 100, 152, 172; fig. 2: 7/A, 24; 3: 16/5; 4: 7/7). Im „kimmerischen" Fundmaterial ist dieser Kleinschmuck zwar selten, aber nicht unbekannt. Ansprechende Exemplare liegen aus dem 5. Grab des Wisokaja Mogila, sowie Spiralringe aus dem Kurgan von Lvov (*Тереножкин 1976*, Рис. 6. 3, Рис. 22. 1) vor. Das Spiralornament ist ein beliebtes Motiv an Holzgegenständen der altaischen Hügelgräbern (*Марсадолов 2015*, Рис. I. 16-18, 22, 35, 41-47, 54, 56). Der Schmuck ist in Kiskőszeg aus präskythischer Umgebung bekannt (*Gallus/Horváth 1939*, 97, Pl. XXXIV: 6, 7). Früher wurde angenommen (*Dušek 1974*, 402-404, Taf. I-XVI), dass bei den skythenzeitlichen Gruppen östlich des Karpatenbeckens der Typ nicht vorhanden war. In letzter Zeit wurde der Schmuck jedoch im frühskythischen Material (Černogorovka) nördlich des Schwarzen Meeres, von den westlichen Don-Becken bis West-Podolien nachgewiesen (*Gawlik 2007*, Abb. 2: 3, 4, 9-11, 17). Von diesen wird es behauptet, dass sie auf Vorbilder aus dem 9. Jahrhundert in Griechenland, bzw. aus dem westsibirischen Irmen-Kultur (10. – 9. Jahrhundert v. Chr.) zurückgeführt werden können (*Gawlik 2007*, 239; Abb. 1; 3: 2-4). Es wurde festgestellt, dass die Exemplare aus 44 polnischen Fundplätzen (*Polit 2010*, Рис. 2, 3) den Stücken aus West-Sibirien ähneln. Ihr wesentliches Kennzeichen ist der Abschlussteil aus Blech in Form eines großen Kugelabschnittes oder eines niedrigen Kegels. Vergleichbare Ringe sind auch in der ungarischen Tiefebene bekannt (Hajdúdorog, Muhi, Szerencs; *Kemenczei 2009*, Taf. 19: 12; 44: 8; 177: 3). Es ist bemerkenswert, dass der Querschnitt der früheren Spiralen eckig ist (*Gawlik 2007*, Abb. 2: 3, 4), wozu Analogen aus Sé (Taf. I: 2) und Velem (Taf. I: 3, 6) vorhanden sind. Nach der Meinung von *T. Kemenczei* (*2001*, 32) wurden diese Schmuckstücke anhand östlicher Vorbilder in heimischen Werkstätten angefertigt.

DIE BEDEUTUNG DES SCHMUCKES

Der Schmuck ist – meines Erachtens – per se schlangenförmig, und zwar stellt den Kopf hebende Schlange dar. Diese Meinung wurde bereits früher (G. Balaša, A. Kozubová) festgestellt. Eines der konischen Abschlussteile aus Piliny imitiert einen stilisierten Schlangenkopf, zusätzlich sind aus demselben Fundort Abschlussteile mit Schlange und Drachenkopf (*Kemenczei 2009*, Taf. 172: 11-13) bekannt. Die Stücke von Sé (Taf. I: 2; II: 2) und Velem (Taf. I: 6; II: 5) wurden am zylindrischen Kopf mit endlosem Wellenmotiv, also mit der Abbildung der sich fortbewegenden Schlange dekoriert. Die Schlange ist wegen ihrer Häutung ein Symbol der Erneuerung, Neugeburt, Heilung-Gesundung (Stab des Asklepios) und Unsterblichkeit (behütet das Gras der Unsterblichkeit im Gilgamesch-Mythos). Die ägyptische Schlange Apophis ist Verkörperung von Finsternis, die den Sonnengott (das Licht) verspeist und sich wieder erbricht. Im babylonischen Schöpfungsmythos ist Tiamat die Drachenschlange der Unterwelt. Sie stellt die Schlange und Vogel bzw. den Kampf zwischen Gut und Böse dar und drück den endlosen Lauf der Zeit aus (*Jankovich 2000*, 119, Abb. 467).

Die Vorbilder unseres skythischen Motivs - zwischen den sich wiederholenden Schlingen sind konzentrische Kreise angebracht als Symbole des Kampfes zwischen Finsternis und Licht – finden wir während der ungarischen mittleren Bronzezeit in Anatolien, Mykene,

im Karpatenbecken sowie in Ost-Europa wieder (*Penner 1998*, 118, 120-122, 134, 135, Abb. 26: 1-7; Taf. 36; 39: 1-2, 8-10; 40: 1-5; 41: 1; 42: 8). Sie kommen an Pferdegeschirr aus Geweih und Geweih/Gold, bzw. an Schmucke vor (Silbernadel: Borodino – *Penner 1998*, Taf. 49: 1; weibliches Diadem: aus den Gräbern der Abaschewo-Kultur – *Penner 1998*, 165, Abb. 33; Knochengegenstand mit Schlangenkopf: aus einer Siedlung der Sargary-Kultur– *Koryakova/ Epimakhov 2007*, 168, fig. 4: 5). Die Darstellung ist auch in der Spätphase der Nordischen Bronzezeit (IV. – VI.) beliebt, wo sie zur symbolischen Abbildung von Sonnenaufgang und danach bzw. Sonnenuntergang und davor verwendet wird (*Kaul 2010*, fig. 12: 1, 3, 7, 8; *Sprockhoff 1962*, 97-102; Abb. 32). Die Schlange ist in der indogermanischen Mythologie das Attribut des Mondes/Herrschers der Unterwelt (*Uenze 1993*). Die im Karpatenbecken entstandenen BD-zeitlichen Wellennadel/schlangenförmigen Nadel (*Ilon 2015a*, 221; *2015b*, 150, Abb. 3: 1, 2; 7) und ihre späteren Varianten (*Pabst 2014*, 84, 85, 87, Abb. 1; *Tarbay 2014*, 193-196, fig. 16, 42, 53) deuten auf die weiterlebende Popularität des Musters hin. Gleichzeitig ist das Motiv die Erscheinungsbild des als heiliges Tier verehrten, den Sonne begleitenden Pferdes (Trundholm) (*Kaul 2010*, 522, 528, 529, 534, fig. 9; 12: 3; *Paulík 2000*, 58; *Sommerfeld 2010*, 542, 543, Abb. 11). Im sog. thrako-kimmerischen (Ha B3) Fundmaterial Europas ist die Schlangendarstellung vorhanden, so z.B. an Bronzerassel von Pferdegeschirr (Třtěno, Mähren: *Ivantchik 2001*, 224, 225, Abb. 110: 6). Gleicherweise kommen sie an den kimmerischen Brustzierden der Novocherkassk-Phase (9. Jahrhundert v. Chr.) im Kaukasus vor, die an vorderasiatischen Vorbilder zurückgeführt werden können (in den Gräberfeldern von Klin-jar III, Ešer und Anuchwa Armjanskaja: *Ivantchik 2001*, 226, 253, 254, 281, Abb. 111: 5; 123: 11; 124: 11). In ähnlicher Weise erscheinen sie auch an Lanzentüllen (Anuchwa Armjanskaja: *Ivantchik 2001*, Abb. 124: 5). Eine besondere und ausragende Fundgruppe sind die Tätowierungen von Frauen und Männern der skythischen Elite. Unter den sich wiederkehrenden Motiven, die als stilisierte Spirale erscheinen, finden wir Rotwildhorn, Ziegenhorn und/oder -haar, Mähne des rasenden Pferdes, Tigerschwanz oder Schwanzfeder des Vogels (*Barkova/Pankova 2005*, 49, 51, 53, 56-58, fig. 1, 4, 6, 8, 10, 13: 2; *Yatsenko 2013*, 98-100, fig. 2-4).

SKYTHISCHE PRÄSENZ IN DER REGION

J. Chochorowski (*1985*, 241) beschrieb anhand der Pfeilspitzen einen regen Kontakt zwischen der Osthallstattkultur und den, ihre Blütezeit (Ende des 6. Jahrhundert, Mitte des 5. Jahrhunderts v. Chr.) erlebenden Skythen der Vekerzug-Gruppe. Neulich setzt die ungarische Forschung (*Kemenczei 1994*, 84, 94) diese Kontakte bereits früher, aufs 6. Jahrhundert v. Chr. an.

Es ist allgemein bekannt, dass die Route der römerzeitlichen Bernsteinstraße aus der Richtung der Caput Adriae die Flüsse Zala und Raab kreuzend schließlich das heutige Gebiet Ungarns erreicht. In der Umgebung der Stadt Szombathely (deutsch Steinamanger) folgte sie im Alpenvorland den Güns-Tal und überschreitet die Donau bei Deutsch Altenburg. Ein regionales Machtzentrum des Vorgängers dieses Verkehrskorridors befand sich auf dem St. Veit Berg bei Velem. Diese Route wurde in der Spätbronzezeit und in der frühen Eisenzeit durch die Siedlung überwacht (*Ilon 2015b*, Pl. I) und der Verkehr mit „Steuern" belegt. Nicht zuletzt war es von hier aus möglich die Kupfer- und Antimonbergwerke der Ostalpen, sowie die Eisenbergwerke des heutigen Burgenlandes und des Komitates von Vas unter Aufsicht zu halten. Gleichzeitig war die Machtfunktion mit dem konzentrierten Vorhandensein der, zur Massenproduktion fähigen Handwerkerschicht ergänzt. Um all das kontrollieren zu können, arrangierten die Skythen kämpferische Unternehmen (*Chochorowski 1985*, 231, 234, 235). Einer der Aktionsradien solcher Invasionen mögen der nord-südliche Verkehrskorridor, sowie St. Veit gewesen sein. Einer dieser Aktionen betraf am Ende des 6. Jahrhunderts auch den Ság-Berg bei Celldömölk (*Chochorowski 1985*, 237, 240). Es ist wahrscheinlich, dass das Bestreben der Skythen mit den westtransdanubischen Gruppen der Osthallstattkultur

eine intensive Symbiose zu errichten erfolgreicher war, als die Kampfaktionen selbst (*Chochorowski 1985*, 237). Eine vorstellbare Methode konnte – meiner Meinung nach – die „Heirat" gewesen sein. Wahrscheinlich gelangten auf dieser Weise in die Region und in die befestigte Siedlung von St. Veit (*Fekete 1986*) die, von der Forschung seit längerer Zeit zu Frauen geknüpften und oben bereits besprochenen Schmuckstücke, sowie die mit Körper- und Textilfärbung in Zusammenhang stehenden Tonstempel (Keszthely-Apátdomb: 1 St., Sárvár-Végh malom: unpubliziert 1 St., Sé: 1 St., Velem: 6 St.). Einige Gegenstände könnten auf männliche Verwandte eingeheirateter Frauen, vielleicht auf Söldner oder auf Händler hindeuten. Sie können aber ganz einfach als Mode in den Siedlungen der Hallstatt-Kultur verbreitet haben. Beispielsweise sind solche Objekte in unserer Region aus Velem bekannt, und zwar dekorierte Knochenzylinder und Pfeilspitzen (*Miske 1908*, Taf. V: 25, 27, 31; XXXI: 55-63; XXXVII: 14-19). Pfeilspitzen: Sé (*Gál/Molnár 2004*, 13. tábla: 1), Celldömölk-Ság hegy (*Chochorowski 1985*, Abb. 3: 1-27), Győr (*Chochorowski 1985*, Abb. 5: 3), Koroncó (*Chochorowski 1985*, Abb. 5: 4), Ménfőcsanak (mehrere Duzend, Grabungen des Autors, unpubliziert) und Sopron–Krautacker (*Chochorowski 1985*, Abb. 6: 4). Köcherbeschlag: Mezőlak (*Chochorowski 1985*, Abb. 5: 12). Eisenbeschläge eines Köchers: (*Jerem 1981*, Abb. 3: 2, 3). Zaumzeug aus Eisen: Oberpullendorf/Felsőpulya und Schandorf/Csém, Cserszegtomaj (*Chochorowski 1985*, Abb. 5: 11; *Párducz 1954*, térkép/12, 54, 4). Bronzene Stabzierden: Mihályfa (*Chochorowski 1985*, Abb. 5: 7-10).

ZUSAMMENFASSUNG

Die bronzenen Spiralringe der Skythen waren ursprünglich in jedem Fall mit Edelmetall-Überzug versehen, um eventuelle Hautallergien zu vermeiden. In den früher (z.B. Belki, Kustanovica, Szentes) bzw. neulich freigelegten Gräberfeldern (z.B. Abony: 8 St., Nyíregyháza: 5 St., Orosháza: 7 St.) waren alle Exemplare mit Elektronenfolie überzogen. Diejenigen, bei denen ein Ende sich verjüngt oder in Nagelkopf/Kugelabschnitt oder vielleicht in dreier Kreuzrippen endet, waren wahrscheinlich mit einer Kopfzierde z.B. in Kegelform ausgestattet, wie bereits das in der Mitte des 20. Jahrhunderts D. Csallány und M. Párducz richtig beschrieben. Mit Recht wird angenommen, dass das andere Ende des Ringes mit einem ähnlichen Teil abgeschlossen wurde, wie es bei den modernen Piercings der Fall ist. Mit diesen Applikationen wurden das Ausfallen und Bewegung des Ringes verhindert und die Anwendung erleichtert. Sie dienten in einigen gut dokumentierten Fällen als Ohrenschmuck. Sie können als Spiralring-Ohrhänge benannt werden, deren Serien (mit unterschiedlicher Drahtdicke und unterschiedlichem Durchmesser und Gewicht = Tabelle 1.) zur Dehnung des Ohrloches dienten. Es ist auch vorstellbar, dass sie an breiten Textil- oder Lederbänden appliziert und an der Stirn bzw. auf dem Kopf getragen wurden. Dass das Schmuckstück meistens zum Verzieren des Kopfes diente, haben bereits *Zs. Csalog* und *J. Kisfaludi* (*1985*, 319) richtig festgestellt. Als Körperschmuck (in der Augenbraue, in der Nase oder in der Zunge getragene Spiralringe) sind uns eindeutige Beispiele aus der Skythenzeit nicht bekannt. Gleichzeitig ist das Amazonengrab aus Szentes–Vekerzug bemerkenswert und anhand der Beschreibung der Fundumstände vermute ich, dass einige der Spiralringe in den Brustwarzen getragen wurden (= Brustringe). Der Spiralring ist ein charakteristisches Schmuck zweier Gruppen wohlhabender Frauen (die Träger der reinen Goldringe bzw. die Träger der Spiralringe mit Edelmetall-Überzug).

Die Bedeutung solcher Spiralringe ist uralt und weist durch die Schlangensymbolik auf die kontinuierliche Wiedergeburt, auf den Kampf zwischen Gut und Böse hin. Dabei soll es nicht vergessen werden, dass die ununterbrochene Reproduktion einer Gesellschaft durch die Geburtsfähigkeit und -tauglichkeit der Frauen (Gesundheit, Sicherheit gegen Bösen Blick), gesichert wird.

Im bekannten Fundmaterial des Karpatenbeckens sind die Spiralringe aus Sé und Velem außerordentlich, da sie beide mit Schlangenmotiv ausgestatteten Abschlussteilen versehen

sind. Eventuell könnte angenommen werden, dass die lokalen Handwerker die früheren, bronzezeitlichen Schmiedetraditionen der Region lebendig hielten. Ist es vielleicht nur Zufall, dass unter den heute benutzten Dehnpiercings auch solche mit Schlangenkopf zu finden sind (http://www.piercingplaza.hu/piercing/fultagito-871)?

Das Vorkommen des Schmuckes (Abb. 1) ist im Karpatenbecken in 54 Fundplätzen belegt.

Abb. 1. Verbreitung der Spiralringe (Angefertigt nach Anweisungen des Autors von Gyula Isztin): 1 – Abony; 2 – Algyő; 3 – Băița/Kérő (Rumänien); 4 – Belki/Bilke (Ukraine, Transkarpatien); 5 – Békéscsaba; 6 – Bučany (Bucsány, Slowakei); 7 – Budapest-Rákospalota; 8 – Chotin (Hetény, Slowakei); 9 – Csanytelek; 10 – Csárdaszállás; 11 – Hatvan; 12 – Heves; 13 – Hortobágy; 14 – Hódmezővásárhely; 15 – Kesznyéten; 16 – Kunszentmárton; 17 – Kustanovica/Kustánfalva (Ukraine, Transkarpatien); 18 – Muhi; 19 – Nevickoje (Ukraine, Transkarpatien); 20 – Nógrádkövesd; 21 – Nyáregyháza; 22 – Nyékládháza-Mezőnyék; 23 – Nyíregyháza; 24 – Nyírmihálydi; 25 – Oros; 26 – Orosháza; 27 – Petneháza; 28 – Piliny; 29 – Preseľany nad Ipľom (Pereszlény, Slowakei); 30 – Sándorfalva; 31 – Sanislău/Szaniszló (Rumänien); 32 – Senec (Szenc, Slowakei); 33 – Sfintu Gheorge/Sepsiszentgyörgy (Rumänien); 34 – Sopron-Krautacker; 35 – Szabadszállás; 36 – Szendrő; 37 – Szentes; 38 – Szilvásvárad; 39 – Tarcal; 40 – Tápiószele; 41 – Tiszabercel; 42 – Tiszakeszi; 43 – Tiszavasvári; 44 – Törökszentmiklós; 45 – Vámosmikola; 46 – Bucsu; 47 – Ménfőcsanak; 48 – Sé; 49 – Sopron-Krautacker; 50 – Velem-St. Veit; 51 – Gáva; 52 – Kecskemét; 53 – Szirmabesenyő; 54 – Alsópáhok; Zeichnungen: Quadrat – Grabfunde; Kreis – Siedlungsfunde; Dreieck – Lesefunde

Danksagung

Ich bedanke mich bei Ágnes Kenesei, Magdolna Mátyus und Zoltán Ferenc Tóth für die Zeichnungen, bzw. bei Tamás Tárczy für die Aufnahmen. Ich bin dem Restaurator Csaba E. Kiss dankbar, dass er bei der Bestimmung des Rohstoffes der Ringe aus Komitat Vas behilflich war. Ich bedanke mich recht herzlich bei der Direktorin Andrea Csapláros, dass sie die Publikation der Funde im Savaria Museum ermöglichte und dass ihre Kolleg/Innen mir zur Hilfe waren. Ich danke meinem Kollegen und Freund Josip V. Kobaľ, der

mit der ukrainischen Fachliteratur sowie nicht publizierten Daten behilflich war. Für die nicht publizierten Daten des Gräberfeldes von Szentes bedanke ich mich bei Gábor Tarbay, für die unpublizierten Daten des Gräberfeldes von Abony bei Zoltán Polgár, und bei Gábor Wilhelm für die unpublizierten Daten der Spiralringe aus Kecskemét und Szabadszállás. Dankbar bin ich meinem Freund und Kollegen Géza Szabó, dass er meine Aufmerksamkeit auf die Herstellung der Gegenstände gelenkte. Besonderer Dank gilt zuletzt Miklós Dobó Tätowierungskünstler, der die Hülle über Piercings und deren Anwendung erhoben hat und damit nicht wenig zum Verstehen des Schmuckstückes seinen Anteil hat.

LITERATURVERZEICHNIS

Armbruster 2011 – B. R. Armbruster: Gold der Bronzezeit – Technologie, Ästhetik und Funktion. In: U. E. Dietz/A. Jockenhövel (Hrsg.): Bronzen im Spannungsfeld zwischen Nutzung und symbolischer Bedeutung. Beiträge zum internationalen Kolloquium am 9. und 10. Oktober 2008 in Münster. Prähistorische Bronzefunde XX/13, Stuttgart 2011, 19-38.

Balaša 1959 – G. Balaša: Skýtske pohrebisko v Preseľanoch nad Ipľom. Slovenská archeológia 7/1, 1959, 87-98.

Barkova/Pankova 2005 – L. L. Barkova/V. S. Pankova: Tattooed mummies from the large Pazyryk Mounds: new findings. Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia 22/2, 2005, 48-59.

Böhm/Jankovich 1936 – J. Böhm/J. M. Jankovich: Mohilové pohřebište v Kuštanovicích. Carpatica I.A. Praha 1936, 33-63.

Chochorowski 1985 – J. Chochorowski: Die Rolle der Vekerzug-kultur (VK) im Rahmen der skythischen Einflüsse in Mitteleuropa. Prähistorische Zeitschrift 60, 1985, 204-271.

Csalog/Kisfaludi 1985 – Zs. Csalog/J. Kisfaludi: Skythenzeitliches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján-Újtelep. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 37, 1985, 307-344.

Csallány/Párducz 1944-45 – D. Csallány/M. Párducz: Funde aus der Skythenzeit im Museum zu Szentes. Archaeológiai Értesítő 3/5-6, 1944-45, 81-117.

Dušek 1966 – M. Dušek: Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Archaeologica Slovaca Fontes VI, Bratislava 1966, 174 p.

Dušek 1974 – M. Dušek: Die Thraker im Karpatenbecken. Slovenská archeológia 22/2, 1974, 361-434.

Dyachenko et al. 2000 – A. N. Dyachenko/A. S. Skripkin/V. M. Klepikov/A. I. Kubyshkin/A. Mabe: Excavations of the Aksai Kurgans in the Volga-Don Region (Russia). In: J. Davis-Kimball/E. M. Murphy/L. Koryakova/L. T. Yablonksy (eds.): Kurgans, Ritual Sites, and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age. BAR IS 890, Oxford 2000, 321 p.

Fekete 1986 – M. Fekete: Früheisenzeitliche Forschungen im Komitat Vas. In: E. Jerem (Hrsg.): Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. Mitteilungen des Arch. Inst. Beiheft 3, Budapest 1986, 57-67.

Galántha 1985 – M. Galántha: Előzetes jelentés a Sándorfalva-eperjesi szkíta kori temető feltárásáról. Vorbericht über die Ausgrabungen des skythenzeitlichen Gräberfeldes in Sándorfalva-Eperjes. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1982-83, 1985, 115-128.

Gallus/Horváth 1939 – S. Gallus/T. Horváth: Un peuple cavalier préscythique en Hongrie : trouvailles archéologiques du premier âge du fer et leurs relations avec l'Eurasie. Diss Pann Budapest 1939, tab. I: 165; II: Pl. LXXXIX.

Gawlik 2007 – A. Gawlik: Geneza zausznic gwoździowatych. In: J. Chochorowski (ed.): Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelezą. Księga poświęcona Profesorowi Markowi Gedlowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim. Kraków 2007, 219-240.

Gál/Molnár 2004 – K. Gál/A. Molnár: Sé–Doberdó. Az 1998-as és 2001-es ásatások vaskori leletanyaga. Hallstatt- und Latènezeitliche Siedlungsreste aus Sé, Komitat Vas. Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője 28, 2004, 159-230.

Horváth 2001 – A. Horváth: Szabadszállás-Józan szkítakori temető. In: P. Havassy (szerk.): Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora. Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene. Gyulai katalógusok 10, 2001, 95-100.

Ilon 1999 – G. A. Ilon: Scythian pintadera from Sé. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1999, 47, 48.

Ilon 2011 – G. Ilon: Bucsu-Rétmelléki dűlő I-II., Sé-Doberdó. Die Skythen – auf der Spur eines Reitervolkes entlang des Arany-Baches. In: Cs. Farkas (szerk.): Időcsiga. Újabb eredmények Vas megye őskorának kutatásában. Kiállítási katalógus. Zeitschnecke. Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte vom Komitat Vas. Ausstellungskatalog. Őskorunk 3, Szombathely 2011, 169-173.

Ilon 2013 – G. Ilon: Gyűjtő a velemi Szent Vid-hegy lábánál. Vezető Kern István magángyűjteményében. Sammler am Fuße des St. Veit Berges bei Velem. Führer in der Privatsammlung von István Kern. Pannonkör Füzetek 4, Kőszeg 2013, 119 s.

Ilon 2014 – G. Ilon: Urnfield cemetery at the boundary of Győr–Ménfőcsanak. Hungary. Folia Archaeologica 56, 2014, 9-72.

Ilon 2015a – G. Ilon: Ein spätbronzezeitlicher Tracht-depot aus der Gemarkung von Ménfőcsanak (Nordwest-Transdanubien). Zborník SNM, Archeológia, Supplementum 9. Zborník na pamiatku Jozefa Paulíka. Bratislava 2015, 139-154.

Ilon 2015b – G. Ilon: Customized Sacrificial Semiotics? The Motifs of a Sword Unearthed in Hajdúböszörmény and its Analogies in Western Hungary: Csönge. In: N. C. Rişcuța/ I. V. Ferencz/O. T. Bărbat (eds.): Representations, Signs and Symbols. Proceedings of the Symposium on Religion and Magic. Cluj-Napoca 2015, 215-246.

Ilon/Nagy 2010 – G. Ilon/M. Nagy: Két újabb kelta kori temető Vas megyéből. Jelentés a Bucsu-Rétmelléki dűlőben és a Gencsapáti-Besenyő szigeten végzett feltárások eredményeiről. Savaria 33, 2010, 69-91.

Ivantchik 2001 – A. I. Ivantchik: Kimmerier und Skythen. Kulturhistorische und chronologische Probleme der Archäologie der osteuropäischen Steppen und Kaukasiens in vor- und frühskythischer Zeit. Steppenvölker Eurasiens II. Moskau 2001, 324 p.

Jankovics 2000 – M. Jankovics: Kígyó szócikk. In: M. Hoppál/M. Jankovics/A. Nagy/ Gy. Szemadám: Jelképtár. Budapest 2000, 119-121.

Jerem 1981 – E. Jerem: Zur Späthallstatt und Frühlaténezeit in Transdanubien. In: Symposium Steyr 1980. Linz 1981, 105-136.

Jerem et al. 1984 – E. Jerem/G. Facsar/L. Kordos/E. Krolopp/I. Vörös: A Sopron–Krautackeren feltárt vaskori telep régészeti és környezet rekonstrukciós vizsgálata I. Archaeologiai Értesítő 112, 1984, 141-169.

Jesaja – Jesaja: Die Biebel. Kapitel 3. Gottes Gericht über die Herren Jerusalems und seine eitlen Frauen. Zeile 19-24.

Juhász 1976 – I. Juhász: Az Orosháza–gyopárosi szkíta temető. Archaeológiai Értesítő 103, 1976, 231-252.

Kaul 2010 – F. Kaul: The sun image from Trundholm („The Chariot of the Sun") – a commented history of research. In: H. Meller/F. Bertemes (Hrsg.): Der Griff nach den Sternen. Int. Symposium in Halle (Saale) 16.-21. Februar 2005. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 5/1, 2010, 521-536.

Kemenczei 1994 – T. Kemenczei: Pfeilspitzen von Früh-Skythentyp aus Ostungarn. Folia Archaeologica 43, 1994, 79-99.

Kemenczei 2001 – T. Kemenczei: Az Alföld szkíta kora. Kronológia. In: P. Havassy (szerk.): Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora. Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene. Gyulai katalógusok 10, 2001, 7-36.

Kemenczei 2009 – T. Kemenczei: Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe. Inventaria Praehistorica Hungariae XII, Budapest 2009, 410 p.

Kisfaludi 2004 – J. Kisfaludi: Szkíta kori temető a Nyíregyháza M5-4 autópálya nyomvonalában. Studia Comitatensia 28, 2004, 167-198.

Koryakova/Epimakhov 2007 – L. Koryakova/A. V. Epimakhov: The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages. Cambridge 2007, 383 p.

Kozubová 2013a – A. Kozubová: Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. Vyhodnotenie. Disstertationes archaeologicae Bratislavenses. Bratislava 2013, 454 s.

Kozubová 2013b – A. Kozubová: Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. Katalóg. S dodatkom Pohrebisko vekerzugskej kultúry v Senci-Štrkovej kolónii. Disstertationes archaeologicae Bratislavenses. Bratislava 2013, 282 s.

Miske 1908 – K. Miske: Die prähistorische Ansiedelung Velem St. Vid I. Beschreibung der Raubbaufunde. Wien 1908, 72 p. + 70 Taf.

Pabst 2014 – S. Pabst: Der Beginn der Fibeltracht im Karpetenbecken und das Verhältnis der Bz D/Ha A1-zeitlichen Hortfundhorizonte. In: L. D. Dizdar/M. Dizdar (eds.): The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube. Proceedings of the International Conference in Osijek, 20.-22. October 2011. Zbornik Instituta za Archaeologiju 1. Zagreb 2014, 83-99.

Paulík 2000 – J. Paulík: Nález hlinenej vtáčej loďky v Dvorníkoch-Posádke II. Zborník SNM 94, Archeológia 10, 2000, 29-60.

Párducz 1954 – M. Párducz: Le cemetières hallstattien de Szentes–Vekerzug II. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 4, 1954, 25-90.

Párducz 1955 – M. Párducz: Le cemetières hallstattien de Szentes-Vekerzug III. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 6, 1955, 1-23.

Párducz 1966 – M. Párducz: The Scythian Age cemetery at Tápiószele. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 18, 1966, 35-91.

Penner 1998 – S. Penner: Schliemanns Schachtgräberrund und der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der frühmykenischen Streitwagenausstattung. Saarbrücker Beiträge zur Alterturmskunde, Band 60. Bonn 1998, 241 p. + 62 Tafeln.

Polgár 2007 – Z. Polgár: Szkíta kori temető Abony határában. Scythian age cemetery near Abony. Tisicum 16, 2007, 313-326.

Polit 2010 – B. Polit: Матеріали до вивчення цвяхоподібних сережок ранньозалізного віку з території Польщі. Lviv Univ. Archaeol. Stud. 13, 2010, 148-170.

Rupert 2010 – G. Rupert: Schlingband und Schlange. Ein Hortfund mit Steggruppenringen von Burgberg bei Heroldingen. Bayerische Vorgeschichtsblätter 75, 2010, 41-53.

Sommerfeld 2010 – Ch. Sommerfeld: Die Kehrseite – Anmerkungen zur Rolle des Mondes in der Ikonographie der Bronzezeit. In: H. Meller/F. Bertemes (Hrsg.): Der Griff nach den Sternen. Int. Symposium in Halle (Saale) 16.-21. Februar 2005. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 5/1, 2010, 501-515.

Sprockhoff 1962 – E. Sprockhoff: Nordische Bronzezeit und frühes Griechentum. Bremer Archäologische Blätter 3, 1962, 28-110 + 7-9 Pl.

Stöllner 2016 – Th. Stöllner: The Beginnings of Social Inequality: Consumer and Producer Perspectives from Transcaucasia in the 4th and the 3rd Millennia BC. In: M. Bartelheim/B. Horejs/R. Krauß (Hrsg.): Von Baden bis Troia. Ressourcennutzung, Metallurgie und Wissenstransfer. Eine Jubiläumsschrift für Ernst Pernicka. Rahden/Westfalen 2016, 209-234.

Tarbay 2014 – G. Tarbay: Late Bronze Age depot from the foothills of the Pilis Mountains. Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Ser. 3. No. 2, 2014, 179-297.

Teržan/Hellmuth/Heimann 2011 – B. Teržan/A. Hellmuth/F. Heimann: Amazonenmythos im Spiegel der eisenzeitlichen Grabfunde zwischen Pontus und Karpatenbecken. In: E. Sava/B. Govedarica/B. Hänsel (Hrsg.): Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.). Band 2. Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. Internationale Fachtagung von Humboldtianern für Humboldtianer im Humboldt-Kolleg in Chişinău, Moldavien (4. – 8. Oktober 2010). Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 27, Rahden/Westfalen 2011, 253-272.

Uenze 1993 – H. P. Uenze: Die Schlange, ein Kultsymbol der Urnenfelder- und Hallstattzeit. Acta Praehistorica et Archaeologica 25, 1993, 132-136.

Yatsenko 2013 – A. S. Yatsenko: The Tattoo System in the Ancient Iranian World. In: Ph. Della Casa/C. Witt (eds.): Tattoos and Body Modifications in Antiquity. Proceedings of the sessions at the EAA Annual Meetings in The Hague and Oslo, 2010/11. Zurich Studies in Archaeology 9, 2013, 97-101.

Zatlukál/Zatlukál 1937 – J. Zatlukál/E. Zatlukál: Adatok Podkarpatska Rus praehistoriájához. Munkács 1937.

Марсадолов 2015 – Л. С. Марсадолов: Археологическая дата большого Берельского кургана (к 150-летию начала исследования). In: А. Б. Қалыш (ред.): Қазақстан археологиясы мен этнологиясы: өткені, бүгіні және болашағы атты „VII Оразбаев оқулары" халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Proceedings of International scientific and practical conference „VII Orazbayev readings": Kazah archaeology and ethnology: past, present and future", dedicated to the 550th anniversary of the Kazakh Khanate, the 20th anniversary of the Assembly of People of Kazakhstan 28-29 April, 2015. Алматы Қазақ университеті 2015, 55-60.

Тереножкин 1976 – А. И. Тереножкин: Киммерийци. Киев Наукова думка 1976, 222 p.

RESUMÉ

Scythian spiral jewellery or piercings from West-Transdanubia and their symbolic meaning

From the beginning of the 20th century, the spiral rings discussed in this study have been called by different names, e.g. lock rings, hair-rings, spiral hair-rings, hair-rings with nail ending, snake-shaped ring, spiral pendant, snake-shaped pendant, earrings, and ear- and nose rings. Examples of this jewellery group have a diameter of less than 30 mm.

In the first part of the study, all of the spiral rings of two Transdanubian counties are discussed. Finds are known from Bucsu, Sé and St. Vitus by Velem in Vas county, and from Sopron- Krautacker and Ménfőcsanak in Győr-Moson-Sopron county. All finds come from settlements except the finds from Sopron, which occur in both settlements and cemeteries.

The second part of the study analyses types, use and function of the jewellery and their presumed meaning.

The Scythian bronze spiral ornaments were originally coated with precious metal to prevent skin allergies. The spiral jewels of the early (e.g. Belki, Kustanovica, Szentes) and the newly uncovered cemeteries (e.g. Abony: 8 pieces, Nyíregyháza: 5 pieces, Orosháza: 7 pieces) were all coated with electron. In the middle of the 20th century, Dezső Csallány and Mihály Párducz correctly noted that rings with thin or pinhead/spherical or diagonal rib endings might have originally had a cone shaped head ornament. I reasonably assume that the other end of the rings was also decorated with such an end part, as seen in case of modern piercings. The removable part prevented the loss of the ring and promoted easy wear. In some of the well documented cases they were used as ear ornaments. The right term for such jewels would be spiral shaped earrings of which series (with different thickness and weight, Table 1.) were used to expand a healing piercing. It is also possible that they were attached on broad textile or leather straps and could be worn on the forehead or on top of the head. *Zs. Csalog* and *J. Kisfaludi* (*1985*, 319) have already observed correctly that the rings were

mostly used to decorate the head. To date there is no archaeological evidence among Scythians for use of the rings in the eyebrows, nose, tongue or navel. In case of the female grave Nr. 30 of the Szentes-Vekerzug cemetery - which was interpreted as the burial of an Amazon - the wearing as nipple rings are not ruled out. It was a characteristic adornment of two groups of wealthy women (persons with rings made of pure precious metal and persons with coated bronze rings).

The ancient connotation of the spiral ornament as the manifestation of a serpent represents the continuous rebirth, the struggle between good and evil. The reproduction of a society is based on the ability and suitability of women for maternity. Among the currently known spiral ornaments of the Carpathian Basin, the examples from Sé (Pl. I: 2) and Velem (Pl. I: 6) with snake head decorated endings are extraordinary. It might be assumed that the former goldsmith traditions of the Late Bronze Age were still kept alive by local masters. The popularity of snakehead and snake decorated modern piercings is perhaps no coincidence (http://www.piercingplaza.hu/piercing/fultagito-871).

The distribution map of artefacts discussed in the text (Figure 1) registers 54 sites in the Carpathian Basin, and extends the previously known extent to the west.

Captions

Table 1. Metric data to spiral jewellery. Author: G. Ilon

Figure 1. Distribution of spiral jewellery (Author: Gy. Isztin according to the instructions of the author): 1 – Abony; 2 – Algyő; 3 – Băița/Kérő (RO); 4 – Belki/Bilke (UA); 5 – Békéscsaba; 6 – Bučany (Bucsány, SK); 7 – Budapest–Rákospalota; 8 – Chotin (Hetény, SK); 9 – Csanytelek; 10 – Csárdaszállás; 11 – Hatvan; 12 – Heves; 13 – Hortobágy; 14 – Hódmezővásárhely; 15 – Kesznyéten; 16 – Kunszentmárton; 17 – Kustanovica/Kustánfalva (UA); 18 – Muhi; 19 – Nevickoje (UA); 20 – Nógrádkövesd; 21 – Nyáregyháza; 22 – Nyékládháza-Mezőnyék site; 23 – Nyíregyháza; 24 – Nyírmihálydi; 25 – Oros; 26 – Orosháza; 27 – Petneháza; 28 – Piliny; 29 – Preseľany nad Ipľom (Pereszlény, SK); 30 – Sándorfalva; 31 – Sanislău/Szaniszló (RO); 32 – Senec (Szenc, SK); 33 – Sfintu Gheorge/Sepsiszentgyörgy (RO); 34 – Sopron-Krautacker; 35 – Szabadszállás; 36 – Szendrő; 37 – Szentes; 38 – Szilvásvárad; 39 – Tarcal; 40 – Tápiószele; 41 – Tiszabercel; 42 – Tiszakeszi; 43 – Tiszavasvári; 44 – Törökszentmiklós; 45 – Vámosmikola; 46 – Bucsu; 47 – Ménfőcsanak; 48 – Sé; 49 – Sopron-Krautacker; 50 – Velem–St. Veit; 51 – Gáva; 52 – Kecskemét; 53 – Szirmabesenyő; 54 – Alsópáhok. Drawings: square – burials; circle – settlements; triangle – find from surface collection

Pl. I. Spiral jewellery. 1 – Bucsu; 2 – Sé; 3-7 – Velem; 8-10 – Ménfőcsanak. Drawing by: Á. Kenesei, M. Mátyus, Z. F. Tóth

Pl. II. Spiral jewellery. 1 – Bucsu; 2 – Sé; 3-7 – Velem. Photo by R. Dankovics, T. Tárczy, P. Móricz, G. Ilon

Pl. III. Modern piercings. Photo by G. Ilon

Pl. IV. Ink drawing by *K. Miske* (*1921*), calking paper. It is already not included in the collection

Translated by Szilvia Guba

Gábor Ilon
Várkör út 18, 9730 Kőszeg, Magyarország
ilon.gabor56@gmail.com

Taf. I. Spiralringe. 1 – Bucsu; 2 – Sé; 3-7 – Velem; 8-10 – Ménfőcsanak. Zeichnung: Á. Kenesei, M. Mátyus, Z. F. Tóth

Taf. II. Spiralringe. 1 – Bucsu; 2 – Sé; 3-7 – Velem. Foto: R. Dankovics, T. Tárczy, P. Móricz, G. Ilon

Taf. III. Moderne Piercings. Foto: G. Ilon

Taf. IV. Tuschzeichnung von K. Miske (1921) über den Piercing (9), Pauspapier.
Es ist heute in der Sammlung nicht mehr vorhanden

„SKÝTSKÁ“ MILITARIA Z KOTOUČE U ŠTRAMBERKA A JEHO NEJBLIŽŠÍHO OKOLÍ

Vratislav JANÁK

JANÁK, Vratislav. “Scythian” militaria from Kotouč u Štramberka and its nearest surroundings. On the basis of examination of literature and archive sources, the author has attempted to make a general inventory of “Scythian” militaria which have been registered from Kotouč u Štramberka and its nearest surroundings so far. He came to the following result: there were 15 bronze arrowheads, 13 of them were three-edged and 2 were double-edged, a four-sided bone point with a socket, a bronze pendant (“vorvarka” in Russian literature); a unique notice does not exclude fragments of other two bone arrowheads without sockets. From this collection, only four three-edged bronze arrowheads, one double-edged arrowhead and a “vorvarka” can be currently found. Nevertheless, representations of almost all now missing finds have been preserved in literature or archive reports. According to them, the “Scythian” finds can be divided into two chronological horizons. Most of them can be dated in the interval between the end of the 7th century and the first half of the 6th century BC, i. e. stage HD 1, or HC2 – HD1 (three-edged bronze arrowheads with projecting sockets, double-edged bronze arrowheads, a bone point and probably also “vorvarka”); their occurrence can be connected with the successful “Scythian” attack on the Hallstatt hillfort in Kotouč. One three-edged bronze arrowhead (with a hidden socket), however, is younger (HD2 – 3; Chotín type) and indicates existence of a later, Late Hallstatt, settlement horizon. This assumption is supported also by some other metal finds (especially circular bronze jewel) from the hillfort, although it has not been proved in the pottery from Kotouč and its nearest surroundings.

Keywords: Scythian militaria, Kotouč u Štramberka, revision, two settlement horizons of Hallstatt Age;

Kľúčové slová: skýtská militaria, Kotouč u Štramberka, revize, dva halštatské horizonty osídlení;

ÚVOD

Štramberský Kotouč má zcela výjimečné postavení ve výzkumu periferních sídelních oblastí a jejich úlohy v dálkové komunikaci. Při své strategické dispozicí mohl v pravěku kontrolovat většinu komunikace Oderskou bránou, zejména její pravobřežní částí, a to se více či méně odráželo v početných horizontech osídlení. V souvisle zalesněném prostředí Brány je tak Kotouč jevem naprosto výjimečným a především proto je dosavadní literatura o jeho pravěké minulosti velmi bohatá.[1] Kupodivu však dosud neexistuje žádný příspěvek, který by samostatně zpracoval problematiku halštatského úseku. Vzdor názvu se to nepodařilo ani magisterské práci *K. Adamusové* (*2016*), hodnotící halštatské nálezy z Kotouče a archivní zmínky o nich stejně jako všechny předchozí relevantní příspěvky - totiž v kontextu tamního osídlení popelnicových polí, jako jakýsi jeho závěrečný přívažek. Problematika starší doby železné na proslulém vrchu tak na své zpracování dosud čeká a prvním krokem k němu musí být uspořádání pramenů. Jejich nejznámější součástí jsou právě „skýtská“ militaria,

[1] Přehled nejzávažnějších starších titulů nalezneme především u *Podborského 1970*, 34, 35, a pokud jde o dobu popelnicových polí, kdy zde bylo osídlení nejintenzívnější, také u *Dohnala 1988*, 62-64, pokud jde o latén, u *Jisla 1969*, 11-17, atd. Nedávno jsem tyto přehledy pokusil doplnit podle aktuálního stavu v článku o úloze dálkové komunikace v pravěkém Slezsku (*Janák 2009*, pozn. 33); z pozdějších příspěvků považuji za závažný již jen pokus o zpracování problematiky eneolitické kovové industrie (*Šikulová/Zápotocký 2010*).

přesněji řečeno šipky. Ale ani ty dosud nejsou zdaleka podchyceny úplně, jejich aktuální znalost je spíše útržkovitá.

ŠIPKY

Pokus o inventuru nálezů „skýtských" šipek

Štramberské „skýtské" šipky se objevují již v prvních zveřejněných zprávách K. J. Mašky v 80. letech 19. století (především *Maška 1886*, 164, obr. na s. 57: 1-5) a později se jich dotýkaly publikace řady autorů, věnující se problematice regionálního pravěku či otázkám, spojeným se „skýtským" zásahem do střední Evropy; nescházejí samozřejmě ani zmínky v nejrůznějších přehledech. Je zbytečné zde vyjmenovávat všechnu literaturu.[2] Skutečně významných pro poznání těchto nálezů zůstává jen několik titulů. Je to především základatelský článek Maškův o výzkumech v Čertově díře (*Maška 1886*), jehož tresť autor přenesl i do přehledu pravěku Novojičínska ze závěru 19. století (srv. *Maška 1898*, 44-46). Další dvě klíčové práce vyšly ve druhé polovině 20. let minulého století – Stumpfův německý přehled regionálního pravěku, v němž s přesností až puntičkářskou snesl vše, co o konkrétních nálezech z doby bronzové a halštatské tehdy zjistil (*Stumpf 1927*, 15-18, tab. III), i když „skýtské" nálezy v tom tvoří jen malou část fondu, a klasická Kniesova práce o pravěkých nálezech ze Štramberka, kde jsou kromě Maškových šipek z Čertovy díry (*Knies 1929*, 58, 59, obr. 45) vyobrazeny poprvé také trojbřité bronzové šipky z vlastního hradiska (trať „Na brdech"; *Knies 1929*, 18, obr. 22; oba hroty vlevo nahoře a třetí vpravo dole, vedle kopí „b."). Na „skýtský" charakter žádného z uvedených nálezů však autor neupozorňuje.

Nejvíce se „skýtské" problematice u nás věnoval v řadě článků od 30. do 50. let *J. Skutil* (*1933*; *1934*; *1954*; *1957*) nejen v českých, ale i v přehledných cizojazyčných studiích (*Skutil 1936*; *1943*), kterými uvedl – můžeme-li to tak říci - „skýtské" nálezy z Moravy a českého Slezska jako celek do širšího středoevropského povědomí. Pro poznání štramberských šipek jsou důležité studie z doby před r. 1945; poválečné příspěvky mají nanejvýše doplňkový význam. Znovu se pokusil o celkové sebrání a zpracování „skýtských" šipek ze Štramberka v polovině 70. let minulého století Z. Bukowski v širokém kontextu své monumentální monografie o skýtských vlivech na území lužického komplexu (*Bukowski 1977*, 73-75, 164; tab. X: 1-10; XXXVI: 5) a přibližně paralelně s ním – též v širokém rámci, ale z jiného úhlu pohledu – *J. Chochorowski* (*1974*, passim, tab. III: 1-5). Dalším závažným příspěvkem je nové zpracování (popis, analogie a datování, doprovázené novou kresbou), které s obvyklou precizností provedl kus od kusu J. Říhovský v příslušném svazku edice „Prähistorische Bronzefunde" (*Říhovský 1996*, passim). Týkalo se ovšem jen těch šipek, které znal a které mu byly dostupné. Naposledy se pokusil o sebrání štramberských hrotů – v širším rámci „skýtských" nálezů z Moravy – v pozoruhodné bakalářské práci na Slezské univerzitě *O. Klápa* (*2016*); jeho pokus je samozřejmě závislý na starších vzorech, především na monografii Z. Bukowského.

Stávající znalost štramberských šipek je ale nedostatečná. To je dobře patrné, pokusíme-li se současný stav poznání shrnout a verifikovat, příp. korigovat jej na základě literatury, dochovaných nálezů (nebo jejich kopií) a muzejní evidence i dalších archivních pramenů. Aktuální se t.č. zdá především otázka, kolik šipek bylo vlastně od dob Maškových z prostoru Kotouče, příp. sídelní enklávy v jeho zázemí, registrováno v literatuře a archivních zmínkách. Tím spíše, že fyzicky z nich lze momentálně dohledat jen 5 kusů – 3 v expozici Moravského zemského muzea v Brně (MZMB) a po jednom ve Slezském zemském muzeu v Opavě (SZMO) a v Naturhistorisches Museum ve Vídni (NHMW).[3] Celkový počet známých exemplářů se u jednotlivých autorů může různit, nikdy však není úplný. Nejvíce jich napočítal

[2] Velmi rozsáhlý přehled zejména starších prací srv. v Skutilově článku ve Věstníku Matice Opavské (*Skutil 1933*, 185, 186) i v jeho polském překladu v Przeglądu Archeologicznem (*Skutil 1936*, 71, 72), zásadním způsobem jej doplnil později především *Z. Bukowski* (*1977*, 74), dosti rozsáhlou literaturu u popisu jednotlivých hrotů má také *J. Říhovský* (*1996*).

[3] Zdá se, že *non solum libelli, sed etiam sagittae sua fata habent*.

svého času *Z. Bukowski* (*1977*, 73, 164) a nově převážně z něho vycházející *O. Klápa* (*2016*, tab. 1 a passim), ale ani tyto dva soupisy nejsou zdaleka kompletní a bohužel trpí řadou nepřesností.

Pokusit se uvést vše na pravou míru a podat kompletní výčet je hlavním cílem tohoto příspěvku. Začněme ab ovo, tedy od Maškových výzkumů a jejich publikace. Čyři trojbřité šipky, získané při výzkumu Čertový díry v r. 1879, byly avizovány již na začátku 80. let (*Maška 1882*, 33), publikovány však byly teprve o několik let později v souborném článku, kde je autor podrobně popsal, změřil, zvážil a vyobrazil stínovanou kresbou z jednoho pohledu (*Maška 1886*, 164, obr. na s. 57: 1-5; zde obr. 1: 4). Upozornil také na vzácnost trojbřitých šipek ve středoevropském prostředí[4] a proti tomu na početný výskyt dále na východě, zejména v „kurgánech ruských" (*Maška 1886*, 165). Maškův popis a především jeho vyobrazení šipek z Čertovy díry se staly před 2. sv. válkou jakýmsi šiboletem bádání o „skýtském" zásahu na Moravě. Jejich obrázek – obvykle vč. pořadí, v němž je Maška vedle sebe umístil - se stal takřka obligátní součástí většiny prací, které se problému tak či onak dotýkaly, příp. různých přehledů (např. *Červinka 1902*, obr. 121; *Knies 1929*, obr. 45, vlevo nahoře; *Skutil 1933*, obr. 1: 8-11; *1934*, obr. 4; *1943*, obr. 1: 10-13 a ještě *Bukowski 1977*, tab. X: 1-4; *Chochorowski 1974*, obr. II: 1-4 a j.). Výjimkou z tohoto pravidla byla vlastní kresba jedné z nich u *Stumpfa* (*1927*, tab. III: 13c; zde obr. 1: 2, třetí šipka zleva), ale až 110 let po Maškovi publikoval nové kresby všech (? – srv. níže) 4 šipek *J. Říhovský* (*1996*, tab. 28: 471, 472, 482, 483) a to velmi precizně, většinou ze tří, v případě nejkratší šipky ze dvou pohledů, vždy s vyznačení průřezu tulejky i hlavice.

Z Maškových výkopů v Čertově díře pochází také čtyřboký kostěný hrot s neuzavřenou kruhovou tulejí (*Maška 1882*, 33; *1886*, 121, obr. na s. 59: 6; zde obr. 1: 3), který se takové popularity jako bronzové hroty nedočkal, protože jeho kulturní příslušnost a datování byly dlouho nejasné – jako výjimečný kus byl ovšem také vícekrát zmiňován i s vyobrazením, které je replikou původní ilustrace Maškovy (*Knies 1929*, 57, obr. 44 uprostřed; *Maška 1898*, 44, obr. 15: 6). Maškovu kresbu replikoval (podle Kniese) i Z. Bukowski, který ale považoval hrot za bronzový a trojbřitý (*Bukowski 1977*, 73, tab. X: 10). Jednoznačně jej – jako kostěný a čtyřhranný – zařadil do kontextu „skýtských" militarií až *O. Klápa* (*2016*, 74, 75, tab. 7: 15).

K. J. Maška se rovněž zmiňuje o bronzových šipkách ze svých sond na povrchu Kotouče („v sedle „pod křížem"), nijak je však nespecifikuje ani nezobrazuje (*Maška 1882*, 32; *1898*, 47). Podle *G. Stumpfa* (*1927*, 17) nalezl Maška bronzovou šipku také na svahu před tzv. Jezevčí dírou.

„Skýtské" šipky z Kotouče (vč. Čertovy díry) by měly být spolu s řadou dalších Maškových štramberských nálezů uloženy v MZMB, ale jejich identifikace je dnes již obtížná. Inventární kniha MZMB uvádí z Kotouče bez bližších údajů celkem 7 bronzových šipek. U dvou z nich (i.č. 60283 – 84) předválečný zápis poznamenává „Bronzové šipky 2.3 a 3.2 dl", zbylých pět (60299 – 303) je přímo označeno jako „Bronzové „skýtské" trojbřité šipky". Z oněch 7 ks by měly být t.č. dohledatelné 3 ks, všechny v expozici a to 60283, 60299, 60302. Exponáty (vystavené samozřejmě tak, aby inv. čísla nebyla viditelná) ovšem dlouhodobě nelze vyjmout z vitrin, takže když O. Klápa pro potřeby své bakalářské práce pořizoval jejich fotografie, jednotlivé šipky samy a jejich inventární čísla se snažil určit podle kreseb v literatuře. Jako šipku i. č. 60283 identifikoval dlouhou dvoubřitou šipku se skrytou tulejí, jejíž kresbu publikoval poprvé G. Stumpf („zweiflügelige Pfeilspitze (Abb. 13b)"), s tím že jde o nález z Kotouče, uložený v MZMB, inventární číslo – stejně jako u jiných uváděných nálezů – neudává (*Stumpf 1927*, 16, tab. III: 13b; zde obr. 1: 2, druhá zleva). Repliku Stumpfovy kresby otiskl *Z. Bukowski* (*1977*, tab. X: 8). V textu z ní ovšem udělal šipku trojbřitou (trojkřídlou) a také ji zkrátil asi o čtvrtinu: „8. three – winged arrow-head, about 33 mm long, no distinct socket, (in the inventory register noted „two -winged") (tab. X: 8)." Nicméně zmíněnou Stumpfovu šipku znovu, s originální kresbou, publikoval J. Říhovský - jako dvoubřitou - a udává pro ni délku

[4] „Na Moravě jsou asi vedle čtyř střel z Čertovy díry toliko ještě dvě z Býčí skály známy…" (*Maška 1886*, 165).

4 cm (to odpovídá kopii šipky, nacházející se v Muzeu Novojičínska). Na druhé straně jí zase přidělil i.č. 60302 (*Říhovský 1996*, 103, tab. 22: 254), které ale podle inventáře náleží jedné z pěti šipek, výslovně označených jako „trojbřité". Koruptelu Z. Bukowského lze sotva vysvětlit jinak než že ke Stumpfově ilustraci nechtěně přidal popis šipky z jiné lokality a přiřadil ho ke štramberským hrotům. V úvahu by připadala nejspíše jedna šipka z Křenovic, velmi podobná, ovšem trojbřitá (*Říhovský 1996*, 143, tab. 28: 486), uložená v kroměřížském muzeu. Leč tuto šipku uvádí – i s vyobrazením – Z. Bukowski u lokality Křenovice „Pod hradiskem": „2. bronze three-winged arrow-head, about 32 mm long (tab. IX: 12)" (*Bukowski 1977*, 77, tab. IX: 11). Je to rébus, který nemá prozatím řešení.

U zbylých dvou dohledatelných kusů je situace jasnější. Hrot i.č. 60299 je nepochybně z Čertovy díry, jde o šipku třetí zleva na Maškově původním zobrazení (*Maška 1886*, obr. na s. 57: 4; zde obr. 1: 4, třetí zleva). Novou kresbu přináší *J. Říhovský* (*1996*, tab. 28: 472), fotografii z expozice *O. Klápa* (*2016*, tab. 13: 11). Z Čertovy díry je i nápadná šipka i.č. 60301, u *Mašky* (*1886*, obr. na s. 57: 3) druhá zleva (zde obr. 1: 4, druhá zleva). Novou kresbu přináší *J. Říhovský* (*1996*, tab. 28: 482), fotografii z expozice *O. Klápa* (*2016*, tab. 13: 12).

Pokud jde o momentálně nedohledatelné kusy, druhý v inventáři blíže nespecifikovaný hrot - i.č. 60284 – k „skýtským militariím" zřejmě nepatří, i když se to *Z. Bukowski* (*1977*, 74) domníval (s největší pravděpodobností ho ovšem neviděl). Snad by mohlo jít o šipku s křidélky, běžné místní produkce, publikovanou *G. Stumpfem* (*1927*, 16, tab. III: 13a; zde obr. 1: 2, první zleva), která by byla poslední, jež do počtu štramberských šipek, udávaných inventární knihou, schází. Stumpfovu práci však J. Říhovský nereflektoval a na hrot sám v muzeu nenarazil. I.č. 60284 pak zařadil mezi nezvěstné šipky, o kterých nic bližšího nevíme (*Říhovský 1996*, 149, pod č. 517). On sám publikoval (pod č. 248) jako druhý dvoubřitý exemplář ze sbírek MZMB z Kotouče jinou, malou (délka = 2,2 cm), šipku, náležející do jeho skupiny „Mittelbreite Form mit Maximalbreite im unteren Teil des Blattes", tedy rovněž nikoli „skýtskou" (*Říhovský 1996*, 101, tab. 22: 248). Přisoudil jí inv. č. 60283, kterému by mohla odpovídat rozměrově. Toto číslo by ovšem mělo náležet dvoubřité „skýtské" šipce v expozici, která je ale podstatně delší (4 cm) a v tomto ohledu zápisu v inventární knize ovšem neodpovídá. Říhovského exemplář č. 248 by tak mohl být nejspíše třetí bronzovou dvoubřitou šipkou z Kotouče, uloženou v polovině 20. let 20. století v MZMB. Existenci tří šipek dokládá zmiňovaný článek *G. Stumpfa* (*1927*, 16). Ten píše, že z nálezů z Kotouče má MZMB v držení mj.: „An Bronzen: eine Pfeilspitze mit widerhaken (Abb. 13a) und ein schlechter Abguss einer solchen, eine zweiflügelige Pfeilspitze (Abb. 13b) und vier dreischneidige Pfeilspitzen (frühe Eisenzeit, Abb 13c);…". Říhovským zobrazený hrot (č. 248) odpovídá nejspíše té z nich, kterou Stumpf označuje za „schlechter Abguss" a nezobrazuje ji.

Z dalších dnes nedohledatelných šipek je možno snadno identifikovat hrot i.č. 60303 (*Říhovský 1996*, 140, tab. 28: 483) – je to nejkratší z Maškových šipek z Čertovy díry (*Maška 1886*, obr. na s. 57: 1, 2; zde obr. 1: 4, první šipka zleva). Kresba publikovaná v r. 1996 se shoduje nejen s původní kresbou K. J. Mašky, ale i s kresbou *G. Stumpfa* (*1927*, tab. III: 13c; zde obr. 1: 2, třetí zleva) a s kopií, uloženou v MNJ. Identifikace zbylých dvou kusů z muzejní evidence – i.č. 60300 a i.č. 60302 - opět vyvolává problémy. První ztotožnil *J. Říhovský* (*1996*, 137, tab. 28: 471) s nejdelším z Maškových hrotů z Čertovy díry (*Maška 1886*, obr. na s. 57: 5; zde obr. 1: 4, čtvrtá šipka zleva). Pro ztotožnění obou hrotů mluví shodná délka, udávaná oběma autory (43 mm) i otupení hrotu, patrné na obou kresbách a Maškou v textu výslovně konstatované: „Čtvrtá střela (obr. 5), jejíž přední konec jest otupen…" (*Maška 1886*, 164). Důkladná kresba u J. Říhovského však ukazuje šipku stoprocentně zachovanou a ani jeho popis se o poškození nezmiňuje. To tam ale nepochybně bylo, Maška výslovně podotýká, že „na jednom hřebíku[5] jest umělý hluboký zářez" (*Maška 1886*, 164) a podle jeho obrázku šlo o poškození značného rozsahu. Tuto situaci je jistě možno vysvětlovat různě. Osobně bych

[5] Chyba tisku, správně mělo zřejmě být „hřebínku;" tak je u *Kniese* (*1929*, 60), který Maškovy popisy ve zkrácené podobě opsal.

se klonil k tomu, že J. Říhovský mohl pod svým č. 471 kresebně zachytit onu pátou trojbřitou šipku, uváděnou zápisem v inventární knize, o které nevíme vlastně nic. Naprostá shoda obou kusů v délce a v poškození hrotu - zvláště když by domnělý pátý kus pocházel sotva z Čertovy díry, protože nic v početné literatuře či archivních zmínkách nedovoluje spojovat s jeskyní jiné „skýtské" šipky než čtyři bronzové a pátou kostěnou z Maškových výzkumů – je ovšem podivná. Jestliže tomu tak ale přece jen bylo, pak na nejdelší šipku z Čertovy díry zbývá již jen i.č. 60302 (které J. Říhovský uvádí u dvoubřité šipky, svého č. 254, ovšem, opakuji, podle inventáře muzea by hrot s i.č. 60302 měl být každopádně trojbřitý). Jednoznačné řešení problému nesouladu mezi fyzickým stavem, muzejní evidencí a údaji v literatuře – který lze v tomto případě přiléhavě charakterizovat oním shakespearovským „zmatek nad zmatek" – je dnes sotva možné,[6] zvláště když nelze vyloučit, že původnímu stavu ve 20. letech neodpovídá už předválečný zápis v inventární knize. To jsme viděli v případě dvoubřitých bronzových šipek, které musely být v muzeu původně tři a nikoli (podle zápisu) dvě. Za dnešního stavu však musí být zápis chtě nechtě rozhodující. Můžeme tedy uzavřít, že v MZMB původně bylo pět bronzových „skýtských" šipek trojbřitých a jedna dvoubřitá. Z nich čtyři proslulé exempláře pocházely z Maškových výzkumů v Čertovy díře. Pátý trojbřitý exemplář a dvoubřitá šipka se do muzea dostaly možná také z Maškovy sbírky; pak by pocházely nejspíše z prostoru hradiska („ v sedle „pod křížem"… různé předměty bronzové (srpíky, náramky, jehlice, šipky aj. v.) a železné…" – *Maška 1898*, 43), jisté to ovšem není, inventární kniha mlčí. Osud výše zmíněného čtyřbokého kostěného hrotu s tulejkou z Maškových výzkumů v Čertově díře je zcela nejasný a snad do muzea ani nikdy nepřišel; alespoň v inventární knize o něm opět není zmínka.[7]

Další trojbřitá šipka je uložena v NHMW pod inv. č. 45717 a poprvé ji publikoval *Z. Bukowski* (*1977*, 164, tab. XXXVI: 5) jako nález z Kotouče. Šipku konstatovala později také Z. Měchurová ve svém přehledu moravik ve vídeňském muzeu. Uvádí, že je uložena pod lokací „Stramberg-Štramberk, Mähren" a dále: „45717 – bronzová trojbřitá šipka (skýtská ?), koupeno od E. V. Spirutyho." (*Měchurová 1992*, 20). Upřesnila tedy lokalitu. Hrot publikoval s novou kresbou také *J. Říhovský* (*1996*, 138, tab. 28: 474), který ho ovšem umístil opět na Kotouč.

Posledním dochovaným exemplářem je trojbřitá bronzová šipka původem z Kotouče, uložená v SZMO pod i.č. P 6322 (obr. 1: 7b), kam přišla jako součást sbírky E. Chalupy v r. 1970. Publikoval ji *J. Říhovský* (*1996*, 145, tab. 28: 495), znovu šipku nakreslili, příp. pořídili její fotografii v rámci svých studentských prací *P. Popelářová* (*2005*, 33, obr. 21: 12) a *O. Klápa* (*2016*, 63, tab. 6: 14; 14: 8).

Zbývající exempláře jsou dnes ztraceny zřejmě již definitivně. *G. Stumpf* (*1927*, 16) uvádí, že v soukromé sbírce ve Štramberku se nacházejí mj. „drei dreischneidige Pfeilspitzen, " Dvě z nich měly pocházet z Kotouče, třetí již přesnější lokalitu neměla.[8] Jakkoli to přímo neříká, jednalo se o sbírku Š. Hanzelky, dělníka v lomu, který již v 19. stol. spolupracoval s K. J. Maškou. Svou sbírku postoupil v r. 1926 městu Štramberk pro jeho muzeum. Hanzelkovy šipky publikoval poprvé J. Knies mezi jinými bronzovými hroty z temene hradiska (*Knies 1929*, obr. 23, vlevo nahoře; zde obr. 1: 6, první dvě zleva), aniž je ovšem speciálně zmiňuje nebo uvádí jejich původ. Udává jen, že mezi bronzovými nálezy z trati „Brda" (tedy z temene Kotouče) „Častěji vyskytují se šipky různého tvaru, velikosti 3 – 5 cm. Některé mají podobu srdcovitou, jiné jsou opatřeny tulejkou; na konci jsou listovitě rozšířeny nebo střelovitě zakončeny." (*Knies 1929*, 18). Víme však, že jím zobrazené „skýtské" střely pocházejí právě ze sbírky Hanzelkovy. V nejstarším dochovaném inventáři štramberského muzea, s jehož sestavováním se započalo v r. 1956, jsou zaneseny pod č. 370 a 371, je u nich uveden původ a způsob získání, a skica v inventární knize odpovídá Kniesovu vyobrazení (obr. 1: 9). Bohužel pozdější poznámka v inventáři říká, že v r. 1960 byly „ztraceny při exkursi škol," takže

[6] Přesné zjištění inventárních čísel u šipek, vystavených v expozici MZMB by mohlo pomoci jen částečně.
[7] Za možnost seznámit se se zápisy v inventární knize děkuji dr. M. Salašovi.
[8] „Von einem Stücke ist der genauere Fundort nicht mehr bekannt." (*Stumpf 1927*, 16, pozn. 1).

fyzicky již k dispozici nejsou; kromě Kniese je vyobrazil (podle nákresu ve štramberském inventáři) také *Z. Bukowski* (*1977*, tab. X: 6, 7). Stejný původ je vysoce pravděpodobný i u třetí „skýtské" šipky na citovaném Kniesově obrázku (obr. 23, vpravo dole u kopí b/; zde obr. 1: 6, třetí zleva), přestože ve štramberském inventáři z 50. let již nefiguruje. Že v Hanzelkově sbírce byly tři „skýtské" šipky a všechny tři byly před válkou uloženy ve štramberském muzeu, víme jednak od Stumpfa, jednak ze soupisu, pořízeného 17. 1. 1939 jako příloha A k jednání o přemístění předmětů ze štramberského městského muzea a archivu.[9] Další osud třetího hrotu již ale znám není. *Z. Bukowski* (*1977*, 73, tab. X: 5) jej publikoval podle Kniese a jako on jej umístil na Kotouč, aniž by ovšem tušil, že s velikou pravděpodobností jde o ztracený kus ze sbírek štramberského muzea, jehož přesná lokalita nebyla známa. S ohledem na lokální povahu Hanzelkových archeologických aktivit a koneckonců i na právě citovaný zápis z r. 1939 („am Kotoutsch und in der unmittelbaren Umgebung Strambergs…") lze důvodně předpokládat, že tato třetí šipka skutečně pochází ne-li z Kotouče, tedy z jeho blízkého okolí.

Dalších čtyři (?) bronzové šipky byly do r. 1945 v držení místních německých sběratelů (kteří na konci války odešli s německou armádou) a nikdy nebyly publikovány. Dnes jsou již nezvěstné, dochovaly se pouze jejich nákresy a chudé údaje v archivu Archeologického pracoviště (AP) SZMO v Opavě.

První dvě (?) byly uloženy ve sbírce ing. H. Beera. Vznikala v letech 1925 – 1940, kdy byl ředitelem lomu a po r. 1945 přešla jako celek do štramberského muzea, ve zmiňovaném inventáři z padesátých let však šipky již – na rozdíl od jiných předmětů – uvedeny nejsou. V archivu AP SZMO se zachovaly dvě jejich skicy – jedna, pořízená za okupace (Archiv AP SZMO, složka Štramberk, položka 1210) (obr. 1: 5b) a druhá poválečná (Archiv AP SZMO, složka Štramberk, nečíslovaný list) (obr. 1: 5a). Nákresy ukazují hroty stejně dlouhé a celkově dosti podobné, ale přesto se vzájemně lišící - především poměrem délky tulejky a délky trojboké hrotové partie k délce celkové, a do jisté míry i obrysem hlavice. Nezbývá tedy než registrovat dvě šipky. Zvláštní ovšem je, že pokud byly ve sbírce opravdu dvě, jedna byla naskicována za okupace, druhá po osvobození, ale nikdy obě zároveň.

Poslední dva hroty byly nalezeny v době okupace a nacházely se ve sbírce kopřivnického lékaře MUDr. F. Höppa. Z Höppovy sbírky byly po osvobození zachráněny pro Lašské muzeum v Kopřivnici jen trosky, osud kovových nálezů, vč. šipek, není znám. Nejvíce toho víme o trojboké šipce, kterou získal 26. 12. 1942 v hloubce asi 50 cm v narušené kulturní vrstvě u vnitřní strany dnes již odebraného valu na Kotouči sám dr. Höpp. Dochoval se také její nákres (obr. 1: 8), pořízený nálezcem, i ako součást dopisu, kterým se obrátil 28. 12. 1942 s vylíčením nálezových okolností a prosbou o konzultaci na G. Raschkeho. Ten mu dopisem z 31. 12. 1942 jeho domněnku, že jde o skýtský hrot, potvrdil (oba dopisy viz Archiv AP SZMO, složka Štramberk, položka 1217). V seznamu Höppeho sbírky nálezů z Kotouče, který G. Raschke vypracoval 20. 11. 1942 (Archiv AP SZMO, složka Štramberk, položka 1216) tedy šipka ještě nefiguruje. Je tam však uvedeno – jako rubrika 7d) - další pravděpodobně „skýtské" militarium: „Bronzene Pfeilspitze, weidenblattförmig, hohle Tülle, gefunden Juni 1942." V archivu AP SZMO (složka Štramberk, položka 1216) se opět dochovala skica, tentokráte dvojmo – jednak v tužce bez dalších údajů, než že jde o sbírku Höppovu, pořízená jiným německým sběratelem, MUDr. Patutschkou, jednak její pozdější překreslení tuží, provedené již v muzeu a doplněné údaji z Raschkeho seznamu. Podle skicy jde o dvoubřitou šipku s rombickým listem a (nejspíše ulomenou?) tulejí, ve které je asi v polovině výšky šipky otvor (obr. 1: 1).

Ve zmíněném seznamu nalezneme také – jako rubriku 7c) údaj: „Zwei Knochenspitzen

[9] „Der Steinbrucharbeiter Stefan Hanzelka in Stramberg ... Besass eine grosse Sammlung von Bronzen und einigen anderen Funden, die er am Kotoutsch und in der unmittelbaren Umgebung Strambergs im Laufe der Jahre aufgesammelt hatte. Diese Sammlung bestand aus folgenden Stücken …7.) zwei kleine dreischneidige Pfeilspitzen aus Bronze, die eine mit, die andere ohne Schafttülle. Kotoutsch. Skytisch. 8.) Eine kleine dreischneidige Pfeilspitze mit Schfattülle. Fundort unbestimmt. Skytisch." (Archiv AP SZMO, složka Štramberk, položka 23).

Obr. 1. 1 – Štramberk-Kotouč. Dvoubřitá bronzová šipka ze sbírky dr. Höppa. Kopie nákresu v Archivu AP SZMO; 2 – Štramberk. Tři bronzové šipky ze sbírek MZMB. Kopie ilustrace u G. Stumpfa 1927, tab. III: 13; 3 – Štramberk-Kotouč. Jeskyně Čertova díra. Čtyřboký kostěný hrot s tulejí. Kopie ilustrace u K. J. Mašky 1886, obr. na s. 59: 6; 4 – Štramberk-Kotouč. Jeskyně Čertova díra. Čtyři bronzové trojbřité šipky. Kopie ilustrace u K. J. Mašky 1886, obr. na s. 57: 1-5; 5a – Štramberk-Kotouč. Bronzová trojbřitá šipka ze sbírky ing. H. Beera. Kopie nákresu v Archivu AP SZMO; 5b – Štramberk-Kotouč. Bronzová trojbřitá šipka ze sbírky ing. H. Beera. Kopie nákresu v Archivu AP SZMO; 6 – Štramberk. Tři bronzové šipky ze sbírky Š. Hanzelky, později v Městském muzeu ve Štramberku. První dvě zleva: Štramberk-Kotouč - hradisko. Třetí zleva: Štramberk-Kotouč, příp. nejbližší okolí. Podle ilustrace u J. Kniese 1929, obr. 23; 7a – Štramberk-Kotouč. Bronzová „vorvarka" ze sbírek SZMO (Kresba S. Hubálek); 7b – Štramberk-Kotouč. Bronzová trojbřitá šipka ze sbírek SZMO (Kresba S. Hubálek); 8 – Štramberk-Kotouč – hradisko. Trojboká bronzová šipka ze sbírky dr. Höppa. Kopie nákresu v Archivu AP SZMO; 9 – Štramberk-Kotouč - hradisko. Dvě bronzové šipky ze sbírek Městského muzea ve Štramberku, získané ze sbírky Š. Hanzelky. Kopie nákresu v inventární knize někdejšího Městského muzea ve Štramberku. Různá měřítka. Upravili M. Krystyjanová a O. Tomančák

(aus Röhrenknöchen). Von einer nur die Spitze erhalten, von der zweiten das Mittelstück. Wohl eiszeitlich." Podle popisu by se mohlo jednat o „skýtské" kostěné šipky, bohužel se nedochovaly žádné bližší údaje, tím méně nákresy.

Poslední případný kus nutno prozatím zcela odkázat do říše hypotéz. Jde o neoznačený nákres trojbřité šipky na rubu konceptu geologické mapy, uloženého ve sbírkách Vlastivědného muzea v Olomouci, kterému věnoval speciální noticku *J. Skutil* (*1954*). *Z. Bukowski* (*1977*, 74) uvádí, že J. Skutil připouští její možný původ ze Štramberka („Skutil assumes, that the arrow-head had come from, perhaps even from Kotouč"). Skutil však doslova píše: „…… možno-li se např. domnívati, že je východomoravského původu, odkud pocházejí štramberské skýtské nálezy, a to ze slovenského příhraničí, nebyl by ani vyloučen povlárský původ slovenský….". Podle toho tedy hrot se Štramberkem nespojoval. Jde ovšem o takovou jazykovou subtilitu, že se nelze divit, že ji zahraniční badatel interpretoval mylně.

Sumarizace

Jak se vyvíjely dosavadní znalosti o celkovém počtu štramberských „skýtských" šipek? Maška psal konkrétně vždy jen o čtyřech bronzových hrotech z Čertovy díry a podle něho také *I. L. Červinka* (*1902*, 255, obr. 121). G. Stumpf při pokusu o sumarizaci archeologických pramenů z Novojičínska uvádí (*Stumpf 1927*, 16) dvoubřitou šipku a 4 trojbřité šipky v MMZB (šlo pravděpodobně o známé trojbřité šipky z Čertovy díry, jak nasvědčuje ilustrace na tab. III: 13b, srv. výše) a 3 trojbřité šipky „in Stramberger Privatbesitz" (tedy ze sbírky Hanzelkovy). Uvádí dále všeobecně známé Maškovy nálezy bronzových šipek z Čertovy díry („vom Zwergerloch erwähnt Maška „vier dreikantige Bronzepfeilspitzen mit Widerhaken oder mit vermeintlichen Giftloche"; *Stumpf 1927*, 17), kupodivu aniž by se dotkl případného vztahu ke 4 šipkám, které zmiňuje o stránku dříve, i když se nejspíše jednalo o stejné kusy. Dále píše, že Maška nalezl bronzovou šipku na svahu v blízkosti jeskyně Šipka a další bronzové šipky v sedle „Pod křížem", které snad lze srovnávat se šipkami v MZMB („die wohl jenen im mährischen Landesmuseum gleichzustellen sind") (*Stumpf 1927*, 17, 18); to je ovšem údaj velmi vágní, sotva věděl, o které exempláře se jedná. Celkem tedy znal 7 trojbřitých šipek a jednu dvoubřitou, kterou však jako „skýtskou" asi neidentifikoval.

J. Knies (*1929*) vyobrazuje 3 trojbřité šipky z vlastního hradiska, 4 trojbřité šipky a čtyřboký kostěný hrot z Čertovy díry; o jejich spojitosti se „skýtským" milieu se nikde nezmiňuje (srv. výše).

J. Skutil (*1933*, 184-186) uvádí z Kotouče 4 ks „skýtských" šipek z Maškových výzkumů v Čertově díře, uložené v MZMB a z „povrchových nálezů," 3 ks, publikované J Kniesem, bez udání uložení, tedy jako Knies dohromady 7 šipek. Totéž v polském překladu, který je známější než český originál (*Skutil 1936*, 31, 32). Ve svém přehledu nálezů z Novojičínska pak uvádí z Kotouče 3 trojbřité šipky, 4 šipky z Maškových výzkumů v Čertově díře (dohromady opět 7 ks) a další nespecifikované nálezy bronzových šipek odjinud z Kotouče. Vše má být údajně uloženo v MZMB (*Skutil 1934*, 157). Na tomto článku je patrná silná závislost na Stumpfovi a Kniesovi, především ale chybně zařadil 3 hroty ze štramberského muzea do sbírek MZMB. O něco později, ve svém základním německém příspěvku ke „skýtské" problematice, uvádí stejný sumární počet verbis expressis („so dass also vom Kotoutsch 7 Stück von diesen Pfeilspitzen stammen") (*Skutil 1943*, 3). U tohoto počtu – 7 (= 4 + 3) – zůstal i později, jenže Kniesem publikované nálezy, které pocházely ze sbírky Hanzelkovy, spojil s Maškovými výzkumy (Skutil 1957, 119).

Z. Bukowski (*1977*) napočetl dohromady 12 ks bronzových šipek, ve skutečnosti však jen 9 ks – totiž 4 šipky z Čertovy díry, 3 šipky Kniesovy, 1 šipku z vídeňského muzea a dvoubřitou šipku z MZMB, publikovanou kdysi Stumpfem; tu však sám publikoval jako trojbřitou (trojkřídlou) a v popisu nejspíše zaměnil s kusem z jiné lokality (srv. výše). Desátým exemplářem je kostěný hrot z Čertovy díry, který publikoval jako bronzový. Pokud jde o zbylé dva kusy, jeho šipka č. 9 (kresba převzatá od *Stumpfa 1927*) je totožná s šipkou č. 1, i když to

podle ilustrace tak nevypadá (*Bukowski 1977*, 73, tab. X: 1, 9) a konečně domněle nezvěstná šipka č. 11 („11. data are lacking", *Bukowski 1977*, 73) nejspíše nikdy neexistovala - nelze k ní vztáhnout jakékoli hodnověrné zmínky v literatuře či archivech. Představa o ni snad vznikla na základě ev. informace o třetí, za okupace ztracené, šipce ze Štramberka (kterou ovšem nevědomky publikoval podle Kniesovy kresby jako svou šipku č. 5, srv. výše) nebo nepřesného překladu Skutilovy noticky z roku 1954.

J. Říhovský (*1996*) zveřejnil 4 trojbřité šipky z MZMB jako nálezy z Čertovy díry, jako nálezy z kotoučského hradiska pak po 1 bronzové trojbřité z muzeí ve Vídni a v Opavě a 1 dvoubřitou z MZMB. Dohromady tedy také 7 kusů, ovšem v jiné skladbě než J. Skutil. Konečně *O. Klápa* (*2016*) podchytil 4 trojbřité exempláře z Čertovy díry, 3 trojbřité hroty kdysi v muzeu ve Štramberku, po 1 trojbřité šipce z muzeí v Opavě a ve Vídni a dvoubřitou šipku z MZMB. Tu však podle Z. Bukowského interpretoval jako trojbřitou; od téhož autora přejal dvojjedinou existenci nejkratší z Maškových šipek z Čertovy díry a hypotézu o ztracené šipce, u Bukowského 1977 č. 11. Dohromady tedy 12, reálně však jen 10 ks bronzových hrotů; k tomu jako jednoznačně „skýtský" klasifikoval dlouho přehlížený kostěný čtyřboký hrot z Čertovy díry. Nesprávně však na základě Bukowského monografie spojil většinu nálezů „skýtských" šipek ze Štramberka s Maškovými výzkumy; s nimi lze bezpečně spojit toliko nálezy z Čertovy díry - 4 hroty bronzové a jeden kostěný a nelze vyloučit, že z jeho výkopů na temeni Kotouče pochází zbylé dva kusy, původně v MZMB (1 trojbřitý a jeden dvoubřitý).

Shromáždil tak ve své bakalářské práci dosud nevyšší počet „skýtských" šipek (10 bronzových a 1 kostěná), bylo jich ovšem ještě více. Inventura ukázala následující: v MZMB (podle evidence) celkem 5 bronzových trojbřitých šipek (z nich tři nezvěstné) a 1 dvoubřitá; v SZMO 1 trojbřitá; v NHMW 1 trojbřitá; v někdejším městském muzeu ve Štramberku 3 trojbřité (všechny ztraceny); ve sbírce ing. Beera 2 (?) trojbřité (ztraceny), ve sbírce dr. Höppeho 1 trojbřitá (trojboká) a 1 dvoubřitá (obě ztraceny). V téže sbírce snad fragmenty dvou šipek kostěných (ztraceny), z Maškových výzkumů publikovaný čtyřboký kostěný hrot (nezvěstný). Dohromady tedy 13 bronzových trojbřitých šipek, 2 bronzové dvoubřité, 1 čtyřboký kostěný hrot s tulejkou a snad fragmenty dalších 2 kostěných bez tulejky. Dohromady tedy 15 ks bronzových a 1, příp. až 3 kostěné „skýtské šipky" z Kotouče, ev. z jeho nejbližšího okolí.

Nálezové okolnosti

Budeme-li brát dislokaci nálezů „skýtských" šipek *cum grano salis*, pak 4 bronzové šipky a kostěný hrot s tulejkou pocházejí z Čertovy díry, všechny z Maškova výzkumu. Z temene Kotouče pak 2 trojbřité šipky ze štramberského muzea (původně ze sbírky Hanzelkovy), dvoubřitá šipka v MZMB, trojbřitá v SZMO, obě šipky ze sbírky ing. Beera a obě šipky ze sbírky dr. Höppa, příp. z téže sbírky 2 nejisté zlomky šipek kostěných. Pouze do Štramberka (tzn. nejen Kotouč, ale i nejbližší okolí) bychom podle dostupných informací měli lokalizovat pátou trojbřitou šipku z MZMB a rovněž dvoubřitou šipku z jeho sbírek, šipku z vídeňského muzea (která je pod lokalitou „Štramberk" přímo uložena) a šipku ze štramberského muzea, ztracenou za okupace. Ta by teoreticky mohla pocházet i odjinud, ale vše mluví pro dislokaci na Kotouč či do nejbližšího okolí

Pokud jde o bližší nálezové okolnosti, šipky z Čertovy díry byly získány ve vrchní vrstvě v přední části jeskyně blíže vchodu, 30 – 70 cm mocné, z níž pocházejí nálezy datovatelné od neolitu do novověku (*Maška 1886*, 63, 64). Většina hrotů však byla získána jinde na Kotouči. Jde o náhodné nálezy buď z povrchu, nebo z odstraňované kulturní vrstvy, možná též z objektů, zničených postupem prací v lomu. Některé z nich nepochybně pocházejí z opevněného areálu (tedy přímo z hradiska), některé mohly být získány také před valem. O bližších okolnostech jsme však informováni pouze v případě trojbřité (trojboké) šipky ze sbírky dr. Höppeho (srv. výše) a ty neříkají nic více než že byla nalezena v kulturní vrstvě v blízkosti valu, ale uvnitř opevnění, v hloubce asi půl metru.

Datování

Hlavním cílem tohoto příspěvku byla sice inventura šipek, ale bez předběžného, alespoň rámcového datování (verifikaci a upřesnění ponechám specialistům), zejména dosud zcela neznámých exemplářů, se těžko obejde. Pro hroty již dříve známé a vícekrát publikované je možno akceptovat datování O. Klápy, provedené v návaznosti na starší literaturu na bázi typologické analýzy a komparace několika východo- a středoevropských klasifikačních systémů (souhrnně srv. *Klápa 2016*, tab. 1). Ten klade většinu z podchycených štramberských šipek do úseku HD1 jak ho časově chápe (= konec 7. a první polovina 6. stol. př.n.l.). Samozřejmou výjimkou je dvoubřitá šipka z MZMB, kterou traktoval jako trojbřitou. V tomto případě lze ale souhlasit s datováním *J. Říhovského* (*1996*, 103, 104), v zásadě shodně, do úseku HC2-HD1. Pokud jde o zbytek podchycených šipek, svůj hrot č. 24 (*Říhovský 1996*, č. 472; třetí šipka zleva na Maškově klasickém vyobrazení; zde obr. 1: 4, třetí zleva) datuje O. Klápa typologicky do intervalu HD1-2, uvádí však velký počet (24) analogií z Molpíru a menší partie či jednotlivé kusy z dalších hradisek, atakovaných v „době nájezdů" (*Klápa 2016*, 46, 47, tab. 5: 20), takže není důvod, abychom tento exemplář nedatovali do starší části uvedeného rozpětí, tedy před polovinu 6. století, tak jako ostatní štramberské šipky s vysunutou tulejí.

Takové datování však není v žádném případě možné u šipky se skrytou tulejí, uložené v SZMO, kterou už *J. Říhovský* (*1996*, 146) klasifikoval jako typickou pro vekerzugskou skupinu a zejména pohřebiště v Chotíně. Také *O. Klápa* (*2016*, 63, tab. 6: 14) ji datoval do intervalu HD2-3 a mluví o „typu Chotín,"souhlasně s A. Kozubovou, která svou variantu II.2 (k níž můžeme řadit i opavskou šipu) nazývá „variant Chotín" (*Kozubová 2013*, 91). Skutečně, výrazně krátká (cca 2,0 cm) šipka s vysokou (asi ½ délky) trojbokou hrotovou partií, odpovídá v těchto ukazatelích rozhodující většině šipek na chotínském pohřebišti (vysoká hrotová partie, výška střely cca do 2,5 cm; srv. *Dušek 1966*, *passim*); rovněž šikmo seříznutá báze je v opět v Chotíně jeden ze tří běžných způsobů úpravy báze. Hrot je typologicky nepochybně mladší než ostatní publikované šipky ve štramberském souboru (s vysunutou tulejí), v zásadě ne starší než fáze HD 2. Také podle A. Kozubové je těžiště výskytu tohoto typu, který je podle ní v Chotíně hojný, naproti tomu v okolních oblastech zastoupený jen málo, ve 2. polovině 6. stol. př. n. l., i když přetrvává do 1. poloviny následujícího centenia (*Kozubová 2013*, 91).

Pokud jde o ztracené šipky německých sběratelů, nákresy obou trojbřitých šipek ze sbírky ing. Beera jsou si dosti podobné. Obě ukazují exempláře s hlavicí v zásadě trojúhelnou, jenže u nákresu na obr. 1: 5a má obrys spíše vysoké štíhlé homole, kdežto na obr. 1: 5b vysokého rovnoramenného trojúhelníku. V obou případech je válcovitá tulej vysunuta a uvnitř se zdá u skicy na obr. 1: 5b protažena až k počátku trojboké hrotové partie, u obr. 1: 5a to s jistotou nelze říci. Skica z doby okupace na obr. 1: 5b má hlavici užší než čtvrtina délky celého hrotu a báze křidelek se mírně zdvihá, takže svírají tupý úhel s vysunutou částí tulejky. Délka této vysunuté části tvoří nanejvýše čtvrtinu z délky hrotu a trojboká hrotová partie je jen o něco málo kratší. Ve druhém případě (poválečná skica na obr. 1: 5a) se hlavice zdá maličko širší, ale ani její šířka nepřekračuje čtvrtinu délky hrotu. Vysunutá část tulejky však tvoří asi třetinu celkové délky a naopak hrotová partie se zdá mnohem kratší, obnášející ani ne šestinu. Báze křidélek se mírně zvedá stejně jako v prvním případě. Oba exempláře se tak podle skic zdají nejbližší některým variantám typu II.2 podle *Meljukovové* (*1964*, obr. 1), podle typologie *A. Hellmuth* (*2006*) náleží nákres na obr. 1: 5b bezpochyby do skupiny IID, zatímco druhý exemplář kolísá mezi touto skupinou a skupinami IIE a IIF. Budeme-li hledat přibližné analogie, můžeme se obrátit především k největšímu souboru z atakovaných hradisek – smolenickému Molpíru (*Dušek/Dušek 1984*: hroty na tab. 9: 24; 10: 9, 10, 13; 15: 8 (neúplný); 30: 2; 37: 16 (deformovaný); 45: 25, 27, 31(?), 35; 69: 1(?); 83: 18 (neúplný); 90: 22 (s háčkem); 94: 26 (neúplný); 97: 29 (neúplný); 164: 24, 28; 165: 25; *Dušek/Dušek 1995*: hroty na tab. 87: 7; 95: 27 (poškozený); 101: 26 (s háčkem a otvorem?); 130: 18). Analogizování jen podle nákresů je ale ošidné, mj. i proto, že ilustrace v literatuře, v níž hledáme analogie, jsou často příliš malé nebo jinak k tomu účelu nevhodné. Snažil jsem se však především – a podobně

u následujících lokalit – vyloučit kusy, mající buď zřetelně krátkou vnitřní část tuleje nebo bázi křidélek strmě zdviženou či naopak vodorovnou; samozřejmě kusy s oválným obrysem hlavice či spuštěnými křidélky apod. vůbec nepřicházely v úvahu. Z dalších relevantních lokalit – atakovaných hradisek v polském Slezsku, příp. na slezsko-lužickém pomezí - je snad možno hledat analogie na Wicině (*Bukowski 1977*, tab. XXII: 12 (neúplný); XXIII: 13 (neúplný), Strzegomi (*Bukowski 1977*, tab. XVIII: 4 (s háčkem), 6, 10) a snad i v Rzędkowicích – jeskyni „Okienniku" (*Bukowski 1977*, tab. XVI: 8, 9). Jednotlivé kusy by se nalezly možná i na moravských a slovenských lokalitách: Nezamyslice – „Končiny" (*Bukowski 1977*, tab. XII: 2); Chvalčov – hradisko Hostýn (*Čižmář 1995*, obr. 1: 2) nebo hradisko Žibrica (*Stegmann-Rajtár 2002*, obr. 3: 2 (s háčkem). Hledat bychom je mohli i dále na východě, např. Perebikivci, mohyla 2 (*Chochorowski 2014*, obr. 14: 13, 15), ale to by bylo skoro zbytečné. Šipky na obou skicách ze sbírky Ing. Beera tedy můžeme datovat ještě před nástup pozdního halštatu, do „období nájezdů" a bez problémů je synchronizovat s rozhodující většinou šipek již dříve z Kotouče známých.

Totéž platí i pro skicy šipek z Höppeho sbírky, i když analogií se zdá být podstatně méně. Dvoubřitá šipka s ulomenou tulejí s otvorem a s quasi-rombickou hlavicí s největší šířkou v dolní části reprezentuje poměrně řídký typ, protože ve střední Evropě výrazně převládá hlavice s oválným obrysem a pokud už se rombický obrys vyskytne, je největší šířka asymetrického rombu obvykle posunuta do jeho horní poloviny. Tak je tomu i na Východě, kde jsou ale dvoubřité rombické exempláře častější a objeví se i pravidelný kosočtverec. Přece však ke štramberskému kusu můžeme konstatovat alespoň několik málo analogií opět na Molpíru (*Dušek/Dušek 1984*, hroty na tab. 32: 36 (neúplný) a zejména 32: 41, který má i otvor, ale posunutý níže, na rozhraní vysunuté části tulejky a hlavice; tab. 45: 37, hlavice je ovšem spíše oválná a užší; v zásadě oválný tvar hlavice má i dvoubřitá šipka na tab. 10: 11, jež má otvor na tulejce, podobně jako v našem případě, nezvykle umístěn již uvnitř obrysu hlavice; *Dušek/Dušek 1995*, hrot na tab. 45: 24; několik dvoubřitých šipek v prostoru brány IV má obrys hlavice buď oválný, nebo značně užší, který lze klasifikovat spíše jako trojúhelný – tab. 86: 9, 12, 14). Určitou analogií by mohl být také jeden exemplář z Celldömölk-Sághegy (*Chochorowski 2014*, obr. 24A: 21). Vysoko posazený otvor má rovněž jedna z dvoubřitých šipek z Wiciny (*Bukowski 1977*, tab. XXIV: 13), hlavice je však vyloženě oválná. V dolní části situovaná největší šířka rombické, příp. oválné (v takovém případě je asi lépe mluvit o kapkovité) hlavice není snad cizí ani dvoubřitým exemplářům západopodolské skupiny (Perebikivcy, mohyla 2, *Chochorowski 2014*, obr. 14: 1-4, 45, 57), ačkoli přesné analogie k Höppeho šipce jsem nezjistil. Tento moment se objevuje – jakkoliv řídce – také u dvoubřitých šipek dále na východě, např. Aksjutincy – Staršaja mogila (*Meljukova 1964*, tab. 80: 2, 5, 7 – všechny s háčky; *Iljinskaja 1968*, tab. II: 10); Aksjutincy – Stajkin Věrch, mohyla 12 (*Iljinskaja 1968*, tab. X: 11), ačli to není náhodné. Ještě hůře lze hledat analogie pro krátkou trojbokou šipku, nalezenou Höppem 27. 12. 1942, pro niž – je-li nákres přesný - je charakteristická relativně široká a krátká hlavice a dlouhá válcovitá tulej, těsně pod nasazením hlavice snad s otvorem. Hlavice i tulej představují každá asi polovinu délky celého hrotu. Tento rovný podíl délky, a relativně široká hlavice se zdají být výjimkou, obvykle je hlavice mnohem delší a užší, což platí šmahem např. pro trojboké exempláře z Molpíru (*Dušek/Dušek 1984*, passim; *Dušek/Dušek 1995*, passim), ale snad i pro většinu ostatních středoevropských kusů (?). Relativně blízké by jí mohly být dva kusy z kujavského Kamieńce (*Bukowski 1977*, tab. VII: 17, 18), ale publikované fotografie jsou špatně čitelné. Nepoměr mezi délkou hlavice a tuleje je zřejmý i na východě, kde by se našemu exempláři mohly svou metrikou blížit nejspíše trojboké šipky z toulců v hrobech z Repjachovaté Mogily (*Iljinskaja/Mozolevskij/Terenožkin 1980*, obr. 6: 1-3, 5-7; 14: 1).

Dáme-li vše dohromady, tedy spojovat s předpokládaným atakem hradiska - velmi pravděpodobně ještě v době před polovinou 6. stol. př.n.l. a možná již dosti dříve - můžeme všechny bezpečně zjištěné exempláře šipek, kromě hrotu z opavského muzea. Ten je typologicky výrazně mladší a před polovinou 6. stol. by se objevit neměl.

BRONZOVÝ ZÁVĚSEK („VORVARKA“)

Mezi nálezy z Kotouče se nachází i kuželovitý bronzový závěsek, v dolní části zvoncovitě prohnutý, kterým prochází svislý otvor k upevnění (obr. 1: 7a); v ruské literatuře se takový závěsek nazývá „vorvarka.“ Je uložen v SZMO pod inv. č. P 6318 jako součást Chalupovy sbírky a při svém zpracování sbírky ho zachytila už *P. Popelářová* (*2005*, 32, obr. 20: 24), aniž jej ovšem určila (mluví o „koncovém kloboučku na rukovět nože“). Jako „vorvarku“ jej identifikovala teprve na jaře r. 2012 při prohlídce předmětů z Kotouče dr. A. Gawlik z Jagellonské univerzity.

„Vorvarka“je drobná, obvod podstavy nese náznaky hranění, ovšem povrch je hladký. Je pokryta tmavě zelenou hladkou patinou, při okraji podstavy dosti otlučenou, nezdobená. Rozměry: výška = 16 mm, ø vrcholu = 11 mm, ø podstavy = 16 mm, ø otvoru = 5 mm.

Bronzové, řidčeji kostěné, „vorvarky“ jsou častým nálezem v bojovnických hrobech ve vlastní Skýtii, kde byly funkční a někdy možná zároveň ozdobnou součástí výstroje koně a jezdce. Podle *V. A. Iljinské* (*1968*, 135, 136) byly nalézány především u hlav koní, kde zpevňovaly uzly řemenů uzdění, ale také – vždy několik kusů – u hlavic mečů (součást řemínků portepé) a u boků kovových pancířů, vždy po dvou, v poloze, která nasvědčuje tomu, že zakončovaly řemínky, jimiž se stahovaly boky brněné košile. Typický je zvoncovitý či kuželovitý tvar, povrch je buď hladký nebo po obvodu svisle hraněný (*Iljinskaja 1968*, tab. V: 7-10, 16; VII: 13-16; XI: 33, 34; XVII: 19, 20 aj.). Mezi „skýtskými“ předměty v Karpatské kotlině se „vorvarky“ objevují dosud velice málo a na sever a severozápad od ní takřka vůbec ne (srv. *Bukowski 1977* aj.). *J. Chochorowski* (*1985*) je mezi inventářem vekerzugské kultury nezmiňuje. *T. Kemenczei* (*2009*, 54) je označuje jako „kegelstumpfförmiger Bronzeanhänger in der Mitte mit einem Loch“ (ruského termínu neužívá) a uvádí všehovšudy 2 kusy (oba kuželovité, hladké), jeden z „knížecího“ hrobu v Artándu (*Kemenczei 2009*, tab. 4: 7), druhý z koňského hrobu 19 v Szentes-Vekerzugu (*Kemenczei 2009*, tab. 69: 7). Tam ležela „vorvarka“ vedle destičkovitého rozdělovače řemenů uzdy, jejíž součást tvořila. Podotýká, že další exempláře byly nalezeny v několika raněskýtských hrobech v Sedmihradsku, že se objevují také ve skýtských památnících stepní oblasti a že exempláře, nalezené v halštatské mohyle ve Vaskeresztes v Transdanubii jsou datovány do HD1. B. Teržanová vyobrazuje (v textu ji nezmiňuje) drobnou a štíhlou bronzovou „vorvarku“ v hr. 1 z mohyly V ve Stičně (*Teržan 1998*, tab. 6: 4). Konečně J. Skutil vyobrazuje „vorvarku“ („ein bronzener röhrchenförmiger Ansatzstiel“) spolu se šipkami a s bronzovou ozdobou v podobě lidské ruky („eine kleine bronzene Schnalle in der Form einer stilisierten Hand“) (*Skutil 1943*, 3, obr. 1-8) z nálezů M. Kříže z Býčí skály.[10] *O. Klápa* (*2016*, 81) nadhodil možnost, že jako „vorvarka“ mohl sloužit zdobený kostěný předmět z kostrového hrobu 40-A v Chotíně (*Dušek 1966*, 49, tab. V: 23) a sice k upínání toulce k pasu. Vyloučit, že jde o „vorvarku,“ jistě nelze, ale nutno připomenout, že *A. Kozubová* (*2013*, 355) se domnívá, že zoomorfní křížové kování, z něhož O. Klápa interpretaci nálezu vyvozuje, tam nebylo součástí toulce, ale v sekundární funkci ozdoby ohlávky koňského postroje. Buď jak buď, autorka považuje tento hrob za jeden z nejstarších v rámci své první fáze pohřebiště (*Kozubová 2013*, 361), kterou datuje do poslední třetiny/ závěru 7. a první poloviny 6. stol., tedy ještě do „období nájezdů“ (srv. níže).

Datování „vorvarek“ je při jejich jednoduchém tvaru a absenci výzdoby (pokud za ni nepovažujeme hranění) zjevně obtížné již *a priori*; navíc hrobové nálezy na východě naznačují, že časový aspekt jejich chudé typologie je velice slabý, možná nulový (srv. např. přítomnost tří různých typů v mohyle č. 3 na lokalitě Stajkin Věrch u Aksjutinců – *Iljinskaja 1968*, tab. VII). S ohledem na vyloženě nepočetné známé exempláře z Karpatské kotliny a navazujícího území, které lze velkou většinou datovat do fáze HC2, příp. HD1, bude snad nejlépe spojovat

[10] Tento pozoruhodný soubor Křížových nálezů zpracoval a publikoval zcela nedávno J. Chochorowski, který jej interpretoval nejspíše jako pozůstatek skýtského toulce, složeného zde na konci. 6. příp. na přelom 6. a 5. stol. př. n. l; konkrétních příčin depozice mohlo být více (*Chochorowski 2013*, 140-144).

štramberskou „vorvarku“ také se starším horizontem tamějších šipek, souvisejícím s atakem (a velmi pravděpodobně dobytím) hradiska na Kotouči někdy v období „skýtských“ nájezdů na lužickou oikumenu západně od Visly.

ZÁVEŘ

Dospěli jsme *usqe ad mala* – zbývá jen závěrečná rekapitulace. Kolekce 15 bronzových a 1 (a možná až 3) kostěných šipek a 1 bronzové „vorvarky“, kterou inventura ukázala, není vyloženě malá, ale proti nálezům např. z Wiciny a zejména z Molpíru – na obou jdou počty šipek do stovek (srv. např. *Chochorowski 2014*, pozn. 36) – vypadá dosti uboze. Vzhledem k tomu, že hradisko na Kotouči (vč. jeskyně Čertova díra, která byla svým způsobem jeho součástí) je dnes těžbou již prakticky zničeno, lze předpokládat, že jistě mnohem více kusů zmizelo bez povšimnutí a alespoň nějaké registrace.

I v tomto nevelkém souboru je však možno shledat dva časové horizonty – takřka všechny šipky a spolu s nimi nejspíše i „vorvarku“ lze datovat do období HC2-HD1, ale šipka uložená v opavském muzeu je mladší, „chotínského“ typu; datování až do intervalu HD2-3 je celkem nepochybné. To naznačuje možnost, že Kotouč byl (znovu?) osídlen také v pozdním halštatu, čemuž by nasvědčovaly i některé kovové nálezy, zejména několik dosud většinou nepublikovaných exemplářů kruhového šperku[11](v keramice ovšem osídlení z úseku HD2-3 na lokalitě dosud prokázáno není). To však již s naším tématem přímo nesouvisí.

Zbytek kolekce lze nejpravděpodobněji interpretovat jako indicii pro dobytí hradiska v rámci (nejspíše několika vln) nájezdů z Karpatské kotliny směrem na severozápad, Pomoravím na lužickou oikumenu západně od Visly. Toto „období nájezdů“ trvalo nejméně několik desetiletí, v intervalu od konce 7. stol. př. n. l. do poloviny a snad až do 3. čtvrtiny 6. století př.n.l. (*Chochorowski 2014*, 41). Jeho problematiku jako celku, především z hlediska úlohy vlastního kočovnického elementu, analyzoval zcela nedávno podrobně *J. Chochorowski* (*2014*, zejm. 32-43). V krátkém heuristickém příspěvku jako je tento není potřebné se k tomu obsáhleji vracet. S jeho závěry se v principu ztotožňuji, pouze hlavní trasu náporu na dnešní Dolní Slezsko bych z Pomoraví vedl na rozdíl od něj nejspíše Ramzovským sedlem (srv. také *Janák 2008*, 41; *2012*, 70).[12]

Zde chci jen podotknout, že i situace na Kotouči odpovídá v hlavních rysech představě o nájezdech, kterou J. Chochorowski sugestivně vylíčil na bázi zásadních zjištění z Wiciny (*Chochorowski 2014*, 32, 35, 36). „Skýtské“ šipky na Kotouči byly nalezeny jak uvnitř opevněného prostoru (a snad i před ním), tak také v Čertově díře, což byla těžko přístupná jeskyně ve strmé jižní stěně vrchu asi 25 m pod jeho okrajem a 120 m nad úpatím (srv. *Maška 1882*, 33; *1886*, 58), přirozený úkryt obyvatel v případě přepadení. V obou případech některé hroty nesou stopy otupení nárazem na tvrdý podklad. Vzácný, takřka raritní nález „vorvarky“ – jejíž současnost s korpusem šipek s vysunutou tulejí není ovšem jednoznačná[13] – sugeruje

[11] Jde o náramky, jejichž ukončení je modelací či ornamentem utvářeno do podoby hadí hlavičky a nákrčníky, které s nimi ornamentací nepochybně souvisejí. Ukončení náramků v podobě hadích hlaviček v území na sever a severozápad od Karpatské kotliny a na západ od Visly není – s výjimkou zlatého náramku z witaszkowského pokladu (*Bukowski 1977*, tab. XXIII: 2), což je ovšem fenomén extra classes a – snad – jednoho zlomku náramku z Býčí skály (*Parzinger/Nekvasil/Barth 1995*, tab. 13: 126) vůbec známo, takže štramberská kolekce je v tomto smyslu unikátní. Nejvýraznější kus v ní, původem ze Ženklavy, tedy z nejbližšího okolí Kotouče (s nímž katastr Ženklavy od jihu hraničí), jsem především s ohledem na podobnost ukončení s provedením hadích hlaviček na vekerzugském náramku z Kunszentmártonu (*Chochorowski 1985*, obr. 11: 7) považoval ještě nedávno za import z jihu (srv. *Janák 2012*, obr. na s. 70). Po zjištění dalších kusů a pozoruhodné variability v aplikaci zmíněného motivu se nově přikláním spíše k možné existenci pozdně halštatské lokální dílny na Kotouči, která spojovala výzdobné elementy z Karpatské kotliny (vekerzugské) s domácími, ev. severními. Vlivy vekerzugské kultury ve směru na sever a severozápad jsou nepochybné. Otázkou je, jak jsou silné a jakou povahu vlastně mají (srv. např. *Romsauer 1993*, 21, 22; *Čižmář 1995*, 214 aj.).

[12] K významu průsmyků Hrubého Jeseníku pro severojižní komunikaci v pravěku srv. *Janák 2008*, pozn. 12; *2009*, 19-21.

[13] Budeme-li předpokládat mladší horizont halštatského osídlení z horizontu po „období nájezdů,“ který byl v kontaktech – a možná dosti intenzivních – s vekerzugskou kulturou, nemůžeme ovšem vyloučit spojení „vorvarky“ s ním.

přítomnost (jízdního) bojovníka se skýtskou výstrojí (na rozdíl od šipek dosud nikoho nenapadlo spojovat „vorvarky" s místní populací). Je také třeba připomenout nálezy lidských pozůstatků, které nelze přesněji datovat, nesouvisejí však s paleolitickým osídlením. Tak za okupace měl být na povrchu hradiska nalezen ramenní kloub (*Jisl, Soupis*, rubrika 493). Daleko důležitější je však dosud opomíjené sdělení K. J. Mašky, který nalezl pozůstatky pobitých (?) mladých jedinců jak v Čertově díře, tak na okraji temene nad ní (*Maška 1882*, 3),[14] tedy na jižním okraji hradiska. Skutečnost, že tyto výmluvné antropologické nálezy nebyly zjištěny pouze v jeskyni (z níž pocházejí stopy přítomnosti lidí od neolitu do novověku a v důsledku toho by se mohlo uvažovat o nějakých blíže nespecifikovatelných kultovních aktivitách), rozhodně nevylučuje, spíše posiluje představu, že především právě na přístupu k Čertově díře a v úkrytu samém se mohl odehrát poslední akt tragedie halštatského hradiska, masakr bezbranných obětí, podobný masakru z Molpíru nebo Wiciny, i když indicie pro něj nejsou zdaleka tak přesvědčivé.

Širší důsledky úspěšného útoku na hradisko (který mám za jistý) nelze jednoznačně specifikovat. Prozatím se zdá, že enkláva v zázemí hradiska končí ve stupni HD1, tedy nepřežila cca. polovinu 6. stol., alespoň v ní dosud není po osídlení z HD2-3 stopy. Nicméně počítáme-li – po případné cézuře, jejíž délku momentálně nelze ani odhadovat – s existencí pozdně halštatského horizontu osídlení na Kotouči (srv. výše), je existence nějakého osídlení v zázemí pravděpodobná. Jinak jsem se k problematice nájezdů v širším kontextu vyjádřil v posledních letech dvakrát, je zbytečné se o tom znovu rozepisovat. K tomu, co jsem publikoval (*Janák 2008*, 40-42; *2012*, 69, 70), bych jen doplnil, že absence jakýchkoli „skýtských" pozůstatků na lokalitě tak široce a intenzivně prozkoumané jako je Chotěbuz – Podobora, bude snad možno vysvětlit tím, že hradisko nebylo v kritické době osídleno. Podle O. Tůmy po první etapě osídlení (HB2-3 až HC1a) násilně zaniklo a příkop byl zasypán. Během úseku HC2-HD1 byla fortifikace obnovena a podruhé, opět násilně, zaniklo hradisko někdy v etapě HD2-3 (*Tůma 2008*, 99 a *passim*). *Secundo*: prozatím nevidím důvod, abych měnil své přesvědčení, že Skýtové s výjimkou (vícenásobného?) tahu Oderskou (Moravskou) branou zasáhli Horní Slezsko jen okrajově. Nemohu však pominout pozoruhodnou, v relevantní literatuře dosud neznámou, zmínku Schirmeisenovu (bohužel neudává zdroj) o nálezech „skýtských" šipek v okolí Raciborze (*Schirmeisen 1943*, 64), i když ani v archivních ani ve hmotných pramenech jsem nezjistil nic, co by ji mohlo podpořit. Schirmeisenův údaj je interesantní také proto, že by se nejspíše mohl vztahovat k lužickému hradisku v Łubowicích. J. a E. Chochorowští, kteří léta na hradisku vedli výzkum, zde ničivý „skýtský" atak také nevylučují (*Chochorowski/Chochorowska 2006*, 34). Ovšem žádné „skýtské" nálezy odtud prozatím známy nejsou.

LITERATURA

Adamusová 2016 – K. Adamusová: Kotouč u Štramberka v době halštatské. Rkp. diplomové práce. Slezská univerzita v Opavě, Opava 2016.

Bukowski 1977 – Z. Bukowski: The Scythian influence in the area of Lusatian culture. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, 378 s.

Červinka 1902 – I. L. Červinka: Morava za pravěku. Musejní spolek 1902, 368 s.

Čižmář 1995 – M. Čižmář: Zu Einflüssen des Karpatenbeckens in Mähren in der späten Hallstattzeit. Pravěk NŘ 5, 1995, 209-215.

Dohnal 1988 – V. Dohnal: Opevněná sídliště z doby popelnicových polí na Moravě. Kroměříž 1988, 120 s.

Dušek 1966 – M. Dušek: Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Archaeologica Slovaca Fontes 6. Bratislava 1966, 174 s.

Dušek/Dušek 1984 – M. Dušek/S. Dušek: Smolenice – Molpír. Befestigter Fürstensitz der Hall-

[14] „An Menschenresten wurden hier (scil. v Čertově díře, pozn. aut.) und auf dem Scheitel oberhalb der Höhle nur wenige Bruchstücke von Kiefern, Schädeldecken und Extremitätenknochen junger Individuen gefunden; sie zeigen Spuren einer gewaltsamen Zertrümmerung."

stattzeit I. Nitra 1984, 375 s.
Dušek/Dušek 1995 – M. Dušek/S. Dušek: Smolenice – Molpír. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit. II, Nitra 1995, 203 s.
Hellmuth 2006 – A. Hellmuth: Smolenice – Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die hallstattzeitlichen Siedlungen nördlich und südlich der mährischen Pforte. Slovenská archeológia 54/2, 2006, 191-208.
Chochorowski 1974 – J. Chochorowski: Bemerkungen über die Chronologie der Pfeilspitzen skythischen Typ sim Nordteil von Mitteleuropa. Prace Archeologiczne 18. Kraków 1974, 161-182.
Chochorowski 1985 – J. Chochorowski: Die Vekerzug – Kultur. Charakteristik der Funde. Prace Archeologiczne 36, Kraków 1985, 162 S.
Chochorowski/Chochorowska 2006 – J. Chochorowski/E. Chochorowska: Łubowice. Pradziejowa warownia nad Odrą. Archeologia Żywa 3, 2006, 22-34.
Chochorowski 2013 – J. Chochorowski: Scytyjskie znaleziska w jaskini Býčí skála. In: J. Kolenda/A. Mierzwiński/S. Moździoch/L. Żygadło (eds.): Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze, w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów. Wrocław 2013, 125-148.
Chochorowski 2014 – J. Chochorowski: Scytowie a Europa Środkowa – historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 35, 2014, 9-58.
Iljinskaja 1968 – V. A. Iljinskaja: Skify dneprovskogo lesostepnogo levoberežja (kurgany Posulja). Kiev 1968, 267 s.
Iljinskaja/Mozolevskij/Terenožkin 1980 – V. A. Iljinskaja/B. N. Mozolevskij/A. I. Terenožkin: Kurgany VI v. do n. e. u s. Matusov. In: Skifija i Kavkaz. Sbornik naučných trudov. Kiev 1980, 30-63.
Janák 2008 – V. Janák: Periodizace slezského pravěku v ohledu obecně historickém a její problémy. In: D. Gawrecki (ed.): K periodizaci dějin Slezska, Opava 2008, 25-45.
Janák 2009 – V. Janák: Evropská dimenze slezských dějin – pravěk. In: Z. Jirásek (ed.): Evropská dimenze slezských dějin. Opava 2009, 9-30.
Janák 2012 – V. Janák: Slezsko v pravěku. In: Z. Jirásek/R. Antonín/M. Čapský/V. Janák/P. Kouřil/D. Prix: Slezsko v dějinách českého státu. I. Od pravěku do roku 1490. Praha 2012, 18-93, 438-489.
Jisl 1969 – L. Jisl: Púchovská kultura a otázka dalšího osídlení Moravské brány. Časopis Slezského muzea, série B17, 1968, 1-23.
Jisl, Soupis – L. Jisl: Soupis archeologických nalezišť a nálezů ve Slezsku, nedatovaný rukopis, uložený v archivu Archeologického pracoviště Slezského zemského muzea v Opavě.
Kemenczei 2009 – T. Kemenczei: Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe. Budapest 2009, 410 s.
Klápa 2016 – O. Klápa: „Skýtské" nálezy na Moravě. Rkp. bakalářské práce. Slezská univerzita v Opavě. Opava 2016, 129 s.
Knies 1929 – J. Knies: Pravěké nálezy ve Štramberku. Štramberk 1929, 105 s.
Kozubová 2013 – A. Kozubová: Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. Vyhodnotenie. Bratislava 2013, 453 s.
Maška 1882 – K. J. Maška: Ueber den diluvialen Menschen in Stramberg.[15] In: Bericht über die II. Versammlung Österreichischer Anthropologen und Urgeschichtsforschern am 12., 13. und 14. August 1881 zu Salzburg. Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 12 (N. F. 2), Wien 1882, 1-79, na s. 32-38.

[15] Původní otištěná přednáška název neměla, je pozdější a konvenční, ale objevuje se např. již u *Kniese 1929*, 93, také u *Bukowského 1977*, 310 aj.

Maška 1886 – K. J. Maška: Pravěké nálezy ve Štramberku. Příspěvek ku poznání moravské vlasti. Část II. Jeskyně „Čertova díra." Časopis Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci, 1886, 57-65, 119-123, 163-174.

Maška 1898 – K. J. Maška: Z pravěku Kravařska. In: Moravské Kravařsko (politický okres novojický). Příbor 1898, 39-49.

Meljukova 1964 – A. I. Meljukova: Vooruženije Skifov (Archeologija SSSR. Svod archeologičeskich istočnikov D 1-4). Moskva 1964.

Měchurová 1992 – Z. Měchurová: Archeologické nálezy z Moravy ve sbírkách prehistorického oddělení Přírodovědeckého muzea ve Vídni. Zprávy České archeologické společnosti při ČSAV, Supplément 13. Praha 1992, 24 s.

Parzinger/Nekvasil/Barth 1995 – H. Parzinger/J. Nekvasil/F. E. Barth: Die Býčí skála Höhle: ein hallstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren. Mainz am Rhein 1995, 275 S.

Podborský 1970 – V. Podborský: Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit, Brno 1970, 237 s.

Popelářová 2005 – P. Popelářová: „Chalupova sbírka" z Kotouče u Štramberku. Rkp. ročníkové práce. Slezská univerzita v Opavě. Opava 2005.

Romsauer 1993 – P. Romsauer: Nové nálezy vekerzugskej skupiny z Nitry. Slovenská archeológia 41/1, 1993, 5-39.

Říhovský 1996 – J. Říhovský: Die Lanzen-, Speer- und Pfeilspitzen in Mähren. Prähistorische Bronzefunde V/2. Stuttgart 1996, 168 S.

Schirmeisen 1943 – K. Schirmeisen: Vorzeit des Mähr.- Ostrauer Raumes, Mährisch Ostrau 1943, 91 S.

Skutil 1933 – J. Skutil: Skýtské památky moravskoslezské. Věstník Matice Opavské 38, 1933, 182-187.

Skutil 1934 – J. Skutil: Soupis předhistorických nálezů z Kravařska. Kravařsko IV, 1934, 151-160.

Skutil 1936 – J. Skutil: Znaleziska scytyjskie z Moraw i Śląska czeskiego. Przegląd Archeologiczny 5, 1936, 70-73.

Skutil 1943 – J. Skutil: Skythische Funde aus Mähren. Zeitschrift des Mährischen Landesmuseums, N.F. 5, 1943, 2-13.

Skutil 1954 – J. Skutil: Zapomenutý skýtský nález z východní Moravy? Sborník SLUKO, oddíl B, I/1951-1953. Olomouc 1954, 177.

Skutil 1957 – J. Skutil: Ještě ke skýtským nálezům z Moravy. Vlastivědný věstník moravský 12, 1957, 119-122.

Stegmann-Rajtár 2002 – S. Stegmann-Rajtár: Bronzové hroty šípov z doby halštatskej z hradiska Žibrica. Študijné Zvesti AÚ SAV 35, 2002, 45-52.

Stumpf 1927 – G. Stumpf: Die Vor- und Frühgeschichte des Kuhländchens. In: Festschrift zum 1. Kuhländler Heimatfest in Neu-Titschein, August 1927. Neu-Titschein 1927, 7-24.

Šikulová/Zápotocký 2010 – V. Šikulová/M. Zápotocký: Raně eneolitický měděný pektorál z vrchu Kotouče u Štramberka. Archeologické Rozhledy 62, 2010, 395-428.

Teržan 1998 – B. Teržan: Auswirkungen des skythisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes. In: B. Hänsel/J. Machnik (eds.): Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe. München – Rahden/Westfalen 1998, 511-560.

Tůma 2008 – O. Tůma: Výzkum halštatského hradiště Chotěbuz – Podobora v letech 1991 a 2004. Rkp. diplomové práce. Slezská univerzita v Opavě. Opava 2008.

RESUMÉ

"Scythian" militaria from Kotouč u Štramberka and its nearest surroundings

The current literature dealing with the prehistoric settlement of Kotouč u Štramberka, with regard to its specific status in the prehistoric long-distance communication, is very rich. Nevertheless, not only complex processing of the Hallstatt period at the site is absent, we also miss a list of Hallstatt finds. "Scythian" militaria, almost exclusively arrowheads, are the best known. First were published by K. J. Maška from his investigations in the cave of Čertova díra (1886) – they were four three-edged bronze arrowheads which he correctly connected with arrowheads from tumuli in southern Russia and a four-sided bone point which he left (and other investigators long after him) without more precise classification. In the 1920s, three other three-edged bronze arrowheads from the hilltop of Kotouč were published (*Knies 1929*); they were transferred from a private collection to the collection of the museum in Štramberk. A double-edged arrowhead from the collection of the Moravian Museum in Brno was also published (*Stumpf 1927*), but it was not identified as "Scythian" for a long time. J. Skutil used the 7 three-edged arrowheads from Kotouč in his articles written in Czech and other languages dealing with the "Scythian" interference in Moravia. The number of "Scythian" arrowheads from Štramberk was increased by Z. Bukowski in his fundamental monograph on the Scythian interference in the territory of the Lusatian cultural complex (*Bukowski 1977*) as he added other three-edged bronze arrowhead deposited in the Naturhistorisches Museum in Vienna. The new exemplars which he mentioned, however, were just a result of a misunderstanding – he interpreted a double-edged arrowhead previously published by G. Stumpf as a three-edged example; he published the four-sided bone point from Maška's investigation as a three-edged bronze example; he published the same three-edged bronze arrowhead from the cave of Čertova díra twice; he also published a reportedly missing arrowhead on which we do not have any information whatsoever, so it probably never existed. Another three-edged arrowhead – this one from the collections of the Silesian Museum in Opava – was added by *J. Říhovský* (*1996*) in the relevant volume of the Prähistorische Bronzefunde edition; it is where he clearly connected the double-edged arrowhead from Brno with "Scythian" finds for the first time. He completely published – with new illustrations – only those "Scythian" arrowheads which he had physically found; they were not all known exemplars so their total number was only 7 (like with J. Skutil, only in different composition). *O. Klápa* (*2016*) has made the last attempt until now to collect the published Štramberk arrowheads in a noteworthy bachelor work at the Silesian University. He has collected the highest number so far, however, he has – obviously – also accepted the mistakes of the previously published literature. He has recorded 12, actually only 10 bronze points (9 three-edged and 1 double-edged interpreted as a three-edged example); in addition, he has also classified the long ignored Maška's bone point from the cave of Čertova díra as clearly "Scythian". The previously published literature also contains numerous discrepancies regarding dislocation and origin of the points; most often, the majority of them are related to Maška's investigations at Kotouč, although only some of them can be connected to those investigations – we can be sure only about the finds from Čertova díra, i. e. 4 bronze points and 1 bone point. We cannot exclude, however, that two other bronze exemplars (1 three-edged and 1 double-edged), originally deposited in the museum in Brno, come from his excavations on the hilltop of Kotouč.

The author has attempted to make a critical examination of the previously published data related to the number, dislocation or find situations of the "Scythian" arrowheads from Štramberk. He has also completed it with other, previously unknown, "Scythian" bronze points – 3 three-edged and one double-edged – from old collections of German amateurs which have been missing since 1945 but their drawings have been preserved in the Archive of the Archaeological Department of the Silesian Museum in Opava. The previously unknown finds include a bronze "vorvarka" (a pendant fixing knots, part of a rider warrior's typical equipment), originally from the collection of E. Chalupa, which was identified by

A. Gawlik in the collections of the Silesian Museum in Opava in 2012. A note in the list of F. Höpp's collection from 1943 does not exclude existence of two fragments of "Scythian" bone arrowheads with common shapes (i. e. without sockets); unfortunately, their drawings have not been preserved. Thus, the general inventory has proved that from Kotouč or its nearest surroundings, we have registered the following: 5 three-edged bronze arrowheads (Figure 1: 2, third from the left; 1: 4) and 1 double-edged (Figure 1: 2, middle) in the Moravian Museum in Brno; 1 three-edged (Figure 1: 7b) and 1 "vorvarka" (Figure 1: 7a) in the Silesian Museum in Opava; 1 three-edged arrowhead in the Naturhistorisches Museum in Vienna (*Bukowski 1977*, tab. XXXVI: 5); 3 three-edged exemplars (Figure 1: 6, 9) in the former town museum in Štramberk; 2 three-edged come from the collection of H. Beer (Figure 1: 5a, 5b), 1 three-edged comes from the collection of F. Höpp (three-sided – Figure 1: 8) as well as 1 double-edged (Figure 1: 1). Fragments of two bone arrowheads might come from the same collection, a four-sided bone point was published from Maška's investigations (Figure 1: 3). Thus, there are 13 three-edged bronze arrowheads, 2 double-edged bronze arrowheads, 1 four-sided bone point with a socket and possibly fragments of two other bone exemplars without sockets. Altogether, there are 15 bronze and 1 or maybe 3 bone "Scythian" arrowheads and a "vorvarka". Most of these objects are missing today, only three bronze arrowheads can be found in the museum in Brno, one is in Vienna and one in Opava; then there is also a "vorvarka".

Majority of the arrowheads have projecting sockets and on the basis of typology, they can be dated within the interval between the end of the 7th and the first half of the 6th century BC, i. e. stage HD1 or HC2-D1; the "vorvarka" must probably be dated in the same interval. The arrowhead from the museum in Opava, however, has a hidden socket and it should be dated to the second half of the 6th century BC, in stage HD2-3. The older set of finds should be related to the devastating attack on the hillfort in the period characterized by "Scythian" campaigns coming from the Carpathian Basin northwestwards, to the territory of the Lusatian Culture. The idea of a successful campaign ending in a massacre is supported by the note of *K. J. Maška* (*1882*) on remains of probably killed (fractured skulls, jaws, long bones) young individuals which he had found in Čertova díra (a natural shelter – hardly accessible cave in a steep rock wall approx. 25 m under the southern edge of the hillfort and 120 m above the foothill of Kotouč) as well as on the edge of the hilltop above it. Those expressive anthropological remains however, cannot be dated more precisely, although they were clearly post-paleolithic. The arrowhead with a hidden socket suggests existence of a younger, late Hallstatt settlement of Kotouč (re-settlement after a break?), which is also supported by some other metal finds, especially a specific circular jewel, so existence of a late Hallstatt metal founding workshop cannot be excluded. Contemporary pottery, however, has not been identified among the finds from Kotouč and late Hallstatt settlement has not been known from its catchment area either.

Caption

Figure 1. 1 – Štramberk-Kotouč. A double-edged bronze arrowhead from the collection of Dr. Höpp. Copy of a drawing from the Archive of AD of the Silesian Museum in Opava. 2 – Štramberk. Three bronze arrowheads from the collections of the Moravian Museum in Brno. Copy of the illustration from *G. Stumpf 1927*, tab. III: 13; 3 – Štramberk-Kotouč – Čertova díra cave. A four-sided bone point with a socket. Copy of the illustration from *K. J. Maška 1886*, fig. on page 59: 6; 4 – Štramberk-Kotouč – Čertova díra cave. Four three-edged bronze arrowheads. Copy of the illustration from *K. J. Maška 1886*, fig. on p. 57: 1-5; 5a – Štramberk-Kotouč. A three-edged bronze arrowhead from the collection of Ing. H. Beer. Copy of the drawing in the Archive of AD of the Silesian Museum in Opava; 5b – Štramberk-Kotouč. A three-edged bronze arrowhead from the collection of Ing. H. Beer. Copy of the drawing in the Archive of AD of the Silesian Museum in Opava; 6 – Štramberk. Three bronze arrowheads from the collection of Š. Hanzelka, later the Town Museum in Štramberk. First

two from the left: Štramberk-Kotouč – hillfort. Third from the left: Štramberk-Kotouč or its nearest surroundings. According to the illustration from *J. Knies 1929*, obr. 23; 7a – Štramberk-Kotouč. A bronze "vorvarka" from the collections of the Silesian Museum in Opava (Illustration by S. Hubálek); 7b – Štramberk-Kotouč. A three-edged bronze arrowhead from the collections of the Silesian Museum in Opava (illustration by S. Hubálek); 8 – Štramberk-Kotouč – hillfort. A three-sided bronze arrowhead from the collection of Dr Höpp. Copy of the drawing in the Archive of AD of the Silesian Museum in Opava; 9 – Štramberk-Kotouč – hillfort. Two bronze arrowheads from the collections of the Town Museum in Štramberk gained from the collection of Š. Hanzelka. Copy of the drawing in the inventory book of the former Town Museum in Štramberk. Various scales. Edited by M. Krystyjanova and O. Tomančák

Translated by Viera Tejbusová

doc. PhDr. Vratislav Janák, CSc.
Ústav archeologie FPF Slezské univerzity v Opavě
Masarykova 37, 746 01 Opava, Česká republika
vratislav.janak@fpf.slu.cz

GULÁŠ ČI STEHIENKO? ZVIERACIE KOSTROVÉ ZVYŠKY Z HALŠTATSKÝCH MOHÝL V DUNAJSKEJ LUŽNEJ-NOVÝCH KOŠARISKÁCH AKO DOKLAD MÄSITEJ STRAVY?

Petra KMEŤOVÁ

„S mäsom
keď sa stretnem s čerstvým mäsom
je mi celkom jedno, kde som.
K chutnému stehnu
slinky sa zbehnú,
v dutine ústnej skrátka raj,
naozaj, naozaj.
...
Ktovie koľko pojem
ovarových kolien,
pre bravčové pliecko
zradil by som všecko,
pre hovädzí móčing
aj do hrobu skočím.
Občas mám zlý sen,
bezmäsitý deň.“
Milan Lasica: Mäso. In: Milan Lasica, Július Satinský, Jaroslav Filip: Sťahovaví vtáci (LP), 1990.

KMEŤOVÁ, Petra. Stew or thigh? Animal skeletal remains from the Early Iron Age barrows in Dunajská Lužná-Nové Košariská as an evidence of meat dishes? Paper is focused on osteological animal remains from Early Iron Age barrows in Dunajská Lužná-Nové Košariská, SW Slovakia. Since the archaeozoological material from these graves was quite well recorded and analysed in detail only a few years after the excavations, it represents a good subject of the research of animal grave offerings and the Early Iron Age burial rites. Based on their character and placement in the graves, the possibilities of their interpretation as the remains of several meat dishes are investigated.

Keywords: Early Iron Age, North-East Alpine region, barrows, animals, dishes;

Kľúčové slová: staršia doba železná, severovýchodoalpská oblasť, mohyly, zvieratá, jedlo;

ÚVOD

Strava je elementárnou súčasťou života. V ľudskej spoločnosti však nemá len funkciu zaháňania hladu a dodania výživy telu. Poskytuje aj gurmánsky zážitok a v neposlednom rade nadobudla významný spoločenský rozmer (*Gramsch 2005*, 48). Miesto, ktoré malo jedlo v živote človeka a živých komunít, prešlo, v súlade s vývojom viery v posmrtný život a pohrebných zvyklostí, aj do pohrebného rítu. Či už vo forme karu pre pozostalých, alebo výbavy pre zomrelého. Zdá sa, že strava mala nezanedbateľný význam aj v pohrebnom ríte spoločnosti doby halštatskej. V severovýchodoalpskej halštatskej oblasti však o nej

zatiaľ vieme len veľmi málo. Pri odkrývaní pohrebísk chýba systematický archeobotanický výskum, zvyšky rastlín v hroboch sú nachádzané väčšinou len náhodne, ak boli obzvlášť výrazné (napríklad *Pichlerová 1969*, 21; *Rebay 2002*, 99, 100). Chemické analýzy obsahu nádob a hrobov chýbajú. Kostrové zvyšky zvierat preto predstavujú viac-menej jediný primárny prameň súvisiaci so stravou. Napriek tomu je zvyškom zvierat z hrobov tohto regiónu zatiaľ venovaná pomerne malá pozornosť. Prirodzene, nemuselo ísť len o potravu, telá a časti tiel zvierat mohli byť využité aj za iným účelom. Tento príspevok chce upozorniť na známe nálezy a ich menej známe detaily, ako aj na možnosti ich interpretácie, ktorým v literatúre dosiaľ nebola venovaná adekvátna pozornosť.

Mohyly z Dunajskej Lužnej-Nových Košarísk patria k najvýznamnejším pamiatkam staršej doby železnej v severovýchodoalpskej oblasti. Dôvodov je viacero: z mohylníka boli preskúmané všetky mohyly viditeľné na povrchu, výsledky výskumu boli promptne vyhodnotené a pomerne komplexne publikované, dokonca boli realizované viaceré prírodovedné analýzy (*Pichlerová 1969*). Informácie zistené z tohto výskumu sú v archeologickej spisbe často využívané a pertraktované, a to nielen preto, že ide o zaujímavé výsledky. Tento prístup je v kontraste s väčšinou výskumov halštatských mohýl v severovýchodoalpskej oblasti, realizovaných v druhej polovici 20. storočia. Tieto sú dodnes publikované len vo forme viac či menej stručných predbežných správ. Z rovnakého dôvodu sú mohyly z Nových Košarísk významné aj z hľadiska výskumu zvieracích kostrových pozostatkov. Ich detailnú analýzu a vyhodnotenie publikoval *C. Ambros* (*1975*). Ďalšie podrobne zdokumentované, analyzované a publikované[1] archeozoologické nálezy z dominantných mohýl východoalpskej halštatskej oblasti sú však skôr výnimkou (*Pucher 2003*; *Rebay 2002*; *Vörös 1993*). V prípade väčšiny odkrytých mohýl boli výsledky archeozoologickej analýzy, ak bola vykonaná, publikované len stručne (napr. *Golec 2005*, 93-140, hl. 99; *Vadász 1986*) alebo vôbec. Z mohýl v Nových Košariskách bol vyhodnotený a publikovaný osteologický materiál zo všetkých preskúmaných mohýl. Možno teda sledovať ukladanie zvyškov zvieracích tiel v kontexte celého (preskúmaného) mohylníka.

ARCHEOZOOLOGICKÉ NÁLEZY Z MOHÝL V DUNAJSKEJ LUŽNEJ

Zvieracie zvyšky (*Ambros 1975*) boli zistené v štyroch z piatich mohýl: 1, 3, 4 a 6, pričom jediná mohyla, v ktorej sa nezistili (2), bola narušená rozsiahlym sekundárnym zásahom (*Pichlerová 1969*, 31, 32). Predstavujú predovšetkým kosti zvierat – zvyšky z rôznych častí tiel – a škrupiny vtáčích vajíčok. Zostava zvieracích druhov bola pestrá, zastúpené boli domáce aj divé zvieratá. Najfrekventovanejšie boli zvyšky hovädzieho dobytka, pochádzali zo všetkých štyroch mohýl v pomerne vysokom počte. Početnými boli aj pozostatky ovce a ovce/kozy[2] a ošípanej. Tieto druhy boli mimoriadne časté aj v iných mohylových hroboch východoalpskej halštatskej oblasti (napr. *Pucher 2003*; *Rebay 2002*; *Vadász 1986*; *Vörös 1993*). Sú najčastejšie zastúpenými druhmi na halštatských sídliskách a ich využitiu ako primárneho zdroja mäsa zodpovedá aj štruktúra veku a pohlavia zabíjaných zvierat (*Benecke 1994*, 131-133; *Müller-Scheeßel/Trebsche 2007*, 62-72). Domáce druhy cicavcov dopĺňa malý počet zvyškov veľmi malého šteniatka z mohyly 3. V mohylách z Nových Košarísk boli hojne zastúpené aj pozostatky divých zvierat typických pre oblasť otvorenej nížinnej krajiny s dostatkom vody. Z troch z nich pochádzal zajac poľný, z jednej bobor. Lovené zvieratá dopĺňali ryby, identifikované v dvoch mohylách. V dvoch prípadoch išlo o pozostatky šťuky. Početné boli vtáky. S istotou jediným domácim druhom bola sliepka, ktorá v stredoeurópskom prostredí

[1] Vrátane podrobného archeozoologického určenia, vyhodnotenia a interpretácie, porovnaj napr. *Ambros 1975*, 217; *Stadler 2010*, 26-33.

[2] Prítomnosť ovce bola preukázaná v troch mohylách (1, 3, 4), v dvoch prípadoch boli zvyšky identifikované ako malý prežúvavec (mohyla 3, 4). Zvyšky kozy v mohylách neboli potvrdené. Dominancia oviec je zistená aj na iných súvekých lokalitách v oblasti širšej strednej Európy (*Benecke 1994*, Tab. 32; *Müller-Scheeßel/Trebsche 2007*, 66; *Stadler 2010*, 53).

Tabela 1. Dunajská Lužná-Nové Košariská. Zvieracie zvyšky z mohýl podľa skupín/koncentrácií, v ktorých sa našli (podľa Ambros 1975)

hrob	**skupina nálezov zvier. zvyškov podľa** *Ambros 1975*	**druh zvieraťa**	**typ osteologických zvyškov**	**prítomnosť mís / mištičiek**
mohyla 1		hovädzí dobytok	menšie časti chrbta, drieku a rebier, časti končatín Ľ prednej a P zadnej 1 dosp. jedinca	1 mištička
		nedosp. ovca	časť kĺbov Ľ hornej a dolnej časti končatiny a Ľ predkolenia nedosp. ovce	
mohyla 3	A	ošípaná	časti Ľ polovice lebky a P hornej prednej končatiny veľmi mladého jedinca	
		zajac poľný	1 krčný stavec	
		indet.	X	
	B	hovädzí dobytok	niek. kratších častí rebier, menšie zlomky kĺbov zad. končatín - pozdĺžne rozseknuté	
		ovca/koza	jednotlivé časti chrbtice z oblasti krku, hrude a bedrovej časti, spodná časť P pred. končatiny 1 mladého jedinca	
		ošípaná	radius veľmi mladého jedinca, zlomky rebier a stehna 1 ďalšieho mladého zvieraťa	
		zajac poľný	časť Ľ prednej hornej a spodnej končatiny	
		ryba	časť šťuky	
		indet.	X	
	C	ovca/koza	P spodná časť predkolenia 1 mladého jedinca	
		ošípaná	zadné phalangy	
		pes	zlomok čeľuste šteniatka starého asi len niekoľko týždňov	
		zajac poľný	rozsekané časti P prednej a Ľ zadnej končatiny	
		hus	viacero častí, a to z oboch krídel a z Ľ panvovej končatiny, ktoré všetky neboli v celku, ale rozsekané na menšie kúsky	
		indet.	X	
	D	hovädzí dobytok	viac menších zlomkov rebier najpravdepod. z hov. dobytka	
		ryba	množstvo stavcov a častí tela 1 šťuky	
	E	hovädzí dobytok	zlomky rebier	1 misa
	F	ošípaná	stehno a predkolenie mladého jedinca	1 misa
		sliepka domáca	časť humeru	
		hus	hlava s krkom, časti ľavého krídla a obe panvové končatiny (rozsekané)	
		kačica divá	zlomok Ľ krídla	
	G	ovca/koza	zlomok ramena 1 dospelého jedinca	1 misa
		ošípaná	zvyšky 2 jedincov: časti lebky/celá lebka? a končatiny veľmi mladého, len pár týždňov starého jedinca; zvyšok predlaktia ďalšieho nedospelého jedinca	
	H (ľudské ostatky)	vtáčie vajíčko	škrupinky vajíčka/vajíčok	
mohyla 4	A	hovädzí dobytok	zlomky bedrových stavcov 1 dospelého jedinca, v 2 kôpkach	1 misa
	B	bobor	časť lopatky a ramena nedosp. jedinca	1 misa
		ryba	časť 1 ryby	
	C	zajac poľný	časť chrbta a P a Ľ stehno 1 jed.	
		vtáčie vajíčko	malé zlomky škrupiniek	
	D	hovädzí dobytok	časť rebra a P predkolenia	2 mištičky
		ovca/koza	časť lebky (pôv. celá), zlomok Ľ lopatky, Ľ ramena a predlaktia, Ľ predkolenie 1 nedosp. jedinca, zlomok lopatky ďalšieho jed.	
	E	ovca/koza	časť chrbta a P lopatky mladého jedinca	1 misa

Tabela 1. Pokračovanie

hrob	skupina nálezov zvier. zvyškov podľa Ambros 1975	druh zvieraťa	typ osteologických zvyškov	prítomnosť mís / mištičiek
	F	hovädzí dobytok	časti z bedrovej a kríž. oblasti, zlomky rebier, časť panvy (so stopami rezania/sekania), proximálne časti kĺbov 2 P humerov a 1 distálny kĺb P humeru - kosti boli rozseknuté v pozdĺžnej osi nesú stopy rezania/sekania – patrili 1 dosp. jedincovi	2 mištičky
		ovca/koza	Ľ stehno a predkolenie 1 mladej ovce, ďalšej nedosp. ovce/kozy - Ľ rameno, časť P polovice panvy a stehno	
		ryba	časť ryby	
mohyla 6	A	hovädzí dobytok	zlomok dist. kĺbu femuru z dospelého jedinca	2 mištičky
		ošípaná	min. z 3 jedincov: z nedosp. – P predkolenie, z ďalšieho nedosp. P predlaktie a Ľ stehno, z 3. – dospelého – časť P ramena a falangy; stavce a rebrá zachov. len ako zlomky	
	B	hovädzí dobytok	krátke zlomky rebier a menšie časti kĺbov kostí predných a zadných konč. – stopy rezania/sekania	1 + 2 misy
	C	hovädzí dobytok	viac kratších častí rebier	2 mištičky
		ošípaná	porcie z chrbtice v oblasti krku, hrude a bedier – všetky súčasti chrbtice sú v pozdĺžnej osi rozseknuté; časti trupu (rebrá) a lopatky	
		zajac poľný	hlava, jednotlivé porcie chrbta a hrude, časti P a Ľ predných končatín a celé P a Ľ stehno a predkolenie	
		hus	min. 2 jedince: takmer všetky časti tela (hlava s krkom, ďalšie časti chrbtice a hrude, časti P a Ľ krídla a panvové končatiny; menšie porcie	
	D	hovädzí dobytok	časti chrbtice a rebier, malé zlomky kĺbov z P a Ľ predných končatín – stopy rezania/sekania	2 mištičky
		ošípaná	časti panvy a krížovej kosti	
		hus	hlava a časť krku, menšie časti P a Ľ krídla, P stehno a predkolenie a celá Ľ zadná končatina	

staršej doby železnej predstavovala pomerne nový a zriedkavý druh (porovnaj *Kyselý 2010*). V prípade husi, pochádzajúcej z dvoch mohýl, je diskutabilné, či šlo o divý alebo domestikovaný druh, keďže prvý výskyt husi domácej v tomto priestore je zaznamenaný tiež na prelome doby bronzovej a železnej a ich kosti často nie je možné rozlíšiť (*Benecke 1994*, 116-119; *Pucher 2003*). Zvyšky kačice divej pochádzali z jednej mohyly. Nie je jasné, z akého druhu vtáka/vtákov pochádzali vajíčka, ktorých škrupinky boli nájdené v dvoch mohylách, ani to, či patrili domácej hydine alebo divým operencom. Keďže však sliepky v tomto období ešte neznášali vajcia celoročne, jednoznačne išlo o sezónny produkt (porovnaj *Benecke 1994*, 134; *Kyselý 2010*, 11, 20, 21).

Rôznorodá bola aj forma zvieracích zvyškov (tabela 1). Prevažná väčšina predstavovala časti tiel nasekané na malé kusy, menej časté boli väčšie časti tela, ako napríklad končatiny alebo takmer celé telo. Rôzne druhy zvierat boli ukladané v rôznej forme. Pozostatky hovädzieho dobytka boli vždy nasekané na menšie kusy. Ide najmä o oddelené a rozsekané kĺby, kosti z končatín, rebrá a stavce. Časť z nich bola rozseknutá aj pozdĺžne. Uložené boli buď s mäsom na nich (rebrá, stavce, časti dlhých kostí?), alebo boli úplne bez mäsa (kĺby). Zvyšky oviec (oviec/kôz) a ošípaných boli viac celistvé. Často boli zastúpené menšie aj väčšie časti končatín, časti chrbta, ale aj rozsekané kosti, ako v prípade hovädzieho dobytka a sporadicky lebka, resp. jej časti. Na rozdiel od hovädzieho dobytka boli u nich pomerne časté kostrové pozostatky bohaté na kvalitné mäso. V podobnom stave boli do hrobov uložené časti/zvyšky tiel zajacov, husí, kačice, bobra a rýb: väčšie časti tela aj rozkúskované

časti, predovšetkým tie bohatšie na mäso. Zo sliepky bola prítomná len jedna kosť, a to časť krídla. Odlišného charakteru boli pozostatky šteniatka – identifikovaný bol len kúsok čeľuste, ale nie je vylúčená prítomnosť iných, neurčiteľných kostí.

Rozdiely medzi zvieracími druhmi boli aj vo veku, v akom boli usmrtené. Pozostatky hovädzieho dobytka v mohylách boli vždy (v prípade identifikovaných zvyškov) z dospelých jedincov. Naopak, ovce, ovce/kozy a ošípané boli usmrtené prevažne v nedospelom alebo mladom veku, len ojedinele (1 z min. 5 jedincov) ako dospelé zvieratá (*Ambros 1975*).

UMIESTNENIE POZOSTATKOV ZVIERAT V HROBE

Zvieracie pozostatky boli umiestnené v interiéri hrobových komôr v blízkosti keramických nádob. Len v jednej mohyle sa nachádzali na jedinom mieste (mohyla 1), v ostatných boli uložené na viacerých miestach, resp. vo viacerých skupinách na dne hrobovej komory (4 – 8 skupín; tabela 1). Skupinky zvieracích zvyškov boli rozložené na pomerne malých plochách (*Pichlerová 1969*, obr. 12, 26, 38, 57). V rámci jednej skupiny boli väčšinou uložené pozostatky viacerých druhov zvierat (2 – 5) v rôznych kombináciách. Tieto kombinácie boli veľmi rôznorodé, bez badateľnej pravidelnosti (tabela 1). Čo sa týka foriem zvieracích zvyškov v jednotlivých skupinách, boli buď rovnakého charakteru (na malé kúsky rozsekané zvyšky viacerých zvierat; väčšie časti tela, končatín), alebo išlo o kombináciu na drobné kúsky rozsekaných kostí a zvyškov väčších častí tela.

Z fotodokumentácie[3] a plánu nálezovej situácie v hrobových komorách je však zrejmé, že nie všetky skupinky zvieracích zvyškov boli evidované samostatne. V niekoľkých prípadoch bolo totiž do jednej skupiny zaradených viac koncentrácií. V mohyle 6 skupina kostí hovädzieho dobytka „B" podľa C. Ambrosa pozostávala z dvoch koncentrácií (*Ambros 1975*, obr. 4; *Pichlerová 1969*, obr. 57). Skupina B zvieracích kostí v mohyle 4 (bobor a ryba) tiež pozostávala z dvoch koncentrácií. Jedna ležala tesne pri mise s vtiahnutým okrajom a druhá bližšie k skupine nádob 10/10a (obr. 3; *Pichlerová 1969*, obr. 38). Aj skupina D v tejto mohyle sa podľa fotografie (obr. 5) javí, že pozostávala z viacerých (dvoch?) koncentrácií. Zmenila by sa situácia (napríklad v zastúpení zvieracích druhov), ak by boli tieto koncentrácie evidované oddelene?

Hoci sa zvyšky zvierat nachádzali v priestore medzi keramickými nádobami, je zaujímavé, že ani v jednom prípade neboli v keramickej nádobe uložené. Plochy, na ktorých sa jednotlivé skupiny zvyškov nachádzali, však rozmermi pripomínajú priemer stredne veľkých až veľkých keramických nádob (20 – 30 cm, 40 – 70 cm; *Pichlerová 1969*, obr. 12, 26, 38, 57). Podobne aj tvar týchto plôch odkazuje na pravidelné kruhové alebo oválne útvary. Časti zvierat boli zjavne ukladané buď priamo na dno hrobovej komory na kôpky, alebo v nádobách z organického materiálu. Uloženie zvieracích zvyškov v plytkých nádobách z organického materiálu evokujú niektoré koncentrácie kostí, najmä tá s dvoma misami s vtiahnutým okrajom z mohyly 6 (obr. 6-8). Časté využívanie hlbších aj plytkých mís a mištičiek z dreva a nádob z dyhy, prípadne kôry, v staršej dobe železnej je doložené výskumami soľných baní v Hallstatte. Stopy opotrebenia na týchto miskách a vo viacerých prípadoch aj rezíduá pravdepodobne jedla naznačujú, že sa z nich konzumovala potrava (*Reschreiter 2008*, 38-50, 86-93, 97-117). Rozmery misiek z Hallstattu od 12 po vyše 30 cm (*Reschreiter 2008*, 98) korešpondujú s priemerom väčšiny koncentrácií zvieracích zvyškov v Dunajskej Lužnej. Priemer najväčších koncentrácií (max. 60 – 70 cm) zase pripomína rozmery väčších plochých mís („vandlíkov") zo staršej fázy využívania hallstattských baní v dobe bronzovej (*Reschreiter 2008*, 48).

Priamo na okraji skupiniek zvieracích zvyškov boli často položené misy s vtiahnutým okrajom (priemer ústia 16 – 19,5 cm; obr. 3; 7) alebo malé polguľovité a kónické mištičky (priemer ústia 6 – 7,5 cm; obr. 5; 6; 8). Malé nezdobené mištičky týchto tvarov (*Pichlerová 1969*,

[3] V dokumentácii Archeologického múzea SNM je zachovaných niekoľko fotografií nálezových situácií zvieracích zvyškov, prevažne z mohyly 4 a 6. Tieto zachytávajú nálezovú situáciu len niekoľkých koncentrácií zvieracích zvyškov.

tab. VIII: 3; XXII: 3, 6, 7; XXXI: 1, 3-6, 8) pochádzajú z mohýl výlučne z miest koncentrácií zvieracích kostí. Je evidentné, že ich funkcia s nimi priamo súvisela. V rámci týchto koncentrácií s mištičkami boli zastúpené rôzne kombinácie zvieracích druhov v rôznom počte (2-4 druhy). Zvyšky hovädzieho dobytka, ak boli prítomné, boli vždy rozsekané na pomerne malé kusy. Rozsekané mohli byť aj zvyšky iných zvierat, no tieto sa často vyskytovali aj ako väčšie kusy/porcie (väčšie časti končatín, plece, lebka/hlava). Aj misy s vtiahnutým okrajom (*Pichlerová 1969*, tab. XVII: 4, 6, 9; XXII: 5, 8; XXIII: 2; XXXIV: 2, 4, 5) boli v hroboch viazané predovšetkým na zvieracie kosti, i keď nie výlučne. Ani v tomto prípade nie je zjavná žiadna pravidelnosť v prítomných zvieracích zvyškoch (tabela 1). Misy s vtiahnutým ústím sú vo všeobecnosti považované za stolovú keramiku, súvisiacu s jedením (napríklad *Rebay 2002*, 81).

Je zaujímavé, že ani v jednej mohyle sa pri zvieracích kostiach nenašli zvyšky noža. Jediné dva nálezy nožov pochádzajú z mohyly 6, a to zo „žiaroviska" 5, ktoré s nálezmi zvieracích zvyškov nesúviselo (*Pichlerová 1969*, 119, 180).

MÄSITÉ JEDLÁ V HROBOCH

Viacero aspektov umiestnenia zvieracích kostrových zvyškov odkazuje na ich súvislosť s jedlom. K názoru o pozostatkoch mäsitej stravy dospela už *M. Pichlerová* (*1969*, hl. 138-140), rovnako ako *C. Ambros* (*1975*, 225) v súvislosti s časťou zvieracích zvyškov. Konkrétnymi druhmi potravy sa však už nezaoberali. O akú potravu teda mohlo ísť? Aká je výpovedná schopnosť samotných kostí?

Žiaľ, miesto uloženia archeozoologických nálezov z týchto mohýl v súčasnosti nie je známe,[4] nemohli byť teda skúmané priamo. K dispozícii je len analýza *C. Ambrosa* (*1975*) a fotodokumentácia z terénu. V dokumentácii Archeologického múzea SNM sú však, okrem fotografií iných nálezových situácií, len fotografie niekoľkých koncentrácií zvieracích zvyškov, predovšetkým v mohylách 4 a 6 (obr. 1-8).

C. Ambros neuvádzal, či išlo o surové alebo tepelne upravené zvyšky. Vzhľadom na jeho precízny popis osteologického materiálu sa možno domnievať, že ak by si všimol v kostiach rozdiel, zaznamenal by to. Varenie kostí však nie je na archeologizovaných kostiach zistiteľné bežným spôsobom. Obvyklá doba varenia – experimentálne 3 až 9 hodín – na kostiach zanechá len minimálne alebo žiadne zmeny (*Roberts et al. 2002*). Tiež sa možno domnievať, že na materiáli z mohýl neboli zistené žiadne stopy po opálení, teda doklady vystavenia priamemu ohňu (porovnaj *Kovačiková 2012*, 158 s ďalšou lit.). Podľa toho by bolo možné vylúčiť úpravu mäsa pečením, aspoň v prípade kostí, ktoré nie sú chránené väčšou vrstvou mäsa. Ak boli zvieracie zvyšky z mohýl tepelne upravené, boli najpravdepodobnejšie varené, prípadne dusené.

Rôzne kombinácie druhov zvierat a rôzne typy kostrových zvyškov odkazujú na rôzne mäsité jedlá. Nasekané kosti viacerých zvierat, najčastejšie z hovädzieho dobytka, ovce (kozy), prípadne ošípanej alebo hydiny, evokujú polotekuté alebo tekuté mäsité jedlo na spôsob guláša, Eintopfu alebo mäsovej polievky. Prítomnosť kostí v tomto jedle slúži na dodanie špecifickej chuti a konzistencie (hustoty) a pozitívne ovplyvňuje jeho výživovú hodnotu. Pomalým a dlhým varením sa totiž z kostí vyplavujú proteíny (napr. kolagén), vytvárajúce želatínu. Dlhšie varenie je benefitom aj pre časti chudobné na mäso, keďže mäso z nich sa potom dá ľahko odstrániť, resp. sa oddelí samé. Výslednú chuť jedla tiež pozitívne ovplyvňuje kombinácia mäsa a kostí z viacerých druhov zvierat. Aj v dnešnej dobe sa varí guláš z hovädzieho mäsa kombinovaného napríklad s divinou, bravčovinou a/alebo jahňacinou. V tomto prípade platí, že čím viac, tým lepšie. Rôzne kombinácie druhov mäsa dávajú jedlám odlišnú chuť. Prípravu polievok a hustejších jedál z viacerých druhov zveri

[4] Archeozoologické nálezy z mohýl z Nových Košarísk sa nenachádzajú v depozitári Archeologického múzea SNM, kde je deponovaný ostatný materiál z mohýl, ani v depozitároch Prírodovedného múzea SNM a Archeologického ústavu SAV v Nitre. Za informáciu ďakujem R. Čambalovi, A. Šefčákovej a E. Blažovej.

Obr. 1. Dunajská Lužná-Nové Košariská, mohyla 1. Jediná fotografia nálezovej situácie so zachytenými zvieracími kosťami. Dokumentácia Archeologického múzea SNM, č. neg. AF717

Obr. 2. Dunajská Lužná-Nové Košariská, mohyla 3. Nálezová situácia na dne hrobovej komory zachytáva koncentrácie zvieracích zvyškov „A“ a „B“ v okolí veľkej narušenej nádoby č. 5 (uprostred vľavo). Dokumentácia Archeologického múzea SNM, č. neg. AF1179

Obr. 3. Dunajská Lužná-Nové Košariská, mohyla 4. Nálezová situácia koncentrácie zvieracích zvyškov „B". Dokumentácia Archeologického múzea SNM, č. neg. 5052

Obr. 4. Dunajská Lužná-Nové Košariská, mohyla 4. Nálezová situácia koncentrácie zvieracích zvyškov „C" (pri nádobe s kužeľovitým hrdlom) a „D" (v pravom dolnom rohu). Dokumentácia Archeologického múzea SNM, č. neg. 5055

Obr. 5. Dunajská Lužná-Nové Košariská, mohyla 4. Nálezová situácia koncentrácie zvieracích zvyškov „D". Dokumentácia Archeologického múzea SNM, č. neg. 5056

opisujú napríklad aj kuchárske knihy z druhej polovice 19. storočia (*Babilon 1870*; *Rettigová 1868/2011*). Rovnako dokladajú, že prítomnosť kostí vo varenom jedle bola v minulosti oveľa častejšia, než je tomu dnes. Do hovädzej polievky (hovädzie mäso, často s kosťami) radili pridávať aj teľacie kosti či nôžky a krídelká z morky, husi či inej hydiny, celú sliepku, časti bažanta či bravčové mäso. Kosti mali byť nasekané, no v polievke sa mohla variť aj celá hydina. Pri týchto jedlách platí, že čím sú kosti viac nasekané, tým je jedlo väčšou lahôdkou. Veľkú variabilitu jedla typu guláš, Eintopf alebo mäsová polievka koniec koncov ukazuje aj v súčasnosti množstvo regionálnych variantov v rámci celého sveta (*Stew*).

Pre jedlo na spôsob guláša alebo hustejšej mäsovej polievky existujú analógie aj zo staršej doby železnej. Početné nálezy na drobno nasekaných bravčových a ovčích/kozích kostí najmä z koncových častí končatín a chvosta z baní v Hallstatte, spolu s obilninami (jačmeň, proso) a strukovinami (bôb) zistenými v ľudských exkrementoch, považujú rakúski autori za pozostatok tradičného jedla, v Korutánsku a Štajersku nazývaného Ritschert. Ide o viac alebo menej hustý výživný pokrm na spôsob Eintopf, zložený z mäsa viacerých druhov zvierat, strukovín a obilnín. Čo sa týka mäsitej zložky jedla, tradične boli preferované na kosti a kožu bohaté časti zvierat ako chvost, hlava a podobne (*Barth 1999*). Na základe početných nálezov drevených nádob a, naopak, sporadických nálezov keramických mís v priestore hallstattských baní sa predpokladá, že na jedenie tohto pokrmu slúžili drevené misky (*Reschreiter 2008*, 98). Podobné varené jedlo zo strukovín a na drobno nasekaného mäsa s kosťami, tentoraz varené v pyraunoch, bolo zrejme obľúbené aj v macedónskom Kastanase,

Obr. 6. Dunajská Lužná-Nové Košariská, mohyla 4. Nálezová situácia koncentrácie zvieracích zvyškov „F". Dokumentácia Archeologického múzea SNM, č. neg. 5060

Obr. 7. Dunajská Lužná-Nové Košariská, mohyla 6. Nálezová situácia koncentrácie zvieracích zvyškov „B", resp. 1 z dvoch koncentrácií v tejto skupine (?). Dokumentácia Archeologického múzea SNM, č. neg. AF2001

Obr. 8. Dunajská Lužná-Nové Košariská, mohyla 6. Nálezová situácia koncentrácií zvieracích zvyškov „A" (v pravom dolnom rohu) a „B" (s dvoma misami s vtiahnutým ústím). Dokumentácia Archeologického múzea SNM, č. neg. AF2006

v niektorých fázach paralelných s mladšou a neskorou dobou bronzovou a začiatkom staršej doby železnej v strednej Európe (*Hochstetter 1984*, 157; k chronológii porovnaj aj *Gimatzidis 2014*). Recepty na mäsové polievky z rôznych druhov zvierat sú uvádzané aj v zbierke receptov Apicius z čias rímskeho cisárstva (*Apicius*).

V mohylách z Dunajskej Lužnej-Nových Košarísk možno tento typ jedla predpokladať v prípade viacerých koncentrácií. Konkrétne v prípadoch, v ktorých boli prítomné rozsekané kosti hovädzieho dobytka alebo iného druhu, prípadne aj väčšie porcie, ako hlava alebo jej časti, časti nôh cicavcov, najmä distálne časti, či porcie hydiny. Súčasťou týchto jedál mohli byť predovšetkým zdanlivo menej hodnotné časti s minimom mäsa. Nemožno vylúčiť ani niektoré kombinácie, pre dnešného Stredoeurópana nezvyčajné, ako napríklad hovädzina a jahňacina s rybou (obr. 6; *Rettigová 1868/2011*, 142). Tvrdé mäso dospelých jedincov hovädzieho dobytka, ktoré bolo prevažne na lokalite identifikované, je tiež ideálne na pomalé a dlhé varenie. Naopak, pridávané časti iných zvierat môžu byť v rôznom jatočnom veku, napr. jahňatá či staré sliepky (*Babilon 1870*; *Rettigová 1868/2011*), čo tiež zodpovedá zistenému veku prítomných zvierat. Absencia nožov z blízkosti zvieracích kostí v mohylách len podčiarkuje predpoklad skôr tekutej alebo polotekutej stravy a naopak, prítomnosť malých mištičiek dovoľuje uvažovať o tom, či sa tieto nepoužívali na naberanie jedla ako lyžice (?).

Je však otázne, či s týmto typom pokrmu možno identifikovať aj kombinácie rozsekaných kostí a väčšej časti tela, ako napríklad nohy ovce/kozy, bravčové stehno a podobne. Do mäsových polievok s nasekaným mäsom/kosťami sa pridávali aj zvieracie hlavy alebo celé sliepky. Na druhej strane, na základe fotografií niektorých skupín (obr. 5) nemožno vylúčiť, že jedna skupinka zvieracích zvyškov mohla pozostávať z viacerých druhov pokrmov, napríklad hustá mäsová polievka a veľká časť nohy zvieraťa (cez to preložená?), alebo predstavovala úplne iný typ jedla.

Niektoré koncentrácie vyslovene indikujú odlišný typ jedla, napríklad zajačie stehná a porcia z chrbta, hovädzie rebierka, väčšie porcie mladého prasiatka (stehná, plecia a i.), väčšie časti jahňacieho alebo kozľacieho chrbta a pleca či naporciované husi. V prípade hlavy zvieraťa prichádza do úvahy aj snaha o získanie mozgu, v minulosti obľúbenej pochúťky (porovnaj *Apicius*; *Babilon 1870*; *Rettigová 1868/2011*). V uvedených historických kuchárskych knihách sú dokonca recepty na jedlá, pri ktorých príprave je potrebné pozdĺžne preseknúť nôžky hovädzieho dobytka alebo chvost. Podobnými, v dnešnej dobe už neznámymi alebo málo známymi postupmi je azda možné vysvetliť niektoré menej „čitateľné" situácie, ako napríklad koncentrácia hovädzích kostí z mohyly 6 (obr. 7). Je potrebné zdôrazniť, že mäsité pokrmy sú v spomínaných kuchárkach väčšinou pripravované varením alebo dusením, zatiaľ čo pečenie a vyprážanie je v menšine. Platí to aj v prípade väčších porcií mäsa a hydiny. Týmto nechcem naznačiť, že pozostalí z halštatskej Dunajskej Lužnej pripravovali presne také jedlá ako gazdinky žijúce o niekoľko tisícročí neskôr. Uvedené receptáre sú len dokladom toho, že aj zdanlivo menejcenné časti zvierat a na prvý pohľad nejedlé zvyšky mohli kedysi predstavovať významnú zložku chutných jedál.

Zloženie mäsitých príloh v hroboch kalenderberskej elity bolo zrejme pestré. Okrem hustých mäsových polievok mohli obsahovať aj porcie vareného alebo duseného mäsa a iné mäsité jedlá. Nemožno tiež vylúčiť, že mäso mohlo byť v hroboch prítomné aj vo forme jedál bez kosti (hl. hovädzie, bravčové). Tieto jedlá mohli, samozrejme, obsahovať aj rastlinné zložky ako obilniny a strukoviny, ktoré sa na našom území pestovali (porovnaj *Hajnalová 1989*, 86, 87), prípadne dostupnú zeleninu. Ich charakter tak mohol byť ešte rôznorodejší. Napokon, rôznorodú výbavu potravy v hrobe ilustruje príklad z časovo i geograficky vzdialeného Egypta 2. dynastie (Sakkara): okrem misiek s pečivom, kašou, syrom či ovocím boli prítomné aj misky s varenou rybou, varenou prepeličkou, pečienkami, holubím gulášom a rebrami a časťami nôh hovädzieho dobytka (*Brothwell/Brothwell 1969*, Pl. 48; 49).

INÁ FUNKCIA ZVIERACÍCH ZVYŠKOV V HROBE

Pri interpretácii funkcie zvieracích zvyškov v hroboch nemožno vylúčiť ďalšie možnosti. Vo všeobecnosti, do úvahy prichádza predovšetkým symbolická funkcia sprievodcu počas cesty na druhý svet (kôň, pes), vyjadrenie určitého spoločenského statusu (kôň, artefakty z diviačích klov, zvieracie kožušiny), magicko-ochranná funkcia (zvieracie zuby, jednotlivé kosti), iná symbolická funkcia (zvieracie hlavy alebo lebky, vtáčie vajíčka) alebo náhrada vo forme pars pro toto (astragali, hlavy/lebky a pod.). Tieto funkcie sa mohli prelínať (*Kmeťová*, v tlači).

Podobná interpretácia zvieracích zvyškov z mohýl v Nových Košariskách je vo väčšine prípadov nepravdepodobná. Niektoré typy pozostatkov mohli mať v hroboch viacero funkcií. Vtáčie vajíčka sa totiž v jednom prípade nachádzali priamo pri ľudských kremačných pozostatkoch (mohyla 3), v druhom prípade na jednom mieste spolu s mäsitými porciami zajaca (mohyla 4; *Ambros 1975*, 222; *Pichlerová 1969*, 52, 69, obr. 26, 38). Vajíčka boli výživnou sezónnou potravinou, na druhej strane boli v mnohých starovekých kultúrach považované za významný symbol stvorenia, plodnosti, znovuzrodenia, obnovenia života a ochrany, boli často spojené aj so svetom mŕtvych (napríklad *Carpino 1996*, 69-71; *Stadler 2010*, 106). Aj zajac bol považovaný za symbol plodnosti a života po smrti (*Cooper 1986*, 74). Nie je vylúčené, že v mohylách z Nových Košarísk tieto milodary nemali jednotnú funkciu, prípadne, že sa oba tieto významy prelínali.

Vzhľadom na komplexnosť halštatského pohrebného rítu nemožno úplne vylúčiť, že prítomnosť rôznych druhov zvierat alebo ich kombinácie v sebe niesli hlbší symbolický význam. Všetky mali spoločné prepojenie s plodnosťou, životom a/alebo znovuzrodením, resp. prekonaním smrti v posmrtnom živote, niektoré mali apotropajný význam (*Carpino 1996*, 71; *Cooper 1986*; *Stadler 2010*, 116-126). Navyše, rozkúskovanie niečoho, ako v prípade

kostí hovädzieho dobytka, symbolicky predstavovalo smrť a znovuzrodenie a často bolo spojené s obetami božstvám (*Cooper 1986*, 230). Význam mohlo mať aj životné prostredie určitých druhov, ako napríklad v prípade vodnej hydiny, schopnej chodiť po zemi, plávať, ponárať sa a zároveň lietať, navyše ich divé formy sezónne migrovali na juh a späť. Nie je vylúčené ani symbolické zastúpenie mocností zeme, neba/vetra a vody prostredníctvom zvierat (*Müller 2012*, 356).

V prípade (väčšiny) zvieracích kostrových zvyškov z Nových Košarísk však podľa môjho názoru dominovala ich funkcia potravy v hrobe, aj vzhľadom na ich umiestnenie, formu a súvislosť s malými a väčšími keramickými miskami. Iné aspekty, ak v nich vôbec boli zahrnuté, zrejme predstavovali až druhotnú rovinu.

ZÁVERY

Napriek tomu, že zvieracie zvyšky z interiéru mohýl v Dunajskej Lužnej-Nových Košariskách boli podrobne osteologicky analyzované, majú čo povedať aj dnes. Zaujímavé sú nielen z hľadiska skladby zvieracích druhov, ktoré boli kvôli pohrebom halštatských elít zabité, ale aj z hľadiska ich funkcie v hrobe. Ich umiestnenie vo viacerých koncentráciách pravidelného pôdorysu, s rozmermi priemeru stredne veľkých a veľkých nádob, odkazuje na uloženie v nádobách z organického materiálu. Príznačná je aj opakujúca sa prítomnosť malých keramických mištičiek a mís s vtiahnutým ústím. Nejednotný charakter týchto koncentrácií zase odkazuje na možnosť, že predstavujú pozostatky viacerých typov jedál. Charakter kostí však zrejme vylučuje ich pečenie, pravdepodobnejším spôsobom tepelnej úpravy (ak vôbec boli takto upravované) je varenie, prípadne dusenie. Kombinácia viacerých zvieracích druhov, s prítomnosťou nasekaného mäsa/kostí môže byť vysvetlená ako pozostatky hustejšej mäsovej polievky, guláša či jedla typu Eintopf. Väčšia variabilita pridávaných ingrediencií a prítomnosť nasekaných kostí v pomaly sa variacom jedle mohla len zvýrazňovať jeho chuť, vôňu a konzistenciu a zvyšovať jeho výživovú hodnotu. Iné jedlá mohli pozostávať z varených, prípadne dusených väčších, na mäso bohatších porcií typu stehno, plece, rebierka či porcie z hydiny a rýb. Škála pripravovaných jedál pre mŕtvych mohla byť široká a dnes, pri absencii ďalších relevantných analýz, z nej vieme – hypoteticky – zrekonštruovať len malý zlomok. Je však evidentné, že aj na prvý pohľad nekvalitné alebo nevábne časti zvieracích tiel mohli byť pripravené spôsobom, ktorý ich zmenil na delikatesu, porovnateľnú alebo aj žiadanejšiu než vykostené porcie mäsa. Hoci sa experiment varenia „halštatského guláša" podľa „receptov" z novokošariských mohýl do uzávierky dodania príspevkov do tejto publikácie nepodarilo zrealizovať, výhľadovo zostáva v našom pláne a snáď v budúcnosti pomôže overiť aspoň niektoré z vyššie uvedených tvrdení.

Mohyly z Dunajskej Lužnej-Nových Košarísk sú považované za hroby príslušníkov spoločenských elít. Odrážala sa táto skutočnosť na charaktere mäsitej potravy? Boli ľudia pochovaní v týchto mohylách takými jedákmi mäsa a gurmánmi ako postava z citovanej piesne Lasicu, Satinského a Filipa? Porovnanie archeozoologických nálezov z rôznych typov hrobov severovýchodoalpskej halštatskej oblasti (*Kmeťová*, v tlači) potvrdilo, že i keď početnosť a rôznorodosť zvieracích príloh v hrobe neboli výlučné pre mohyly spoločenských elít, boli pre ne typické. Podobná situácia je zaznamenaná v centrálnych hroboch južného Nemecka, ktoré odkazujú na určitý status zomrelého (*Schumann 2015*, 103, 104; *Stadler 2010*, 70-72, 74-76). Mohyly z Dunajskej Lužnej sú v rámci severovýchodoalpských lokalít mimoriadne bohaté na zvieracie zvyšky, čo do ich počtu a zastúpenia druhov zvierat. Vzhľadom na hypotézu, že išlo o pozostatky jedla, mohli byť pestrosť pokrmov a dôraz na ich lahodnosť ďalším výrazom bohatstva a rozmanitosti pohrebnej výbavy a výnimočnosti hrobu ako takého. Zároveň sa zdá, že tieto jedlá spĺňali charakter luxusných jedál (kvalita pokrmu, náročnosť jeho prípravy, početnosť a rôznorodosť jedál, hospodárska strata zabitých zvierat; *Stadler 2010*, 139-142). Do každého z hrobov bolo usmrtených viacero druhov zvierat, mladé

aj dospelé jedince, a niekedy dva až tri jedince z jedného druhu, vrátane veľkých cicavcov. Dôraz na mäsitú stravu (i keď nevieme, akú položku tvorili v hroboch rastlinné jedlá) je úzko spätý s mocou a mužnosťou. V mnohých kultúrach je mäso chápané ako prameň sily a jeho konzumácia sa vlastne stáva symbolom vládcov alebo príslušníkov elít. V antike, ale aj v spoločnostiach mladších období boli mäsité pokrmy, ich množstvo a kvalita odstupňované podľa spoločenskej prestíže jedincov (*Montanari 2004*, 21-31; *Stadler 2010*, 144, 145; porovnaj aj *Gramsch 2005*, 49). Mäsitá výbava mohýl z Nových Košarísk mohla zomrelým príslušníkom elít dopomáhať v ich posmrtnej premene na „predkov" (jedlo na druhom svete alebo počas cesty na druhý svet) tak, ako ostatné zložky výnimočného pohrebu (porovnaj *Müller 2012*, 359-361; *Stadler 2010*, 162-170, 174).[5]

LITERATÚRA

Ambros 1975 – C. Ambros: Tierreste aus den früheisenzeitlichen Hügelgräbern in Nové Košariská. Slovenská archeológia 23, 1975, 217-226.

Babilon 1870 – J. Babilon: Prvá kuchárska kniha v slovenskej reči. K velikému osohu nie len pre domácu potrebu, ale aj pre hospodárstvo, obsahujúc tie najjednoduchejšie jako i najvybranejšie jedlá i pre každodennie i mimoriadne skvelé obedy. Pešť 1870.

Barth 1999 – F. E. Barth: Das Ritschert, eine urzeitliche Reminiszenz. Archäologie Österreichs 10/2, 1999, 54-58.

Benecke 1994 – N. Benecke: Archäozoologische Studien zur Entwicklung der Haustierhaltung in Mitteleuropa und Südskandinavien von den Anfängen bis zum ausgehenden Mittelalter. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 46, Berlin 1994, 451 S.

Brothwell/Brothwell 1969 – D. Brothwell/P. Brothwell: Food in Antiquity. A Survey of the Diet of Early Peoples. Ancient Peoples and Places 66. London 1969, 283 p.

Carpino 1996 – A. Carpino: Greek Mythology in Etruria: An Iconographical Analysis of Three Etruscan Relief Mirrors. In: J. F. Hall (ed.): Etruscan Italy: Etruscan Influences on the Civilizations of Italy from Antiquity to the Modern Era. Provo, Utah 1996, 65-92.

Cooper 1986 – J. C. Cooper: Lexikon alter Symbole. Übersetzung G. und M. Middell. Leipzig 1986, 239 S.

Gimatzidis 2014 – S. Gimatzidis: Does time stand still in the Aegean? Early Iron Age chronology at Kastanas revisited. In: E. Stefani/N. Merousis/A. Dimoula (eds.): A century of research in prehistoric Macedonia. 1912 – 2012. International Conference Proceedings, Archaeological Museum Thessaloniki 22.–24. November 2012. Thessaloniki 2014, 303-312.

Golec 2005 – M. Golec: Horákovská kultura. Nepublikovaná dizertačná práca, Masarykova univerzita v Brně. Brno 2005.

Gramsch 2005 – A. Gramsch: Mehr als das Mahl selbst. Zur sozialen Bedeutung von Speisen im Bestattungskontext. Archäologische Informationen 28/1-2, 2005, 47-60.

Hajnalová 1989 – E. Hajnalová: Katalóg zvyškov semien a plodov v archeologických nálezoch na Slovensku. In: Súčasné poznatky z archeobotaniky na Slovensku. Acta Interdisciplinaria Archaeologica 6, Nitra 1989, 3-192.

Hochstetter 1984 – A. Hochstetter: Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die Handgemachte Keramik, Schichten 19 bis 1. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 3, Berlin 1984, 365 S.

Kmeťová, v tlači – P. Kmeťová: Animals to honour the ancestors: on animal depositions in barrows of the northeast Alpine Hallstatt region. In: R. Schumann/S. van der Vaart-Verschoof (eds.): Connecting Elites and Regions. Perspectives on contacts, relations and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central

[5] Za pomoc pri príprave článku som zaviazaná viacerým ľuďom. Predovšetkým ďakujem Mgr. Martinovi Bačovi, PhD. za inšpiratívne rady k otázkam prípravy a konzumácie mäsitých jedál. Mgr. Zore Bielichovej ďakujem za pomoc s niektorými archeozoologickými otázkami, Mgr. Radoslavovi Čambalovi za pomoc pri pátraní po materiáli a dokumentácii a Mgr. Erike Makarovej za pomoc s obstaraním literatúry.

Europe. V tlači.
Kovačiková 2012 – L. Kovačiková: Archeozoologické nálezy. In: M. Kuna/A. Němcová a kol.: Výpověď sídlištního odpadu. Nálezy z pozdní doby bronzové v Roztokách a otázky depoziční analýzy archeologického kontextu. Praha 2012, 150-159.
Kyselý 2010 – R. Kyselý: Review of the oldest evidence of domestic fowl *Gallus gallus f. domestica* from the Czech Republic in its European context. Acta zoologica cracoviensia 53A, 1-2, 2010, 9-34.
Montanari 2004 – M. Montanari: Hlad a hojnosť. Dejiny európskeho stravovania. Preložila M. Štefánková. Bratislava 2004, 225 s.
Müller 2012 – S. Müller: Monumente der Ahnenverehrung? Zur Deutung der hallstattzeitlichen Grabhügel von Nové Košariská. Slovenská archeológia 60/2, 2012, 343-364.
Müller-Scheeßel/Trebsche 2007 – N. Müller-Scheeßel/P. Trebsche: Das Schwein und andere Haustiere in Siedlungen und Gräbern der Hallstattzeit Mitteleuropas. Germania 85, 2007, 61-94.
Pichlerová 1969 – M. Pichlerová: Nové Košariská. Kniežacie mohyly zo staršej doby železnej. Bratislava 1969, 292 s.
Pucher 2003 – E. Pucher: Die Tierknochen. In: F. Preinfalk (Hrsg.): Die hallstattzeitlichen Hügelgräber von Langenlebarn, Niederösterreich. Fundberichte aus Österreich Materialheft A 12, Wien 2003, 95.
Rebay 2002 – K. C. Rebay: Die hallstattzeitliche Grabhügelgruppe von Zagersdorf im Burgenland. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 107, Eisenstadt 2002, 174 S.
Reschreiter 2008 – J. Reschreiter: Schöpfer, Schale, Multer. Holzgefässe der älteren Eisenzeit aus dem Kilbwerk des Salzbergwerkes Hallstatt/Oberösterreich. Nepublikovaná diplomová práca, Universität Wien. Wien 2008.
Roberts et al. 2002 – S. J. Roberts/C. I. Smith/A. Millard/M. J. Collins: The Taphonomy of Cooked Bone: Characterizing Boiling and its Physico-Chemical Effects. Archaeometry 44/3, 2002, 485-494.
Schumann 2015 – R. Schumann: Status und Prestige in der Hallstattkultur. Aspekte sozialer Distinktion in ältereisenzeitlichen Regionalgruppen zwischen Altmühl und Save. Münchner Archäologische Forschungen 3. Rahden/Westfalen 2015, 397 S.
Stadler 2010 – J. Stadler: Nahrung für die Toten? Speisebeigaben in hallstattzeitlichen Gräbern und ihre kulturhistorische Deutung. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 186, Bonn 2010, 226 S.
Vadász 1986 – É. V. Vadász: Das früheisenzeitliche Gräberfeld von Süttő. In: L. Török (Hrsg.): Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. Antaeus 3, 1986, 251-257.
Vörös 1993 – I. Vörös: Temetési étel- és állatáldozat Százhalombatta 109. sz. halomsírjában. In: I. Poroszlai (ed.): 4000 év a 100 halom városában. Fejezetek Százhalombatta történetéből. Százhalombatta 1993, 35-40.

Internetové zdroje

Apicius – Apicius. Cookery and Dining in Imperial Rome. A Bibliography, Critical Review and Translation of the Ancient Book known as Apicius de re Coquinaria. Preklad J. Dommers Vehling [EBook #29728]. 2009 http://www.gutenberg.org/files/29728/29728-h/29728-h.htm, citované 30.10.2016.
Rettigová 1868/2011 – M. D. Rettigová: Domácí kuchařka [online]. Praha 1868. V MKP 1. vyd. Praha 2011. http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/36/98/79/domaci_kucharka.pdf, citované 27.10.2016.
Stew – Stew [online]. https://en.wikipedia.org/wiki/Stew, citované 27.10.2016.

RESUMÉ

Stew or thigh? Animal skeletal remains from the Early Iron Age barrows in Dunajská Lužná-Nové Košariská as an evidence of meat dishes?

Although food is an essential part of life and was a significant element of the burial rites of the Early Iron Age society, there is only a little known on this subject in the research of the North-East Alpine Hallstatt region. This contribution focuses on archaeozoological finds from well-known Early Iron Age barrows in Dunajská Lužná-Nové Košariská, SW Slovakia (*Pichlerová 1969*), and aims to draw attention to less known details of these finds as well as to the possibilities of their interpretation.

Animal skeletal remains from these barrows were analysed in detail and evaluated by *C. Ambros* (*1975*). They were detected in four out of five barrows: No. 1, 3, 4 and 6 (barrow 2 was considerably disturbed). They represent animal bones and some eggshells of unidentified birds. Composition of animal species varied and involved domestic animals (cattle, sheep or sheep/goat, swine, dog and hen) and game (brown hare, beaver, goose, duck and fish – some remains were identified as a pike). Forms of animal remains were also very varied (table 1). Majority represented parts of bodies, chopped in small pieces, with some split bones as well (esp. joints, leg bones, ribs and vertebrae). In such form there were mainly remains of cattle, and in lesser extent of sheep/goat, hare and waterfowl. Larger parts of bodies, such as larger parts of limbs, back or a skull were less frequent (esp. pig, sheep/goat and hare).

Placement of the animal remains partly indicates their function in the graves. They were placed in interiors of the burial chambers among ceramic vessels. Only in one barrow (No. 1) they were located in a single place. In the other barrows they were in several places – in several groups (4-8 groups; table 1). In a group there were usually remains of several species (2-5) in various combinations. It is remarkable that neither one group was placed in a ceramic vessel. However, dimensions of the areas of these groups resemble diameters of middle-sized and large ceramic vessels (20 – 30 cm, 40 – 70 cm; *Pichlerová 1969*, Fig. 12, 26, 38, 57). Similarly, their shape also refers to regular round and oval objects. Hence, the parts of animal bodies were apparently placed either directly on the bottom of the burial chambers in piles, or rather in vessels made of organic material (cf. esp. Figures 6-8). Frequent use of deep and shallow bowls of various sizes made of wood in the Early Iron Age is evidenced by research of the salt mines in Hallstatt. Marks of wear and also most-likely some food residues indicate that they were used for food consumption (*Reschreiter 2008*, 38-50, 86-93, 97-11). The diameters of groups of animal bones in Dunajská Lužná correspond well with diameters of the wooden vessels from Hallstatt (*Reschreiter 2008*, 48, 98).

Nevertheless, two types of ceramic bowls were frequently placed directly on the piles with animal remains, in their marginal parts. Tiny undecorated hemispherical and conical bowls (rim diameter of 6 – 7.5 cm; Figure 5, 6 and 8; *Pichlerová 1969*, Pl. VIII: 3; XXII: 3, 6, 7; XXXI: 1, 3-6, 8) occurred in these barrows exclusively in the places with animal remains and were apparently associated with them. Bowls with inturned rim (rim diameter of 16 – 19.5 cm; Figure 3 and 7; *Pichlerová 1969*, Pl. XVII: 4, 6, 9; XXII: 5, 8; XXIII: 2; XXXIV: 2, 4, 5) were associated mainly with animal bones as well, although not exclusively. In general, they are considered to be tableware, served for eating (e.g. *Rebay 2002*, 81). It is interesting that no knives were found in the vicinity of these animal remains.

Although the roles of animal remains in the Early Iron Age graves could have varied (cf. Kmeťová, in press), the majority of their finds in Dunajská Lužná barrows appears to represent remains of meat dishes what was also the opinion of *M. Pichlerová* (*1969*, 138-140) and partly *C. Ambros* (*1975*, 225). Since there were no patterns of burning mentioned in the analysis of *C. Ambros* (*1975*), their preparation by roasting or grilling can be most likely excluded. It seems more likely that – if they were cooked at all – they were prepared by boiling or stewing (cf. *Roberts et al. 2002*). Variously combined groups of animal remains indicate that several types of meals were present there. Mixture of remains of several animal species (e.g. bones

of cattle, pig/sheep and waterfowl) which were chopped in small pieces can be explained as remains of liquid or semi-solid meat dishes resembling thick meaty soup, stew or "Eintopf". Greater variability of included meats and the presence of chopped bones in slowly cooked dish emphasize its taste, smell, thickness and also nutritional value. Stewing or slow boiling is suitable for the least tender cuts of meat, such as beef. Thus, at first glance low-class or unattractive remains of animal bodies could have been cooked in the way which has turned them to delicacy comparable to unboned portions of meat. There are even analogous finds for this dish in the Early Iron Age contexts. Numerous finds of pig and sheep/goat bones mostly from the lower parts of legs and tail, chopped in small pieces, excavated in Hallstatt salt mines, along with cereals (barley and proso millet) and legumes (broad bean – *Vicia faba*) detected in human excrements are considered to be remains of traditional dish, in Carinthia and Styria called the Ritschert (*Barth 1999*). Based on numerous finds of wooden vessels and, on the contrary, sporadic finds of ceramic bowls in the mines it is assumed that this dish was eaten from the wooden bowls (*Reschreiter 2008*, 98). Similar dish made from legumes and chopped meat including bones, cooked in pyraunoi, was most likely popular also in Macedonian Kastanas (*Hochstetter 1984*, 157).

It is, however, questionable whether the groups with a combination of chopped bones and larger parts, such as leg of a sheep/goat, pork thigh, etc. were also remains of this type of a dish. In the past, meat soups were frequently enriched by addition of an animal head (e.g. lamb) or entire hen. Nevertheless, it is also possible that a single group of animal remains could have included several dishes, such as thick meat soup/stew and a large part of animal leg placed on it (cf. e.g. Figure 5), or it represented some different type of a dish. Different dishes in Dunajská Lužná-Nové Košariská barrows could have been represented by boiled or stewed larger portions rich in meat, such as pork and lamb thigh, shoulder, beef ribs, hare thighs, loin and portions of waterfowl and fish. Ultimately, also the presence of some unboned meat dishes cannot be excluded.

Dunajská Lužná-Nové Košariská barrows are considered to be the graves of the members of social elites. The multiplicity and variability of animal depositions in such graves refer to a certain (high) status of the deceased (*Stadler 2010*, 70-72, 74-76; *Schumann 2015*, 103, 104; *Kmeťová*, in press). The Dunajská Lužná barrows are exceptionally rich in number of animal remains and animal species. If my hypothesis that they were mostly remains of food is correct, the variability of the dishes and the emphasis on their deliciousness might have been another expression of richness and variety of grave goods. These dishes satisfied the character of a luxurious food: quality of a dish, difficulty of its preparation, multiplicity and variability of the dishes, and considerable economic loss of killed animals (*Stadler 2010*, 139-142). There were several animals slaughtered for each barrow/burial, young as well as adult ones. In three barrows even two or three (or more?) individuals of some species, including large mammals, were slaughtered. The emphasis on meat diet (although we do not know proportions of vegetable food in the graves) is closely linked with power and masculinity; meat has been in many cultures perceived as a source of strength and its consumption has symbolized the rulers or aristocracy (*Montanari 2004*, 21-31; *Stadler 2010*, 144, 145; cf. *Gramsch 2005*, 49). Meat repast in Nové Košariská barrows could have helped deceased of high rank in their post-mortal transformation to "ancestors" (food during their life in the Otherworld, or in a period between their death and entrance to the Otherworld), similarly as other elements of these exceptional burials (cf. *Müller 2012*, 359-361; *Stadler 2010*, 162-170, 174).

Captions

Table 1. Dunajská Lužná-Nové Košariská. Animal remains from the barrows according to the find groups (after *Ambros 1975*)

Figure 1. Dunajská Lužná-Nové Košariská, barrow 1. The only photograph of the find context with animal bones visible. Archive of Archaeological Museum SNM, Neg. No. AF717

Figure 2. Dunajská Lužná-Nové Košariská, barrow 3. Find context on the ground of the burial chamber with groups of animal bones „A“ and „B“ around large damaged vessel No. 5 (in the centre left). Archive of Archaeological Museum SNM, Neg. No. AF1179

Figure 3. Dunajská Lužná-Nové Košariská, barrow 4. Find context of animal bones group „B“. Archive of Archaeological Museum SNM, Neg. No. 5052

Figure 4. Dunajská Lužná-Nové Košariská, barrow 4. Find context of animal bones groups „C“ (near large vessel) and „D“ (in lower right corner). Archive of Archaeological Museum SNM, Neg. No. 5055

Figure 5. Dunajská Lužná-Nové Košariská, barrow 4. Find context of animal bones group „D“. Archive of Archaeological Museum SNM, Neg. No. 5056

Figure 6. Dunajská Lužná-Nové Košariská, barrow 4. Find context of animal bones group „F“. Archive of Archaeological Museum SNM, Neg. No. 5060

Figure 7. Dunajská Lužná-Nové Košariská, barrow 6. Find context of animal bones group „B“ or of 1 of two groups within this group (?). Archive of Archaeological Museum SNM, Neg. No. AF2001

Figure 8. Dunajská Lužná-Nové Košariská, barrow 6. Find context of animal bones groups „A“ (in lower right corner) and „B“ (with two bowls). Archive of Archaeological Museum SNM, Neg. No. AF2006

Translated by Petra Kmeťová

Mgr. Petra Kmeťová, PhD.
Pannónska 12, 900 21 Svätý Jur, Slovenská republika
kmetova.p@gmail.com

NEW DATA ON THE BURIAL CUSTOMS IN THE EARLY IRON AGE ON THE BASIS OF EXAMPLES FROM NORTHEAST-TRANSDANUBIA[1]

Katalin NOVINSZKI-GROMA

NOVINSZKI-GROMA, Katalin. Nové dáta o spôsoboch pochovávania v staršej dobe železnej na príkladoch zo severovýchodného Zadunajska. Dobre známa mohyla zo Süttő spolu s plochými pohrebiskami v Süttő, Tatabánya-Dózsakert a Tatabánya-Alsó Vasútállomás sú dôležitým zdrojom informácií o spôsoboch pochovávania v staršej dobe železnej v severovýchodnom Zadunajsku. Podobne ako v mojich predchádzajúcich prácach aj v predloženom príspevku predstavujú, spolu s ďalšími pohrebiskami východohalštatského kultúrneho okruhu zo Zadunajska, pramennú základňu pre analýzu. V živote komunít staršej doby železnej bol pohreb komplexným procesom, ktorý pozostával zo spálenia mŕtveho tela, uloženia ľudských pozostatkov do hrobu a pravdepodobne ďalších úkonov v mieste pochovania. Zložky pohrebnej výbavy môžu odrážať rôzne kroky pohrebného rítu. V tomto príspevku sa zameriavam na problematiku miest spaľovania ("*ustrina*"). Tiež študujem keramické prídavky, najmä či nesú znaky sekundárneho prepálenia, alebo iné deformácie povrchu, ktoré mohli byť spôsobené žiarom. To môže indikovať, či bola nádoba uložená na pohrebnú hranicu, alebo či bola špeciálne vyrobená pre uloženie do hrobu. Ďalej sa zameriavam na analýzu zvyškov rastlín a zvierat z mohýl a plochých pohrebísk a na otázku, či môžu prispieť k interpretácii procesu pochovávania.

Keywords: Hallstatt-period, burial custom, pyre, ceramic grave goods, plant and animal remains;

Kľúčové slová: doba halštatská, spôsob pochovávania, pohrebná hranica, keramické hrobové prídavky, rastlinné a živočíšne zvyšky;

INTRODUCTION

The archaeological research is divided into two different types of the Early Iron Age burials in Transdanubia, in the most eastern periphery of the East-Hallstatt Cultural Unit in the first phase of the Early Iron Age (Ha C - Ha D1). These are the burial mounds and the flat cemeteries. Tumuli high up from their environment visually, and as outstanding elements of the landscape their appearance suggests that they are resting places of a prominent member of a community who used the lands in the past. Observations of the excavations of the burial mounds indicated that the burial process was a complex and multistage procedure. The reconstruction of the events is known in the case of some tumuli (*Egg/Kramer 2005*, 34; *Fekete 1981*, 156, 157; *Vadász 1983*, 44, 45). It is also highly probable that the members of the community after the burial process also used the mounds in some ways (*Bräuning/Löhlein/Plouin 2012*, 90).[2] Presumably they also opened the tumuli after the burial process and did some manipulation with the remains and the objects placed into them previously – sometimes they

[1] This research was supported by NRDIO 111058 programme.

[2] We can mention as an example the tumulus of Villingen-Magdalenenberg from the nowadays Germany where a huge amount of pottery sherds from the second phase of the Early Iron Age was excavated around the mound. It can prove that the local Early Iron Age community regularly visited the tumulus and it probably had a function of a sanctuary.

Figure 1. Distribution map with the researched archaeological sites and other important tumulus and flat cemeteries. A – sites of the research; B – burial mounds; C – flat cemetery; 1 – Süttő; 2 – Tatabánya-Alsó Vasútállomás; 3 – Tatabánya-Dózsakert; 4 – Halimba-Cseres; 5 – Nagydém-Középrépáspuszta; 6 – Hegyfalu; 7 – Fertőrákos - Kőhidai dülő; 8 – Nové Zámky; 9 – tumuli of Sághegy (Mesteri, Sándorháza, Csönge); 10 – Vaskeresztes; 11 – Pécs-Jakabhegy; 12 - Szalacska; 13 – Százhalombatta; 14 – Tata; 15 – Sopron. Author: K. Novinszki-Groma

may even have removed them from the context or they might have robbed the grave (*Baitinger 1992, 336*). New reports with the help of natural sciences could focus on further details, e.g. how much time after the death the burial happened in accordance with the entomological data; in which season of the year the human remains were placed into the grave on the basis of the pollen-samples; what kind of food was probably given to the deceased on the basis of the proteins and plant macroremain (*Šálková et al. 2015*, 118-121).

We cannot share similar results based on the analysis of natural sciences in that study. But in the last years there was an opportunity to observe the material of some Early Iron Age

cemeteries from Northeast-Transdanubia. Among them we can mention two flat cemeteries from the surrounding of the modern settlement Tatabánya: Tatabánya-Alsó Vasútállomás (16 graves; *Groma 2015*) and Tatabánya-Dózsakert (43 graves). The flat cemetery with 82 excavated burials in the vicinity of the modern Süttő settlement and the material of the famous tumulus researched by Éva Vadász between 1978 and 1982 and also published as a preliminary report also belong to the topic of this paper (*Vadász 1983*).[3]

In the following, we will observe some aspects of the burial custom on the basis of the grave contexts and the findings of the above mentioned cemeteries. It will complete our knowledge about other examples from Transdanubia or even from the territory of the East-Hallstatt cultural unit and may prove the appearance of a habit in a wider area or on the contrary, it may highlight the variability of the burial rite in the cemeteries of the Hallstatt-culture (Figure 1).

THE PROBLEM OF THE FUNERAL PYRES

Although one of the most typical characteristics of the Early Iron Age burials of Transdanubia is cremation, the evidence of that are mostly only the burnt human bones collected from the pyre and deposited into a pot or scattered on the floor of the grave. Excavation of the cemeteries reaches only the burials which in most of the cases do not coincide with the places of cremation. Although there are many possibilities in the research of the pyres, it is still an unexplored part of the Early Iron Age studies (*Egg/Kramer 2005*, 34).

A rare exception is the burial mound of Süttő excavated by Éva Vadász. Through the excavation works a 1 × 9.15 meter wide, oval, strongly burnt, reddish-brown, ashy surface appeared. The humus-layer was levelling under the burnt surface and in the ashy part little postholes were noticeable which can suggest the wooden structure of the burial pyre. The remains of the pyre contained 17 kg of burnt human and animal bones, pottery sherds, bronze- and iron objects (Figure 2: A; *Vadász 1983*, 35; *1986*, 252, 253).

We also know evidences of the burial pyre from some mounds around the Sághegy (*Lázár 1955*, 208). In Sándorháza there was a burnt part of the surface eastward to the stone structure with circular layout but still under the cover of the mound (*Lázár 1951*, 40), while in Csönge, in tumulus 1 clues of a pyre also came to light next to the inner structure (*Lázár 1955*, 205). The best parallel to the context of the Süttő burial mound is known from the tumulus in the vicinity of Mesteri. Here inside the tumulus a stone structure existed which was open in the north side. A 5 meter wide and 30 cm thick surface with lots of charcoal, burnt bronze jewelleries and pottery sherds were located north from the entrance (Figure 2: C; *Lázár 1951*, 38).

Another good parallel is Vaskeresztes, where (similarly to the particular one at Süttő) remains of the burial pyre with dromos-art inner structure were found. Mária Fekete observed a burnt part of the surface in the northwest corner of tumulus 1 which had a triangular layout. It contained burnt human and animal bones and plant remains (*Fekete 1981*, 135). In tumulus 2 the place of the cremation located in the southeast corner from where also human, animal and plant remains came to light (*Fekete 1981*, 149).

The mound cemetery at Pécs-Jakabhegy, where 10 tumuli were excavated in the mid-

[3] I could observe the material of the Tatabánya cemeteries in the framework of my final thesis. The process of Tatabánya-Alsó Vasútállomás made possible for us by Tibor Kemenczei who led the archaeological work there for which we would like to thank him again in this paper. Excavations in Tatabánya-Dózsakert were led by Gábor Vékony and Éva Vadász. I got the opportunity for the work with the material from the Kuny Domokos Museum of Tata for which I am also grateful. The modern field studies of the Süttő archaeological sites are also connected with the names of Gábor Vékony and Éva Vadász, and the material stored by the Balassa Bálint Museum of Esztergom. I must thank them for their contribution to my doctoral studies with permitting the analysis of the Süttő cemeteries. The inventory numbers of these materials are 65.1.1. – 65.1.106.(Tatabánya-Alsó Vasútállomás, Kuny Domokos Museum, Tata), 82.7.1. – 82.39.6. and 83.1.1. – 83.13.5. (Tatabánya-Dózsakert, Kuny Domokos Museum, Tata); 90.1.1. – 90.26.11., 98.56.1. – 98.67.1., 2000.1.1. – 2000.50.6. (Süttő, flat cemetery, Balassa Bálint Museum, Esztergom) and 80.18.1. – 80.18.72., 81.1.1. – 81.1.35. és 87.47.1 – 87.47.58 (Süttő, burial mound, Balassa Bálint Museum, Esztergom).

Figure 2. Remains of the pyre under the coat of the tumulus. A – Süttő (after Vadász 1983, 22, Abb. 4); B – Pécs-Jakabhegy, tumulus 10 (after Maráz 1979, 37, Abb. 13); C – Mesteri (Surrounding of Sághegy, after Lázár 1951, Pl. XXI: 2)

dle of the 20th century, presents further parallels. Gyula Török reported wooden chambers with stone walls inside the mounds and in tumulus 2 and 24 he identified burnt remains of the pyre with a huge amount of charcoal as well (*Török 1950*, 5). Borbála Maráz accounted similar results in the case of tumulus 4 and 10 at Pécs-Jakabhegy which were excavated in 1976 – 1977. Burnt surface inside a stone circle existed inside the tumuli and these features we may interpret again as the remains of the pyre (Figure 2: B; *Maráz 1979*, 85, 86).

Another middle-size burial mound from Tihany is also worth mentioning. András Uzsoki excavated a limestone structure under the cover of the mound here. Beneath the stones a burnt part of the surface with the remains of the pyre appeared together with burnt pottery sherds, human bones, bronze pieces and cereal (*Uzsoki 1986*, 248).

Another type of the tumuli is the one where only previously collected remains of the pyre deposited into the mound appear. Tibor Kemenczei reported on this in the case of four burial mounds excavated at Nagyberki-Szalacska in the south part of Transdanubia (*Kemenczei 1974*, 4-11). Ágnes Holport reports about similar observations in case of the remains of the pyre in Százhalombatta (tumulus 114., *Holport 1986*, 94; tumulus 117.; *Holport 1986*, 95). In her opinion burial mound 75 might have been a central place of cremation because of the huge amount of human remains the excavations revealed here (*Holport 1993*, 24). But we also need to raise the question why they covered a feature with the function of burning in the same way like the burials. It is important to add here that new geophysical surveys in the Százhalombatta cemetery suggested a feature among the tumuli which might have been a central place for burning the deceased (*Czajlik et al. 2016*, 56, fig. 8).

In Kleinklein, in the cemetery of the

Sulm-basin there are also tumuli where the place of the cremation was identified under the coat of the mound. Tumuli of the Höchschusterwald-group located in a north-south orientated emerge table. Radimskỳ and Szombathy who led the archaeological works there in the beginning of the 20th century excavated a building-like feature walled in three sides in the north part of this table. The burnt soil which was noticeable inside can indicate the function of this structure. Unfortunately this feature has already been demolished, and thus we only have some data about it from the early reports. It is also interesting that this group of tumuli expands from the north (from the direction of this probable cremation place) to the south, as the new excavations from 1977 proved the existence of tumuli in a smaller number in the south part of the table. These tiny mounds may erode easily which can mean that they may have already had no visible appearance on the surface in the 20th century (*Dobiat 1980*, 53, 54).[4]

The above mentioned tinier burial mounds of the Höchschusterwald-group cannot differ from the burials of the flat cemeteries in any ways. From the cemeteries which are in the main focus of this paper we only have one example where a clue suggests that the later grave is on the place of cremation. Burial 3 at Tatabánya-Alsó Vasútállomás had a heavily burnt floor and the soil of the grave was mixed with a significant amount of charcoal. Therefore, according to Tibor Kemenczei's interpretation of the situation, the grave is on the same location where the burning of the body took place (*Groma 2015*, 154). We have no data for the same behaviour from Tatabánya-Dózsakert or from the Süttő flat cemetery and archaeological reports did not prove the existence of any central, common place of cremation. We only have ambiguous information about pyres in connection with the flat cemeteries from Transdanubia. Around the above mentioned Sághegy, there existed a cemetery of this type. Jenő Lázár mentions that 20 burials were excavated on the SE slopes of the mount in 1943. In these graves there was no graphite painted ceramic but Jenő Lázár identified the pottery as Lausitz-style. Through the excavation they did not notice clues of burning but local wine-growers reported about features in the surrounding which we can interpret as remains of pyres. Unfortunately they had already disappeared by the time of researches there (*Lázár 1951*, 37).

Features which we may interpret as central places of the cremation are published from the nowadays Austria and Slovakia. In a letter from 1906, J. Bayer reported some dubious information about a "burning pit" from the cemetery of Statzendorf, from Austria. According to his notes, the rounded pit was 2.40 meter deep and the graves appeared densely around it. On the floor and on the walls of the pit the clues of intensive burning were identifiable (*Rebay 2006*, 43). A heavily burnt, ashy part of the surface with a 3 × 2.5 meter extension is also known from the cemetery of Franzhausen, from Austria. This feature dates back to the transition of the Urnfield-, and Hallstatt-periods of the site (*Neugebauer 1996*, 382). There were 7 circular, heavily burnt patches with an approximately 2.2 meter diameter in Chotín (Hetény) Ia cemetery in Slovakia. These features scattered consistently among the graves the infill of which contained just some cremated bones (*Dušek 1966*, 13, 14). It is also worth mentioning here, that there is another rounded pit in the middle of the Hohenau//March cemetery from Austria. This had a bigger extension with 30 meter diameter and the ashy, burnt layer had thickness of 2.2 meter. The infill contained ceramic sherds – among others fragments with black and red paintings (*Neugebauer 1972*, 5, 6). This feature differs a lot in its size from the above mentioned ones. The excavators interpreted it as a burnt building. But it is also possible that the common cremations took place here in a building which may have probably been destroyed in a fire.

On the basis of the examples mentioned in this part of the paper, it seems to have been a behaviour in a wider area that people buried under a mound could get their own pyre, while supposedly central places of cremation were used despite of the few data – in case of

[4] Other burials where the grave is probably on the previous place of the pyre: graves 33, 36, 43, 48 of the Offenmacherwald-group and graves 14, 21, 30, 38, 42 and 49 of the Grellwald-group.

Figure 3. Set of bowls with lids from the Süttő tumulus (position after Vadász 1983, 30, Abb. 9)

the flat cemeteries. We can also say in general, that building a pyre required a huge amount of resources from the mourner community (wood, needs for the cremation process). It may also have been the reason why only some prominent people (probably only members of the local elite) could afford to have their own pyre (*Eles 1995*, 22; *Freudenberg 2007*, 58, 59; *Thompson 2015*, 10, 11).

SETS AND FRAGMENTS OF CERAMIC

The most typical grave goods of the Early Iron Age burial mounds (*Teržan 1986*, 227) and flat cemeteries (*Groma 2015*, 156; *Nagy 1939*, 50, Abb. 5) are those ceramics which come to light most often in a well reconstructable form despite the conditions of the grave and which are usually ornated with statuesque or painted decorations. The ceramic forms which were placed next to the deceased may be different between the closer regions, but we can presume sets of pottery which were returning accessories of the graves (for instance to the Sopron-group see *Teržan 1986*, 228).

In the Süttő burial mound one middle size and two big, deep bowls with handle along with two big pots with conical necks stood next to the wall in the SW part of the chamber on a platform which was a plastered timber (*Vadász 1983*, 27, Abb. 9). We only have little information about bigger pots next to the chamber wall in the case of the burial mounds of Transdanubia. Nearby the wall of the corridor and the eastern chamber wall of tumulus 2 in Vaskeresztes, Mária Fekete identified wooden shelves which held a big amount of pottery – especially bowls in the corridor (*Fekete 1981*, 143).

Nevertheless there are more examples from the flat cemeteries of the Kalenderberg-group or the Sopron-group of the Hallstatt-culture where big pots with a conical neck – which

Figure 4. Set of bowls from the Süttő flat cemetery, grave 4.
Author: É. V. Vadász, K. Novinszki-Groma

probably contained some liquid for the deceased – stood in a line next to the western edge of the grave pit. Éva Ďurkovič reported about a similar context in 7 cases from the 13 burials of Fertőrákos cemetery (graves 1, 2, 6, 9-11, 13; *Ďurkovič 2009*, 65, Abb. 3, 4, 9, 13, 14, 16, 18). E. Ďurkovič also called the attention to similar positions of the big pots in some graves from the cemetery of Loretto, from the nowadays Austria (*Nebelsick et al. 1997*, Abb. 11; 13).

Another set of the ceramic grave goods from the Süttő tumulus is also worth mentioning. Nine deep bowls with inverted rim stand in a circle position southward from the above mentioned big pots but also on the plastered timber platform. Eight of them were covered with a lid (Figure 3; *Vadász 1983*, 27, Abb. 9). We have another example from the Northeast-Transdanubian Hallstatt-group where a set of deep bowls with inverted rim were positioned in a circle and covered by lids. This is the lonely tumulus from Tata where 4 vessels were placed into the mound in this order in accordance with the observations of Károly Kincses who found the burial mound (*Vadász 2003*, 98, Abb. 1; Taf. IV: 1-9).[5] Further parallels lead us again into the cemeteries of the Kalenderberg-group. In Nové Košariská, in tumulus 6 there was a blockhause-style wooden chamber with a nearly square layout covered by the coat of the mound. In the western corner of the chamber a vessel-set with six miniature pots with a conical neck and six tiny bowls placed in a circle were found. This collection probably belonged to a children's burial (*Pichlerová 1969*, Abb. 57; *Teržan 1990*, 176).

Vessel sets with more bowls are also common in the Early Iron Age flat cemeteries of Northeast-Transdanubia. Among them we can mention grave 4 from the Süttő graveyard. This burial was unique because of the wooden remains in the north and west side of the

[5] Éva Vadász already called the attention to the bowl-set of Tata as a parallel to the Süttő collection. In Süttő some lids were perforated which may mean that the bowls contained some steaming or fuming material.

grave pit which we can interpret as an inner structure. Under the stone cover a deep bowl stood on the south corner of the burial. Around this bowl in the west there was a mug and 4 further bowls with inverted rim which had a graphite coating and were polished in the inner and outer surfaces as well – so they were similar to the bowls from the tumulus except for the knobs on the shoulders and the leaning cannelures on the rims (Figure 4).

Bowls with inverted or straight rims are the most usual accessories of the flat graves in other flat cemeteries of North-Transdanubia as well as the big pots with a conical neck, the deep bowls with or without handle and the rough pots or mugs. The shape of the bowls – or sometimes even little cups – is a hemispherical or truncated cone (*Groma 2015*, 156, Abb. 9; *Lengyel 1959*, 163; *Nagy 1939*, 50, Abb. 5). In most of the cases sets of 2-4 pieces of these bowls or cups come to light from the graves of the flat cemeteries and these vessels are either placed next to each other or one pot is placed into another. Good example for that is the grave "D" from Tatabánya-Dózsakert where in the SW part of the burial 3 almost identical bowls stand next to each other while a fourth bowl with a truncated cone shape body was found a bit farther.

In connection with another group of ceramic findings of the Süttő burial mound we would like to refer to a special type of the pottery that comes to light sometimes from the Early Iron Age tumuli. Vessels belonging to this group are usually fragmented, and sometimes it is difficult to reconstruct the whole, original form. These pots might have a different role in

Figure 5. Ceramic from the Süttő tumulus with different clues of secondary burning (microscopic background: SteREO Discovery V8 microscop, PlanApo S 1.0X Zeiss objective, AxioCam MRc 5 camera, purchase of the microscope supported by KMOP-4-2-1/B-10-2011-0002 Program)

the burial process than other vessels which we showed above and are usually parts of sets. It is highly probable that the fragmented shreds were on the pyre next to the body through the cremation (*Egg/Kramer 2013*, 381; *Vadász 1983*, 35; *1986*, 255).

We know more shreds from the excavated tumulus of Süttő which show traces of a burning or a bigger heat-effect. The surface of a bowl with inverted rim (inv. nr. 81.1.28., Figure 5: B) is grey, light brown and orange-reddish in different parts which might have been caused by a secondary burning. We can also see that the outer surface of the rim is bubbly, glass-art which may be the result of a similar effect. More interesting is a deep bowl (inv. nr. 81.1.34., Figure 5: C) in case of which there was a remarkable blistered surface on the breakage of the rim. It may mean that this pottery broke because of the heat-effect or it was already a sherd when the burning reached its surface.

Figure 6. Secondary burnt ceramic from the Süttő tumulus with regard to the forms and decorations (microscopic background: STEREO Discovery V8 microscop, PlanApo S 1.0X Zeiss objective, AxioCam MRc 5 camera, purchase of the microscope supported by KMOP-4-2-1/B-10-2011-0002 Program)

Another interesting phenomenon in case of the fragmented ceramics from the Süttő burial mound are the little bronze – sometimes probably even iron – pieces burnt into the surface of the ceramics. A good example for this could be the deep bowl with inverted rim (inv. nr. 81.1.26., Figure 5: A). These notifications indirectly show that the therm-degree of the pyre might have been very high.[6]

In connection with the class of the secondary burnt and fragmented ceramic from the Süttő burial mound, it is also important to underline that the forms of the vessels did not differ from those shapes which are represented in the grave-sets. Among the group of ceramic which probably got up to the pyre we find big pots with conical necks, deep bowls with or without handle, bowls with inverted rim or with a truncated conical body – which are the typical ceramic forms of the graves and settlements of the Hallstatt-culture in Transdanubia and in the surrounding area. It is also worth mentioning that pieces of this second group are not decorated in a different way like the vessels which were probably made especially for the burials, as we can see on further examples from the Süttő tumulus with graphite-painted inner motifs (deep bowl with inverted rim, inv. nr. 81.1.29., Figure 6: A) or polished surfaces with graphite-coatings (pot with conical neck or a deep bowl, inv. nr. 81.1.8., Figure 6: B) which also appear among these ceramics.

Sherds which show clues we noticed in the second group of the Süttő burial mound are

[6] Examinations in modern crematory showed that 500-600 degrees need for the complete cremation of a body. The human remains get a white colour to the end in that conditions (*Depierre 2008*, 18).

Figure 7. Little bowl from Tatabánya-Dózsakert, grave 12 with a multicoloured piece of this vessel. Drawing and photo by: K. Novinszki-Groma

quite rare in the flat cemeteries. Grave 12 of Tatabánya-Dózsakert was a deep pit where fragments of different vessels were laying in an unsettled position. Among them there were some shreds which had a multicolour surface – probably caused by a secondary burning (Figure 7). Attila Molnár mentioned some graves of the Hegyfalu cemetery where secondary burnt fragments were unearthed from the infill of the burial. He interpreted them as pieces from the place of cremation which were later placed in the grave (*Molnár 2006*, 207).

It is also important to mention that it is not the first work which recognized the existence of the diversification of vessel garnitures and secondary burnt sherds in Early Iron Age graves (*Egg/Kramer 2013*, 379-381; *Miroššayová 2015*, 89; *Nebelsick et al. 1997*, 32). Louis D. Nebelsick focuses on this problem in one of his last studies. He showed through several examples that the habit of secondary burnt ceramic sherds and pottery garnitures depositions were placed into the graves existed from the dawn of the Urnfield-period (13th century BC, Rei BD-Ha A period). This practice survived as a long tradition till the end of the Early Iron Age, where it can be observed in case of the ostentatious graves, like the Süttő burial mound (*Nebelsick 2016*, 17-28).

PLANT AND ANIMAL REMAINS IN THE EARLY IRON AGE GRAVES

Like the above analysed vessel-sets and fragments, the plant and animal remains can also appear around or in the remains of the pyre and they can come separately from them in the vicinity of the pottery sets. Based on the position in the grave-context we must interpret these remains in different ways, and they also might have a different role in the burial rite.

There is no data about grains or remains of any fruits from the pyre of the burial mound in Süttő, but 17 kg of burnt human and animal bones is known from the tumulus. Among them remains of horses are dominant while dog and pig also appeared (identification of István Vörös; *Vadász 1983*, 35; *1986*, 255). Plant and animal remains were in a huge amount from the remains of the pyre in the two excavated tumuli of Vaskeresztes. We have information about seeds of wheat, barley, wild cherry and hazelnut as plant remains and burnt bones of horse, beef, sheep and goat from tumulus 1. Next to cereal grains, "nut", hazelnut and seeds of apple, and burnt animal bones without identification of species were found in tumulus 2 (identification of István Vörös; *Fekete 1981*, 135, 149). There are more examples of hazelnut remains from Early Iron Age tumuli. The reports of Radimskỳ from the beginning of the 20th century called the attention to hard-shells of these nuts in the graves of the Forstwald-group and among the burnt remains of the Kürbischhansl-tumulus (*Dobiat 1980*, 151).

Another group of the animal remains from the Süttő burial mound laid around the vessels near the SW wall of the chamber on the plastered platform. There were remains of pig with a split skull next to one of the big pots with conical neck. Postcranial bones of the pig were covered by a deep bowl. A skull of a calf with unburnt bones of dog, sheep, cattle and pig were also placed in the plastered platform (identification of István Vörös; *Vadász 1983*, 27, 32). It is possible to interpret these findings as the remains of food offering or the grave good which were placed to the grave next to the deceased. However, it is also possible that

there were different offerings, for example ones burned on the pyre or elsewhere. Bones of domestic animals appear often in the tumuli of Transdanubia in similar context. Remnants of at least two pigs with traces of skinning on their legs with a skull of a sheep and remains of two rabbits came to light from tumulus 114 at Százhalombatta (identification István Vörös; *Holport 1986*, 94). Jenő Lázár reported about bones of at least one horse, cattle and two pigs from the tumulus of Mesteri in the vicinity of Sághegy which we mentioned already above (*Lázár 1951*, 38).

Plant remains appear rarely in the flat graves of Northeast-Transdanubia. We only have some ambiguous data from the Süttő flat cemetery, where grain identified as millet was present in grave 11 in the field documentation, but the reports mention also other cereal species from grave 12. We have no information about plant remains from the burials of the cemeteries around Tatabánya or from the surrounding area in the Early Iron Age.

Unburnt animal bones appear in different scale in the flat graves of the research area. In Süttő 15 graves out of 82, in Tatabánya-Dózsakert 22 graves out of 43, Tatabánya-Alsó Vasút-állomás 5 graves out of 16 contained this kind of findings. Animal bones came to light in a smaller amount from the graves of Halimba-Cseres, only from 2 burials of the 34 excavated graves. In burial 6 bones of a horse were found (*Lengyel 1959*, 159-161). From Nagydém-Középrépáspuszta most of the bones are from pig, while the horse remains were only present in one grave while animal bones from another burial were identified as deer (*Nagy 1939*, 50).

Figure 8. Grave goods from Süttő, flat cemetery, grave 80.
Photo by: M. Merczi, Balassa Bálint Museum, Esztergom;
Drawing by É. V. Vadász and K. Novinszki-Groma

From the farther surrounding we can mention the Fertőrákos-Kőhidai dűlő cemetery which belongs to the Sopron-group. There only one grave contained unidentified bones as we know from the work of *É. Ďurkovič* (*2009*, 79). In Nové Zámky 29 out of the excavated 38 graves dated to the Hallstatt-period. Unburnt animal bones were found in 6 of the Early Iron Age burials (*Stegmann-Rajtár 2009*, 111, 112).

It is a farther example, but still important to mention that animal bones were studied in more detail and are published from the cemetery of Vrádiste in Western Slovakia (*Ambros 1960*, 175; *Pichlerová 1960*, 168). Most common are the bones of goat and sheep, but remains of pig and cattle also appeared. The analysis indicates that the fleshy parts of the skeletons are not very frequent in the burials (*Ambros 1960*, 175). There are different ways to interpret this phenomenon. For example the animal bones in graves might represent the residues of meaty foods given to the deceased or the bones had a symbolic meaning as a "viaticum" for the afterlife. However, it is also possible, that only a small part from the meal of the burial feast was placed next to the deceased.

In the graves of the flat cemeteries, animal bones without any traces of burning were often found around bowls and/or cups with straight or inverted rim and truncated cone or hemispherical body. These vessels belong to the types which we could define as parts of sets in these graves. As a good example for this context we can mention the prominent rich grave 80 of the Süttő flat cemetery. Here the animal remains were unearthed from the northeast corner of the grave just next to 2 little bowls with inverted rim and an iron knife (Figure 8).

To summarize the results of the evaluation of the plant and animal remains from the Early Iron Age burials from Northeast-Transdanubia we come to the same result as already mentioned in the archaeological literature for the wider East-Hallstatt cultural unit. These graves contain mostly remains of different domestic animals, while bones of wild species are rare. The animal bones may be interpreted as residues of the food offerings or grave goods (*Teržan 1986*, 234). It is also interesting to note that bones of pig, goat and sheep are dominant in our research area just like in the cemeteries of the Western area of the Hallstatt-culture (*Stadler 2010*, 53, 54, Abb. 17). The widespread occurrence of remains of pig suggests that this animal had a special role in the burial rite. This fact is also interesting because in the Greek-Roman world pork was rated as an impure animal but it was also one of the prime sacrificial offerings. In the Late Iron Age pig remains are very common part of the grave inventory and written sources also report Celtic feasts where the most prominent male guest could have the first and nicest slice from the roasted pork (*Méniel 2012*, 232; *Stadler 2010*, 116, 117).

CONCLUSION

The paper focused on the Early Iron Age cemeteries from Northeast-Transdanubia. Some research results have already been published, especially concerning the burial mound and flat cemetery of Süttő and the flat cemeteries of Tatabánya-Dózsakert and Tatabánya-Alsó Vasútállomás. I observed some typical features of the burial customs in these sites and also compared the results with those from the narrower area of Transdanubia and with some cemeteries of the East-Hallstatt cultural unit. The main aim – besides publishing the data – was to highlight the similarities between the burial customs of the two main types of the Early Iron Age burials, the tumuli and the flat cemeteries and also to call the attention to the differences between the elements of the rite.

The most general characteristics of the Early Iron Age burial customs – such as the cremation of the deceased in clothing or placing of the human remains into the grave pit – did not get a special attention in this work but in the first part we focused on the unattended question of the burial pyres and in general on the places where the cremation of the bodies took place. Based on the burial mound of Süttő we managed to collect more examples from Transdanubia where the remains of the burial pyre were still present within the tumulus (Tumuli of Mesteri, Sándorháza and Csönge nr 1 around the Sághegy, the two excavated burial

mounds at Vaskeresztes, tumuli of Pécs-Jakabhegy and Tihany). However, in case of the flat cemeteries we almost never have traces of pyres in the grave areas. The only exception is grave number 3 from Tatabánya-Alsó Vasútállomás. In the same time examples from Early Iron Age cemeteries of nowadays Austria and Slovakia suggest that in the flat cemeteries central places of cremation were in use.

The second part of our work focuses on the ceramic grave goods from the Early Iron Age burials. First, we observed the group of vessels which might have been made especially for the graves. The pottery vessels are highly ornamented and in most cases can be fully reconstructed. In this group we can find 2 – 3 pieced sets of bowls or cups with straight or inverted rim. Animal bones without any signs of burning and iron knives are also often laid around these vessels.

Examples of the second group of ceramic grave goods come from the burial mound of Süttő. Visual mutations like the signs of a secondary burning, bubbly, glass-art appearances or melted remains of a bronze piece were frequent on the surface of the fragments in that group. We can determine these vessels as they were on the pyre while the deceased body was burning. These observations prove indirectly that the temperature of the pyre might have been higher than 600-700 °C which is necessary for the burning of human bones proved by experimental archaeological studies. Ceramic sherds with traces of secondary burning are known in a smaller amount from the graves of the flat cemeteries. Here belong examples from burial 12 of Tatabánya-Dózsakert and we also find some data about secondary burnt ceramic fragments in the infill of some graves from Hegyfalu.

In case of the plant and animal remains from the Early Iron Age burials in the research area we can say that the noted examples suggest that charred plant remains (grains, fruit seeds) appear among the remains of the pyre left within the burial mounds (Süttő, Vaskeresztes, and probably some in Kleinklein). Burned animal bones are also known from the same context of the pyre remains while unburned animal remains came to light mostly in the surrounding of the vessel sets. There are no published data about charred or uncharred plant remains and burnt animal bones from flat cemeteries in the researched area. But unburnt bones of pig, ovicaprids (goat and/or sheep), sometimes also horse and domestic cattle were recovered from flat cemeteries which we mostly interpret as symbolic "viaticum" or leftovers from the burial feast.

REFERENCES

Ambros 1960 – C. Ambros: Zvierací inventár halštatskŷch hrobov vo Vrádišti. Tierknocheninventar der hallstattzeitlichen Gräber in Vrádište. Slovenská archeológia 8/1, 1960, 173-175.

Baitinger 1992 – H. Baitinger: Zur Beraubung hallstattzeitlicher Gräber in Süddeutschland. Dittingheim Grab 607. Fundberichte aus Baden-Württemberg 17/1, 1992, 327-346.

Bräuning/Löhlein/Plouin 2012 – A. Bräuning/W. Löhlein/S. Plouin: Die frühe Eisenzeit zwischen Schwarzwald und Vogesen. Le Premier âge di Fer entre la Forêt-Noire et les Vosges. Freiburg 2012, 288 S.

Czajlik et al. 2016 – Z. Czajlik/B. Holl/G. T. Német: New results in the topographic research on the Early Iron Age tumulus cemetery at Érd-Százhalombatta (Kom. Pest/H.). Archäologisches Korrespondenzblatt 46, 2016, 57-73.

Depierre 2008 – G. Depierre: L'étude des sépultures à incinération an France. In: Z. Czajlik/C. Mordant (eds.): Nouvelles approches en anthropologie et en archéologie funéraire. Actes de la table ronde tenue du 18 au 19 mai 1999 à l'Institut archéologique de l'université Eötvös Loránd. Budapest 2008, 13-24.

Dobiat 1980 – C. Dobiat: Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik Beiträge zur steinerischen Vor- und Frühgeschichte und Münzkunde. Graz 1980, 389 S.

Dušek 1966 – M. Dušek: Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Archaeologica Slovaca Fontes 6. Bratislava 1966, 174 S.

Ďurkovič 2009 – É. Ďurkovič: Kora vaskori temető Fertőrákos-Kőhidai dűlőn. Communicationes Archaeologicae Hungariae 2009, 51-83.

Egg/Kramer 2005 – M. Egg/D. Kramer: Krieger – Feste – Totenopfer. Der letzte Hallstattfürst von Kleinklein in der Steiermark. Mainz 2005, 42 S.

Egg/Kramer 2013 – M. Egg/D. Kramer (Hrsg.): Die hallstattzeitlichen Fürstengräber von Kleinklein in der Steiermark. Der Kröllkogel. Mainz 2013, 608 S.

Eles 1995 – P. von Eles (eds.): Museo civico archeologico. Guide to the museum.Verucchio 1995, 96 p.

Fekete 1981 – M. Fekete: Előzetes jelentés a Vaskeresztes-Diófás dűlői halomsírok leletmentéséről. Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 15, 1981, 129-167.

Freudenberg 2007 – M. Freudenberg: Tod und Jenseits: Totenbrauchtum in Schleswig-Holstein von der Jungsteinzeit bis zur Eisenzeit. Gottorf 2007, 105 S.

Groma 2015 – K. Groma: Das Gräberfeld aus der Früheisenzeit bei Tatabánya-Alsó Vasút-állomás (Ungarn). In: I. Szathmári (Hrsg.): An der Grenze der Bronze-, und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag. Budapest 2015, 137-167.

Holport 1986 – Á. Holport: Questions in connection with the recent excavations at Százhalombatta. In: E. Jerem (Hrsg.): Hallstatt kolloquium Veszprém 1984. Antaeus, Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Beiheft 3. Budapest 1986, 93-98.

Holport 1993 – Á. Holport: Kora vaskori halomsíros temető Érd-Százhalombatta határában. In: I. Poroszlai (Hrsg.): 4000 év a 100 halom városában. Fejezetek Százhalombatta történetéből. Százhalombatta 1993, 23-34.

Kemenczei 1974 – T. Kemenczei: Újabb leletek a nagyberki-szalacskai koravaskori halomsírokból. Archaeológiai Értesítő 101, 1974, 3-16.

Lázár 1951 – J. Lázár: A sághegykörnyéki hallstattkori tumulus-sírokról. Archaeológiai Értesítő 78, 1951, 36-42.

Lázár 1955 – J. Lázár: Hallstatt-kori tumulusok a Ság-hegy távolabbi környékéről. Archaeológiai Értesítő 82, 1955, 202-211.

Lengyel 1959 – I. Lengyel: A halimbai (Veszprém megye) koravaskori temető. Archaeológiai Értesítő 86, 1959, 159-169.

Maráz 1979 – B. Maráz: Pécs-Jakabhegy. Előzetes jelentés az 1976-77. évi ásatásokról. Archaeológiai Értesítő 106, 1979, 78-93.

Méniel 2012 – P. Méniel: Les offrandes animales de la nécropole celtique de Ludas – Varjú-dűlő. In: M. Szabó (Hrsg.): La nécropole celtique à Ludas – Varjú-dűlő. Budapest 2012, 219-247.

Miroššayová 2015 – E. Miroššayová: Pohrebisko v Ždani v kontexte vývoja severného Potisia v dobe halštatskej. Nitra 2015, 172 s.

Molnár 2006 – A. Molnár: Hallstatt-kori temető Hegyfalu határából. Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője 30, 2006, 199-230.

Nagy 1939 – L. Nagy: A középrépáspusztai (Veszprém-megye) kora-vaskori temető. Folia Archaeologica I-II, 1939, 39-53.

Nebelsick et al. 1997 – L. D. Nebelsich/A. Eibner/E. Lauermann/J.-W. Neugebauer: Hallstattkultur im Osten Österreichs. Pölten 1997, 208 S.

Nebelsick 2016 – L. D. Nebelsick: From libation to symposion. Vessel sets in Late Bronze and Early Iron Age graves in the western Carpathian Basin. In: L. D. Nebelsick (ed.): Drinking against death. Studies on the materiality and iconography of ritual, sacrifice and transcendence in later prehistoric Europe. Warsawa 2016, 11-40.

Neugebauer 1972 – J-W. Neugebauer: Ein Hallstatt-C-zeitliches Brandgräberfeld in Hohenau/March, NÖ. Vorbericht über die bisherigen Grabungen 1970/71. Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paleanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs 51, 1972, 1-15.

Neugebauer 1996 – J-W. Neugebauer: Der Übergang von der Urnenfelder-zur Hallstattkultur

am Beispiel des Siedlungs- und Bestattungsplatzes von Franzhausen im Unteren Traisental, Niederösterreich. In: E. Jerem/A. Lippert (Hrsg.): Die Osthallstattkultur Akten des Internationalen Symposiums (Sopron, 10-14. Mai 1994). Budapest, 1996, 379-393.

Pichlerová 1960 – M. Pichlerová: Mladohalštatské popolnicové pohrebisko vo Vrádišti. Slovenská archeológia 8/1, 1960, 125-168.

Pichlerová 1969 – M. Pichlerová: Nové Košariská. Kniežacie mohyly zo staršej doby železnej. Fontes 3. Bratislava 1969, 292 s.

Rebay 2006 – K. Rebay: Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Statzendorf in Niederösterreich. Möglichkeiten und Grenzen der Interpretation von Sozialindexberechnungen 1-2. UPA 135, Bonn 2006, 494 S.

Stadler 2010 – J. Stadler: Nahrung für die Toten? Speisebeigaben in hallstattzeitlichen Gräbern und ihre kulturhistorische Deutung. UPA 186. Bonn, Heidelberg 2010, 226 S.

Stegmann-Rajtár 2009 – S. Stegmann-Rajtár: Žiarové pohrebisko východohalštatskej a vekerzugskej kultúry v Nových Zámkoch. Slovenská archeológia 57/1, 2009, 57-116.

Šálková et al. 2015 – T. Šálková/A. Bezděk/H. Březinová: Bioarchaeological reconstruction of the funeral rite – case study based on organic material from the Hallstatt-period tumulus at the site Zahrádka (South Bohemia, Czech Republic). Památky archeologické 106, 2015, 95-135.

Teržan 1986 – B. Teržan: Zur Gesellschaftsstruktur während der älteren Hallstattzeit im Ostalpen-Westpannonischen Gebiet. In: E. Jerem (Hrsg.): Hallstatt kolloquium Veszprém 1984. Antaeus, Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Beiheft 3. Budapest 1986, 227-243.

Teržan 1990 – B. Teržan: Starejša žejezna doba na Slovenskem Štajerskem/The Early Iron Age in Slovenian Stryria. Ljubljana 1990, 870 s.

Thompson 2015 - T. Thompson: Fire and the body: Fire and the people. In: T. Thompson (eds.): The Archaeology of Cremation. Burned human remains in funerary studies. Oxford 2015, 1-19.

Török 1950 – Gy. Török: Pécs-Jakabhegyi földvár és tumulus-ok (1947-1948. évi próbaásatások eredményei). Archaeológiai Értesítő 77, 1950, 4-9.

Uzsoki 1986 – A. Uzsoki: Über die Höhensiedlung und Hügelgräber von Tihany. In: E. Jerem (Hrsg.): Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. Antaeus, Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Beiheft 3. Budapest 1986, 245-250.

Vadász 1983 – É. Vadász: Előzetes jelentés egy kora vaskori halomsír feltárásáról Süttőn. Communicationes archaeologicae Hungariae 3, 1983, 19-54.

Vadász 1986 – É. V. Vadász: Das früheisenzeitliche Gräberfeld von Süttő. In: E. Jerem (Hrsg.): Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. Antaeus, Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Beiheft 3. Budapest 1986, 251-257.

Vadász 2003 – É. V. Vadász: Kora vaskori halomsír Tata határában. In: J. Kisné Cseh (Hrsg.): Régészeti adatok Tata történetéhez 1. Annales Tataienses III. Tata 2003, 89-136.

RESUMÉ

Nové dáta o spôsoboch pochovávania v staršej dobe železnej na príkladoch zo severovýchodného Zadunajska

Materiál, ktorý je v práci hodnotený, t. j. nálezy z mohyly v Süttő a plochých pohrebísk v Süttő, Tatabánya-Dózsakert a Tatabánya-Alsó Vasútállomás, už bol publikovaný, v predloženom príspevku sa naň ale pozeráme z iného zorného uhla. Na menovaných lokalitách boli zaznamenané určité elementy pohrebného rítu, ktoré sú konfrontované s nálezmi v užšom priestore Zadunajska aj v širšom kontexte pohrebísk rozsiahlejšieho východohalštatského kultúrneho okruhu. Okrem publikovania nových zistení, je hlavným zámerom ozrejmiť podobnosti u dvoch hlavných typov hrobov staršej doby železnej, t. j.

mohýl a hrobov na plochých pohrebiskách, a zároveň upriamiť pozornosť na rozdiely v pohrebných zvykoch.

V centre záujmu prvej časti tejto práce stoja doteraz opomínané otázky problematiky pohrebnej hranice, resp. miest, kde došlo k spaľovaniu mŕtvych. Väčšinou najvšeobecnejšia charakteristika pohrebných zvykov staršej doby železnej – ako spaľovanie mŕtvych v odeve či ukladanie ľudských pozostatkov do hrobovej jamy – ostáva na okraji pozornosti. Vychádzajúc z nálezu v Süttő, kde sa pod plášťom mohyly našli zvyšky pohrebnej hranice, bola podobná situácia odhalená aj u mohyly v Mesteri, Sándorháze, v mohyle č. 1 v Csönge pri Sághegyi, v dvoch mohylách vo Vaskeresztesi, ako aj v mohylách v Pécs-Jakabhegyi a Tihanyi. Na plochých pohrebiskách nemáme takmer žiadne indície o tom, žeby sa hroby nachádzali na miestach, kde sa predtým uskutočnilo spaľovanie. Jedinou výnimkou je hrob č. 3 z Tatabánya-Alsó Vasútállomás. Na základe evidencií z plochých pohrebísk z územia dnešného Slovenska a Rakúska je pravdepodobné, že tu sa využívali spoločné centrálne situované hranice.

V druhej časti príspevku je záujem sústredený na keramické prílohy v hroboch zo staršej doby železnej. Najprv sú analyzované nádoby, ktoré mohli byť vyrobené špeciálne pre účely pohrebu. Sú dobre rekonštruovateľné a najčastejšie sú zdobené. V tejto skupine sú 2-3 kusové sady misiek alebo šálok s rovným alebo zatiahnutým okrajom. V blízkosti týchto nádob spravidla ležia zvieracie kosti, ktoré nenesú stopy spaľovania, a železné nože.

Príklady ďalšej skupiny keramických prídavkov pochádzajú z mohyly v Süttő. Sú pre ňu typické viditeľné zmeny (mutácie) ako bublinovitý, sklovitý vzhľad či na povrchu nádob pripečené zlomky rozpustených bronzových predmetov, ktoré sú dokladom ich sekundárneho prepálenia. Môžeme predpokladať, že tieto nádoby boli na hranici v čase, keď tam horelo telo zosnulého a tiež dokladajú, že teplota hranice bola veľmi vysoká. Na základe archeologických experimentov, pravdepodobne prekračovala teplotu 600-700 ^{o}C potrebnú na spálenie ľudského tela. Keramické predmety so stopami sekundárneho prepálenia sa na plochých pohrebiskách vyskytujú iba sporadicky. Príklady poznáme z dvanástich hrobov na pohrebisku v Tatabánya-Dózsakerte a niekoľkých hrobov z Hegyfalu.

V prípade rastlinných zvyškov a zvieracích kostí z hrobov zo staršej doby železnej sa zdá, že zuhoľnatené zvyšky (obilné zrná, časti plodov) sa objavujú medzi pozostatkami hranice v mohylách zo Süttő, Vaskeresztes a Kleinklein. Obhorené kosti zvierat sú známe z rovnakého kontextu, pričom žiarom nepoškodené kosti zvierat sa objavujú prevažne v okolí keramických setov. Neobhorené zvyšky kostí ošípanej, ovce/kozy, niekedy aj koňa a hovädzieho dobytka pochádzajú častejšie z hrobov na plochých pohrebiskách. Interpretujeme ich ako symbolické "viaticum" alebo ako zvyšky jedla z pohrebnej hostiny.

Zoznam obrázkov

Obr. 1. Mapa hodnotených archeologických lokalít a ďalších dôležitých mohýl a plochých pohrebísk. A – skúmané lokality; B – mohyly; C – ploché pohrebiská; 1 – Süttő; 2 – Tatabánya-Alsó Vasútállomás; 3 – Tatabánya-Dózsakert; 4 – Halimba-Cseres; 5 – Nagydém-Középrépáspuszta; 6 – Hegyfalu; 7 – Fertotákos - Kőhidai dülő; 8 – Nové Zámky; 9 – tumuli of Sághegy (Mesteri, Sándorháza, Csönge); 10 – Vaskeresztes; 11 – Pécs-Jakabhegy; 12 – Szalacska; 13 – Százhalombatta; 14 – Tata; 15 – Sopron. Autor: K. Novinszki-Groma

Obr. 2. Zvyšky pohrebnej hranice pod plášťom mohyly. A: Süttő (podľa *Vadász 1983*, 22, Abb. 4); B: Pécs-Jakabhegy, mohyla 10 (podľa *Maráz 1979*, 37, Abb. 13); C: Mesteri (okolie Sághegy, podľa *Lázár 1951*, Pl. XXI: 2)

Obr. 3. Súprava misiek s pokrievkou z mohyly v Süttő (rozmiestnenie podľa *Vadász 1983*, 30, Abb. 9)

Obr. 4. Súprava misiek z plochého pohrebiska v Süttő, hrob 4. Kresba: É. V. Vadász, K. Novinszki-Groma

Obr. 5. Keramika z mohyly v Süttő s rôznymi stopami sekundárneho prepálenia (mik-

roskopická snímka: microskop Zeiss SteREO Discovery V8, objektív Zeiss PlanApo S 1.0X, kamera AxioCam MRc 5, zakúpenie mikroskopu s finančnou podporou programu KMOP-4-2-1/B-10-2011-0002)

Obr. 6. Druhotne prepálená keramika z mohyly v Süttő. Detail na tvary a výzdobu (mikroskopická snímka: microskop Zeiss SteREO Discovery V8, objektív Zeiss PlanApo S 1.0X, kamera AxioCam MRc 5, zakúpenie mikroskopu s finančnou podporou programu KMOP-4-2-1/B-10-2011-0002)

Obr. 7. Tatabánya-Dózsakert, hrob 12. Malá viacfarebná miska. Kresba a foto: K. Novinszki-Groma

Obr. 8. Ploché pohrebisko v Süttő, hrob 80, rozmiestnenie nálezov. Foto: M. Merczi, Balassa Bálint Museum, Esztergom; kresba: É. V. Vadász, K. Novinszki-Groma

Translated by Katalin Novinszki-Groma & Szilvia Vad

Katalin Novinszki-Groma
Eötvös Loránd University, Institute of Archaeological Sciences
Múzeum krt. 4/b, 1088 Budapest, Hungary
groma.kata@gmail.com

K OSÍDLENIU CHOTÍNA V DOBE RÍMSKEJ[1]

Ján RAJTÁR – Eva KOLNÍKOVÁ – Klára KUZMOVÁ

RAJTÁR, Ján – KOLNÍKOVÁ, Eva – KUZMOVÁ, Klára. The settlement of Chotín in the Roman period. Aerial prospection and systematic field surveys have documented an exceptionally intensive and extensive settlement in Chotín during the Roman Period. Its beginnings go back to the second half of the 1st century, when it was settled by the Germanic tribes. It continued to grow in the 2nd century, flourished in the 3rd and 4th centuries and survived until the Migration Period in the early 5th century. Farmstead structure of settlements with trench fencing around residential and farm structures has been detected in some parts of the area. Traces of a Roman temporary camp of approximately 1 hectare dating to the Marcomannic wars have also been found there. The short distance of the settlements from the Roman borders on the Danube had a huge impact on the immediate contacts between the local population and the adjacent part of the Roman province of Pannonia. Here, in the foreground of Brigetio, an important market settlement was probably founded as early as in the 2nd century. It may have been this settlement that Claudius Ptolemy refers to as Kelemantia. The existence of the settlement is attested by a number of imported Roman goods. With 649 fragments of terra sigillata and 747 Roman coins, the settlement outnumbers all sites in the Central European Barbaricum, and documents the extremely intensive trade exchange with the neighbouring Roman territory. The Germanic settlements in Chotín are likely to have played a key role also in the distribution of Roman imports along the eastern branch of the Amber Road, which led further north to the nearer and farther regions.

Keywords: Roman Period, settlement, fibulae, coins, terra sigillata;

Kľúčové slová: doba rímska, sídlisko, spony, mince, terra sigillata;

ÚVOD

Obec Chotín sa začala výrazne dostávať do pozornosti archeologického bádania na Slovensku v 50-tych a 60-tych rokoch minulého storočia, a to najmä vďaka výskumom mimoriadne významných pohrebísk z doby bronzovej a halštatskej. Koncom 70-tych rokov bolo v katastri Chotína registrovaných dovedna 10 archeologických lokalít (označovaných Chotín I až X) z pravekého až stredovekého obdobia (*Ratimorská 1979*, 36; 45, 46 poznámky s odkazmi na literatúru; označovanie nadviazalo na *M. Dušeka* (*1957*, 774). V tom čase bolo z Chotína známych len niekoľko ojedinelých a zberových nálezov z doby rímskej (*Beninger 1937*, 40, 115, 116, tab. 22: 221; *Kolník 1958*, 381; *1961*, 249).

Významnú zmenu v dovtedajších poznatkoch o osídlení Chotína v dobe rímskej priniesol až záchranný výskum, ktorý v polohe Delihegy v rokoch 1977 – 1979 realizoval P. Romsauer[2]. Lokalita sa nachádzala na pieskovej dune na juhozápadnom okraji obce, v bezprostrednej blízkosti jedného z bývalých ramien Žitavy. Na pomerne rozsiahlej ploche (spolu okolo 8000 m^2) sa vtedy podarilo odkryť časť germánskeho sídliska s viacerými obytnými i hospodárskymi objektmi. Z obytných objektov to boli zahĺbené chaty štvoruholníkového pôdorysu s kolovými jamami usporiadanými do šesťuholníka a nadzemné jedno-

[1] Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA MŠ SR a SAV č. 1/0346/15: „Kastel v Iži - súčasť limes romanus na Slovensku“ a č. 2/0121/15: „Mocenské štruktúry včasnej doby dejinnej a včasného stredoveku v archeologických prameňoch“.

[2] Tento príspevok venujeme nášmu kolegovi a priateľovi pri príležitosti jeho životného jubilea.

i dvojpriestorové stavby s kolovou konštrukciou. Vo viacerých prípadoch sa odkryli i žľabové útvary viacuholníkového či kruhového tvaru s priemerom 20-27 m, ktoré obkolesovali obytné chaty i zásobné jamy a hospodárske objekty. Išlo zrejme o stopy po ohradách, ktoré poukazovali na dvorcové usporiadanie štruktúry tohto germánskeho sídliska. V nálezoch dominovala keramika, najmä zlomky germánskej, v rukách hnetenej keramiky. Početne však boli medzi nimi zastúpené aj fragmenty rímsko-provinciálnej keramiky a terry sigillaty. Vyskytli sa i zlomky sklenených nádob, niekoľko spôn a ozdôb, súčasti železných nástrojov i zbraní, kostených hrebeňov, zlomky rímskych, aj kolkovaných tehál a mince. Niekoľkokrát zistená superpozícia objektov a nálezy poukazovali na dve fázy osídlenia a jeho trvanie datoval autor výskumu rámcovo do 2. storočia až prvej polovice 4. storočia (*Romsauer 1978*; *1980a*; *1980b*). Analýza keramického fondu (*Hečková 1996*), sklených nálezov (*Březinová 1994*), ale najmä terry sigillaty (*Kuzmová 1997*, 72, 73; *Kuzmová/Roth 1988*, 35-62) z tohto výskumu jednoznačne poukázala na mimoriadne intenzívne kontakty a čulé obchodno-výmenné vzťahy tamojšieho obyvateľstva s rímsko-provinciálnym limitným prostredím. Zjavne to podmienila a ovplyvnila už samotná poloha tohto sídliska v neveľkej vzdialenosti (približne 6 km) od rímskych hraníc na Dunaji, kde v predmostí Brigetia ležal rímsky kastel v Iži.

Úplne nové a prevratné poznatky o rozsahu a intenzite osídlenia v Chotíne v rôznych obdobiach praveku až stredoveku, ale najmä v dobe rímskej, prinieslo uplatnenie leteckej prospekcie a následné systematické povrchové zbery od konca osemdesiatych rokov minulého storočia.

ROZSAH A DATOVANIE OSÍDLENIA V DOBE RÍMSKEJ

Na základe takmer každoročných opakovaných leteckých prieskumov sa ukázalo, že osídlenie v Chotíne zaberá mimoriadne veľký rozsah a rozprestiera sa v dĺžke viac než 5 km najmä na pleistocénnej terase a pieskových dunách pozdĺž bývalých ramien rieky Žitavy južne od obce (*Blažová/Kuzma/Rajtár 2000*, 38; *Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1995*, 55, obr. 35; *1996*, 82; *1997*, 78; *Kopecký/Kuzma/Rajtár 1990*, 100; *Kuzma/Bartík 2007*, 128). Stopy osídlenia sa leteckým prieskumom zistili aj v priľahlých severných a východných oblastiach obce (obr. 1), a je zrejmé, že intenzívne bol osídlený aj priestor pod dnešnou zástavbou v intraviláne obce, ako na to poukazujú viaceré evidované nálezy aj z doby rímskej (*Beninger 1937*, 40, 115, 116, tab. 22: 221; *Kolník 1978*, 138, obr. 79; *Romsauer 1980a*, 236). Na väčšine dokumentovaných polôh sa porastovými kontrastmi črtali husté zoskupenia zahĺbených sídliskových objektov, ojedinele i väčšie líniové, kruhové či štvorcové útvary (obr. 2: 1). Juhozápadne od obce v polohe Pri hradskej sa podarilo nasnímať i stopy žľabových útvarov, ktoré dokladajú aj v tejto polohe podobnú dvorcovú štruktúru sídliska s pravidelnými ohradami (obr. 2: 2), aká sa zistila počas výskumu v polohe Delihegy. Pri juhozápadnom okraji obce v polohe Dolné konopište sa objavil pravidelný obdĺžnikový útvar so zaoblenými nárožiami, ktorý potvrdili i geofyzikálne merania (obr. 2: 3, 4). Na základe zberových nálezov viacerých rímskych militárií z tohto priestoru i okolia možno predpokladať, že to sú stopy priekopy menšieho rímskeho poľného tábora (s plochou približne 1 ha) z obdobia markomanských vojen (*Rajtár 2008*, 117, obr. 5; *2014*, 117-119, obr. 9).

Systematické povrchové zbery, ktoré sa v Chotíne začali realizovať od 90-tych rokov minulého storočia (*Ratimorská/Žundálek 1992*, 101, obr. 63: 9, 11, 12), priniesli veľmi početné doklady o tom, že vo všetkých týchto polohách bolo mimoriadne intenzívne osídlenie predovšetkým v dobe rímskej. Popri tisíckach keramických črepov sa zberom i s použitím detektoru kovov získali stovky fragmentov rôznych drobných predmetov[3]. Ich celkové spracovanie a vyhodnotenie si žiada viac času a priestoru[4]. Pre obmedzený rozsah tohto príspevku preto predkladáme len výber a stručný prehľad niektorých signifikantných predmetov, predovšetkým spôn, mincí a terry sigillaty, dôležitých tak pre datovanie, ako aj

[3] Systematické zbery tu pravidelne realizoval Mgr. Igor Žundálek. Nálezy lokalizoval podľa jednotlivých polôh v rámci celého rozsiahleho osídlenia a odovzdal ich na uchovanie a spracovanie Archeologickému ústavu SAV.

[4] Časť nálezov rímsko-provinciálneho pôvodu spracoval a vyhodnotil *J. Bukovič* (*2015*).

Obr. 1. Chotín, okr. Komárno. Rozsah osídlenia v dobe rímskej na základe leteckej prospekcie a nálezov z povrchových zberov (na základe podkladov J. Rajtára zostavil P. Červeň)

posúdenie vývoja a významu tohto osídlenia.

Spomedzi šatových spínadiel možno za jeden z najstarších exemplárov považovať výrazne členenú sponu typu A 67 so zachycovačom prelamovaným dvomi kvadratickými a jedným kruhovým otvorom (obr. 3: 1), ktorá sa našla pri výskume M. Dušeka v polohe Chotín II (*Kolník 1958*, 381, obr. 1: 4-4a, tab. 1: 1a-b). Podľa jej tvarovania a kratšej nôžky patrí už k mladším variantom datovaným do stupňa B1b–c, resp. do klaudiovsko-flaviovského obdobia okolo polovice 1. storočia n. l. (*Kolník 1971*, 514-518, obr. 16: 9, 10). Zo zberových nálezov možno k rovnako včasným exemplárom zrejme zaradiť aj fragment bronzovej spony s krídelkami (obr. 3: 2). Zachovala sa z nej iba poškodená hlavica s krátkou časťou lučíka, takže jej bližšie zaradenie je problematické, ale patrí zrejme k včasnejším variantom 238a podľa Garbschovho triedenia (*Garbsch 1965*, 49-51, obr. 19). Z Chotína pochádza i jeden celý exemplár spony s krídelkami, ktorý však patrí k mladším variantom Garbsch 238v, datovaným do prvej polovice 2. storočia (*Kolník 1978*, 138, obr. 79: 2). Do druhej polovice 1. storočia možno zo zberov zrejme zaradiť poškodenú doštičkovitú rímsko-provinciálnu sponu (obr. 3: 3) so stredovou výzdobou v podobe koncentrických kruhov a šarnierovým zapínaním (*Riha 1979*, 180-182, tab. 57: 1502, 1517; 58: 1539). Z druhej polovice 1. až prvej polovice 2. storočia sú v nálezoch zastúpené viaceré menšie fragmenty jednodielnych výrazne členených spôn typu A 70 (obr. 3: 4a), niektoré s trapézoidnou nôžkou typu Jobst 4F (obr. 3: 4b). Omnoho početnejšie sa potom vyskytujú spínadlá z 2. až začiatku 3. storočia, čo napovedá aj o zvýšenej intenzite osídlenia. Do tohto obdobia možno zaradiť viacero trúbkovitých spôn od fragmentov menších exemplárov A 85 až po masívne spínadlá zjavne panónskeho pôvodu (obr. 3: 5, 6). Najpočetnejšie sú však zastúpené celými exemplármi i zlomkami výrazne členené spony typu A 84 bez opornej platničky (obr. 3: 7, 8), ktoré sa vyskytli dosiaľ v počte 19 kusov. Vo všeobecnosti sa datujú do stupňa B2b až B2/C1, od fláviovského obdobia po tretiu štvrtinu 2. storočia (*Varsik 2011*, 42).

Obr. 2. Chotín, okr. Komárno. 1 – Stopy archeologických objektov črtajúcich sa v obilnom poraste na leteckej snímke polohy Dolné konopište; 2 – Stopy zahĺbených sídliskových objektov a žľabových útvarov naznačujúcich dvorcovú štruktúru sídliska v polohe Pri hradskej; 3 – Stopy sídliskových objektov a priekopy ohraničujúcej pravidelný obdĺžnikový pôdorys pravdepodobne krátkodobého rímskeho tábora z obdobia markomanských vojen v polohe Dolné konopište na leteckej snímke; 4 – Výsledná mapa geofyzikálnych meraní. 1-3 foto I. Kuzma; 4 zostavil M. Vlach

Zo zberových nálezov v hojnom počte pochádzajú celé kusy i fragmenty rímsko-provinciálnych kolienkovitých spôn typu Jobst 13C–D (obr. 4: 11-15), ktorých sa v Chotíne našlo dovedna 16 exemplárov. Tieto spony patrili v druhej polovici 2. až začiatkom 3. storočia k bežnej súčasti odevu rímskych vojakov. Prevažujú aj v nálezoch z blízkeho drevozemného tábora v Iži, datovaného do obdobia markomanských vojen (*Kuzmová/Rajtár 2010*, 15; *Rajtár 1992*, 158, obr. 15: 5-8), preto je možné, že i časť týchto spôn v Chotíne môže súvisieť s pohybom rímskych vojsk a s vybudovaním už zmieneného dočasného poľného tábora v tomto období. Poukazujú na to i nálezy viacerých súčastí rímskej výzbroje a výstroja (*Rajtár 2014*, 117-119, obr. 9). Sú to fragmenty krúžkového panciera, dva uzávery segmentového alebo šupinového panciera i bronzová šupina z takéhoto panciera, fragment z prilby, trojkrídielkový hrot šípu, fragment závesu meča, cvok z podošvy obuvi, olovnica i viaceré fragmenty kovaní, ktoré majú paralely na náleziskách z doby markomanských vojen (obr. 4: 1-10, 16-20).

Spínadlá z obdobia po markomanských vojnách a z prvej polovice 3. storočia reprezentujú v zberových nálezoch najmä samostrelové spony s vysokým zachycovačom Almgrenovej skupiny VII, ktorých sa dosiaľ v Chotíne našlo dovedna 10 exemplárov, väčšinou sa zachovali len vo fragmentoch (obr. 3: 9, 10). Do druhej polovice 3. a na začiatok, resp. do polovice 4. storočia potom možno zaradiť viaceré jednodielne spony s hrotitou nôžkou (obr. 3: 11-14).

Obr. 3. Chotín, okr. Komárno. Výber spôn zo zberových nálezov.
Kresby: J. Meszárošová, N. Vaššová; foto: P. Červeň

Obr. 4. Chotín, okr. Komárno. Výber rímskych militárií zo zberových nálezov. Kresby: J. Meszárošová, N. Vaššová; Foto: P. Červeň

Obr. 5. Chotín, okr. Komárno. Výber zberových nálezov ramienkových cibuľkovitých spôn, bronzových nádob a kovaní drevených skriniek. Kresby: J. Meszárošová, N. Vaššová; foto: P. Červeň

Zo 4. storočia pochádza aj viacdielna samostrelová spona s pravouhlou nôžkou, ktorej pásikový lučík je zdobený puncovaným esovitým motívom (obr. 3: 15). Veľmi pozoruhodný je početný výskyt (celkom 14 kusov) rímsko-provinciálnych ramienkových cibuľkovitých spôn, z ktorých sa však väčšinou zachovali len zlomky v podobe ramienok alebo cibuľkovitých gombíkov. Jeden z väčších poškodených exemplárov má masívnu nôžku zdobenú priečnymi zárezmi, druhý dvomi a tromi pármi krúžkových očiek (obr. 5: 1-4). Takéto masívne spínadlá patrili v 4. storočí v rímskych limitných oblastiach k typickým vojenským sponám. Keďže ide o zberové nálezy, je ťažké posúdiť, akým spôsobom sa sem mohli dostať. Je možné, že obchodom ako módny artikel. Nie je však vylúčené, že ich niektorí jedinci mohli získať počas služby v rímskom vojsku, prípadne ako lup pri vpádoch na rímske územie.

Okrem zmienených šatových spínadiel sa v zberových nálezoch z Chotína vyskytli i mnohé ďalšie importované predmety rímsko-provinciálneho pôvodu. Sú medzi nimi zastúpené i fragmenty niekoľkých bronzových nádob. Masívna nôžka zdobená plastickým meandrovým motívom patrila pravdepodobne k veľkému situlovému vedru typu E 24 alebo E 25 (obr. 5: 5), ktoré sa datujú do augustovského až flaviovského, resp. i neskoršieho obdobia (*Kunow 1983*, 18). Ďalší, značne korodovaný fragment masívneho ucha je ťažšie zaradiť (obr. 5: 6). Podľa odlomeného výčnelka a opierky pre palec by mohol patriť ku kanvici typu E 128, resp. Radnóti 75 (*Radnóti 1938*, 151-155, tab. XIII: 75), ktoré sa datujú do 3. storočia. Dva zlomky ataší s otvorom pre pohyblivé držadlo pochádzajú zrejme zo žliabkovaných vedier typu E 47 – 49 (obr. 5: 7, 8), ktoré sa datujú do druhej polovice 2. až prvej polovice 3. storočia (*Kunow 1983*, 20), v naddunajskom barbariku do stupňov B2/C1 až C1 (*Jílek 2012*, 48). Ďalšie zlomky možno priradiť k vedrám typu E 39 – 40 (obr. 5: 9, 10).

Viacerými exemplármi sú v zberových nálezoch z Chotína doložené aj kovania rímskych drevených skriniek. Popri dvoch zlomkoch držadiel v podobe štylizovaných delfínov (obr. 5: 11, 12) k nim patria aj štyri pomerne masívne kovania zvonovitých tvarov s kužeľovitým výčnelkom v strede (obr. 5: 13). Takéto držadlá a kovania sa vyskytujú po dlhú dobu na celom rímskom území (*Gáspár 1986*, 12, tab. 280; *Riha 2001*, 21-25, 77, obr. 45)

K najpočetnejším dovážaným produktom z rímsko-provinciálneho prostredia však patrili keramické nádoby, z ktorých sa na germánskych sídliskách v Chotíne nazbieralo takmer 1500 zlomkov. Už J. Hečková pri analýze keramického fondu z výskumu v polohe Delihegy poukázala na vysoký podiel (viac než 20 %) rímsko-provinciálnej keramiky (*Hečková 1996*, 13). Z analýzy zberových nálezov vyplýva, že podobne vysoký podiel dosahovala importovaná rímska keramika najmä v 3. a 4. storočí aj v ostatných častiach osídleného areálu. Dovážali sa viaceré druhy úžitkovej keramiky predovšetkým panónskej proveniencie, sivá drsná, ale i jemná tehlová a sivá keramika, tzv. raetska keramika, z glazovanej keramiky najmä mortáriá. Tvarovo najčastejšie sú zastúpené hrnce, misy a džbány, menej časté sú poháre, zásobnice, taniere a pokrievky (*Bukovič 2015*, 43-56). Osobitnú kategóriu importovaného stolového riadu tvorí terra sigillata.

TERRA SIGILLATA

Významnú časť rímsko-provinciálnych výrobkov z katastra obce Chotín predstavujú nálezy terry sigillaty, importované do stredodunajskej oblasti z hrnčiarskych centier západorímskych provincií. Doteraz boli známe iba z germánskeho sídliska v polohe Delihegy. Ide o rozsiahly súbor nálezov (234 ks), ktorý bol pri poslednom komplexnom spracovaní tejto keramiky z predpolia severopanónskych hraníc vyhodnotený ako najpočetnejší, a to nielen na území dnešného juhozápadného Slovenska, ale aj priľahlej oblasti naddunajského barbarika, zahŕňajúcej aj južnú Moravu a severnú časť Dolného Rakúska (*Kuzmová 1997*, 15). Na základe typologickej analýzy tu boli doložené výrobky štyroch dielní (obr. 6), medzi ktorými výrazne prevládala terra sigillata z Westerndorfu (60,7 %), pričom podiel rheinzabernského tovaru bol takmer o polovicu menší (27,3 %). Pomerne malá skupina terry sigillaty z Pfaffenhofenu mala skôr doplňujúci ráz (7,3 %; *Kuzmová 1997*, 72, 73, 122, 123; pozri tiež

Obr. 6. Skladba terry sigillaty z germánskeho sídliska v polohe Chotín-Delihegy podľa výrobných centier: SG – stredná Galia (2 ks), Rh – Rheinzabern (64 ks), Rh/We – Rheinzabern alebo Westerndorf (8 ks), We – Westerndorf (142 ks), We/Pf – Westerndorf alebo Pfaffenhofen (1 ks), Pf – Pfaffenhofen (17 ks).
Podľa Kuzmová 1997, 72, Tabelle 28

Obr. 7. Skladba terry sigillaty získanej prospekciou na ďalších lokalitách v katastri obce Chotín podľa výrobných centier: JG – južná Galia (3 ks), SG – stredná Galia (32 ks), Rh – Rheizabern (287), Rh/We – Rheinzabern alebo Westerndorf (8 ks), We – Westerndorf (61 ks), Pf – Pfaffenhofen (21 ks), ? – neurčiteľná dielňa (4 ks). Autor: K. Kuzmová

Kuzmová/Roth 1988, 35-62) a zastúpenie stredogalských výrobkov dvoma fragmentmi možno považovať za viac-menej zanedbateľné (0,8%; *Kuzmová/ Roth 1988*, 64; *Kuzmová 1997*, 72). Z chronologického hľadiska spadá výskyt terry sigillaty na tejto lokalite rámcovo do druhej polovice 2. až prvej polovice 3. stor., pričom väčšina dobre datovateľných nálezov pochádza zo severovského obdobia, najmä z prvej tretiny 3. stor. S predchádzajúcim, antoninovským obdobím bolo možné spojiť iba ojedinelé zlomky rheinzabernskej proveniencie (*Kuzmová 1997*, 72, 73).

Uvedený stav bádania značne zmenili výsledky terénnej prospekcie na dolnom toku rieky Žitavy, ktoré obohatili výskum terry sigillaty o početné nálezy z katastra obce Chotín (415 ks). Pochádzajú z viacerých blízkych polôh ležiacich v neveľkej vzdialenosti od germánskeho sídliska Chotín-Delihegy, severozápadne až južne od neho. Z kvantitatívneho hľadiska ide o takmer dvojnásobne vyšší počet nálezov, ako bol z tejto lokality doteraz známy. Hoci analýza tohto súboru ešte nie je ukončená, už v tejto fáze spracovania nálezov možno poukázať na niektoré skutočnosti vyplývajúce z ich rámcového typologického zaradenia. Na základe neho možno konštatovať, že na rozdiel od doterajších poznatkov je tu zastúpené širšie spektrum dielní (juho- a stredogalské výrobné centrá, Rheinzabern, Westerndorf a Pfaffenhofen), pričom je odlišný aj percentuálny podiel ich výrobkov v rámci daného súboru (obr. 7).

Jedným z najdôležitejších je zistenie, že k doteraz známym výrobným okruhom pribudol juhogalský, reprezentovaný ojedinelými zlomkami reliéfnej terry sigillaty z konca 1. a začiatku 2. stor. Predstavujú síce iba 0,7 % skúmaného súboru, ale ich výskyt je významným dokladom rímsko-germánskych kontaktov v predpolí Brigetia už v tomto období, keď jeho ľavobrežné predmostie lokalizované pri obci Iža ešte nebolo vybudované (*Kuzmová/Rajtár 2010*, 15). Intenzívnejší prílev terry sigillaty však aj v tomto prípade možno zaznamenať až od polovice 2. stor., a to prostredníctvom stredogalských a rheinzabernských výrobkov, ku ktorým neskôr pribudla aj sigillata z Westerndorfu a Pfaffenhofenu. Podiel terry sigillaty zo strednej Galie, datovateľný medzi roky 145/150-180, je v rámci nových nálezov z Chotína výrazne vyšší (7,7 %) ako bol doteraz (0,8 %). Patrí k nim aj súbor reliéfne zdobených výrobkov z Lezoux

pochádzajúci z polohy Chotín-Horné konopište. Ide o tovar majstrov Criciro, Cinnamus a Mammius(?), ako aj o výrobky zhotovené v štýle Banuus(?) a Paternus II. Zvlášť dôležitá je terra sigillata z dielní Cinnamus a Paternus II, ktorá je v Panónii známa z kontextov spätých s markomanskými vojnami (bližšie pozri príspevok K. Kuzmovej v tomto zborníku). Nové nálezy sa významne dotkli aj pomeru rheinzabernskej a westerndorfskej sigillaty, dvoch doteraz dominantných skupín výrobkov. Na rozdiel od nálezov z polohy Chotín-Delihegy medzi nimi výrazne prevažuje tovar z Rheinzabernu (69,1 %) nad westerndorfským (14,7 %). Uvedené skutočnosti ovplyvnili aj percentuálne zastúpenie výrobkov z dielne Pfaffenhofen (4,8 %), ktoré patria medzi najmladšie nálezy tohto súboru, rámcovo datované do prvej polovice 3. stor.

Aktuálny stav bádania zatiaľ neumožňuje špecifikovať celkové spektrum sigillaty a vývoj jej prílevu na túto lokalitu. Jej bližšie typologické a chronologické určenie umožní až detailná analýza a vyhodnotenie príslušných nálezov. V každom prípade, skladba terry sigillaty z Chotína bola jednoznačne závislá od zásobovania priľahlej časti provincie touto keramikou, najmä vojenských pozícií na severopanónskom limite, osobitne Brigetia a od doby markomanských vojen aj jeho predmostia v Iži. Svojou kvantitou sa tieto nálezy (spolu 649 ks) výrazne vymykajú z rámca ostatných germánskych lokalít ležiacich severne od hraníc Panónie, čo dovoľuje predpokladať jeho výnimočné postavenie v tomto priestore.

MINCE

Do dnešných dní (stav v r. 2016) bolo z územia dnešného Chotína[5] zaevidovaných dovedna 747 rímskych mincí (tabela 1). V porovnaní s dosiaľ spracovanými nálezovými súbormi mincí z germánskeho osídlenia v predpolí severopanónskeho limitu tento počet reprezentuje ich najväčší výskyt. Napr. z germánskej osady v Hurbanove sa eviduje 118 rímskych mincí (*Kolníková 2002*, 299-301, tab. 1), zo Zohora je ich 121 (*Elschek/Kolníková 2016*).

V prvom súpise nálezov rímskych mincí zo Slovenska (*Ondrouch 1964*) sa Chotín neobjavil. Až v treťom súpise z roku 1978 sa uvádza nálezový exemplár z presne neurčenej polohy v Chotíne, a to stredný bronz cisára Maximina (235-238) a ďalší, malý bronz Valentiniana I. (364-375). Obidve mince zachránil M. Dušek počas svojich prieskumov na lokalite. Uložené sú v zbierke Archeologického ústavu SAV (*Hlinka et al. 1978*, č. 67 a 101). V tomto súpise zverejnil informáciu aj J. Polakovič, vtedajší správca numizmatickej zbierky Západoslovenského múzea v Trnave, že je v nej uložených 93 rímskych mincí z Chotína, získaných od J. Pöstényiho, objavených pred rokom 1940. Ako nálezisko sa uvádza Felsö Hetény, Sülyedt-vár (*Hlinka et al. 1978*, č. 111).

Nové početné prírastky sú evidované až od 90-tych rokov minulého storočia. Mimoriadnu zásluhu na záchrane veľkého počtu rímskych mincí z tejto lokality má I. Žundálek, ktorý nálezisko v Chotíne dlhoročne sledoval a mince tu pravidelne zbieral po poľnohospodárskych či stavebných aktivitách. Počas jedného z prvých prieskumov, realizovaného roku 1991 spolu s P. Ratimorskou v polohe Horné konopište, objavili štyri mince – denár Alexandra Severa z rokov 222 – 235, antoninianus Claudia II. Gothica z rokov 268 – 270 a dva folisy Constantina I. razené v priebehu rokov 306 – 337 (*Ratimorská/Žundálek 1992*, 101). Tieto, ako aj všetky ostatné mince z Chotína, lokalizované podľa polôh v rámci rozsiahleho germánskeho osídlenia (obr. 1), odovzdal na spracovanie a zverejnenie numizmatickému pracovisku Archeologického ústavu SAV v Nitre, kde sú aj uložené (*Hunka/Kolníková 1996*, 95; *1997*, 85; *1999*, 61; *2001*, 92, 93; *2002*, 73; *2003*, 62, 63; *2004*, 76; *2006*, 99, 100; *2007*, 91; *2008*, 74, 75). Je však pravdepodobné, že odtiaľ pochádzajú aj ďalšie, neevidované exempláre, ktoré tu vyzbierali hľadači s detektormi kovov a skončili v súkromných zbierkach. V tomto príspevku sa mince posudzujú ako jeden celkový súbor bez archeologického kontextu (ich spracovanie podľa jednotlivých polôh bude úlohou

[5] Po spracovaní príspevku sa získali údaje o ďalších, prinajmenej 48 nálezoch rímskych mincí z Chotína, čím sa celkový počet evidovaných exemplárov zvýšil na 795 kusov.

Tabela 1. Prehľad nálezov mincí z Chotína podľa vydavateľov (použité skratky D – denár, Ant – antoninianus, VB – veľký bronz = sestercius, dupondius, SB – stredný bronz = as, MB – malý bronz = folis, centenionalis, maiorina). Podľa podkladov E. Kolníkovej zostavil P. Červeň

Vydavateľ	Doba vlády	Aureus /Solidus	Denár/ Ant	VB	SB	MB	Mincovne	Spolu
Rímska republika								
C.Mamilius Limetanus	82 - 81		1					1
L.Mussidius Longus	43-42		1					1
Marcus Antonius	32-31		3					3
Rímske cisárstvo								
1. storočie								
Augustus	27 - 14		2					2
Tiberius	14 - 37				1		Rím	1
Nero	54 - 68				1		Rím	1
Vespasianus	69 - 79		1		1		Rím	2
Domitianus	81 - 96				2		Rím	2
Nerva	96 - 98			1			Rím	1
neurčené	1. stor.			1	2		Rím	3
2. storočie								
Traianus	98-117		5	3	4		Rím	12
Hadrianus	117 - 138		2	4	10		Rím	16
Antoninus Pius	138 - 161		2		3		Rím	5
Faustina I			1		2		Rím	3
Marcus Aurelius	161 - 180			2	1		Rím	3
Faustina II.			2		2		Rím	4
Lucius Verus	161 - 169		1	1			Rím	2
Commodus	176 - 192		2				Rím	2
Neurčené	2. stor.		3		2			5
3. storočie								
Septimius Severus	193 - 211		3				Rím	3
Iulia Domna			1				Rím	1
Caracalla	198 - 217		3				Rím	3
Severus Alexander	222 - 235		7	1			Rím	8
Iulia Mamaea			1					1
Maximinus I. Thrax	235 - 238				1			1
Gordianus III.	238 - 244		5		1		Antiochia	6
Philippus I.	244 - 248		2		1			3
Philippus II.	244 - 249				1		Viminacium	1
Traianus Decius	248 - 251		1				Rím	1
Herennia Etruscilla			3				Rím	3
Herennius Etruscus	250 - 251		1					1
Trebonianus Gallus	251 - 253		2					2
Volusianus	251 - 253				1		Viminacium	1
Valerianus I.	253 - 259		4				Rím	4
Gallienus	253 - 268		26				Antiochia, Miláno, Rím, Siscia	26
Salonina			2					2
Tetricus I.	268 - 273		1					1
Claudius II. Gothicus	268 - 270		23				Siscia, Rím,	23
Aurelianus	270 - 275		25				Cyzicus, Rím, Siscia	25
Tacitus	275 - 276		4				Lugdunum, Rím, Ticinum	4
Probus	276 - 282		10				Rím, Siscia, Ticinum	10
Neurčené	3. stor.		19					19

Tabela 1. Pokračovanie

Vydavateľ	Doba vlády	Aureus /Solidus	Denár/ Ant	VB	SB	MB	Mincovne	Spolu
4. storočie								
Diocletianus	284 - 305		3				Heraclea, Siscia	3
Maximianus Herculius	286 - 305		5		2		Antiochia, Siscia	7
Galerius Maximianus	293 - 311		1					1
Maximinus II. Daza	305 - 313					1		1
Maxentius	306 - 312					1		1
Licinius I.	308 - 324					13	Arelate, Heraclea, Siscia	13
Constantinus I.	306 - 337					105	Aquileia, Heraclea, Cyzicus, Rím, Siscia, Thessalonika,Ticinum, Trier	105
Crispus	317 - 326					11	Lugdunum, Siscia, Thessalonika	11
Constantinus II.	337 - 340					18	Aquileia, Constantinopolis, Cyzicus, Siscia	18
Constantius II.	337 - 361					119	Antiochia, Aquileia, Constantinopolis, Cyzicus, Heraclea, Nicomedia, Rím, Sirmium, Siscia, Thessalonika	119
Constans	337 - 350					50	Aquileia, Cyzicus, Heraclea, Lugdumum, Siscia, Thessalonika	50
Constantius Gallus	351 - 354					12	Aquileia, Sirmium, Siscia	12
Iulianus Apostata	355 - 363					10	Sirmium, Siscia	10
Valentinianus I.	364 - 375					65	Alexandria, Arelate, Heraclea, Rím, Thessalonika, Siscia	65
Valens	364 - 378					70	Alexandria, Aquileia, Constantinopolis, Cyzicus, Heraclea, Lugdumum, Rím, Sirmium, Siscia	70
Gratianus	367 - 386					8	Arles, Siscia	8
Valentinianus II.	375 - 392					2	Rím, Thessalonika	2
Theodosius I.	379 - 395					1	Siscia	1
Neurčené	4. stor.					30		30
5. storočie								
Honorius	395 - 423					3		3
Arcadius	395 - 408					1	Aquileia	1
Spolu			**178**	**13**	**38**	**518**		**747**

budúcej analýzy).

Výnimku predstavujú nálezové exempláre z výskumu P. Romsauera, realizovaného v rokoch 1977 – 1979 *„v polohe Delihegy, na juhozápadnom okraji obce, v bezprostrednej blízkosti jedného z bývalých ramien Žitavy“*, označenej ako Chotín VI (*Romsauer 1978*, 207-209). Podľa početných predmetov objavených v priestore osady autor datoval osídlenie do obdobia od 2. až po začiatok 4. storočia. Počas pokračujúceho výskumu v roku 1978 tu P. Romsauer objavil 7 rímskych mincí (tabela 2; *Kolníková 1980*, 157). Na ich základe, ako aj s ohľadom na iné artefakty, datovanie osady spresnil do 3. až prvej polovice 4. storočia (*Romsauer 1980a*, 235). V záverečnej fáze výskumu germánskej osady v polohe Delihegy neboli objavené žiadne mince (*Romsauer 1980b*, 183-185). Podľa dosiaľ evidovaných nálezov mincí sa potvrdzuje pôvodný predpoklad *P. Romsauera* (*1978*, 208) o dvojfázovom osídlení lokality v polohe Delihegy.

Tabela 2. Mince z výskumu P. Romsauera 1978. Podľa podkladov E. Kolníkovej zostavil P. Červeň

Vydavateľ	Doba vlády	Aureus /Solidus	Denár /Antoninianus	VB	SB	MB
Marcus Aurelius	161-180			1		
Commodus	176-192		1			
Alexander Severus	222-235		1			
Gallienus	253-268		3			
Philippus	244-248				1	
Neurčený	3. storočie		1			
Diokletianus	284-305					1
Licinius	307-323					1
Valentinianus I.	364-375					1
Spolu			**6**	**1**	**1**	**3**

V súbore doteraz zozbieraných jednotlivých mincí z Chotína sa ako najstaršie evidujú dva republikánske denáre z 1. storočia pred Kr. a 3 tzv. legionárske denáre Marka Antonia z tridsiatych rokov pred zmenou letopočtu. V Chotíne je doložené neskorolaténske osídlenie datované do stupňa LTD1 (*Bujna 2012*, 343), s ktorým by ich výskyt mohol súvisieť. Dva z nich (C. Mamilius Limetanus a Marcus Antonius) boli objavené v neveľkej vzdialenosti od neskorolaténskej osady. Nie je však vylúčené, že môžu súvisieť už s germánskym osídlením. Môžu totiž odzrkadľovať známu Tacitovu informáciu o obľube kvalitných strieborných rímskych republikánskych denárov, najmä serratov, u Germánov *(Tacitus, Germania 5*).

Začiatok výskytu rímskych cisárskych mincí v Chotíne reprezentujú razby z 1. storočia – dosiaľ sa ich eviduje 12 (Augustus – Nerva). V tomto súbore prevažujú bronzové mince – asy, okrem troch denárov. Vzhľadom na predpoklad vzniku germánskeho osídlenia na tejto lokalite okolo polovice 1. storočia n. l., ako to dokladajú niektoré chronologicky citlivé predmety, aj tieto mince sa sem pravdepodobne dostali až v tomto, resp. v nasledujúcom období. Počet mincí tu výrazne vzrástol v 2. storočí, evidovaných je 52 exemplárov (zastúpené sú razby Traiana až Commoda). Okrem denárov sú medzi nimi aj sestercie, dupondie a asy. Germánske osídlenie sa začalo vzmáhať a nadobudlo mimoriadnu intenzitu v priebehu 3. storočia. Z obdobia od Septimia Severa po Proba sa tu eviduje 149 mincí, väčšina je z druhej polovice 3. storočia. Počet 527 mincí razených v priebehu 4. storočia (najmä za Konštantínovcov) naznačuje, že germánske osídlenie v Chotíne v tom čase dosiahlo najväčší rozmach. V súbore mincí z tohto obdobia sú však zastúpené iba drobné bronzové razby – folisy, centenionalisy, eviduje sa niekoľko maiorin. Štyri drobné mince z obdobia vlády cisárov Honoria a Arcadia, teda z konca 4. a začiatku 5. storočia naznačujú ešte pretrvávanie, ale aj postupný zánik germánskeho osídlenia v rušnej dobe sťahovania národov.

Pokiaľ ide o mincovne, ktoré sa podieľali na razbe mincí zastúpených v nálezovom fonde z Chotína, v 1. – 2. storočí ide v celom rozsahu o razby mincovne v Ríme. V 3. a 4. storočí je už zastúpenie mincovní značne rôznorodé, sú to Alexandria, Antiochia, Arelate, Arles, Aquileia, Constantinopolis, Cyzicus, Heraclea, Lugdunum, Milano, Nicomedia, Thessalonika, Ticinum, Trier, Syrmium a predovšetkým Siscia. Pri mnohých minciach, v dôsledku zlého stavu zachovalosti, sa nepodarilo mincovňu identifikovať.

V dosiaľ evidovanom súbore z Chotína nie sú žiadne zlaté mince, početné nie sú ani razby zo striebra (denáre a časť antoninianov). Vysoký počet mincí a ich zloženie však naznačuje, že v Chotíne postupne vznikla dôležitá trhová osada, ktorej obyvateľstvo udržiavalo a rozvíjalo čulé obchodno-výmenné vzťahy s neďalekou limitnou oblasťou v Panónii. Tento predpoklad sa opiera aj o nálezy určitého druhu predmetov, ktoré môžu súvisieť s trhovými aktivitami.

Obr. 8. Chotín, okr. Komárno. Olovené závažie (1a–b), etikety (2a–b, 3a–d, 5a–b) a plomba (4a–c). 3c–3d a 4c – mierka b, ostatné mierka a. Foto: P. Červeň

Sú to:

1. Olovený obdĺžnikový predmet s hmotnosťou 5,00 g, veľkosti 8,52-11,96 mm, s hrúbkou 4,14-4,54 mm, na obidvoch stranách s vyrytými znakmi, ktorý pravdepodobne predstavuje závažie (obr. 8: 1a–b; č. num. kat. AÚ SAV 9803).

2. Olovený predmet neurčitého pretiahnutého tvaru, na jednej strane s vyrytými znakmi, s hmotnosťou 6,25 g, veľkosti 46,67-9,58 mm, s hrúbkou 1,45 mm, ktorý možno označiť za tovarovú etiketu (obr. 8: 2a-b; č. num. kat. AÚ SAV 9809),

3. Olovený predmet nepravidelného obdĺžnikového tvaru s jedným koncom odlomeným, s druhým prevŕtaným. Na ploche sú vyryté nečitateľné znaky. Pravdepodobne tovarová etiketa má hmotnosť 3,71 g, veľkosť 18,18-22,99 mm, hrúbku 1,27 mm (obr. 8: 3a-d; č. num. kat. AÚ SAV 9744).

4. Olovený predmet nepravidelného štvorcového tvaru, na jednej strane s dovnútra skrúteným okrajom, v obidvoch rohoch vyštrbeným, pôvodne pravdepodobne s otvorom. Na lícnej strane je náznak reliéfnej výzdoby, zviera (človek so zvieracou hlavou?), orientované vľavo. Druhá strana je hladká. Pravdepodobne tovarová etiketa má veľkosť 21,00-18,07 mm, hrúbku 1,78 mm, hmotnosť 6,90 g (obr. 8: 4a-c; č. num. kat. AÚ SAV 9619).

5. Medená štvrtina pôvodne okrúhleho predmetu bez označenia, hmotnosť 1,49 g, veľkosti 13,08-14,85 mm, s hrúbkou 1,142 mm. Pravdepodobne ide o časť tovarovej etikety (obr. 8: 5a-b; č. num. kat. AÚ SAV 8938).

S veľkou pravdepodobnosťou tieto predmety predstavujú tovarové plomby či etikety (pozri k tomu napr. *Leukel 2002*).

Pri úvahách o trhovej funkcii germánskej osady v priestore dnešnej obce Chotín treba pripomenúť, že v sledovanom súbore je veľký počet prevŕtaných rímskych mincí, aký nebol dosiaľ evidovaný na žiadnej inej lokalite z rímsko-germánskeho obdobia na území Slovenska. Nie je preto vylúčené, že prevŕtané mince, navlečené v určitom počte na povrázok, mohli predstavovať istú peňažnú hodnotu. Trhovník ich tak mal k dispozícii a s prehľadom o počte mohol s nimi manipulovať.

Treba však brať do úvahy aj výskyt takto upravených rímskych mincí vo včasnostredovekom nálezovom prostredí, najmä v tzv. slovansko-avarských hroboch. V tejto súvislosti sa nálezy podobných exemplárov interpretujú ako amulety s magicko-apotropajnou funkciou. Na väčšine dierka na zavesenie nerešpektuje obraz hlavy cisára na averze, ani ikonografiu reverzu (*Kolníková 1973*, 129-137). Veľký počet prevŕtaných mincí z Chotína však takúto ich funkciu nenaznačuje. Ani v žiadnom z germánskych hrobov odkrytých na Slovensku sa prevŕtané rímske mince nezaznamenali. Rovnako tak nie sú doklady o použití mincí ako súčastí šperkov, ako sa vyskytujú u niektorých populácií až do dnešných dní (napr. v Oriente, na Balkáne alebo u Rómov). Tu však ide o mince z drahých kovov, nie výlučne o bronzové razby, ako je to v prípade Chotína. Vzhľadom na ich predpokladaný obeh v obchodno-výmenných vzťahoch aj pri veľkom počte prevŕtaných mincí prichádza do úvahy najmä ich peňažno-obchodná funkcia.

Domnievame sa, že napriek mimoriadne vysokému počtu nájdených rímskych mincí (spolu 747 exemplárov), ide len o zlomok rímskeho peňažného obeživa, ktoré sem prúdilo počas celého trvania tohto osídlenia v dobe rímskej. Značná časť z nich sa zrejme v rámci cezhraničného obchodu vrátila na panónske územie. Časť z nich (najmä denárov, ale i bronzových mincí) pravdepodobne poslúžila ako zásoba kovu a pretavila sa pri výrobe šperkov či iných predmetov, iná časť sa nepochybne distribuovala aj v rámci výmeny s germánskymi spoločenstvami v bližších i vzdialenejších regiónoch naddunajského barbarika.

ZÁVER

Poznatky získané opakovaným leteckým prieskumom a systematickým dlhoročným zberom v Chotíne dokladajú mimoriadny rozsah a intenzitu osídlenia tohto územia v dobe rímskej. Jeho počiatky možno datovať najneskôr už do druhej polovice 1. storočia n. l. V priebehu nasledujúceho 2. storočia zjavne došlo k jeho značnému rozmachu a tamojšie germánske obyvateľstvo v tom období udržiavalo bezprostredný kontakt s neďalekým rímskym prostredím, a malo zrejme i priamy prístup na územie rozvíjajúceho sa centra v Brigetiu na pravom brehu Dunaja. Svedčí o tom značný nárast prílevu importovaných rímskych produktov. V tejto súvislosti si dovolíme predostrieť i hypotézu, že v tom čase v Chotíne už bola významná trhová osada, na ktorú by sa mohol vzťahovať i názov Kelemantia, ktorý zaznamenal antický geograf Klaudios Ptolemaios. Kládol ju na územie Germánie v okolí rieky Dunaj, ale na úrovni Brigetia (*Klaudios Ptolemaios, Geógrafiké hyfégésis II, 11, § 30; 14, § 3*). Dosiaľ sa s týmto názvom stotožňoval rímsky kastel v Iži, ale novšie výsledky výskumu ukázali, že ten v dobe Klaudia Ptolemaia ešte neexistoval (*Kuzmová/Rajtár 2010*, 11), preto je veľmi pravdepodobné, že to bola významná germánska osada ležiaca na sever od Dunaja oproti Brigetiu, a tou mohlo byť v tej dobe už rozsiahle sídlisko v Chotíne.

Otázne je, ako do vývoja tohto osídlenia zasiahli markomanské vojny. Napriek tomu, že priamo v priestore osídlenom Germánmi vtedy zrejme Rimania vybudovali dočasný poľný tábor, ich sídliská v okolí nemuseli zaniknúť. Mohli sa im nielen podriadiť, ale ako spojenci s nimi aj spolupracovať a z toho i profitovať. Nepriamo by o tom mohli svedčiť aj nálezy terry sigillaty a iných predmetov datovaných práve do tohto obdobia.

K veľkému rozvoju osídlenia, ale aj obchodno-výmenných kontaktov s rímskou limitnou zónou v oblasti Brigetia došlo v nasledujúcom období koncom 2., a v prvej tretine 3. storočia, ako to najvýraznejšie dokladá výnimočný prílev terry sigillaty, ale aj ďalších rímskych výrobkov. Germánske sídliská v Chotíne sa kontinuálne rozvíjali i v ďalších obdobiach 3. a 4. storočia, keď zrejme zaznamenali aj najväčší rozsah a význam. Početné nálezy mincí zo 4. storočia, najmä nominálov s nízkou hodnotou, dovoľujú predpokladať, že ich v tom období tunajšie germánske obyvateľstvo používalo ako peňažný ekvivalent tovaru prinajmenej pri obchodných transakciách s Rimanmi, ale snáď i medzi sebou alebo aj s obyvateľmi iných osád v blízkych i vzdialenejších regiónoch.

Germánske sídliská v Chotíne zrejme už od 2. storočia zohrávali po dlhú dobu mimoriadne významnú úlohu pri distribúcii nielen terry sigillaty (*Kuzmová 1997*, 67-73), ale aj mnohých iných rímskych výrobkov i mincí do priľahlých častí Ponitria a Požitavia, a ďalších oblastí pozdĺž jednej z východných vetiev Jantárovej cesty, ktorá pokračovala barbarským územím ďalej na sever (*Wielowiejski 1970*, 209-217, 211, 212; *1996*, 57-59, 61).

Aké následky na sídliská v Chotíne mali vojnové udalosti okolo polovice 4. storočia za vlády Constantia II., a najmä za vlády Valentiniana I. v rokoch 374 – 375 n. l. je nejasné. Mince, ale aj niektoré ďalšie nálezy však nasvedčujú tomu, že germánske osídlenie tu pretrvalo aj v začiatku 5. storočia v období sťahovania národov.

LITERATÚRA

Beninger 1937 – E. Beninger: Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei. Reichenberg und Leipzig 1937, 172 S.

Blažová/Kuzma/Rajtár 2000 – E. Blažová/I. Kuzma/J. Rajtár: Letecký prieskum na Slovensku. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1998, 2000, 36-46.

Březinová 1994 – G. Březinová: Sklenené nálezy z Chotína. Študijné Zvesti AÚ SAV 30, 1994, 97-106.

Bujna 2012 – J. Bujna: Chotín, Slowakei. In: S. Sievers/O.-H. Urban/P.-C. Ramsl: Lexikon zur keltischen Archäologie. A-K. Wien 2012, 342, 343.

Bukovič 2015 – J. Bukovič: Rímskoprovinciálne nálezy z germánskeho prostredia v predpolí rímskeho kastela v Iži. Nepublikovaný rukopis diplomovej práce. Nitra 2015.

Dušek 1957 – M. Dušek: Žiarové pohrebisko severopanónskej kultúry v Chotíne na Slovensku. Archeologické Rozhledy 9, 1957, 772-775.

Elschek/Kolníková 2016 – K. Elschek/E. Kolníková: Laténske a rímske mince zo Zohora na západnom Slovensku. Príspevok k problematike laténskeho a germánskeho osídlenia Pomoravia. Numismatický sborník 28, Praha 2016, v tlači.

Garbsch 1965 – J. Garbsch: Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. München 1965, 236 S.

Gáspár 1986 – D. Gáspár: Römische Kästchen aus Pannonien. Antaeus – Beiheft 15. Budapešť 1986, 379 S.

Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1995 – E. Hanzelyová/I. Kuzma/J. Rajtár: Letecká prospekcia na juhozápadnom Slovensku. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1993, 1995, 54-58, obr. 33-36.

Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1996 – E. Hanzelyová/I. Kuzma/J. Rajtár: Letecká prospekcia na Slovensku. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1994, 1996, 81-88, obr. 57-62.

Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1997 – E. Hanzelyová/I. Kuzma/J. Rajtár: Pokračovanie leteckej prospekcie na juhozápadnom Slovensku. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1995, 1997, 77-82.

Hečková 1996 – J. Hečková: Skladba keramického fondu zo sídliska z doby rímskej v Chotíne. Studia Historica Nitriensia 5, 1996, 11-46.

Hlinka et al. 1978 – J. Hlinka/E. Kolníková/Ľ. Kraskovská/J. Novák: Nálezy mincí na Slovensku III. Bratislava 1978, 296 s.

Hunka/Kolníková 1996 – J. Hunka/E. Kolníková: Prírastky mincí v Archeologickom ústave SAV v roku 1994. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1994, 1996, 94-97.

Hunka/Kolníková 1997 – J. Hunka/E. Kolníková: Prírastky mincí v Archeologickom ústave SAV v roku 1995. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1995, 1997, 84-88.

Hunka/Kolníková 1999 – J. Hunka/E. Kolníková: Prírastky mincí v Archeologickom ústave SAV. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1997, 1999, 58-65.

Hunka/Kolníková 2001 – J. Hunka/E. Kolníková: Prírastky mincí v Archeologickom ústave SAV v rokoch 1999-2000. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2000,

2001, 90-95.
Hunka/Kolníková 2002 – J. Hunka/E. Kolníková: Prírastky mincí v Archeologickom ústave SAV v roku 2001. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2001, 2002, 72-74.
Hunka/Kolníková 2003 – J. Hunka/E. Kolníková: Prírastky mincí v Archeologickom ústave SAV v roku 2002. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2002, 2003, 62-64.
Hunka/Kolníková 2004 – J. Hunka/E. Kolníková: Prírastky mincí v Archeologickom ústave SAV v roku 2003. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2003, 2004, 76-79.
Hunka/Kolníková 2006 – J. Hunka/E. Kolníková: Prírastky mincí v Archeologickom ústave SAV v roku 2004. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2004, 2006, 97-102.
Hunka/Kolníková 2007 – J. Hunka/E. Kolníková: Prírastky mincí v Archeologickom ústave SAV v roku 2005. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2005, 2007, 91-93.
Hunka/Kolníková 2008 – J. Hunka/E. Kolníková: Prírastky mincí v Archeologickom ústave SAV v roku 2006. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2006, 2008, 74-76.
Jílek 2012 – J. Jílek: Bronzové nádoby z doby římské na Moravě a naddunajské části Dolního Rakouska. Pardubice 2012, 240 s.
Kolník 1958 – T. Kolník: Nové ojedinelé nálezy spôn z doby rímskej a sťahovania národov na juhozápadnom Slovensku. Slovenská archeológia 6/2, 1958, 380-387.
Kolník 1961 – T. Kolník: Drobné nálezy z územia juhozápadného Slovenska. Študijné Zvesti AÚ SAV 6, 1961, 245-259.
Kolník 1971 – T. Kolník: Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a sťahovaní národov. Slovenská archeológia 19/2, 1971, 499-558.
Kolník 1978 – T. Kolník: Nález spôn z doby rímskej v Chotíne. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1977, 1978, 138, 139.
Kolníková 1973 – E. Kolníková: K sekundárnemu používaniu rímskych mincí na Slovensku. Numismatické listy 28/5-6, 1973, 129-137.
Kolníková 1980 – E. Kolníková: Prírastky mincí v Archeologickom ústave SAV v roku 1978. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1978, 1980, 155-160.
Kolníková 2002 – E. Kolníková: Eine römische Bleiplombe aus Hurbanovo – Der erste Fund in der Slowakei. In: K. Kuzmová/K. Pieta/J. Rajtár (Hrsg.): Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolník zum 70. Geburtstag. Nitra 2002, 295-303.
Kopecký/Kuzma/Rajtár 1990 – M. Kopecký/I. Kuzma/J. Rajtár: Výsledky leteckej prospekcie. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1988, 1990, 100-102.
Kunow 1983 – J. Kunow: Der römische Import in der Germania libera bis zu den Markomannenkriegen. Studien zu Bronze- und Glasgefäßen. Neumünster 1983.
Kuzma/Bartík 2007 – I. Kuzma/M. Bartík: Letecká prospekcia na juhozápadnom Slovensku. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2005, 2007, 126-134.
Kuzmová 1997 – K. Kuzmová: Terra Sigillata im Vorfeld des nordpannonischen Limes (Südwestslowakei). Archaeologica Slovaca Monographiae, Tomus XVI. Nitra 1997, 197 S.
Kuzmová/Rajtár 2010 – K. Kuzmová/J. Rajtár: Rímsky kastel v Iži – hraničná pevnosť na Dunaji. Príspevok k 30. výročiu archeologického výskumu (1978–2008). In: K. Kuzmová/J. Rajtár (zost.): Rímsky kastel v Iži. Výskum 1978–2008. Nitra 2010, 11-32.
Kuzmová/Roth 1988 – K. Kuzmová/P. Roth: Terra sigillata v barbariku. Nálezy z germánskych sídlisk a pohrebísk na území Slovenska. Materialia Archaeologica Slovaca, Tomus IX. Nitra 1988, 225 s.
Leukel 2002 – H.-J. Leukel: Römische Plomben aus Trierer Funden 1995-2001. Trier 2002, 152 S.
Ondrouch 1964 – V. Ondrouch: Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku. Bratislava 1964, 196 s.
Radnóti 1938 – A. Radnóti: Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. Diss. Pann. 2, Ser. 2. Budapest 1938, 220 s.

Rajtár 1992 – J. Rajtár: Das Holz-Erde-Lager aus der Zeit der Markomannenkriege in Iža. In: Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Kraków 1992, 149-170.

Rajtár 2008 – J. Rajtár: Die Waagtrasse in der Slowakei. Eine Vormarschroute der Römer während der Markommannenkriege? In: J.-S. Kühlborn u. a.: Rom auf dem Weg nach Germanien: Geostrategie, Vormarschtrassen und Logistik. Internationales Kolloquium in Delbrück-Anreppen vom 4. bis 6. November 2004. Mainz 2008, 169-185.

Rajtár 2014 – J. Rajtár: Stĺp Marca Aurelia a archeologické doklady o rímskych výpravách proti Kvádom. In: V. Turčan (zost.): Stĺp Marca Aurelia a stredné Podunajsko. Zborník SNM, Archeológia – Supplementum 8, 2014, 107-140.

Ratimorská 1979 – P. Ratimorská: Praveké a včasnostredoveké lokality v Chotíne. In: Spravodaj Oblastného podunajského múzea v Komárne. Komárno 1979, 35-48.

Ratimorská/Žundálek 1992 – P. Ratimorská/I. Žundálek: Prieskum v okrese Komárno. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1991, 1992, 99-101.

Riha 1979 – E. Riha: Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Forschungen in Augst 3. Augst 1979, 222 S.

Riha 2001 – E. Riha: Kästchen, Truhe, Tische – Möbelteile aus Augusta Raurica. Forschungen in Augst 31. Augst 2011, 141 S.

Romsauer 1978 – P. Romsauer: Výsledky záchranného výskumu v Chotíne. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1977, 1978, 207-209.

Romsauer 1980a – P. Romsauer: Druhý rok výskumu v Chotíne. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1978, 1980, 234-238.

Romsauer 1980b – P. Romsauer: Záverečná fáza výskumu v Chotíne. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1979, 1980, 183-185.

Varsik 2011 – V. Varsik: Germánske osídlenie na východnom predpolí Bratislavy. Sídliská z doby rímskej v Bratislave-Trnávke a v okolí. Nitra 2011, 404 s.

Wielowiejski 1970 – J. Wielowiejski: Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi. Wroclaw – Warszawa – Kraków 1970, 355 s.

Wielowiejski 1996 – J. Wielowiejski: Der Forschungsstand über den Hauptweg der Bernsteinstrasse. In: Kontakte längs der Bernsteinstraβe (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt. Krakσw 1996, 57-62.

RESUMÉ

The settlement of Chotín in the Roman period

The village of Chotín attracted archaeological attention in the 1950s, and by the end of the 1970s, ten archaeological sites from prehistoric to medieval periods were recorded here and marked as Chotín I to X (*Dušek 1957*, 774; *Ratimorská 1979*, 36). Only a few individual finds were known from the Roman period (*Beninger 1937*, 40, 115, 116, tab. 22: 221; *Kolník 1958*, 381; *1961*, 249). Significant knowledge of the settlement was gained in the 1977-1979 rescue excavation, when a part of a Germanic settlement dating from the second century to the first half of the 4th century was uncovered (*Romsauer 1978*; *1980a*; *1980b*). The analysis of the pottery collection (*Hečková 1996*), glass finds (*Březinová 1994*) and terra sigillata (*Kuzmová/Roth 1988*, 35-62; *Kuzmová 1997*, 72, 73) from this excavation revealed very intensive exchange and trade relations between the native population and the Romans, enabled by the location of the site near the Roman borders, in the foreground of Brigetio and its bridgehead in Iža.

Aerial prospection (*Kopecký/Kuzma/Rajtár 2000*, 38; *Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1995*, 55, obr. 35; *1996*, 82; *1997*, 78; *Blažová/Kuzma/Rajtár 2000*, 38; *Kuzma/Bartík 2007*, 128) and surveys from the 1980s (*Ratimorská/Žundálek 1992*, 101, fig. 63: 9, 11, 12) brought new knowledge of the settlement's extent and intensity particularly in the Roman period. It turned out that the settlement had stretched for more than 5 km along the former tributaries of the Žitava River (Figure 1). On most sites were dense clusters of settlement features (Figure 2: 1). At the

site Pri hradskej were traces of ditch-like structures, which suggest a farmstead settlement (Figure 2: 2). A rectangular structure occurred at the site of Dolné konopište (Figure 2: 3-4), which may be traces of a ditch from a Roman temporary field camp from the times of the Marcomannic wars (*Rajtár 2008*, 117-119, fig. 5; 9).

Field survey produced an enormous number of Roman finds. Besides thousands of pottery sherds, there are hundreds of fragments of various small objects. We can therefore present only a limited selection.

The oldest clothes fasteners from Chotín include fibula A 67 (*Kolník 1958*, 381, fig. 4-4a, tab. 1-1a-b) with holes in its catch plate (Figure 3: 1), which can be dated to B1b-c stage (Kolník 1971, 514-518, fig. 16: 9, 10). A fragment of a winged fibula (Figure 3: 2), probably variant A 238a (*Garbsch 1965*, 49-51, fig. 19), comes from around the same period. Another winged fibulae (Garbsch 238v) from the first half of the 2nd century (*Kolník 1978*, 138, fig. 79: 2) also comes from Chotín. A plate fibula (Figure 3: 3) with a hinge fastener is dated to the second half of the 1st century (*Riha 1979*, 180-182, tab. 57: 1502, 1517; 58: 1539). Several fragments of type A 70 fibulae represent the period between the second half of the 1st century and the early 2nd century (Figure 3: 4a), some of them with a trapezoidal Jobst 4F foot (Figure 3: 4b). Fasteners from the 2nd and the beginning of the 3rd century are more frequent. They could include several trumpet fibulae of A 85 type, some of them from Pannonia (Figure 3: 5, 6). Fibulae of A 84 type form the most numerous group (Figure 3: 7, 8), comprising 19 items. They date back to stages B2b to B2/C1 (*Varsik 2011*, 42). There are sixteen Roman knee fibulae of Jobst 13C-D type (Figure 4: 11-15); they belonged to the equipment of Roman soldiers and prevail among the finds from the Marcomannic wars from the earth-and-timber fort in Iža (*Kuzmová/Rajtár 2010*, 15; *Rajtár 1992*, 158, fig. 15: 5-8). It is possible that some of the fibulae from Chotín are related to the movement of Roman troops and to the field camp from this period (*Rajtár 2014*, 117-119, fig. 9). This is also suggested by the finds of parts of Roman armour (Figure 4: 1-10, 16-20). Fibulae with high catch plates of Almgren group VII (Fig. 3: 9-10) come from the following period. Ten such fibulae have been discovered so far. Several one-piece fibulae with pointed feet (Figure 3: 11-14) can be dated to the second half of the 3rd century or the first half of the 4th century. A multi-piece cross-bow fibula also comes from the 4th century (Figure 3: 15). The number of Roman fibulae with arms and onion-shaped knobs is remarkable (14 items); they are usually only preserved in fragments (Figure 5: 1-4). Such fasteners were typical army fibulae in the Roman frontier areas in the 4th century.

The finds from Chotín also included fragments of bronze vessels. A massive stem comes from a bucket of E 24 or E 25 type (Figure 5: 5), which date back to the Augustan or Flavian or even later periods (*Kunow 1983*, 18). The fragment of a massive handle (Figure 5: 6) could be part of an E 128 or Radnóti 75 type kettle (*Radnóti 1938*, 151-155, tab. XIII: 75) from the 3rd century. Two fragments come from buckets of E 47-49 types (Figure 5: 7, 8) dated to the second half of the 2nd or the first half of the 3rd century (*Kunow 1983*, 20) in the trans-Danubian Barbaricum in stages B2/C1 to C1 (*Jílek 2012*, 48). Numerous fragments come from buckets of E 39-40 type (Figure 5: 9, 10). Multiple finds document fittings of Roman wooden boxes (Figure 5: 11-13), which occurred across the entire Roman territory for a long period time (*Gáspár 1986*, 12, tab. 280; *Riha 2001*, 21-25, 77, fig. 45).

The most frequently imported Roman products include pottery vessels, which are represented in Chotín by more than 1,500 fragments. The imported Roman pottery made up a large proportion of kitchenware and tableware mainly in the 3rd and 4th centuries (*Hečková 1996*, 13; *Bukovič 2015*, 43-56). A relevant part consisted of terra sigillata. An extensive collection of finds (234 artefacts), the most numerous we know from the territory of the trans-Danubian Barbaricum (*Kuzmová 1997*, 15), was excavated at Delihegy (*Romsauer 1978*; *1980a*; *1980b*). The collection contained wares of four workshops (Figure 6). Products from Westerndorf prevailed (60.7 %) over goods from Rheinzabern (27.3 %), a smaller group of finds came from Pfaffenhofen (7.3 %), and Central Gaulish sigillata was only represented by two fragments

(0.8 %). Most of the finds date to the first third of the 3rd century, only individual fragments of Rheinzabern provenance date to the Antonine period (*Kuzmová/Roth 1988*, 35-62; *Kuzmová 1997*, 72, 73, 122, 123). This state of research was significantly changed by the finds from the surveys (415 artefacts), which increased the total number of finds to 649 items. Their analysis has not been finished yet; nevertheless, we can already point out a wider range of represented workshops and a different proportion of products (Figure 7). The collection also comprises fragments from the South Gaulish production area from the end of the 1st and beginning of the 2nd century, which attest to the contacts between the Romans and the natives in the foreground of Brigetio in this period, before its bridgehead in Iža was built (*Kuzmová/ Rajtár 2010*, 15). The proportion of the terra sigillata from Central Gaul is remarkably higher (7.7 %) and the products include those from the workshops of Cinnamus and Paternus II, which are known from the contexts related to the Marcomannic wars. Among the new finds, the goods from Rheinzabern (69.1 %) outnumber the goods from Westerndorf (14.7 %) and Pfaffenhofen (4.8 %), which date to the first half of the 3rd century.

By the end of 2016, in total 747 Roman coins (Table 1) have been recorded on the current territory of Chotín, which is the largest number known from the Germanic environment beyond the northern frontier of Pannonia (compare e.g. *Kolníková 2002*, 299-301, tab. 1; *Elschek/Kolníková 2016*). The vast majority of them come from surveys carried out in the 1990s (*Ratimorská/Žundálek 1992*, 101; *Hunka/Kolníková 1996*, 95; *1997*, 85; *1999*, 61; *2001*, 92, 93; *2002*, 73; *2003*, 62, 63; *2004*, 76; *2006*, 99, 100; *2007*, 91; *2008*, 74, 75) at various sites of the extensive Germanic settlement (Figure 1). Seven coins from the excavation of P. Romsauer are exceptions (*Kolníková 1980*, 157; see table 2 here). The oldest are two Republican denarii from the 1st century BC and three so-called Legionary denarii of Marcus Antonius. Twelve examples of first century Roman imperial coins (Augustus – Nerva) have been found so far; majority are asses. 52 examples come from the 2nd century (Trajan to Commodus coinages are represented). Besides denarii, there are sestertii, dupondii and asses. 149 coins come from the period of Septimius Severus to Probus; most of them were made in the second half of the 3rd century. The largest number of coins, 527 pieces in total, were produced in the 4th century, most of them during the reign of the Constantine dynasty. However, only small coins from this period are represented – follii, centenionalis coins and several maiorina coins. Four coins come from the period of emperors Honorius and Arcadius, i.e. from the end of the 4th and the beginning of the 5th century. The number of coins and their composition suggest that a trade settlement with the population maintaining intensive trade contacts with the frontier zone was created in Chotín as early as the 2nd century. The finds (Figure 8) thought to be product labels, a lead weight and a seal (see e.g. *Leukel 2002*) are probably connected with this fact.

Aerial prospection and surveys in Chotín have documented an exceptionally intensive and extensive settlement from the Roman period. Its beginnings go back to the second half of the 1st century; it continued to grow in the 2nd century, reached its boom in the 3rd and 4th centuries and survived until the beginning of the 5th century. The Germanic population maintained busy contacts with the nearby Roman environment, which is attested by the enormous amounts of imported goods. We may assume that Chotín was an important trading centre and that it was this settlement that the ancient geographer Claudius Ptolemy refers to as Kelemantia (*Geógrafiké hyfégésis II, 11, § 30*). The Germanic settlements in Chotín played an important role in the distribution of Roman products to the adjacent regions as early as the 2nd century (*Kuzmová 1997*, 67-73); these products were also distributed to more distant areas along one of the eastern branches of the Amber Road (*Wielowiejski 1970*, 209-217, 211, 212; *1996*, 57-59, 61).

Captions

Figure 1. Chotín, Komárno district. The extension of settlement in the Roman Period on the basis of aerial prospecting and finds from surface collections. Based on the data from J.

Rajtár prepared by P. Červeň

Figure 2. Chotín, Komárno district. 1 – Traces of archaeological features outlined in the growing cereals in the aerial photo of the Dolné konopište site; 2 – Traces of sunken settlement features and trough-shaped features suggesting a farmstead-like structure of the settlement near the Pri hradskej site; 3 – Traces of settlement features and a ditch limiting the regular rectangular groundplan of a probably temporary Roman camp from the times of Marcomannic wars at the site of Dolné konopište in an aerial photo; 4 – The final map of geophysical measurings. 1-3 Photo by I. Kuzma; 4 prepared by M. Vlach

Figure 3. Chotín, Komárno district. Selection of fibulae from collected finds. Drawing by: J. Meszárošová, N. Vaššová; Photo by: P. Červeň

Figure 4. Chotín, Komárno district. Selection of Roman militaria from collected finds. Drawing by J. Meszárošová, N. Vaššová; Photo by: P. Červeň

Figure 5. Chotín, Komárno district. Selection of collected finds of arm fibulae with onion-shaped knobs, bronze vessels and fittings of wooden boxes. Drawing by: J. Meszárošová, N. Vaššová; Photo by: P. Červeň

Figure 6. Composition of terra sigillata from the Germanic settlement at the site of Chotín-Delihegy according to production centres: SG – Central Gaul (2 exemplars), Rh – Rheinzabern (64 pcs), Rh/We – Rheinzabern or Westerndorf (8 pcs), We – Westerndorf (142 pcs), We/Pf – Westerndorf or Pfaffenhofen (1 pc), Pf – Pfaffenhofen (17 pcs). According to *Kuzmová 1997*, 72, Tabelle 28.

Figure 7. Composition of terra sigillata obtained by means of prospecting from other sites in the territory of Chotín according to production centres: JG – South Gaul3 pcs), SG – Central Gaul (32 pcs), Rh – Rheinzabern (287 pcs), Rh/We – Rheinzabern or Westerndorf (8 pcs), We-Westerndorf (61 pcs), Pf – Pfaffenhofen (21 pcs), ? – unidentifiable workshop (4 pcs). Author: K. Kuzmová

Figure 8. Chotín, Komárno district. Lead weight (1a-b), labels (2a-b, 3a-d, 5a-b) and a seal (4a-c). 2c-3d and 4c – scale b, others – scale a. Photo by: P. Červeň

Table 1. Summary of coin finds from Chotín according to issuers (used abbreviations: D – denarius, Ant – antoninianus, VB – large bronze = sestertius, dupondius, SB – medium bronze = as, MB – small bronze = follis, centenionalis, maiorina). Based on the data from E. Kolníková prepared by P. Červeň

Table 2. Coins from the research of P. Romsauer 1978. Based on the data from E. Kolníková prepared by P. Červeň

Translated by Viera Tejbusová

PhDr. Ján Rajtár, CSc.
Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 21 Nitra, Slovenská republika
jan.rajtar@savba.sk

PhDr. Eva Kolníková, DrSc.
Výstavná 17, 949 01 Nitra, Slovenská republika
titusaeva@gmail.com

prof. PhDr. Klára Kuzmová, CSc.
Katedra klasickej archeológie, Trnavská univerzita v Trnave
Hornopotočná 23, 918 43 Trnava, Slovenská republika
klara.kuzmova@truni.sk

DEPONOVANIE (?) SPÔN A KRUHOVÉHO ŠPERKU V NÁDOBÁCH VO VÝBAVE KELTSKÝCH HROBOV NA ÚZEMÍ KARPATSKEJ KOTLINY[1]

Dominik REPKA

REPKA, Dominik. Deposition (?) of fibulae and rings inside vessels in equipment of Celtic graves in the territory of the Carpathian basin. Vessels as part of funerary equipment are traditionally seen as dining and drinking service. It is assumed that they originally contained food and liquids used either du-ring the journey of the deceased to the eternity or during one's life. In some cases, another function can be considered as well. In this regard, this contribution discusses the evidence of the La Tène burial pottery with unusual content. These are the findings of fibulae and rings with no traces of burnt human remains, the fact which excludes their function of urns. Considering the finding situation of the La Tène graves in the territory of the Carpathian Basin, the author tries to interpret these unusual contents of the burial pottery.

Keywords: La Tène period, fibulae, rings, burial pottery, deposition;

Kľúčové slová: doba laténska, spony, kruhový šperk, hrobová keramika, deponovanie;

ÚVOD

Nádoby pridávané do hrobu ako súčasť pohrebnej výbavy môžu mať viacero funkcií. Predovšetkým ide o jedálenský a picí servis. Časť z neho obsahovala stravu a tekutiny, ktoré mali slúžiť na cestu zomrelému na druhý svet alebo jeho existenciu na tomto mieste. Okrem toho sa nielen v dobe laténskej objavuje hrobová keramika aj vo funkcii urien, do ktorých boli uložené spálené ľudské pozostatky, často aj s niektorými predmetmi hrobového inventára. Niektoré nádoby však pravdepodobne slúžili aj inému účelu. Ide tu napríklad o miniatúrne nádoby, ktoré môžu byť interpretované aj ako schránky na kozmetické prípravky či ako detské hračky (napr. *Krekovič 2014*; *Repka, v tlači*). O rituálnej funkcii možno uvažovať v prípade nádob, ktorých poloha v hrobovej jame indikuje ich pôvodné umiestnenie pravdepodobne na drevenom prekrytí hrobovej komory či drevenej truhly. Interpretované sú ako obetné nádoby (napr. *Bujna 1998*, 297, 303, Abb. 6: 16; *2014*, 453, 454, obr. 6: 11; 8; *Gardes/Georges 2009*, 42, 43). S rituálnymi praktikami (pozostatok pohrebnej hostiny, rituálne „zabitie" – obeta smrti/bohom, magicko-ochranná alebo očistná funkcia) počas pohrebných obradov súvisí aj prítomnosť intencionálne rozbitých nádob či ich fragmentov (napr. *Bujna 1991*, 237, 238; *1998*, 303; *2014*, 455; *Green 2006*, 70, 71; *Hanuliak/Rejholcová 1999*, 83, 84; *Trebsche 2011*, 467, 468). Dosiaľ nejasná je funkcia nádob bez stôp po spálených ľudských pozostatkoch, v ktorých sa ale nachádzajú spony a kruhový šperk.

Spony v nádobách

So sponami zistenými v neštandardnej polohe vo výplni nádob sa stretávame na území Karpatskej kotliny predovšetkým vo výbave žiarových hrobov. Takéto doklady sú dobre známe z pohrebiska v Ludasi, v hroboch 659 (*Szabó/Tankó 2012*, 18, fig. 11: 1, 5), 955 (*Szabó/Tankó 2012*, 51, fig. 74: 4, 7) a 1003 (*Szabó/Tankó 2012*, 57, fig. 85: 1, 3). Juhovýchodne od koncentrácie

[1] Príspevok vznikol v rámci riešenia Univerzitnej grantovej agentúry Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre UGA I-14-202-01: „Laténska sídlisková a hrobová keramika".

spálených ľudských pozostatkov a osobnej výbavy (predovšetkým súčasti odevu) boli vo všetkých troch hroboch umiestnené nádoby (keramický servis). Vo vnútri jednej z nádob sa pritom v každom z hrobov nachádzala jedna spona. V prípade hrobov 659 a 955 boli spony vo vnútri misovitej, resp. terinovitej nádoby (*Szabó/Tankó 2012*, 19, č. 5; 51, č. 4). Na druhej strane v hrobe 1003 bola spona nájdená vo fľaši (*Szabó/Tankó 2012*, 57, č. 1, Pl. XXXII: 6). Obdobné nálezy pochádzajú aj z ďalších keltských pohrebísk z územia dnešného Maďarska, ako je hrob 11 z Magyarszerdahely (obr. 1: D-3, 6; *Horváth 1979*, 170, kép. 4: 3, 6), hrob 13 z lokality Radostyán (*Hellebrandt 1999*, 244, fig. 205) a hrob 25 z Vacova (obr. 1: C-1, 2; *Hellebrandt 1999*, 65, fig. 49: 1, 2). Z územia Slovenska sú uvedené prípady doložené napríklad v žiarovom hrobe 437[2] z Malých Kosíh (obr. 1: A-24, 28; *Bujna 1995*, 84, Abb. 77: 24, 28) a rovnako v žiarovom hrobe 130 z Mane (obr. 1: B; *Benadik 1983*, 61, 83, Abb. 15). V hrobe 437 v Malých Kosihách sa v misovitej nádobe okrem bronzovej spony nachádzali aj dve mušle typu kauri (obr. 1: A-25, 26; *Bujna 1995*, 84, Abb. 77: 25, 26).

Vo všetkých uvedených prípadoch sa rovnako ako pri zmienených hroboch z Ludasu nachádzali nádoby so sponami (v každom z hrobov jedna spona v jednej nádobe) mimo koncentrácie spálených ľudských pozostatkov. Navyše na sponách neboli zistené stopy po ohni, z čoho vyplýva, že neboli súčasťou výbavy spálenej spolu s pochovaným jedincom na pohrebnej hranici. V niektorých prípadoch možno pozorovať, že tieto spony z typového hľadiska nezapadli do kombinácie spôn, ktoré tvorili, resp. pravdepodobne tvorili funkčnú súčasť kroja. Uvedené rozdiely dobre vidieť v prípade hrobu 11 z Magyarszerdahely, v ktorom sa nachádzali ešte ďalšie tri spony. Jedna z nich umiestnená v bezprostrednej blízkosti ďalšej nádoby a zvyšné dve na mieste spálených ľudských pozostatkov (obr. 1: D-1-4; *Horváth 1979*, 170, 4. kép: 1-4). Obe spony so zjavným súvisom s hlinenými nádobami boli rovnakého typu. Išlo o bronzové spony s guličkou na pätke (*Horváth 1979*, 123, XI. tábla: 3, 4). Na druhej strane bronzové spony z koncentrácie spálených pozostatkov predstavovali typ s falošným vinutím na pätke (*Horváth 1979*, 123, XI. tábla: 1, 2). Ďalším vhodným príkladom je hrob 437 z Malých Kosíh, kde sa v zoskupení spálených ľudských pozostatkov a hrobového inventára B okrem bronzovej spony umiestnenej v nádobe (*Bujna 1995*, 160, Taf. 41: A4) nachádzali ďalšie dve značne ohňom poškodené bronzové spony (*Bujna 1995*, 160, Taf. 41: A2, 3). Umiestnené boli v priestore spálených ľudských pozostatkov, juhozápadne od misovitej nádoby s obsahom spony (obr. 1: A-21, 22; *Bujna 1995*, 84, Abb. 77: 21, 22).

Z časti odlišným prípadom je hrob 38 z dolnorakúskeho pohrebiska v Mannersdorfe, ktorý je na rozdiel od vyššie zmienených inhumačný. Severne od uloženého tela s dvoma funkčne umiestnenými sponami a dvoma náramkami sa v hrobe nachádzala skupina troch nádob (obr. 2: A-7, 9, 10; *Ramsl 2011*, Taf. 68: 7, 9, 10). V jednej z nich, misovitého tvaru, bola umiestnená ďalšia, v tomto prípade miniatúrna nádoba, ďalej jedna bronzová spona a dva malé bronzové kruhy. V bezprostrednej blízkosti nádoby boli nájdené ďalšie tri bronzové spony (obr. 2: A-7, 8, 11-14; *Ramsl 2011*, Taf. 68-69: 7, 8, 11-14). Okrem toho sa dvojica bronzových spôn nachádzala aj pri vonkajšej stene fľašovitej nádoby, umiestnenej pri severnom okraji hrobovej jamy (obr. 2: A-10, 15; *Ramsl 2011*, Taf. 68-69: 10, 15).

Spoločným znakom všetkých spomínaných hrobov je druhové zaradenie nádob s obsahom spôn. Okrem vyššie uvedeného hrobu 1003 z Ludasu išlo výlučne o misovité a terinovité nádoby (*Benadik 1983*, 61, č. 3; *Bujna 1995*, 161, Taf. 42: B2; *Hellebrandt 1999*, 132, Pl. XXX: 10; LXXXVIII: 15; *Horváth 1979*, 123, XI. tábla: 6; *Ramsl 2011*, 48, Fnr. 7).

Kruhový šperk v nádobách

V porovnaní so sponami sú doklady nádob s kruhovým šperkom menej časté. Jedným z nich je vyššie spomínaný inhumačný hrob 38 z Mannersdorfu. V misovitej nádobe sa tu nachádzali okrem spony a miniatúrnej nádoby aj dva malé bronzové krúžky (obr. 2: A: 14;

[2] V hrobe sa nachádzali dve zoskupenia spálených ľudských pozostatkov a hrobového inventára, označené ako A a B (*Bujna 1995*, 83-85, Abb. 77). Nádoba s obsahom spony bola pritom súčasťou zoskupenia B.

Obr. 1. Hroby so sponami umiestnenými v nádobách. A – Malé Kosihy, hrob 437 (upravené podľa Bujna 1995, 84, Abb. 77); B – Maňa, hrob 130 (upravené podľa Benadik 1983, 83, Abb. 15); C – Vacov, hrob 25 (upravené podľa Hellebrandt 1999, 65, fig. 49); D – Magyarszerdahely, hrob 11 (upravené podľa Horváth 1979, 170, 4. kép); a – spálené ľudské pozostatky; b – zvieracie kosti; c – mušle; d – keramika; e – bronz; f – železo; g – spálené drevo; h – deponovaný (?) predmet v nádobe

Ramsl 2011, Taf. 68: 14). Ďalším prípadom je žiarový hrob 703 z Ludasu. V dvoch, značne fragmentarizovaných, nádobách sa nachádzali dva železné zlomky, pravdepodobne z náramkov (obr. 2: B-9, 12, 13, 16; *Szabó/Tankó 2012*, 34, fig. 46: 9, 12, 13, 16).

V niektorých prípadoch musíme pri dokladoch spôn a kruhového šperku v nádobách uvažovať aj o ich možnej sekundárnej polohe. Ide predovšetkým o rozrušené hroby, ako napríklad hrob 35 z maďarského pohrebiska Muhi-Kocsmadomb, kde boli fragmenty jedného bronzového náramku roztrúsené po celom hrobe, okrem iného aj vo vnútri jednej z nádob (*Hellebrandt 1999*, 223, fig. 176). Podobne možno interpretovať aj doklady z rozrušeného inhumačného hrobu 27 z Vacova (*Hellebrandt 1999*, 66, fig. 51) či žiarových hrobov 669B a 1009 z Ludasu (*Szabó/Tankó 2012*, 24, 61, fig. 24, 93). So sekundárnou polohou musíme počítať aj v prípade detského inhumačného hrobu 507 z Malých Kosíh, kde sa v jednej z nádob nachádzal železný náramok (*Bujna 1995*, 106, Abb. 98: 2, 4). Na základe nálezovej situácie je však viac ako pravdepodobné, že bol pôvodne umiestnený na ruke pochovaného jedinca a do nádoby, nachádzajúcej sa v priestore dlane, mohol padnúť po odhnití mäkkých tkanív.

Obr. 2. Hroby s kruhovým šperkom umiestneným v nádobách. A – Mannersdorf, hrob 38 (upravené podľa Ramsl 2011, Taf. 68); B – Ludas, hrob 703 (upravené podľa Szabó/Tankó 2012, 34, fig. 46); a – ľudské kosti; b – spálené ľudské pozostatky; c – keramika; d – bronz; e – železo; f – deponovaný (?) predmet v nádobe

INTERPRETÁCIA

Nádoby ako obal/schránka na deponovanie predmetov hrobového inventára

Ako prvá z interpretačných možností pripadá do úvahy tá, že nádoby s obsahom spôn a kruhového šperku slúžili ako obal/schránka na ich uloženie.

Tieto predmety mohli predstavovať osobný majetok pochovaného alebo votívny či symbolický dar smrti (?), bohom (?). Takto možno interpretovať aj súčasti odevu, ktoré sa v hrobovej jame nachádzajú v nefunkčnej polohe, uložené na kôpke. Dobrým príkladom je ženský inhumačný hrob 331 v Malých Kosihách, kde boli v juhovýchodnom rohu uložené dva bronzové náramky a dva bronzové nánožníky (obr. 5: C-15-18; *Bujna 1995*, 73, Abb. 64: 15-18). Išlo o šperky, ktoré nepatrili ku kroju pochovanej, keďže tá mala ďalší pár náramkov a nánožníkov umiestnených vo funkčnej polohe, t. j. na horných a dolných končatinách (obr. 5: C-7, 8, 13, 14; *Bujna 1995*, 73, Abb. 64: 7, 8, 13, 14). Šperky v nefunkčnej polohe sú známe aj z hrobu 125 z Mane s pohrebom ženy s nánožníkmi na dolných končatinách a ďalším párom uložených vpravo od dolných končatín (*Benadik 1983*, 80, Abb. 12). Druhý nefunkčný pár nánožníkov bol pritom zachovaný iba v zlomkoch.

Jednoznačné doklady využívania nádob ako obalu/schránky na deponovanie predmetov predstavujú nielen v dobe laténskej niektoré hromadné nálezy – depoty. V nádobách boli vo väčšine prípadov uschovávané mince.[3] V prípade Likavky, Viedne-Simmeringu či Žiliny-Vrania, hradisko Rochovica, sa v nádobách nachádzali okrem keltských mincí aj ďalšie predmety. Do nádoby v Likavke bolo uložených 11 strieborných mincí veľkobystereckého typu a strieborný drôt ohnutý do tvaru slučky, ktorý možno pravdepodobne označiť za ingot (obr. 3: 1a-i; *Pieta 2008*, 104, 105, obr. 93). V prípade nádoby z hradiska Rochovica boli okrem 64 neskorolaténskych mincí súčasťou depotu aj dve včasnorímske bronzové spony (obr. 3: 2a-m; *Kolníková/Kolník 2004*, 18, obr. 10: 1, 2). V Simmeringu boli mince deponované v hlinenej nádobe spolu so strieborným náramkom. Navyše neďaleko nádoby sa našli pozostatky ľudskej kostry (*Musilová/Kolníková/Hložek 2015*, 267, pozn. 20).

To, že sa nádoby bežne používali na úschovu cenností dokladá aj nález z obydlia s kompletne zachyteným vnútorným vybavením, zničeným požiarom z Liptovskej Mary, poloha VII. V jednej z objavených nádob sa pritom nachádzali štyri strieborné krúžky – pravdepodobne záušnice (obr. 3: 3a-d; *Pieta 1982*, 60, Taf. XIII: 1-4). Nádoba bola umiestnená v hospodárskej časti domu, ktorú možno označiť za zásobáreň či komoru. Potvrdzuje to predovšetkým prítomnosť dvoch veľkých hlinených zásobníc nájdených na tomto mieste (*Pieta 2008*, 96, 208). Obdobný nález pochádza z českého Chýnova. Do podlahy polozemnice tu bola zahĺbená hlinená nádoba s obsahom remeselníckeho a poľnohospodárskeho náradia a zbraní (*Sankot/Vojtechová 1986*, 120-122). Na území strednej Európy je azda najznámejším nálezom nádob s deponovanými súčasťami odevu a ozdobami bronzový kotlík z českej lokality Lahošť pri Duchcove. Kotlík obsahoval cca 1000 spôn, 650 náramkov a 100 prsteňov (obr. 3: 4; *Kruta 1971*).

Doklad organického obalu

Druhou interpretačnou možnosťou, ktorá prichádza do úvahy predovšetkým v súvislosti s prítomnosťou spôn v nádobách je ich praktická funkcia. Nádoby mohli byť zabalené do organického materiálu (tkaniny, kože) a zopnuté práve týmito sponami. Po odhnití tohto obalu mohli spony padnúť do nádoby. Do úvahy rovnako pripadá aj možnosť, že organický obal s neznámym obsahom a zopnutý sponou bol vložený priamo do nádoby.

Uvedené potvrdzuje aj fakt, že v nádobe sa nachádzala vždy iba jedna spona. Ďalšou indíciou podporujúcou uvedenú interpretáciu sú prípady, keď sa spony nachádzajú v nefunkčnej

[3] Zo skúmaného územia možno spomenúť napríklad nálezy z Bratislavy, Žilinskej ulice (*Kolníková 1991*, 25, 26), Bratislavy-Devína (*Plachá/Fiala 1998*), Deutsch-Jahrndorfu (*Paulsen 1933*, 113-115), Egyházasdengelegu (*Biróné Sey 1972*), Güttenbachu (*Kaus 1984*), Levíc (*Ondrouch 1937*), Ptíčia (*Kolníková 1980*) či Velemszentvidu (*Torbágy 2001-2002*, 143) atď.

Obr. 3. Depoty s predmetmi uloženými v nádobách. 1a-h – Žilina-Vranie, Rochovica (časť mincí z depotu; podľa Kolníková/Kolník 2004, 10, 18, obr. 6; 10: 1-3); 2a-m – Likavka, hrad Likavka (podľa Hlinka/Hoššo 1980) 3a-d – Liptovská Sielnica, Liptovská Mara VII (podľa Pieta 1982, 60, Taf. XIII: 1-4); 4 – Lahošť pri Duchcove (podľa Kruta 1971). Bez mierky: 4

polohe v bezprostrednej blízkosti jednej alebo viacerých nádob, avšak v žiarových hroboch mimo koncentrácie spálených ľudských pozostatkov. Takáto situácia je známa napríklad zo žiarových hrobov 11 a 13 z Magyarszerdahely (obr. 4: B-4, C-2; *Horváth 1979*, 170, 171, 4. kép: 4, 5, 7; 5. kép: 2, 12), hrobu 10 z Pişcoltu (obr. 4: A: 3; *Németi 1992*, 60, fig. 1: 3, 7-10) či inhumačného hrobu 2 z Ižkoviec (*Vizdal 1976*, 152, obr. 3: 8, 11).

Balenie predmetov hrobového inventára do organických obalov, najmä tkanín bolo v dobe laténskej bežným javom. Dokladajú nám to viaceré nálezy, nielen z územia Karpatskej kotliny. Pri všetkých publikovaných nálezoch išlo pritom o zvyšky tkanín prikorodovaných na kovových predmetoch (pozri *Belanová-Štolcová 2012*, 314-322; *Bender Jørgensen 2005*, 140-148), pričom časť z takto dochovaných tkanín pochádzala pravdepodobne aj z odevu či pohrebného rubáša. V prípade nami skúmaných spôn nachádzajúcich sa vo vnútri nádob nie sú však uvádzané žiadne jednoznačné stopy organického materiálu, čo môže byť spôsobené aj absenciou potrebných analýz. Zvyšky textílií sú uvádzané iba v prípade oboch zoskupení (A aj B) hrobu 437 z Malých Kosíh, avšak bez ich bližšej lokalizácie (*Belanová-Štolcová 2012*, 315, Pl. 15: 2) Čo sa týka priamych dokladov obalu nádob z organického materiálu, tie sa obmedzujú výlučne na kniežacie hroby z neskorej doby halštatskej a včasnej doby laténskej, kde boli tkaniny zistené na povrchu niektorých bronzových nádob. Napríklad v Hochdorfe pokrývali tkaniny povrch bronzového kotla (obr. 6; *Banck-Burgess 2012*, 47-55). V hrobe 1 a 2 v mohyle 1 z Glaubergu bol textilný obal doložený v prípade troch bronzových kanvíc (obr. 7; *Balzer/Peek/Vanden Berghe 2014*; *Bartel 2002*). V hrobe 1 sa v blízkosti kanvice s textilnými zvyškami nachádzali aj tri spony. Nie je vylúčené, že boli súčasťou textilného obalu kanvice a slúžili na jeho zopnutie (*Balzer/Peek/Vanden Berghe 2014*, 2, Abb: 3A: 7-9; *Herrmann 2002*, 100, Abb. 63: 7-9).

Prítomnosť organického obalu však možno predpokladať aj v prípadoch, že nie sú po ňom zistené jednoznačné stopy. Príkladom je detský inhumačný hrob 5 z Palárikova II, sekundárne

Obr. 4. Hroby so sponami umiestnenými v nefunkčnej polohe, v bezprostrednej blízkosti nádob. A – Pişcolt, hrob 10 (upravené podľa Németi 1992, 60, fig. 1); B – Magyarszerdahely, hrob 11 (upravené podľa Horváth 1979, 170, 4. kép); C – Magyarszerdahely, hrob 13 (upravené podľa Horváth 1979, 171, 5. kép); a – spálené ľudské pozostatky; b – zvieracie kosti; c – keramika; d – bronz; e – železo; f – deponovaný (?) predmet v nádobe

umiestnený do plášťa mohyly z doby bronzovej. V priestore hrudného koša pochovaného boli na jednom mieste uložené tri predmety – bronzový krúžok, bronzový hrot šípu a kresadlo z pazúrika (obr. 5: B-7-9; *Paulík/Zachar 1975*, 293, 294, obr. 15: 7-9). Okolo nich bol zistený fľak hnedej farby, ktorý azda indikuje stopy po obale – vrecúšku z organického materiálu. Vedľa uvedených predmetov bola nájdená aj železná zápona, ktorá mohla spínať predpokladané vrecúško s predmetmi (obr. 5: B-10; *Paulík/Zachar 1975*, 293, 294, obr. 15: 10). Prítomnosť vrecúška možno predpokladať aj v prípade susedného hrobu 2. Vľavo od hlavy pochovaného sa nachádzala koncentrácia viacerých predmetov. Išlo o železné nožnice, železnú záponu, dve bronzové a jednu železnú sponu (obr. 5: A-3, 3a, 4, 16; *Paulík/Zachar 1975*, 292, obr. 14: 2, 3, 3a, 4, 16).

Ďalším nepriamym dokladom organického obalu sú koncentrácie spálených ľudských pozostatkov v žiarových hroboch. V prípade menších kôpok sa predpokladá prítomnosť organického obalu, pravdepodobne vo forme vrecúška či šatky. V niektorých prípadoch sa navyše vo vrchnej časti tejto koncentrácie nachádza spona, bez stôp po poškodení ohňom, ktorá slúžila ako spínadlo (*Bujna 1998*, 300, 304, Abb: 8; *Horváth 2005*, 62, pozn. 2; *Tankó/Tankó 2012*, 253, 254, fig. 4; *Zetochová 2016*, 272-275).

ZHODNOTENIE

Spony a kruhový šperk nachádzajúce sa v nádobách môžu poukazovať na špeciálnu funkciu nádob v hrobovom inventári, o ktorej sa dosiaľ veľmi neuvažovalo. Pri niektorých exemplároch je potrebné uvažovať o ich funkcii v podobe obalu/schránky na deponovanie predmetov, v tomto prípade spôn a kruhového šperku (obr. 8: A). Tieto predmety mohli predstavovať osobný majetok pochovaného alebo votívny či symbolický dar smrti (?), bohom (?).

V súvislosti s početnejším zastúpením spôn v nádobách v porovnaní s kruhovým šperkom prichádza do úvahy aj ich praktická funkcia. Nádoby mohli byť zabalené do organického

Obr. 5. Hroby s nepriamym dokladom organického obalu, na základe koncentrácie predmetov hrobového inventára. A – Palárikovo II, hrob 2 (upravené podľa Paulík/Zachar 1975, 292, obr. 14); B – Palárikovo II, hrob 5 (upravené podľa Paulík/Zachar 1975, 294, obr. 15); C – Malé Kosihy, hrob 331 (upravené podľa Bujna 1995, 73, Abb. 64). Červenou farbou vyznačené koncentrácie

materiálu (tkaniny, kože) a zopnuté práve týmito sponami, čo potvrdzuje aj to, že v každej nádobe sa nachádzala iba jedna spona (obr. 8: B). Po odhnití tohto obalu mohli spony padnúť do vnútra nádoby. Je len málo pravdepodobné, že by predpokladaný obal mal chrániť samotnú nádobu, keďže išlo o bežnú hrobovú keramiku. Mal skôr zakrývať (organický) obsah nádoby. Do úvahy však rovnako prichádza aj možnosť, že spona spínala vrecúško s neznámym obsahom, ktoré bolo vložené do nádoby (obr. 8: C).

Dôležitou otázkou je, aký obsah by chránil takýto obal. Keďže spony sa objavujú takmer výlučne v misovitých alebo terinovitých nádobách, nemožno predpokladať, že by ich obsahom boli (alkoholické) nápoje. Ako je tomu v prípade tkaninami obalených/prikrytých nádob z Hochdorfu (*Körber-Grohne 1985*, 121) či Glaubergu (*Rösch 2002*). V prípade mís musíme uvažovať o ich odlišnej funkcii. V sídliskovom prostredí slúžili v prvom rade ako jedálenský servis na servírovanie a konzumáciu jedla. O rovnakej funkcii možno uvažovať aj v prípade ich prítomnosti v hrobovej výbave.[4] Okrem toho, možno v prípade niektorých

[4] V niektorých hroboch sa v misách nachádzajú zvieracie kosti ako zvyšky po mäsitej potrave (pozri napr. *Ďuďáková 2014*, 490, 491; *Gardelková-Vrtelová 2014*, 516-518).

Obr. 6. Hochdorf. Rekonštrukcia hrobu s predmetmi zabalenými do textílií (podľa Banck-Burgess 2012, 143)

Obr. 7. Glauberg, mohyla 1, hrob 1. A – plán hrobu so stopami organického materiálu (podľa Balzer/Peek/Vanden Berghe 2014, 3, Abb. 3: A); B – rekonštrukcia bronzovej kanvice s textilným obalom (podľa Bartel 2002, 164, Abb. 132); C – rekonštrukcia pohrebu (podľa Kuckenberg 2004, 57)

Obr. 8. Grafické zobrazenie možných interpretácií nálezov spôn v nádobách na príklade hrobu 437 z Malých Kosíh. Bočný pohľad z východu (upravené a doplnené podľa Bujna 1998, 297, Abb. 6). A – spona a mušle uložené v nádobe bez organického obalu; B – spona ako spínadlo organického obalu nádoby obsahujúcej mušle; C – spona ako spínadlo vrecúška z organického materiálu, uloženého do nádoby; a – spálené ľudské pozostatky; b – mušle; c – keramika; d – bronz; e – železo; f – spálené drevo; g – organický obal; h – deponovaný (?) predmet v nádobe

hlbokých mís a terín uvažovať na základe nálezových situácií aj o ich rituálnej funkcii vo forme obetných nádob. Ide predovšetkým o tie nádoby, ktorých poloha v hrobovej jame indikuje ich pôvodné umiestnenie pravdepodobne na drevenom prekrytí hrobovej komory či drevenej truhly. Takýto doklad je známy aj z analyzovaného hrobu 437 z Malých Kosíh (*Bujna 1998*, 297, 303, Abb. 6: 16) či hrobu 67 v Palárikove (*Bujna 2014*, 453, 454, obr. 6: 11; 8). O obdobnej funkcii, avšak bez dokladov dreveného prekrytia, možno uvažovať aj v prípade hrobu 9/1964 z Ciumeşti, kde bola misovitá nádoba umiestnená v zásype hrobovej jamy (*Zirra 1967*, 25, fig. 11). Konkrétne doklady obsahu nádob so sponami sú známe len v dvoch prípadoch. V hrobe 437 z Malých Kosíh sa okrem bronzovej spony nachádzali aj dve mušle (obr. 1: A-25, 26; *Bujna 1995*, 84, Abb. 77: 25, 26). Na druhej strane v terinovitej nádobe (č. 5) z hrobu 659 v Ludasi boli zistené prepálené zvyšky rastlinného pôvodu, azda obilia (*Gyulai 2012*, 281, fig. 308; *Szabó/Tankó 2012*, 18, fig. 11: 5).

LITERATÚRA

Balzer/Peek/Vanden Berghe 2014 – I. Balzer/Chr. Peek/I. Vanden Berghe: Neue Untersuchungen an den eisenzeitlichen Textil- funden der „Fürstengräber“ vom Glauberg. Denkmalpflege und Kulturgeschichte 3, 2014, 2-8.

Banck-Burgess 2012 – J. Banck-Burgess: Mittel der Macht. Textilien bei den Kelten. Stuttgart 2012, 176 S.

Bartel 2002 – A. Bartel: Untersuchungen der Organischen Reste. Die Verpackten Kannen aus den Gräbern 1 und 2. In: Das Rätsel der Kelten vom Glauberg. Glaube – Mythos – Wirklichkeit. Stuttgart 2002, 163-166.

Belanová-Štolcová 2012 – T. Belanová-Štolcová: Slovak and Czech Republics. In: M. Gleba/U. Mannering (eds.): Textiles and Textile Production in Europe from Prehistory to AD 400. Oxford 2012, 306-331.

Benadik 1983 – B. Benadik: Maňa. Keltisches Gräberfeld. Fundkatalog. Materalia Archaeologica Slovaca Tomus 5. Nitra 1983, 167 S.

Bender Jørgensen 2005 – L. Bender Jørgensen: Hallstatt and La Tène Textiles from the Archives of Central Europe. In: P. Bichler/K. Grömer/R. Hofmann-de Keijzer/A. Kern/H. Reschreiter (eds.): „Hallstatt Textiles". Technical Analysis, Scientific Investigation and Experiment on Iron Age Textiles. Oxford 2005, 133-150.

Bíróné Sey 1972 – K. Bíróné Sey: Két kelta éremlelet a Nemzeti Múzeumban. Folia archeologica 23, 1972, 29-42.

Bujna 1991 – J. Bujna: Das latènezeitliche Gräberfeld bei Dubník. II. Slovenská archeológia 39/1-2, 1991, 221-254.

Bujna 1995 – J. Bujna: Malé Kosihy. Latènezeitliches Gräberfeld. Katalog. Nitra 1995. 230 S.

Bujna 1998 – J. Bujna: Reich ausgestattete Brandgräber mit Holzeinbau auf dem Gräberfeld in Malé Kosihy. Reflexionen und Hypothesen über die Bestattungssitten der Kelten. Slovenská archeológia 46/2, 1998, 289-308.

Bujna 2014 – J. Bujna: Deviantný pohreb na keltskom pohrebisku v Palárikove. Prípadová štúdia nenormatívnych praktík. In: J. Čižmářová/N. Venclová/G. Březinová (ed.): Moravské křižovatky. Střední Podunají mezi pravěkem a historií. Brno 2014, 449-460.

Ďuďáková 2014 – Z. Ďuďáková: Variabilita spôsobu uloženia keramiky a zvyškov mäsitej stravy v kostrových a žiarových laténskych hroboch z územia juhozápadného Slovenska. In: J. Čižmářová/N. Venclová/G. Březinová (eds.): Moravské křižovatky. Střední Podunají mezi pravěkem a historií. Brno 2014, 487-492.

Gardelková-Vrtelová 2014 – A. Gardelková-Vrtelová: Nálezy drůbeže v keltských hrobech z území Slovenska. In: J. Čižmářová/N. Venclová/G. Březinová (eds.): Moravské křižovatky. Střední Podunají mezi pravěkem a historií. Brno 2014, 515-525.

Gardes/Georges 2009 – P. Gardes/P. Georges: Toulouse. Les Gaulois de Saint-Roch. Archéologia 469, 2009, 38-45.

Green 2006 – M. Green: Keltské mýty. Preklad T. Pekárek. Praha 2006, 80 s.

Gyulai 2012 – F. Gyulai: L'examen archéobotanique de la nécrpole celtique de Ludas – Varjú-Dűlő. In: M. Szabó/K. Tankó/Z. Czajlik (dir.): La nécropole celtique à Ludas – Varjú-Dűlő. Budapest 2012, 279-297.

Hanuliak/Rejholcová 1999 – M. Hanuliak/M. Rejholcová: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Vyhodnotenie. Bratislava 1999, 128 s.

Hellebrandt 1999 – M. Hellebrandt: Corpus of Celtic Finds in Hungary III: Celtic finds from Northen Hungary. Budapest 1999, 300 s.

Herrmann 2002 – F.-R. Herrmann: Fürstensitz, Fürstengräber und Heiligtum. In: Das Rätsel der Kelten vom Glauberg. Glaube – Mythos – Wirklichkeit. Stuttgart 2002, 90-107.

Hlinka/Hoššo 1980 – J. Hlinka/J. Hoššo: Nález keltských mincí pri archeologickom výskume na hrade Likava. Slovenská numizmatika 6, 1980, 99-111.

Horváth 1979 – K. Horváth: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. Zalai Gyűjtemény 14, 1979, 187 s.

Horváth 2005 – L. Horváth: Grave of a Celtic warrior from Magyarszerdahely (Zala County). Zalai Múzeum 14, 2005, 61-73.

Kaus 1984 – K. Kaus: Der keltische Münzschatzfund von Güttenbach. Fundgeschichte und

Berichte, Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 69, 1984, 89-105.
Kolníková 1980 – E. Kolníková: Hromadný nález keltsko-dáckych mincí z Ptičia. Slovenská numizmatika 6, 1980, 23-90.
Kolníková 1991 – E. Kolníková: Bratislavské keltské mince. Bratislava 1991, 102 s.
Kolníková/Kolník 2004 – E. Kolníková/T. Kolník: Mince a spony – depot z neskorolaténskeho hradiska Rochovica pri Žiline (numizmaticko-archeologické súvislosti). Slovenská archeológia 52/1, 2004, 1-34.
Körber-Grohne 1985 – U. Körber-Grohne: Pflanzliche und tierische Reste aus dem Fürstengrab von Hochdorf. Die Biologie als Hilfswissenschaft der Archäologie. In: D. Planck/J. Biel/ G. Süsskind/A. Wais (Hrsg.): Der Keltenfürst von Hochdorf: Methoden und Ergebnisse der Landesarchäologie. Stuttgart 1985, 117-124.
Krekovič 2014 – E. Krekovič: Miniaturgefässe im quadischen Kultur-Gebiet in der Slowakei. In: R. Madyda-Legutko/J. Rodzińskiej-Nowak (red.): Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Kraków 2014, 443-453.
Kruta 1971 – V. Kruta: Le tresor de Duchcov dans les collections tchécoslovaques. Ústí nad Labem 1971, 112 s.
Kuckenberg 2004 – M. Kuckenberg: Die Kelten in Mitteleuropa. Stuttgart 2004, 160 s.
Musilová/Kolníková/Hložek 2015 – M. Musilová/E. Kolníková/M. Hložek: „Rímska stavba I" na akropole bratislavského keltského oppida – svedectvo mincí. Slovenská archeológia 63/2, 2015, 239-308.
Németi 1992 – I. Németi: Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare, III. Thraco-Dacica 13, 1992, 59-112.
Ondrouch 1937 – V. Ondrouch: „Barbarské" mince z Levíc. Bratislava 11, 1937, 16-22.
Paulík/Zachar 1975 – J. Paulík/L. Zachar: Kultový objekt a hroby z doby laténskej v Palárikove. Slovenská archeológia 23/2, 1975, 283-340.
Paulsen 1933 – R. Paulsen: Die Münzprägungen der Boier. Leipzig – Wien 1933, 188 S.
Pieta 1982 – K. Pieta: Die Púchov-Kultur. Nitra 1982, 311 S.
Pieta 2008 – K. Pieta: Keltské osídlenie Slovenska. Mladšia doba laténska. Nitra 2008, 385 s.
Plachá/Fiala 1998 – V. Plachá/A. Fiala: Hromadný nález keltských mincí na hrade Devín. Slovenská numizmatika 15, 1998, 201-210.
Ramsl 2011 – P. C. Ramsl: Das latènezeitliche Gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge, Flur Reinthal Süd, Niederösterreich. Wien 2011, 669 S.
Repka, v tlači – D. Repka: La Tène Miniature Vessels from the Carpathian Basin. Festschrift für Natalie Venclová, v tlači.
Rösch 2002 – M. Rösch: Der Inhalt der beiden Bronzekannen. In: Das Rätsel der Kelten vom Glauberg. Glaube – Mythos – Wirklichkeit. Stuttgart 2002, 119, 120.
Sankot/Vojtechová 1986 – P. Sankot/I. Vojtechová: Excavations of an Early- La Tène settlement with hoard of iron implements at Chýnov near Parague. In: R. Pleiner/J. Hrala (eds.): Archaeology in Bohemia 1981-1985, 1986, 119-124.
Szabó/Tankó 2012 – M. Szabó/K. Tankó: La nécropole celtique à Ludas – Varjú-Dűlő. In: M. Szabó/K. Tankó/Z. Czajlik (dir.): La nécropole celtique à Ludas – Varjú-Dűlő. Budapest 2012, 9-152.
Tankó/Tankó 2012 – É. Tankó/K. Tankó: Cremation and Deposition in the Late Irone Age Cemetery at Ludas. In: S. Berecki (ed.): Proceedings of the Internatiomal Colloquium from Târgu Mureș. Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Târgu Mureș 2012, 249-258.
Torbágy 2001-2002 – M. Torbágy: Zwei keltische Münzschatzfunde im Ungarischen National-museum (Velem-Szentvid und Ostffyasszonyfa). Folia archaeologica 49-50, 2001-2002, 143-161.
Trebsche 2011 – P. Trebsche: Eisenzeitliche Graphitonkeramik im Mittleren Donauraum. Vorträge des 29. Niederbayerischen Archäologentages. Rahden 2011, 449-481.
Vizdal 1976 – J. Vizdal: Záchranný výskum keltského pohrebiska v Ižkovciach. Slovenská archeológia 24/1, 1976, 151-190.

Zetochová 2016 – Z. Zetochová: Transformation by the fire. Variability of Celtic cremation rite from the Middle Danube region. Anodos. Studies of the Ancient World 12/2012, 2016, 269-278.
Zirra 1967 – V. Zirra: Un cimitir celtic In nord-vestul Romäniei. Baia Mare 1967, 136 s.

RESUMÉ

Deposition (?) of fibulae and rings inside vessels in equipment of Celtic graves in the territory of the Carpathian basin

Vessels placed inside the grave as part of funerary equipment may have multiple functions. In the first place, they might have been used as dining and drinking service. In addition, not only at the time of the La Tène period there appeared burial pottery as urns. Other vessels, such as miniature vessels, can be interpreted also as a box for the cosmetics or children's toys (e. g. *Krekovič 2014*; *Repka in print*). The ritual function can be considered for vessels whose position in the grave indicates their original location on the covering of the grave chamber or a wooden coffin. They are interpreted as sacrificial vessels (e. g. *Bujna 1998*, 297, 303, Abb. 6: 16; *2014*, 453, 454, obr. 6: 11; 8; *Gardes/Georges 2009*, 42, 43). The ritual practices (remnants of the funeral feast, ritual "killing" - sacrifice of death/gods, magic-protective and cleansing function) during funeral ceremonies is also related with presence of intentionally broken vessels or their fragments (e. g. *Bujna 1991*, 237, 238; *1998*, 303; *2014*, 455; *Green 2006*, 70, 71; *Hanuliak/Rejholcová 1999*, 83, 84; *Trebsche 2011*, 467, 468).

The function of vessels without traces of burnt human remains, but with fibulae and rings inside, is unknown.

Fibulae inside vessels appear in the Carpathian Basin mainly in cremation burials. They are well known in the cemetery from Ludas in graves 659 (*Szabó/Tankó 2012*, 18, fig. 11: 1, 5), 955 (*Szabó/Tankó 2012*, 51, fig. 74: 4, 7) and 1003 (*Szabó/Tankó 2012*, 57, fig. 85: 1, 3). Furthermore, in the grave 11 from Magyarszerdahely (Figure 1: D-3, 6), grave 437 from Malé Kosihy (Figure 1: A-24, 28), grave 130 from Maňa (Figure 1: B), grave 13 from Radostyán (*Hellebrandt 1999*, 244, fig. 205) and grave 25 from Vác (Figure 1: C-1, 2). In all these cases vessels with fibulae (in each of the graves one fibula in one vessel) were located outside of concentration of burnt human remains.

Different evidence is the grave 38 from the cemetery in Mannersdorf, where inhumation burial rite is documented. Inside one of the vessels in the northern part of the grave, one miniature vessel, one bronze fibula and two bronze rings were stored. Near the vessel three more bronze fibulae (Figure 2: A-7, 8, 11-14) were found. Two bronze fibulae were situated also near the next vessel located at the northern edge of the grave (Figure 2: A-10, 15).

A common feature of all these graves is that they contain a specific type of the vessels with fibulae. With the exception of the grave 1003 from Ludas, the findings were bowls and terrines (*Benadik 1983*, 61, no. 3; *Bujna 1995*, 161, Taf. 42: B2; *Hellebrandt 1999*, 132, Pl. XXX: 10; LXXXVIII: 15; *Horváth 1979*, 123, XI. tábla: 6; *Ramsl 2011*, 48, Fnr. 7).

In comparison with fibulae, rings are documented inside vessels less often. One of them is the above-mentioned inhumation grave 38 from Mannersdorf. Another case is a cremation grave 703 from Ludas. Inside two vessels were deposited iron fragments, possibly from a bracelet (Figure 2: B-9, 12, 13, 16).

Fibulae and rings located inside vessels may point to a specific function in burial equipment. Burial pottery may have also a function as boxes for depositing articles, in our case fibulae and rings (Figure 8: A). These objects may represent personal property of a buried individual or votive and symbolic gift for death (?) or Gods (?).

The more numerous findings of the fibulae inside vessels suggest also their practical function. Vessels could be packed into the organic material (fabric, leather), and precisely switched by these fibulae, confirming that in each vessel only one fibula was located (Figure 8: B). After the organic cover decomposed, the clips could easily fall inside the vessel. However,

it is also possible that the fibula could switch the bag with the unknown content, which was deposited to the vessel (Figure 8: C). This is confirmed by the fact that inside each vessel only one fibula was located. Cases in which fibulae are located near the vessels, but outside of the human bones or concentration of burnt human remains, represent further indications. Such a situation is known, for example, in cremation graves 11 and 13 from Magyarszerdahely (Figure 4: B-4, C-2), grave 10 from Pişcolt (Figue 4: A-3) or inhumation grave 2 from Ižkovce (*Vizdal 1976*, 152, fig. 3: 8, 11).

Captions

Figure 1. Graves with fibulae inside vessels. A – Malé Kosihy, grave 437 (modified after *Bujna 1995*, 84, Abb. 77); B – Maňa, grave 130 (modified after *Benadik 1983*, 83, Abb. 15); C – Vác, grave 25 (modified after *Hellebrandt 1999*, 65, fig. 49); D – Magyarszerdahely, grave 11 (modified after *Horváth 1979*, 170, 4. kép); a – burnt human remains; b – animal bones; c – shells; d – ceramic; e – bronze; f – iron; g – burnt wood; h – deposited (?) object in vessel

Figure 2. Graves with rings inside vessels. A – Mannersdorf, grave 38 (modified after *Ramsl 2011*, Taf. 68); B – Ludas, grave 703 (modified after *Szabó/Tankó 2012*, 34, fig. 46); a – human bones; b – burnt human remains; c – ceramic; d – bronze; e – iron; f – deposited (?) object in vessel

Figure 3. Hoards with items inside vessels. 1a-h – Žilina-Vranie, Rochovica (a part of coins hoards; after *Kolníková/Kolník 2004*, 10, 18, obr. 6; 10: 1-3); 2a-m – Likavka, Likavka castle (after *Hlinka/Hoššo 1980*); 3a-d – Liptovská Sielnica, Liptovská Mara VII (after *Pieta 1982*, 60, Taf. XIII: 1-4); 4 – Lahošť near Duchcov (after *Kruta 1971*). Without scale: 4.

Figure 4. Graves with fibulae in functionless position, near the vessels. A – Pişcolt, grave 10 (modified after *Németi 1992*, 60, fig. 1); B – Magyarszerdahely, grave 11 (modified after *Horváth 1979*, 170, 4. kép); C – Magyarszerdahely, grave 13 (modified after *Horváth 1979*, 171, 5. kép); a – burnt human remains; b – animals bones; c – ceramic; d – bronze; e – iron; f – deposited (?) object in vessel

Figure 5. Graves with indirect proof organic coating, based on concentration of grave inventory items. A – Palárikovo II, grave 2 (modified after *Paulík/Zachar 1975*, 292, obr. 14); B – Palárikovo II, grave 5 (modified after *Paulík/Zachar 1975*, 294, obr. 15); C – Malé Kosihy, grave 331 (modified after *Bujna 1995*, 73, Abb. 64). Concentration red marked

Figure 6. Hochdorf. Reconstruction of the grave with objects wrapped in fabric (after *Banck-Burgess 2012*, 143)

Figure 7. Glauberg, Tumulus 1, grave 1. A – plan of grave with traces of organic material (after *Balzer/Peek/Vanden Berghe 2014*, 3, Abb. 3: A); B – reconstruction of bronze kettle with textile cover (after *Bartel 2002*, 164, Abb. 132); C – reconstruction of grave (after *Kuckenberg 2004*, 57)

Figure 8. Graphic presentation of possible interpretations of the fibulae inside vessels on the example of the grave 437 from Malé Kosihy. Side view from the east (modified and filled up after *Bujna 1998*, 297, Abb. 6). A – fibula and shells inside vessel without organic cover; B – fibula closure organic cover of vessel containing shells; C – fibula closure bag of organic material, stored in the vessel; a – burnt human remains; b – shells; c – ceramic; d – bronze; e – iron; f – burnt wood; g – organic cover; h – deposited (?) object in vessel

Translated by Viera Tejbusová

Mgr. Dominik Repka, PhD.
Katedra archeológie, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1, 949 74 Nitra, Slovenská republika
drepka@ukf.sk

PRÍSPEVOK K SPÔSOBU POCHOVÁVANIA NA POHREBISKU Z PRELOMU DOBY HALŠTATSKEJ A LATÉNSKEJ V BUČANOCH[1]

Matej STYK

STYK, Matej. Contribution to burying method at the burial ground from the turn of Hallstatt and La Tène period in Bučany. The presented paper deals with the analysis of the burial rite at the burial ground near Bučany, which was used from the late Hallstatt till the Early La Tène period. The main aim is to highlight certain aspects of the burial rite, which appears in inhumation as well as in cremation graves and confront the findings with a similar situation in the Middle Danube area. For these purposes the analysis works with elements such as treatment remains, placing and functional combinations of grave goods, dimensions and space modification of graves. On the burial ground were found 36 graves of which 4 were cremation graves. When evaluating the main findings, the significant appearance of women graves in particular, as opposed to the warriors' graves should be mentioned. Just in this group we can observe the greatest variability of the funeral ritual. By comparison of burial rite between cremation and inhumation graves some parallels appear in the way how mourners deposited interments in relation to cadavers and form of grave arrangement.

Keywords: Bučany, burial ground, Late Hallstatt and Early La Tène period, burial rite analysis;

Kľúčové slová: Bučany, pohrebisko, neskorá doba halštatská a včasná doba laténska, analýza pohrebného rítu;

ÚVOD

Príspevok sa venuje významnej lokalite z neskorej doby halštatskej a včasnej doby laténskej z územia juhozápadného Slovenska. Ide o birituálne pohrebisko v Bučanoch, ktoré skúmal P. Romsauer spolu s J. Bujnom v rokoch 1978 - 1981. Nálezisko sa nachádza pri severovýchodnom okraji obce na terase Dudváhu (*Romsauer 1980*, 238). Počas štyroch výskumných sezón bolo odkrytých celkovo 55 hrobov, z toho 36 zo sledovaného obdobia. Hroby sa nachádzali v 240 m dlhom páse so šírkou 20-60 m. Okrem niekoľkých zničených hrobov v SV časti bolo celé pohrebisko preskúmané (*Bujna/Romsauer 1983*, 277, 278). Autori usudzujú, že pôvodný počet hrobov mohol byť väčší ako 40. Z dôvodu hlbokej skrývky ornice (50-60 cm) bola veľká časť hrobov porušená, a tak niektoré z nich nemuseli byť zachytené. S tým súvisí aj skutočnosť, že väčšina hrobov bola veľmi plytká s maximálnou hĺbkou 25 cm od úrovne zachytenia. V 28 hroboch bolo možné určiť pohlavie pochovaných a v ďalších 4 hroboch sa nachádzali detské skelety (*Bujna/Romsauer 1983*, 293-295). Z pohľadu priestorovej dispozície sú hroby rozložené nepravidelne a vytvárajú dve koncentrácie v južnej a strednej časti odkrytej plochy (*Bujna/Romsauer 1983*, Abb. 5).

Cieľom príspevku je poukázať na niektoré aspekty pohrebného rítu, ktoré sa objavujú ako v inhumačných, tak aj v kremačných hroboch. Zámerom je sledovať vzájomné podobnosti

[1] Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA MŠ SR a SAV č. 1/0680/16: „Výzbroj z bojovníckych hrobov na území stredného Podunajska ako indikátor teritoriálnej, kultúrno-historickej a sociálnej identity vedúcej vrstvy keltskej spoločnosti".

a rozdiely na samotnom pohrebisku a zároveň konfrontovať analogické situácie z územia stredného Podunajska. Metóda práce je postavená na rozbore jednotlivých znakov pohrebného rítu v logických okruhoch ako zaobchádzanie s pozostatkami, prítomnosť a umiestnenie prídavkov v hroboch, rozmery a úprava hrobových jám. Sledovaním vzájomných súvislostí v rámci umelých kategórií hrobov, ako hrob s výzbrojou, mužský, ženský a detský hrob, ako aj v rámci veku a pohlavia pochovaných umožňuje presne charakterizovať normatívu pochovávania a od nej vyčleniť špecifické prípady. Výnimočné situácie sú následne konfrontované s pramennou bázou včasnolaténskeho obdobia v oblasti stredného Podunajska, ale aj neskoršími pohrebnými praktikami obdobia plochých keltských pohrebísk s cieľom zachytiť dynamiku rítu a rozoznať priebežné prvky pohrebného rítu, a teda opakované postupy pri pohrebných obradoch.

ANALÝZA POHREBNÉHO RÍTU INHUMAČNÝCH HROBOV NA POHREBISKU

Ako je už v úvode spomenuté, analýza pohrebného rítu sa sústredí na tri okruhy otázok rozdelených medzi zaobchádzanie s pozostatkami, prítomnosť a umiestnenie prídavkov (tu samostatne keramických prídavkov) a rozmery a úpravu hrobových jám. V rámci tejto problematiky som pracoval s 32 inhumačnými hrobmi, ktorých počet kolísal v jednotlivých častiach vzhľadom na stav prameňa a absenciu niektorých údajov.

Zaobchádzanie s pozostatkami

Z celkového počtu 32 inhumačných hrobov bolo možné v prípade 26 hrobov sledovať orientáciu skeletov. Ako už zo spomínaného vyhodnotenia vyplýva (*Bujna/Romsauer 1983*, 296, 297), najčastejšie sú zomrelí uložení v smere J – S, čo je zachytené v desiatich prípadoch. Až v ôsmich hroboch sa objavujú mierne odchýlky od tejto osi, a to buď na JJV, alebo JJZ. Zriedkavejšie je uloženie v smere JV – SZ a výnimočné prípady predstavuje uloženie pozostatkov v smere JZ – SV (hrob 2, 22) a V – Z (hrob 5, 11). V prípade šiestich hrobov nebolo možné určiť orientáciu pozostatkov, a to z dôvodu silného porušenia kostry. V mnohých prípadoch ide o hroby silne porušené prácou ťažkých mechanizmov.

Pri riešení orientácie pozostatkov podľa pohlavia treba zdôrazniť, že na pohrebisku prevažujú ženy (17 prípadov) nad mužmi (6 prípadov), v ostatných 9 prípadoch nebolo možné určiť pohlavie pochovaných. Najčastejšia orientácia (v smere J – S) sa výrazne nevyhraňuje na pohlavie pochovaných ani na stanovené kategórie hrobov. Zaujímavejšie je vzácne orientovanie na JZ – SV a V – Z, ktoré súvisí so ženskými pozostatkami. Z pohľadu veku pochovaných možno konštatovať, že na juh sú orientovaní hlavne starší jedinci, najčastejšie vo veku maturus. Výnimočne orientované pozostatky patria výhradne dospelým vo veku adultus.

Pozostatky sú uložené prevažne dorzálne, prípady s dislokovanými ostatkami súvisia s poškodením hrobov, v prípade hrobu 31 možno uvažovať o staršom porušení (*Bujna/Romsauer 1983*, 290). Iba v hrobe 41 bol skelet uložený v laterálnej pravej polohe s mierne skrčenými nohami a rukami prekríženými od tela. Orientáciou však nevybočuje od najbežnejšieho spôsobu pochovávania. Pri tých hroboch, kde bolo možné zaznamenať polohu horných končatín je bežné zvislé uloženie pri tele alebo uloženie na panve poprípade stehnách. Táto poloha súvisí najmä so ženskými hrobmi, iba v prípade mužského hrobu 18 je možné sledovať uloženie rúk v blízkosti tela, možno aj na panve. Určenie sťažuje skutočnosť, že centrálna časť kostry je porušená (*Bujna/Romsauer 1983*, Abb. 14). Vzhľadom na ostatné časti, ktoré zostali v anatomickej polohe je veľmi pravdepodobné, že k narušeniu došlo až po dekompozícii pozostatkov (*Aspöck 2011*, 306). V prípade hodnotenia veku pochovaných možno jedine polohu rúk na stehnách prisúdiť výhradne pozostatkom určeným ako adultus. Dolné končatiny sú vo väčšine prípadov paralelne vedľa seba, vzácnejšie sú pritlačené k sebe, v oboch prípadoch to je tak v ženských hroboch. V hroboch mužov sa objavujú dva prípady mierne pokrčených končatín v kolenách. V hrobe 40 to môže byť zapríčinené porušením pri výskume a v hrobe 41 to súvisí s celkovým laterálnym uložením kostry. V jednom prípade sa objavuje pozícia

nôh prekrížených v členku, a to v hrobe 18. Vzhľadom na celkovú pozíciu pozostatkov, aj keď došlo k sekundárnemu porušeniu, možno predpokladať existenciu určitej formy zväzovania tela (*Nilsson Stutz 2006*, 221). Lebka má vo väčšine hrobov anatomickú polohu. Iba v hrobe 24 bola oddelená od tela a nachádzala sa v žľabe, ktorý tvoril súčasť dna hrobovej jamy. Vzhľadom na umiestnenie mandibuly a stavcov sa zdá, že ide o dôsledok tafonomických procesov než o dekapitovanie pri pohrebe (*Roksandic 2002*, 101, 102). V ďalšom hrobe 39 lebka celkovo chýba, pravdepodobne kvôli silnému poškodeniu hrobovej jamy ťažkou technikou (*Bujna/Romsauer 1983*, 291). Dôležitou skutočnosťou je, že aj pri dorzálnom uložení skeletu je v 4 prípadoch lebka otočená k ramenu najčastejšie smerom na východ. V prípade hrobu 32 možno uvažovať o obrátenej pozícií, keď sa zomrelý pozerá na západ, určenie však sťažuje výrazne fragmentovaný stav ostatkov. Takáto orientácia lebky nijak nesúvisí s vekom ani pohlavím pochovaných.

Prítomnosť keramických prídavkov

V hroboch dominujú fľašovité a misovité tvary nádob. Len okrajovo sú zastúpené vázovité tvary hlavne pri miniatúrnych nádobách alebo situle. Vysoký výskyt presne neurčených hrncovitých fragmentov vo výplni súvisí s častým porušovaním hrobov. Z fľašovitých tvarov dominujú hlavne varianty s kužeľovitým hrdlom (Kegelhalsgefäß) nachádzajúce sa skoro výhradne v ženských hroboch, iba v jednom prípade boli objavené v hrobe 3 s výzbrojou, pričom tu ide o variant s bikónickým telom (*Bujna/Romsauer 1983*, Taf. III: 11). Ojedinele zastúpené varianty s baňatým telom či nízkou podstavou a kónickou hornou časťou (*Bujna/Romsauer 1983*, Taf. VI: 13; VIII: 10) sú výhradne v ženských hroboch. V hroboch s výzbrojou sa zas objavuje šošovkovitá fľaša tzv. Linsenflasche (*Bujna/Romsauer 1983*, Taf. III: 12). Z nízkych nádob sú najviac zastúpené šálky s aplikáciou býčích rohov na uškách, ktoré sa nachádzajú vo všetkých kategóriách okrem detských hrobov. Ostatné tvary mís sú hlavne v ženských a detských hroboch. Výnimkou je nález misy s ostrou zalomenou profiláciou tzv. Knickwandschale, ktorý sa objavuje v hrobe 3 s výzbrojou (*Bujna 1991b*, 372). Miniatúrne nádoby sú prítomné v ženských hroboch. Na celom pohrebisku sa nachádza len 9 kusov v ruke robenej keramiky prislúchajúcich ženským a detským hrobom.

Z pohľadu umiestnenia nádob je na pohrebisku trend ukladať prídavky k chodidlám najmä misovité tvary a k plecu pochovaného misovité a hrncovité tvary. Zriedkavejšie sa objavujú pri pravom kolene, a to najmä fľašovité tvary. Výnimočné umiestnenie je pri lebke, ktoré súvisí s miniatúrnymi nádobkami. Ojedinelý prípad v ruke vyhotovenej situlovitej nádoby v hrobe 30 umiestnenej medzi chodidlami pochovanej (*Bujna/Romsauer 1983*, Abb. 20) súvisí pravdepodobne s odlišným spôsobom ukladania sídliskovej keramiky. Podobné praktiky sú zachytené na pohrebisku v Malých Kosihách v rámci mladších pohrebov, kde je doložené aj intencionálne poškodzovanie tohto druhu nádob (*Bujna 1998*, 303). V ženských hroboch badať veľkú variabilitu v spôsobe uloženia prídavkov, zatiaľ čo v hroboch s výzbrojou a detských hroboch sa objavujú len pri chodidlách.

Keď sa pozrieme na kombinácie keramických prídavkov, objavujú sa buď dvojice fľašovitých tvarov (hrob 2 a 5), alebo kombinácie fľaše a misy (hrob 3, 11 a 28). Väčšie zoskupenia sú výnimočné a nachádzajú sa v nich najčastejšie misy (hrob 6 a 27). Pomerne výrazne sa odčleňuje dvojica hrobov 2 a 3, pre ktoré je typický väčší keramický servis pozostávajúci z fliaš a jednej misy, ktoré sú nezávisle umiestnené od pozostatkov.

Ostatné prídavky v hroboch

V rámci mäsitých prídavkov na pohrebisku prevažujú ostatky kozy/ovce, ktoré sú typické pre ženské hroby. Pri mužských hroboch badať väčšiu druhovú pestrosť, kde majú zastúpenie ostatky hydiny, zajaca či hovädzieho dobytka (*Bujna/Romsauer 1983*, Tab. 1). Najčastejšie sa mäsité prídavky nachádzajú v hroboch dospelých jedincov vo veku adultus. Pozoruhodné je že prídavky z hydiny sa nachádzajú len v hroboch starších jedincov vo veku maturus.

Obr. 1. Bučany. Zastúpenie mäsitých prídavkov vo vzťahu k spôsobu uloženia voči pozostatkom. A – zajac, B – hydina, C – ovca/koza, D - hovädzí dobytok; I – nezávisle na ostatkoch, II – okolo nádob, III – pri nohách, IV – pri páse. Autor: M. Styk

V neskoršom období plochých keltských pohrebísk sa tieto prídavky objavujú len sporadicky, a to najmä v bohatých ženských alebo bojovníckych hroboch (*Ambros 1984*, 160). Usudzuje sa, že ich prítomnosť v hroboch môže súvisieť s odlišným sociálnym postavením pochovaného (*Bujna 1991a*, 240). V detských hroboch je doložený len jeden prípad ostatkov kozy/ovce v hrobe 27. Ide však o hrob, ktorý svojou bohatou výbavou (*Bujna/Romsauer 1983*, 288, 289) zapadá skôr do kategórie ženských hrobov. Z pohľadu umiestnenia sa zvieracie prídavky objavujú najčastejšie pri nohách pochovaných, kde sú výhradne prídavky z kozy/ovce (obr. 1). Okrem toho sa veľmi ojedinele objavujú ostatné druhy zvierat pri páse pochovaných. Z ostatných prídavkov sa v hroboch najčastejšie objavujú nožíky a prasleny. Zatiaľ čo nožík figuruje vo všetkých kategóriách hrobov, praslen je typický len pre ženské a detské hroby. Zaujímavé je, že prítomnosť nožíka je doložená len v 2 antropologicky určených mužských hroboch, najčastejšie sa vyskytuje v ženských hroboch. Vo väčšine prípadov sú nožíky uložené v blízkosti mäsitých prídavkov. Jedine v mužskom hrobe 10 poloha nožíka pod ľavou rukou nemá väzbu na mäsité prídavky, čo však súvisí so silným poškodením hrobu a nie s odlišnou funkciou (*Bujna/Romsauer 1983*, 283).

Prítomnosť výzbroje možno evidovať v troch inhumačných hroboch (hroby 3, 18, 23). Vo všetkých prípadoch je doložená kopija. Hrob 18 okrem toho obsahuje ďalšie súčasti výzbroje v podobe meča, pošvy a opasku. Podobné opaskové krúžky sa nachádzajú aj v mužskom hrobe 19 (*Bujna/Romsauer 1983*, Taf. VIII: 12, 13), v ktorom však nie je doložený meč, čo môže byť z dôvodu silného poškodenia hrobu (*Romsauer/Bujna 1983*, 286). Pozoruhodný je hrob 23, v ktorom sa okrem kopije našlo železné zubadlo a pravdepodobne aj kovanie pošvy meča. Práve prítomnosť zubadla ako súčasti konského postroja je problematická nakoľko v laténskych hroboch sa takéto predmety nenachádzajú. So zubadlami sa stretávame v hroboch vekerzugskej kultúry, kde sa objavujú viaceré varianty (*Kozubová 2011*, 83-85). Spomínané zubadlo však medzi nich nepatrí. Porovnávať medzi hrobmi je možné jedine uloženie kopije. Zatiaľ čo v hrobe 18 sa nachádza po ľavej strane pochovaného orientovaná totožne s kostrou (JJZ), v hrobe 23 je uložená v južnej časti jamy orientovaná na sever. Pôvodné umiestnenie je však spochybnené poškodeným hrobu, ktoré disartikulovalo celú kostru.

Rozmery a úprava hrobových jám

Vzhľadom na veľký počet poškodených alebo porušených hrobov (*Bujna/Romsauer 1983*, 293) je problematické vyjadriť sa k úprave hrobových jám. Z pohľadu rozmerov je preto zreteľnejšie porovnávanie plochy vychádzajúcej z vnútorných rozmerov dna hrobov. V priemere sa ako najväčšie hroby javia tie s výzbrojou, po ktorých nasledujú ženské hroby.

Obr. 2. Bučany. Maximálne a priemerné rozmery hrobových jám vo vzťahu k sledovaným kategóriám hrobov. A – maximálna hodnota, B – priemerná hodnota; I – detský hrob, II – hrob s výzbrojou, III – mužský hrob, IV – ženský hrob. Autor: M. Styk

Len o niečo menšie bývajú mužské hroby bez výzbroje a výrazne menšie hrobové jamy sú v detských hroboch. Maximálne hodnoty plochy hrobových jám sú najvyššie pri ženských hroboch, až výrazne nižšie sú pri hroboch s výzbrojou a následne hroboch bez výzbroje (obr. 2). Najväčšie rozmery hrobových jám súvisia s vekom pochovaných medzi adultus I-II. Priemerné veľkosti hrobov jedincov vo veku maturus sú skoro polovičné oproti mladším pochovaným. Najväčšie hrobové jamy sú orientované v smere SV – JZ, len o niečo menšie sú hroby 5 a 11, ktoré majú atypickú orientáciu v smere V – Z. Z pohľadu relatívnej chronológie sa zdá, že staršie hroby zaradené na prechod Ha D3/Lt A1 (*Bujna 1993*, 142) sú v priemere väčšie ako hroby zo stuňa Lt A.

Tak ako bolo vyššie spomenuté, tvary hrobových jám možno riešiť len relatívne, vo všeobecnosti však dominujú kvadratické so zaoblenými rohmi. Zaujímavejšia je vnútorná úprava hrobov, ktorú možno sledovať pri hrobe 2, 23, 24 a 29. Objavuje sa tu buď kolová konštrukcia (hrob 29 a 2), alebo sú pozdĺž kratších stien do dna zapustené podlhovasté priehlbiny - žľaby (hroby 23 a 24). V hrobe 2 sa okrem kolovej konštrukcie predpokladá prítomnosť istej formy drevenej komory (*Bujna/Romsauer 1983*, 279, 280). Hrob 2 má zároveň najväčšiu hrobovú jamu na pohrebisku, ktorá by mohla súvisieť s jedinečnou vnútornou konštrukciou. Ostatné hroby s vnútornou úpravou sa z pohľadu vnútorných rozmerov nachádzajú v priemere pohrebiska. Tieto prípady predstavujú hroby žien vo veku adultus, jedine hrob 23, kde je pochovaný mladý (juvenis) muž, obsahuje výzbroj (*Bujna/Romsauer 1983*, 286, 287).

Pri sledovaní vzťahu medzi rozmerom hrobov a počtom prídavkov sa objavuje mierna regresia pri ukladaní keramických prídavkov (obr. 3). Väčší počet kovových predmetov nesúvisí s rozmernejšími hrobovými jamami.

ANALÝZA POHREBNÉHO RÍTU KREMAČNÝCH HROBOV NA POHREBISKU

Na pohrebisku boli okrem inhumačných, zachytené 4 kremačné hroby (7, 33, 37 a 38). Hrob 33 pôsobí otázne, pretože medzi kalcinovanými zvieracími kosťami nebolo možné rozoznať ľudské ostatky. Hlavnou príčinou absencie ostatkov je pravdepodobne silné porušenie hrobu a jeho nepatrná hĺbka (*Bujna/Romsauer 1983*, 290). Vo všetkých prípadoch sú ostatky uložené v kvadratickej hrobovej jame a ich rozmery nevybočujú z priemerov inhumačných hrobov na pohrebisku. Dokonca pri ženskom hrobe 38 je rozmer hrobovej jamy vysoko nad

Obr. 3. Bučany. Pomer plochy hrobovej jamy a počtu keramických prídavkov pri inhumačných a kremačných hroboch. A – inhumačný hrob; B – kremačný hrob; C – lineárna (inhumačný); D – lineárna (kremačný). Autor: M. Styk

priemerom ženských inhumačných hrobov. Podobne je tomu aj pri orientáciách hrobových jám, ktoré oscilujú medzi osou S – J, častejšie smerujúcou k SZ.

Kremačné ostatky sú vo všetkých hroboch rozsypané v centrálnom priestore hrobovej jamy. V prípade hrobu 7 možno pozorovať nápadné kvadratické ohraničenie kremačných zvyškov (*Bujna/Romsauer 1983*, Abb. 10), ktoré by mohlo indikovať prítomnosť určitej formy organického obalu (cf. *Tankó/Tankó 2012*, 254). V oboch ženských hroboch (7 a 38) sa nachádzajú 3 nádoby, pričom ide o varianty bikónických fliaš. Zodpovedajú tak bežnej výbave pri ženských inhumačných hroboch. Nádoby sa vo väčšine prípadov nachádzajú samostatne v blízkosti ostatkov. Ojedinelý je výskyt džbánka v hrobe s výzbrojou (hrob 37), ktorý na pohrebisku nemá analógiu (*Bujna/Romsauer 1983*, Taf. XI: 13).

Podobne ako v inhumačných hroboch, aj tu sa z kovových prídavkov často objavuje nožík. Na rozdiel od variantov s tŕňovou rukoväťou sa v kremačných hroboch častejšie vyskytujú varianty so železnou objímkou na rukoväti (*Bujna/Romsauer 1983*, Taf. V: 12, 13; XI: 14). S tým súvisí výnimočná situácia v hrobe 7, kde sú fragmenty pravdepodobne 5 nožíkov (*Bujna/Romsauer 1983*, 282). Podobný prípad je z pohrebiska v Muhi v oblasti severného Maďarska východne od Dunaja, kde sa v hrobe 22 malo nachádzať viacero jedincov (*Hellebrandt 1999*, 236). Vzhľadom na väčší počet kusov, ich odlišnú morfológiu, ale aj neprítomnosť akýchkoľvek mäsitých prídavkov sa zdá, že mali rozdielnu funkciu než prípady v inhumačných hroboch. Zo súčastí výzbroje je doložená len kopija v hrobe 37, ktorá sa nachádza v priestore ostatkov.

Keď sa pozrieme na vzťah rozmerov hrobovej jamy a počtu keramických prídavkov (obr. 3) vidíme, že oproti inhumačným hrobom sa tu nachádza výrazná korelácia, čo značí, že rozmery hrobovej jamy boli determinované keramickým servisom (alebo azda naopak). Ak by sme aj chceli prirovnávať túto situáciu k inhumačným hrobom, mohli by sme ich spájať len s úzkou skupinou prípadov, v ktorých sa objavovala jedna až tri nádoby. Úprava hrobovej jamy sa nachádza len v hrobe 38 vo forme žľabu na úrovni dna po stranách kratších stien. Ide o veľmi podobnú úpravu, ktorá sa objavuje aj pri inhumačných hroboch 23 a 24. Dokonca

ak sa pozrieme na spôsob uloženia pozostatkov v hroboch 24 a 38 (*Bujna/Romsauer 1983*, Abb. 17, 24), je možné s istou nadsádzkou konštatovať, že pri oboch formách rítu bol zachovaný rovnaký postup uloženia pozostatkov do priestoru hrobovej jamy. Zatiaľ čo hroby 24 a 38 sú ženské, v hrobe 23 sa našli časti výzbroje zastúpené kopijou a zubadlom.

DISKUSIA

V rámci diskusie sú bližšie rozobrané vybrané prvky pohrebného rítu alebo konkrétne prípady, ktoré sú konfrontované s analogickými situáciami v rámci sledovaného obdobia v oblasti stredného Podunajska, ale aj v rámci neskoršieho vývoja na území JZ Slovenska.

Pri rozbore vnútornej úpravy hrobových jám na pohrebisku v Bučanoch boli rozpoznané dva typy. Prvý typom sú podlhovasté priehlbiny zapustené do dna hrobovej jamy zachytené v hroboch 23, 24 a 38. Nachádzajú sa pri kratších stenách hrobovej jamy (*Bujna/Romsauer 1983*, 287, 291). Analogické situácie možno sledovať až v mladšom období, napríklad na pohrebisku v Malých Kosihách, kde sa v hrobe 109 objavuje mierny žľab pri južnej stene (*Bujna 1995*, 94) alebo v hrobe 506, kde žľab ohraničuje južnú polovicu priestoru hrobovej jamy (*Bujna 1995*, Abb. 97b). V týchto prípadoch však ide o dosť odlišnú priestorovú úpravu a zároveň o výrazne mladšie pohreby (*Repka 2015*, tabela 47). Odlišná situácia je v hrobe 5 na pohrebisku v Dubníku, kde sa nachádzala na úrovni dna drevená podložka. Z pohľadu priestorového usporiadania ide o podobnú situáciu ako v hrobe 24 v Bučanoch, rovnako ide o ženský hrob, ktorý je však datovaný do Lt B1 (*Bujna 1989*, 272, 273; *1991a*, 252). Rovnaká forma úpravy bola zachytená v hrobe 8 na pohrebisku v Dubníku, v tomto prípade je však v hrobe pochovaný muž (*Bujna 1989*, 254, 255). Ďalšou zistenou formou úpravy bola kolová konštrukcia, ktorá sa nachádzala v hroboch 2 a 29. Zachytená bola v rohoch hrobových jám, kde boli viditeľné kolové jamy s priemerom 30-40 a hĺbkou 20-30 cm (*Bujna/Romsauer 1983*, 279, 280, 289). V analogických prípadoch je prítomnosť kolovej konštrukcie zvyčajne doložená mimo hrobovej jamy na pohrebisku v Mannersdorfe v hrobe 38 datovanom do Lt A2/B1 (*Ramsl 2011*, 48) alebo v Pottenbrunne v hroboch 68 a 89 datovaných do Lt B1a (*Ramsl 2002*, 33-35). Kolová konštrukcia sa objavuje aj v priestore hrobovej jamy ako v prípade ženského hrobu 56 v Mannersdorfe (*Ramsl 2011*, 52, 53) či ženského hrobu 6 v Dubníku datovaného do Lt B1 (*Bujna 1989*, 253; *1991a*, 252), kde má už o niečo odlišnejšie usporiadanie. Výrazné kolové jamy ako v hrobe 29 sa nachádzajú v Dubníku v hroboch s výzbrojou 17 a 24. V týchto prípadoch je však výrazne odlišná skladba (bohatosť) hrobovej výbavy, ako aj celé usporiadanie hrobu (*Bujna 1989*, 261, 272, 273). O niečo mladší hrob s výzbrojou sa nachádza aj na pohrebisku v Bajči-Vlkanove. Hrob 60 má okrem vnútornej kolovej konštrukcie doloženú aj určitú formu drevenej komory (*Benadik 1960*, 405), ktorá sa mohla nachádzať aj v hrobe 2 v Bučanoch.

Ďalším pozorovaným prvkom na pohrebisku v Bučanoch sú bohaté ženské hroby zachytené najmä v prípade hrobov 2 a 6. Podobne rozmerné hrobové jamy s väčším počtom prídavkov možno pozorovať najskôr v období Lt B1. Ide o hrob 6 v Dubníku, kde je zároveň doložená kolová konštrukcia (*Bujna 1989*, 253, 254). V celej pozorovanej skupine predstavuje tento prípad výnimočný pohreb z pohľadu rozmerov hrobovej jamy, počtu prídavkov a hrobovej úpravy. O niečo menšie sú hroby 13 a 23 v Dubníku. V týchto prípadoch sa v hroboch nachádza početnejší keramický servis či pestrejšie zloženie mäsitých prídavkov, ktoré zahrňuje najmä ošípanú (*Bujna 1989*, 259, 272). Podobne je to na pohrebisku v Mani, kde je v hrobe 64 veľký počet keramických prídavkov a súčastí šperku (*Benadik 1983*, 37, 38). Tu je možné zaradiť aj o niečo menší hrob 84, kde je menej keramických prídavkov, ale nachádzajú sa tu mäsité prídavky z ošípanej (*Benadik 1983*, 42, 43). O niečo mladší hrob na prechode Lt B1 a B2 sa nachádza na pohrebisku v Bajči-Vlkanove, ide o hrob 65, ktorého hrobová jama odpovedá bohatším ženským hrobom. Menší počet prídavkov je pravdepodobne spôsobený sekundárnym porušením (*Benadik 1960*, 406). Tu je ešte dôležité spomenúť vonkajšiu úpravu hrobu v podobe kvadratickej priekopy, ktorá je v tejto skupine hrobov výnimočná.

Vo väčšine prípadov ide o pohreby dospelých či starších jedincov. V Dolnom Rakúsku možno rozmernejšie hroby žien pozorovať na pohrebisku v Mannersdorfe. Na rozdiel od súvekých dokladov z územia JZ Slovenska sú tieto hroby odlišné tvarom hrobovej jamy, ale najmä vnútornou úpravou a rozložením prídavkov, keď v hrobe 86 možno sledovať podlhovastú drevenú komoru (*Ramsl 2011*, 60, 61) a v hrobe 165 kamenný veniec (*Ramsl 2011*, 87). V tomto prípade je zachytená aj vonkajšia kvadratická priekopa podobná tej v Bajči-Vlkanove. Bohatší a rozmerný ženský hrob možno pozorovať aj na pohrebisku v Inzersdorfe v prípade včasnolaténskeho hrobu 320, ktorý obsahuje väčší keramický servis a najmä mäsité prídavky z ovce. Tento hrob má tiež vonkajšiu úpravu v podobe kruhového žľabu (*Neugebauer 1996*, 126, 127, Taf. 25), ktorá sa v tomto období ani v Lt B1 na JZ Slovensku neobjavuje.

Významný pohreb v Bučanoch predstavuje bojovnícky hrob 18. V rámci uloženia pozostatkov a prídavkov možno sledovať podobnú situáciu v hrobe 4 na pohrebisku v Pottenbrunne, kde je rovnaká kombinácia výzbroje a o niečo väčší počet keramických prídavkov. V rámci nej sa objavuje tiež fľaša, ale namiesto šálky je tu zastúpená miska s ostro zalomenou profiláciou. Na rozdiel od predlohy z Bučian sa tu meč nachádza vo funkčnej polohe a kopija je po pravej strane od lebky. Hrob je datovaný do Lt A2, nenachádza sa v ňom mäsitá príloha z hovädzieho dobytka, ale práve z kozy/ovce (*Ramsl 2002*, 26, 27). Dôležitý rozdiel je v prítomnosti kruhovej priekopy okolo hrobu, ktorá v Bučanoch nebola zachytená. Vzhľadom na to, že sa v Bučanoch pri výskume sťahovalo 50 – 60 cm ornice, mohla byť plytká priekopa (v Pottenbrunne 8-16 cm) odstránená. V Bučanoch sa v okolí hrobu 18 nachádzajú hroby 19 a 21, ktoré sú pravdepodobne súčasné (*Bujna 1993*, 142), z pohľadu priestorového rozmiestnenia prítomnosť priekopy s priemerom 6 m nemožno vylúčiť. Na území JZ Slovenska možno ešte hľadať podobný prípad v rámci pohrebiska v Stupave. V rámci neho sa predpokladá keramický servis po pravej strane zomrelého. Kostra mala ležať podobne vo vystretej polohe s hlavou na juh (*Čambal 2012*, 111). Na včasnolaténskom pohrebisku v Inzersdorfe sa pomerne často objavujú bojovnícke hroby s podobným uložením prídavkov ako je tomu v Bučanoch. Ide o hroby 277 a 284, pri ktorých ja kopija ukladaná po ľavej strane pochovaného a ostatné keramické a mäsité prídavky po pravej strane pri nohách (*Neugebauer 1996*, 118-120, 122, Taf. 17, 21). Uloženie pozostatkov, ako aj priestor hrobovej jamy zodpovedá situácii v Bučanoch. Vzhľadom na to, že neexistuje analogická situácia s podobným umiestnením meča, domnievam sa, že v prípade hrobu 18 z Bučian ide o výsledok sekundárneho zásahu, ktorému zodpovedá aj stav hornej časti skeletu pochovaného.

Ďalším sledovaným fenoménom bolo časté ukladanie mäsitých prídavkov z kozy/ovce zaznamenané pri hroboch 5, 6, 8, 11, 14, 19, 24 a 27. Z ďalších druhov to boli doklady hydiny v hroboch 13 a 19, zajaca a hovädzieho dobytka v hrobe 18 (*Bujna/Romsauer 1983*, Tab. 1). Pozoruhodným je zistenie, že aj keď sa v hroboch objavujú mäsité prídavky z ovce/kozy, je ich výskyt len sporadický v ženských hroboch a iba v jednom inhumačnom hrobe 17 na lokalite Ménfőcsanak (*Uszoki 1987*, 26, 27). Omnoho častejšie sa nachádzajú v kremačných hroboch, ako napríklad v hrobe 45 z lokality Hurbanovo-Bohatá (*Rejholcová 1977*, 49, 50), v hrobe 64 z Rezi-Rezicseri (*Horváth 1987*, 123), alebo v hrobe 42 z Mannersdorfu (*Ramsl 2011*, 50, 51). Posledné dva hroby je možné datovať do Lt B2. Najčastejšie sa takáto forma prídavkov objavuje v mužských hroboch, poprípade v hroboch s výzbrojou. Najstaršie doklady hydiny sú z Lt B1 na pohrebisku v Mannersdorfe, v hroboch 4, 13, 87, 115, keď ide o ženské hroby a jeden detský (*Ramsl 2011*, 34, 41, 61, 71, 72). Podobne je to aj v Pottenbrunne, kde je jeden prípad v kremačnom mužskom hrobe 48 (*Ramsl 2002*, 30, 31). O niečo neskôr sa objavujú tieto prídavky v Dubníku, a to hlavne v hroboch s výzbrojou a v dvojhroboch. Prítomnosť kostí zajaca je veľmi vzácna a okrem hrobu z Bučian je známy jeden prípad z Lt B1/B2 v Malých Kosihách z kremačného mužského hrobu 8 (*Bujna 1995*, 18). Hovädzie prídavky sa v hroboch s výzbrojou v Lt B1 nachádzajú v Mannersdorfe v hrobe 37 (*Ramsl 2011*, 47) a Dubníku v hrobe 19 (*Bujna 1989*, 265-269). Neskôr sa pomerne často vyskytuje ako v mužských, tak aj

v ženských hroboch, pričom pravdepodobne súvisia s odlišným sociálnym postavením pochovaných (*Bujna 1991a*, 240).

Veľmi dôležitá je prítomnosť kremačných hrobov na pohrebisku v Bučanoch, v rámci ktorých sú zachytené ľudské ostatky v hroboch 7, 37, 38. Pre sledovaní podobných rituálnych praktík pozorujeme zvyk ukladať poškodené veci podobne ako na pohrebisku v Muhi (*Hellebrandt 1999*, 233) či v Chotíne IA (*Kozubová 2013*, 284). Na pohrebisku v Muhi sa nachádza 7 vekerzugských hrobov, z ktorých je väčšina kremačných, jedine hrob 30 je inhumačný (*Hellebrandt 1999*, 230). Kremačné ostatky sú tu vždy uložené na malej kôpke obklopené pomerne veľkým počtom prídavkov, čo veľmi nezodpovedá hrobom v Bučanoch. Priestorová úprava dna v podobe žľabov sa v Muhi vôbec nevyskytuje. Na pohrebisku je analogická situácia, keď sú včasnolaténske hroby v tesnej blízkosti vekerzugských (*Hellebrandt 1999*, 235). Podobne vekerzugské hroby neobsahovali žiadne zbrane, jedine nožíky. Zaujímavou je analógia bikonickej nádoby z hrobu 7 v Bučanoch s hrobom 43 v Muhi. V oboch prípadoch ide o kremačné hroby, no v Muhi má sprievodný materiál laténsky charakter (Lt B2), ktorý zodpovedá pohrebu bojovníka (*Hellebrandt 1999*, 225; *2012*, 1330). Podobná forma uloženia kremačných ostatkov sa objavuje aj na starších vekerzugských hroboch v Chotíne IA a IB, ide však o veľmi nezvyčajný spôsob ukladania. V Chotíne prevažujú rozptýlené ostatky po celom dne hrobovej jamy (*Kozubová 2013*, 231-233). Jedine hrob 37 z Bučian by sa mohol radiť k tejto kategórii, ostatné formy jamkových a urnových pohrebov sa v Bučanoch neobjavujú.

ZÁVER

S príchodom prvých keltských skupín do oblasti stredného Podunajska možno rátať už od polovice 5. storočia pred n.l., pričom výrazné keltské zastúpenie je v oblasti dolného Rakúska v údolí rieky Traisen, poprípade v priestore Viedenskej panvy (*Szabó 1997*, 25). Podobne sa na halštatských podkladoch objavuje včasnolaténsky štýl v oblasti mesta Sopron (*Jerem 1981*, 126). Ako sa nová populácia miešala s pôvodnou, vznikal nový osobitný kultúrny celok označovaný tiež ako východná včasnolaténska kultúra (*Jerem 1996*, 107; *Romsauer 1987*, 113). Na území JZ Slovenska bolo včasnolaténske osídlenie skôr zriedkavé, koncentrované v páse južného úpätia Malých Karpát (*Čambal 2012*, 119). Významnú rolu tu zohráva birituálne pohrebisko v Bučanoch, ktoré posunulo východnú hranicu výskytu včasnolaténskych nálezov až po tok Váhu (*Bujna 1994*, 8). Okrem neho nám o včasnolaténskom osídlení územia JZ Slovenska hovoria pohrebiská zo Stupavy (*Eisner 1930*, 1-8; *Čambal 2012*, 89-119), Veľkého Grobu (*Chropovský 1954*, 316-319) či Bernolákova (*Bazovský 2012*, 79-83). Súčasne sa objavujú sídliskové nálezy najmä z Bratislavy-Dúbravky (*Stegmann-Rajtár 1996*) či Trnavy, polohy Horné Pole (*Bartík/Březinová 1996*). Jednoznačne významným centrom je výšinné hradisko Slepý vrch, na ktorom sú doložené početné včasnolaténske výrobky lokálneho charakteru (*Pieta 2007*). Na základe doterajšieho stavu bádania môžeme predpokladať, že od polovice 5. stor. pred n.l. sa prenikajúce keltské skupiny stretávali s miestnym vekerzugským obyvateľstvom (*Romsauer 1986*, 176), čo malo za následok nielen ovplyvnenie včasnolaténskeho výtvarného prejavu, ale aj pohrebných zvykov.

V prípade pohrebiska v Bučanoch pri hodnotení zásadných prvkov pohrebného rítu treba poukázať na až výrazné zastúpenie ženských hrobov, najmä oproti hrobom s výzbrojou. Usudzuje sa, že na území juhozápadného Slovenska vo včasnolaténskom období nemožno rátať s prítomnosťou väčších vojenských skupín (*Bujna 1994*, 9). Hroby s výzbrojou sa objavujú len sporadicky, no odrážajú významné postavenie bojovníkov v laténskej spoločnosti (*Jerem 1997*, 55). Príkladom je situácia na pohrebisku v Stupave, kde sa predpokladá radiálne usporiadanie okolo centrálneho bojovníckeho hrobu na najvyššom mieste (*Čambal 2012*, 111). Zatiaľ čo sa pri ženských pohreboch v Bučanoch často stretávame so staršími jedincami vo veku maturus, pri hroboch s výzbrojou je takýto prípad len

jeden. V rámci kategórie ženských hrobov možno pozorovať veľkú variabilitu v spôsobe pochovávania. Príkladom je zaobchádzanie s ostatkami, pri ktorých sa vyskytuje zriedkavá orientácia v smere V-Z. Podobná orientácia sa objavuje na pohrebisku Sopron-Krautacker v rámci detských hrobov (*Jerem 1981*, 108). Ďalším príkladom je samotné uloženie kadaveru, keď vyniká prípad s laterálnou pravou polohou (hrob 41). Takáto forma uloženia v tejto dobe nemá analógiu, podobné prípady môžeme hľadať v staršom období na vekerzugských pohrebiskách, napríklad v Chotíne hrob 76B/62 (*Kozubová 2013*, 251-253, obr. 126), kde je okrem uloženia pozostatkov podobné aj rozmiestnenie prídavkov a tvar hrobovej jamy, alebo len výnimočne na starolaténskych pohreboch ako v Mani hrob 100 (*Benadik 1983*, 46, 47). V rámci mužských hrobov možno sledovať neštandardné uloženie jedine v prípade hrobu 18, v ktorom sú nohy pochovaného prekrížené v členkoch, čo môže indikovať zväzovanie dolných končatín, ktoré sa objavuje aj neskôr v období plochých keltských pohrebísk, ale zvyčajne v ženských hroboch.

Väčší počet keramických prídavkov v hroboch vychádza z halštatskej tradície a je typický aj v neskorších laténskych obdobiach. Z pohľadu umiestnenia nádob je trend ukladať prídavky ku chodidlám, čo je neskôr bežné aj na starolaténskych pohrebiskách. Dominujú fľaše s kužeľovitým hrdlom (Kegelhalsgefäß), ale často sa objavujú šálky s aplikáciou býčích rohov na uškách. V rámci nich možno rozoznávať dva varianty, jeden ešte s halštatskou tradíciou v hrobe 2 (*Tankó 2005*, 154), a druhý už včasnolaténsky v hroboch 6, 8, 18, 19 (*Tankó 2005*, 155). Zároveň sa tu objavuje vnútorná výzdoba s vlešťovanou mriežkou (*Bujna/Romsauer 1983*, Taf. II: 10; IV: 17) typická pre neskorohalštatské nálezy (*Schwellnus 2009*, 247). Podobná misa sa nachádza vo včasnolaténskom hrobe z Bernolákova (*Bazovský 2012*, 82). V oboch prípadoch ide o bohatšie vybavené ženské hroby. V rámci prejavu halštatských tradícií treba ešte spomenúť doklady ostro profilovaných mís (Knickwandschale), ktoré sa tu podobne nachádzajú v dvoch variantoch (*Bujna 1991b*, 371, 372) v rámci starších foriem v hrobe 31 (*Bujna/Romsauer 1983*, Taf. X: 2) a včasnolaténskej formy v hrobe 3 (*Bujna/Romsauer 1983*, Taf. III: 8). Z ďalších prídavkov je dosť bežné ukladanie mäsitej stravy najmä z ovce/kozy. Prídavky sú ukladané vždy k nohám pochovaných a súvisia so ženskými pohrebmi. V mužských hroboch možno badať väčšiu druhovú pestrosť. Vzhľadom na to, že v celej východokeltskej oblasti je typické ukladanie mäsitých prídavkov z ošípaných ale aj oviec/kôz a hovädzieho dobytka (*Jerem 1997*, 56) je práve absencia ošípanej pre odlíšenie tejto komunity kľúčová. S mäsitými prídavkami silne súvisí prítomnosť železných nožíkov v hroboch.

Čo sa týka rozmerov hrobových jám, sú na pohrebisku výnimočné až nápadne veľké ženské hroby, ktoré súvisia s bohatšími pohrebmi najmä v hroboch 2 a 6. V tomto období ide o ojedinelé prípady v celom strednom Podunajsku. Snáď jedine v Sopron-Krautackeri sa objavujú výrazne bohaté ženské hroby, ktoré však svojou výbavou presahujú rámec miestnych pohrebov (*Jerem 1981*, 114). Isté podobnosti v pohrebnom ríte možno sledovať na pohrebisku v Inzersdorfe najmä pri hrobe 320. Na rozdiel od Bučian sa v tomto prípade nachádza kruhová priekopa okolo hrobu (*Neugebauer 1996*, 126, 127, Taf. 25). Tak ako bolo spomínané v diskusii pri bojovníckom hrobe 18, prítomnosť podobných úprav nemožno na pohrebisku v Bučanoch vylúčiť.

Na pohrebisku sa nachádzali aj 4 kremačné hroby, pričom iba v troch z nich boli zachytené ľudské ostatky. Vychádzajúc zo sprievodného materiálu a kremačného rítu, sú hroby 7, 37 a 38 prisúdené kultúre Vekerzug (*Bujna/Romsauer 1983*, 281). Pri porovnávaní pohrebného rítu s inhumačnými hrobmi badať isté podobnosti v úprave hrobovej jamy vo forme žľabu po stranách kratších stien, ktorá sa objavuje aj pri inhumačných hroboch 23 a 24. Takáto forma úpravy hrobov nemá v tomto období analógie. Otázkou je, nakoľko sú včasnolaténske a vekerzugské hroby súveké, a v akej miere boli ovplyvnené jednotlivé prvky pohrebných obradov. Predpokladá sa, že v staršej fáze pochovávania na pohrebisku sa žiarové hroby objavujú spolu s včasnolaténskymi (*Parzinger 1989*, 105, 106). V rámci tejto problematiky sa objavujú aj názory spochybňujúce časovú súbežnosť vekerzugských hrobov

v Bučanoch (*Kozubová 2013*, 97). Ak by sa potvrdila ich synchrónnosť išlo by o ojedinelý doklad vzájomného kontaktu, ktorý na našom území nemá paralelu. Na vekerzugské hroby, ktoré sa objavujú v Mani (*Benadik 1983*, 16, 20; *Bujna 2004*, 322) alebo v Drni (*Balaša 1963*, 691) sa neviaže včasnolaténske pochovávanie, ale nastáva tu hiát, na ktorého konci sú pohreby zodpovedajúce druhej vlne keltského obyvateľstva spojenej s historickou keltskou expanziou. Trochu odlišná situácia je na pohrebisku v Muhi, kde sú medzi vekerzugskými a starolaténskymi pohrebmi zachytené hroby 34, 39 a 41, ktoré sa s nimi chronologicky prekrývajú (*Hellebrandt 1999*, 235). V tomto svetle stále chýbajú doklady kontinuity osídlenia medzi včasným a starým laténom (*Bujna 1994*, 9) tak, ako je tomu v Šoproni (*Jerem 1981*, 126). So včasnolaténskym pohrebiskom by mohlo súvisieť neďaleké osídlenie zachytené pri Trnave na polohe Horné Pole (*Bartík/Březinová 1996*, 57-86), alebo náznak včasnolaténskeho sídliska vo Vrbovom (*Romsauer 1981*, 251, 252).

LITERATÚRA

Ambros 1984 – C. Ambros: Katalog der Tierbeigaben aus den halstattzeitlichen, latènezeitlichen und frühmittelalterlichen Gräbern in der Slowakei. Acta interdsiciplinaria archaeol. 3, Nitra 1984, 8-85.

Aspöck 2011 – E. Aspöck: Past 'disturbances' of graves as a source: taphonomy and interpretation of reopened early medieval inhumation graves at brunn am Gebirge (Austria) and Winnall II (England). Oxford Journal of Archaeology 30/3, 2011, 299-324.

Balaša 1963 – G. Balaša: Mladohalštatské a keltské pohrebisko v Drni. Archeologické Rozhledy 15, 1963, 687-692.

Bartík/Březinová 1996 – J. Bartík/G. Březinová: Laténske osídlenie v polohe Trnava-Horné Pole. Zborník SNM 90, Archeológia 6, 1996, 57-86.

Bazovský 2012 – I. Bazovský: Kostrový hrob z prelomu staršej a mladšej doby železnej z Bernolákova. Zborník SNM 106, Archeológia 22, 2012, 79-85.

Benadik 1960 – B. Benadik: Keltské pohrebisko v Bajči–Vlkanove. Slovenská archeológia 8/2, 1960, 393-451.

Benadik 1983 – B. Benadik: Maňa. Keltisches Gräberfeld. Fundkatalog. Materialia Archaeologica Slovaca Tomus 5. Nitra 1983, 167 S.

Bujna 1989 – J. Bujna: Das laténezeitliche Gräberfeld bei Dubník. I. Slovenská archeológia 37/2, 1989, 245-370.

Bujna 1991a – J. Bujna: Das laténezeitliche Gräberfeld bei Dubník, II. Analyse und Auswertung. Slovenská archeológia 39/1, 2, 1991, 221-255.

Bujna 1991b – J. Bujna: Approach to the study of the Late Hallstatt and Early La Tène periods in eastern parts of Central Europe: results from comparative classification of „Knickwandschale". Antiquity 65, 1991, 368-375.

Bujna 1993 – J. Bujna: Parzinger, H.: Chronologie der Späthallstatt- und Frlühlatene-Zeit. Studien zu Fundgruppen zwischen Mosel und Save. Weinheim 1989 (rec.). Slovenská archeológia 41/1, 1993, 140-142.

Bujna 1994 – J. Bujna: Mladšia doba železná - laténska na Slovensku (Prehľad stavu bádania za posledné dve desaťročia). Studia Historica Nitriensia 2, 1994, 7-39.

Bujna 1995 – J. Bujna: Malé Kosihy: Laténezeitliches Gräberfeld. Katalog. Archaeologia Slovaca Monographiae Catalogi. VII. Nitra 1995, 230 S.

Bujna 1998 – J. Bujna: Reich ausgestattete Brandgräber mit Holzeinbau auf dem Gräberfeld in Malé Kosihy. Reflexionen und Hypothesen über die Bestattungssitten der Kelten. Slovenská archeológia 46/2, 1998, 289-308.

Bujna 2004 – J. Bujna: K problematike birituality u Keltov. Študijné Zvesti AÚ SAV 36, 2004, 321-338.

Bujna/Romsauer 1983 – J. Bujna/P. Romsauer: Späthallstat- und frühlaténezeitliches Gräberfeld in Bučany. Slovenská archeológia 31/2, 1983, 273-322.

Čambal 2012 – R. Čambal: Das frühlatènezeitliche Gräberfeld von Stupava. Ausgrabungen im Jahre 1929. Zborník SNM 106, Archeológia 22, 2012, 87-119.

Eisner 1930 – J. Eisner: Raně laténské památky na Slovensku a v Podkarpatské Rusi. In: Časopis Společnosti přátel starožitností československých v Praze 38, 1930, 1-8.

Hellebrandt 1999 – B. M. Hellebrand: Celtic Finds from Northern Hungary: Corpus of Celtic Finds in Hungary. Vol. III. Budapest 1999, 300 s.

Horváth 1987 – L. Horváth: The surroudings of Keszthely. In: T. Kovács/É. Petres/M. Szabó (eds.): Corpus of Celtic Finds in Hungary I. Transdanubia 1. Budapest 1987, 94-122, 151-170.

Chropovský 1954 – B. Chropovský: Príspevok k osídleniu juhozápadného Slovenska v dobe laténskej. Archeologické Rozhledy 6, 1954, 316-319, 322.

Jerem 1981 – E. Jerem: Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Transdanubien. In: Die Hallstatt-kultur. Symposium Steyr 1980. Linz 1981, 105-136.

Jerem 1996 – E. Jerem: Zur Ethnogenese der Ostkelten - Späthallstatt- und frühlatènezeitliche Gräberfelder zwischen Traisental und Donauknie. In: E. Jerem/A. Krenn-Leeb/J.-W. Neugebauer/O. H. Urban (Hrsg.): Die Kelten in der Alpen und an der Donau. Akten des Internationalen Symposions St. Pölten, 14.–18. Oktober 1992. Archaeolingua. Studien zur Eisenzeit im Ostalpenraum. Budapest–Wien 1996, 91-110.

Jerem 1997 – E. Jerem: Frühe Kelten am Alpenostrand und im Karpatenbecken. In: T. Bader (ed.): Die Welt der Kelten: Dia-Vortragsreihe in Hochdorf/Enz. 1991-1997, 55-57.

Kozubová 2011 – A. Kozubová: Súčasti konských postrojov z lokalít vekerzugskej kultúry na juhozápadnom Slovensku (časť I). Musaica 27, 2011, 69-100.

Kozubová 2013 – A. Kozubová: Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. Vyhodnotenie. Dissertationes Archaeologicae Bratislavenses 1. Bratislava 2013, 454 s.

Neugebauer 1996 – J.-W. Neugebauer: Eine frühlatènezeitliche Gräbergruppe in Inzersdorf ob der Traisen, NÖ. In: E. Jerem/A. Krenn-Leeb/J.-W. Neugebauer/O. H. Urban (Hrsg.): Die Kelten in der Alpen und an der Donau. Akten des Internationalen Symposions St. Pölten, 14.–18. Oktober 1992. Archaeolingua. Studien zur Eisenzeit im Ostalpenraum. Budapest-Wien 1996, 111-178.

Nilsson Stutz 2006 – L. Nilsson Stutz: Unwrapping the dead. Searching for evidence of wrappings in the mortuary practices at Zvejnieki. In: L. Larsson/I. Zagorska (eds.): Back to the Origin. New research in the Mesolithic-Neolithic Zvejnieki cemetery and environment, northern Latvia. Acta Archaeologica Lundensia 8, 2006, 217-233.

Parzinger 1989 – H. Parzinger: Chronologie der Späthallstatt- und Frühlatene-Zeit. Studien zu Fundgruppen zwischen Mosel und Save. Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialromischen Archäologie. Acta Humaniora 1988, Weinheimm 1989, 361 s.

Pieta 2007 – K. Pieta: Der frühlatènezeitliche Burgwall in Horné Orešany, Westslowakei. Slovenská archeológia 55/2, 2007, 295-310.

Ramsl 2002 – P. Ramsl: Das Eisenzeitliche Gräberfeld von Pottenbrunn. Wien 2002, 378 S.

Ramsl 2011 – P. Ramsl: Das latènezeitliche Gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge, Flur Reinthal Süd, Niederösterreich. Mitteilungen der Prähistorischen Kommision 74, 2011, 669 S.

Rejholcová 1977 – M. Rejholcová: Ďalšie keltské pohrebisko v Hurbanove-Bohatej. Slovenská archeológia 25/1, 1977, 47-67.

Repka 2015 – D. Repka: Odraz historických udalostí staršej doby laténskej na keltských pohrebiskách v Karpatskej kotline. Nitra 2015, 253 s.

Roksandic 2002 – M. Roksandic: Position of skeletal remains as key to understanding mortuary behaviour. In: W. D. Haglund/M. H. Sorg (eds.): Advances in Forensic Taphonomy. Chapter 5, 2011, 99-117.

Romsauer 1980 – P. Romsauer: Prvá výskumná sezóna v Bučanoch. Archeologické výskumy

a nálezy na Slovensku v roku 1978, 1980, 238-240.
Romsauer 1981 – P. Romsauer: Eneolitické a halštatsko-laténske objekty z Vrbového. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1980, 1981, 250, 253.
Romsauer 1986 – P. Romsauer: Zur hallstattzeitlichen Besiedlung der Südwestslowakei. (Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984). Mitteilungen Archäol. Institut, Beiheft 3. Budapest 1986, 173-180.
Romsauer 1987 – P. Romsauer: Zur jung- und späthallstatt zeitlichen Entwicklung in der Westslowakei. Mitteilungen der österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte, Wien 1987, 109-113.
Schwellnus 2009 – F. Schwellnus: Die Späthallstatt- bis Frühlatènezeit im Ödenburger Becken – Befund I der Siedlung Sopron-Krautacker/Ungarn. In: Architektur: Interpretation und Rekonstruktion Beiträge zur Sitzung der AG Eisenzeit während des 6. Deutschen Archäologie-Kongresses in Mannheim 2008. Langenweissbach 2009, 241-261.
Stegmann-Rajtár 1996 – S. Stegmann-Rajtár: Eine Siedlungder Späthalstat-/Frühlatènezeit in Bratislava-Dúbravka. In: E. Jerem/A. Lippert (Hrsg.): Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron 10.-14. Mai 1994. Archaeolingua. Budapest 1996, 455-471.
Szabó 1997 – M. Szabó: Geschichte und Kultur der Kelten im Karpatenbecken. In: T. Bader (ed.): Die Welt der Kelten: Dia-Vortragsreihe in Hochdorf/Enz. 1991-1997, 25, 26.
Tankó 2005 – K. Tankó: 'Horn-handled' bowls of the Central Europe Iron Age. In: H. Dobrzańska/V. Megaw/P. Poleska (eds.): Celts on the Margin: Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD Dedicated to Zenon Woźniak. Kraków 2005, 153-162.
Tankó/Tankó 2012 – E. Tankó/K. Tankó: Cremation and Deposition in the Late Iron Age Cemetery at Ludas. In: S. Berecki (ed.): Iron age rites and rituals in the Carpathian basin. Proceedings of the international colloquium from Târgu Mures. 7–9 October 2011. Târgu Mures 2012, 249-258.
Uszoki 1987 – A. Uszoki: Ménfőcsanak. In: T. Kovács/É. Petres/M. Szabó (eds.): Corpus of Celtic Finds in Hungary I. Transdanubia 1. Budapest 1987, 11-59.

RESUMÉ

Contribution to burying method at the burial ground from the turn of Hallstatt and La Tène period in Bučany

The presented paper deals with the analysis of the burial rite at the burial ground near Bučany, which was used from the Late Hallstatt till the Early La Tène period. It provides the analysis of individual features of funeral rite in logic circuits, such as treatment of the remains, placing and functional combinations of grave goods, dimensions and space modification of graves. In the case of the burial ground in Bučany, significant appearance of women graves in particular, as opposed to the warriors' graves, should be mentioned. This is an unusual situation in the context of the early-La Tène burial sites which usually attributed an important position in society to warriors (*Jerem 1997*, 55). Similarly, within the cemetery in Stupava radial arrangement around a central warrior grave at the highest point has been expected (*Čambal 2012*, 111). It is believed that in the territory of SW Slovakia in the Early La Tène the presence of large military groups are not expected (*Bujna 1994*, 9). The biggest differences in the funeral rite can be seen within the group of women's graves. An example is the treatment of the remains where the exception appears as to the direction of orientation E-W. This orientation has its analogues in children's graves in the Sopron-Krautacker (*Jerem 1981*, 108) or in the deposition of a cadaver in the lateral position (grave 41). Non-standard treatment can be only observed in case of the male graves (grave 18). The skeleton has legs crossed at the ankles which may indicate their tying, which also appears later in the period of the Celtic flat cemeteries but usually in female graves.

Placing ceramics is a trend to impose additions to the feet which is also common later, in the middle La Tène cemeteries. Here dominated bottles with a conical neck (Kegelhalsgefäß) but horn-handled bowls often appear, too. Among the other additions storage meat diet mainly of sheep/goats is quite common (Figure 1). Interments are always added at the feet of the buried which is usual in women's graves. In male graves we can see greater species richness of meat diet. Presence of iron knives in graves is strongly connected with meat interment. On the burial ground exceptionally large female graves are related to funerals particularly in richer graves 2 and 6. In this period it is a unique case in the entire Middle Danube region. Certain similarities in the burial rite can be observed on a tomb 320 from Inzersdorf (*Neugebauer 1996*, 126, 127, Taf. 25).

On the burial ground in Bučany were also four cremation graves while only in three of them were found human remains. Grave 33 with burnt animal bones may be associated with possible ritual practices. Based on the accompanying material, the graves of 7, 37 and 38 are attributed to the Vekerzug Culture (*Bujna/Romsauer 1983*, 281). When comparing funeral ritual with inhumation graves certain similarities are to be seen in depositing knives. Adjusting the grave pit as a drain on the sides of the shorter walls also appears in inhumation graves 23 and 24. This form of grave arrangement has no present analogies. The question is how contemporaneous are Celtic and Vekerzug graves and how were the elements of burial practices mutually influenced? To answer these issues, the questioning of time concurrency of the Vekerzug graves in Bučany (*Kozubová 2013*, 97) has also been suggested. But there is still a position which suggests the division of the burial ground into two phases; the first having a Late Hallstatt character with graves with Vekerzug inventory current with older inhumation graves (*Parzinger 1989, 105, 106*). In this case, it is an isolated piece of evidence, unparalleled in our country. Vekerzug graves which appear in Maňa (*Benadik 1983*, 16, 20; *Bujna 2004*, 322) or in Drňa (*Balaša 1963*, 691) are not directly linked to the early-La Tène burials but a hiatus occurs here, as the last burials correspond to the second wave of Celtic populations associated with the historic Celtic expansion.

Captions

Figure 1. Bučany. Meat interments in relation to deposition of human remains. A – rabbit, B – fowls, C – sheep/goat, D - cattle; I – independently of the remains, II – around pots, III – at the feet, IV – at the waist. Author: M. Styk

Figure 2. Bučany. Maximum and average grave pit dimensions in relation to observed categories. A – maximum value, B – average value; I – child grave, II – grave with arms, III – male grave, IV – female grave. Author: M. Styk

Figure 3. Bučany. Ratio between grave pit surface and quantity of ceramic assemblage for inhumation and cremation graves. A – inhumation; B – cremation; C – linear (inhumation); D – linear (cremation). Author: M. Styk

Translated by Matej Styk

Mgr. Matej Styk
Katedra archeológie, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1, 949 74 Nitra, Slovenská republika
styk.matej@gmail.com

KERAMICKÝ ODPAD NA SÍDLIŠTI HD/LTA V TUNĚCHODECH U CHRUDIMI, ČESKÁ REPUBLIKA

Radomír TICHÝ – Monika AULICKÁ – Filip KOVÁŘ – Petra ŠICHANOVÁ

TICHÝ, Radomír – AULICKÁ, Monika – KOVÁŘ, Filip – ŠICHANOVÁ, Petra. Pottery debris from the HD/LTA site Tuněchody near Chrudim, Czech Republic. The aim of this article is to compare – on the example of the HD/LTA settlement in Tuněchody near Chrudim – former suggestions how to solve formative processes with new mathematic methods and contextual approaches. If the results of these methods support each other it would strengthen the supposition that positive results of formative process research within settlement sites are possible. To this end a new algorithm of the state of preservation of ceramic fragments was verified on all features of the site. Further presence of so called conglomerates from 25 features from seasons 2003 to 2008, which could be interpreted as sunken buildings or clay extracting pits and 29 features interpreted as storage pits was evaluated. The rest of the features were described as settlement pits or disputed features. The storage pits were mostly dated to the Hallstatt – La Tène period, but there were also six storage pits from the Roman period.

Keywords: Tuněchody, settlement features, HD/LTA, ceramics, formation processes;

Klíčová slova: Tuněchody, sídlištní objekty HD/LTA, keramika, formativní procesy;

ÚVOD

V prostorách cihelny firmy Wienerberger první plošný odkryv proběhl na přelomu let 1997 a 1998. Od podzimu 1999 do jara 2001 se uskutečnila druhá etapa výzkumu. Obě byly provedeny Okresním muzeem Orlických hor Rychnov nad Kněžnou pod vedením M. Bekové a B. Dragouna. Zpracování výzkumu provedli pracovníci Ústavu historických věd Univerzity Hradec Králové (*Tichý/Thér/Papineschi 2006*, 55). Třetí etapu v letech 2003 a 2004 realizovalo Archeologické centrum Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové (*Tichý/Thér/Papineschi 2006*, 55). Čtvrtá etapa byla zahájena na začátku května 2006 a ukončena v červnu 2007 (*Tichý et al. 2007*). Vedoucím výzkumu byl opět R. Tichý z Katedry praktické a experimentální archeologie Fakulty humanitních studií Univerzity Hradec Králové, který vedl i poslední (pátou) etapu v letech 2008 a 2009 (obr. 1).

Cílem průběžné dokumentace bylo vyhodnocovat i formativní procesy. Měřeny byly velikosti keramiky (0 až 3 cm, 3 až 6 cm, 6 a více cm) a evidovány byly počty zlomků v mechanických vrstvách. Část plochy byla vyhodnocena specialistou na období laténu (*Waldhauser 2008*).

V české archeologii se mezitím rozvinuly názory na smysl a možnosti řešení formativních procesů. Část badatelů byla označena za skeptiky (*Květina 2002*, 22), protože popírají řešitelnost problému. K jejich zastáncům patří jistě *S. Vencl* (*2001*). I další badatelé však po etapě využití matematických postupů přešli k názoru, že výpočty nemohou nahradit terénní pozorování (*Salač a kol. 2007*, 281). Naopak k trpělivým optimistům hledajícím řešení na konkrétním archeologickém materiálu patří *P. Květina* (*2002*; *2005*; *Končelová/Květina 2011*) a M. Kuna (*Kuna 2002*; *Kuna/Němcová et al. 2012*; *Kuna/Profantová 2005*), který kombinuje matematický přístup s archeologickým kontextem z různých období archeologické lokality Roztoky u Prahy.

Cílem této stati je na příkladu lokality HD/LTA v Tuněchodech u Chrudimi porovnat původní návrhy na řešení z doby dokumentace výzkumu s novými matematickými po-

stupy a kontextuálním přístupem k nálezovým situacím založeném i na experimentálním pozorování.

ANALÝZA

Použití indexu fragmentarizace

Na sídlištních lokalitách se setkáváme podle klasických badatelů (*Schiffer 1976*) s různými druhy odpadu. Rozlišujeme (1) primární odpad, který je reprezentován pozůstatky předmětů, které zůstaly ležet v prostoru jejich zániku a nepodlehly prostorové transformaci, (2) odpad de facto, což je odpadní areál tvořený odpadem, jenž zůstal v podstatě na svém místě, (3) sekundární odpad, což jsou zbytky artefaktů, které se přemístily na odlišné místo, než bylo jejich místo vzniku nebo používání, tedy podlehly prostorové transformaci (*Neustupný 2007*, 66). V poslední době se v české archeologii využívá pojem (4) terciární odpad. Tento typ odpadu je chápán jako soubor artefaktů, který se dostává na odlišné místo ne v podobě jednotlivých souborů, ale spolu s materiálem vrstvy, v níž byl do té chvíle uložen jako odpad. V podstatě se jedná o vícenásobně přemístěný odpad (*Kuna/Němcová et al. 2012*, 177).

Obr. 1. Celkový plán lokality Tuněchody u Chrudimi (nahoře nejstarší výkopové sezóny). Autor: R. Thér

V současné době poskytli v našem prostředí nekomplexnější publikaci k tématu fragmentarizace M. Kuna a N. Němcová (*Kuna/Němcová et al. 2012*). Ve zkratce lze konstatovat, že (A) vlastní reziduální materiál zahrnoval jedince zastoupené jedním malým zlomkem, (B) primární odpad je tvořen více malými zlomky, terciární odpad obsahoval (C) jedince s jedním větším zlomkem a (D) jedince s více většími zlomky. Sekundární odpad (E) představuje jedince tvořící více než 50% dochované nádoby (*Kuna/Němcová et al. 2012*, 228).

Pokud se podrobněji zaměříme na rozměry keramických zlomků, je nutné uvést, že někteří badatelé pracují se vzájemnou korelací délky střepu s jeho tloušťkou. *P. Květina* (*2005*) zveřejnil tzv. S/W index, vzorec snažící se na základě poměru mezi silou a maximální délkou střepu vystihnout náchylnost keramického zlomku k jeho rozlámání. Předpokladem bylo, že čím vyšší je hodnota S/W indexu, tím větší je náchylnost k rozlámání (*Květina/Končelová 2011*, 60, 61). Nejnovější identifikaci fragmentarizace keramiky za pomoci algoritmu přinesli *M. Kuna* a *N. Němcová* (*2012*). Index fragmentarizace, zkráceně IF, je v maximální možné míře závislý na druhu keramiky a zároveň vychází z údajů, které jsou běžně měřitelné. Celý vzorec je založen na hmotnosti zlomku a průměrné síle stěny nádoby. Autoři aproximují souvislost mezi hmotností zlomku s jeho plochou a silou stěny. IF byl stanoven jako součin

čísla 5,88 s podílem hmotnosti a síly stěny střepu, přičemž síla stěny střepu byla stanovena pomocí exponenciální křivky vycházející z výpočtu silně fragmentarizovaného souboru z povrchových sběrů na Brandýsku na 1,7. Index fragmentarizace je ukazatelem toho, kolikrát je daný zlomek nebo jedinec těžší než průměrný zlomek v dané kategorii síly stěny v silně fragmentarizovaném souboru (*Kuna/Němcová et al. 2012*, 185). Samotný vzorec je upravenou verzí vzorce pro výpočet fragmentarizace keramiky, jenž byl publikován týmž autorem několik let dříve (*Kuna/Profantová et al. 2005*, 123). Nicméně výše uvedený výpočet platí pouze pro jednozlomkové keramické jedince. Pro vícezlomkové jedince byl odvozen vzorec označený zkratkou IFZj, jenž vychází z délky střepů a celkového indexu fragmentarizace jedince (*Kuna/Němcová et al. 2012*, 185). Nejnověji byl jiný index fragmentarizace spočítán jako podíl hmotnosti jedince a hmotnosti predikované pro danou tloušťku střepu na základě regresivní exponenciální rovnice vypočítané z hodnot celého souboru laténské keramiky z Chrudimska (*Thér/Mangel/Gregor 2014*, 420).

Tedy v poslední době se někteří badatelé pokoušeli vytvořit algoritmus pro vypočítání tzv. indexu fragmentarizace, který by numericky definoval stav keramického zlomku keramiky, tedy jak moc je nález destruován nebo jaká je jeho náchylnost být destruován.

Pro potřeby této práce byl využit nový přístup k posuzování keramiky a stavu transformačních procesů (*Aulická 2016*; *Kovář 2016*; *Šichanová 2016*). Postup byl aplikován na keramický materiál polykulturní lokality Tuněchody. Bylo zpracováno všech pět sezón výzkumu. Měření bylo prováděno digitálním posuvným měřítkem, měřena byla maximální délka, maximální šířka a průměrná tloušťka. Kromě těchto hodnot byla zaznamenávána hmotnost měřená kuchyňskou digitální vahou a sledován byl i tvar střepu. Tvary keramického zlomku čísly byly označeny takto: (1) trojúhelník, (2) čtverec/obdélník, (3) amorfní tvar. Jak trojúhelník, tak čtverec/obdélník nemusí být ostrohranné, nicméně svým tvarem musí připomínat daný geometrický tvar. Algoritmus, který vznikl, byl nazván jako „Stupeň fragmentarizace“, zkráceně bude v textu uváděn jako SF podle počátečních písmen z obou slov v názvu. Veličiny, jež se vyskytují v tomto vzorci, jsou maximální délka a šířka, průměrná tloušťka a tvar keramického zlomku. Ve vzorci nebyla využita hmotnost střepu a jeho materiál či jiné veličiny. Mimo to byly z celého měřeného souboru odstraněny okraje a dna, či jakékoliv jiné zesílení střepu jako příliš „vyztužené“ svým profilem. Také nebyly měřeny střepy, jež měly co do velikosti méně než 1,5 cm. U takto malých střepů nelze prokázat, zdali jsou skutečně výsledkem formativních procesů anebo jestli se jedná o drobné zlomky vzniklé následně po jejich objevení. Pokud byl okraj relativně rovný a nikterak se nelišil od zlomků z těla nádoby, byl změřen a vyhodnocen. Stupeň fragmentarizace, zkráceně SF využívá krychli jakožto nejvíce fragmentarizované těleso, ve kterém se může keramický zlomek nacházet a porovnává ho s velikostí artefaktu, jenž byl nalezen v archeologické situaci. Strany porovnávané krychle se mění podle tloušťky keramického střepu. Tato tloušťka označovaná jako „c“ je tedy parametr určující strany krychličky, jež by měla odpovídat maximálně destruovanému stavu, ve kterém se může konkrétní keramický zlomek nacházet. Právě síla střepu udává rozměry maximálně fragmentarizovaného keramického artefaktu. Jedná se o klasický podíl poměru stran, ve kterém zjistíme, kolikrát se tato krychle vejde do nalezeného keramického fragmentu. Na základně jednoduché matematické úpravy pak dostaneme konečný SF vzorec, tedy podíl ab s druhou mocninou c, přičemž a a b obsažené v čitateli náleží max. délce a max. šířce zkoumaného střepu a jmenovatel c jsou strany krychličky, které jsou ovlivněny tloušťkou zkoumaného střepu. Pro výpočet zlomků ve tvaru trojúhelníku se postupovalo jako u výpočtu různostranného trojúhelníku, jelikož bylo během pozorování zaznamenáno pouze velmi malé množství pravoúhlých či rovnostranných trojúhelníku.

SF uvádí, kolikrát větší je zlomek v dané kategorii síly keramického střepu oproti jeho teoreticky nejfragmentarizovanější podobě. Ještě jinak řečeno, kolikrát by se vešlo dané těleso ve své destruované podobě do nalezeného jedince. Samotný algoritmus pouze poukazuje na to, v jakém stavu se keramika právě nachází oproti svému teoretickému stavu, ve kterém se

nacházet může. Jako takové je však toto tvrzení nic neříkající. Proto byly pro SF hodnoty vytvořeny kategorie, které by mohly vystihovat slovní stav keramiky. Celkem bylo definováno pro SF index pět kategorií:

1. **Velmi silná fragmentarizace** pro výsledné hodnoty 1-15;
2. **silná fragmentarizace** pro hodnoty 16-32;
3. **Mírná fragmentarizace** pro hodnoty 33-66;
4. **Slabá fragmentarizace** pro hodnoty 67-134;
5. **Velmi slabá fragmentarizace** pro hodnoty >135.

Když byly spočítány SF hodnoty pro jednotlivé střepy a rozděleny do kategorií, následoval výpočet mediánů pro každou jednu vrstvu z celkového množství SF indexů keramiky vyskytujíc se v ní. Medián ukázal střední hodnotu celého souboru SF ve vrstvě, což by podle tzv. „medián SF kategorií" mohlo teoreticky určit alespoň přibližný charakter vrstvy i celého objektu.

Medián SF kategorie	Slovní popis
1-15	Terciární/primární odpad
16-20	Terciární smíšený odpad
21-30	Sekundární smíšený odpad
31+	Sekundární odpad

Je na první pohled patrné, že kategorie pro medián respektují SF kategorie pro jednotlivé střepy jen z části. To je zapříčiněno tím, že soubor, jenž prošel fragmentarizací není nikdy homogenní, tedy se v něm vyskytují více fragmentarizované i méně fragmentarizované kusy keramiky a to i za předpokladu, že tento soubor prošel stejnými transformačními procesy.

První kategorie charakterizována jako terciární odpad vychází z předpokladu, že většina keramiky byla před svým definitivním uložením do jámy ve většině případů vystavena dlouhodobějším transformačním procesům, a tak je silně fragmentarizovaná. U smíšeného odpadu je třeba rozlišovat k jakým hodnotám se soubor přibližuje, zda nabývá promísení s převahou terciárního nebo sekundárního odpadu, podle toho kategorie odlišujeme terciární smíšený odpad a sekundární smíšený odpad.

Primární odpad je zahrnut v kategorii pro terciární odpad, jelikož mnozí badatelé předpokládají, že tento typ materiálu je drobné, na pohled fragmentarizované povahy. Vychází se z předpokladu, že byly z primárního místa zničení velké kusy keramiky odstraněny, aby nepřekážely denní činnosti, přičemž na místě se dochovaly pouze drobné zlomky keramiky. Z toho důvodu by se tento typ odpadu projevil nízkými SF hodnotami, a proto je zařazen v rámci nejfragmentarizovanější skupiny.

Uvedený postup se nesnaží zjistit potenciál keramiky k jejímu zničení, ale popisuje samotnou destrukci nalezeného souboru. To by mělo umožnit poznat transformační procesy, kterými jednotlivé zlomky keramiky prošly.

Výše uvedeným způsobem byl zpracován materiál ze 122 objektů, jež obsahovaly přibližně 13 000 keramických zlomků. Sídliště z přelomu stupňů HD/LTA v Tuněchodech se ukázalo být velice zajímavou lokalitou díky různorodosti objektů i jejich keramické výplni. K souhrnnému vyhodnocení jsou níže objekty seřazeny podle počtu vrstev obsahujících nálezy keramiky. U největšího počtu vrstev je očekávána největší „viditelnost" daného jevu, pominout ale nelze i objekty menší hloubky, tedy s méně vrstvami.

Objektů obsahujících nálezy v jedné mechanické vrstvě je celkem 85. Dle deskriptivního systému SF medián jich 63 spadá do kategorie 1 – 15, 15 do kategorie 16 – 30 a 7 do kategorie >31 (vysvětlení kategorií viz. výše). Většinou se jedná o objekty, jež obsahovaly menší počet keramických nálezů. Výjimkou je například objekt 38/97 s 237 zlomky keramiky nebo objekt 35/06 s 454 fragmenty. V mnohých případech se jedná o silně fragmentarizovaný materiál, který se vyskytuje především v horní části objektu (např. obj. 73/06, 35/08, 14/06). Pokud

se jedná o materiál z obilného sila, nepřesahuje výskyt materiálu hloubku jednoho metru (např. obj. 27/03). I přestože je kategorie 31+ zastoupena 7 objekty, nelze považovat výsledky za zcela směrodatné, protože jsou tyto sídlištní jámy reprezentovány zpravidla méně než 10 fragmenty keramiky (např. obj. 8/97). Podle SF kategorií náleží soubory do skupiny sekundárního typu odpadu, výskyt malého množství střepů s vyšším SF indexem lze považovat za anomálie.

Jelikož je charakter výplně v 74% případů velice podobný z hlediska klasifikace charakteru odpadu, bude tato suma charakterizována najednou. Objekty mají podle SF medián kategorie charakter terciárního odpadu. Nálezy se nachází zpravidla v jejich horní části. Pokud mají objekty více přirozených vrstev, ale artefaktuální výplň obsahuje pouze horní část objektu, můžeme uvažovat o sídlištní jámě, která byla po ukončení své funkce ponechána otevřená, tím se vytvořily postupným zanášením (opadem stěn nebo materiálem mimo objekt) jednotlivé vrstvy a teprve poté byl objekt intencionálně zaházen. Naprosto jinou povahu má materiál z objektů 43/97 a 31/01. Zde keramická výplň dosahuje charakteristiky sekundárně smíšeného materiálu. Na základě SF mediánů je možné předpokládat, že byly oba objekty zaházeny materiálem, jenž nebyl vystaven silným transformačním procesům, nebo těmto procesům nepodléhal po dostatečně dlouhou dobu.

Druhou skupinu objektů charakterizují keramické nálezy ve dvou mechanických vrstvách. Tato skupina je co do počtu objektů druhou nejpočetnější. Spadá do ní celkem 27 objektů, přičemž jich 20 náleží do kategorie SF medián 1 – 15, 6 do kategorie 16 – 30 a jeden do kategorie > 31. Tato skupina je zastoupena ze 74% objekty spadajícími do kategorie terciárního odpadu, a to oběma svými vrstvami. V několika případech se dokonce jedná o velmi silně fragmentarizované soubory, jejichž SF medián nepřesahuje hodnotu indexu 10 (viz obj. 38/08, 50/08), což by mohlo indikovat silné transformační procesy, které působily na keramiku. Z povahy sledování mediánů je možné poukázat i na některé objekty (např. 23/01, 104/03), které mají tento medián v obou svých vrstvách stejný, to by mohlo poukazovat, že výplň je tvořena materiálem stejné nebo velice podobné povahy, z čehož by snad mohlo být usuzován vznik výplně v krátkém časovém horizontu. V kategorii 16 – 30 je celkem 6 objektů, většina z nich má ve své výplni v průměru menší počet keramických fragmentů, každý objekt spadá do kategorie SF mediánu terciárního smíšeného odpadu. Jedinou zvláštností v této kategorii je objekt 98/03. Toto zásobní silo (obr. 2 a 3) obsahovalo 80 keramických zlomků, přičemž horní vrstvu reprezentovaly nálezy s průměrným SF indexem 43 a mediánem 43, a ve spodní vrstvě pak SF průměrem 72 a mediánem 68. Obě vrstvy obsahovaly přinejmenším 30 keramických zlomků. Jelikož je hodnota SF indexů takto vysoká, mělo by se jednat o sekundární odpad.

Obr. 2. Tuněchody u Chrudimi. Profil sila 98/03 s umístěním slepků. I – střepy; II – střepy slepků; III – střepy slepků mezi objekty. Kresba: M. Aulická, P. Šichanová

Obr. 3. Tuněchody u Chrudimi. Silo 98/03: kategorie stupně fragmentarizace (SF) a medián SF. Autor: F. Kovář

Třetí skupinu tvoří objekty s keramickými nálezy ve třech mechanických vrstvách. Tato méně početná kategorie je zastoupena 8 objekty. Z celkového počtu objektů jich 6 náleží SF medián kategorii 1 – 15, 1 kategorii 16 – 30 a 1 kategorii >31. U těchto typů objektů je zajímavé sledování mediánů a průměrů v jejich jednotlivých vrstvách. Ve vrstvách sídlištních komponent jsou stejné nebo velice podobné hodnoty SF mediánů. Objekt 28/03 má dokonce totožné průměry, ale to je bráno jako výsledek náhody. Přesto je zajímavé, že některé objekty 3. skupiny mají všechny vrstvy hodnotami velice podobné a některé jen z části nebo nikoliv. Jelikož jsou keramické fragmenty ve vrstvách podle výsledků stupně fragmentarizace ve stejném či velmi podobném stavu destrukce, vytváří se prostor pro úvahu, zda to nemůže být výsledkem stejnorodého procesu, kterým keramický soubor prošel. Jedním z možných vysvětlení je vznik výplně intencionálním zaházením, přičemž zaházení proběhlo v několika horizontech. Odpad, jenž se dostal do objektu, byl již nějakou dobu uložen ve svém sekundárním uložení, kde podléhal transformačním procesům a „čekal" na své přemístění do jámy. Smíšeným materiálem je charakteristický pouze objekt 19/03 (obr. 4-6), který dosahuje ve vrchní vrstvě mediánu 16, ve střední vrstvě 24 a spodní 17. Jedná se o kruhový hliník, střední část objektu naznačuje více horizontů, během kterých se keramika dostala do této sídlištní jámy, jelikož je dosažený medián oproti zbylým dvěma vrstvám výrazně vyšší. Je možné, že spodní část objektu nabývající podle SF medián kategorie charakteru terciárního smíšeného odpadu, vznikla kombinací splachů a záměrného záhozu sekundárním odpadem, nebo se jedná o odpad, který byl dříve skladován na místě, kde byl vystaven silným fragmentarizačním procesům, a proto se začal přetvářet na terciární odpad, tento proces však nebyl dokonán a v podobě SF mediánu kategorie terciárně promíseného odpadu se dostal na dno objektu. V dalším horizontu tvorby výplně byl objekt intencionálně zaházen poměrně dobře dochovaným materiálem definovaným podle SF medián kategorií jako sekundárně smíšený materiál. Záhy byl utvořen poslední horizont výplně objektu. Ten nejspíše vznikl podle stejného modelu jako nejspodnější vrstva.

Obr. 4. Tuněchody u Chrudimi. Foto profilu objektu 19/03 s výjimečně dochovanou linií intencionálního záhozu. Foto: R. Tichý

Obr. 5. Tuněchody u Chrudimi. Profil kruhového hliníku 19/03 s umístěním slepků. I – střep; II – slepek; III – mechanické vrtsvy. Kresba: M. Aulická, P. Šichanová

Obr. 6. Tuněchody u Chrudimi. Kruhový hliník 19/03: kategorie stupně fragmentarizace (SF) a medián SF. Autor: F. Kovář

Poslední kategorie, která byla na tomto sídlišti zaznamenána, je skupina objektů s keramickými nálezy ve čtyřech keramických vrstvách. V této skupině se nachází jenom dva objekty (34/06, 74/06). Polozemnici 34/06 (obr. 7; 8) nelze kvůli chybějící dokumentaci relevantně interpretovat. U objektu 74/06 (obr. 9) je nejspodnější vrstva reprezentována smíšeným terciárním odpadem. Výplň objektu je tvořena stejným nebo velmi podobným materiálem. Pokud by opravdu byl objekt tvořen materiálem, jenž prošel stejnými formativními procesy, dalo by se předpokládat, že se tak velké množství keramiky dostalo do tak rozsáhlého objektu planýrováním sídlištního povrchu. Materiál by mohl být přemístěn do prostor bývalého hliníku v poměrně krátkém časovém horizontu.

Použití tzv. slepků pro poznání vniku výplní objektů

Prostorové rozmístění keramických zlomků a rozmístění zlomků stejných keramických jedinců (tzv. slepků) ve výplni objektů může vypovídat o způsobu, jakým byly objekty zaneseny. Na sídlišti v Roztokách u Prahy byly tyto vztahy sledovány v izolovaných objektech několika období (*Kuna 2007*, 100, obr. 42, *Kuna/Profantová et al. 2005*, 122).

Pro zaznamenávání slepků z lokality Tuněchody byl zvolen následující postup. Nejprve byla vytvořena tabulka keramických zlomků tvořících slepky. Bylo do ní zařazeno 974 kusů keramických zlomků tvořících 402 slepků. Z toho 58 % slepků bylo nalezeno v objektech interpretovaných jako zahloubené stavby nebo hliníky, zbytek patřil silům/zásobním jamám.

Obr. 7. Tuněchody u Chrudimi. Profil polozemnice 34/06 se silem a umístěním slepků. I – střep; II – slepek; III – mechanické vrtsvy. Kresba: M. Aulická, P. Šichanová

Obr. 8. Tuněchody u Chrudimi. Polozemnice 34/06 se silem: kategorie stupně fragmentarizace (SF) a medián SF. Autor: F. Kovář

Obr. 9. Tuněchody u Chrudimi. Polozemnice 74/06: kategorie stupně fragmentarizace (SF) a medián SF. Autor: F. Kovář

Do tabulky slepků byly zaznamenány následující hodnoty: identifikační číslo slepku, identifikační čísla keramických zlomků, z nichž se slepek skládá, z jaké části nádoby jednotlivé střepy pocházejí (okraj/tělo/dno, popřípadě ucho), naměřené hodnoty jednotlivých zlomků (šířka střepu, délka střepu, minimální síla střepu, maximální síla střepu a hmotnost), dále stejné údaje, týkají se však již celého slepku. Pro zobrazení polohy slepků byly využity řezy objektů. Vzhledem k tomu, že není známá přesná poloha daného střepu v rámci vrstvy, je zobrazení jednotlivých střepů slepku náhodně umístěno do prostor dané mechanické vrstvy.

Obr. 10. Tuněchody u Chrudimi. Tuněchody u Chrudimi. Profil sila 43/03 s umístěním slepků. I – střepy; II – střepy slepků; III – střepy slepků mezi objekty. Kresba: M. Aulická, P. Šichanová

Nejvíce slepků bylo nalezeno v rozměrných objektech 34/06, 74/06 a 35/08. Přesto porovnáním počtu slepků s typem objektu, popřípadě jeho velikostí, nebyla zjištěna žádná pravidelnost. Počet slepků do 5 kusů obsahovaly jak rozměrné objekty (např. 50/08), tak i mnohem menší kruhové hliníky (např. 28/03). Kromě již zmíněných zahloubených staveb, dosahují většího počtu slepků i lalokovité hliníky (např. 96/06, a to i přes skutečnost, že nebyl prozkoumán celý) nebo kruhové hliníky (např. 19/03). Spojitost nebyla rovněž prokázána mezi počtem slepků a hloubkou objektů. Zatímco objekt 33/06 se dvěma mechanickými vrstvami obsahoval 14 slepků, objekt 13/06 pouze 6. Stejně tak oba nejhlubší objekty (32/03 a 08/06) jsou co do počtu slepků rozdílné. Dále není prokázána závislost počtu slepků na počtu keramických zlomků.

Co však slepky ukazují, je úmyslné zaplnění objektu. V naprosté většině byly slepky objeveny ve vrstvách intencionálního charakteru (intencionalita hodnocena dle zobrazení vrstev na řezu, dle počtu a velikosti keramických zlomků). Výjimkou by mohl být objekt 200/06, kde byl nalezen jeden slepek u dna objektu. Tento horizont byl interpretován jako neintencionální. Druhým případem je objekt 24-25/06. Pokud by byl objekt hodnocen pouze na základě výskytu slepků, mohla by být výplň tohoto objektu klasifikována jako intencionální, neboť jsou jednotlivé vrstvy objektu propojeny. Přirozené vrstvy a naměřené hodnoty však dokládají spíše zaplnění splachy. Směr splachů probíhal od východní části okolí objektu směrem na západ.

Na lokalitě Tuněchody byl rovněž identifikován terciární odpad v podobě, jakou definoval M. Kuna. Na odpad terciární by podle něj měl poukazovat rozptyl jednotlivých keramických zlomků slepků v nesousedních vrstvách. Slepek v takovém případě často představoval velmi málo zachovalou část nádoby (*Kuna/Němcová et al. 2012*, 197, 198). Takovým případem by mohl být například jeden z horizontů výplně objektu 19/03 (obr. 5).

Pomocí slepků ze sezón 2003 – 2008 se podařilo najít i meziobjektové vztahy. Zahloubená stavba 14/06 je propojená slepkem číslo 150 s obilným silem 12/06, dále zahloubená stavba 22/03 propojená slepkem číslo 33 s obilným silem 23/06 a hliníky 96/03 a 63/06. Dále silo 205/06 se silem 74a/06 v polozemnici, sila 16/06 a 17/06 a silo 12/06 s polozemnicí 14/06. Rozprostření slepků mezi objekty mohlo vzniknout zahazováním dvou jam materiálem, jenž

byl nabírán z jednoho místa. Tomu by nasvědčovala skutečnost, že slepky propojené objekty se nachází ve vzdálenosti 10 až 15 metrů od sebe.

DISKUSE

Rozsah této stati nedovoluje rozsáhlé přílohy ani detailní závěry. Přesto je možné shrnout alespoň hlavní výsledky matematického a kontextuálního přístupu studia formativních procesů na lokalitě Tuněchody.

1. Slepky mezi objekty spojují objekty vzdálené jen 10 až 20 m od sebe, tedy pochází z blízkého zdroje, možná odpadového areálu v případě terciálního odpadu (*Neustupný 2007*) nebo kulturní vrstvy v případě reziduálního odpadu.

2. Největší zlomky keramiky (v prosté kategorizaci 0 – 3, 3 – 6, 6 a více cm) se v drtivé většině vyskytují v horních partiích objektů, což bylo ověřeno na polozemnicích a jamách, kde 19 z 25 objektů má umístění největších zlomků (6 a více cm) v horních partiích objektu, po jednom jen ve spodní, v jednom bez výskytu velkých zlomků, u čtyř současně v horních i spodních vrstvách objektů (mezi nimi nedokopaný a tedy nezařaditelný objekt 50/08). Funkčně se odlišovaly mezi objekty kruhové hliníky. Větší kusy keramiky se buď vyskytovaly v horní i spodní části objektu (obj. 19/03 a 28/03), nebo v objektu chyběly (obj. 32/03).

3. Velmi podobná procenta podílu slepků (tj. se slepky a beze slepků) mezi sily (19% se slepky) a polozemnicemi/hliníky (16% se slepky) ukazují možnost vzniku výplní stejným způsobem (podílem většiny opuštěných a menšiny rychle zasypaných objektů). Výskyt slepků nezávisel na typu ani velikosti objektu, je tedy patrné, že závisel na stupni rozptylu zlomků keramiky v zemině na původním povrchu sídliště (původně třeba i silně promýšené s organickými materiály), odkud byla nabírána k zásypu.

4. Slepky se vyskytovaly v drtivé většině v intencionálně zaplněné části objektu. To podporuje ideu, že části objektů byly záměrně zasypávány. Záměrnému zasypání odpovídají i slepky vertikálního rozptylu zlomků (slepky spojené i z nesousedních vrstev). Objekty 43/03 (obr. 10) a 34/06 (obr. 7) obsahovaly dokonce každý čtyři takové případy. Jen zdánlivý je protimluv, že většina velkých zlomků keramiky je v horních partiích objektů, kde je zároveň největší množství velmi silně fragmentarizovaných zlomků dle výpočtu SF indexu. Velké zlomky mají i větší tloušťku/sílu, takže se projevuje vysoký stupeň fragmentarizace. Pokud je větších kusů keramických zlomků i obecně zlomků směrem ke dnu objektu méně (a s tím i méně silně fragmentarizovaných kusů), může to znamenat nezáměrné zaplnění většiny spodních partií objektů. A to opadem ze stěn s náhodnými příměsemi keramických zlomků. Tomu odpovídají i experimentální pozorování (*Tichý 2015*).

5. Velmi plynulé přechody v SF indexu keramiky (= medián SF čtyř kategorií fragmentarizace) znamená, že nejsou vyhraněné kategorie odpadu, tedy ostré hranice mezi primárním, sekundárním a terciálním odpadem. Odpad je směs, která vznikala na povrchu v různých stupních fragmentarizace. Považujeme za věc náhody, zda byl objekt zaházen tím či oním podílem keramických zlomků. U některých objektů je přesto jejich obsah využitelný pro datování objektu související s dobou jeho funkce. Takové objekty je však nutné zjistit.

6. V této studii nebyl vyhodnocován reziduální odpad (jako *Kuna/Němcová et al. 2002*), přesto je velmi pravděpodobně obsažen v kategorii objektů beze slepků (přes 80% objektů typu polozemnice, silo, hliník). To odpovídá vysokému podílu (86%) reziduálního odpadu na sídlišti pozdní doby bronzové z Roztok (*Kuna/Němcová et al. 2012*, 227, 228). Tato skutečnost varuje před přímočarým datováním objektů na pravěkém sídlišti.

ZÁVĚR

Součástí polykulturní lokality v Tuněchodech (u Chrudimi, východní Čechy) bylo sídliště z přelomu pozdní doby halštatské a časné doby laténské. Jeho rozsáhlý keramický soubor byl využit k analýze lokality. Byl použit nový deskriptivní systém nazvaný jako stupeň frag-

mentarizace - zkráceně SF. Tento popisný systém obsahuje algoritmus pro výpočet stupně fragmentarizace. Vzorec byl aplikován na každý objekt, jenž obsahoval keramické artefakty. Nejprve byla spočtena hodnota SF pro každý fragment, poté byly mechanické vrstvy na základě digitální dokumentace sloučeny s přirozenými vrstvami a pro každou přirozenou vrstvu byl vypočítán medián SF hodnot. Na základě tohoto mediánu byl soubor z dané vrstvy definován podle SF medián kategorie. Pro interpretaci byly zvoleny především početnější keramické celky.

Na základě vypočítaných výsledků a následné aplikace kategorizace SF indexu bylo zjištěno, že většina objektů na lokalitě byla zaplněna terciárním odpadem. Tedy odpadem, který prošel silnými fragmentarizačními procesy na povrchu a teprve poté byl umístěn do sídlištní jámy. Ale vyskytly se i výjimečné objekty, jejichž výplň byla tvořena především sekundárně smíšeným nebo smíšeným typem odpadu (objekt 98/03, 19/03).

Pozitivním je zjištění, že SF medián může být nápomocen při hodnocení vzniku výplní objektů. Můžeme předpokládat, že pokud jsou mediány shodné nebo velice podobné, objekt byl zaházen v krátkém časovém horizontu materiálem z podobného zdroje fragmentarizovaného odpadu, pokud je rozptyl mezi mediány značný, proběhlo zaplnění objektů spíše z různých zdrojů různě fragmentarizovaného odpadu.

Druhou použitou metodou bylo studium výskytu tzv. slepků keramiky v objektech výzkumu z let 2003 až 2008. Zjistěny byly meziobjektové vztahy, a to se vzdáleností takto propojených objektů 10 až 15 metrů. Je tedy pravděpodobné, že materiál k zaházení byl nabírán z jednoho místa blízkého oběma objektům. Objekty s výskytem slepků představovaly 19% v případě obilních sil a 16% v případě polozemnic a hliníků. Blízká hodnota těchto údajů zvyšuje pravděpodobnost, že většina sídlištních objektů byla zasypána v horních partiích objektů materiálem se zlomky keramiky neodpovídajícími času fungování objektu.

LITERATURA

Aulická 2016 – M. Aulická: Keramický odpad na lokalitě Tuněchody u Chrudimi. Hradec Králové: Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2016, 107 s. Diplomová práce.

Kovář 2016 – F. Kovář: Možnosti vzniku výplní sídlištních objektů z období Ha D/LT A na lokalitě Tuněchody u Chrudimi. Hradec Králové: Filosofická fakulta, Univerzita Hradec Králové, 2016, 118 s. Diplomová práce.

Končelová/Květina 2011 – M. Končelová/P. Květina: Sherds on the Map. Intra-site GIS of the Neolithic Site of Bylany (Czech Republic). In: A. Danielisova/A. G. Posluchny/J. W. H. Verhagen (eds.): Spatial technology and archaeological interpretation. Proceedings of the GIS session at EAA 2009, Oxford 2011, 55-65.

Kuna 2002 – M. Kuna: Intruze jako doklad „nenalezených" fází pravěkého osídlení. In: E. Neustupný (ed.): Archeologie nenalézaného. Plzeň – Praha 2002, 119-132.

Kuna 2007 – M. Kuna (ed.): Archeologie pravěkých Čech 1. Praha 2007, 163 s.

Kuna/Němcová et al. 2012 – M. Kuna/N. Němcová et al.: Výpověď sídlištního odpadu. Nálezy z pozdní doby bronzové v Roztokách a otázky depoziční analýzy archeologického kontextu. Praha 2012, 358 s.

Kuna/Profantová et al. 2005 – M. Kuna/N. Profantová et al.: Počátky raného středověku v Čechách. Praha 2005, 593 s.

Květina 2002 – P. Květina: Příspěvek k otázce formativních procesů archeologického materiálu. In: Bylany Varia 2, Praha 2002, 21-38.

Květina 2005 – P. Květina: Možnosti mikroprostorové analýzy artefaktů v archeologických objektech. In: Bylany Varia 3, Praha 2005, 9-16.

Neustupný 2007 – E. Neustupný: Metoda archeologie. Plzeň 2007, 206 s.

Papineschi/Thér/Tichý 2004 – J. Papineschi/R. Thér/R. Tichý: Třetí kampaň archeologického výzkumu v cihelně Tuněchody (dobývací prostor Uhřetice I.). Zpravodaj muzea v Hradci Králové 30, 2004, 111-124.

Salač a kol. 2007 – V. Salač/L. Bernard/T. Kubálek/R. Neruda/P. Trebsche: Ke kvantitativním vlastnostem souborů sídlištní keramiky z doby železné. Archeologie ve středních Čechách 11, 2007, 265-282.

Schiffer 1976 – M. Schiffer: Behavioral Archaeology. New York 1976, 304 p.

Šichanová 2016 – P. Šichanová: Keramický odpad v obilních silech na lokalitě Tuněchody u Chrudimi. Hradec Králové: Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové, 2016, 98 s. Diplomová práce.

Tichý 2015 – R. Tichý: Experimentální pozorování k transformaci tvaru půdorysně kruhových zahloubených objektů na příkladu sídliště z období Ha D – LT A v Tuněchodech u Chrudimi. Živá archeologie 17, 2015, 73-78.

Tichý et al. 2007 – R. Tichý/R. Thér/H. Dohnálková/I. Dohnálková/V. Drnovský: Sídliště ze starého laténu a doby římské v cihelně Tuněchody (Čtvrtá kampaň archeologického výzkumu v dobývacím prostoru Úhřetice I. v letech 2006-2007). Zpravodaj muzea v Hradci Králové 33, 2007, 133-145.

Tichý/Thér/Papineschi 2006 - R. Tichý/R. Thér/J. Papineschi: Tuněchody: jedno neobvyklé pohřebiště a sídliště z pravěku. Živá archeologie 7, 2006, 55-61.

Thér/Mangel/Gregor 2014 – R. Thér/T. Mangel/M. Gregor: Produkce laténských hrnčířských pecí na Chrudimsku: příspěvek k poznání organizace hrnčířského řemesla. Archeologické Rozhledy 64, 2014, 415-452.

Vencl 2001 – S. Vencl: Souvislosti chápání pojmu „nálezový celek" v české archeologii. Archeologické Rozhledy 53/3, 2001, 592-614.

Waldhauser 2008 – J. Waldhauser: Pozdně halštatské a časně laténské sídliště Tuněchody. Nepubl. Rukopis. Hradec Králové 2008.

RESUMÉ

Pottery debris from the HD/LTA site Tuněchody near Chrudim, Czech Republic

A settlement from the turn of the Late Hallstatt, Early La Tène period was part of the polycultural site in Tuněchody (near Chrudim, East Bohemia; Figure 1). Its extensive ceramic assemblage was used to analyse the site. A new descriptive system called degree of fragmentation (stupeň fragmentace, SF) was used. This descriptive system contains an algorithm for calculating the degree of fragmentation. On the basis of calculated results and the application of a SF index it was determined that most of the features on the site were filled with tertiary or residual refuse. That means the refuse which undergone strong fragmentation process on the surface and only later placed in a settlement pit. There were though some exceptional features with infill containing mostly secondary mixed or mixed type rouse: feature 98/03 (Figure 2 and 3) or 19/03 (Figures 4-6).

The second method used was a study of the presence of so called ceramic conglomerates in features uncovered by excavations from 2003 to 2008. Inter-feature relations were determined, the distance of the features being 10-15 metres. It is probable that the material used to fill the features was taken from the same place near to both of them. Features containing conglomerates presented 19% in case of storage pits and 16% in case of sunken buildings and clay extracting pits. The similar value increases the probability that most of the settlement features were infilled, in the upper levels of the feature, by material containing ceramic fragments not corresponding to the time when the feature was in use.

Captions

Figure 1. The overall plan for the site Tuněchody near Chrudim (above the oldest excavation season). Author: R. Thér

Figure 2. Tuněchody near Chrudim. Profile of silo 98/03 with the location of ceramic conglomerates. I - ceramic sherds; II - ceramic conglomerates; III - ceramic conglomerates between features. Drawing by: M. Aulická, P. Šichanová

Figure 3. Tuněchody near Chrudim. Silo 98/03: category of fragmentation degree (SF) and the median SF. Author: F. Kovář

Figure 4. Tuněchody near Chrudim. Profile of feature 19/03 with exceptionally preserved lines of intentional backfilling. Foto: R. Tichý

Figure 5. Tuněchody near Chrudim. Profile of circular feature 19/03 with location of ceramic conglomerates. I - ceramic sherd; II - ceramic conglomerate; III - mechanical layers. Drawing by: M. Aulická, P. Šichanová

Figure 6. Tuněchody near Chrudim. Circular feature 19/03: category of fragmentation degree (SF) and the median SF. Author: F. Kovář

Figure 7. Tuněchody near Chrudim. Sunken floored hut 34/06 with silo and the location of ceramic conglomerates. I - ceramic sherd; II - ceramic conglomerate; III - mechanical layers. Drawing by: M. Aulická, P. Šichanová

Figure 8. Tuněchody near Chrudim. Sunken floored hut 34/06 with silo: category of fragmentation degree (SF) and the median SF. Author: F. Kovář

Figure 9. Tuněchody near Chrudim. Sunken floored hut 74/06: category of fragmentation degree (SF) and the median SF. Author: F. Kovář

Figure 10. Tuněchody near Chrudim. Profile of silo 43/03 with the location of ceramic conglomerates. I - ceramic sherds; II - ceramic conglomerates; III - ceramic conglomerates between features. Drawing by: M. Aulická, P. Šichanová

Translated by Kateřina J. Dvořáková

doc. Radomír Tichý, PhD.
Mgr. Monika Aulická
Mgr. Filip Kovář
Mgr. Petra Šichanová
Katedra archeologie, Filozofická fakulta, Univerzita Kradec Králové
Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové, Česká republika
radomir.tichy@uhk.cz
monika.aulicka@centrum.cz
kovarfilip07@gmail.com
arica.peta@seznam.cz

Z PONTSKÝCH STEPÍ NA ZÁPAD – KU KARPATSKÝM AUTOCHTÓNOM[1]

Jozef VLADÁR – Egon WIEDERMANN

VLADÁR, Jozef – WIEDERMANN, Egon. From the Pontic steppes to the west – to the Carpathian autochthones. The study abstracts from the traditional formal explanation of material culture as a system method commonly used to analyse historical sources. This commonly applied but depersonalized procedure is replaced by a structure with elements of a human's role as a subject in history – the creator and his community. The investigation focuses mostly on the period of turbulent socio-cultural changes at the turn of the early and late European prehistory. In the territory of the northern inner Carpathians and in the northern Pontic territory, primarily, the depth and extent of mutual contacts between the communities of the Pit Grave (and pre-Pit Grave) Culture people and the northern Carpathian societies (allochthones and autochthones) is searched. With emphasis on the study of contoures of the diffusion, migration, immigration, invasion and acculturation processes, the investigation is aimed to uncover the subject, causes and consequences of trans-territorial population movements.

Keywords: Aeneolithic, interterritorial movements, the Northern Carpathian and the Northern Pontic territory;

Kľúčové slová: eneolit, interteritoriálne pohyby, severné Karpaty a severopontické teritórium;

ÚVOD - PERSONALIZÁCIA

V našom spoločnom zamyslení sa nad populačnými metamorfózami prebiehajúcimi v prelomových časoch staršieho a mladšieho európskeho praveku, sústreďujeme pozornosť na odvrátenú stranu archeologických prameňov. Ustupujeme od zvyčajne praktizovanej formálnej explikácie, od spleti najrôznejších subjektívnych porovnávaní s viac alebo menej porovnateľnými, či viac alebo menej neporovnateľnými vlastnosťami artefaktov ako systémovej metódy k pochopeniu dejinného vývoja. Abstrahujeme od tradovanej interpretácie porovnávacích historických analýz, ktorých štruktúru tvoria prepojenia jednotlivých prvkov materiálnej kultúry bez akéhokoľvek vzťahu k jej tvorcom. Nahrádzame tento sekundárny – odpersonalizovaný a len cestou ad fontes (materiálnej kultúry) vykladaný svet života, pokusom o exkurz do iného – výsostne primárneho poznávacieho systému založeného na podmetovosti úlohy osoby v dejinách. Od strohého výskumu dejín hmotnej kultúry, resp. starožitností sa naše úsilie uberá skôr k poznávaniu ich samotného tvorcu, k človeku a k spoločenstvu.

ÍSŤ DO NEZNÁMA - latentná difúzia

Na počiatku 20. stor. nadobudla v historických vedách výrazne postavenie nová paradigma – difucionizmus[2]. S dovtedy tradičným evolucionizmom ho pri štúdiu kultúry

[1] Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA MŠ SR a SAV č. 1/0208/17: „Z pontských stepi na západ - ku Karpatom a Dunaju".

[2] V dobe najväčšieho rozmachu difucionizmu, počas prvých desaťročí 20. storočia, vystúpila do popredia v anglosaskom prostredí predovšetkým Boasova škola historizmu (škola historického partikularizmu). Na európskom

spájal len pojem zmeny. Zásadný rozdiel bol v metodologických prístupoch oboch prúdov. Evolucionisti vysvetľovali kultúrnu zmenu ako endogénnu (vo vnútri danej kultúry), kým difuzionisti ako zmenu exogénnu (zmenu vonkajšiu), ktorá sa mala odohrávať na pozadí šírenia prvkov medzi jednotlivými spoločenstvami. Nová paradigma ustúpila od výskumu evolúcie ľudskej kultúry a akcentovala skôr empirické štúdium difúzie a etnickej migrácie v priestore, ako aj problematiku akulturácie – tzn. procesu zmien realizujúcich sa prostredníctvom kontaktov nerovnomerne na seba pôsobiacich kultúr. Difúzia, migrácia a akulturácia sa stali pojmami obsahujúcimi procesy, ktoré zahŕňali výskum viacerých stránok ľudskej činnosti od artefaktov, sociokultúrnej a ídeovej sféry a transteritoriálnych populačných pohybov, až po najrôznejšie aplikácie medzikultúrnych prvkov ako dôsledku šírenia z jedného spoločenstva do druhého.

Zhruba v rovnakom období sa v európskom archeologickom bádaní udomácnila aj téza (metafora na biblickú dogmu) úzko súvisiaca s difucionizmom – Ex oriente lux. Vyjadrovala blízke viac-menej jednosmerné etnokultúrne vzťahy medzi Európou a Orientom. Tento východozápadný kultúrny vektor nadobudol v toku dejín bádania až takmer axiomatickú nadnesenosť. V historických vedách sa stal základom presvedčenia o východných civilizačných zdrojoch a vo výskume genézy kultúry v 20. storočí aj difuzionistickej teórie, usilujúcej sa – ako už bolo naznačené – identifikovať čas a priestor pohybu ľudských spoločenstiev, ale aj mentálnych transteritoriálnych zdrojov z východných oblastí do Európy.

Zároveň však bádanie od druhej polovice 20. storočia prinieslo aj mnohé kontradiktórne poznatky, ktoré značne relativizovali tézu o jednosmernom východozápadnom prúdení. Predovšetkým v anatólsko-balkánskom prostredí sa vynoril celý rad prípadov autonómneho kultúrneho vývoja už od strednej a mladšej doby kamennej. Na konci mezolitu sa na Balkáne, ale i v Anatólii vytvorili originálne prekeramické kultúrne prostredia s vlastnou facies. Vzájomné interakcie rozdielnych kultúrnych celkov tu pravdaže nespôsobili stratu identity. Naopak, posilnili ich teritoriálne väzby a vnútornú stabilitu. Takýto proces upevňovania kultúrnej individualizácie však popieral akýkoľvek model difúzie či rozsiahlej etnickej migrácie a demýtizoval staršie predstavy o prichádzajúcom svetle z východu. Zároveň to azda nevylučovalo možnosť existencie individuálnych, resp. skupinových presunov na pozadí prostého ľudského „objavovať neznáme" či len snahu „ísť niekam" a s tým spojený obojstranný technologicko-mentálny transfer[3].

Domnievame sa, že obdobný trend kultúrnej individualizácie ako v balkánsko-anatólskej oblasti možno sledovať v staršom praveku aj severnejšie, v eurázijsko-stredoeurópskej zóne. Myslíme tým predovšetkým oblasť rozľahlého územia severného, vnútorného západokarpatského územia (Slovensko), priľahlej severnej časti Veľkej dunajskej nížiny na západnej strane Karpát a severopontických stepí na strane východnej. V období mladšej a neskorej doby kamennej až do záveru badenskej kultúry nie sú v tomto širokom priestore

kontinente sa rozvinula difuzionistická koncepcia nemecko-rakúskej školy kultúrnych okruhov a aj britská heliolitická škola. Európsky difucionizmus sa spájal hlavne s menom nemeckého antropogeografa Friedricha Ratzela (1844 – 1904) a jeho žiaka Lea Frobeniusa (1873 – 1938). V ich prácach bola ľudská spoločnosť a kultúra interpretovaná ako biologický organizmus. Obaja upozorňovali na nevyhnutnosť výskumu kultúrnych kontaktov etník a národov v minulosti, migrácie, difúzie či hustote obyvateľstva pri štúdiu ľudskej kultúry. Na tento koncept neskôr nadviazali predstavitelia nemecko-rakúskej školy kultúrnych okruhov ako B. Ankermann, F. Graebner, W. Koppers a W. Schmidt. Koncept kultúrnych okruhov preferoval rekonštrukciu historických kontaktov ľudí a sledovanie šírenia kultúrnych prvkov z jednej kultúry do druhej. V oblasti súčasnej humánnej geografie sa pod difúziou rozumie proces šírenia kultúrnych elementov spoločnosti zo zrodovej oblasti (ohniska kultúry) do iných regiónov s odlišnou kultúrou prostredníctvom difúzie, t. j. rozptylom z jedného alebo viacerých centier (*De Blij/ Murphy 1999*, 24) alebo iných potravinových produktov (*Schwellnus 2012*, 536).

[3] Len takýmto spôsobom by sa mohli miestne komunity v Argolide, Tesálii alebo niekde v pevninskej časti Balkánu zoznámiť s umením pestovania niektorých druhov prednoaázijských obilnín (Emer – pšenica dvojzrnka) a chovom zvierat (kozy, ovce). Za všetkými výdobytkami na Balkáne však, podľa *D. Srejovića 2001* (http://www.rastko.rs/arheologija/srejovic/dsrejovic-anadolija.html), nestojí výhradne len Anatólia. Je otázkou času, kedy sa kultúrne dedičstvo balkánskeho pôvodu identifikuje už v mezolitických a neolitických kultúrach v Anatólii a opustí sa téza o jednoznačnom „svetle z východu".

migračné procesy viditelné v zmysle uvedenej definície. Medzi oblasťou vnútorných západných Karpát a severopontickým teritóriom je skôr badateľná stabilizovaná štruktúra kultúr, avšak s rozpoznateľnými pomerne rozsiahlymi transteritoriálno-difúznymi kontaktmi. Dokladá to aj prítomnosť cudzích surovín na územiach, kde sa vôbec nevyskytujú (napr. spondylus) a otvára rad otázok, akým spôsobom a cestami sa tam dostali (individuálni prospektori, distribútori, špecialisti, resp. skupiny populácie so špecifickým zameraním). Svetlo z východu prichádza teda skôr v podobe pozvoľných (latentných) difúzno-výmenných lineárno-lengyelsko-dnepro-doneckých kontaktov, predovšetkým na báze kamennej industrie či suroviny[4].

Pre úplnosť treba dodať, že prvé transteritoriálne kontakty oboch oblastí možno identifikovať podstatne skôr, už v období mladého paleolitu[5] a kontakty neskoršieho dáta aj od počiatkov roľníckej civilizácie, keď dominuje v tomto priestore domáci substrát s relatívne nevýraznými inokultúrnymi impulzami. Svojráznosť niektorých prehistorických celkov vyvolávala úvahy/predstavy o zásahoch inváznych etnických zložiek, ktoré sa však prejavili v severných vnútorných Karpatoch epizodicky, azda až migráciou kultúry s vypichovanou keramikou do východného vnútorného severokarpatského územia (východné Slovensko).

Dovtedy len latentné difúzne prejavy v severokarpatskom vnútornom teritóriu však prerástli do evidentných migračných pohybov až neskôr, na samom sklonku eneolitu a na prahu doby bronzovej. Svoju expanzívnu pečať, predovšetkým v podobe nových imigračných vĺn (jamová kultúra, kultúra Chlopice-Veselé, kultúra východoslovenských mohýl) a s tým spojeného charakteristického civilizačného prejavu – šnúrového ornamentu, zanechali v severokarpatských neskorobadenských kumunitách, ako aj v kultúrach neskoroeneolitického kultúrneho komplexu (*Lichardus/Vladár 1996*; *Vladár 1970*; *1983*, 13, 14).

RANÉ OHLASY KULTÚRY JAMOVÉHO ĽUDU POD SEVERNÝMI KARPATMI

Za zatiaľ najstaršie doklady migračných procesov s prvkami integrácie nového ľudu jamovej kultúry (Ochre Grave Culture, Pit Grave Culture, Yamnaya Culture) do autochtónnych severokarpatských spoločenstiev, považujeme prítomnosť špecifických stránok pohrebného rítu (*Vladár 2005*, 254; *2008*, 88). Povedľa atypických polôh končatín zosnulého (žabia poloha, obr. 1), možno za prejav pričernomorských rituálnych praktík jamovej kultúry vo vnútornom západokarpatskom prostredí považovať aj nálezy kamenných kromlechov, pôvodne azda s mohylovým násypom, či kamenných stél (obr. 2; *Kalicz 1963*, 10; *Vladár 2014*, 243; *Wiedermann 2010a*, 246; *2012*, 499). Ďalší rituálny prvok – mohylový násyp, ktorý mal v mladých fázach eneolitu černomorskej a dolnodunajsko-hornopotiskej oblasti jamovej kultúry výrazné zastúpenie (*Häusler 1976*; *Heyd 2011*, 546; *Lagodovska/Šapošnikova/Makarevič 1962*) sa vo vnútornom západokarpatskom priestore menej výraznejšie prejavil až v samom závere eneolitu a počiatkoch doby bronzovej (*Budinsky-Krička 1967*; *Novotná 1987*). Severnou hranicou pomerne ojedinelých hrobov kurhanového typu jamovej kultúry je v sledovanom priestore zatiaľ región stredného Ponitria (Krásno) a západnou oblasť Neusiedler am See (*Ruttkay 2003*). Neskoroeneolitická mohyla v Šuranoch (*Novotná/Paulík 1989*, 376), ktorá časovo predchádza kultúre východoslovenských mohýl a eventuálne ju možno celkovými stavebnými parametrami synchronizovať s východnými kurhanmi, je radená ku kultúre Somogyvár-Vinkovici a je považovaná za prejav spolupôsobenia západobalkánskej a egejskej oblasti.

Severokarpatské vnútorné podhorie s najväčšou pravdepodobnosťou netvorilo integrálnu súčasť teritória jamovej kultúry. Predpokladáme, že predstavovalo skôr jej okrajovú, etapovite

[4] V prostredí tiszapolgárskej a bodrogkerestúrskej kultúry a lažnianskej skupiny sa obchodovalo s volynským a dnesterským pazúrikom, prípadne rohovcom z povodia Bugu (Tibava, Veľké Raškovce) až do ovládnutia ich zdrojov ľudom kultúry s lievikovitými pohármi (*Wiedermann 1998*, 56).

[5] Rukolapným príkladom je predovšetkým nález náhrdelníka z morských mušlí Melanopisdes a Lythoglyphus a tiež mušlí kauri čiernomorského pôvodu (povodie Dnestra) v jaskyni Čertova pec pri Radošine a na mladopaleolitickej stanici Moravany nad Váhom, poloha Podkovica.

Obr. 1. Nitra-Dolné Krškany. Kultový objekt včasnej fázy nitrianskej kultúry. Päť jedincov pochovaných v zásobnicovej jame, prikrytých kostrou muža s končatinami v tzv. žabej polohe (podľa Vladár 2005, 254, obr. 11)

kolonizovanú oblasť. O takomto vývoji svedčí zúžené nálezové prostredie, pozostávajúce len z niekoľkých kurhanových hrobov, niekoľkých špecifických pohrebov a nálezov keramiky s dovtedy neznámou výzdobou (šnúrový ornament, strom života/poznania; obr. 3) pochádzajúcich z neskorobadenského, prípadne starobronzového obdobia (*Bátora 2016*, obr. 9; *Vladár 2005*, 249; *Wiedermann 2010a*; *2010b*; *2012*). Ďalšie pozoruhodné nálezy, napríklad keramika zdobená šnúrovým ornamentom, lokalizovaná hlavne na samom okraji vnútorných západných, severných a východných Karpát (*Budinský-Krička 1967*; *Machnik et al. 2008a*; *2008b*; *Novotná/Soják 2013*; *Pavúk 1981*; *Soják 2001*), môžu – predovšetkým v západnej časti tohto územia – súvisieť aj s okruhom kultúry so šnúrovou keramikou[6].

Počiatočné formy šnúrového ornamentu, ponímané ako prejav jamového fenoménu, majú teda v sledovanom priestore úzke väzby na neskorý vývojový stupeň badenskej kultúry, vo vrstvách ktorej bol naposledy *J. Vladárom* (*2008*, 88) zhodnotený ako kultúrno-etnický eurázijský zásah v juhovýchodných oblastiach Slovenského rudohoria (Košice-Barca I, Dreveník, Stránska). Doteraz uvedené, ako aj ďalšie nové poznatky z tejto časti severných vnútorných Karpát naznačujú skôr východný pôvod šnúrového ornamentu. Jeho východiskový okruh hľadáme v Čiernomorskej oblasti, v prostredí jamovej kultúry. Tu boli

[6] V severnom vnútornom karpatskom teritóriu, ležiacom v blízkosti juhozápadného okraja šnúrového komplexu a geograficky zhodnom zhruba s územím dnešného severného Slovenska, nebola doteraz identifikovaná zreteľná sídlisková štruktúra kultúr tohto zoskupenia. Zdá sa teda, že napriek rozmernej sídliskovej oblasti – od Uralu cez južnú Škandináviu, Karpaty a alpské jazerá až po Atlantik – zasiahol sedentarizačný proces šnúrového komplexu vnútorné západokarpatské územie veľmi nevýrazne. No napriek tomu, že je tu reprezentovaný zatiaľ len jedným sídliskom v najzápadnejšej oblasti (*Pavúk 1981*), má šnúrový ornament v tomto priestore aj staršie zastúpenie. Dokladom toho sú nálezy črepového materiálu, vytriedené z keramickej náplne miestnych prehistorických spoločenstiev (*Wiedermann 2010a*; *2010b*; *2012*).

Obr. 2. Hroby s kamenným kruhovým obložením, nazývané v černomorskej oblasti kromlech. 1 – Center (Kalicz 1963, 10, fig. 3); 2, 4-7 – Michajlivka (Lagodovska/Šapošnikova/ Makarevič 1962, 162, obr. 45); 3 – Krásno (rekonštrukcia podľa popisu O. Krupicu, sprostredkovaného J. Vladárom). Rôzne mierky a orientácie (podľa Wiedermann 2010a, 246, obr. 2)

preskúmané a stratigraficky doložené jeho prastaré formy (*Lagodovska/Šapošnikova/Makarevič 1962*, obr. 4-18). Genetické stopy však môžu viesť ešte podstatne ďalej (*Wiedermann 2010a*, 245). Vo východnej Ázii sú známe vyspelé keramické výrobky zdobené odtlačkami i plastickými šnúrovými prvkami z obdobia longhanskej, ale predovšetkým zo strednej a neskorej fázy džomónskej kultúry[7].

Napokon, ako na konkrétnych nálezoch už niekoľkokrát poukázal i *J. Vladár* (*1983*, 15; *2005*, 255; *2006*, 262), *J. Vladár* a *J. Lichardus* (*1996*, 55) a *J. Bátora* (*2006*) a bolo konštatované aj v predchádzajúcich pasážach tohto textu, vnútorný západokarpatský priestor bol nepochybne dlhodobo v kontakte so severopontickou a kaukazskou oblasťou. Na základe rôznych faktorov (obchodné, dobyvačné, klimatické, migračné a pod.) sa tu eurázijské prvky zviditeľňovali aj fundamentálne. Najskôr v juhovýchodnom priestore západných Karpát (*Nevizánsky 1999*, 85) a postupne aj ďalej na západ a sever, predovšetkým v kultovej sfére autochtónnych neskorobadenských a postbadneských spoločenstiev.

[7] Otázky vzdialenej východnej genézy šnúrového ornamentu sú otvorenou fikciou, jednou z alternatív a budú predmetom ďalšieho bádania.

Obr. 3. Vítkovce, okr. Spišská Nová Ves. Miska na nôžke so štylizovaným dekórom stromu života (podľa Vladár 2008, 82, obr. 6)

Ako už bolo naznačené, za objavením sa náznakov mohylového pochovávania, špecifických prvkov v pohrebnom ríte a raných foriem šnúrového ornamentu v neskorobadenskom milieu severného vnútrokarpatského podhoria, vidíme prvé difúzne ohlasy sveta kultúry jamového ľudu, ktorý sa od polovice 3. tisícročia (v rámci tradičnej chronológie slovenskej archeológie) postupne nasúva do dolnodunajského teritória. V čoraz väčšej miere sa tam objavujú hroby, resp. pohrebiská aj s okrovou depozíciou a s mohylovými násypmi (kurhany) zjavne zakarpatského charakteru. Prekrývajú staršie osídlenie (Gumelniţa/Stoicani-Alden). Viditeľné je aj spojenie s kultúrou Cernavoda I, ale aj so vzdialenou kultúrnou oblasťou Prutu (*Frînculeasa/Preda/Heyd 2015*, 80). Primárne hroby pod mohylami s rôznym uložením zosnulého (natiahnutá poloha na chrbte s pokrčenými nohami alebo so skrčenými na boku, zvyčajne orientované Z – V, nechýba ani vrstva okru, kožušiny a rôzne tkaniny na stenách a dne komory vytvorenej z drevených trámov), ale často aj so sekundárnymi hrobmi zahĺbenými v plášti mohyly, sú lokalizované a skúmané vo východných a južných vnútorných Karpatoch (Bulharsko, Rumunsko, Srbsko a Maďarsko). Ich typovo-chronologické analýzy, založené často len na diskutabilných detailoch sú veľmi minuciózne.

Ľud jamovej kultúry, prezentovaný v súčasnosti tisíckami mohylových hrobov, našiel v juhovýchodnej Európe svoj difúzny i migračný priestor – európsku oikumenu. Pomerne koncentrovaná imigrácia, označovaná aj ako masívna[8], predovšetkým v teritóriách dolného Dunaja a hornej Tisy sa stala v posledných desaťročiach predmetom záujmu mnohých bádateľov[9]. Z minulosti sú známe snahy explikovať tento fenomén formálne ako stepnú inváziu, resp. kruhovú migráciu (*Antony 2007*; *Gimbutas 1973*; *1977*; *1980*; *1981*). S rozvíjajúcou sa súčasnou metodikou sú známe snahy skúmať túto problematiku pomocou IT postupov, rôznych analýz pohrebného rítu, stratigrafie, C14 dát, AMS dát, a pod., prístupmi, vedúcimi často k menej prehľadnej detailizácii či atomizácii prameňov. Ľud jamovej kultúry s pomerne koncentrovaným osídlením v osi rovín dolného Dunaja, tvoril na konci starého praveku otvorené európske spoločenstvo, ktorého interakcie s dlhodobo prežívajúcimi stredoeurópskymi autochtónmi predstavujú mimoriadne pozoruhodný bádateľský priestor.

... Z PONTSKÝCH STEPÍ (migrácia/difúzia/imigrácia/akulturácia/personalizácia)

Pri skúmaní jamovej kultúry vo vnútornom severokarpatskom priestore nemožno minimálne z environmentálneho hľadiska nespomenúť jej genetické – severopontické prostredie. Už *N. Y. Merpert* (*1968*, obr. 1) a *J. Rassamakin* (*2003*, obr. 4) vytvorili model viacerých oblastí, resp. envirovariantov jamovej kultúry, osídľujúcej rôzne stepné a lesostepné oblasti pontického teritória medzi Uralom a Dunajom. Genetický podiel na vzniku jamovej kultúry sa pripisuje tzv. Repin kultúre a tiež skupine post-Stoga (*Rassamakin 1995*; *2013*). Transformácia[10], ktorá sa odohrala v tejto kultúrnohistorickej oblasti jamovej kultúry

[8] *Haak et al. 2015*: http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.693.1569&rep=rep1&type=pdf

[9] Z posledných meritórnych prác napr. *Gerling 2012*; *Heyd 2011*; *Rassamakin 2013*.

[10] Transformácia neskoroeneolitického kultúrneho systému a sformovanie kultúrnohistorickej oblasti jamovej kultúry boli definované N. Y. Merpertom (*Merpert 1968*, 6-8) ako nový systém staršej doby bronzovej (3000/2900-

na sklonku eneolitu, mala súvisieť s ekologickými zmenami, s postupnou degradáciou poľnohospodárstva a vývinom pohyblivých foriem chovu, a s tým spojeným novým obsahom materiálnej kultúry. V popredí zmien a v pozadí difúzneho procesu azda stála kríza roľníckych pospolitostí (Cucuteni-Novosvobodnaja), následný vzostup kolesovej dopravy a rôznych foriem pohyblivej pastierskej ekonomiky, adaptujúcej sa na variabilné miestne environmentálne zóny. Pohyblivá zložka ľudu jamovej kultúry napokon prenikla až k dolnému Dunaju a severnej Tise, resp. možnými karpatskými komunikáciami jej skupiny aj do vnútorného západného severokarpatského podhoria.

Nová dolnodunajská a severopotiská oikumena jamovej kultúry nesie odlišné kultúrne prvky ako jej príbuzná východná. Povšimnutiahodným rozdielom je aj výrazne redukovaná hrobová výbava s minimálnymi, viac-menej výnimočnými nálezmi ojedinelých bohatších hrobov (pohreb s vozom z Placidolu; *Panayotov 1989*). Súčasťou hrobového inventára na niektorých lokalitách (Goran-Slatina, Mednikarovo-Iskritsa, Kétegyháza-Törökhalom, Sárrétudvari-Örhalom, atď.) sú zriedkavo kamenné sekery, bronzové predmety, zlaté, strieborné a elektrónové vlasové krúžky, korálkové náhrdelníky vyrobené z rôznych materiálov, perforované zvieracie zuby alebo pazúrik.

V posledných štúdiách o európskej oikumene jamovej kultúry smerujú bádateľské úvahy viac-menej ku skúmaniu jej evolučných zmien. Predpokladaný vývoj, zahrňujúci zhruba tri kultúrne fázy, sa opiera o dostupné rádiokabonové dáta. Raná fáza by mala byť paralelná s kultúrnohistorickým vývojom v severopontickej oblasti v neskorom eneolite, predovšetkým s kultúrami Nihzne-Mikhailovka, Tripolye C, neskorá Kvityana, Dereivka, Sredni Stog, Post-Mariupol, a ďalej na východe s kultúrami Majkop a Repin, etc. V kontexte s touto fázou sa zdôrazňuje aj silný imigračný potenciál a reminiscencie na severopontický pohrebný rítus (Nihzne-Mikhailovka a Kvityana). Predpokladá sa, že väčšina mohylových hrobov však patrí až do ďalšej už rozvinutej fázy, znamenajúcej hegemonistické postavenie ľudu jamovej kultúry v dolnodunajsko-severopotiskej oblasti. Ako už bolo uvedené, niektoré mohyly prekrývajú sídliská Baden-Coțofeni, pričom keramika týchto kultúr sa vyskytla v kurhanoch jamovej kultúry. Prevládajú mužské (niekedy komorové) hroby, okrová depozícia a časť keramickej výbavy tvoria poháre zdobené šnúrovým ornamentom (predovšetkým v približne súdobej Coțofeni III). Typický pohrebný rítus jamovej kultúry pokračuje aj v ďalšej fáze. Tu sa už uvažuje o možnom vplyve katakombovej kultúry (zosnulí uložení na boku alebo v natiahnutej polohe, podobne ako v prípade sekundárnych hrobov v mohylách), ako to naznačujú výsledky výskumov na niektorých lokalitách (Smeeni, Sudiți, Baldovineşti), znamenajúcich azda ústup či koniec jamového fenoménu. Záverečná fáza by mala spadať do obdobia nastupujúcich turbulentných zmien v strednej Európe, do doby rozpadajúcej sa badenskej kultúry a kultúry Coțofeni a doby generovania nástupníckych kultúr, ako napr. Kosihy/Čaka-Makó, Ezero B, kultúra so šnúrovou keramikou, Glina, Schneckenberg, Livezile a pod. (*Frînculeasa/Preda/Heyd 2015*, 82, 83).

Povšimnutiahodným kultúrnym atribútom jamovej kultúry v celom distribučnom priestore je mohyla/kurhan. Svojrázny kult mŕtvych, formálne prezentovaný mohylami – často monumentálnymi kruhovými stavbami, vybudovanými nad komorovým hrobom zosnulého – bol po stáročia dominantnou významovou zložkou mentálneho sveta jamovej kultúry. Štúdium tohto prvku jamovej kultúry, ako reprezentanta poznávacieho systému, založeného na personálnej podmetovosti, považujeme aktuálne za mimoriadne významné.

2500/2400 BC). Podľa neho (*Merpert 1974*, 128-133), na vznik kultúrnohistorickej oblasti jamovej kultúry mali vplyv tri hlavé faktory: Územie (stepná zóna sa javila ako komplexný faktor pri vývoji mobilných foriem dobytkárstva), hospodársky faktor (základ hospodárskeho systému tvorili nové formy mobilného chovu dobytka), sociálny faktor (vývoj patriarchálnych vzťahov, symbolizovaný predovšetkým kurhanovým pohrebným rítom, vnímaným ako hlavné miesto v novom prostredí). Ukrajinskí bádatelia disponujú rôznymi prístupmi k riešeniu týchto otázok. Zdôrazňuje sa úloha ideologických faktorov pri podobných rituáloch, praktizovaných územne rôznymi skupinami (*Ivanova 2004*; *2005*; *2006a*; *2006b*). *D. L. Teslenko* (*2006*, 30) preferuje koncepciu kultúrnohistorického regiónu, hoci podstata tejto definície sa v poslednej dobe výrazne zmenila.

Mohyla a mohylníky s veľkou pravdepodobnosťou symbolizovali spojenie minulosti so súčasnosťou. V pontickej oblasti zohrávala azda mohyla aj úlohu personalizovaného monumentu, spájajúceho zosnulých predkov so žijúcimi, zosobňovala pamätník jedného rodu, prípadne vlastníckej teritoriality alebo orientačného bodu v krajine. V dunajsko-potiskej oikumene jamovej kultúry však nejestvuje dostatočná hladina poznatkov vypovedajúcich o ich identite či personalite zosnulých (*Heyd 2011*, 546). V (nielen) súčasnosti predstavujú mohyly/kurhany a celé mohylníky jedinečný charakteristický krajinotvorný prvok – historickú krajinnú štruktúru.

Skorší výskyt mohýl z obdobia pred jamovou kultúrou vo vnútrokarpatskom priestore môže súvisieť s už spomínanými transteritórialnymi výmennými kontaktmi. Odraz východných vplyvov nemožno vylúčiť už na pozadí okrových depozícií v hroboch tizsapolgárskej kultúry (*Andel 1958*, 42; *Šiška 1964*, 340), mohylách bodrogkeresturskej kultúry (Mureşului), ako aj na bolerázskych a badenských mohylách na podstatne južnejšie položených lokalitách vo Veľkej Dunajskej nížine (*Heyd 2011*, 544). Primárne atribúty stepných spoločenstiev sa v západokarpatskom prostredí objavujú v období na konci 4. tisícročia, podstatne skôr pred difúziou ľudu jamovej kultúry.

Kto bol teda nositeľom stepných atribútov (mohyla, oker, žabia poloha, šnúrový ornament, motív stromu života/poznania a pod.), objavujúcich sa v kultúrnom milieu autochtónov v severnom vnútrokarpatskom priestore v „protojamovom" a jamovom období neskoršieho rozsiahlejšieho kultúrneho komplexu jamovej kultúry? V dobe pred migráciou spomenutého ľudu možno na základe sporých prameňov predpokladať len pozvoľný difúzny pohyb skupín stepného ľudu z východu do vnútorných Karpát. Prostredníctvom stáročia známych a frekventovaných karpatských komunikácií, bol najpravdepodobnejšie motivovaný výmenou alebo raným transhumančným sťahovaním. Tento prvotný pohyb (latentná difúzia) jednotlivcov alebo skupín so stepným kódom cez Karpaty na západ, však nemožno nazvať migráciou.

Samotný pojem migrácie vnímame tradične ako mechanizmus premiestňovania sa jednotlivcov alebo skupín v geografickom priestore a pojem difúzie zjednodušene ako teritoriálny rozptyl kultúry. Rovnako tradične v duchu súčasnej terminológie chápeme a aplikujeme do európskej prehistórie aj ďalšie pojmy súvisiace s touto priestorovou mobilitou, akými sú: emigrácia (vysťahovalectvo) a imigrácia (prisťahovalectvo). Pojem migrácie/difúzie (ďalej len migrácia) však nevnímame v tradičnom kultúrnohistorickom modeli ako premiestňovanie sa celých kultúr, etník a na sklonku praveku i národov, ale skôr ako excentrický pohyb/presun rôzne veľkých skupín z pôvodných sídiel. Uvedené pojmy si vyžadujú spresnenie, predovšetkým z hľadiska motivácie presunov, na ktoré mohli vplývať rôzne faktory. Týkajú sa vnútorných a vonkajších aspektov migrácie, t. j., či bolo prisťahovanie dôsledkom vypudenia (vyhnania) z materského teritória, alebo prisťahovanie bolo dôsledkom priťahovania – atraktivity nového teritória[11]. Obísť nemožno ani už čiastočne naznačený mechanizmus pohybu túlavých skupín (túlavý kód), motivovaných prostým ľudským záujmom hľadania iných svetov. Práve v týchto personalizovaných procesoch, v hľadaní interakcií medzi autochtónmi a imigrantmi, resp. v skúmaní ich archeologických prejavov vidíme meritórny okruh nášho záujmu.

[11] *E. S. Lee* (*1966*, 47-57) člení faktory migrácie do dvoch základných skupín – pull („priťahovať") a push („vypudzovať"). Takýto pohľad na migráciu dáva čiastočne stranou aspekt vôle migranta, a do popredia kladie to, či na strane cieľovej krajiny existujú také skutočnosti, ktoré pozitívne pôsobia na migráciu ako isté „lákadlo" (teda externé vplyvy, ktoré robia cieľovú krajinu atraktívnou pre migranta), alebo na strane krajiny pôvodu jestvujú také skutočnosti, ktoré ho z tejto krajiny vypudzujú (také interné vplyvy, ktoré spôsobujú istú „nepohodlnosť" v aktuálnej situácii migranta a z pozície nespokojnosti s danou situáciou perspektívne pôsobia v prospech voľby migrácie mimo domovskú krajinu). Za najvplyvnejšie spomedzi push a pull faktorov sú považované ekonomické vplyvy. V archeológii sa diskutuje aj mnohých ďalších otázkach povahy, priestoru, podmienok, štruktúry a všeobecných zásad migrácií, napr. *Antony 1990*, 895-914.

Skupiny predjamového severopontického stepného ľudu nevstupovali do západokarpatského priestoru ako naznačuje pojem – terra incognita. Práve naopak. Celé územie dolného Dunaja a horného Potisia, ako aj severných vnútorných Karpát bolo kontinuálne obývané od počiatkov neolitu za viac ako dve tisícročia sformovanými autochtónmi – roľníckymi populáciami, ktoré skôr či neskôr integrovali aj predchádzajúce mezolitické spoločenstvá. Aktuálna je teda otázka charakteru vzájomných kontaktov. Na báze uvedených archeologických prameňov predpokladáme, že prvotné zriedkavé a malopočetné skupiny stepného ľudu z východu s odlišnou materiálnou aj duchovnou kultúrou nepredstavovali pre miestne obyvateľstvo bezpečnostnú hrozbu. Inokultúrna atraktivita prinášajúca nové artefakty, impulzy a inovácie, mohla inšpirovať či vyvolať zvýšený záujem autochtónov o výmenu a s tým aj opakované vlny migrantov.

Azda nebudeme ďaleko od reality ak opätovne predpokladáme, že prvotné individuálne alebo skupinové vlny predjamových východných migrantov s „túlavým" alebo obchodno-výmenným kódom nemožno nazvať migráciou. Boli však overtúrou podstatne turbulentnejších transteritoriálnych pohybov vyúsťujúcich v neskorom eneolite do imigrácie v pravom slova zmysle a napokon do vzniku už uvedenej európskej oikumeny ľudu jamovej kultúry. Táto znásobujúca sa migrácia jamového ľudu na konci tohto kontinuálneho stepného procesu, dobre dokumentovaná množstvom kurhanov na dolnodunajských a hornopotiských nížinách (*Heyd 2011*, 537), však s veľkou pravdepodobnosťou vyvolala aj vznik novej bezpečnostnej stratégie autochtónov.

DVA SVETY - autochtóni a alochtóni

Vlny jamových alochtónov prechádzajúcich dunajským územím, karpatskými priesmykmi a horskými komunikáciami, pohybujúcich sa azda v riedko (ne)osídlených regiónoch, však okrem napätia a narušenia tradičných lokálnych teritórií, mohli v prostredí dunajských a severokarpatských autochtónov spustiť procesy zásadných kultúrnych zmien. Existenčné ohrozenie starej roľníckej stredoeurópskej civilizácie, ktorá sa oveľa intenzívnejšie po prvýkrát dostáva do tesného kontaktu s iným kultúrnym svetom, mohlo napokon vyústiť do genézy opevnených badenských sídlisk, vznikajúcich vo vnútorných severných Karpatoch na konci stupňa III a na začiatku stupňa IV. Reakciou na novú historickú situáciu bola teda zmena zonácie badenského osídlenia do vyšších, prirodzene chránených a v niektorých prípadoch aj zámerne opevnených polôh.

Zdá sa, že už v staršej fáze klasického stupňa postúpila časť badenského ľudu v severnom vnútornom karpatskom podhorí do výšinných polôh s prirodzenou ochranou (*Horváthová 2015a*; *2015b*, *Horváthová/Zastawny 2016*), z ktorých niektoré opevnili (priekopa, val, drevo-kamenno-hlinitý múr, palisáda). Predovšetkým fenomenálna skupina nálezísk na Spiši dokumentuje dlhodobé kontinuálne osídlenie (hlavne Veľká Lomnica-Burchbrich a Žehra-Dreveník, zaznamenané sú však aj ďalšie, napr. Dolný Smokovec-Pod Lesom, Tatranská Polianka-Žltá stena, Hrabušice-Prielom Hornádu, Jamník-Nad skalami a Kobulia hora, Kurimany-Za lesíkom, a Letanovce-Uhrík). Pozoruhodné je aj zoskupenie podobných sídlisk v oblasti Gemera (Stránska, Rimanská Sobota-Vyšná Pokoradz), Liptova (Bešeňová-Záskalie, Liptovská Slielnica-Havránok, Lúčky-Nad vodopádom) a Šariša (Brestov-Kolejová, Terňa-Lysá stráž, Veľký Šariš-Šarišský hrad a Dúbrava). V Košickej kotline sú zatiaľ lokalizované dve polohy, jedna v katastri obce Zádiel, druhá v Nižnej Myšly-Skalke a vo Východoslovenskej nížine v polohách Hrčel-Baňa, Streda nad Bodrogom-Bakhegy, Somotor-Vrch, Ladmovce (dve polohy), Svätuša-Plešivec a Zemplínske Hradište-Várdomb. So zmenami zonácie badenského osídlenia nepochybne súvisí aj využívanie jaskýň (*Horváthová 2010*, 28, 29; *Soják 2007*, 36, 37). Ku gemersko-liptovsko-spišsko-východoslovenským výšinným a opevneným osadám možno priradiť aj výšinnú opevnenú osadu Zvolen-Pustý hrad, Dolný hrad (*Beljak a kol. 2014*, 80-98) a Hrádok Lieskovec vo Zvolenskej kotline (*Malček 2013*) a badenskú osadu

v Nitrianskom Hrádku-Zámečku. Jej obyvatelia pravdepodobne sekundárne využili staršie fortifikácie, keďže objekty z mladšej fázy badenskej kultúry tu rešpektovali staršie lengyelské priekopy (*Němejcová-Pavúková/Šiška 1970*, 193).

Proces zmien v sídliskovej stratégii mlado a neskoro badenského ľudu v horských pásmach severných vnútorných Karpát mohol súvisieť s tlakom nástupníckych postbadenských kultúrnych skupín z juhu. Povedľa bošáckej kúltúry, kultúry Kosihy-Čaka/Makó a kostoláckej kultúry, zrejme prekročili neskôr svoju severnú oikumenu až ku Karpatom aj skupiny Somogyvár-Vinkovici (*Nevizánsky 2001*, 27). Akulturácia sa prejavila badateľnou heterogenitou materiálnej kultúry na viacerých prikarpatských mlado- a neskoroeneolitických sídliskách (*Horváthová 2010*, 93; *Malček 2013*, 119; *Wiedermann 2013*, 36). Predpokladáme, že heterogénne kultúrne prejavy, identifikované v materiálnej náplni severných vnútrokarpatských autochtónov (neskorobadenské výšinné aj opevnené sídliská s prvkami skupiny Viss, Ózd a kultúry Coțofeni, spolu aj s výskytom keramiky zdobenej šnúrovým ornamentom a sídliská bošáckej kultúry s prvkami jevišovickej kultúry a kultúry guľovitých amfor) a ďalšie interkultúrne prvky mohli byť dôsledkom pomerne turbulentnej situácie a pozadí migračných pohybov jamovej kultúry, smerujúcich postupne z dolného do stredného Dunaja a severného Potisia.

V širšom slova zmysle sa teda mohla gradácia osídlenia ľudu jamovej kultúry podieľať na interkultúrnych procesoch cotofenizácie (badenskej) a badenizácie (Coțofeni) a na samom konci aj na úplnom rozpade – atomizácii badenského kultúrneho sveta. Rozpadu a vyčleneniu sa nových kultúrnych jednotiek v severokarpatskom vnútornom prostredí predchádzal s najväčšou pravdepodobnosťou zrod multikultúrnych spoločenstiev, dobre rozpoznateľných na viacerých lokalitách (Veľká Lomnica-Burchbrich – vzťahy s pleszowsko-zeslavickou skupinou, skupinou Ózd-Piliny, bošácko-kostoláckym okruhom, kultúrou s lievikovitými pohármi, keramika s výzdobou šnúry a tiež s doznievajúcou jevišovickou a řivnáčskou kultúrou; Zemplínske Kopčany – kumulácia vplyvov skupín Viss, Ózd, kultúry lievikovitých pohárov, prípadne prvkov kultúry Coțofeni a keramika s výzdobou šnúry), ktorých heterogenitu mohli zdieľať aj formujúce sa následné postbadenské spoločenstvá v západných vnútorných Karpatoch (*Horváthová 2010*, 93; *Novotná/Soják 2013*, 95-103; *Wiedermann 2010a*; *2010b*; *2012*; *2013*, 36, 37).

Naše záverečné poznámky o spoločenstve ľudu jamovej kultúry z pohľadu interakcií s autochtónmi, sídliacimi v severných vnútorných Karpatoch a priľahlých podkarpatských nížinách, smerujú k ďalším úvahám o možných kultúrno-sociálnych dopadoch migrácie. Trend budovať sídla na vyšších polohách a často aj opevnených, môže znamenať, že rozptýlené konzervatívne a uzatvorené vnútrokarpatské (budovanie opevnených sídiel v tomto období je však známe aj z dolného Dunaja z oblasti vučedolskej kultúry; *Tasić 1995a*) autochtónne neskorobadenské a postbadenské spoločenstvá (rody) s doznievajúcou matrilinearitou, orientované na jednoduché roľníctvo kombinované s lovom a zberom, len relatívne pozvoľne prijímali nové kultúrne impulzy. Dialo sa tak najmä vtedy, keď po stáročiach skupinového prúdenia severopontického ľudu do severných vnútorných Karpát viac-menej na báze výmeny tovarov, nastala zásadná zmena v jeho intenzite a forme. Predpokladáme, že migrácia ľudu jamovej kultúry v sústredenejšej a masívnejšej podobe s dlhodobou fyzickou prítomnosťou a priamou územnou kolonizáciou, vyvolala najskôr obranný efekt vedúci k regionalizmu – relatívne lokálnej uzatvorenosti autochtónov a postupnému sformovaniu heterospoločenstiev. Ich relácie s imigrantmi, ktoré sú napokon aj archeologicky postrehnuteľné, mohli v severokarpatskom vnútornom priestore nadobudnúť rôznu regionálnu intenzitu, vyúsťujúcu napokon do rozpadu badenského sveta a genézy následníckych kultúrno-historických celkov (neskoroeneolitický kultúrny komplex).

Vylúčiť teda nemožno, že práve iný svet imigrantov, reprezentovaný stepnou epistémou indoeurópskych populácií jamovej kultúry[12], mohol byť impulzom nielen k zásadnejšej kultúrnej zmene starého sveta severokarpatských autochtónov, ale paralelne aj k výraznej sociálnej premene na patriarchálnu spoločnosť. Migrujúce stepné spoločenstvá s dobre prepracovanou patriarchálnou organizáciou boli vitálnymi dobyvateľmi, ako na to poukazuje situácia v mediteránnej oblasti v dobe bronzovej (Sintašta-Mykény). Súčasne zároveň dochádzalo aj k výrazným zmenám v náboženských predstavách autochtónov, ktorých odraz v reálnom živote možno hľadať v postupnom zániku antropomorfnej plastiky a v preferencii stvárňovania rohatých figúrok, zoomorfných nádob a zoomorfnej plastiky nielen vo vnútrokarpatskom priestore, ale aj v okolitých kultúrach (*Javorský 1997*; *Malček 2010*; *Nevizánsky 2009*; *Novotná/Soják 2013*, 129; *Patay 1999*; *Pleslová 1978*, 257 n; *Ruttkay 2001* a.i.). Novým spôsobom obživy so základom v orbe pomocou ťažných zvierat a chovom stád sa v náboženskej sfére vnútrokarpatských spoločenstiev stal – podobne ako vo výrazne maskulínnej spoločnosti jamového ľudu – dominujúci kult hovädzieho dobytka. Zavŕšenie celého radu sociálnych zmien na konci eneolitu viedlo v konečnom dôsledku k zásadnejšiemu multifunkčnému postaveniu muža (oráč, metalurg a kováč, šaman, bojovník).

ZÁVER

Severokarpatský vnútorný región sa v poslednej tretine 3. tisícročia stal hraničnou súčasťou veľkých pohybov rôznych spoločenstiev, ktorých jednou zložkou bol aj ľud jamovej kultúry. Dialo sa tak v dobe po postupnom rozpade badenského sveta, ktorý načas oslabil už jestvujúce kontakty s východom. Etnické pohyby vyústili do svojrázneho kultúrneho vývoja, nových kultúrnych fenoménov, odzrkadľujúcich kontakty s balkánsko-anatolskou, ale najmä východoeurópskou oblasťou i domácimi kultúrami (*Vladár 2005*, 255). Na samom konci eneolitu sa imigranti plne adaptovali do kultúrneho severokarptského milieu a stali sa jednou z genetických zložiek kultúr staršej doby bronzovej. Ich badateľné stopy, predovšetkým na keramike a v pohrebnom ríte možno identifikovať v raných fázach nitrianskej a koštianskej kultúry (*Březinová 2005*, 33, 41, obr. 4:2, 3; *Ruttkay 2005*, 59; *Točík 1963*).

Pôvod východoeurópských atribútov, objavujúcich sa vo vnútorných severných Karpatoch na prelome staršieho a mladšieho praveku treba hľadať v oblasti vyspelých kaukazských a severopontických civilizačných centier. Územie Kaukazu tvorilo aj vtedy významný kultúrny most medzi predoázijskými civilizáciami a východnou Európou. Práve na Kaukaze vznikla na prelome 3. a 2. tisícročia pred n. l. civilizácia, s ktorou treba spájať neskôr i začiatok doby bronzovej v severných Karpatoch (*Kušnareva/Markovič 1994*, 158 nn; *Munčajev 1975*, 80 nn; *Vladár 2005*, 253). V tejto historickej epoche prichádzajú zo severu – zrejme z nadčiernomorských oblastí – aj na územie Grécka nové etnické spoločenstvá a spolu s autochtónmi sa podieľajú na genéze mykénskej kultúry a rozvoji najstaršej antickej/starogréckej civilizácie na našom kontinente. Súčasne osídľujú Chetiti Anatóliu – územie dnešného centrálneho Turecka (*Lichardus/Vladár 1996*, 50-93).

Zdá sa, že do rámca etnických pohybov nielen z východu, ale aj zo západu (*Bátora/Marková/Vladár 2003*; *Vladár 1976*), vrcholiacich okolo polovice 15. stor. pred Kr., po ktorej nastupujú v strednej Európe na dejinnú scénu mohylové kultúry, zapadá aj unikátny nález železného predmetu, vyrobeného metalurgicky v kultovom stredisku otomanskej kultúry v Gánovciach pri Poprade (*Furmánek 2000*, 153 nn; *Furmánek/Vladár 2003*, 64, 65; *Vlček/Hájek 1963*). Železný artefakt, datovaný na základe rádiokarbonovej analýzy do 1465 ± 35 rokov pred Kr. bol pôvodne považovaný za import z Anatólie (*Vlček/Hájek 1963*) ovládanej vtedy Chetitmi. Najnovšie výskumy však poukazujú aj na iný možný pôvod. Na pohrebiskách

[12] Pod epistémou rozumieme osobitý kultúrny kód, rámcové vnímanie sveta, osnovu, usporiadanie, poriadok, ako i spontánnu štruktúru myslenia prehistorického spoločenstva symbolizovaného v tomto prípade šnúrovým ornamentom (*Wiedermann 2010a*, 251).

jamovej kultúry vo východoeurópskej oblasti sa totiž výrobky zo železa stále častejšie objavujú už v 3., resp. na prelome 3. a 2. tisícročia[13]. Za významný nález možno považovať bimetalickú sekeru z Orenburgu datovanú do 3. tisícročia s rukoväťou z medi a pracovnou časťou zo železa (*Grigoriev 2015*, 701; *Koryakova/Epimakhov 2007*, 189, obr. 5: 1; *Terekhova 1997*)[14].

O dobe mnohých paradoxov, zvratov, multietnických pohybov a medzikultúrnych procesov na prelome staršieho a mladšieho praveku pribudnú v budúcnosti nepochybne nové poznatky, potvrdzujúce významnú ingerenciu ľudu jamovej kultúry na tvorbe základu a ďalšom vývoji európskej civilizácie. Zaiste sa tak stane aj v severnom podkarpatskom teritóriu, ktoré v tomto turbulentnom období nepodliehalo zásadnejším expanzívnym vlnám, absorbovalo však mnohopočetné kultúrne impulzy vtedajšieho sveta a až do nástupu mohylových kultúr si uchovávalo svojský autochtónny ráz.

LITERATÚRA

Andel 1958 – K. Andel: Pohrebisko z doby medenej v Tibave. Slovenská archeológia 6/1, 1958, 39-49.

Antony 1990 – D. W. Antony: Migration in Archaeology: the baby and the Bathwater. American Anthropologist, New Series, Vol. 92, No. 4 (Dec., 1990), 895-914.

Antony 2007 – D. W. Antony: The horse, the Wheel and language. How Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the modern word. Princeton-Oxford 2007, 568 p.

Bátora 2006 – J. Bátora: Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej. Bratislava 2006, 315 s.

Bátora 2016 – J. Bátora: The Question of the Presence of the Yamnaya and Catacomb Culture in the Area of the middle Danube and North Carpathians. In: A. Zanoci/E. Kaiser/M. Kashuba/E. Ibitser/M. Bat (eds.): Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien. Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava. Chisonau 2016, 103-115.

Bátora/Marková/Vladár 2003 – J. Bátora/K. Marková/J. Vladár: Die Glockenbecher Kultur im Kontext der kulturhistorischen Entwicklung in der Südwestslowakei. In: J. Szebreszuk/M. Szmyt (eds.): The Northeast Frontier of Bell Beakers. BAR 2003, 255-264.

Beljak a kol. 2014 – J. Beljak a kol.: Pustý hrad vo Zvolene, Dolný hrad 2009 – 2014. Nitra-Zvolen 2014, 372 s.

Březinová 2005 – G. Březinová: Nitra v bronzovej a železnej dobe. In: M. Ruttkay (ed.): Dávne dejiny Nitry a okolia. Nitra 2005, 33-44.

Budinský-Krička 1967 – V Budinský-Krička: Východoslovenské mohyly. Slovenská archeológia 15/2, 1967, 352-355.

De Blij/Murphy 1999 – H. J. De Blij/A. B. Murphy: Human Geography: Culture, Society and Space. New York 1999, 380 p.

Frînculeasa/Preda/Heyd 2015 – A. Frînculeasa/B. Preda/V. Heyd: Pit-Graves, Yamnaya and Kurgans along the Lower Danube: Disentangling IVth and IIIrd Millennium BC Burial Customs, Equipment and Chronology. Praehistorische Zeitschrift 90, 2015, 45-113.

[13] Za informácie o výskyte železných predmetov v oblasti jamovej kultúry ďakujeme aj R. M. Munčajevovi.

[14] Objektom osobitného záujmu sú najmä železné predmety z mohýl jamovej kultúry z Orenburgu, datované do 3. tisícročia. Ide napr. o dláto a bimetalickú sekeru s rukoväťou z medi a železnou pracovnou časťou. Ich mikroskopická expertíza potvrdila meteoritické železo, ktorého výskyt možno synchronizovať s komplexom Afanasievo na južnej Sibíri. Zrudnenie tu zastupujú takmer výhradne oxidované rudy, výsledkom tavenia ktorých nemôže byť redukované železo, osobitne v ranom období. Väčšia časť raných predmetov zo železa z východnej Európy (s výnimkou jamovej kultúry), vrátane tých, ktoré obsahujú nikel, nie je meteorického ale hutníckeho pôvodu. Existujú vážne dôvody prijať tvrdenie, že železo na ich výrobu bolo vedľajším produktom pri tavení medenej rudy. Nestabilita výroby železa v ranom období zrejme spôsobila jeho vzácnosť a vysoké náklady. Rastúca ťažba sulfidovej rudy tiež viedla k postupnému nárastu množstva železných predmetov. Na základe toho však ešte nemožno hovoriť o počiatku železnej metalurgie.

Furmánek 2000 – V. Furmánek: Eine Eisensichel aus Gánovce. Zur Interpretation des ältesten Eisengegenstandes in Mitteleuropa. Praehistorische Zeitschrift 75, 2000, 153-160.
Furmánek/Vladár 2003 – V. Furmánek/J. Vladár: Náboženské predstavy ľudstva doby bronzovej na Slovensku. Studia Historica Nitriensia 11, 2003, 63-81.
Gerling 2012 – C. Gerling and all.: Immigration and transhumance in the Early Bronze Age Carpathian Basin: the occupants of a kurgan. Antiquity 86, 2012, 109-111.
Gimbutas 1973 – M. Gimbutas: The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans 3500-2500 B.C. The Journal of Indo-European Studies 1, 1973, 163-214
Gimbutas 1977 – M. Gimbutas: The first wave if Eurasian steppe pastoralists into Copper Age Europe. The Journal of Indo-European Studies 5, 1977, 277-338.
Gimbutas 1980 – M. Gimbutas: The Kurgan wave #2 (c. 3400-3200 B.C.) into Europe and following transformation of culture. The Journal of Indo-European Studies 8, 1980, 273-315.
Gimbutas 1981 – M. Gimbutas: The three waves of the Kurgan people into Old Europe, 4500-2500 B.C. In: R. Menk/A. Gallay (eds.): Anthroplogie et archéologie: le cas des premiers áges des Métaux. Actes du Symposium de Sils-Maria, 25-30 septembre 1978. Archives suisses d´anthropologie générale 43/2, 1981, 113-137.
Grigoriev 2015 – S. Grigoriev: Metallurgical production in northern Eurasia in the Bronze Age. Oxford 2015, 831 p.
Häusler 1976 – A. Häusler: Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr. Berlin 1974, 290 S.
Heyd 2011 – V. Heyd: Yamnaya Groups and Tumuli west of the Black Sea. In: E. Borgna/S. Müller Celka (eds.): Ancestral Landscapes. TMO 58, Lyon 2011, 536-555.
Horváthová 2010 – E. Horváthová: Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia. Nitra 2010, 236 s.
Horváthová 2015a – E. Horváthová: New data to the cognition of the Baden culture settlement in Prešov (north-eastern Slovakia, Šariš). In: M. Nowak/A. Zastawny (eds.): The Baden Culture around the Western Carpathians. Krakow 2015, 381-394.
Horváthová 2015b – E. Horváthová: The current state of research on hte Baden culture at Slovakian areas in the northern basin of the Tisza river. In: M. Nowak/A. Zastawny (eds.): The Baden Culture around the Western Carpathians. Krakow 2015, 151-174.
Horváthová/Zastawny 2016 – E. Horváthová/A. Zastawny: Rádiouhlíkové datovanie lokalít badenskej kultúry z územia Slovenska. Archeológie ve středních Čechách 20, 2016, 959-966.
Ivanova 2004 – S. V. Ivanova: Yamna kul'turno-istorichna oblast': sutnist' fenomenu [The Phenomenon of Pit Grave Cultural and Historical Region]. Arkheologiya 3, 2004, 82–94.
Ivanova 2005 – S. V. Ivanova: Paradoks kul'tury: yamnaya kuľturno-istoricheskaya obshchnost' [Yamna Cultural-Historical Community as a Paradox of Culture]. Materialy ta doslidzheniya z arkheologiyi Skhidnoĭ Evropi 4, 2005, 114-126.
Ivanova 2006a – S. V. Ivanova: Yamnaya kul'turno-istoricheskaya obshchnost': problemy formirovaniya v svete radiouglerodnogo datirovaniya [Pit-Grave Cultural and Historical Community: Problems of Formation in the Light of Radiocarbon Dating]. Rossiĭskaya Arkheologiya 2, 2006, 113-120.
Ivanova 2006b – S. V. Ivanova: O kontseptsii vostochnogo proiskhozhdeniya yamnoĭ kul'turno-istoricheskoĭ obshchnosti [Concerning a Conception of the Eastern Origin of the Pit Grave Cultural and Historical Community]. Voprosy arkheologii Povolzhya 4, 2006, 203-208.
Javorský 1997 – F. Javorský: Výskum na akropole Hradisko I. pri Smižanoch. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1995, 1997, 101, 102.
Kalicz 1963 – N. Kalicz: Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien. Budapest 1963, 371 S.
Koryakova/Epimakhov 2007 – L. Koryakova/A. V. Epimakhov: The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages. New York 2007, 373 p.
Kušnareva/Markovič 1994 – K. X Kušnareva/V. I. Markovič (eds.): Epocha Srednej Azii. Moskva 1994.

Lagodovska/Šapošnikova/Makarevič 1962 – O. F. Lagodovska/O. G. Šapošnikova/M. L. Makarevič: Michajlivske poselennja. Kyjiv 1962.

Lee 1966 – E. S. Lee: A theory of migration. Demography 3, 1966, 47-57.

Lichardus/Vladár 1996 – J. Lichardus/J. Vladár: Karpatenbecken-Sintašta-Mykene. Ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historischer Epoche. Slovenská archeológia 44/1, 1996, 25-93.

Machnik et al. 2008a - J. Machnik/H. Máčalová/K. Tunia /P. Jarosz: Kurhan nr.34 kultur ceramiky sznurovej w miescovoś Hankovce, okr. Bardejov, stanovisko 1. In: J. Machnik (ed.): Archeologia i środkovisko naturalne Bieskidu Niskiego v Karpatach. Czéśt II. Kurimska brázda. Krakov 2008, 157-183.

Machnik et al. 2008b – J. Machnik/H.Máčalová/P. Jarosz/P. Wlodarczak: Kurhan nr.2 kultur ceramiky sznurovej w miescovoś Hankovce, okr. Bardejov, stanovisko 1. In: J. Machnik (ed.): Archeologia i środkovisko naturalne Bieskidu Niskiego v Karpatach. Czéśt II. Kurimska brázda. Krakov 2008, 193-238.

Malček 2010 – R. Malček: Zvieracia plastika badenskej kultúry z Lieskovca. Zborník SNM 104, Archeológia 20, 2010, 11-15.

Malček 2013 – R. Malček: Hrádok Lieskovec. Výšinné sídlisko badenskej kultúry. Nitra 2013, 202 s.

Merpert 1968 – N. Ya. Merpert: Drevneĭshaya istoriya naseleniya stepnoĭ polosy Vostochnoĭ Evropy (III–nachalo II tys. do n.e.) [Earliest History of the population of the Eastern European Steppe Zone (III–beginning II Mill. BC.)]. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoĭ stepeni doktora istoricheskikh nauk. Moskva 1968.

Merpert 1974 – N. Ya. Merpert: Drevneĭshie skotovody Volzhsko-Ural'skogo mezhdurech'ya [Earliest cattle-breeder in the Volga- Ural Region]. Moskva 1974.

Munčajev 1975 – R. M. Munčajev: Kavkaz na zare bronzovogo veka. Moskva 1975, 413 p.

Nevizánsky 1999 – G. Nevizánsky: Novšie výskumy sídlisk ľudu badenskej kultúry na južnom Slovensku. Slovenská archeológia 47/1, 1999, 67-89.

Nevizánsky 2001 – G. Nevizánsky: Príspevok k mladšiemu stupňu Makó (Kosihy)-Čaka na juhozápadnom Slovensku. Slovenská archeológia 49/1, 2001, 19-38.

Nevizánsky 2009 – G. Nevizánsky: Zvieracia plastika badenskej kultúry zo Stránskej. Zborník SNM 103, Archeológia 19, 2009, 17-36.

Němejcová-Pavúková/Šiška 1970 – V. Němejcová-Pavúková/S. Šiška: Klasická fáza kultúry s kanelovanou keramikou. In: A. Točík (ed.): Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava 1970, 192-206.

Novotná 1987 – M. Novotná: Die Kultur der ostslowakischen Hügelgräber und ihre Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. In: D. Srejović/N. Tasić (eds.): Hügelgräberbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode. Internationales Symposium Donji Milanovac 1985. Beograd 1987, 91-97.

Novotná/Paulík 1989 – M. Novotná/J. Paulík: Neskoroeneolitická mohyla v Šuranoch, okr. Nové Zámky. Archeologické Rozhledy 41, 1989, 368-78

Novotná/Soják 2013 – M. Novotná/M. Soják: Veľká Lomnica-Burchbrich. Urzeitliches Dorf unter den Hohen Tatra. Nitra 2013, 260 S.

Panayotov 1989 – I. Panayotov: Jamnata kultura v balgarskite zemi/Pit-Grave Culture in the Bulgarian Lands. Sofia 1989.

Pavúk 1981 – J. Pavúk: Die ersten Siedlungsfunde der Gruppe Chłopice-Veselé aus der Slowakei. Slovenská archeológia 29/1, 1981, 163-175.

Patay 1999 – P. Patay: A badeni kultura Ózd-Piliny csoportánjak magyaslati telepei. A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 37, 1999, 45-56.

Pleslová 1978 – E. Plesková: Řivnáčská kultúra. In: Pravéké dějiny Čech. Praha 1978, 253-259.

Rassamakin 1995 – Y. Rassamakin: Pozdniĭ eneolit–ranniĭ bronzoviĭ vek stepnogo Prichernomor'ya: problema "skachka" v razvitii drevnikh skotovodov [The Late

Eneolithic and the Early Bronze Age of the Black Sea Steppe: the Problem of "the Leap" in the Development of Prehistoric Pastoralists]. In: V. S. Bochkarev (red.): Konvergentsiya i divergentsiya v razvitii kul'tur epokhi eneolita–bronzy Sredneĭ i Vostochnoĭ Evropy. Materialy konferentsii i diskussiya. Sankt-Peterburg 1995, 46–49.

Rassamakin 2003 – Y. Rassamakin: The Chalcolithic and Early Bronze Age Hydrostrategy in the Black Sea Steppe Area. In: D. Georghiu (ed.): Chalcolithic and Early Bronze Age Hydrostrategies. BAR International Series 1123, Oxford 2003, 57-77.

Rassamakin 2013 – Y. Rassamakin: From the Late Eneolithic Period to the Early Bronze Age in the Black Sea Steppe: What is the Pit Grave Culture (Late Fourth to Mid-Third Millennium BC)? In: V. Heyd/G. Kulcsár/V. Szeverényi (eds.): Transitions to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions. Archeaolingua 30, Budapest 2013, 113-138.

Ruttkay 2001 – E. Ruttkay: Jennyberg - eine Boleráz Siedlung in Mödling bei Wien. In: P. Roman (ed.): Cernavodă III-Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Symposium Mangalia/Neptun (18.-24. Oktober 1999). Bucureşti 2001, 516-540.

Ruttkay 2003 – E. Ruttkay: Das endneolithische Hügelgrab von Neusiedl am See, Burgenland. Zweite Vorlage-II.Kulturgeschichtliche Aspekte des Zentralgrabes. In: E. Jerem/P. Raczky (eds.): Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichtein Mittel- und Südosteuropa. Archaeolingua 15, Budapest 2003, 445-474.

Ruttkay 2005 – M. Ruttkay: Niektoré nové objavy v Nitre a okolí zo včasného a vrcholného stredoveku. In: M. Ruttkay (ed.): Dávne dejiny Nitry a okolia. Nitra 2005, 55-75.

Soják 2001 – M. Soják: Sídliská ľudu badenskej kultúry na Spiši. In: M. Metlička (ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín 2000. Plzeň 2001, 161-190.

Soják 2007 – M. Soják: Osídlenie spišských jaskýň od praveku po novovek. Nitra 2007, 184 s.

Šiška 1964 – S. Šiška: Pohrebisko tiszapolgárskej kultúry v Tibave. Slovenská archeológia 12/2, 1964, 293-356.

Tasić 1995 – N. Tasić: Das Modell befestigter Siedlungen der Vučedol-Kultur im Jugoslawischen Donaugebiet (Vučedol, Belegiš). In: A. Aspes (ed.): Symposium Settlement patterns the Alps and the Black Sea 5th to 2nd millenium B.C. Memorie Museo Civico Storia Naturale Verona, sezione Scienze dell´omo 4. Verona-Lazise 1992, 111-118.

Terekhova 1997 – N. N. Terekhova : Rezultaty metallografičekogo issledovaniya kuznechnykh izdelii predskifskogo i skifskogo vremeni iz pamyatnikov Piatigotya i Checheni. In: S. Dudarev (ed.): Nekotorye voprosy kulturnykh i etnicheskikh svyazey naselenia Severnogo Kavkaza v epokhu pozdney bronz-ranego zheleza. Armavir 1997, 64-70.

Teslenko 2006 – D. L. Teslenko: Drevneyamnaya kul'turno-istoricheskaya oblast' (k voprosu o soderzhanii ponyatiya) [Yamnaya Cultural-Historical Province (to Problem of Contents of Concept)]. Starozhytnosti stepovogo Prichornomor'ya i Krimu 13, 2006, 18-34.

Točík 1963 – A. Točík: K otázke mladého eneolitu na juhozápadnom Slovensku. Študijné Zvesti AÚ SAV 11, 1963, 5-22.

Vladár 1970 – J. Vladár: Zásahy cudzích kultúrnych skupín na území Slovenska. In: A. Točík (ed.): Slovenko v mladšej dobe kamennej. Bratislava 1970, 231-234.

Vladár 1976 – J. Vladár: Zur Problematik der Glockenbecherkultur im Mitteldonauraum. In: Glockenbechersymposion Oberried 1974. Bussum 1976, 217-229.

Vladár 1983 – J. Vladár: Dávne kultúry a Slovensko. Bratislava 1983, 125 s.

Vladár 2005 – J. Vladár: Hľadanie súvislosti dejinného vývoja. Studia Historica Nitriensia 12, 2005, 247-261.

Vladár 2006 – J. Vladár: Eurázijské civilizácie a karpatská oblasť v dobe bronzovej. In: J. Bátora (ed.): Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej. Bratislava 2006, 261-268.

Vladár 2008 – J. Vladár: K problematike kultúrnej príslušnosti keramiky so šnúrovou ornamentikou z Košíc-Barce (K nedožitej storočnici Ladislava Hájka). Studia Historica Nitriensia 14, 2008, 75-91.

Vladár 2014 – J. Vladár: Kultové predstavy ľudstva doby bronzovej a funkcia hlinenej zvieracej plastiky. Almanach Nitra 2014, 234-246.

Vladár/Lichardus 1996 – J. Vladár/J. Lichardus: Karpatenbecken-Sintašta-Mykene. Ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historische Epoche. Slovenská archeológia 44/1, 1996, 25-93.

Vlček/Hájek 1963 – E. Vlček/L. Hájek: Ritual Well and the Find of an Early Bronze Age Iron Dagger at Gánovce near Poprad (Czechoslovakia). A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento. Mexico 1963, 427-435.

Wiedermann 1998 – E. Wiedermann: Počiatky medziregionálnych obchodno-výmenných vzťahov v praveku Ponitria. Studia Historica Nitriensia 7, 1998, 47-61.

Wiedermann 2010a – E. Wiedermann: Šnúrová epistéma – kultúrny kód spletených povrázkov. Slovenská archeológia 58/2, 2010, 243-258.

Wiedermann 2010b – E. Wiedermann: Idea of Cord. In: J. Šuteková/P. Pavúk/P. Kalábková/B. Kovár (eds.): Panta Rhei. Studies on the Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory. Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of his 75th Birthday. Studia Archaeologica et Mediaevalia. Tomus XI. Bratislavae 2010, 491-505.

Wiedermann 2012 – E. Wiedermann: Populácie šnúrového ornamentu v severozápadnom vnútrokarpatskom teritóriu. In: R. Kujovský/V. Mitáš (ed.): Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k 70. narodeninám. Nitra 2012, 397-414.

Wiedermann 2013 – E. Wiedermann: The Prehistoric Multicultural Settlement of Hajná Nová Ves (Slovakia). Cultural-historical, settlement-archaeological and archaeo-environmental contexts in Western Carpathia at the end of the early prehistoric and in the late prehistoric periods. BAR Archaeopress S2482. Oxford 2013, 162 p.

Internetové zdroje:

Srejović 2001 – D. Srejovič: Balkan i Anadolija u srednje i mlađe kameno doba. Belehrad 2001. http://www.rastko.rs/arheologija/srejovic/dsrejovic-anadolija.html

Haak et al. 2015 – W. Haak et al.: Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.693.1569&rep=rep1&type=pdf

RESUMÉ

From the Pontic steppes to the west – to the Carpathian autochthones

In this study, we minimize the formal approach consisting of explanation of artefacts' qualities as a system method to understand the historical development. We retreat from the traditional interpretation of comparative historical analyses whose structure is made of the interconnection between individual elements of material culture without any relationship whatsoever to its creators. We turn away from the strict investigation of history of culture/antiquities by means of the ad fontes method. Our effort rather leads to knowing its author/human/community. The depersonalized approach is replaced by an attempt to see inside the primary cognitional system based on the subjectiveness of the human's role in history.

We pay attention mainly to various aspects of socio-cultural phenomena (diffusion, migration, immigration, invasive and acculturation processes) and the extent of eligibility of the Ex oriente lux thesis in the world of the populations in the northern, inner western Carpathian territory (Slovakia), the adjacent northern part of the Great Danubian Lowland on the western side of the Carpathians and northern Pontic steppes on the eastern side. At the end of the early prehistory, a stabilized structure of cultures is observable; however, we can recognize rather extensive trans-territorial-diffusional contacts. It is suggested by the archaeological

finds that the eastern light first came in from of gradual (lazy) diffusional-exchanging Linear-Lengyel-Dnepr-Doneck contacts, mostly on the basis of the lithic industry or raw material.

The lazy expressions of diffusion evolved into evident migration movements at the very end of the Aeneolithic and the beginning of the Bronze Age. Their expansive reflection (especially the corded ornament as a characteristic expression of the civilization) in form of new migration waves (the Pit Grave Culture, Chlopice-Veselé, East Slovakian Tumulus Culture) is visible mainly in the northern Carpathian late Baden communities as well as in the cultures of the Late Aeneolithic cultural complex.

Several attributes of the burial rite (the frog-like position of the body in the burial, stone cromlech and stella, less importantly the tumulus mound and ochre deposition) can be considered the oldest documents of the migration movements with elements of integration of the new Pit Grave Culture people in the northern Carpathian autochthonous communities. The waves of Pit Grave allochtones in the environment of the Danubian and northern Carpathian autochthones could have started a process of changes in the settlement strategy of the early as well as late Baden Culture people in the mountainous zones of the northern inner Carpathians; they could have also caused the formation of a new type of heterocommunities with expressions of acculturation. The world of migrants was an impulse for a more significant cultural change of the northern Carpathian autochthones into a patriarchal society; the change was best visible in the religious sphere, in the rising cattle cult (the gradual extinction of anthropomorphic sculpture and preference of zoomorphic sculpture). The completion of the whole range of social changes at the end of the Aeneolithic eventually led to the more important and multifunctional position of the man (ploughman, metallurgist and blacksmith, shaman, warrior). At the very end of the Aeneolithic, immigrants were fully adapted to the northern Carpathian cultural milieu and became one of the genetic components of the cultures in the early Bronze Age. Their traces, visible mainly in pottery and the burial rite, can be identified in the early phases of the Nitra and Košťany Cultures.

Captions

Figure 1. Nitra-Dolné Krškany. A cultic feature of the early phase of the Nitra Culture. Five individuals buried in a storage pit, covered with a male skeleton with the limbs in the so-called frog-like position (according to *Vladár 2005*, 254, fig. 11)

Figure 2. Burials with circular stone tiling (called cromlech in the territory of the Black Sea). 1 – Center (*Kalicz 1963*, 10, fig. 3); 2, 4-7 – Michajlivka (*Lagodovska/Šapošnikova/Makarevič 1962*, 162, fig. 45); 3 – Krásno (reconstruction according to the description of O. Krupica, mediated by J. Vladár). Various scales and orientations (according to *Wiedermann 2010a*, 246, fig. 2)

Figure 3. Vítkovice, Spišská Nová Ves district. Footed bowl with a stylized decor of the tree of life (according to *Vladár 2008*, 82, fig. 6)

Translated by Viera Tejbusová

prof. PhDr. Jozef Vladár, DrSc.
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1, 949 21 Nitra, Slovenská republika
Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 21 Nitra, Slovenská republika

prof. PhDr. Egon Wiedermann, CSc.
Katedra muzeológie, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1, 949 21 Nitra, Slovenská republika
ewiedermann@ukf.sk

VARIABILITY OF THE VEKERZUG CULTURE BURIALS IN THE MIDDLE DANUBE REGION

Zuzana ZETOCHOVÁ

ZETOCHOVÁ, Zuzana. Variabilita pohrebov vekerzugskej kultúry v strednom Podunajsku. Príspevok je zameraný na detailnú analýzu pohrebov vekerzugskej kultúry v strednom Podunajsku. Predmetom analýzy sú kostrové a žiarové hroby z pohrebísk vekerzugskej kultúry z územia juhozápadného Slovenska a stredného Maďarska. Pôvodná databáza je založená na informáciách získaných z archeologických zdrojov, prevažne ide o informácie o hrobových jamách, zložení inventára a o spôsobe uloženia jednotlivých predmetov. Hlavný záujem sa sústredí na rozpoznanie variability pohrebných zvykov v hroboch skupiny Chotín-Preseľany nad Ipľom a jej konfrontáciu s už existujúcou koncepciou regionálneho členenia vekerzugskej kultúry a určenie prvkov pohrebného rítu, ktoré môžeme teoreticky spájať s vplyvom cudzích komunít.

Kľúčové slová: vekerzugská kultúra, Stredné Podunajsko, pohreby, kostrový rítus, kremácia;

Keywords: Vekerzug Culture, Middle Danube region, burials, inhumation, cremation;

Early Iron Age represents a very dynamic period in the Middle Danube region, characterized by multitude changes in the structure and organization of society. Middle Danube region represents the north-eastern Hallstatt area and geographically covers the territory of south-western Slovakia, Hungarian Transdanubia, Burgenland, Lower Austria and the most southern part of Moravia (surroundings of Mikulov). In our analysis we focus on the area of south-western Slovakia and central Hungary, where during Ha D phase the Vekerzug Culture appears. Its origin is traditionally connected to changes, invoked by the movement of east European riding warrior groups (*Chochorowski 1985*, 159-162). The Vekerzug Culture is characterized by diverse cultural background, consisting of autochthonous and foreign elements (*Chochorowski 1998*, 473). Archaeological remains connected to this culture were identified on a large area in south-western Slovakia, with the main concentration in the Great Danubian Basin to north-western Romania (Figure 1). J. Chochorowski divided the Vekerzug Culture into three regional groups, based on the differences in burial customs (C*hochorowski 1985*). In the analysed area of south-western Slovakia and central Hungary so called Chotín-Preseľany nad Ipľom group was spread (*Chochorowski 1984*, 103; *Kozubová 2008*, 45). Latest great evaluation of the burial rite of the Vekerzug Culture was published by A. Kozubová in a monograph about cemeteries in Chotín (*Kozubová 2013a*; *2013b*). This study is based on the same sources, therefore many results are similar to findings of A. Kozubová.

Burial customs of the Vekerzug Culture were bi-ritual, and mutual ratio of skeletal and cremation graves on single cemeteries was variable. Presented analysis covers seven sites, of which 343 inhumation and 386 cremation graves were studied in detail (table 1). This represents almost 71% of originally excavated graves from all observed cemeteries. Graves without the information about the position of human remains (burnt/unburnt), or without the information about the position of artefacts in the grave were excluded from the detail analysis of burial rite.

Figure 1. Map with important cemeteries of the Vekerzug Culture (analysed cemeteries marked with white rectangular). Black star – Bučany. 1 – Senec-Štrková kolónia; 2 – Nitra (Dolné Krškany a Mikov dvor); 3 – Maňa; 4 – Nové Zámky; 5 – Chotín IA a IB; 6 – Želiezovce; 7 – Modrany; 8 – Szob-Gregersen-kerti; 9 – Vámosmikola-Istvánmajor; 10 – Šahy-Preseľany nad Ipľom; 11 – Pomáz; 12 – Nagytarcsa; 13 – Nógrádkövesd; 14 – Nyáregyháza; 15 – Abony; 16 – Szabadszállás-Józan; 17 – Tápiószele; 18 – Törökszentmiklós-Surján; 19 – Csanytelek-Újhalastó; 20 – Szentes-Vekerzug; 21 – Békéscsaba-Fényes; 22 – Orosháza-Gyopáros; 23 – Algyő; 24 – Sándorfalva-Eperjes; 25 – Tápió-Szentmárton; 26 – Gyöngyös; 27 – Heves; 28 – Eger-Nagyeged; 29 – Tiszafüred; 30 – Tiszalök--Börtön; 31 – Mezőkeresztés-Zöldhalompuszta; 32 – Hortobágy-Árkus; 33 – Muhi-Kocsmadomb; 34 – Sajószentpéter; 35 – Alsótelekes-Dolinka; 36 – Meszes; 37 – Tiszavasvári; 38 – Nyíregyháza; 39 – Sanislău; 40 – Kesznyéten-Szérűskert; 41 – Cegléd; 42 – Mátraszele; 43 – Tiszaeszlár; 44 – Tiszabercel; 45 – Csárdaszállás; 46 – Ártánd; 47 – Piliny
(after Kozubová 2013a, mapa 1, 206; adjusted by Z. Zetochová)

Table 1. Number of analysed inhumation and cremation graves from cemeteries of the Vekerzug Culture in the Middle Danube region

Cemetery	Inhumation graves	Cremation graves	Number of graves	Source
Bučany	0	3	2	*Bujna/Romsauer 1989*
Chotín	185	140	325	*Dušek 1966*; *Kozubová 2013a*; *2013b*
Modrany	3	16	19	*Dušek 1976*
Nové Zámky	0	7	7	*Stegmann-Rajtár 2009; 2013*
Senec	7	4	11	*Chropovský 1962; Pichlerová 1962; Kozubová 2013b*
	195	170	365	
Tápiószele	142	198	340	*Párducz 1966*
Vámosmikola	6	18	24	*Laczus/Párducz 1969*
	148	216	364	
All	**343**	**386**	**729**	

From south-western Slovakia graves from the cemeteries in Bučany, Chotín, Modrany, Nové Zámky and Senec were analysed. The largest amount of graves (325 graves) comes from two cemeteries in Chotín. In Hungary graves from the cemeteries in Tápiószele and Vámosmikola were observed, from which 340 graves come from the Tápiószele cemetery (for references to literary sources, please see also table 1).

VARIABILITY OF INHUMATION BURIALS

Most common way of inhumation burial of the Vekerzug Culture in the Middle Danube region was the deposition of the body in contracted position on right side, head to the west (south-west), in an oval grave pit with jewellery and clothing fittings in their functional position, along with two vessels – high handled mug and bowl of various sizes. Of course, other kinds of inhumation burials appeared on cemeteries. Variability of burial rite was very high.

As it was already mentioned, the most common shape of a grave pit was oval (82% of analysed graves). At the cemetery in Senec were almost all grave pits rectangular, which was not very common, but not at all rare (14% of analysed graves; *Kozubová 2013b*). In fact, they formed almost 32% of analysed graves from the Chotín 1B cemetery (*Kozubová 2013b*). Round grave pits were quite rare. Most of these graves come from the cemetery in Chotín (graves 121A, 170A, 189A, 2B and 26B; *Kozubová 2013b*) and only one from cemetery in Vámosmikola (grave 16; *Laczus/Párducz 1969*).

Two grave pits from the Chotín cemetery (grave 12A and 48A) were of trapezoidal shape. Occasionally grave pits of irregular shape were identified – e.g. graves 12A, 36A and 48A in Chotín. A unique L-shaped grave pit was excavated in grave 36A from Chotín (*Kozubová 2013b*).

Special modification of the grave pit was quite rare in the studied area. Several graves with clay constructions of the grave interior were observed in Chotín (e.g. graves 170A and 210A; *Kozubová 2013b*). In Vámosmikola almost all graves were covered in stones (graves 10, 11, 16 and 43; *Laczus/Párducz 1969*). Other modifications were rare – e.g. wooden construction of walls (grave 46B in Chotín; *Dušek 1966*) and a circular trench around the grave pit (grave 72B in Chotín; *Kozubová 2013a*, 243, 283, 284). Presence of stones was identified in almost 10% of analysed graves. In most cases rectangular worked stone basins were in graves (e.g. grave 162A from Chotín; *Kozubová 2013b*). However also small worked or unworked stones were found, e.g. graves 418 from Tápiószele (*Párducz 1966*) and 111A from Chotín (*Kozubová 2013b*).

Orientation of buried individuals was identified in almost 90% of all analysed graves. In Chotín, Senec, Modrany and Vámosmikola orientation of the buried with a head to the

Figure 2. Orientation of the buried in analysed inhumation graves of the Vekerzug Culture at the cemeteries in the Middle Danube region (number of graves = 307). Author: Z. Zetochová

Figure 3. Body deposition in analysed inhumation graves of the Vekerzug Culture in the Middle Danube region. A – lying on the back; B – lying on the right side; C – lying on the left side; D – lying in the prone position; E – sitting position (number of graves = 325). Author: Z. Zetochová

west dominated (Figure 2). Althoug it has to be stressed that small number of excavated graves from Vámosmikola, Senec and Modrany could be misleading.

Manner of body deposition was a key condition for including the grave in the analysis. In Chotín and Vámosmikola most of the buried individuals were lying on their right side. Different was situation in graves excavated in Modrany and Senec, where the buried were lying only on their backs (Figure 3).

Prone and sitting positions on cemeteries of the Vekerzug Culture were quite rare (less than 3% of graves). The buried in prone position were put in the graves with a face down and extended limbs, e.g. grave 182A in Chotín (*Kozubová 2013b*) and graves 172 and 192 in Tápiószele (*Párducz 1966*), or with a face down but with crouched limbs, e.g. graves 195 in Chotín (*Kozubová 2013b*) and graves 313 and 403 in Tápiószele (*Párducz 1966*).

The cemetery in Tápiószele is in a few aspects different from other cemeteries of the Chotín-Preseľany group. The most striking difference can be observed in the way of boy deposition and orientation of the body (Figure 2 and 3). Similar preference of the left side was noticed at the Alsótelekes-Dolinka cemetery, which belongs to the north-east group of the Vekerzug Culture (*Patay/Kiss 2001-2002*). Orientation to the east was not observed at any other cemetery of the Vekerzug Culture.

An especially interesting phenomenon observed only at the cemetery in Tápiószelé was intentional body mutilation. In several graves the parts of skelets were missing – mostly parts of upper or lower limbs. A woman buried in grave 324 had a stab wound between her scapulas. Her head was cut off before the burial and lower limbs were forced under the torso during the burial (*Párducz 1966*, 64). In grave 325 a young individual was buried decapitated, a head lying on his/hers chest and lower limbs in so called frog position (*Párducz 1966*, 83, 84). Body mutilation are known also from other cemeteries (e. g. Szentes-Vekerzug; *Párducz 1952*; *1954*; *1955*).

Figure 4. Percentage of graves containing various kinds of inventory. A – graves containing jewellery and clothing fittings/ weapons; B – graves containing jewellery and clothing fittings/ weapons and pottery; C – graves containing jewellery and clothing fittings/ weapons, pottery and animal remains; D – graves containing pottery; E – graves containing pottery and animal remains; F – graves containing animal remains; G – graves containing only small objects and tools; H – graves without any grave goods (number of graves = 343). Author: Z. Zetochová

Composition of grave goods is quite similar at all cemeteries (Figure 4). Situation in Modrany is complicated by a very small number of excavated graves. Ratio of graves containing pottery and jewellery or clothing fittings in Chotín was slightly higher than in Tápiószelé. Graves without any grave goods represent almost similar ratio at both biggest analysed cemeteries. According to findings of A. Kozubová, graves without inventory from Chotín are not showing any connection with sex or age of buried individuals (*Kozubová 2013a*, 259).

The position of vessels in analysed inhumation graves of the Vekerzug Culture was very variable (Figure 5). According to results two biggest cemeteries in the studied area are showing similar tendencies in their pottery deposition. Other cemeteries can not be considered because of small number of graves.

Figure 5. Percentage of various kinds of vessels deposition in analysed inhumation graves of the Vekerzug Culture in the Middle Danube region (number of graves = 184). Author: Z. Zetochová

Only a small number of inhumation graves contained animal remains (6% of analysed graves). In Chotín rib parts of animals were found mostly deposited in bowls. Except of meaty parts also animal teeth were found in graves – teeth of horses (graves 445, 450 and 461 in Tápiószele; *Párducz 1966*), boar tusk (grave 1A in Chotín; *Kozubová 2013b*) and wolf teeth (grave 251 in Chotín; *Kozubová 2013b*). Archaeozoological analyses are in most of cases missing.

VARIABILITY OF CREMATION BURIALS

Typical cremation burial of the Vekerzug Culture in the Middle Danube region was scattered cremation in circular grave pit with grave goods in the concentration of cremated human remains with two or three vessels. Not in all cases was possible to identify the original shape of the grave pit. It was especially problematic to identify the shape of grave pit in case of Hungarian cemeteries, where the ratio of graves without the information about the grave pit represents almost 87% (Tápioszele – 89% graves, Vámosmikola – 61% graves). Rectangular

shape of grave pit was observed only in 2% of graves and dominated in Bučany. Only two such graves come from the Chotín 1B cemetery (graves 29 and 60; *Kozubová 2013b*).

Manner of cremated human remains disposal was variable. Several variables of cremation graves (according to the manner of cremated human remains deposition) of the Vekerzug Culture can be singled out:

Variable 1 – cremated human remains deposited on the pile (sub variables: a – deposition in the central part of grave pit; b – deposition in other than the central part of grave pit; c – deposition on the pile in other than the central part of grave pit, covered by the vessel);

Variable 2 – cremated human remains scattered in grave pit (sub variables: a – remains scattered on the bottom of grave pit; b – remains scattered in the grave filling; c – combination of both previous sub variables);

Variable 3 – cremated human remains deposited in the small depression dug into the bottom of grave pit;

Variable 4 – cremated human remains deposited in the vessel – urn burial (sub variables: a – simple urn burial in one urn; b – burial with the urn covered by the vessel; c – urn burial where cremated human remains were deposited in various vessels; d – urn burial where part of cremated human remains was deposited in the vessel and part of them were scattered around it or on the bottom of grave pit);

Variable 5 – cremated human remains deposited in various concentrations on the bottom or in the filling of the grave pit). In case of cremation burials where CHR were deposited in various concentrations we must consider a possibility of multiple burial. However to prove this, a detailed analysis of cremated human remains is needed. This kind of burials represents only 3% of analysed graves from the Middle Danube region.

The most common way of cremated human remains disposal was scattering them on the bottom of the grave pit. This was identified in more than 50% of analysed graves from the Middle Danube region. Urn burials and deposition of remains on the pile both represent approximately 20% of analysed graves. Other ways of deposition represent only a small ratio of graves included in the analysis (Figure 6).

Urn burials show the highest variability among all cremation graves. An interesting urn burial was uncovered in grave 3 from Vámosmikola. CHR were deposited in small vessel, which was found inside bigger one (*Laczus/Párducz 1969*, 217). Burials where urn with CHR was covered by the vessel (mostly an inverted bowl) were excavated e.g. in graves 147, 165 and 209 from Tápiószele (*Párducz 1966*) and graves 43A and 70A from Chotín (*Kozubová 2013b*).

Figure 6. Cremated human remains deposition in analysed cremation graves of the Vekerzug Culture in the Middle Danube region. A – on the pile; B – scattered in the grave pit; C – in the depression (hole); D – in the vessel (urn burial); E – various concentrations (number of graves = 386). Author: Z. Zetochová

Among single cemeteries we can observe differences in the manner of human cremated remains deposition. In Chotín was the ratio of

Figure 7. Percentage of graves containing various kinds of inventory. A – graves containing jewellery and clothing fittings/weapons; B – graves containing jewellery and clothing fittings/weapons, pottery and animal remains; C – graves containing pottery and animal remains; D – graves containing only small objects and tools; E – graves without any grave goods (number of graves = 386). Author: Z. Zetochová

scattered remains and remains deposited on the pile almost equal. Urn burials were observed in 25% of graves. In Modrany, Tápiószele and Vámosmikola the graves with scattered remains prevailed (more than 60% of graves). In Bučany were remains deposited on the small pile and in Senec and Nové Zámky the urn burials dominated (more than 50% of graves).

Especially interesting is a cremation grave 462 from Tápiószele, where cremated human remains were deposited in three concentrations. They were however not deposited directly on the bottom of the grave pit. Firstly, part of grave goods were put in grave. After that, they were covered by black earth on which cremated human remains were subsequently laid down. In one pile a bronze ring and fire-damaged bronze mirror fragments were found together with an iron knife and a spindle whorl. The pile number two contained no grave goods. In the third pile an electron pendant and a spindle whorl were found together with fragments of the same mirror as in the pile number one (*Párducz 1966*, 79, 80).

Cremation graves contained mostly pottery (Figure 7). Jewellery and clothing fittings or weapons were in 38% of graves. Mostly they were deposited in the concentration of cremated remains, which in most cases was caused by the manner of their deposition (CHR were scattered on the bottom of grave pit in 52% of graves). In Bučany, Senec, Nové Zámky and Vámosmikola this was the only observed manner of jewellery/clothing fittings deposition. Grave goods deposited out of the concentration of CHR were observed only in 16% of analysed graves. They all come from cemeteries in Chotín and Tápiószele.

Only a small amount of graves contained animal remains. A different situation was observed at the cemetery in Tápiószele, where the ratio of graves with animal remains reached more than 22%. In graves mostly unburnt animal remains were found. However, in the grave 26 in Nové Zámky burnt animal remains were identified next to the urn with cremated human remains (*Stegmann-Rajtár 2009*, 71). The fact, that burnt animal remains were not found on other cemeteries is probably caused by missing analyses of cremated remains. Animal kind was identified in more than half of cases. Domestic pig, sheep/goat were most common (33% of graves). Remains of horses were identified in 29% of graves and cattle only in 17% of graves. Besides the meaty animal parts, teeth were found, too. For example a boar tusk and a bear tooth were found in the grave 96 at the Chotín A cemetery. They both had a small hole for hanging, probably worn as amulets (*Kozubová 2013a*, 38, tab. XXX: 5, 8).

Many observed cremation graves contained grave goods which had traces of fire on them. The phenomenon of the intentional grave goods destruction was not characteristic only for the Early Iron Age. It was identified already at the cemeteries of Urnfield Cultures and it continues also in following periods. This custom was in the Vekerzug Culture identified

only in cremation graves (less than 20% of graves). Besides fire damage also intentionally deformed or fragmented objects were identified. This was however possible only in graves from Tápiószele. Fire damage occurred not only on jewellery and clothing fittings or weapons, but also on vessels and spindle whorls. The most commonly damaged type of jewellery in Chotín were beads made of various materials (most often glass). Beads were strongly burned and damaged, often fully melted. Less often were found damaged bronze bracelets, which were strongly fragmentary in many cases. In Tápiószele bronze bracelets dominated among fire damaged objects. Also beads and spindle whorls were quite often fire damaged. Fragmentarization of objects is, however, in question, because it is almost impossible to find out whether it was done intentionally, accidentally during the transport from the burnt pyre into the grave, caused by the taphonomic processes or during the excavation. Weapons were not damaged very often. In Chotín and Tápiószele, a few graves contained arrowheads with traces of fire on them. In grave 74 from Tápiószele a spear-head with markedly bent tip was found (*Párducz 1966*, 42). Another quite rare type of objects damaged by the fire were mirrors. A bimetallic mirror with a heavily damaged handle comes from the cremation at the grave 8 at the Chotín 1B cemetery (*Kozubová 2013b*). A bronze mirror destroyed by fire was found also in the grave 462 at the Tápiószele cemetery (*Párducz 1966*).

In many cremation graves from Chotín cemetery fragments of various vessels (or fragments of one vessel) were observed. They were concentrated in the filling of the graves or on the bottom of the grave pit. This could be possibly connected to the custom of feasting during the burial ceremony. Fragmented vessels were found almost exclusively in graves of adult individuals. A. Kozubová focused also on this phenomenon in her monograph (*Kozubová 2013a*, 284).

BI-RITUAL GRAVES

Phenomenon of bi-ritual graves was quite rare in the Vekerzug Culture. These were observed in Chotín only in two cases – graves 248a, b/54 in Chotín 1A and 16a, b/61 in Chotín 1B. In the grave 248a, b/54 the inhumation burial of a child was excavated together with a cremation burial deposited in the depression dug into the bottom of the grave pit. The inventory of cremation grave leads to an assumption that it belonged to an adult man. An adult woman was buried in the grave 16a and in the small depression behind her lower limbs a cremation burial of another woman was placed (*Kozubová 2013a*, obr. 127, 264, 265). Only one biritual grave was excavated in Tápiószele. The grave 350a,b was most probably a burial of a mother and a child. Skull fragments of a small child were deposited on the pile of burnt remains of an adult woman (*Párducz 1966*, 69, tab. LII: 17-19). Bi-ritual graves are known also from other cemeteries of the Vekerzug Culture – e.g. grave 85 a, b from Orosháza-Gyopáros (*Juhász 1976*, 245, obr. 12: 3); more than 1,3% of graves in Csanytelek-Újhalastó (*Galántha 1986*, 69, 70); almost 3,7% in Heves (*Szabó 1969*, 63, 64) and graves 162 and 178 in Alsótelekes--Dolinka (*Patay/Kiss 2001-2002*, 94, 98).

Grave 44 in Vámosmikola is specific and it is unclear whether it is really a biritual grave. In western half of the rectangular grave pit with stone covering unburnt human remains were deposited. In eastern half burnt human remains were found (*Laczus/Párducz 1969*, 223). Similar situation is known from the grave 352 in Tápiószele where a skull was found in northern half and in southern half were cremated human remains uncovered. Cremated remains were not found in such amount as in other cremation graves, so it is possible that the skull and cremated remains belonged to one individual (*Párducz 1966*, 69). Partially burnt human remains were found also in the grave 15 in Csanytelek-Újhalastó (*Galántha 1986*, 70).

CONCLUSION

Variability of the Vekerzug Culture burials in the Middle Danube region was very high, which was caused by various factors. Not only we can observe differences among studied

cemeteries, but single sites are showing high variability of burial features. This may have been caused by contacts with the original Hallstatt inhabitants after people of the Vekerzug Culture arrived. Relationship of the Vekerzug Culture with the original Hallstatt population and upper horizon of its existence remains opened (*Romsauer 1993*, 21; *1996*). S. Stegmann--Rajtár supposes that Hallstatt Cultures did not end suddenly, but they were gradually overlaid by the Vekerzug Culture – based on results of excavation at the Nové Zámky cemetery (*Stegmann-Rajtár 2009*, 87). This assumption is supported by results of a detailed analysis of cremation rite. In Nové Zámky, graves of the Vekerzug Culture bear similar characteristics as graves of the Hallstatt population – a circular shape of grave pit and a high average number of vessels compared with other graves of the Vekerzug Culture.

Some graves included in the first phase at the Chotín cemetery contained items of Hallstatt origin – e.g. certain shapes of vessels, whorls and razors (*Kozubová 2013b*, 142-158, 408-411). Results of the burial rite analysis show that in this phase urn burials predominated. Quite often urn was covered with an inverted bowl. This type of urn burial is known also from the Statzendorf cemetery where it was quite popular (*Rebay 2006a*; *2006b*). However the lack of excavated graves of the Hallstatt Culture in direct proximity of Chotín cemetery does not allow to conclude that this type of burial could be a direct influence of the Hallstatt population. Inhumation graves with items of the Kalenderberg origin belonged to women and children buried on right side. Gender of buried individuals and presence of the artefacts typical for the territory of Kalenderberg Culture leads to the assumption that social relations between migrants and local population were created.

Another important factor that caused the high variability of burial features was the composition of burying communities. The Vekerzug Culture itself is characterized by disunity of cultural substrate, therefore we can assume that communities burying on various cemeteries were composed of various ratio of people with their own traditions. A bigger group of people then may have set a trend of burials among community members. In other cases traditions were followed in many small groups of people in one community.

First wave of Celtic migrants into the territory of the Middle Danube during the second and third quarter of the 4th century BC was a very important milestone for the Vekerzug Culture development. However, there is still not enough evidence for understanding mutual relationship between the Vekerzug population and Celtic newcomers. An important source is therefore the cemetery in Bučany (*Bujna/Romsauer 1989*). Graves of the Vekerzug Culture at this site show the direct influence of the Celts on their burial rite – rectangular shape of grave pits and deposition of cremated human remains on the pile. Graves of women with Celtic items show some differences from graves of men (especially warriors). Women were buried with the head to the east and graves contained also remains of sheep/goat parts. These women supposedly belonged to people of the Vekerzug Culture.

The impossibility of more precise dating of single graves remains a rather big problem. Only a small number of graves contained items which would allow their chronological classification. Therefore, any kind of analysis of burial rite development remains impossible.

Territorial division of the Vekerzug Culture created by *J. Chochorowski* (*1984*; *1985*; *1998*) seems questionable in comparison with results of the burial rite analysis. Some elements of burial rite were evidently common at cemeteries in various groups of the Vekerzug Culture. However, cemeteries from one regional group show differences in some burial rite elements. Burial rite at the cemetery in Tápiószele is different from other sites belonging to the Chotín-Preseľany group. It was probably caused by its geographical position on the periphery of the north-western and southern group of the Vekerzug Culture. Orientation and manner of deposition of buried individuals was different to what was most common at other cemeteries from the analysed area. High ratio of graves containing animal remains is something we do not know from any other site of the Vekerzug Culture. Mutilations observed on several bodies are also quite unique on other sites of the Chotín-Preseľany nad Ipľom group.

Results of the burial rite analysis show a need for complex re-evaluation of the Vekerzug Culture territorial division. Great variability and number of local manifestations observed at cemeteries from the Middle Danube region were connected with complicated social structure of burying communities. For better understanding of the situation after arrival of the Vekerzug Culture into the Middle Danube region more excavated cemeteries of the Hallstatt population from Ha D is needed. Analysis of cemeteries from the territory of north-eastern Hungary in confrontation with obtained results from the Middle Danube region could be helpful in solving the issue of contacts between the Vekerzug Culture and Celtic population.

Acknowledgements

I would like to thank prof. J. Bujna for discussions and helpful comments during my research. Conclusions of this research are integral part of my PhD thesis "*The Variability of the Burial Rite and Issue of Cultural Image of the Iron Age in the Middle Danube Region*" at the Constantine the Philosopher University in Nitra.

REFERENCES

Bujna/Romsauer 1989 – J. Bujna/P. Romsauer: Späthallstatt- und frühlaténezeitliches Gräberfeld in Bučany. Slovenská archeológia 31/2, 1989, 227-324.

Dušek 1966 – M. Dušek: Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Archaeologica Slovaca Fontes. Tomus VI. Bratislava 1966, 174 S.

Dušek 1976 – M. Dušek: Junghallstattzeitliches Gräberfeld in Modrany. Slovenská archeológia 24/2, 1976, 397-420.

Galántha 1986 – M. Galántha: The Scythian Age Cemetery at Csánytelek-Újhalastó. In: L. Török (ed.): Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. Budapest 1986, 69-77.

Chochorowski 1984 – J. Chochorowski: Die Vekerzug Kultur – Fragen ihrer Genese und Chronologie. Acta Archaeologica Carpathica 23, 1984, 99-161.

Chochorowski 1985 – J. Chochorowski: Die Vekerzug Kultur. Charakteristik der Funde. Prace archeologiczne 36. Kraków 1985, 162 S.

Chochorowski 1998 – J. Chochorowski: Die Vekerzug Kultur und ihre östliche Beziehungen. In: B. Hänsel/J. Machnik (Hrsg.): Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. PAS 12. München 1998, 473-491.

Chropovský 1962 – B. Chropovský: Birituálne skýtsko-halštatské pohrebisko v Senci. Študijné Zvesti AÚ SAV 9/1, 1962, 131-142.

Juhász 1976 – I. Juhász: Az Orosháza-gyopárosi szkítakori temető. Archaeologiai Értesítő 103, 1976, 231-252.

Kozubová 2008 – A. Kozubová: Kostené valcovité predmety z pohrebísk vekerzugskej kultúry v severozápadnej časti Karpatskej kotliny. Zborník SNM 102, Archeológia 18, 2008, 49-94.

Kozubová 2013a – A. Kozubová: Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. Vyhodnotenie. Disstertationes Archaeologicae Bratislavenses 1. Bratislava 2013, 454 s.

Kozubová 2013b – A. Kozubová: Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. Katalóg. S dodatkom Pohrebisko vekerzugskej kultúry v Senci-Štrkovej kolónii. Dissertationes Archaeologicae Bratislavenses 1. Bratislava 2013, 284 s.

Laczus/Párducz 1969 – G. Laczus/M. Párducz: The Scythian Age cemetery at Vámosmikola. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 21, 1969, 217-234.

Párducz 1952 – M. Párducz: Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 1952, no. 2.

Párducz 1954 – M. Párducz: Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 1954, no. 4.

Párducz 1955 – M. Párducz: Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 1955, no. 6.

Párducz 1966 – M. Párducz: The Scythian Age cemetery at Tápiószele. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 18, 1966, 35-91.
Patay/Kiss 2001-2002 – P. Patay/B. Kiss: Az Alsótelekes-dolinkai szkítakori temető közöletlen sírjai (az 1962. és 1964. évi feltárás eredményei). Folia Archaeologica 49, 2001-2002, 79-141.
Pichlerová 1962 – M. Pichlerová: Skýtsko-halštatské pohrebisko v Senci. Zborník SNM 56, 1962, 70-84.
Rebay 2006a – K. Rebay: Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Statzendorf, Niederösterreich. Textteil. Bonn 2006, 355 S.
Rebay 2006b – K. Rebay: Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Statzendorf, Niederösterreich. Katalog. Bonn 2006, 355 S.
Romsauer 1993 – P. Romsauer: Nové nálezy vekerzugskej skupiny v Nitre. Slovenská archeológia 41/1, 1993, 5-39.
Romsauer 1996 – P. Romsauer: Bemerkungen zur Späthallstattzeit im Nordostalpenraum. In: E. Jerem/A. Lippert (Hrsg.): Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron 10.-14. Mai 1994. Archaeolingua. Budapest 1996, 431-444.
Stegmann-Rajtár 2009 – S. Stegmann-Rajtár: Žiarové pohrebisko východohalštatskej a vekerzugskej kultúry v Nových Zámkoch. Slovenská archeológia 57/1, 2009, 57-116.
Stegmann-Rajtár 2013 – S. Stegmann-Rajtár: Centrum a periféria severovýchodohalštatskej kultúrnej oblasti – žiarové pohrebisko v Nových Zámkoch. Zborník SNM 107, Archeológia 23, 2013, 225-234.
Szabó 1969 – J. Gy. Szabó: A hevesi szkítakori temetö. Agria. Az Egri Múzeum Értesítöje, 1969, 55-128.

RESUMÉ

Variabilita pohrebov vekerzugskej kultúry v strednom Podunajsku

Staršia doba železná predstavuje v oblasti stredného Podunajska veľmi dynamické obdobie, ktoré môžeme charakterizovať mnohými zmenami v rámci štruktúry a organizácie spoločnosti. V priebehu 2. polovice 7. storočia pred n. l. začali do stredodunajského priestoru postupne prenikať východné elementy, ktoré dnes spájame s vekerzugskou kultúrou. Vekerzugská kultúra je charakterizovaná veľmi rozmanitým kultúrnym podložím, na ktoré mali významný vplyv autochtónne ale aj cudzie prvky (*Chochorowski 1998*, 473). Príspevok je venovaný podrobnej analýze variability kostrových a žiarových pohrebov na pohrebiskách vekerzugskej kultúry v stredodunajskom priestore, ktorý zahŕňa juhozápadné Slovensko a stredné Maďarsko. Skúmaných bolo 343 kostrových a 386 žiarových hrobov patriacich k tzv. skupine Chotín-Preseľany nad Ipľom, čo predstavuje takmer 71% preskúmaných hrobov na týchto lokalitách.

Typickým kostrovým pohrebom na sledovaných pohrebiskách bolo uloženie mŕtveho v skrčenej polohe na pravom boku s hlavou orientovanou smerom na západ v hrobovej jame oválneho pôdorysu. V hroboch sa ako sprievodný inventár najčastejšie nachádzala keramika (uložená v oblasti dolných končatín). Pre žiarový rítus bolo najcharakteristickejšie rozptýlenie zvyškov kremácie po dne hrobovej jamy prípadne v jej zásype (Chotín), alebo ich deponovanie v urne (Nové Zámky). Najpočetnejšiu skupinu nálezov aj tu tvorila keramika. Pohrebným zvykom objavujúcim sa na pohrebiskách vekerzugskej kultúry, ktorý by sme mohli spojiť s predchádzajúcim kultúrnym vývojom staršej doby železnej je deponovanie spálených ľudských ostatkov v urnách prekrytých misou spravidla otočenou hore dnom. Práve v týchto hroboch sa často stretávame s predmetmi, ktoré ukazujú na kontakty s kalenderberskou kultúrou (napr. určité tvary v ruke robenej keramiky, prasleny a britvy). Z hľadiska vnútornej chronológie chotínskych pohrebísk nie je nateraz možné vyjadriť sa k vývoju vzájomných kontaktov kalenderberskej a vekerzugskej kultúry na základe prejavov vyššie uvedených pohrebných zvykov, keďže takmer 75% hrobov nie je možné presnejšie chronologicky zaradiť.

Ďalším významným medzníkom v rámci vývoja doby železnej bol príchod prvej vlny keltských migrantov do oblasti stredného Podunajska v priebehu druhej a tretej štvrtiny 4. storočia pred n. l. Dôležitým zdrojom informácií pre územie juhozápadného Slovenska je pohrebisko v Bučanoch, kde bolo doložené súčasné pochovávanie oboch skupín obyvateľstva. Hroby vekerzugskej kultúry v Bučanoch nie sú svojim pohrebným prejavom celkom typické, a tak naznačujú možnosť ovplyvnenia pohrebných zvykov keltským obyvateľstvom. Podobne je tomu tak aj v prípade keltských hrobov na pohrebisku v Bučanoch. Najmä v ženských hroboch je možné identifikovať pohrebné zvyky, ktoré by mohli súvisieť s príslušnosťou pochovaných k domácemu obyvateľstvu. Medzi tieto prejavy patrí najmä orientácia pochovaných žien hlavou smerom na východ a prítomnosť častí ovce/kozy.

Výsledky analýzy ukazujú, že teritoriálne členenie vekerzugskej kultúry navrhnuté *J. Chochorowským* (*1984*; *1985*; *1998*) je nedostatočné. Medzi analyzovanými pohrebiskami a údajmi získanými zo spracovania pohrebísk zo zvyšných území rozšírenia tejto kultúry sa objavili niektoré prejavy pohrebných zvykov naznačujúce spoločné prvky pohrebného rítu medzi jednotlivými regionálnymi skupinami a zároveň rozdielne prejavy, ktoré sa objavujú na pohrebiskách patriacich k tej istej regionálnej skupine. Najvýraznejšie sa v sledovanom súbore odčleňuje pohrebisko v Tápiószele, kde dominovalo uloženie mŕtvych na ľavom boku s hlavou orientovanou na východ. V hroboch bol zistený oveľa častejší výskyt zvyškov mäsitej stravy ako na ostatných pohrebiskách.

Pre podrobnejšie vyhodnotenie pohrebného rítu a následné vyčlenenie jednotlivých lokálnych skupín bude potrebné pôvodnú databázu rozšíriť aj o územia mimo regiónu stredného Podunajska. To by mohlo napomôcť nielen z hľadiska problematiky teritoriálneho členenia vekerzugskej kultúry, ale najmä pri riešení problematiky jej kontaktov s halštatským a keltským obyvateľstvom. Pre riešenie problematiky pohrebných zvykov a kontaktov kalenderberskej kultúry a kultúry stredného a severovýchodného Zadunajska a ich možného vplyvu na pohrebné zvyky bude však potrebné rozšíriť pramennú bázu a publikovať výsledky starších výskumov.

Zoznam príloh

Tabela 1. Počet analyzovaných kostrových a žiarových hrobov z pohrebísk vekerzugskej kultúry z oblasti stredného Podunajska. Autor: Z. Zetochová

Obr. 1. Mapa s dôležitými pohrebiskami vekerzugskej kultúry (analyzované pohrebiská sú označené bielym obdĺžnikom). Čierna hviezda – Bučany. 1 – Senec-Štrková kolónia; 2 – Nitra (Dolné Krškany a Mikov dvor); 3 – Maňa; 4 – Nové Zámky; 5 – Chotín IA a IB; 6 – Želiezovce; 7 – Modrany; 8 – Szob-Gregersen-kerti; 9 – Vámosmikola-Istvánmajor; 10 – Šahy-Preseľany nad Ipľom; 11 – Pomáz; 12 – Nagytarcsa; 13 – Nógrádkövesd; 14 – Nyáregyháza; 15 – Abony; 16 – Szabadszállás-Józan; 17 – Tápiószele; 18 – Törökszentmiklós-Surján; 19 – Csanytelek-Újhalastó; 20 – Szentes-Vekerzug; 21 – Békéscsaba-Fényes; 22 – Orosháza-Gyopáros; 23 – Algyő; 24 – Sándorfalva-Eperjes; 25 – Tápió-szentmárton; 26 – Gyöngyös; 27 – Heves; 28 – Eger-Nagyeged; 29 – Tiszafüred; 30 – Tiszalök-Börtön; 31 – Mezőkeresztés-Zöldhalompuszta; 32 – Hortobágy-Árkus; 33 – Muhi-Kocsmadomb; 34 – Sajószentpéter; 35 – Alsótelekes-Dolinka; 36 – Meszes; 37 – Tiszavasvári; 38 – Nyíregyháza; 39 – Sanislău; 40 – Kesznyéten-Szérűskert; 41 – Cegléd; 42 – Mátraszele; 43 – Tiszaeszlár; 44 – Tiszabercel; 45 – Csárdaszállás (podľa *Kozubová 2013a*, 206, mapa 1; doplnila Z. Zetochová)

Obr. 2. Orientácia pochovaných v analyzovaných kostrových hroboch vekerzugskej kultúry na pohrebiskách v oblasti stredného Podunajska (počet hrobov = 307). Autor: Z. Zetochová

Obr. 3. Uloženie tela v analyzovaných kostrových hroboch vekerzugskej kultúry v oblasti stredného Podunajska. A – uložený na chrbte; B – uložený na pravom boku; C – uložený na ľavom boku; D – uložený na bruchu; E – sediaca poloha (počet hrobov = 325). Autor: Z. Zetochová

Obr. 4. Percentuálne vyjadrenie počtu hrobov obsahujúcich rôzne druhy inventára. A – hroby obsahujúce šperky a súčasti odevu/zbrane; B – hroby obsahujúce šperky a súčasti odevu/zbrane a keramiku; C – hroby obsahujúce šperky a súčasti odevu/zbrane, keramiku a zvyšky zvierat; D – hroby obsahujúce keramiku; E – hroby obsahujúce keramiku a zvyšky zvierat; F – hroby obsahujúce zvyšky zvierat; G – hroby obsahujúce len drobné predmety a nástroje; H – hroby bez nálezov (počet hrobov = 343). Autor: Z. Zetochová

Obr. 5. Percentuálne vyjadrenie rôznych spôsobov uloženia nádob v analyzovaných kostrových hroboch vekerzugskej kultúry v oblasti stredného Podunajska (počet hrobov = 184). Autor: Z. Zetochová

Obr. 6. Spôsob uloženia spálených ľudských ostatkov v analyzovaných žiarových hroboch vekerzugskej kultúry v oblasti stredného Podunajska. A – na kôpke; B – rozptýlené v hrobovej jame; C – v jamke; D – v nádobe (urnový pohreb); E – viacero koncentrácií (počet hrobov = 386). Autor: Z. Zetochová

Obr. 7. Percentuálne vyjadrenie počtu hrobov obsahujúcich rôzne druhy inventára. A – hroby obsahujúce šperky a súčasti odevu/zbrane; B – hroby obsahujúce šperky a súčasti odevu/zbrane, keramiku a zvyšky zvierat; C – hroby obsahujúce keramiku a zvyšky zvierat; D – hroby obsahujúce len drobné predmety a nástroje; E – hroby bez nálezov (počet hrobov = 386). Autor: Z. Zetochová

Translated by Zuzana Zetochová

Mgr. Zuzana Zetochová, PhD.
Partizánska 67, 949 11 Nitra, Slovenská republika
zuzana.zetochova11@gmail.com

STAV BÁDANIA V PROBLEMATIKE SÍDLISKOVÝCH ŠTÚDIÍ LUŽICKEJ KULTÚRY NA SLOVENSKU

Milan HORŇÁK

HORŇÁK, Milan. State of research on the issue of the settlement studies of the Lusatian Culture in Slovakia. The Lusatian Urnfield Culture definitely belongs among the best studied cultural complexes of the Bronze Age in Central Europe. This assumption is supported by the fact that it has been almost 130 years since German anthropologist R. Virchow first used the expression Lusatian Culture in literature. In this long scientific era, the conceptual attitude to the character of the settlement structure and unity of the Lusatian cultural complex underwent several changes. These changes, if we present them on a timeline, reflect various theoretical concepts of the previous century – from the antiquarian to the post-processual attitude. In the collection of articles dedicated to prof. Peter Romsauer, I like to present the development of those views with the focus on hillforts which represent the highest hierarchical component of the Lusatian Culture's settlement structures. With this type of article, I want to pay tribute to the scientific as well as pedagogical work of celebrating prof. Romsauer, who educated dozens of Slovak archaeologists, including the author of this article.

Keywords: Slovakia, Lusatian Culture, settlement structure, history of research;

Kľúčové slová: Slovensko, lužická kultúra, sídlisková štruktúra, dejiny bádania;

Kultúra lužických popolnicových polí patrí nepochybne medzi najlepšie preskúmané kultúrne komplexy bronzovej doby v strednej Európe. Predpoklad takémuto tvrdeniu dáva skutočnosť, že odvtedy, čo nemecký antropológ R. Virchow po prvýkrát vo vedeckej literatúre použil výraz lužický typ (*Furmánek/Veliačik/Vladár 1999*, 82, 83) uplynulo takmer 130 rokov. Za toto dlhé vedecké obdobie prešiel konceptuálny prístup k charakteru sídliskovej štruktúry a jednotnosti lužického kultúrneho komplexu viacerými zmenami. Tie, ak si ich predstavíme na časovej osi reflektujú rôzne teoretické koncepty minulého storočia, od starožitníckeho až po postprocesuálny prístup. Cieľom príspevku venovanému prof. Petrovi Romsauerovi je predstaviť vývoj týchto názorov so zameraním na hradiská, ktoré predstavujú najvyššiu hierarchickú komponentu sídliskovej štruktúry lužickej kultúry. Článkom chce zároveň autor vzdať hold vedeckej a pedagogickej práci jubilanta, ktorý vychoval desiatky slovenských archeológov, vrátane autora.

Pri analyzovaní teoretických prístupov v štúdiách venovaných osídleniu lužickej kultúry mali silný vplyv rôzne koncepty a rozvinutosť jednotlivých národných archeologických škôl, infraštruktúrne a materiálne podmienky archeologických inštitúcií, a v neposlednom rade množstvo a kvalita terénnych výskumov. Ak sa pozrieme na vývoj bádateľského úsilia v susedných krajinách ako sú Česko či Poľsko, môžeme vo všeobecnosti poznamenať, že poznávanie vývoja a organizácie kultúrnej krajiny lužickej kultúry sa v týchto štátoch so staršou a viac vyvinutou tradíciou vedeckej archeológie začali v odbornej literatúre objavovať omnoho skôr, ako na Slovensku (napr. *Filip 1936-1937*; *Kostrzewski 1924*).

Na Slovensku začiatky záujmu o sídliská lužickej kultúry siahajú do druhej polovice 19. storočia (*Veliačik 1983a*, 10, 11)[1]. Prví bádatelia, vzdelaním väčšinou iným ako archeológia, sa vo

[1] Stav bádania lužickej kultúry do konca sedemdesiatych rokov minulého storočia vo svojej práci podrobne opísal *L. Veliačik* (*1983a*, 9-17). Z tohto dôvodu sú v príspevku spomedzi literatúry publikovanej do konca sedemdesiatych

všeobecnosti venovali predovšetkým zhromažďovaniu nálezov, bez ambície ich komplexnejšej interpretácie. Avšak, práve ich aktivity dali základ pre prvý systematický prehľad slovenského praveku v diele *Slovensko v praveku*, ktoré v tridsiatych rokoch minulého storočia napísal *J. Eisner* (*1933*). Nájdeme tu taktiež prvé chronologické vymedzenie lužickej kultúry a analýzu jej materiálnej kultúry, ako aj kategorizáciu jej nálezísk. Z hľadiska sledovanej problematiky je najviac zaujímavý Eisnerov príspevok o hradiskách lužickej kultúry. V kapitole venovanej tejto problematike *J. Eisner* (*1933*, 154-161) považuje hradiská za najrozvinutejšiu sídliskovú formu tejto kultúry. Ich výstavbu a existenciu spája s charakterom terénu a prítomnosťou vodných zdrojov potrebných nielen pre chov dobytka, ale samozrejme aj pre samotných obyvateľov hradiska. Na základe veľkosti a konštrukcie obranných valov usudzuje, že stavitelia hradísk žili v diferencovanej a dobre organizovanej spoločnosti. Tá bola podľa neho potrebná, aby mohli vybudovať obranné valy určené na obranu (*Eisner 1933*, 154, 155).

Na dielo J. Eisnera tematicky nadviazal *V. Budinský-Krička* (*1947*, 77-87, mapa VII). Vo svojej štúdii o bronzovej a železnej dobe na Slovensku sa v jednej kapitole zaoberal problematikou lužickej kultúry. Tu zhrnul dovtedajšiu históriu bádania, opísal spôsob pochovávania, definoval sídliskové formy, a predovšetkým, chronologicky a typologicky analyzoval a kategorizoval hrobovú keramiku a bronzové artefakty. Okrem toho vytvoril prvú mapu územného rozšírenia lužickej kultúry, na ktorej označil 141 vtedy známych nálezísk tejto kultúry (*Budinský-Krička 1947*, mapa VII). Toto dielo predstavuje prvé priestorové ohraničenie lužickej kultúry na území dnešného Slovenska[2]. Na základe štúdia územného rozšírenia najstarších a najmladších nálezísk prišiel k záveru, že na naše územie prišiel ľud lužickej kultúry zo západu (z Moravy) cez Vlarský priesmyk a najskôr obsadil oblasť Stredného Považia. Nasledovne mal proces osídľovania pokračovať po dolinách riek Nitra a Turiec, až do južných oblastí Slovenska, ktoré hraničili so sídliskovým priestorom pilinskej kultúry (*Budinský-Krička 1947*, 78)[3].

Na tomto mieste je vhodné zmieniť sa o významnej terénnej práci zosobnenej v štúdiách *Š. Janšáka* (*1928; 1929; 1930*), ktorý sa na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov minulého storočia systematicky venoval objavovaniu pravekých hradísk[4]. Pri svojej terénnej práci vychádzal predovšetkým z toponým, ktoré indukovali prítomnosť tohto sídliskového typu (napr. Hradisko, Zámoček, Hrádok, atď.). Väčšinu hradísk geodeticky zameral a tiež nakreslil, resp. pripravil náčrt ich pôdorysov, ktoré sú ešte dnes použiteľné a platné. Pri interpretácii hradísk pripisoval veľký význam morfologickým vlastnostiam terénu, na základe ktorých sa pokúšal definovať opakujúce sa parametre, ktoré mohli mať vplyv na výber lokality vyhovujúcej pre výstavbu hradiska. Skúmaním charakteru terénu sa taktiež snažil určiť eventuálnu funkciu hradiska – pri ťažšie dostupných hradiskách s väčším sklonom alebo strmým svahom zdôrazňoval obrannú alebo refugiálnu funkciu, pri ľahšie dostupných hradiskách s nižšou nadmorskou výškou uvádzal okrem vyššie spomenutých funkcií tiež hospodársku funkciu (*Janšák 1928*, 3; *1929*, 1-32; *1930*, 22-49).

Po druhej svetovej vojne boli na Slovensku vtedajšie vedecké inštitúcie komplexne reorganizované. Dotklo sa to aj archeologického bádania. V roku 1953 bol Archeologický ústav, dovtedy sídliaci v Bystričke, okr. Martin, presťahovaný do Nitry a začlenený do systému vtedy vznikajúcej Slovenskej akadémie vied. S profesionalizáciou archeológie sa zvýšila intenzita terénnych aktivít, čo malo za následok väčšie množstvo objavených a preskúmaných nálezísk, medzi inými i lokalít lužickej kultúry. S nadobudnutým materiálom a novoobjavenými sídliskami a

rokov 20. storočia iba práce, ktoré sa bezprostredne zaoberajú osídlením. Vedecká literatúra, ktorá bola publikovaná v neskoršom období bádania, je uvedená kompletne.

[2] Chápanie sídliskového priestoru lužickej kultúry sa menilo proporcionálne so zväčšovaním počtu novonájdených nálezísk, resp. s kultúrnou reklasifikáciou niektorých už známych nálezísk (napr. *Veliačik 1983a*, Abb. 2).

[3] Na základe neskoršie objavených nálezísk a analýz novozískaného materiálu bola vyvinutá teória o autochtónnosti lužickej kultúry na Slovensku (napr. *Furmánek/Veliačik/Vladár 1999*, 88; *Veliačik 2000*). Teóriu o migrácii nositeľov lužickej kultúry z moravského prostredia zastupuje napr. *R. Kujovský* (*2004*, 359-367).

[4] V období približne 5 rokov objavil, opísal a vo väčšine prípadov tiež vymeral cca 95 hradísk alebo výšinných sídlisk z rôznych období (*Janšák 1928*; *1929*; *1930*).

pohrebiskami bolo možné postulovať nové hypotézy súvisiace predovšetkým s genézou (napr. *Benkovsky-Pivovarová 1972*; *1974*; *Točík/Vladár 1969*), chronológiou (napr. *Točík/Vladár 1971*; *Furmánek/Veliačik 1980*) a pohrebným rítom (napr. *Pivovarová 1965*). V čase povojnovej reorganizácie slovenskej archeológie prišlo tiež k ustanoveniu početných regionálnych archeologických inštitúcií (múzeí a ústavov na ochranu kultúrnych pamiatok), čo následne spôsobilo zintenzívnenie výskumov na regionálnej a lokálnej úrovni a vytvorenie regionálnych kultúrnohistorických systémov a modelov vývoja jednotlivých archeologických kultúr (napr. *Čaplovič 1963*; *1987*; *Petrovský-Šichman 1958*; *Uhlár 1961*). V týchto regionálnych štúdiách o lužickej kultúre sa už objavujú niektoré elementy sídliskovej archeológie, napriek tomu však bola väčšina týchto štúdií založená predovšetkým na koncepte tradičných typologických štúdií, ktoré priestor chápali skôr ako oblasť rozšírenia kultúry, územie jej priameho vplyvu a distribúcie artefaktov. Opis prírodného prostredia a jeho charakteristík bol síce takpovediac „povinnou" časťou v úvodných kapitolách, napriek tomu však nemal väčší význam pri analýzach artefaktov a kultúrneho vývoja.

K výraznejším zmenám prišlo v polovici sedemdesiatych rokov pravdepodobne pod vplyvom britskej krajinnej archeológie (*spatial archaeology*) a povojnovej nemeckej sídliskovej archeológie (*Siedlungsarchäologie*). Zmenili sa predovšetkým názory na formovanie kultúrnej krajiny prehistorických spoločností a jej dopadu na organizovanie ich životného priestoru. Pre lepšie porozumenie významu procesov, ktoré boli aplikovateľné aj pre poznanie lužickej kultúrnej krajiny, sa dával veľký dôraz na formalizované analytické postupy a štatistické metódy využívané na zisťovanie opakujúcich sa pravidelností v sídliskových vzorcoch. Na takýchto teoretických východiskách boli založené snahy o rekonštrukciu spoločensko-ekonomického vývoja, vzájomných priestorových vzťahov na rôznych úrovniach a určovanie miery vplyvu prírodných a environmentálnych charakteristík priestoru.

Šírenie a akceptovanie takýchto princípov a konceptov v krajinách bývalého socialistického bloku bolo problematické. Vtedajší politický systém neumožňoval, resp. nebol príliš otvorený novým ideám západného sveta. Určitú, a nutne povedať, že rovnocennú náhradu predstavovali novátorské prístupy pri štúdiu krajinnej archeológie, ktoré vypracoval a prezentoval poľský archeológ *J. Kruk* (*1973*). Tieto vplyvy sú zjavné z hľadiska nami sledovanej problematiky v diele *A. Niesiołowskej-Wędzkej* (*1974*) „*Początky i rozwój grodów kultúry łužyckiej*", v ktorom sa zaoberala tiež niektorými náleziskami lužickej kultúry na Slovensku, a to v oblasti Oravskej a Liptovskej kotliny (*Niesiołowska-Wędzka 1974*, 94-99; obr. 43, 47). Vo svojej knihe autorka za účelom presnejšieho pochopenia organizácie štruktúry osídlenia analyzovala vzájomné vzťahy medzi eventuálnymi centrálnymi sídliskami a otvorenými sídliskami v jednotlivých lokálnych skupinách lužickej kultúry. Vzťahy, ktorých ukazovateľmi sú napr. hustota a územné rozšírenie sídlisk, sú predstavené na mapovom výreze s priemerom 30 km, vytvorenom na základe topografickej tematickej mapy v mierke 1: 50 000 po chronologických obdobiach doby bronzovej (*Niesiołowska-Wędzka 1974*, 30-103). Pri analýzach a interpretácii autorka zohľadnila skutočnosť, že rôzne kultúrne (spoločenské, ekonomické, politické) a geografické (terén, riečna sieť, podmienky pre poľnohospodárstvo a chov dobytka) činitele mali v jednotlivých regiónoch v daných obdobiach rozdielny vplyv na vývoj a koncept organizácie kultúrnej krajiny. Z toho vyplýva, ako uvádza, aj veľká rôznorodosť a variabilnosť hradísk. Tá sa evidentne prejavovala predovšetkým v takých ukazovateľoch ako sú lokalizácia, veľkosť, vnútorný urbanizmus (usporiadanie obytných a produkčných jednotiek) a v spôsobe konštrukcie obranných štruktúr (napr. priekopa, palisáda, val) (*Niesiołowska-Wędzka 1974*, 139-142, 161-170).

Autorka vo všeobecnosti podmieňuje adekvátnosť výberu lokality určenej na stavbu hradiska v prvom rade s prírodnými prednosťami terénu, pričom tie by mali byť rozhodujúcim faktorom pre budovanie opevnenia hradiska. Ako ďalší faktor zdôrazňuje vzdialenosť od obchodných ciest, keďže tie mali priamo umožňovať hospodársky rozvoj nielen jednotlivých hradísk, ale celej, na nich naviazanej spoločnosti (*Niesiołowska-Wędzka 1974*, 145). Na území Oravskej a Liptovskej kotliny považuje za hlavnú príčinu výstavby hradísk práve prítomnosť obchodných ciest, ktoré s najväčšou pravdepodobnosťou viedli po menovaných kotlinách. Využívaním "atraktívnych"

polôh na dominantných vyvýšeninách, spĺňali tieto hradiská nielen kontrolnú funkciu, ale taktiež, ako uvádza autorka, funkciu bezprostredne spojenú s obchodovaním. Vysoko lokalizované hradiská na Liptove, nachádzajúce sa v nadmorskej výške viac ako 1100 m, interpretovala ako refúgiá (*Niesiołowska-Wędzka 1974*, 94-99).

A. Niesiołowska-Wędzka (*1989*) neskôr svoj názor k tejto problematike korigovala a doplnila vo svojej druhej monografii „*Procesy urbanizacijne w kultúrze łużyckiej w świetle oddziaływań kultúr południowych*". Ako predikuje už názov knihy, jej hlavnú tému predstavuje analýza procesov urbanizácie, resp. vymedzenie prvých urbánnych entít v lužickej kultúre. Pod urbanizačnými procesmi rozumie predovšetkým kumuláciu určitých kritérií (veľká stabilita osídlenia viazaná na konkrétnu koncentráciu obyvateľov, plánovaná a organizovaná funkcia priestoru, vysoko vyvinuté formy obytných, komunálnych a obranných štruktúr, koncentrácia remeselných činností, produkčné a obchodné centrum, kultúrne stredisko, centrálno-správna funkcia)[5], ktoré sa vyskytujú v dôsledku zintenzívnenia kontaktov s vyvinutejšími juhoeurópskymi civilizáciami (etruskou, mediteránskou) (*Niesiołowska-Wędzka 1989*, 132-141)[6].

Na základe uvedených kritérií rozdelila autorka sídliská do nasledovných kategórií[7]: *malé nížinné sídliská* so sebestačnou hospodársko-produkčnou výrobou; *trvalé veľké otvorené sídliská* poľnohospodársko-produkčného charakteru; *hradiská a obranné sídliská* lokalizované na strategických polohách s výraznou vojenskou funkciou; *hradiská – refúgiá* na ťažko dostupných polohách s vysokou nadmorskou výškou (*Niesiołowska-Wędzka 1989*, 72); *hradiská vidieckeho typu*, ktoré mohli mať určitú formu správneho zriadenia, obchodnú, kontrolnú a kultovú funkciu, ale nedochádzalo v nich ku kulminácii menovaných funkcií v rámci jedného hradiska; *hradiská protomestského typu*, pri ktorých boli zjavné určité vlastnosti administratívneho, lokálneho a hospodársko-obchodného centra, ale s primitívnejšou koncepciou organizácie vnútorného priestoru, resp. charakteru obytných a remeselných štruktúr; *hradiská mestského typu* – s centrálno-správnou a hospodárskou funkciou, ovládajúce väčšie územia, resp. väčšiu aglomeráciu sídlisk, s fixnou organizáciou obytných jednotiek a vyvinutým remeselníctvom. Takéto hradiská sa často nachádzajú v blízkosti obchodných ciest alebo v kontaktných zónach susedných kultúr. Vzhľadom na vonkajší tvar a urbanistickú koncepciu vnútorných priestorov autorka hradiská hierarchicky ohodnotila a ďalej rozdelila do nasledovných kategórií: „rezidentný typ" s jasne viditeľnými elementmi prítomnosti „vládnucej" vrstvy (akropola, predhradie) a „typ Biskupin" s relatívne uniformnou architektúrou obytných štruktúr podobných tvarov a veľkostí, ktoré rovnako slúžili všetkým obyvateľom. Obdobie ich existencie umiestnila do doby od 7. storočia do začiatku 5. storočia pr. Kr. (*Niesiołowska-Wędzka 1989*, 132-141). Pri uvedených typoch zvláštnu pozornosť venovala predovšetkým problematike určenia funkcie hradísk, resp. objasneniu kultúrneho a civilizačného vplyvu kultúr popolnicových polí zo susedných regiónov a vplyvu juhoeurópskych kultúr, ktoré boli na vyššom stupni civilizačného vývoja, s dôrazom na objasnenie procesov urbanizácie (*Niesiołowska-Wędzka 1989*, 39-74).

Problematikou analýzy sídliskovej štruktúry lužickej kultúry sa podrobnejšie zaoberala tiež *E. Miroššayová* (*1977*). Vo svojej doktorskej dizertácii[8] „*Osídlenie lužickej kultúry na severnom Slovensku v železnej dobe*" sa, okrem analýz venovaných dominantnej problematike – typologicko-chronologickému spracovaniu materiálnej kultúry, pokúsila určiť a opísať základné determinanty procesov osídľovania, ako aj definovať a interpretovať jednotlivé typy sídliskových štruktúr. Pre tie predpokladala, že hlavnými činiteľmi vplývajúcimi na organizáciu kultúrnej

[5] S podobným chápaním urbanizácie sa stretávame tiež pri iných autoroch (napr. *Wells 1984*).

[6] Výskyt sídlisk mestského typu *A. Niesiołowska-Wędzka* (*1989*, 14-17, 133) nevymedzuje len na staršiu dobu železnú, ale za taký typ považuje tiež opevnené osady staršej doby bronzovej, napríklad sídlisko otomanskej kultúry Spišský Štvrtok alebo sídlisko maďarovskej kultúry Nitriansky Hrádok, ktoré vznikli, podobne ako v mladšej dobe halštatskej, v dôsledku zintenzívnenia kontaktov so stredomorskou mykénskou kultúrou.

[7] Táto kategorizácia predstavuje prvú typológiu sídlisk lužickej kultúry na území Poľska a odzrkadľuje vtedajší stav bádania nielen v Poľsku, ale aj na Slovensku.

[8] Doktorská dizertácia E. Miroššayovej „Osídlenie lužickej kultúry na severnom Slovensku v železnej dobe" žiaľ nebola publikovaná, je však dostupná v knižnici Archeologického ústavu SAV v Nitre.

krajiny boli predovšetkým geografické a environmentálne podmienky hornatej krajiny s vyvinutou fluviálnou sieťou na severnom Slovensku. Vzťah a vplyv osídlenia na prírodné prostredie však podrobnejšie neanalyzovala.

V rámci sídliskovej štruktúry pre severné Slovensko vytýčila autorka štyri základné typy sídlisk: *výšinné hradiská*, *vysoko položené hradiská*, *otvorené* a *jaskynné sídliská* (*Miroššayová 1977*, 87), pričom sa nevenovala detailnejšiemu opisu jednotlivých typov, ale koncentrovala svoju pozornosť skôr na ich všeobecnú interpretáciu. Prvú kategóriu, výšinné hradiská, označila za vedúci sídliskový typ. V súvislosti s ich výskytom a územným rozšírením uvádza, že nejde o náhodný fakt, ale o reakciu alebo reflexiu bližšie nešpecifikovaných kultúrnohistorických činiteľov, na ktoré malo určujúci vplyv, predovšetkým v dobe železnej, objavenie železa (*Miroššayová 1977*, 88-91). Autorka si je vedomá pravdepodobnej hierarchie výšinných hradísk, napriek tomu sa však tejto problematike, s ohľadom na vtedajší stav bádania, bližšie nevenuje. O toľko podrobnejšie, aj keď skôr vo všeobecnosti, sa venovala určeniu ich funkcie, ktorú podmieňuje predovšetkým polohou, pozíciou, dostupnosťou a veľkosťou. Pri zohľadnení uvedených činiteľov, považuje jednotlivé výšinné hradiská za centrálne obchodno-správne štruktúry, za refúgium alebo za hradiská so strategickou a kontrolnou funkciou (*Miroššayová 1977*, 91-93).

Miroššayovej druhý sídliskový typ, vysoko položené hradiská, vzhľadom na ich ťažko dostupnú polohu a umiestnenie v nadmorských výškach nad 1000 m primárne interpretuje ako dočasné refúgiá. Z dôvodu nepriaznivých poveternostných podmienok panujúcich v takýchto nadmorských výškach považuje za nepravdepodobné iné možnosti využitia hradiska (*Miroššayová 1977*, 94).

Osemdesiate roky minulého storočia predstavujú vrchol a zároveň určitým spôsobom aj ukončenie základného výskumu kultúr popolnicových polí na Slovensku. Pre lužickú kultúru bola definitívne vytvorená základná chronologická schéma jej jednotlivých lokálnych skupín a zároveň bol definovaný ich materiálny obsah. Viac-menej boli objasnené otázky genézy a intenzity kultúrno-ekonomických interakcií so susednými regiónmi (hlavnú literatúru pre túto problematiku predstavujú príspevky tematických konferencií – *Południowa strefa kultury łużickiej i powiązania tej kułtury z południem*, Kraków-Przemyseł, 1982 (ed. *Gedl 1982*); *Die Mitteleuropas Urnenfelderkultur*, Liblice 1987 (ed. *Plesl 1987*); *Forschungen der Problematik der Lausitzerkultur*, Wroclav 1988 (ed. *Bukowski 1988*); *Anfänge der Urnenfelder Kultur*, Warszawa-Kraków 1991 (ed. *Gedl 1991*).

Okrem publikácií a zborníkov z tematických konferencií zameraných na chronológiu a kultprne kontakty sa začali v problematike lužickej kultúry objavovať štúdie, ktoré z pohľadu sídliskovej a krajinnej archeológie obsahujú dodnes platné teoretické tvrdenia. Stále viac sa v nich zdôrazňuje váha a dôležitosť prírodných činiteľov a ich vplyv na hustotu a dynamiku osídlenia na rôznych časových a priestorových úrovniach (*Romsauer/Veliačik 1987*; *Žebrák 1990*). Na význame získavajú tiež štúdie venované archeologickej topografii, čo je jasne viditeľné z obsahu referátov predstavených na rôznych medzinárodných konferenciách v tomto období bádania. V Drážďanoch bola v roku 1980 zorganizovaná konferencia *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa* venovaná problematike hradísk doby bronzovej v strednej Európe. Spomedzi početných príspevkov má pre riešenú problematiku najväčšiu dôležitosť referát *V. Furmánka*, *P. Romsauera* a *L. Veliačika* (*1982*, 159-175), v ktorom autori opísali vtedajší stav bádania, predstavili topografiu známych hradísk mladšej a neskorej doby bronzovej na území dnešného Slovenska[9], a ich kultúrne a chronologické zaradenie. Autori kládli dôraz predovšetkým na fortifikáciu a rozlohu. Na vyššie uvedenú konferenciu tematicky nadväzujú špecializované čísla časopisu Archeologické Rozhledy (*1983*, 35/1)[10], venované taktiež problematike pravekých hradísk, ako aj o šesť rokov neskoršie organizovaná

[9] Na území, ktoré je predmetom našej štúdie, je uvedených 30 hradísk, ostatných 32 sa nachádza v ekuméne stredodunajských alebo juhovýchodných kultúr popolnicových polí.

[10] Problematiku lužických hradísk prezentoval *L. Veliačik* (*1983b*, 14-24).

medzinárodná konferencia *Studia nad grodami epoki brązu i wczesnej epoki żeleza w Europie Środkowej* (*Gediga 1989*), v poľskom Vroclave.

Vo výskumnom období osemdesiatych a deväťdesiatych rokov patria veľké zásluhy pre pochopenie vývoja lužickej kultúry bezpochyby L. Veliačikovi, ktorý takmer celú svoju viac ako štyridsaťročnú vedeckú kariéru zasvätil práve jej skúmaniu. V početných publikáciách a článkoch ako prvý podrobne a komplexne typologicko-chronologicky reklasifikoval dovtedy známe materiálne pozostatky z nálezísk celej ekumény lužickej kultúry na Slovensku (predovšetkým keramiku a bronzové nálezy). Na základe získaných výsledkov definoval materiálny obsah jednotlivých chronologických fáz, ktoré tiež presnejšie časovo zaradil a synchronizoval s vtedy platnými chronologickými systémami kultúr popolnicových polí v strednej Európe (*Veliačik 1983a*; *1991*; *2000*). Na tomto mieste je potrebné pripomenúť, že je Veliačikova periodizácia ešte stále aktuálna a platná, predovšetkým pre mladobronzovú fázu lužickej kultúry. Od jej publikovania (*Veliačik 1983a*)[11] je na nej založená takmer každá štúdia zaoberajúca sa analýzami materiálnych pozostatkov (viď napr. *Horňák 2005*; *Hrubec/Kujovský 1994*; *Žilincová 2010*).

L. Veliačik sa výskumne zaoberal taktiež problematikou vývoja osídlenia lužickej kultúry, a to v troch tematických celkoch: klasifikácia a definovanie hradísk (*Furmánek/Romsauer/Veliačik 1982*; *Veliačik 1983b*; *1989*; *1994*; *2004*; *Veliačik/Romsauer 1998*), archeologická topografia a analýzy vzťahu osídlenia a prírodných podmienok (*Pavúk/Romsauer/Veliačik 1996*; *Veliačik 2000*, 400-405) a vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských kultúr popolnicových polí (*Romsauer/Veliačik 1987*; *1999*; *Veliačik 2000*, 393-405; *Veliačik/Romsauer 1994*).

Za najprogresívnejšiu a najkomplexnejšiu sídliskovú formu, okrem iných typov sídlisk (nížinné sídliská, otvorené výšinné sídliská, jaskynné sídliská), považuje hradiská. Ich vznik podmieňuje zmenami v spoločensko-ekonomickej situácii v mladšej dobe bronzovej, vyvinutou hospodárskou aktivitou, organizáciou a v neposlednom rade spoločenskou diferenciáciou nositeľov lužickej kultúry (*Veliačik 1983b*, 21, 22; *1994*, 13; *2004*, 71). Podľa polohy a podľa vzťahu k vlastnostiam terénu a nadmorskej výške ich delí do troch skupín: *vyvýšené hradiská* – lokalizované na vyvýšeninách, ktoré markantne zasahujú do rovinato-pahorkovitej krajiny vo výškovom rozpätí 260-380 m n. m. Veľkosť vyvýšeniny zvyčajne vplýva na veľkosť a tvar hradiska, ktoré je opevnené veľkým valom po obvode vyvýšeniny; *výšinné hradiská* – nachádzajú sa na rovnakom území ako prvý typ hradísk, ale situované sú v dva až trikrát vyšších polohách, ktoré v niektorých prípadoch presahujú kótu 1000 m n. m. Ich veľkosť sa pohybuje od 0,5 ha do 20 ha; a tzv. "*malé hradiská*" – obyčajne malé opevnené osady situované v postranných údoliach so slabo preukázateľnou intenzitou osídlenia (*Velačik 1983b*, 18-20; *1989*, 65-67; *1994*, 16). Pri prvých dvoch typoch, na základe ich topografickej rozšírenosti v husto osídlených oblastiach a ich situovania do dominantných polôh, všeobecne uvádza a zdôrazňuje obrannú, strategickú a správnu funkciu, taktiež ich považuje za eventuálne centrá špecializovanej produkcie, obchodovania a kultu. Pri posledne menovanom type hradísk je presvedčený, že sa jedná skôr o hradiská lokálneho významu, ktoré v čase nebezpečenstva slúžili ako úkryt pre malú spoločnosť, resp. v prípade že sa nachádzali v blízkosti komunikácií alebo na strategických polohách, že spĺňali pozorovaciu a kontrolnú funkciu (*Veliačik 1983b*, 21; *1989*, 67-71; *1994*, 16) .

V sledovanej problematike majú veľký význam štúdie L. Veliačika a P. Romsauera (*Veliačik/Romsauer 1994*) venované skúmaniu vzájomného vzťahu lužických a stredodunajských kultúr popolnicových polí. Geografické východisko ich výskumov predstavuje územie súčasného západného Slovenska[12] vo veľkosti približne 14 500 km^2. Pre štúdium kultúrnych zmien a intenzity osídlenia v období od konca strednej doby bronzovej do mladohalštatského obdobia skompletizovali a vytvorili údajovú databázu obsahujúcu viac ako 860 nálezísk (stav v roku 2000, podľa *Veliačik 2000*, 394). Následne kultúrne a chronologicky ohodnotili väčšinu lokalít, určili ich výpovednú hodnotu a priestorovo ich identifikovali a lokalizovali na topografických mapách

[11] Zmienené chronologické delenie lužickej kultúry predstavuje iba časť výskumov, ktorým sa Veliačik venoval pri písaní svojej doktorskej dizertácie, ktorá bola vcelku publikovaná v roku 1983.

[12] S územím, ktoré je predmetom tejto štúdie, sa geograficky prekrýva v regiónoch stredného toku riek Váh a Nitra.

v mierke 1: 25 000 alebo 1: 50 000[13] (*Veliačik/Romsauer 1994*). Hustota osídlenia je prezentovaná na základnej mape súčasného Slovenska so zväčšeným detailom juhozápadného Slovenska v mierke 1: 1 333 333 zvlášť pre každé časové obdobie (*Romsauer/Veliačik 1987*, obr. 1-4; 1998, obr. 1) a zároveň klasifikovaná vo vzťahu k typu pôdy, nadmorskej výške, ako aj relatívnemu výškovému rozdielu (*Romsauer/Veliačik 1998*, obr. 2-6). Prostredníctvom interpretácie znázornených vzťahov sa pokúsili v štyroch chronologických obdobiach určiť úroveň vplyvu činiteľov prírodného prostredia na intenzitu osídlenia, na charakter poľnohospodárskej produkcie a chov dobytka a s tým spojený rozmach alebo regresiu hospodársko-ekonomického rozvoja. Prvý, najstarší, horizont (BD-HA1) charakterizovali ako obdobie stabilizácie osídlenia v oboch kultúrnych okruhoch (lužickom a stredodunajskom). Ich sídliskový priestor nemá pevne definovanú hranicu. Na jednej strane sa vytvorila organizácia osídlenia v rámci jednotlivých kultúr, na druhej strane prichádza v kontaktných hraničných zónach k vzájomnému zasahovaniu do sídliskového priestoru toho-ktorého kultúrneho okruhu, resp. zakladaniu sídlisk lužickej kultúry na území stredodunajských popolnicových polí a opačne. V druhom horizonte (HA2-HB1) prichádza k rozkladu štruktúry osídlenia stredodunajských popolnicových polí. Sídliskový priestor, ktorý bol v predošlom období osídlený nositeľmi čakanskej kultúry, podľahne územnej expanzii lužickej kultúry. Dôvod takýchto podstatných zmien vidia menovaní autori predovšetkým v meniacich sa klimatických podmienkach. Lužická kultúra sa stane hlavným činiteľom pri kompozícii kultúrnej krajiny na pre ňu novom území. Nová organizácia priestoru je najmarkantnejšia v objavení sa nového typu sídlisk – hradísk. Tretí horizont (HB3-HC1) predstavuje obdobie najväčšieho geografického rozmachu lužickej kultúry. Charakteristickým znakom tohto obdobia je existencia hradísk, z ktorých sa vyvinula najvyspelejšia sídlisková forma. V najmladšom, štvrtom horizonte (HC2-HD1) prichádza k regresii osídlenia lužickej kultúry, ktorá je pravdepodobne reakciou na všeobecnú hospodársko-kultúrnu regresiu tohto obdobia (*Romsauer/Veliačik 1998*, 62, 63; *Veliačik 2000*, 400-406). Uvedený vývoj, resp. zmeny v štruktúre osídlenia sú, podľa presvedčenia autorov, s najväčšou pravdepodobnosťou reakciou na klimatické zmeny – striedanie teplých a suchých s chladnejšími a daždivejšími periódami. To bolo ešte dodatočne podmienené vtedajšou kultúrnohistorickou situáciou na nimi analyzovanom území (viď napr. *Veliačik 2000*, 380, 381, 393-406).

V posledných pätnástich rokoch sa pod vplyvom trendu zo začiatku osemdesiatych rokov (viď vyššie citovaná literatúra) stále viac vedeckých pracovníkov zaoberá archeologickou topografiou a analýzami vzťahu osídlenia a prírodných podmienok, a to na mezoregionálnej a mikroregionálnej úrovni. Na rozdiel od predošlého obdobia, v ktorom regionálnu jednotku chápali len v zmysle správno-administratívnej regionalizácie, bádatelia tentokrát pri definovaní brali do úvahy prirodzené hranice alebo spoločné environmentálne menovatele. V duchu takýchto princípov bola napísaná štúdia *J. Katkinovej* (*1994*), v ktorej autorka predstavila archeologickú topografiu osídlenia geograficky relatívne homogénneho mezoregiónu Záhorskej nížiny v období kultúry popolnicových polí a staršom halštatskom období. Východiskom jej výskumov je databáza 126 lokalít, ktoré priestorovo lokalizovala na topografickej mape v mierke 1: 10 000 alebo 1: 50 000. Osídlenie klasifikovala vo vzťahu k nadmorskej výške, pedologickým typom a krajinným vegetačným komplexom. Výsledkom jej bádania bola interpretácia tematickej mapy hustoty a územného rozšírenia osídlenia vo vzťahu k vyššie uvedeným ekoparametrom. Výsledky jej analýz poukázali na nerovnomerné osídľovanie celého mezoregiónu od mladšej a neskorej doby bronzovej do doby halštatskej. V staršom období sú sídliská koncentrované v blízkosti vodných tokov vo výškovom rozpätí od 140 do 160 m n. m. s preferovaním hnedozeme fluviálnych pôd, menej často boli osídľované polohy s čiernozemou. V mladšom období, t. j. v neskorej dobe bronzovej, prichádza k výraznému zmenšeniu hustoty osídlenia. Autorka hľadá príčinu tohto fenoménu predovšetkým v klimatických zmenách, ktoré vplývali na bonitu a

[13] Na tomto mieste je potrebné zdôrazniť, že všetky náleziská nie sú znázornené na mapách. Pri niektorých autori uvádzajú iba koordináty v Křovakovom systéme, resp. priesek dvoch vzdialeností (v mm) na jednotlivých mapách v mierke 1: 25 000 alebo 1: 50 000. Niektoré náleziská sú bez priestorovej informácie.

kvalitu pôd, a teda sprostredkovane na poľnohospodársku produkciu, ktorá bola podľa jej názoru dovtedy hlavným zdrojom obživy. V najmladšom, halštatskom, období sa opäť pod vplyvom klimatických zmien, zväčšenia množstva zrážok, zlepšili podmienky pre poľnohospodárstvo, čo malo za následok zväčšenú hustotu osídlenia (*Katkinová 1994*, 348, obr. 1-7).

Dôležitú úlohu v ďalšom vývoji skúmania problematiky vzťahu environmentálnych podmienok a osídlenia zohrávajú predovšetkým štúdie *E. Wiedermanna* (*1995*; *1996*; *2000*; *2001a*; *2001b*; *2003*), ktorý sa venoval vedeckému prehodnocovaniu a definovaniu zmien osídlenia v mezoregióne Stredného a Horného Ponitria od staršieho neolitu do doby rímskej. Pre potreby takých analýz vytvoril archeologickú databázu nálezísk, ktorá obsahuje 319 jednotiek[14]. Tieto chronologicky vymedzil a v jednotlivých časových sekvenciách prezentoval na topografickej mape v mierke 1: 500 000 (*Wiedermann 2003*, mapa 1). Charakter osídlenia klasifikoval podľa jednotlivých období vo vzťahu k 14 geografickým, geomorfologickým, hydrologickým, geologickým, pedologickým a klimatickým ekoparametrom[15]. Koreláciou týchto údajov sa pokúsil nájsť opakujúce sa sídliskové vzorce a určiť intenzitu osídlenia pre každé chronologické obdobie zvlášť (*Wiedermann 1996*; *2003*, 45-77). V prípade lužickej kultúry, resp. jej ekumény v sledovanom mezoregióne, prichádza Wiedermann k veľmi zaujímavému záveru, a to že kvôli vplyvu meniaceho sa podnebia, od relatívne vlhkého v mladšej, k suchšiemu podnebiu v neskorej dobe bronzovej, vyhľadávali a osídľovali nositelia tejto kultúry polohy s vyššou nadmorskou výškou, čo malo priamy vplyv tiež na existenciu a fungovanie výšinných opevnených osád alebo hradísk, ako aj na zmeny v infraštruktúre kultúrnej krajiny v tomto priestore (*Wiedermann 1996*, 75-79).

Trend štúdie charakteru a typických vlastností organizácie kultúrnej krajiny na regionálnej úrovni sa v posledných rokoch objavil tiež pri skúmaní hradísk. V rokoch 2001 – 2006 bol realizovaný medzinárodný projekt (Archeologický ústav SAV v Nitre a Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre v spolupráci s Fridrich Schiller Universität Jena, Nemecko) orientovaný na spoznávanie a systematické sondovanie na šiestich hradiskách nachádzajúcich sa vo východnej časti Stredného Ponitria. Najkomplexnejšie bolo preskúmané hradisko Žibrica, na ktorom sa pomocou predbežných geofyzikálnych prieskumov a prostredníctvom archeologického sondovania pokúšali podrobnejšie zistiť využitie priestoru hradiska. Tento projekt priniesol relatívne prekvapivé výsledky, ktoré ponúkli nový pohľad na intenzitu osídlenia, precizovali obdobie osídlenia jednotlivých hradísk a predovšetkým predstavujú dobrý základ pre nasledovné analýzy vývoja a charakteristík osídlenia tohto mezoregiónu (napr. *Horňák/Stegmann-Rajtár 2008; Stegmann-Rajtár 2004*).

Jednou z posledných prác, ktorá sa venovala danej problematike je doktorská dizertácia autora článku „A*nalize geografiskih informacijskih sistemov poselitve lužiške kulture v zahodnem delu Zahodnih Karpatov*“[16]. V nej je predstavený vývoj sídliskovej štruktúry lužickej kultúry v oblasti Považia, Ponitria a Turčianskej kotliny analyzovaný pomocou geografických informačných systémov. V práci je kladený dôraz na pochopenie princípov transformácie kultúrnej krajiny, ktorá bezprostredne súvisí s jej formovaním a zmenami, ktoré predstavujú dlhodobý proces. Ten sa v lužickej kultúre prejavil vo vytvorení dvoch kultúrnych krajín, ktoré autor označil ako krajinu „pred výskytom hradísk“ a „krajinu hradísk“. Prvá, staršia fáza sa nesie predovšetkým v znamení procesu vonkajšej lužickej kolonizácie SZ Slovenska. Počas týchto približne dvesto rokoch, t. j. v období najstaršej fázy osídlenia (BC–BD), boli položené základy stabilného osídlenia, ktoré predstavovali podklad pre ďalšiu diferenciáciu osídlenia lužickej kultúry. Dobré

[14] V prípade 249 jednotiek sa autorovi podarilo určiť polohu náleziska a uviesť ho na topografickej mape v mierke 1: 50 000 (*Wiedermann 1996*, obr. 28-46)

[15] Nadmorská výška, reliéf, morfologický typ, expozícia, rozvodie, kategória vodného toku, vzdialenosť od vodného toku, výškový rozdiel od vodného toku, textúra pôdy, pedologický typ, geologický podklad, klíma, zrážky, priemerná dĺžka osvetlenosti. Všetkým uvedeným ekoparametrom pripisoval rovnakú váhu a v zásade ich chápal ako „balíček enviromentálnych činiteľov“, ktorý obsahuje všetky faktory, ktoré by z hľadiska interakcie prostredia a činnnosti človeka mohli mať vplyv na charakter osídlenia.

[16] Dizertácia bola autorom príspevku obhájená v roku 2010. Uložená je v Oddelku za archeologijo, FF, Univerzity v Ljubljane, Slovinsko.

hospodárske zázemie, demografický rast a akumulácia materiálnych tovarov a v neposlednom rade väčšia potreba bezpečnosti a ochrany boli pravdepodobne hlavné katalyzátory, ktoré viedli k formovaniu novej kultúrnej krajiny s hradiskami v strednej fáze (HA-HB1) s presahom do mladšej fázy lužickej kultúry (HB3-HC1).

Takto chápanú „novú" kultúrnu krajinu necharakterizuje iba výskyt novej sídliskovej formy – hradísk, ktoré svojimi mohutnými násypmi každopádne túto kultúrnu krajinu zviditeľnili, a výraznejšie určili jej teritoriálne hranice. Ich prítomnosť zhruba časovo korešponduje s výskytom pochovávania pod mohylami s plným kamenným vencom, s výrazným zväčšením množstva hrobových prídavkov a nápadným zvýšením počtu depotov. Dôležitou charakteristikou tejto novej kultúrnej krajiny s hradiskami je jej dlhé trvanie. Sídliskový vzorec, ktorý sa formoval v období HA-HB, kontinuálne pokračoval niekoľko storočí až do doby halštatskej, keď sa intenzita hustoty osídlenia lužickej kultúry citeľne zmenšila.

Pri sledovaní osídľovacích procesov autor vychádzal z predpokladu, že tieto procesy mali konzervatívny charakter, ktorý bol vo veľkej miere určený prírodnými činiteľmi (morfológia, hydrológia, primeranosť pôd pre poľnohospodárske využitie) a na ktoré mali zároveň veľký vplyv dlhotrvajúce ekonomické, sociálne a kultúrne procesy súvisiace s organizáciou priestoru a osídlenia, na rozdiel od tých spoločenských, kultúrnych a historických procesov súvisiacich s materiálnou kultúrou, ktoré sú podstatne dynamickejšie.

Regióny, rozprestierajúce sa na hornatom severe Slovenska, vykazujú menšiu hospodársku vyspelosť, a to z dôvodu menej priaznivešich environmentálnych podmienok, ktoré ponúkali o niečo menšie možnosti pre väčší hospodársky rozvoj. To sa prejavuje predovšetkým v menšej hustote sídlisk, ako aj v menšom počte hradísk. Pomocou iných hospodárskych odvetví (obchodovanie, rozvoj niektorých remesiel) a strategicko-vojenských dôvodov zmienené regióny kompenzovali slabšie podmienky pre intenzívnu agrárnu produkciu.

V diele boli hradiská hierachicky a funkcionálne rozdelené na ostrožné hradiská – výšinné hradiská – vyvýšené hradiská – centrálne hradiská II. stupňa – centrálne hradiská I. stupňa, ktoré sú vo vzájomnej priestorovej interakcii s jasným črtami, resp. základnými elementmi náčelníckej spoločnosti.

Opis histórie vývoja by nebol kompletný bez uvedenia piatich všeobecných monografií o bronzovej dobe na území súčasného Slovenska (*Furmánek et al. 2015*; *Furmánek/Veliačik/Vladár 1991*; *1999*; *Novotná 1994*; *Paulík 1993*), v ktorých bola do určitej miery venovaná pozornosť tiež rôznym elementom kultúrnohistorického vývoja, hospodársko-ekonomického zázemia a environmentálneho pozadia lužickej kultúry. Podrobnejšie sa ich rozboru nevenujem, keďže zhrňujú už vyššie predstavené poznatky. Napriek rozdielnym autorom a rokom vydania všetky monografie, faktograficky pojednávajú viac-menej o tom istom a majú skôr charakter populárno-náučnej literatúry ako vedeckej.

V záverečných pár vetách je vhodné uviesť, že štúdie venované analýzam sídliskovej štruktúry a dynamiky kultúrnej krajiny lužickej krajiny, korešpondovali so súvekými teoretickými a konceptuálnymi prístupmi 20. a 21. storočia, a to od starožitníckeho až po postprocesuálny. Do budúcna sa dá predpokladať, že novoodkrývané lokality v kombinácii s progresívnymi digitálnymi technológiami diaľkového prieskumu prinesú komplexnejšie poznatky o distribúcii lokalít lužickej kultúry.

LITERATÚRA

Benkovská-Pivovarová 1972 – Z. Benkovská-Pivovarová: Die Anfänge der Lausitzer Kultur in der Slowakei im Lichte der Grabfunde aus Martin. Slovenská archeológia 20/2, 1972, 253-312.

Benkovská-Pivovarová 1974 – Z. Benkovská-Pivovarová: Methodologische Anmerkurgen zur Forschung über Anfänge der Lausitzer Kultur in in der Tschechoslowakei. Archeologické Rozhledy 26, 1974, 152-159.

Budinský-Krička 1947 – V. Budinský-Krička: Slovensko v dobe bronzovej a halštatskej. In: B. Varsik (ed.): Slovenské dejiny I. Bratislava 1947, 68-103.

Bukowski 1988 – Z. Bukowski (ed.): Forchungen der Problematik der Lausitzerkultur. Wroclaw 1988, 314 s.

Čaplovič 1963 – P. Čaplovič: K problematike osídlenia Oravy v mladšej dobe halštatskej. Archeologické Rozhledy 15, 1963, 297-327.

Eisner 1933 – J. Eisner: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933, 380 s.

Filip 1936-1937 – J. Filip: Popelnicová pole a počátky železné doby v Čechách. Praha 1936-1937, 176 s.

Furmánek et al. 2015 – V. Furmánek/J. Bátora/O. Ožďáni/V. Mitáš/R. Kujovský/J. Vladár: Staré Slovensko 4. Doba bronzová. Archaeologica Slovaca Monographiae Staré Slovensko 4. Nitra 2015, 315 s.

Furmánek/Romsauer/Veliačik 1982 – V. Furmánek/P. Romsauer/L. Veliačik: Jungbronzezeitlichen befestige Siendlungen in der Slowakei. In: B. Chropovský/J. Herrmann (eds.): Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleurope. Nitra-Berlin 1982, 159-175.

Furmánek/Veliačik 1980 – V. Furmánek/L. Veliačik: Doba bronzová. Slovenská archeológia 28/1, 1980, 159-179.

Furmánek/Veliačik/Vladár 1991 – V. Furmánek/L. Veliačik/J. Vladár: Bronzom kované dejiny. Nitra 1991, 190 s.

Furmánek/Veliačik/Vladár 1999 – V. Furmánek/L. Veliačik/J. Vladár: Die Bronzezeit in der Slowakischen Raum. PAS 15, Rahden/Westfalen 1999, 203 s.

Gediga 1989 – B. Gediga (ed.): Studia nad grodami epoki brąnzu i wczesnej epoki železa w Europie Środkowej.Wroclaw-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1989.

Gedl 1982 – M. Gedl (ed.): Południova strefa kultury łużickiej i powiązania tej kułtury z południem. Kraków-Przemyseł 1982, 369 s.

Gedl 1991 – M. Gedl (ed.): Die Anfänge der Urnenfelderkulturen in Europe. Warszawa-Kraków 1991.

Horňák 2005 – M. Horňák: Pohrebisko lužickej kultúry v Sklabinskom Podzámku. Slovenská archeológia 53/2, 2005, 203-218.

Horňák 2009 – M. Horňák: Analize geografiskih informacijskih sistemov poselitve lužiške kulture v zahodnem delu Zahodnih Karpatov. Nepublikovaná dizertačná práca. Oddelek za Arheologijo, Univerzita v Ljubljane. Ljubljana 2009.

Horňák/Stegmann-Rajtár 2008 – M. Horňák/S. Stegmann-Rajtár: Osídlenie stredného Ponitria v neskorej dobe bronzovej a včasnej dobe železnej: využitie GIS-analýz. Študijné Zvesti AÚ SAV 43, 2008, 43-52.

Hrubec/Kujovský 1994 – I. Hrubec/R. Kujovský: Pohrebisko lužickej kultúry v Háji (okres Martin). Slovenská archeológia 42/1, 1994, 5-23.

Janšák 1928 – Š. Janšák: Niektoré novoobjavené hradiská slovenské. In: K. A. Medvecký/P. Florek (eds.): Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti 23. Turčiansky sv. Martin 1928, 3-26.

Janšák 1929 – Š. Janšák: Slovenské hradiská z doby halštatskej. In: K. A. Medvecký/P. Florek (eds.): Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti 24. Turčiansky sv. Martin 1929, 1-33.

Janšák 1930 – Š. Janšák: Staré osídlenie Slovenska. In: K. A. Medvecký/P. Florek (eds.): Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti 25. Turčiansky sv. Martin 1930, 1-100.

Katkinová 1994 – J. Katkinová: Osídlenie Záhorskej nížiny v období kultúry popolnicových polí a v dobe halštatskej vo vzťahu k prírodným podmienkam. Slovenská archeológia 42/2, 1994, 335-365.

Kostrzewski 1924 – J. Kostrzewski: Z badań nad osadnictwem wczesnej środkowej epoki bronzowej na zemiach polskich. Przegląd Archeologiczny 2, 1924, 161-218.

Kruk 1973 – J. Kruk: Studia osadnicze nad neolitem wyzyn lessovych. Wroclaw-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, 267 s.

Kujovský 2004 – R. Kujovský: Sídlisko lužickej kultúry v Trenčíne a počiatky lužickej kultúry na Slovensku. In: J. Bátora/V. Furmánek/L. Veliačik (Hrsg.): Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes VI. Nitra 2004, 359-370.

Kujovský 2015 – R. Kujovský: Lužický kultúrny komplex. In: V. Furmánek/J. Bátora/O. Ožďáni/V. Mitáš/R. Kujovský/J. Vladár (eds.): Staré Slovensko 4. Doba bronzová. Archaeologica Slovaca Monographiae. Nitra 2015, 174-184.

Miroššayová 1977 – E. Miroššayová: Osídlenie lužickej kultúry na severnom Slovensku v železnej dobe. Nepublikovaná dizertačná práca. Archeologický ústav SAV. Nitra 1977.

Niesłowska-Wędzka 1974 – A. Niesłowska-Wędzka: Początky i rozwój grodów kultury łużyckiej. Wroclaw-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, 235 s.

Niesłowska-Wędzka 1989 – A. Niesłowska-Wędzka: Procesy urbanizacijne w kulturze łużyckiej w świetle oddziaływań kultur południowych. Wroclaw-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1989, 163 s.

Novotná 1994 – M. Novotná: Svedectvá predkov. Martin 1994, 128 s.

Paulík 1993 – J. Paulík: Bronzom kované dejiny. Bratislava 1993, 190 s.

Pavúk/Romsauer/Veliačik 1996 – J. Pavúk/P. Romsauer/L. Veliačik: Veränderung von Siedlungsarealen als mőgliche Folge klimatischer Schwankungen in der Westslowakei. In: Mőglichkeiten und Perspektiven der West-Ost-Zusamenarbeit auf dem Gebiet der Wissenschaft mit dem Schwerpunkt auf der Umwelt und Gesundheit. Bratislava 1996, 116-135.

Petrovský-Šichman 1958 – A. Petrovský-Šichman: Žilinský kraj v praveku. In: V. Kristenová (ed.): Vlastivedný sborník Žilinskeho kraja 1. Žilina 1958, 5-32.

Pivovarová 1965 – Z. Pivovarová: K problematike mohýl v lužickej kultúre na Slovensku. Slovenská archeológia 13/2, 1965, 107-162.

Plesl 1987 – E. Plesl (ed.): Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium Liblice 21.-25. 10. 1985. Praha 1987.

Romsauer/Veliačik 1987 – P. Romsauer/L. Veliačik: Entwicklung und Beziehung der Lausitzer und mitteldonauländischen Urnenfelder in der Westslowakei. In: E. Plesl (ed.): Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium Liblice 21.-25. 10. 1985. Praha, 1987, 295-304.

Romsauer/Veliačik 1998 – P. Romsauer/L. Veliačik: Umweltanteil an der Siedlungsstrukturgestaltung während der Urnenfelder- und Hallstatzeit in der Westslowakei. Przegląd Archeołogiczny 46, 1998, 59-78.

Stegmann-Rajtár 2004 – S. Stegmann-Rajtár: Die slowakischen Ausgrabungen auf der befestigten Hőhensiedlung Štitáre-Žibrica (Kr. Nitra). In: O. Chvojka (ed.): Popelnicová pole in doba halštatská. Príspevky z VIII. konference, 22. – 24. 9. 2004. České Budejovice 2004, 503-518.

Točík/Vladár 1969 – A. Točík/J. Vladár: Zur Problematik der Anfänge der Lausitzer Kultur in der Slowakei. In: W. Coblenz (ed.): Beiträge zur Lausitzer Kultur. Berlin 1969, 295-304.

Točík/Vladár 1971 – A. Točík/J. Vladár: Prehľad bádania v problematike vývoja Slovenska v dobe bronzovej. Slovenská archeológia 19/2, 1971, 365-422.

Uhlár 1961 – V. Uhlár: Mních pri Ružomberku v praveku a včasnej dobe dejinnej. Študijné Zvesti AÚ SAV 4, 1961, 139-179.

Veliačik 1983a – L. Veliačik: Die Lausitzer Kultur in der Slowakei. Studia Archaeologica Slovaca Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Slovacae II. Nitra 1983, 260 s.

Veliačik 1983b – L. Veliačik: Hradiská lužickej kultúry na Slovensku. Archeologické Rozhlehy 35, 1983, 14-24.

Veliačik 1989 – L. Veliačik: Vergleich der befestingen Siedlungen in der älteren und späten Bronzezeit in der Slowakei aus der Sicht ihrer Genese und Funktion. In: B. Gediga (ed.): Studia na grodami epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej. Wroclaw 1989, 59-72.

Veliačik 1991 – L. Veliačik: Beitrag des Gräberfeldes in Diviaky nad Nitricou zur Chronologie der Denkmäler der Lausitzer Kultur in der Slowakei. Slovenská archeológia 39/1-2, 1991, 143-214.

Veliačik 1994 – L. Veliačik: Význam hradísk v štruktúre sídlisk neskorej doby bronzovej. Pamiatky a múzeá 4, 1994, 13-17.

Veliačik 2000 – L. Veliačik: Osídlenie kultúr stredodunajských a lužických popolnicových polí na západnom Slovensku. Nepublikovaná dizertácia na získanie vedeckej hodnosti doktora historických vied. AÚ SAV Nitra, 2000.

Veliačik 2004 – L. Veliačik: Nové poznatky ku štruktúre hradísk lužickej kultúry na severnom Slovensku. Študijné Zvesti AÚ SAV 36, 2004, 57-72.

Veliačik/Romsauer 1994 – L. Veliačik/P. Romsauer: Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popolnicových polí na Západnom Slovensku. I. Katalog. Nitra 1994, 276 s.

Veliačik/Romsauer 1998 – L. Veliačik/P. Romsauer: Výsledky výskumu hradiska lužickej kultúry v Zemianskom Podhradí (predbežná správa). Slovenská archeológia 46/2, 1998, 225-251.

Wells 1984 – P. Wells: Farms, villages and cities. Commerce and urban origins in late prehistoric Europe. Ithaca & London 1984, 270 p.

Wiedermann 1995 – E. Wiedermann: Jaskynné náleziská a adaptácia pravekého osídlenia na klimatické zmeny v povodí strednej a hornej Nitry. Studia Historica Nitrensia 4, 1995, 55-63.

Wiedermann 1996 – E. Wiedermann: Osídlenie strednej a hornej Nitry od neolitu po dobu rímsku vo vzťahu k prírodným podmienkam I, II-katalog, III. Doktorská disertácia. AÚ SAV Nitra, Nitra 1996.

Wiedermann 2000 – E. Wiedermann: Archeológia a synergické polia krajiny. Acta Nitrensia 3, 2000, 51-69.

Wiedermann 2001a – E. Wiedermann: Modellierung des prähistorischen Landschaftsraumes. Acta Nitrensia 4, 2001, 315-332.

Wiedermann 2001b – E. Wiedermann: Paleokológia Ponitria v archeologických prameňoch. Studia Historica Nitrensia 9, 2001, 11-53.

Wiedermann 2003 – E. Wiedermann: Archeoenviromentálne štúdie prehistorickej krajiny. Nitra 2003, 138 p.

Žebrák 1990 – P. Žebrák: Podíl činnosti člověka v minulosti na změně životního prostředí Sitna. Současný stav výzkumu. Študijné Zvesti AÚ SAV 26, 1990, 87-97.

Žilincová 2010 – L. Žilincová: Pohrebiská lužickej kultúry v Jasenici a Sedmerovci. Študijné Zvesti AÚ SAV 48, 2010, 141-214.

RESUMÉ

State of research on the issue of the settlement studies of the Lusatian Culture in Slovakia

Analysis of theoretical approaches in studies dealing with the Lusatian Culture settlements showed that they were strongly affected by various concepts and the degree of development of individual national archaeological schools, infrastructure and material conditions of archaeological institutions, and last but not least by the number and quality of the field research. If we observe the development of research efforts in neighbouring countries such as the Czech Republic or Poland, we can establish in general that the learning about the development and organization of the cultural landscape of the Lusatian Culture has appeared in specialized literature in these countries with older and more developed tradition of scientific archaeology much earlier than in Slovakia (e.g. *Filip 1936-1937*; *Kostrzewski 1924*). We can divide the development of Slovak archaeological research from the time perspective to two basic periods: before the World War II and after it. The first period symbolizes rather the antiquarian approach to archaeological artefacts with gradual transition to scientific systematic nature. This transition can be seen in works of *J. Eisner* (*1933*), *Š. Janšák* (*1928*; *1929*; *1930*) and

V. Budinský-Krička (*1947*, 77-87, map VII). These scientists have provided the first comprehensive view of the Lusatian Culture research (V. Budinský-Krička, J. Eisner), as well as the first topographic survey of hill-forts of this culture (Š. Janšák).

The then scientific institutions in Slovakia were complexly reorganized after the World War II; and it concerned also archaeological research. The Institute of Archaeology, previously located in Bystrička in the Martin district, was moved in 1953 to Nitra and integrated to the system of the then forming Slovak Academy of Sciences. Professionalization of archaeology brought with it also the intensity of field activities, what resulted in larger number of discovered and researched sites, including localities of the Lusatian Culture. The period of post-war reorganization of the Slovak archaeology saw also the establishment of numerous regional archaeological institutions (museums and institutes for the protection of cultural monuments), what consequently caused an increased intensity of researching at regional and local level and creation of regional cultural-historical systems and models of development of individual archaeological cultures (e.g. *Čaplovič 1963; 1987*; *Petrovský-Šichman 1958*; *Uhlár 1961*). These regional studies of the Lusatian Culture already contain some elements of the settlement archaeology, the majority of these studies was, however, nonetheless based primarily on the concept of traditional typological studies, which understood the space more as the area where the culture was spread, area of its direct influence and distribution of artefacts. The description of natural environment and its characteristics was so to speak a "mandatory" part of introductory chapters, but despite that it did not have larger significance in analyses of artefacts and cultural development.

More significant changes appeared in the middle of the seventies, probably under the influence of British spatial archaeology and post-war German settlement archaeology (*Siedlungsarchäologie*). It was especially opinions about the formation of cultural landscape or prehistoric societies and its impact on the organization of their living space that changed. In order to better understand the meaning of processes applicable also for knowing the Lusatian cultural landscape, great emphasis was placed on formalised analytical procedures and statistical methods used for determination of repeating regularities in settlement patterns. Such theoretical starting points were used as bases for attempts to reconstruct the social-economic development, mutual spatial relationships at various levels and determination of the degree of influence of natural and environmental characteristics of the given space. Main works from this period devoted to the Lusatian Culture settlement come from archaeologists *A. Niesiołowska-Wędzka* (*1974*; *1989*) and *E. Miroššayová* (*1977*).

Understanding the development of the Lusatian Culture was in the research period of eighties and nineties largely contributed to by L. Veliačik, who devoted almost all his more than thirty-year long career to researching it. He as the first one complexly typologically and chronologically reclassified in detail the previously known material remains from sites of the whole ecumene of the Lusatian Culture in Slovakia (especially ceramics and bronze findings) in numerous publications and articles. He defined on the grounds of acquired results the material content of individual chronological stages, which he also classified in time more exactly and synchronized with then valid chronological systems of Urnfield Cultures in the Central Europe (*Veliačik 1983a*; *1991*; *2000*). It should be noted here that Veliačik's periodization is still current and valid, especially for the Late Bronze Age period of the Lusatian Culture. Since it was published (*Veliačik 1983a*)[17], almost every study dealing with analyses of material remains has been based on it (see for instance *Horňák 2005*; *Hrubec/Kujovský 1994*; *Žilincová 2010*).

L. Veliačik was also researching the issue of development of the Lusatian Culture settlement, namely in three topical units: *classification and definition of hill-forts* (*Furmánek/Romsauer/Veliačik 1982*; *Veliačik 1983b*; *1989*; *1994*; *2004*; *Veliačik/Romsauer 1998*), *archaeological*

[17] The said chronological division of the Lusatian Culture represents only part of research Veliačik dealt with when writing his dissertation thesis, which was published in whole in 1983.

topography and analyses of the relationship between settlement and natural conditions (*Pavúk/Romsauer/Veliačik 1996*; *Veliačik 2000*, 400-405) and *development and relationship of settlement of Lusatian and Central Danube Urnfield Cultures* (*Romsauer/Veliačik 1987*; *1999*; *Veliačik 2000*, 393-405; *Veliačik/Romsauer 1994*). During the last fifteen years, more and more scientific workers deal with the archaeological topography and analyses of relationship between the settlement and natural conditions due to the trend from the beginning of the eighties (see literature quoted above), both at the meso-regional and micro-regional level. In contrast to the previous period, when the regional unit was understood only in the sense of administrative regionalization, scientists this time took into account in definition natural borders or common enviromental denominators. These can be seen in works of already mentioned *L. Veliačik* (*2000*, 400-405; *Pavúk/Romsauer/Veliačik 1996*), *J. Katkinová* (*1994*) as well as *E. Wiedermann* (*1995*; *1996*; *2000*; *2001a*; *2001b*; *2003*).

The last decade is represented by studies dealing with analyses of dynamics and concepts of the cultural landscape of the Lusatian Culture by means of GIS software tools (e.g. *Horňák 2009*; *Horňák/Stegmann-Rajtár 2008*).

It can be established in way of conclusion that studies dealing with analyses of the settlement structure and dynamics of the cultural landscape of the Lusatian Culture corresponded with contemporary theoretical and conceptual approaches of the 20th and 21st century, from the antiquarian to post-processual one. We assume that newly revealed sites in combination with progressive digital technologies of remote survey will bring more complex knowledge of the distribution of the Lusatian Culture sites.

Translated by Ivana Krekaňová

Dr. Milan Horňák
VIA MAGNA s.r.o.
Nábrežná 2, 038 61 Vrútky, Slovenská republika
hornak.milan@gmail.com

SLOVENSKÉ POVODIE IPĽA V DOBE HALŠTATSKEJ (STAV VÝSKUMU)[1]

Vladimír MITÁŠ

MITÁŠ, Vladimír. The Slovak territory of the Ipeľ river basin in the Hallstatt Period (State of research). The article deals with the state of research of the Hallstatt period in the Slovak territory of the Ipeľ river basin. Despite numerous terrain activities which started as early as the 19th century and basically continue until now, our knowledge of the Hallstatt period in the Ipeľ region can be characterized as insufficient and our information on individual sites as scarce. However, we must emphasize the fact that none of the settlements or burial grounds used mostly in stages HC or HD has not been investigated in detail so far. The source base and the extent of its processing suggest certain differences in the cultural development (generally, between the western and eastern parts of the Slovak side of the Ipeľ river) as well as discontinuity of the settlement (between stages HC and HD). While there are connections with the inner Carpathian development (the Eastern Hallstatt Culture in the south-western part of Slovakia and in Transdanubia, surviving Urnfield Cultures in the south of central Slovakia) in the material from HC, finds of the Vekerzug Culture from HD suggest connections with the east and southeast. It will be possible to create a more complex picture of the Hallstatt period in this specific territory mainly on the basis of projects including extensive and interdisciplinary investigations.

Keywords: Slovakia, Ipeľ river basin, Hallstatt period, state of research;

Kľúčové slová: Slovensko, Poiplie, doba halštatská, stav výskumu;

Poznatky o osídlení v regiónoch sú východiskom pre analýzu väčších územných celkov, ale i k špecifikovaniu ich kontaktov, vzťahov a interferencií. Od stavu výskumu v regiónoch záležia nielen možnosti uvedenia nálezov do nadregionálneho rámca, ale aj možnosti formulovania záverov všeobecného charakteru. Z archeologického hľadiska zvlášť pozoruhodné sú územia, ktoré predstavovali rozhrania odlišných kultúrnych prostredí, a ich kultúrny vývoj preto nemal jednotný charakter. K takýmto regiónom možno vo viacerých úsekoch praveku zaradiť i slovenské povodie Ipľa.

Menšie územie slovenského Poiplia sa v súčasnosti nachádza na juhovýchodnom okraji západného Slovenska v Nitrianskom kraji, avšak jeho podstatná časť sa rozprestiera na juhu stredného Slovenska a patrí do Banskobystrického kraja. Ide o oblasti bývalých žúp a historických regiónov Hont a Novohrad. Slovenské povodie Ipľa je geomorfologicky dobre ohraničeným celkom stredného Podunajska (*Tóth 2010*, 64).

Archeologický výskum slovenskej časti Poiplia sa realizuje od prvej polovice 19. stor. Zo syntéz a rozsiahlejších štúdií o pravekom osídlení Slovenska, ktoré sa dotkli juhu stredného Slovenska a zároveň povodia Ipľa (*Balaša 1960*, 60-65; *Beljak/Beljak Pažinová/Mitáš 2015*, 119-121; *Budinský-Krička 1947*, 95-101; *Dušek 1971*, 443-446; *Dušek/Dušek/Romsauer 1980*; *Eisner 1933*, 152-154, 161, 162, 164-166; *Janšák 1938; Ožďáni/Točík 1989*, 66-70; *Petrovský-Šichman 1961*, 133-135), vyplývajú veľké medzery v poznaní doby halštatskej.[2] Z publikovaných nálezov, najmä čo sa týka

[1] Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA MŠ SR a SAV č. 2/0091/16: „Slovensko v dobe bronzovej - križovatka súvekých európskych civilizácií".

[2] Na dôležité náleziská z doby halštatskej v maďarskom povodí Ipľa poukazujú práce maďarských bádateľov (napr. *Kemenczei/Jerem 2003*, nečíslovaná mapa pred s. 177).

Obr. 1. Slovenské povodie Ipľa v dobe halštatskej. Čísla lokalít zodpovedajú súpisu nálezísk v článku. Skratka KPP = kultúry popolnicových polí. Mapa: M. Bartík a V. Mitáš

kovovej industrie a keramiky zberového charakteru, zároveň vychádza veľa nezrovnalostí okolo ich kultúrneho, chronologického a typologického postavenia, prípadne ich presnej lokalizácie. Spomenúť možno obsiahle zberové nálezy *A. Petrovského-Šichmana* (*1961*), ktoré neboli desaťročia podrobené odbornej revízii. Západnej časti Poiplia sa v rámci svojich bádateľských aktivít, počnúc svojou rozsiahlou dizertáciou (*Romsauer 1976*) a následne príspevkami i monografiou o dobe popolnicových polí a dobe halštatskej na juhozápadnom Slovensku (*Romsauer 1986*; *1991*; *1999*; *Veliačik/Romsauer 1994*), opakovane dotkol aj jubilant profesor Peter Romsauer.

Slovenské povodie Ipľa, ako už bolo naznačené, je špecifickým teritóriom, nachádzajúcim sa na rozhraní dvoch kultúrne odlišných okruhov, sformovaných na strednom Dunaji a v Potisí. Uvedená charakteristika čiastočne platí aj pre dobu halštatskú, ktorej materiál na sledovanom území spočiatku nevykazuje jednotný ráz, resp. ho na prelome stupňov HB a HC a v stupni HC ani na celom území nedokážeme spoľahlivo identifikovať. K istej unifikácii hmotnej kultúry, hoci synkretického charakteru, došlo až v stupni HD v súvislosti so severozápadnou skupinou (Chotín – Preseľany) kultúry Vekerzug a jej osídlením povodia Ipľa. Zjednodušene však možno konštatovať, že chronologicky staršia skupina halštatských nálezov je spätá so stupňom HC a mladší materiál so stupňom HD. V rámci analýzy boli zohľadnené aj nálezy, ktoré dokladajú prežívanie kultúry Vekerzug na začiatku doby laténskej v stupni LTA. Naznačený kultúrny vývoj v záujmovej oblasti dokumentuje 30 nálezísk (obr. 1; Súpis nálezísk). Stav ich poznania je skomplikovaný absenciou systematického výskumu, prevažne ide o ojedinelé nálezy, materiál

Obr. 2. Ipeľský Sokolec. Nálezy východohalštatskej kultúry (podľa Kemenczei 1977). Rôzne mierky

z prieskumov a menších záchranných akcií. Hlavným cieľom tohto príspevku bolo znova zhromaždiť a čiastočne aj analyzovať informácie o dobe halštatskej vo vymedzenej oblasti, priblížiť aktuálny stav výskumu a načrtnúť možnosti budúceho bádania.

V neskorej dobe bronzovej sa vývoj v slovenskom povodí Ipľa uberal nasledovne. Pôvodne išlo o dotykovú zónu západnej enklávy kultúrneho komplexu juhovýchodných popolnicových polí (kyjatickej kultúry), rozšírenej na juhu stredného Slovenska, a od severu postupujúcich lužických popolnicových polí (slovenskej vetvy lužickej kultúry), ktorých nálezy sa evidujú aj na juhovýchodnom okraji západného a v priľahlej časti juhu stredného Slovenska (*Veliačik/Romsauer 1994*). Hlavne na severozápadnom okraji Poiplia, v povodiach Slatiny, Štiavnice a Krupinice (*Bátora 1979*, obr. 1). Kultúry popolnicových polí boli v stupni HB zároveň konfrontované s prenikaním elementov východného pôvodu, ktoré sa spájajú s tzv. predskýtskym obyvateľstvom, resp. kultúrou Mezőcsát (*Ožďáni/Kujovský 2001*, 358; *Patek 1993*, 4-12; *Stegmann-Rajtár 1994*, 320). V súčasnosti je už zrejmé, že i tejto kultúre možno pripísať podiel na formovaní halštatskej kultúry v severoalpskom priestore, a teda aj východohalštatskej kultúry na Slovensku (*Romsauer 1999*; *Stegmann-Rajtár 1994*).

Osídlenie tejto časti stredného Podunajska pravdepodobne ovplyvnila i výraznejšia zmena klímy v 8. stor. pred Kr., po ktorej nasledovalo v strednej Európe prudké ochladenie. Vtedajšie podnebie sa zvykne prirovnávať k „malej dobe ľadovej" v dobe tridsaťročnej vojny v prvej polovici 17. stor. (*Behringer 2010*, 86-89; *Bouzek 2005*, 516). Obyvateľstvo kultúr popolnicových polí v Poiplí sa zrejme s klimatickou krízou nedokázalo adekvátne vyrovnať a prispôsobiť sa vzniknutým pomerom. Je možné, že celkové zhoršenie klímy na juhu stredného Slovenska prispelo ku kolapsu kultúr juhovýchodných popolnicových polí (sprevádzaným zánikom štruktúry osídlenia, rozpadom komunikačnej siete, vyvrcholením spoločenskej krízy atď.; *Tainter 2009*) a viedlo k

Obr. 3. Čebovce. Železná sekera s ramienkami (podľa Čambal/Kovár 2014)

takmer úplnému vyľudneniu tohto teritória. Spomenuté elementy, ako aj mnohé ďalšie, sprevádzali koniec civilizácie severoalpských popolnicových polí vôbec (*Bouzek 2004*, 380). Existuje iba niekoľko lokalít v podhorských oblastiach stredného a horného Poiplia: napr. Cinobaňa (*Furmánek/Mitáš 2011*; *Mitáš/Furmánek 2015*, 186), Dolné Plachtince (*Žebrák 1985*, 261), Modrý Kameň (*Žebrák 1985*, 262), ktoré dovoľujú rozmýšľať o pretrvávaní zvyškov kultúr popolnicových polí na začiatku doby železnej (obr. 1) a vzhľadom na poznatky zo severovýchodného Maďarska možno aj o ich dlhšom prežívaní (*Metzner-Nebelsick 2012*). Takýto scenár by bol celkom prirodzený aj z historického hľadiska, pretože spoločenstvá kultúr popolnicových polí na juhu stredného Slovenska zaiste nezanikli súčasne. Slovenské povodie Ipľa, pochopiteľne, nie je jedinou oblasťou, ktorá prekonala naznačený vývoj. Podobné udalosti sú archeologicky doložené aj v iných regiónoch Slovenska, napr. na Záhorskej nížine (*Katkinová 1994*). V menovanej oblasti je na sklonku doby bronzovej zaznamenaný nielen rapídny pokles hustoty osídlenia, ale i prítomnosť kultúry Mezőcsát s typickými predmetmi východokarpatského typu v bohato vybavených hroboch zo Senice (*Katkinová 1994*, 358; *Romsauer 1999*, obr. 5). Na severe Slovenska sa pokles intenzity osídlenia na konci doby bronzovej a začiatku doby železnej zase týka Spiša (*Roth 2003*, 525), ktorý sa však v dobe halštatskej, na rozdiel od Poiplia, javí ako kultúrne samostatná oblasť (*Miroššayová 1987*, 107).

Odhliadnuc od nálezov z konca doby bronzovej, ako aj z doby halštatskej, ktoré odzrkadľujú kultúru jazdecko-nomádskych skupín z eurázijských teritórií a jej prúdenie do Karpatskej oblasti, slovenské povodie Ipľa sa z kultúrnohistorického hľadiska v stupni HC nachádzalo na severovýchodnej periférii východohalštatskej kultúry, resp. halštatskej kultúry stredného a severovýchodného Zadunajska (*Jerem/Lippert 1996*; *Stegmann-Rajtár 2005*; *2009*, obr. 13).

Z hľadiska zamerania tohto príspevku je podstatná jej naposledy uvedená entita, na juhozápadnom Slovensku s koncentráciou lokalít východne od Váhu a hmotnou kultúrou spájajúcou niekoľko kultúrnych tradícií, vrátane podielu kultúry Mezőcsát a predchádzajúcich kultúr popolnicových polí (*Stegmann-Rajtár 2009*, 84). Klasické pamiatky východohalštatskej kultúry sa preskúmali v dolnom Poiplí v katastroch obcí Ipeľský Sokolec (obr. 2; *Kemenczei 1977*, 74, obr. 6; *Paulík 1985*, 186, obr. 70) alebo Malé Kosihy (*Paulík 1958*, 367, obr. 5; *Točík 1981*, 245). V sídliskovom a hrobovom materiáli z menovaných nálezísk dominuje keramika. Zberové nálezy typické pre stupeň HC, ako aj náplň východohalštatskej kultúry v strednom Podunajsku boli v poslednej dobe identifikované tiež v kopcovitej oblasti stredného Ipľa (Čebovce – obr. 3; Dolné Mladonice – obr. 4: 3). Pozoruhodná je najmä železná sekera s ramienkami z Čeboviec, datovaná približne do polovice 7. stor. pred Kr. (*Čambal/Kovár 2014*, 308, obr. 3). Sekerami tohto typu sa zaoberala už *E. Studeníková* (*2000*, 71-76) a vyhodnotila ich v širšom kultúrno-geografickom kontexte.

Doteraz nebolo jasnejšie osvetlené, do akej miery boli spoločenstvá neskorej doby bronzovej v slovenskom povodí Ipľa konfrontované s prienikom jazdecko-nomádskych elementov z eurázijských pásiem lesostepí a stepí. Môžeme však predpokladať, že ich prúdenie od východu na západ smerovalo aj cez zaužívané komunikačné trasy v Ipeľskej a Lučeneckej kotline (*Chochorowski 1975*, mapa 1; *Ožďáni/Točík 1989*, 69). Signálom pre existenciu komunikácie popri samotnej rieke

Obr. 4. Nálezy stupňa HC (3) a kultúry Vekerzug (1, 2, 4-12).
1 – Santovka (podľa Pichlerová/Tomčíková 1993); 2 – Chľaba (podľa Hanuliak 1989); 3, 4 – Dolné Mladonice (kresba Z. Nagyová); 5-7 – Malé Zlievce (podľa Budinský-Krička 1947); 8-12 – Chľaba (podľa Bujna 1980). 3, 4, 8-10 – mierka a; 11, 12 – mierka b; 1, 2, 5-7 – rôzne mierky

Ipeľ, prinajmenšom v neskorej dobe halštatskej, je pozícia viacerých sídlisk a pohrebísk severozápadnej skupiny kultúry Vekerzug v strednom Poiplí (obr. 1). Tieto spojnice sprostredkovávali kultúrne prúdenie a kontakty centrálnou časťou Karpatskej oblasti a ovplyvňovali kultúrny vývoj vôbec, teritórium tak formujúcej sa, ako aj už vykryštalizovanej východohalštatskej kultúry na strednom Dunaji nevynímajúc (*Studeníková 2005*, 74, 75). Obdobie prenikania východných elementov dokumentujú napr. predmety východokarpatského typu, ktoré sú obsiahnuté v depote bronzových predmetov zo Santovky (*Nevizánsky 1985*). Už na tomto mieste možno pripomenúť, že zo Santovky, časti Maďarovce, je známe aj hlinené pečatidlo (obr. 4: 1), ktoré s istými výhradami možno datovať do neskorej doby halštatskej (*Pichlerová/Tomčíková 1993*, 56). V katalógu predmetov tohto typu z karpatskej oblasti (*Kisfaludi 1997*, 82-103), podobne ako fragment pintadery (obr. 4: 2) z polykultúrnej lokality v Chľabe (*Hanuliak 1989*, 152), ale Santovka nefiguruje.

Nálezové súbory s predmetmi východného pôvodu, prisudzované jazdecko-nomádskym skupinám z eurázijských zón v severnom Pričiernomorí, avšak spravidla aj s domácou karpatskou zložkou, sa i v Poiplí objavujú v dvoch časových úsekoch. Na sklonku doby bronzovej sa spájajú s už spomenutou kultúrou Mezőcsát s tzv. kimmerskými predmetmi (nálezmi východokarpatského typu) a v neskorom úseku doby halštatskej s kultúrou Vekerzug (*Romsauer 1998*). V uvedených horizontoch sú zastúpené prestížne predmety súvisiace s jazdectvom a umožňujúce zvýšenú mobilitu, a pritom poukazujúce na sociálne postavenie ich majiteľa, teda súčasti konského postroja z bronzu i zo železa. S ochranou proti vpádom tzv. predskýtskych kmeňov môžu súvisieť, pochopiteľne, okrem ďalších funkcií, aj početné výšinné hradiská kyjatickej kultúry z neskorej doby bronzovej, vybudované na ťažšie dostupných miestach v horskom teréne. O kontinuite hradísk, prípadne niektorých z nich, zo stupňa HB do doby halštatskej, zatiaľ v slovenskej časti Poiplia chýbajú akékoľvek doklady. Vzhľadom na poznatky o hradiskách kyjatickej kultúry na severovýchode Maďarska a ich hmotnej kultúre z doby železnej (*Metzner-Nebelsick 2012*, 438-440, obr. 1), ale o načrtnutom probléme treba uvažovať aj na slovenskej strane a prihliadať na to pri určovaní cieľov výskumných projektov v budúcnosti.

Prevažná časť materiálu severozápadnej skupiny kultúry Vekerzug v slovenskej časti Poiplia je zberového charakteru. Do tejto kategórie nálezov patria keramické zlomky z katastrov obcí Devičie (*Zachar 2007*, 18, 20), Dolné Mladonice (obr. 4: 4; *Beljak et al. 2009*) a mnohé iné z rozsiahlych prieskumov A. Petrovského-Šichmana v roku 1955. K pozoruhodným pamiatkam tejto kultúry patrí už dávnejšie známy súbor nálezov z obce Malé Zlievce. Predstavuje ho keramická šálka, železná sekera s dvojitým ostrím, železné nože a železný hrot kopije (obr. 4: 5-7), ale i zlomok bronzového drôtu. Je veľmi pravdepodobné, že ide o nálezy z porušených hrobov v polohe Veľká dolina I (*Ožďáni/Točík 1989*, 66, 69; *Žebrák 1983*, 346). Podstatne reprezentatívnejší materiál pochádza z birituálneho pohrebiska, nachádzajúceho sa v súčasnosti na území mesta Šahy, v časti Preseľany nad Ipľom. Oprávnene sa radí medzi najdôležitejšie pohrebiská vekerzugskej kultúry (*Kozubová 2013*, 206, 207), resp. jej severozápadnej skupiny, nazývanej tiež skupina Chotín – Preseľany nad Ipľom (*Chochorowski 1985*, 153). Výskum tohto pohrebiska sa uskutočnil v 50. rokoch 20. stor. a odkrylo sa celkom 34 hrobov (*Balaša 1959*, 87, 90). Hroby patria do druhej polovice 5. až prvej polovice 4. stor. pred Kr. V jednom z nich sa zistila podľa realizátora výskumu len kostra psa a pod jeho hlavou dva ploché kamene (*Balaša 1959*, 89). Hrobový inventár zastupuje keramika (obr. 5: 1, 4-8, 10-18; nádoby, prasleny, pečatidlá), bronzové (obr. 5: 2; ozdoby, trojboké hroty šípov), železné (obr. 5: 9; zubadlo, nože) a kostené predmety (torzo násady), prípadne sklenené koráliky. Neprehliadnuteľná je bronzová ozdoba v podobe zajaca (*Balaša 1959*, 90, tab. VI: 4, 5) vyrobená v tzv. skýtskom zvernom štýle (obr. 5: 3). S vekerzugskou kultúrou v povodí Ipľa je spojená aj najstaršia keramika vyhotovená pomocou hrnčiarskeho kruhu, ktorej štúdium na Slovensku sa spája s menom jubilanta (*Romsauer 1991*). Základné keramické tvary vyrobené na kruhu sa viažu na západnú časť Poiplia (*Romsauer 1991*, obr. 1).

Štruktúra sídlisk doby halštatskej v slovenskej časti Poiplia je v zásade neznáma. Doteraz detailnejšie nepublikované sídliskové objekty z konca doby halštatskej sa zistili pri väčších

Obr. 5. Šahy-Preseľany nad Ipľom. Nálezy kultúry Vekerzug (podľa Balaša 1959 a Chochorowski 1985). Rôzne mierky

výskumoch z druhej polovice 20. stor. v Slovenských Ďarmotách (*Vendtová 1964*, 348, 357) a v Prši (*Točík/Drenko 1950*, 159, 160). Konštatuje sa, že záver staršej doby železnej bol klimaticky priaznivejším obdobím (*Bouzek 2005*, 516), avšak v osídlení slovenskej časti Poiplia sa to výraznejšie nepremieta. Určite interesantná, avšak v súčasnosti takmer neriešiteľná, je otázka trvania, resp. prežívania kultúry Vekerzug na začiatku doby laténskej, t. j. podľa tradičnej periodizácie v stupni LTA.[3] Isté indície k osvetleniu tohto problému ponúka sídliskový materiál zo záchrannej akcie na brehu Dunaja v Chľabe (obr. 4: 8-12; *Bujna 1980*, 65, 66, 68, obr. 42: 2, 3; 43), sídliskové nálezy zo zberu vo Vyškovciach nad Ipľom (*Ožďáni 1984*, 169, 170) a asi aj vyššie citovaná lokalita v Prši na opačnej, východnej strane Poiplia. Torzovité poznatky o osídlení slovenskej časti Poiplia dopĺňajú informácie, ktoré nálezisko z doby halštatskej buď iba signalizujú (Balog nad Ipľom, Sklabiná, Veľká Ves a pod.), alebo ide o staršie nálezy s minimálnou informačnou hodnotou a v súčasnosti už bez možnosti verifikácie. Klasickým príkladom sú bronzové súčasti konského postroja, ktoré sa našli v 19. stor. „v lese" medzi Lučencom a obcou Halič (*Eisner 1933*, 153; *Hampel 1892*, 79; *Ožďáni/Točík 1989*, 66).

Stav výskumu doby halštatskej v slovenskom povodí Ipľa možno rezumovať nasledovne: Napriek početným terénnym aktivitám, ktoré sa začali už v 19. stor. a v princípe pokračujú dodnes, je stav poznania tohto úseku mladšieho praveku na sledovanom teritóriu stále medzerovitý a poznatky o jednotlivých náleziskách nie sú dostatočné. Treba zdôrazniť, že ani jedno jediné sídlisko či pohrebisko s ťažiskom v stupni HC alebo HD tu doposiaľ nebolo podrobnejšie preskúmané! Okrem toho je pre halštatský materiál z tohto regiónu príznačný deficit prírodovedných analýz a dát, chýba archeoenvironmentálna štúdia a pod. Na základe pramennej bázy a stavu jej spracovania sa v slovenskom povodí Ipľa ukazujú isté odlišnosti v kultúrnom vývoji (medzi západnou a východnou časťou slovenského Poiplia generálne; eventuálne medzi dolným tokom a časťou stredného toku Ipľa na západe, resp. juhozápade, a horným tokom s priľahlou časťou toku stredného Ipľa na východe, resp. severovýchode), no najmä diskontinuita osídlenia (medzi stupňami HC a HD). Kým v materiáli zo stupňa HC sú evidentné spojitosti s vnútrokarpatským vývojom (východohalštatská kultúra na juhozápadnom Slovensku a v Zadunajsku, prežívanie kultúr popolnicových polí na juhu stredného Slovenska), nálezy kultúry Vekerzug zo stupňa HD vykazujú väzby na východ a juhovýchod. Z analýzy hmotnej kultúry je evidentné, že väčšina lokalít z doby halštatskej sa viaže na teritórium blízko samotného toku Ipľa (na terasovité vyvýšeniny), prípadne na jeho severné prítoky, pričom náleziská v povodiach a dolinách týchto prítokov sú od Ipľa vzdialené spravidla do piatich, nanajvýš desiatich kilometrov. Toto platí nielen pre lokality východohalštatskej kultúry na dolnom Poiplí, ale hlavne pre sídliská a pohrebiská kultúry Vekerzug v slovenskom povodí stredného Ipľa (obr. 1).

Komplexnejší obraz o sídliskových pomeroch, zvykoch pochovávania, usporiadaní spoločnosti, kultúrnohistorických zmenách a v neposlednom rade tiež o materiálnej kultúre doby halštatskej, samozrejme, s lepším poznaním jej chronologického postavenia na tomto svojráznom teritóriu[4], bude možné utvoriť najmä na základe projektov, v rámci ktorých sa uskutočnia rozsiahlejšie a interdisciplinárne zamerané archeologické výskumy, dôkladné štúdium a analýza materiálu, ale i revízia starších nálezových fondov.

SÚPIS NÁLEZÍSK[5]

1. **Balog nad Ipľom** (okr. Veľký Krtíš) – terasa s kostolom – sídlisko – DH, pravdepodobne VK (*Ožďáni/Točík 1989*, 66, mapa 5; *Petrovský-Šichman 1961*, 44-47).

2. **Chľaba** (okr. Nové Zámky) – breh Dunaja v km 1709,273-1709,376 – sídlisko – DH, stupeň D – DL, stupeň A, VK (*Bujna 1980*, 65, 66, 68, obr. 42, 43).

---

[3] K tejto otázke na juhu Slovenska pozri napr. *J. Bujna* (*1994*).

[4] Za podnetnú diskusiu o problematike a poznámky k rukopisu ďakujem kolegom z Archeologického ústavu SAV v Nitre PhDr. Susanne Stegmann-Rajtárovej, CSc., PhDr. Rudolfovi Kujovskému, CSc. a PhDr. Ondrejovi Ožďánimu, CSc.

[5] Skratky: DB = doba bronzová, DH = doba halštatská, DL = doba laténska, KK = kyjatická kultúra, LK = lužická kultúra, VK = vekerzugská kultúra.

3. **Chľaba** (okr. Nové Zámky) – breh Dunaja v km 1711 – sídlisko (?) – DH, VK (*Hanuliak 1989*, 152, 153, tab. XIII: 3; *Hanuliak/Zábojník 1982*, 44, tab. IV: 8).
4. **Cinobaňa** (okr. Poltár) – Jarčanisko I – pohrebisko – DB/DH, KK (*Furmánek/Mitáš 2011*, 93, 94 a nepublikovaný materiál).
5. **Čebovce** (okr. Veľký Krtíš) – Zámok – ojedinelý nález – DH, stupeň C (*Čambal/Kovár 2014*, 308, obr. 3).
6. **Devičie** (okr. Krupina) – „nad Dolnou Močarou" a „nad Hostincom" – pohrebisko – DH, VK (*Budinský-Krička 1947*, 96, 97, tab. XXXIII: 5, 6; *Eisner 1921*, 10, 12, 19; *Chochorowski 1985*, 159, mapa 1; *Zachar 2007*).
7. **Dolné Mladonice** (okr. Krupina) – Konopiská – sídlisko (?) – DH, stupeň C; DH, VK (*Beljak et al. 2009*; *Beljak/Beljak Pažinová/Mitáš 2015*, 26).
8. **Dolné Plachtince** (okr. Veľký Krtíš) – severne od križovatky Dolné Plachtince, Veľký Krtíš, Stredné Plachtince (Studničný potok) – sídlisko (?) – DB/DH, LK (*Petrovský-Šichman 1961*, 94, 95; *Žebrák 1985*, 261).
9. **Ipeľské Predmostie** (okr. Veľký Krtíš) – Homok bánya a Rógliska – sídlisko a pohrebisko (?) – HA, VK (*Chochorowski 1985*, 159, mapa 1; *Petrovský-Šichman 1961*, 19-29).
10. **Ipeľský Sokolec** (okr. Levice) – k. ú. obce – pohrebisko – DH, východohalštatská kultúra (*Kemenczei 1977*, 74, obr. 6).
11. **Ipeľský Sokolec** (okr. Levice) – Szénáskert – sídlisko – DH, východohalštatská kultúra (*Paulík 1985*, 186, obr. 70; *Veliačik/Romsauer 1994*, 70).
12. **Kalinovo** (okr. Poltár) – k. ú. obce – sídlisko – pravdepodobne DH (*Ožďáni/Točík 1989*, 66, mapa 5).
13. **Kiarov** (okr. Veľký Krtíš) – Cseres a Kiarovská pustatina – sídlisko a pravdepodobne ojedinelé nálezy – DH, VK (*Chochorowski 1985*, 159, mapa 1; *Ožďáni/Točík 1989*, 66, mapa 5; *Petrovský-Šichman 1961*, 104-106).
14. **Kráľovce-Krnišov** (okr. Krupina) – asi 250 m západne od objektov poľnohospodárskeho družstva – ojedinelé nálezy – DH, pravdepodobne VK (*Bátora 1984*, 32).
15. **Malá Čalomija** (okr. Veľký Krtíš) – Záhumnie – sídlisko a pravdepodobne ojedinelé nálezy – DH, VK (*Chochorowski 1985*, 159, mapa 1; *Petrovský-Šichman 1961*, 54-58).
16. **Malé Kosihy** (okr. Nové Zámky) – Felső rétek (Horné lúky) – hrob – DH, východohalštatská kultúra (*Paulík 1958*, 367, obr. 5; *Veliačik/Romsauer 1994*, 99, 100, obr. 23).
17. **Malé Kosihy/Salka** (okr. Nové Zámky) – Papföld a Törökdomb (Törökvár) – sídlisko – DH, východohalštatská kultúra (*Točík 1981*, 245; *Veliačik/Romsauer 1994*, 99, 100, obr. 23).
18. **Malé Zlievce** (okr. Veľký Krtíš) – Veľká Dolina I – pohrebisko – DH, VK (*Budinský-Krička 1947*, 96, 97, 101, tab. XXXIII: 1-4; *Chochorowski 1985*, 159, mapa 1; *Ožďáni/Točík 1989*, 66, 69, mapa 5, tab. XV: 1-3; *Žebrák 1983*, 346).
19. **Modrý Kameň** (okr. Veľký Krtíš) – juhozápadne od časti Prša – sídlisko – DB/DH, KK (*Žebrák 1985*, 262).
20. **Prša** (okr. Lučenec) – Bórszeg (Borszeg, Borseg) – sídlisko – DH/DL, VK (*Ožďáni/Točík 1989*, 66, mapa 5; *Točík/Drenko 1950*, 159, 160).
21. **Santovka** (býv. Maďarovce) (okr. Levice) – k. ú. obce – ojedinelý nález – DH (?), VK (?) (*Pichlerová/Tomčíková 1993*, 56, tab. II: 2).
22. **Sklabiná** (okr. Veľký Krtíš) – k. ú. obce – sídlisko (?); pohrebisko (?) – DH, VK (*Ožďáni/Točík 1989*, 66, mapa 5, tab. X: 7).
23. **Slovenské Ďarmoty, časť Iliašov** (okr. Veľký Krtíš) – Dolina a Homokbáňa a Pod Malým vrchom – sídlisko a ojedinelé nálezy – DH, VK (*Chochorowski 1985*, 160, mapa 1; *Ožďáni/Točík 1989*, 66, mapa 5; *Petrovský-Šichman 1961*, 67; *Vendtová 1964*, 348, 357).
24. **Šahy** (okr. Levice) – Hosszu homok a Morotva – sídlisko a ojedinelé nálezy – DH, VK (*Chochorowski 1985*, 160, mapa 1; *Petrovský-Šichman 1961*, 15, 16).
25. **Šahy, Preseľany nad Ipľom** (okr. Levice) – Ipolyhomok – pohrebisko – DH, VK (*Balaša 1959*; *1960*, 62-65, tab. XXX-XXXIV; *Chochorowski 1985*, 160, mapa 1).
26. **Šahy, Tešmák** (okr. Levice) – Luby (Lubi) hegy – ojedinelé nálezy – DH, VK (Chochorowski 1985, 160, mapa 1; *Petrovský-Šichman 1961*, 16).
27. **Tupá** (okr. Levice) – k. ú. obce – ojedinelé nálezy – DH, VK (*Budinský-Krička 1947*, 100; *Chochorowski 1985*, 160, mapa 1).

28. **Veľká Ves** (okr. Lučenec) – k. ú. obce – sídlisko – pravdepodobne DH (*Ožďáni/Točík 1989*, 66, mapa 5).
29. **Vyškovce nad Ipľom** (okr. Levice) – Vende – sídlisko – DH, stupeň D–DL, stupeň A, VK (*Ožďáni 1984*, 169, 170).
30. **Záhorce, časť Selešťany** (okr. Veľký Krtíš) – Tábla (Táble) – sídlisko – DH, VK (*Chochorowski 1985*, 160, mapa 1; *Petrovský-Šichman 1961*, 96, 97).

Príspevok je upravenou slovenskou verziou štúdie „Der slowakische Bereich des Eipel/Ipeľ-Flusses während der Hallstattzeit (Ein Überblick zum Forschungsstand)", ktorá bude zverejnená v zborníku z medzinárodnej konferencie DAS NÖRDLICHE KARPATENBECKEN IN DER HALLSTATTZEIT (Košice, 9.-12. december 2014) v rade publikácií Archaeolingua Main Series.

LITERATÚRA

Balaša 1959 – G. Balaša: Skýtske pohrebisko v Preseľanoch nad Ipľom, okr. Šahy. Slovenská archeológia 7/1, 1959, 87-98.
Balaša 1960 – G. Balaša: Praveké osídlenie stredného Slovenska. Martin 1960, 108 s.
Bátora 1979 – J. Bátora: Žiarové pohrebiská lužickej kultúry v oblasti Zvolena. Slovenská archeológia 27/1, 1979, 57-86.
Bátora 1984 – J. Bátora: Nové lokality a nálezy z juhozápadného a stredného Slovenska. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1983, 1984, 31-34.
Behringer 2010 – W. Behringer: Kulturní dějiny klimatu. Od doby ledové po globální oteplování. Preklad V. Cinke. Praha-Litomyšl 2010, 408 s.
Beljak/Beljak Pažinová/Mitáš 2015 – J. Beljak/N. Beljak Pažinová/V. Mitáš: Stredné a horné Poiplie. Svedectvo archeológie. Nitra 2015, 191 s.
Beljak et al. 2009 – J. Beljak/N. Pažinová/L. Roganský/J. Zábojník: Archeologická prospekcia vybraných lokalít v Honte. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2007, 2009, 38-41.
Bouzek 2004 – J. Bouzek: Die Kimmerier und Mitteleuropa. In: E. Kazdová/Z. Měřínský/K. Šabatová (eds.): Zu Ehren von Vladimír Podborský. Von Freunden und Schülern zum siebzigsten Geburtstag. Brno 2004, 375-384.
Bouzek 2005 – J. Bouzek: Klimatické změny ve středoevropském pravěku. Archeologické Rozhledy 57/3, 2005, 493-528.
Budinský-Krička 1947 – V. Budinský-Krička: Slovensko v dobe bronzovej a halštatskej. In: B. Varsik (ed.): Slovenské dejiny, diel I, časť 1. Vlastivedná knižnica Slovenskej akadémie vied a umení, zväzok 3. Bratislava 1947, 68-103.
Bujna 1980 – J. Bujna: Sídliskový objekt badenskej kultúry a sídlisko z doby laténskej v Chľabe. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1978, 1980, 65-71.
Bujna 1994 – J. Bujna: Mladšia doba železná – laténska na Slovensku (Prehľad stavu bádania za posledné dve desaťročia). Studia Historica Nitriensia 2, 1994, 7-39.
Čambal/Kovár 2014 – R. Čambal/B. Kovár: Keltské nálezy z Čeboviec (okr. Veľký Krtíš) a ich regionálne postavenie. In: J. Čižmářová/N. Venclová/G. Březinová (eds.): Moravské křižovatky. Střední Podunají mezi pravěkem a historií. Brno 2014, 305-314.
Dušek 1971 – M. Dušek: Slovensko v mladšej dobe halštatskej. Slovenská archeológia 19/2, 1971, 423-464.
Dušek/Dušek/Romsauer 1980 – M. Dušek/S. Dušek/P. Romsauer: Doba halštatská. Slovenská archeológia 28/1, 1980, 181-190.
Eisner 1921 – J. Eisner: Sbierka pamiatok pravekých a pamiatok z počiatku doby dejinnej v muzeume v Turčianskom Sv. Martine. Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti 18/1, 1921, 1-21.
Eisner 1933 – J. Eisner: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933, 380 s.
Furmánek/Mitáš 2011 – V. Furmánek/V. Mitáš: Výskum pohrebiska kyjatickej kultúry v Cinobani. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2008, 2011, 93-95.

Hampel 1892 – J. Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. rész: A leletek statisztikája. Budapest 1892.

Hanuliak 1989 – M. Hanuliak: Praveké, včasnodejinné a stredoveké osídlenie v Chľabe. Slovenská archeológia 37/1, 1989, 151-212.

Hanuliak/Zábojník 1982 – M. Hanuliak/J. Zábojník: Výsledky archeologického výskumu v Chľabe. Castrum Novum 1, 1982, 43-62.

Chochorowski 1975 – J. Chochorowski: Die Frage der skythischen Expansion auf das Gebiet des Karpatenbeckens. Acta Archaeologica Carpathica 15, 1975, 5-30.

Chochorowski 1985 – J. Chochorowski: Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde. Warszawa – Kraków 1985, 162 s.

Janšák 1938 – Š. Janšák: Staré osídlenie Slovenska. Dolný Hron a Ipeľ v praveku. Turčiansky Sv. Martin 1938, 176 s.

Jerem/Lippert 1996 – E. Jerem/A. Lippert (Hrsg.): Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994. Archaeolingua 7. Budapest 1996, 588 S.

Katkinová 1994 – J. Katkinová: Osídlenie Záhorskej nížiny v období kultúry popolnicových polí a v dobe halštatskej vo vzťahu k prírodným podmienkam. Slovenská archeológia 42/2, 1994, 335-367.

Kemenczei 1977 – T. Kemenczei: Hallstattzeitliche Funde aus der Donaukniegegend. Folia Archaeologica 28, 1977, 67-90.

Kemenczei/Jerem 2003 – T. Kemenczei/E. Jerem: The Iron Age. In: Zs. Visy (ed.): Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium. Budapest 2003, 175-202.

Kisfaludi 1997 – J. Kisfaludi: Tonstempel und Knochenzylinder aus der mittleren Eisenzeit im Karpatenbecken. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1997, 75-107.

Kozubová 2013 – A. Kozubová: Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. Vyhodnotenie. Dissertationes Archaeologicae Bratislavenses 1. Bratislava 2013, 454 s.

Metzner-Nebelsick 2002 – C. Metzner-Nebelsick: Der „Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien. Teil 1 – Text. Rahden/Westfalen 2002, 726 S.

Metzner-Nebelsick 2012 – C. Metzner-Nebelsick: Social Transition and Spatial Organisation: The Problem of the Early Iron Age Occupation of the Strongholds in Northeast Hungary. In: P. Anreiter/E. Bánffy/L. Bartosiewicz/W. Meid/C. Metzner-Nebelsick (eds.): Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday. Budapest 2012, 425-448.

Miroššayová 1987 – E. Miroššayová: Problematika osídlenia východného Slovenska v dobe halštatskej. Slovenská archeológia 35/1, 1987, 107-164.

Mitáš/Furmánek 2015 – V. Mitáš/V. Furmánek: Pohrebisko kultúrneho komplexu juhovýchodných popolnicových polí v Cinobani (výskum v rokoch 2007-2012). In: O. Ožďáni (ed.): Popolnicové polia a doba halštatská. Zborník referátov z XII. medzinárodnej konferencie „Doba popolnicových polí a doba halštatská". Hriňová-Poľana 14.-18. máj 2012. Nitra 2015, 159-190.

Nevizánsky 1985 – G. Nevizánsky: Bronzový depot tzv. trácko-kimmerského horizontu zo Santovky. Archeologické Rozhledy 37/6, 1985, 601-606, 717.

Ožďáni 1984 – O. Ožďáni: Výsledky prieskumu stredného Poiplia v okrese Levice. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1983, 1984, 168-171.

Ožďáni/Kujovský 2001 – O. Ožďáni/R. Kujovský: Das Vordringen fremder ethnischer Gruppen in den Nordkarpatenraum in der ausklingenden Spätbronzezeit. In: C. Kacsó (Hrsg.): Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare 7.-10. Oktober 1998. Baia Mare 2001, 353-368.

Ožďáni/Točík 1989 – O. Ožďáni/A. Točík: Na úsvite dejín. In: J. Alberty/J. Sloboda (Hrsg.): Novohrad. Regionálna vlastivedná monografia. Martin 1989, 13-128.

Patek 1993 – E. Patek: Westungarn in der Hallstattzeit. Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie Bd. 7. Weinheim 1993, 187 S.

Paulík 1958 – J. Paulík: Nové hrobové nálezy z mladšej doby halštatskej na juhozápadnom Slovensku. Slovenská archeológia 6/2, 1958, 361-379.

Paulík 1985 – J. Paulík: Posledný rok výskumu na opevnenej výšinnej osade čačianskej kultúry v Ipeľskom Sokolci. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1984, 1985, 184-188.

Petrovský-Šichman 1961 – A. Petrovský-Šichman: Archeologický prieskum stredného Poiplia roku 1955. Študijné Zvesti AÚ SAV 7, 1961, 5-197.

Pichlerová/Tomčíková 1993 – M. Pichlerová/K. Tomčíková: Archeologická zbierka zo Želiezoviec I. Zborník SNM 87, Archeológia 3, 1993, 53-90.

Romsauer 1976 – P. Romsauer: Počiatky a vývoj doby halštatskej v strednom Podunajsku. Diel 1-3. Nitra 1976.

Romsauer 1986 – P. Romsauer: Zur hallstattzeitlichen Besiedlung der Südwestslowakei. In: Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften Beiheft 3. Budapest 1986, 173-180.

Romsauer 1991 – P. Romsauer: The earliest wheel-turned pottery in the Carpathian Basin. Antiquity 65, 1991, 358-367.

Romsauer 1998 – P. Romsauer: Interakcie spoločenstiev s usadlým a jazdecko-nomádskym spôsobom života v I. tisícročí pred n. l. na západnom Slovensku. Acta Nitriensiae 1, 1998, 83-104.

Romsauer 1999 – P. Romsauer: Zur Frage der Westgrenze der Mezőcsát-Gruppe. In: E. Jerem/I. Poroszlai (eds.): Archaeology of the Bronze and Iron Age. Experimental Archaeology, Environmental Archaeology, Archaeological Parks. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3.-7. October 1996. Budapest 1999, 167-176.

Roth 2003 – P. Roth: Spiš vo včasnej dobe železnej. In: J. Gancarski (ed.): Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich. Materiały z konferencji. Krosno 2003, 525-530.

Stegmann-Rajtár 1994 – Z. Stegmann-Rajtár: Vývoj stredodunajských popolnicových polí v neskorej dobe bronzovej (HaB) a vznik halštatskej kultúry. Slovenská archeológia 42/2, 1994, 319-333.

Stegmann-Rajtár 2005 – S. Stegmann-Rajtár: Vplyvy juhovýchodoalpských centier na vývoj halštatskej kultúry v stredodunajskej oblasti. In: E. Studeníková (ed.): Južné vplyvy a ich odraz v kultúrnom vývoji mladšieho praveku na strednom Dunaji. Zborník referátov z konferencie z 9. novembra 2004 v Bratislave. Bratislava 2005, 60-72.

Stegmann-Rajtár 2009 – S. Stegmann-Rajtár: Žiarové pohrebisko východohalštatskej a vekerzugskej kultúry v Nových Zámkoch. Príspevok k pohrebiskám doby halštatskej vo východoalpsko-zadunajskej oblasti. Slovenská archeológia 57/1, 2009, 57-116.

Studeníková 2000 – E. Studeníková: Endbronze- und Hallstattzeitliche eiserne Beile in der Slowakei. Zborník SNM 94, Archeológia 10, 2000, 61-78.

Studeníková 2005 – E. Studeníková: Kalenderberská kultúra na juhozápadnom Slovensku a juhovýchodná Európa. In: E. Studeníková (ed.): Južné vplyvy a ich odraz v kultúrnom vývoji mladšieho praveku na strednom Dunaji. Zborník referátov z konferencie z 9. novembra 2004 v Bratislave. Bratislava 2005, 73-88.

Tainter 2009 – J. A. Tainter: Kolapsy složitých společností. Preklad S. Pavlíček. Praha 2009, 320 s.

Točík 1981 – A. Točík: Malé Kosihy. Osada zo staršej doby bronzovej. Nitra 1981, 283 s.

Točík/Drenko 1950 – A. Točík/J. Drenko: Výskum v Prši na Slovensku. Archeologické Rozhledy 2/3-4, 1950, 159-174.

Tóth 2010 – P. Tóth: Poiplie v mladšej dobe kamennej. Študijné Zvesti AÚ SAV 47, 2010, 63-148.

Veliačik/Romsauer 1994 – L. Veliačik/P. Romsauer: Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popolnicových polí na západnom Slovensku. I – Katalóg. Nitra 1994, 276 s.
Vendtová 1964 – V. Vendtová: Výskum v Slovenských Ďarmotách roku 1962. Archeologické Rozhledy 16/3, 1964, 347-369.
Zachar 2007 – T. Zachar: Pokus o presnejšiu lokalizáciu starších pravekých nálezov z obce Devičie ako príklad spolupráce archeológie a jazykovedy. Stredné Slovensko (Mittelslowakei, Central Slovakia) 11, 2007, 17-22.
Žebrák 1983 – P. Žebrák: Archeologický průzkum jihu středního Slovenska v letech 1981-1982. Študijné Zvesti AÚ SAV 20, 1983, 339-355.
Žebrák 1985 – P. Žebrák: Výsledky průzkumu na jihu středního Slovenska. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1984, 1985, 261-264.

RESUMÉ

The Slovak territory of the Ipeľ river basin in the Hallstatt Period (State of research)

The article comments on the state of research of the Hallstatt period in the Slovak territory of the Ipeľ river basin (Figure 1). Despite numerous terrain activities which started as early as the 19th century and basically continue until now, the state of knowledge of this stage of the early prehistory is still incomplete and information on individual sites is insufficient. In total, 30 sites from the Hallstatt period have been recorded; however, there are certain reservations regarding their definite classification in the registry. We must emphasize that none of the settlements or burial grounds mostly used in HC or HD has been studied in detail so far. On the basis of the source base and its state of processing, certain differences in the cultural development (between the western and eastern parts of the Slovak territory of the Ipeľ region in general, or between the lower and central Ipeľ area in the west and the upper Ipeľ river basin with the adjacent part of the central Ipeľ river in the east) as well as discontinuity of the settlement (between stages HC and HD) have occurred in the Slovak territory of the Ipeľ river basin. While in the material from stage HC connections with the inner Carpathian development are evident (the Eastern Hallstatt Culture in the southwest of Slovakia and Transdanubia, surviving Urnfield Culture in the south of central Slovakia), the Vekerzug Culture finds from stage HD suggest connections towards the east and southeast. It is clear, after the material culture has been mapped, that most sites from the Hallstatt period are concentrated in the territory near the Ipeľ river itself (on terraced elevations) or near its northern tributaries; finds in the basins and valleys of these tributaries are five, max. ten kilometres far from the Ipeľ. This applies to the sites of the Eastern Hallstatt Culture in the lower Ipeľ region, but mostly to the Vekerzug Culture in the central Ipeľ basin. A more complex picture of the settlement conditions, burial habits, society, cultural-historical changes and, last but not least, of material culture of the Hallstatt period – with better knowledge of its chronological status in this peculiar territory – will be available mainly thanks to projects which will involve extensive and interdisciplinary archaeological investigations, a complex study and material analysis as well as revision of older finds.

Captions

Figure 1. Slovak territory of the Ipeľ river basin during the Hallstatt period. Number of sites correspond with sites list in the article. Abbreviation KPP = Urnfield Cultures. Map by M. Bartík and V. Mitáš

Figure 2. Ipeľský Sokolec. Eastern Hallstatt Culture finds (after *Kemenczei 1977*). Various scales

Figure 3. Čebovce. Iron lugged axe (after *Čambal/Kovár 2014*)

Figure 4. Finds form stage HC (3) and Vekerzug Culture (1, 2, 4-12). 1 – Santovka (after *Pichlerová/Tomčíková 1993*); 2 – Chľaba (after *Hanuliak 1989*); 3, 4 – Dolné Mladonice (drawing

by Z. Nagyová); 5-7 – Malé Zlievce (after *Budinský-Krička 1947*); 8-12 – Chľaba (after *Bujna 1980*). 3, 4, 8-10 – scale a; 11, 12 – scale b; 1, 2, 5-7 – various scales

Figure 5. Šahy-Preseľany nad Ipľom. Vekerzug Culture finds (after *Balaša 1959* and *Chochorowski 1985*). Various scales

Translated by Viera Tejbusová

PhDr. Vladimír Mitáš, PhD.
Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 21 Nitra, Slovenská republika
vladimir.mitas@savba.sk

JOZEF ĽUDOVÍT HOLUBY UND DIE ARCHÄOLOGISCHEN DENKMÄLER VON ZEMIANSKE PODHRADIE/NEMESPODHRAGY AUS DEM JAHR 1881[1]

Gabriel NEVIZÁNSKY – Péter PROHÁSZKA

NEVIZÁNSKY, Gabriel – PROHÁSZKA, Péter. Jozef Ľudovít Holuby a archeologické pamiatky zo Zemianskeho Podhradia z roku 1881. V poslednej tretine 19. storočia na území Uhorského kráľovstva radradom vznikajú rôzne archeologické spoločnosti. Aktivizujú sa aj nadšenci a milovníci archeológie, ktorí realizujú prvé amatérske výskumy – výkopy. Ich činnosť podporoval, podnecoval a riadil predovšetkým Flóris Rómer (1815-1889), profesor peštianskej univerzity a správca archeologických zbierok Maďarského národného múzea. V príspevku publikujeme doteraz neznámu korešpondenciu Jozefa Ľudovíta Holubyho s Rómerom. V predložených dokumentoch nachádzame cenné informácie o výsledkoch výskumu J. Ľ. Holubyho v Zemianskom Podhradí, ktorý realizoval v roku 1881.

Kľúčové slová: Zemianske Podhradie, výskum, 19. storočie, listová korešpodencia, nálezy;

Schlüsselwörter: Zemianske Podhradie, Ausgrabung, 19. Jahrhundert, Brief, Korrespodenz, Funde;

EINFÜHRUNG

Im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts wurden in verschiedenen Regionen des Karpatenbeckens die Archäologischen Vereine organisiert und die Laienforscher begannen mit ihren archäologischen Forschungen.[2] Auf deren Tätigkeit hatte Flóris Rómer (12. 04. 1815 Prešporok/Pressburg-18. 03. 1889 Nagyvárad/Oradea), Professor der Pester Universität und Direktor des Münz- und Antikenkabinettes des Ungarischen Nationalmuseums (Abb. 1) grossen Einfluss gehabt, da er sie sowohl mündlich, als auch schriftlich beriet bzw. an Hand der Korrespondenz von ihren Ergebnissen erfuhr (*Debreczeni-Droppán/Prohászka 2015*, 11-13; *Papp 2006*, 80-85). Die weit gespannten Kontakte Rómers bezeugen seine Korrespondenzen. Darunter ein Brief des Botanikers und evangelischen Pfarrers Jozef Ľudovít Holuby, in dem dieser über seine archäologischen Forschungen berichtete. Die bedeutesten Personen des slowakischen Nationalerwachens, wie Andrej Kmeť, Ján Kollár und Jozef Ľudovíť Holuby, interessierten sich für die Denkmäler der vergangenen Epochen, sammelten archäologische Funde, und führten Ausgrabungen durch (*Polla 1996*; *Prohászka 2005*).

Jozef Ľudovíť Holuby (25. 03. 1836 Lubina, okr. Trenčin – 15. 06. 1923 Pezinok, okr. Pezinok) (Abb. 2) ist in wissenschaftlichen Kreisen vorwiegend wegen seiner botanischen Tätigkeit bekannt. Sein bedeutendstes Werk ist die „Flora des Trencsiner Comitat". Er hat daneben auch volkskundliche und archäologische Forschungen betrieben, vorwiegend in Nemes Podrágy (heute Zemianske Podhradie, Trenčiansky kraj, Slowakei) und Umgebung, wo er als Pfarrer diente. Um 1880 fing er mit seiner Tätigkeit an (*Polla 1996*, 93) und informierte umgehend über

[1] Die Fertigstellung des Beitrags ermöglichte das SASPRO Forschungsstipendium (Nr. 0104/01/03) der Slowakischen Akademie der Wissenschaften und der Europäischen Union und Projekt VEGA 2/0072/17: „Edícia archeologických prameňov z obdobia neolitu a eneolitu".

[2] An dieser Stelle möchten wir Dr. László Szende und Béla Debreceni-Droppán (UNM, Budapest) für ihre Hilfe bei den Recherchen im Datenarchiv des Ungarischen Nationalmuseums danken.

Abb. 1. Flóris Rómer (Ungarisches Nationalmuseum - Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

Abb. 2. Jozef Ľudovít Holuby (Ungarisches Nationalmuseum - Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

die Ergebnisse seiner ersten Feldforschung, den damals schon in Nagyvárad lebenden Flóris Rómer. Wie er in seinem Brief berichtete lernte er noch als Schüler Rómer 1855 in Bratislava kennen, der sich damals nur mit den Naturwissenschaften und dabei auch mit der Botanik beschäftigte (*Debreczeni-Droppán/ Prohászka 2015*, 7-9). Über diese Begegnung berichtete Holuby wie folgt (*Ungarische Landesbibliothek (Budapest) Korrespondenzarchiv Jozef Holuby an Flóris Rómer*):

„Um das Jahr 1855 hatte ich mehrmals die Ehre, Eu. Hochwürden bei Herrn Rittmeister Schneller in Presburg zu sehen und zu sprechen. Vielleicht blieb noch eine kleine Spur von Erinnerung an den Studenten, der in seinen freien Stunden die Umgebung Presburgs botanisierend durchstreifte und bei Bestimmung seiner Funde das Herbarium des Herrn Rittmeisters zu Rathe zog, und bei dieser Gelegenheit auch mit Eu. Hochwürden zusammenkam."

Wegen seiner Teilnahme am ungarischen Freiheitskampf auf 8 Jahre verurteilt, wurde Rómer Dank der Amnestie im Sommer 1854 entlassen und hielt sich danach bis 1856 in seiner Geburtstadt auf (*Gaucsik 2015*, 17). In dieser Zeit versuchte er Fuss zu fassen, was durch die Polizeiaufsicht erschwert wurde. Rómer war in der Stadt als Lehrer der Hochschule zwischen 1845 und 1848 beson-ders beliebt, weil er einen botanischen Garten auf eigenen Kosten errichtete und die jungen Leute ohne konfessionelle Unterschie-de in die Naturwissenschaften unterrichtete (*Debreczeni-Droppán/Prohászka 2015*, 7, 8; *Gaucsik 2015*, 16, 17). Nach seiner Entlassung hatte er zahlreiche Schwierigkeiten gehabt, weswegen er die Stadt verlassen musste. Holubys Brief bezeugt, dass sein Interesse für die Botanik und seine Hilfbereitschaft noch immer die alte war. Holuby wandte sich aber ein Vierteljahrhundert später nicht wegen eines botanischen Problems an Rómer, sondern weil er ihn über seine archäologischen Forschungen in Nemespodrágy informieren wollte.

DAS SCHICKSAL DES BRIEFES VON JOZEF ĽUDOVÍT HOLUBY

Flóris Rómer erhielt im Oktober 1881 den Brief von Holuby, in dem er ihn über seine archäologischen Entdeckungen in Nemespodrágy informierte. Dieser Brief befindet sich im Rómers Teilnachlass in der Ungarischen Landesbibliothek, aber es fehlen die mitgeschickten Zeichnungen *(Ungarische Landesbibliothek (Budapest) Korrespondenzarchiv Jozef Holuby an Flóris Rómer).*

Nemes Podhragy, den 5 Octb. 1881.

Hochwürdigster Herr!

– Um das Jahr 1855 hatte ich mehrmals die Ehre, Eu. Hochwürden bei Herrn Rittmeister Schneller in Presburg zu sehen und zu sprechen. Vielleicht blieb noch eine kleine Spur von Erinnerung an den Studenten, der in seinen freien Stunden die Umgebung Presburgs botanisierend durchstreifte und bei Bestimmung seiner Funde das Herbarium des Herrn Rittmeisters zu Rathe zog, und bei dieser Gelegenheit auch mit Eu. Hochwürden zusammenkam. Doch nicht pflanzen sind es jetzt, über die ich Eu. Hochwürden

berichten will, sondern die in der nächsten Nähe meines jetzigen Wohnortes gefundenen Alterthümer aus der Bronz- Eisen-Uebergangszeit. Westlich von N.-Podragy auf den sogennanten „Hradiska" musste einst eine ziemlich grosse Colonie gewesen sein, da die Stelle, wo Spindelwirteln (aus Terracotta), Bruchstücke von irdenen Gefässen, verschiedene Knochen, viele eiserne (aber bisher nur wenige Bronz-) Werkzeuge gefunden werden, wenigstens 100 Joch gross ist. Schon lange waren mir die langen, mächtigen Erdwälle aufgefallen, und hörte ich oft von daselbst gefundenen Messern, kleinen Spaten («rýliky» gewiss Pfeilspitzen!), Axten und andere Werkzeugen aus Bronz, reden, doch konnte ich erst heuer ein leider zerbrochenes Bronzmesser zu Gesicht bekommen, welchen der hiesige Lehrer von einem jungen Manne geschenkt bekam. Ich selbst fand eine Ahle aus Bronz und 1 Stück formloses Bronzklümpchen; kleinere, leider vom Rost abgeschabte Bronzstückchen erhielt ich von einem Weibe, welches ihren Fund für Gold hielt! Wir machten uns daher mit dem Lehrer Riemer dahin und gruben zuerst in aller Stille auf dem Hügel«Marťaková Skala» in dem, den Westabhang umgebenden Erdwalle, Wochenlang (und wir gingen 4-5 Male in der Woche dahin) fanden wir nur Topfbruchstücke, Knochen, Terracotta-wirdeln und ziemlich viele eiserne Gegenstände, 1 riesiges Stück eines Hirschgeweiches, 1 (Auerochs?) Horn, Pferdezähne in Menge – und ich vermuthete, dass an dieser Stelle viel später eine Colonie gewesen sein müsse, da wir keine Spur von Bronz fanden, dagegen fand man auf der obersten Stufe der Terrassen Hradiská bis dahin nur Bronz, somit war der Vermuthung nahe, dass die Hradiská in der Bronzzeit bewohnt sein mussten. Doch fand ich erst unlängst, als ich mit meinen Söhnen, – die während der Ferien mit mir öfters graben giengen, – wieder da auf Marťaková Skala herumkratzte, eine sehr schöne Schraube aus Bronz und einen verzierten Kupfernen Ring (ob kleines Armband?). Die an letzterer Stelle gefundenen Gegenstände sind: 16 Pfeilspitzen, 1 zerbrochene Lanzenspitze, 5 Sicheln, 5 sonderbare plattgehämmerte, mit einem durchlöcherten Stiele versehenen Werkzeuge, 1 grosses sensenähnliches breites Messer, 4 Messer, 2 ganze u. 2 in Bruchstücken Reife von irgendeinen hölzernen Gefässe, 1 Fibula (ohne die Nadel) wie die in d. „Archaeol. Közlem." V. H. v. Pulszky abgebildet ist, eine Menge Nägel und Bruchstücke – sämmtlich von Eisen; 1 schöne Schraube aus Bronz, 1 grosser Ring (oder kleines Armband?) aus Kupfer, 9 Spinnwirteln aus Terracotta (von welchen 1 Stück aus sehr feiner Erde ist), eine sehr dünne silberne Münze, viel feiner als die einstigen ung. Silb. Groschen (aus dem XVII u. XVIII Jahrh.). Diese Münze zeigt auf einer Seite Keine Spur von Schrift, dagegen ist auf der anderen Seite eine sonderbare Inschrift, die ich auf beiliegendem Blatte roh abgezeichnet habe. Ich glaube nicht, dass alle hier gefundenen Gegenstände gleichen Alters sind, doch da ich mich mit Archaeologie nie befasste, wage ich über unsere Funde selbst nichts Positives zu sagen. Die gefundenen Gegenstände werden in unserer Schule aufgestellt. Wenn von den 150 Kindern, die unsere Schule besuchen, jährlich nur 2-3 sich finden, die auch später auf derlei Alterthümer Acht haben werden, Können wir in den Besitz interessanter Gegenstände kommen. Mit Verdniss musste ich hören, dass ein hiesiger Insasse einen Bronz-Csákány, ein anderer einen grossen «Hänkel» (wahrscheinlich einen Bogen!) voriges Jahr an Trödler nach Neustadtl um paar Kreuzer verkauft haben.

Wäre es nicht möglich, dass die ung. Akademie Jemanden hierher senden wollte um zuerst die Localität zu besichtigen und dann allenfalls Nachgrabungen zu lassen?

Was ich noch ganz besonders hervorhebe ist, dass man an mehreren, auf beiliegenden rohen Kärtchen bezeichneten Stellen. Schlacken (Eisen. Und Kupferschl.) in grosser Menge findet, so dass ich die Vermuthung auszusprechen wage: dass hier Waffenschmiede ihre Werkstätten hatten. Hr Apotheker Keller in Was. Neustadt, den ich vorigen Samstag dahin führte, erkannte die Schlacken als eisen- und kupferhältig.

Darf ich hoffen, dan mich Eu. Hochwürden durch Mittheilung Ihrer Meinung über neuere Funde erfreuen und beehren? Mit welcher Freude würde ich Eu. Hochwürden als unsere Gast willkommen heissen, und auf unseren Hradiská einen Führer abgeben!

Mit vorzüglicher Hochachtung.
Eu. Hochwürden
ergebenster Diener
Jos. L. Holuby
Ev. Pfarrer
Letzte Post: Vág-Újhely

Holuby wandte sich also mit zwei Fragen an Rómer: „*Wäre es nicht möglich, dass die ung. Akademie Jemanden hierher senden wollte um zuerst die Localität zu besichtigen und dann allenfalls Nachgrabungen zu lassen?" und „Darf ich hoffen, dan mich Eu. Hochwürden durch Mittheilung Ihrer Meinung über neuere Funde erfreuen und beehren?*". Rómer erkannte die Bedeutung der Fundstelle und sandte den Brief dem Münz- und Antikenkabinett des Ungarischen Nationalmuseums zu, wo darüber eine Abschrift gemacht wurde bzw. Joseph Hampel darauf Holubys Zeichnungen kopierte (Abb. 3). Diese Kopie ermöglicht die archäologische Analyse der Funde bzw. der Fundstelle (*Ungarisches Nationamuseum Archiv, Akten des Münz- und Antikenkabinettes 316/1881*). Leider nahmen Rómer und auch Hampel die Einladung Holubys nicht an, aber Hampel antwortete dem Pfarrer wie folgt (*Ungarisches Nationamuseum Archiv, Akten des Münz- und Antikenkabinettes 316/1881*):

„… Úr!

Rómer kanonok úr szíves volt azon érdekes levelet, melylyel f. évi oktober 5ikén őt megőrvendeztette velünk közölni és így tudomást nyertünk arról, hogy Főtisztelendőséged mily nemes buzgalommal mozdítja elő saját körében a régészet érdekét.

Leírása szerint a kérdéses hely csakugyan érdekes őstelep és a lelt tárgyak arról tanuskodnak, hogy Főtisztelendőséged föltevése helyes, mely szerint már nem kőkorbeli nép maradványaival van dolgunk, de a nyomokból olyanra következtethetünk, mely a vaskor előnyeit élvezte. Arra utal a fibula jellemző idoma arra az ott lelt érem stb.

E leletek arról tanuskodnak, hogy Nemes-Podrágy további kutatásokra is nyújtana még kellő anyagot és hogy rendszeres ásatás valószínűleg jutalmazó volna. Azért ajánlom Főtisztelőségednek, hogy oly sikerült kezdett régészeti kutatásait folytassa és kérem, hogy leleteiről a n. muzeumot időről időre értesíteni szíveskedjék. Mindig köszönettel fogadjuk majd tudósításait és minden kérdésére lehetőség szerint mindig készségesen válaszolunk majd.

Kitűnő tisztelettel

Kész szolgája
H.J.
a m. n. muzeum
őre

Főtisztelendő Holuby József urnak ev. Lelkész
Nemes Podrágy
u. p. Vág. Újhely"

„… Herr!

Herr Domherr Rómer war so lieb Ihren interessanten Brief, mit dem Sie am 5. Oktober Ihn beglückten, Uns mitzuteilen und so erfuhren wir darüber, dass Ihr Ehrwürdigkeit mit welcher edelen Eifrigkeit die Interesse der Archäologie in Ihrem eigenen Kreis vorantreiben

Anhand Ihrer Beschreibung ist der genannte Ort wirklich eine interessante Ursiedlung und die hier gefundenen Gegenstände zeugen darüber, dass die Vermutung ihrer Ehrwürdigkeit richtig ist, nach der es sich hier nicht um die Überresten eines steinzeitlichen Volkes handelt. Aus den Spuren können wir aber auf solche folgern, dass sie die Gunst der Eisenzeit genoss. Darauf deutet die charakteristische Form der Fibel bzw. die da gefundene Münze usw.

Diese Funde bezeugen, dass Nemes-Podrágy für die weitere Forschung noch genug Zeug liefern könnte und eine systematische Ausgrabung wahrscheinlich lohnend wäre. Daher empfehle Ich Ihrer Ehrwürdigkeit, dass Sie Ihre so gut angefangene archäologischen Forschungen fortsetzen und bitte ich darum, dass Sie die Güten haben werden, über die Funde ab und zu das N. museum zu unterrichten. Wir nehmen Ihre Berichte dankend an und werden auf alle Ihre Fragen möglichst immer bereitwillig antworten.

Hochachtungsvoll

Abb. 3. Zeichnung von József Hampel nach der Vorlage von J. Ľ. Holuby über die Funde aus Zemianske Podhradie. Ungarisches Nationalmuseum - Archiv des Münz- und Antiken Kabinetts Nummer 311/1881

Ihr ergebener Diener
H.J.
Kustos
des u. Nmuseums

dem Herrn evangelischen Pfarrer József Holuby
Nemes Podrágy
Lezte Post Vág. Újhely

DIE ARCHÄOLOGISCHE DENKMÄLER VON NEMESPODRÁGY IM SPIEGEL DES BRIEFES VON HOLUBY

Die Erforschung der archäologischen Denkmälern von Zemianske Podhradie/Nemes-Podhragy begann mit der Tätigkeit Holuby's, dann erst zwischen 1976 und 1991 erfolgte eine systematische Untersuchung des Hradisko unter der Leitung von L. Veliačik und P. Romsauer (*Veliačik/Romsauer 1998*, 225). Die Bedeutung des Briefes wird dadurch erhöht, dass zwar Holuby im gleichen Jahr in zwei Zeitungen über seine Forschungen bzw. die Funde berichtete, dieser Brief aber der erste Bericht über seine Forschungen ist. Noch dazu ermöglichen die Zeichnungen Hampels eine antiquarische Analyse der Funde. Holuby veröffentlichte seine Berichte Ende 1881 auf Slowakisch in »Národné noviny«, dann in dem Wochenblatt »Vágvölgyi Lap« auf Deutsch (*Brancsik 1914*, 31-34; *Holuby 1881a*; *1881b*; *1881c*; *1882*, 176). Hier erschienen folgende Sätze über die Funde und Fundstellen von Nemespodrágy (*Holuby 1881c*, 2, 3):

„… Seit August graben wir aber ziemlich fleißig auf der „Matyakova", und da wir außer vielen Eisengegenständen auch einige aus Bronze und Kupfer fanden, auf dem Hradiska aber eine Pfeilspitze (?) aus Eisen angetroffen wurde…Auf Acker der „Hradiska" fand ich eine volkommen gut erhaltene Ahle, einen Knopf und ein kugelförmiges Klümpchen aus Bronze, eine eiserne Pfeilspitze (?), 2 ganze und 2 abgebrochene Spindelwirtel aus Terracotta, viel Knochen von verschiedenen Thieren, eine Menge Bruchstücke verschiedener Töpfe, darunter auch solche, die stark mit Graphit vermischt sind, ein Bruchstück eines pyramidenförmigen wahrscheinlich zum Zerquetschen der Fruchtkörner dienenden Werkzeuges aus gebrantem Lehm; hier wurde auch ein Messer aus Bronze gefunden, welches leider vom Finder zerbrochen und erst dann dem Lehrer geschenkt wurde. An vier Stellen sieht man so viele Schlacken, die Herr Apotheker F. Keller in Vágújhely für eisen- und kupferhältig ausgab, daß man nicht nur mit Wahrscheinlichkeit sondern mit Bestimmtheit die Behauptung aussprechen kann, daß der Schmiede gestanden sein müssen…

Auf dem „Matyakova"-Felsen haben wir uns fleißiger herumgetunnelt, und gruben hier eine Menge meist eiserner Gegenstände aus. Von der vielen in unserer Schule und bei mir einstweilen aufbewahrten, an dieser Stelle gefundenen Gegenständen, nenne ich die folgenden: 16 ganze und 2 abgebrochene Pfeilspitzen, sämmtlich vierkantig und ziemlich plump gearbeitet, 1 abgebrochene Lanzenspitze, 5 schmale, ziemlich große Sicheln, 1 sensenähnliches 38 cm langes, an der Spitze 5 cm, über dem, gegen die Schmeide zu geneigten Griffe 3.1 cm breites Schmiedewerkzeug (ob Messer oder Sense?). 5 sonderbar gestaltete an der Spitze 4 cm breite, gegen den durchlöcherten Griff bis auf 1 cm keilförmig verschmälerte Messer (?), deren länge 21 cm beträgt, 1 Fibula jedoch ohne Nadel, 4 Messer und andere Werkzeuge, sämmtlich aus Eisen; hübsch verziert; 1 Schraube 19 cm lang, an welcher über der Schraubenmutter eine auf zwei 1.5 cm langen und 4 cm dicken Säulchen ruhende 5.2 cm hohe, vierzackige kronenförmige Verzierung angebracht ist, aus Bronze; 8 verschiedene Terracotta-Wirtel, 2 krallenähnliche Ringe aus Terracotta, die an einer Schnur getragen wurden, da die Löcher deutlich ausgewetzt erscheinen; 1 Bruchstück eines riesigen Hirschgeweihes, 1 desgleichen kleineres, 1 (Auerochs?) Horn, Pferdezähne und sehr viele Knochen; 1 sehr dünne silberne Münze, deren eine Seite keine Spur von Inschrift führt, auf der andern Seite aber unter einem nun verwischten Zeichen diese Inschrift (?) führt ….".

Diese Artikel folgten die wissenschaftliche Beiträge in der literarischen Zeitschrift »Slovenské Pohľady« (*Holuby 1887/1993*; *1888a*), bzw. in der wichtigsten Zeitschrift der slowakischen Wissenschaft in »Sborník muzeálnej slovenskej spoločnosti« (*Holuby 1898*) und in den mährischen Olomouc (Olmütz) erscheinenen heimatkundlichen »Časopis Vlastivedného Spolku Muzejního« (*Holuby 1888b*).

Laut Belo Polla beschäftigte sich J. Ľ. Holuby vor 1880 nicht mit Archäologie (*Polla 1996*, 93). Nach dieser Angabe, sendete Holuby seinen Brief gleich an Rómer, als er die ersten Funde gemacht hatte. Die zeichnerisch vorgelegten Funde wurden bisher nirgendwo veröffentlicht. Holuby fügte seinen beiden Berichten auch Abbildungen über die gefundenen Gegenstände bei (*Holuby 1888b*, 37; *1898*, II. – IV. tábla), allerdings nicht von allen. Im Text wird ein Fund aus Messing mehrfach erwähnt, das in einem Schraubengewinde endet. Er hielt es für ein Presseteil und betonte, dass dieses Stück auf dem Marťáková skala ausgegraben wurde (*Holuby 1887/1993*, 57; *1888b*, 36; *1898*, 150). Der Befund ist wahrscheinlich neuzeitlich und seine Funktion unbekannt.

Holuby machte seine Forschungen überwiegend auf den Hradisko, dessen Karte Dank der Kopie von Hampel zur Verfügung steht. Diese Fundstelle wurde erst zwischen 1976 und 1991 unter der Leitung von L. Veliačik und P. Romsauer systematisch und mit modernen Methoden erforscht (*Veliačik/Romsauer 1998*, 225-231). Die innere Oberfläche des Hradisko (Abb. 4) ist 13,4 ha groß und besteht aus zwei terassenförmigen Ebenen. Die Wallanlage ist im Westen und Südwesten am mächtigsten. Die Länge der Wallanlage beträgt mehr als 1200 m und um sie kamen die Spuren eines Grabens zum Vorschein. Innerhalb, in der Nähe der Wallanlage wurden die Fundamente von mindestens 10 Gebäuden dokumentiert (*Veliačik/ Romsauer 1998*, 231-245). Innerhalb der Erdburg wird die Siedlung durch einen senkrechten Wall in zwei Teile geteil. Dabei wurde auch der Eingang lokalisiert. Eine Bevölkerung der Lausitzer-Kultur baute die Erdburg während der Spätbronzezeit (*Veliačik/Romsauer 1998*, 245,

Abb. 4. Karte von Zemianske Podhradie-Hradiská mit Anmerkung der Grabungsflächen (nach Veliačik/Romsauer 1996, 226, obr. 1)

246) und nutzte sie vom Ende der Spätbronzezeit bis zum Anfang der Hallstattzeit. Funde der Spätlatenezeit bzw. der Púchov-Kultur sowie der Spätkaiserzeit deuten darauf hin, dass die Burg auch in den späteren Epochen genutzt wurde (*Veliačik/Romsauer 1998*, 246, 247).

Holuby setzte seine Forschungen hier fort, dabei grub er auf dem Teil namens „Marťáková Skala". Die Zeichnungen dokumentieren jene Funde, die hier zum Vorschein gekommen sind. Der älteste Fund ist ein bronzener Stabarmring verziert mit gravierten Rauten von ca. 4,5 cm Durchmesser. Mit dieser Grösse wurde er von einem Kind getragen. Holuby veröffentlichte die Zeichnung eines anderen Armringes anderen Typs, der ebenfalls auf Hradiska ans Tageslicht kam (*Holuby 1898*, III. tábla: 6). Derartige Stabarmringe kommen in der Lausitzer-Kultur sehr selten vor: so zum Beispiel die Stücke von Horná Štubňa und im Hort von Blatnica II. (*Veliačik 1983*, Abb. XXXV: 3, 4; bzw. Abb. XLIII: 5-8, 11; Taf. 12), aber diese sind mit kurzen Strichbündeln verziert. Sie werden in die Stufe Reinecke BD datiert (*Veliačik 1983*, 76); dennoch ähnliche, aber ovale Stabarmringe kommen in der Pilinyer-Kultur auch vor.

Ebenfalls vorzeitlich, aber eisenzeitlich ist jene Eisenfibel, deren Kopfteil fehlt. Das Spätlatène-Stück endet in einem rechteckigen Nadelhalter und auf seinem Bügel knüpft der Draht knopfartig an. Sie gehört in die Kostrewski-Gruppe IX (*Pieta 2010*, Abb. 5).

Ansiedlung der Kelten wird von zahlreichen Funden und Siedlungsspuren auf dem Hradiska auch bezeugt (*Veliačik 1987*, 109) und wurde in die Spätlatènezeit datiert (*Veliačik 1988*, 138; *Veliačik 1990*, 168; *Veliačik/Romsauer 1992*, 123). Ein Teil des Plateaus der Marťáková skala war eine Erdburg der Púchov-Kultur. Eine kleine Fläche wurde durch eine noch gut sichtbare Wallanlage umringt und östlich von einer Felsenwand geschützt. Die hier gefundenen Bronze- und Eisenfibeln datieren die Siedlung in die Spätlaténe- und Frühkaiserzeit (*Veliačik 1997*, 45).

Marťáková skala war auch im Mittelalter bewohnt (*Veliačik 1997*, 45). Die hier gefundenen und aus den näheren Fundstellen Hradiská, Bašta und Podhrádky stammenden eisernen Pfeilspitzen, die zwischen 1881 und 1897 von Holuby gefunden worden waren, veröffentlichte A. Ruttkay und datierte sie in die Árpádenzeit (*Ruttkay 1975*, 192, Abb. 19: 3, 5, 8; 20: 6; 21: 3). Die gezeichnete eiserne Pfeilspitze mit Tülle gehört wahrscheinlich dazu. Die Silbermünze auf der Hampelischen Kopie ist nicht keltisch, sondern eine mittelalterliche Münze, die kopfüber gezeichnet wurde. Sie ist ein sogennantes „Weisses Geld", also eine einseitige Prägung. Der Typ wurde im Böhmen nach der Münzreform um 1450 unter Ladieslau V. (1453 – 1457) bzw. Georg Podebrad (1460 – 1471) geprägt. Auf ihrer Vorderseite ist in einem einfachen schmalen Kreis der böhmische Löwe, dessen Mähne bzw. Hals aus in zwei Reihen gesetzten 4+4 halbmondförmigen Verzierungen besteht. Der Kopf ist sehr klein. Die Münze gehört in die Gruppe A von Radoměrský und mit der Darstellung von 4 + 3 Halbmonden ist Nr. 11 ähnlich, die um 1450 geprägt wurden (*Radoměrský 1967*, 120-122).

Das schon früher erwähnte Messingobjekt mit Schraubgewinde ist höchswahrscheinlich neuzeitlich. Obwohl Holuby es als Teil einer Presse betrachtete, können wir über seine Funktion nur rätseln. Vielleicht sind die spitzen langen Eisengegenstände (31 und 38 cm lang) ebenfalls neuzeitlich und könnten die Zacken einer Egge sein. Der Bronzemesser stammt ebenfalls aus der Neuzeit.

Der Brief Jozef Ľudovít' Holubys vom Oktober 1881 an Flóris Rómer zeigt jene Kontakte, welche im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts zwischen den Laienforschern und den Wissenschaftlern bestanden. Der Brief und die beigelegten Zeichnungen markieren den Anfang der archäologischen Erforschung vom Hradiská in Zemianske Podhradie/Nemes-Podhragy, der durch Holuby mehrere Jahre lang erforscht wurde, dann führte Jubilar seine Arbeit fort und präsentierte die neuen Ergebnisse für die Fachwelt.

LITERATURVERZEICHNIS

Brancsik 1914 – K. Brancsik: Ueber die Ergebnisse unserer Grabungen wie auch über prähistorische Zufallsfunde im Comitate. A Trencsénvármegyei Múzeum Egyesület Ért. 1914, 22-36.

Debreczeni-Droppán/Prohászka 2015 – B. Debreczeni-Droppán/P. Prohászka: Az „ócskász-, ódondász-, avatagár-, cserépszaglász-, harangász-, nyúzár". Egy nagy honismertető – Rómer Flóris emlékezete. Honismeret 43, 2015, Nr. 6, 6-14.

Dvořák 1993 – P. Dvořák: Der sonderbare Baron. Budmerice 1993, 212 S.

Gaucsik 2015 – I. Gaucsik: Rómer Flóris és Pozsony. Honismeret 43, 2015, Nr. 6, 14-20.

Holuby 1881a – J. Ľ. Holuby: Na Hradiskách a Martákovej skale. Národné noviny 12, 1881, Nr. 90.

Holuby 1881b – J. Ľ. Holuby: Ďalšie starožitné nálezy z okolia Zemianskeho Podhradia. Národné noviny 12, 1881, Nr. 9.

Holuby 1881c – J. Ľ. Holuby: Archäologische Funde bei Nemes-Podhragy. Vágvölgyi Lap 8, 1881, 44 (30. Oktober), 3, 4.

Holuby 1882 – J. Ľ. Holuby: Spiežové (bronzové) starožitnosti v Zemianskom Podhradí. Obzor. Noviny pre hospodárstvo, remeslo a domáci život. Skalica 20, 1882, Nr. 29, 176.

Holuby 1887 – J. Ľ. Holuby: Náleziská starožitností v Bošáckej doline v juhozápadnom kúte Trenčianskej stolice. Slovenské pohľady 7, 1887, Nr. 10, 212-221. In: J. Ľ. Holuby: Obrazy zo života. Bratislava 1993, 50-64.

Holuby 1888a – J. Ľ. Holuby: Ešte niečo o náleziskách starožitností v Bošáckej doline. Slovenské pohľady 8, 1888, 18, 19, 30-32.

Holuby 1888b – J. Ľ. Holuby: Z Bošácké doliny pod Lopeníkem na Slovensku. Časopis Vlasteneckého Spolku Mus. Olomouc 5, 1888, č. 17, 36-39.

Holuby 1898 – J. Ľ. Holuby: Zpráva o „ Hradiskách", predhistorickej velikej osade pri Zemianskom Podhradí v Trenčiansku. Sborník Museálnej slovenskej spoločnosti 3, 1898, 145-155.

Papp 2006 – J. Papp: Rómer Flóris (1815-1889). In: „Emberek, és nem frakkok" A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Első kötet. Budapest 2006, 73-90.

Pieta 2010 – K. Pieta: Die keltische Besiedlung der Slowakei. Jüngere Laténezeit. Nitra 2010, 416 S.

Polla 1996 – B. Polla: Archeológia na Slovensku v minulosti. Martin 1996, 270 s.

Prohászka 2005 – P. Prohászka: Kincsek a levéltárból. Budapest 2005, 138 s.

Radoměrský 1967 – P. Radoměrský: Nález mincí z 15. století v Králově Dvoře u Berouna. Sborník Národního muzea v Praze. Řada A. Historie 21/3. Praha 1967, 109-191.

Ruttkay 1975 – A. Ruttkay: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I). Slovenská archeológia 23/1, 1975, 119-218.

Veliačik 1983 – L. Veliačik: Die Lausitzer Kultur in der Slowakei. Nitra 1983, 260 S.

Veliačik 1987 – L. Veliačik: Začatie výskumu hradiska v Bošáci. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1986, 1987, 109.

Veliačik 1988 – L. Veliačik: Druhá sezóna výskumu v Bošáci. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1987, 1988, 138.

Veliačik 1990 – L. Veliačik: Tretia výskumná sezóna v Bošáci. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1988, 1990, 168.

Veliačik 1997 – L. Veliačik: Prehľad najstaršieho osídlenia Bošáckej a Moravsko-lieskovskej doliny. In: Zemianske Podhradie v histórii. Zemianske Podhradie 1997, 32-46.

Veliačik/Romsauer 1992 – L. Veliačik/P. Romsauer: Výsledky piatej výskumnej sezóny v Zemianskom Podhradí. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1991, 1992, 123-125.

Veliačik/Romsauer 1998 – L. Veliačik/P. Romsauer: Výsledky výskumu hradiska lužickej kultúry v Zemianskom Podhradí (Predbežná správa). Slovenská archeológia 46/2, 1998, 225-251.

RESUMÉ

Jozef Ľudovít Holuby a archeologické pamiatky zo Zemianskeho Podhradia z roku 1881

V poslednej tretine 19. storočia v rôznych regiónoch Karpatskej kotliny sa radradom zakladali archeologické spolky, resp. začínali svoju výskumnú činnosť amatérski archeológovia. Ich aktivity výrazne ovplyvňoval profesor peštianskej univerzity a zároveň správca zbierok archeologického oddelenia Maďarského národného múzea Flóris Rómer (12. 04. 1815 Prešporok-18. 03. 1889 Veľký Varadín, dnes Oradea) (obr. 1), ktorý ich nielen slovom, ale aj písmom povzbudzoval, resp. osobným kontaktom sledoval a dokumentoval ich výsledky.

Rómerove odborné kontakty dokumentuje jeho rozsiahla korešpondencia, v nej aj list významného botanika, evanjelického farára Jozefa Ľudovíta Holubyho, v ktorom ho informuje o výsledkoch svojej archeologickej činnosti. Jozef Ľudovít Holuby (25. 03. 1836 Lubina, okr. Trenčín-15. 06. 1926 Pezinok; obr. 2) bol v súdobých vedeckých kruhoch známy predovšetkým svojou botanickou činnosťou hlavne vďaka publikácii „Flora Trencsiner Comitat". Popritom sa však na svojom dušpastierskom pôsobisku v Zemianskych Kostoľanoch venoval aj národopisu a archeológii. Svoje pôsobenie na poli archeológie začal okolo roku 1880) a o prvých bádateľských objavoch potom ihneď informoval Flórisa Rómera, ktorý v tom čase už pôsobil vo Veľkom Varadíne. Z jeho listu sa dozvedáme, že Rómera spoznal ešte ako študent v roku 1855, keď sa ešte orientoval na prírodné vedy, konkrétnejšie na botaniku.

Za účasť v revolúcii v 1848-1849 Rómera odsúdili na viacročné väzenie v okovách, odkiaľ ho prepustili amnestiou v lete 1854 a následne do roku 1856 sa zdržiaval ešte vo svojom rodisku. Rómerov záujem o botaniku naďalej pretrvával, o čom sa zmieňuje vo svojom liste aj Holuby. Menovaný sa neskôr po štvrťstoročí obrátil na Rómera nie s botanickým problémom, ale ohľadom výskumu v Zemianskom Podhradí, o ktorom referuje a zmieňuje sa o objavených nálezoch. Flórisovi Rómerovi Holubyho list doručili v októbri 1881. Uvedená písomnosť sa dnes nachádza v Krajinskej Széchényiho knižnici v rukopisnej pozostalosti Rómera, ale bez pôvodne pripojených sprievodných kresieb. Rómer postrehol význam aj informačnú hodnotu Holubyho listu, ktorý potom preposlal do Archeologicko-numizmatického oddelenia Maďarského národného múzea, kde vyhotovili z neho kópiu. Rómerov nástupca József Hampel dokonca Holubyho kresby prekopíroval (obr. 3), vďaka čomu dnes možno nim zachránené nálezy analyzovať. Archeologický výskum na Hradisku v Zemianskom Podhradí začal J. Ľ. Holuby a následný systematický výskum realizovali L. Veliačik a P. Romsauer až v rokoch 1976-1991.

Význam sledovanej korešpondencie spočíva v tom, že napriek krátkym dvom novinovým článkom ide o prvú odbornú správu o výsledkoch a nálezoch archeologického výskumu na sledovanej lokalite. Kópie Holubyho kresieb vyhotovených J. Hamplom dovoľujú následne začleniť a datovať prvé nálezy z Hradiska v Zemianskom Podhradí.

Podľa údajov B. Pollu sa J . Ľ. Holuby pred rokom 1880 nevenoval archeológii. To znamená, že predmetný list Rómerovi napísal hneď po získaní prvých nálezov. Predmety zobrazené v listovej prílohe neboli nikdy inde uverejnené. V dvoch následných štúdiách Holuby publikoval síce kresby zachránených nálezov zo skúmanej lokality, ale predmety ktorých kresby poslal Rómerovi tam absentujú. Holuby svoje výkopy realizoval predovšetkým na Hradisku, ktorého mapka vďaka Hamplovej kópii je dnes k dispozícii. Vďaka systematickému výskumu L. Veliačika a P. Romsauera sme informovaní o rozlohe opevnenej plochy (obr. 4) – 13,4 ha, ktorá pozostáva z dvoch terasovitých plošín zo severozápadu chránených v dĺžke takmer 1 km masívnym skalným hrebeňom, z ostatných strán mohutným valom. Hradisko vybudoval ľud lužickej kultúry v priebehu mladšej bronzovej doby, ktoré bolo osídlené aj neskôr. Zvyšky sídliskových objektov boli dokumentované dokonca aj z neskorej doby laténskej, resp. púchovskej kultúry. Krátkodobé osídlenie bolo zaznamenané aj v mladšej dobe rímskej.

Holuby začal výskum konkrétnejšie v časti Martákova skala, kde našiel rôzne predmety, ktorých kresby sa zachovali vďaka iniciatíve J. Hampla. Z nich najstarší je masívny bronzový tyčinkový náramok s priemerom 4,5 cm zdobený šrafovanými kosoštvorcami. Výskyt uvedeného predmetu sa datuje do stupňa BD. Podobné náramky oválneho tvaru sa však vyskytujú aj na území pilinskej kultúry. Do mladšej doby železnej patrí železná spona s odlomenou hlavičkou. Martákova skala bola intenzívne osídlená aj v stredoveku. Dokumentujú to aj hroty šípov zachránené J. Ľ. Holubym v rokoch 1881-1897, ktoré pochádzajú z blízkych polôh ako Hradiská, Bašta a Podhrádky. Hrot šípu s tuľajkou zobrazený na kresbe zrejme patrí do sledovanej kategórie nálezov. Minca na kresbe nepochádza z doby keltskej, ale z obdobia stredoveku. Ide o českú razbu okolo roku 1450, ktorú začali raziť po peňažnej reforme za panovania Ladislava Pohrobka (1453-1457), resp. Juraja Podebradského (1460-1471). Do obdobia novoveku možno rámcove datovať podlhovastý mosadzný predmet ukončený na jednej strane závitom, ktorý Holuby považoval za časť preša.

List J. Ľ. Holubyho z októbra 1881 adresovaný F. Rómerovi názorne dokumentuje vzájomné kontakty medzi amatérmi a profesionálmi na poli archeologického bádania v poslednej tretine 19. storočia. List a kreslené prílohy pochádzajú z obdobia počiatkov výskumu Hradiska v Zemianskom Podhradí, kde Holuby bádal takmer celé desaťročie. V jeho šľapajach následne pokračoval novými neoceniteľnými objavmi oslávenec, ktorý zverejnenými štúdiami významne rozšíril poznatky o lokalite a budovateľoch opevneného sídliska.

Zoznam obrázkov

Obr. 1. Flóris Rómer (Zdroj: Maďarské národné múzeum, Budapešt)

Obr. 2. Jozef Ľudovít Holuby (Zdroj: Maďarské národné múzeum, Budapešt)

Obr. 3. Kresba Józsefa Hampla na základe podkladov J. Ľ. Holubyho o nálezoch zo Zemianskeho Podhradia. Maďarské národné múzeum – archív Numizmatického a antického kabinetu č. 311/1881

Obr. 4. Mapa polohy Hradiska v Zemianskom Podhradí s vyznačením preskúmanej plochy (podľa *Veliačik/Romsauer 1996*, 226, obr. 1)

Übersetzt von Péter Prohászka

PhDr. Gabriel Nevizánsky, CSc.
Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 01 Nitra, Slovenská republika
Gabriel.Nevizansky@savba.sk

Dr. Péter Prohászka
SASPRO
Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 01 Nitra, Slovenská republika
prohaszkapeter1975@gmail.com

SCYTHIAN PERIOD SITES IN NÓGRÁD COUNTY

Andrea VADAY – Éva SZAKOS

VADAY, Andrea – SZAKOS, Éva. Lokality zo skýtskeho obdobia v Novohradskej župe. Našou snahou je zber informácií a pokus o charakteristiku skýtskych lokalít z Novohradskej župy. Po krátkom úvode do histórie bádania kladieme dôraz na geografickú charakteristiku regiónu, ktorá mohla byť, v tejto oblasti, dôvodom imigrácie nových kmeňov, čím sa stala determinantom ekonomickej situácie v neskorej dobe bronzovej a včasnej dobe železnej. V diskusii sa zaoberáme vojenským významom skýtskej invázie. V krátkosti sa venujeme i otázke prežívania pôvodného obyvateľstva v skýtskom období na lokalite Salgótarján, poloha Priemyselný park II vo svetle pozostatkov detských hrobov zo zvyškami kostenných a kovovvých predmetov odkrytých v troch objektoch na lokalite.

Kľúčové slová: doba železná, Skýti, vojenská okupácia, netypické kostené detské hroby, Novohradská župa (Maďarsko);

Keywords: Iron-age, Scythians, military occupation, atypical inhumation burials of children, Nógrád county (Hungary);

The investigated area (Figure 1: 1) is surrounded by the Börzsöny Mountains on the West, the Mátra Mountains on the East, and the Karancs-Medves Mountains on the North. Its territory is divided by the ridge of the Cserhát Mountains extending from SSW to NNE, bounded by the Nógrád Basin to the North, and the Cserhátalja Hills to the South, a region located partly in a hilly area, partly in lowlands. The Cserhát also has a watershed character; in the north the river Ipoly collects the water of streams from the south, while to the south of the range of mountains streams reach the Zagyva and Galga river from the north.

On the basis of the excavations of *J. Nyáry* (*1868*; *1870*) at Piliny, Borsos in the 60s of the 19th century, put Nógrád county on the distribution maps of the Scythian Age. These finds were basis for later references (*Hampel 1876*; *1893*; *Reinecke 1897*; *Rómer 1878*). It was not before the end of the 20th century when the Piliny finds that Nyáry had donated in 1872 to the Museo Civico Correr in Venice were reviewed by *E. Gilli* (*1999*).

At the end of the second decade of the 20th century, the excavation of *B. Dornyay* (*1926*; *1928*) once again drew attention to the region. However, the fundamental breakthrough came only later, with the researches of *P. Patay* (*1955*; *1956*; *1961*; *1962*).

Some of the findings were published by *É. Ghillány* (*1945*) and also reported by M. Párducz (*1960*; *1968*; *1970*). In connection with a number of unearthed Scythian findings from other counties, great many referred to objects from Nógrád county, and even some significant artifacts – including clay stamp seals (pintaderas), mirrors, bits, rattles, ornaments of shaft ends, weapons etc.[1] – were also mentioned in critical summaries. Previous research regarding the Bronze and Early Iron Age of the Carpathian basin was summed up by *T. Kemenczei* (*1970*; *1980*; *1985*; *1986*), referring also to the Scythian finds of the county.

After the change of regime in 1989, the number of excavated sites in Hungary generally increased. However, this is not the case in Nógrád county. Partly because of the scarcity

[1] See in the Catalogue by name.

Figure 1. 1: Situation of Nógrád county; 2: Scythian sites of Nógrád county. A – settlement; B – grave/cemetery; C – stray find. Author: É. Szakos

of investments in the region, the number of sites defined as Scythian was enriched only with three more in the past two decades (*Bácsmegi 2005*; *Guba 2007*; *2008*; *2010*; *Vaday 2001*; *2003*). Nevertheless, it should be emphasized, that scarcity of Scythian settlement sites is presumed to reflect the persistence and coexistence of earlier populations. Assemblage of finds is enriched also by those that have formerly been in the collection of Kubinyi Ferenc Museum (*Majcher 2000*; *Tankó 2015*). Previously known sites and objects were also re-evaluated and referred by new summaries (*Kemenczei 2001*; *2009*; *Tézer 2005*).

One might have difficulty managing the information data of the sites that do not dispose of the same value. Only published excavations can be considered a value of hundred percent, in the case of an incomplete site report or lacking documentation a significant decrease may be counted. Recent excavations of trial trenching and large surface are well-documented, but reduced is the information content learned during field walkings and site surveys. Even worse is the case with stray finds that entered the museum collection through purchase or as gifts. However, some of these have burn marks that indicate that they might have been found in a cremation grave.

The periodisation of sites in the archaeological site register system[2] – e. g. Iron Age or Early Iron Age – is often insufficient for determining a culture or ethnic group more accurately. Unpublished excavations, field walkings, site surveys, collections of data are still inadequate for one to decide if the material comes from a cemetery, a settlement, or perhaps from both. Existing problem that is gaining ground today not to seek a more accurate ethnical or cultural affiliation. As a matter of fact, after taking a closer look at the finds from these sites it can be considered, that some of them belong to the Preschythian Age or the Mezőcsát Culture, however, it must be noted that the identification of small, plain and featureless fragments of ceramics is not possible in all cases.

In the Late Bronze Age the area was densely populated. A number of settlements and cemeteries of the Pilinyi Culture is known, and fortified sites, e. g. hillforts at a high altitude can be found as well (*Matuz/Nováki 2002*). The Pilinyi Culture continued its habitation at the time of the Kyjatice Culture, the culture that during its formation was merging multi-ethnic groups (*Kemenczei 1970*, 40-42).[3] Compared to the Scythians these cultures cover a longer period and thus have more sites with more specific data. Nevertheless, it should be noted here that in the county of Nógrád accurate spatial data is known only at half of the Scythian sites. Still it is worth comparing – albeit they are nearly not the same number – the above mentioned different periods sites with less or more accurate spatial data in Nógrád county.[4]

Considering the spatial information of the sites the graphs illustrate (Figure 2; Table 1) the characteristics of mountainous habitation and location of cemeteries at different bigger periods,[5] while also showing the extent of lost information in the case of Scythian sites.

Table 1. Spatial data of sites and cemeteries. Author: É. Szakos

	Pilinyi Culture	**Kyjatice Culture**	**Early Iron Age**	**Scythian**
Site	43	18	8	3
Cemetery	18	2	0	5
Σ	**61**	**20**	**8**	**8**

It is clear that the geographical conditions of the area always had a decisive role. The wealth of the population in the Bronze Age was characterized by a positive balance of trade.[6] Mined

[2] Earlier National Office of Cultural Heritage (KÖH), in 2016 Gyula Forster National Heritage and Asset Management Centre.

[3] The finds of the culture can also be detected at former fortified settlements. For example Karancsalja, Kápolnahegy and Szanda, Várhegy: *Matuz/Nováki 2002*, 16, 17.

[4] In the case of stray finds the exact location of the sites is not possible to determine.

[5] The data indicate the height above the Baltic Sea.

[6] The characteristics of the balance of trade in the Bronze Age were determined by the ratio of exported and imported goods. Metal objects and raw metal materials were gradually more expensive, than the imported materials needed by the local population.

Figure 2. Spatial data of sites and cemeteries. Author: É. Szakos

and forged metal raw materials and finished products reached the Hungarian Plain poor in raw material at the north-south direction routes.

Power changed in the region with the appearance of the Scythians. Their lifestyle east of the Carpathians was largely horizontal nomadism,[7] which was unsuitable for the Carpathian Basin. However, invasion of the Nógrád county territory was crucial, as it provided connection between the south of Slovakia and the Hungarian Plains, with a military nature for the Scythians. The newcomers, with a number significantly smaller than the indigenous population, but also with the benefits of unusual tactics and military power, were able to preserve and take advantage of the economic backdrop the former residents of the area ensured them. In addition, their presence also involved the surveillance of indigenous population. It is no coincidence that the known sites are situated in river valleys or near smaller valleys closed between mountain ranges – but also along roads near springs, close to important former centers of local population like Benczúrfalva, Major-hegy, Piliny, Salgótarján – Industrial Park II. etc (Figure 1: 2).

Military-related weapons and harness components are mostly found along the roads, indicating military occupation and also ongoing commercial activities (Figure 3).

In 2000, at the excavations of Salgótarján, Industrial Park II a part of a smaller settlement belonging to the Scythian Period was unearthed (*Vaday 2001*; *2003*). It is important to note that there was no significant difference in the settlement materials between the Late Bronze Age and Early Iron Age phases, a couple of burn marks recorded are not interpreted as the signs of violent destruction, but of natural disasters or possibly of negligence of the inhabitants (*Vaday 2001*, 212). This confirms that the homes of indigenous people were not eradicated by Scythian invaders, and they were able to continue their previous activities.

[7] 'Tiller Scythians' engaged with cultivation are known at areas close to Pontus Euxinus.

Figure 3. Sites with weapons and harness components linked to military presence. A – axe; B – bridle mount; C – spearhead; D – arrowhead; E – bow case mount; F – iron dagger; G – bit. Author: É. Szakos

Figure 4. Salgótarján, Industrial Park II. 1: features with human bones and skeletons; 2: feature No. 7 with the skeleton. A – homogeneous brown; B – yellowish-brown, mixed with gravel and lime concretions; C – strongly burnt, red; D – light-grey, ashy; E – previous, filled-up water-course. Author: A. Vaday

Figure 5. Salgótarján, Industrial Park II. Left – feature No. 27 with the human bones; Right – feature No. 124 with the skeleton. J – brownish-grey, bound; K – light-grey, ashy; L - daub; M – charcoal; N – yellowish-brown, mixed with gravel and lime concretions; P – bones; Author: A. Vaday

Generally speaking, Scythian settlements and cemeteries in the Carpathian Basin remain separate from each other. At the site of Industrial Park II adult Scythian tombs have not been found, nor at the latter excavation site to the north from here, at the entrance of the Kincses-valley. At the site of Industrial Park II – further away from each other – in three cases children skeletons have been found (Figure 4 and 5) whose existence needs to be explained. The matter of human skeletons occurring in settlements in earlier and later periods would lead us too far.[8] However, in the case of Salgótarján human remains found at the settlement add another aspect to the phenomenon. On the roads running close to the stream Tarján leading to the river Zagyva constantly trailing Scythian warriors could establish contact with the inhabitants of the small village. Those little children could have been descendants of indigenous women and Scythian men buried by a new rite, in the territory of the village.

The three – already abandoned – features including child bones with no grave furniture or other objects attached were features No. 7, 27 and 122 (124).[9] In two cases skeletons were laid in contracted position over two layers filled up with household waste at the upper part of the features. A three-year-old girl was in Feature No. 7, remains of an infant at Feature No. 124.[10] In the upper layer of a house of Feature No. 27. the remains of metacarpals, metatarsals and pelvic bones of a little girl of about three years old were found,[11] the rest of her bones due to – unattended – removal of the humus preceding the construction work has been destroyed together with parts of the house.

[8] For instance Neolithic, Bronze Age, Sarmatians, Mongol invasion etc.

[9] *Vaday 2001*, 210, 211, fig. 8. It should be noted here that fig. 5 was incorrectly presented as fig. 4 in the text, with a wrong caption. See also *Vaday 2003*, 33.

[10] The infant skeleton has the separate Feature number of 122.

[11] We would like to thank Gusztáv Balázs Mende for the identification of bones.

Beside the Late Bronze Age vessel fragments, other artifacts as animal bones and iron objects were also among the waste material of the last two features, confirming the date of the Scythian period.[12]

In Feature No. 27 there was a D-shaped oval iron buckle, with only a fraction of its tongue remained, together with other iron objects[13] (Pl. I: 1-2, 8). Under Feature No. 122, an infant skeleton in Feature No. 124 ten different iron objects were found (tools and equipment),[14] (Pl. I: 3-7; II: 1, 2, 5, 6) and a fraction of a bone bit were also unearthed[15] (Pl. II: 3). Iron lumps, slaggy half products, various slage and furnace remains found on the settlement also suggest the metallurgical activity of the Scythian period (*Czajlik et al. 2003*).

Below is a list of Scythian sites in the county, including the relevant literature.

Catalogue[16]

1. **Balassagyarmat**, the Hungarian National Museum bought stray finds, bronze rattle and bell. *Kemenczei 1980*, 65; *2009*, 167.

2. **Balassagyarmat**, Káposztások, settlement. Unpublished excavation of Gábor Bácsmegi in 2004. *Bácsmegi 2005*, 171; *Kemenczei 2009*, 167.

3. The grave find is a stray, a short sword, the site is known under different names. *Hampel 1876*, 49; *Hampel 1893*, 387, mentioned as Piliny; *Patay 1955*, 69: „the site is presumably Dolány (today **Benczúrfalva**)." According to Tibor Kemenczei Nógrád county: *Kemenczei 2009*, 172.[17]

4. According to *Kemenczei* (*2009*, 174) around **Benczúrfalva**, „Szécsény". From a grave (?) found in 1977 bronze arrowhead.

5. **Cserhátszentiván**, grave or graves, stray bridle bit and arrowhead. *Patay 1955*, 68, 69, 71, 72; *Kemenczei 1985*, 56; *2009*, 167.

6. **Kazár**, Alsó-dűlő, grave ceramics, *Majcher 2000*, 43; *Tankó 2015*, 432-434.

7. **Kazár**, Mizserfa bányatelep, elsewhere: Szőlőtető-Bányatelep, Szöllöverő-alja, grave finds. *Dornyay 1926*, 11; *Patay 1955*, 69; *Majcher 2000*, 42.

8. **Ludányhalászi**, Kavicsbánya (Homokbánya), settlement. *Guba 2007*, 226; *2008*, 244; *2010*, 262; *Kemenczei 2009*, 169.

9. The site is known under different names: **Mátraszele/Kerekdomb/Kazár**, Körte-völgyi Kerek-domb/Mátraterenye/Mátraszele-Homokterenye. Graves from the excavations of Béla Dornyay and then Pál Patay. *Dornyay 1928*, 340; *Fettich 1931*, Taf. 17; *1934*, Taf. 12; *Patay 1961*, 23; *1962*, 72-76; *Kemenczei 2009*, 170.[18] 35 bronze arrowheads and a bow case mount.

10. **Nagylóc**, stray iron spear-head, grave?, *Patay 1955*, 69.

11. **Nógrádkövesd**, Víztározó és környéke, excavations of Pál Patay, graves. *Patay 1955*, 61-65; *1956*, 186, 190; *Kemenczei 2001*, 15; *2009*, 171, 172.

12. **Pásztó**, stray grave finds.[19]

13. The site is known under two names: **Pásztó**, Gegyenpart and **Szurdokpüspöki** Zagyvapart. Stray grave finds. Bits, bronze axe, other finds. *Párducz 1970*, 49-58; *Kemenczei 2009*, 175; *Tankó 2015*, 435.

14. **Piliny**, Borsos, graves from the excavations of Jenő Nyáry. Among the finds are iron dagger, two iron pickaxes and two iron spearheads. In 1872 the excavator donated several

[12] The finds are located in the Kubinyi Ferenc Museum, Szécsény, henceforward abbreviated as KFM.
[13] Inv: KFM 2000.1.30, 2000.1.35, 2000.1.37.
[14] Inv: KFM 2000.1.152-162.
[15] Inv: KFM 2000.1.165.
[16] The Catalogue numbers are equalled with the numbers on the map.
[17] In József Hampel´s work inaccuracies repeatedly occurred. Recently Tibor Kemenczei decided to define it as Nógrád county. However, the most likely site-definition could be the one that Pál Patay published, who was working in the county between 1950 and 1957, and was the best expert in Nógrádian sites.
[18] *Fettich 1929*, referred here is wrong, correct *Fettich 1931*.
[19] The finds are probably at Gábor Vékony, they did not get into the Museum in Szécsény. See also the data of KÖH 600/592/1/2004.

artifacts to the Museo Archeologico Nazionale in Venice, among them were three bronze arrowheads. *Nyáry 1868*, 266, 267; *1870,* 125-128; *Hampel 1876*, 120, 121, 125, 129; *1893*, 387, 395; *Rómer 1878*, 182, 183; *Reinecke 1897*, 21-13; *Bottyán 1955*, 54; *Patay 1955*, 66, 67; *1956*, 188; *Gilli 1999*, 128-133; *Kemenczei 2001*, 146; *2009*, 172, 173; *Tézer 2005*, 5.

15. **Ságújfalu**, stray pot. *Patay 1955*, 69.

16. **Salgótarján**, Industrial Park II settlement. *Vaday 2001*, 209-216; *2003*, 31-38; *Kemenczei 2009*, 174.

17. **Szanda**, stray iron pickaxe. *Patay 1955*, 69; *Kemenczei 2009*, 174.

18. **Szurdokpüspöki**, bone objects found during construction works. *Ghillány 1945*, 51; *Patay 1955*, 68; *Párducz 1970*, 57; *Kemenczei 2009*, 175; *Tankó 2015*, 435.

19. **Szécsény**, stray grave find. *Párducz 1960*, Taf. 28: 1; *1968*, Taf. 26; *Tézer 2005*, 5; *Kemenczei 2009*, 174.

CONCLUSION

In the Late Bronze Age and Early Iron Age a variety of settlements and cemeteries of the surviving population are known in Nógrád county. However, the presence of Scythian invaders meant a numerical minority compared to the autochthonous population. Newcomers with equestrian combat tactics and a range of weapons were ensured in the success of their conquest. For the mostly nomadic Scythians, the mountain regions of the county were not suitable for their lifestyle they got used to in the East. Nevertheless, several other aspects were important to them because it created a connection between today's southern Slovakia and the Hungarian Plains.

This clarifies the nature of military occupation, referring to objects turned up close to paths along rivers and streams and well illustrating military presence (Figure 3). Another aspect of the Scythian conquest is of an economic concern, since the remained metal mining, knowledge of smelting, production of raw materials and finished products, which reached the Plain poor in raw material through trade. Skeletal remains of children and iron objects found in the features at Salgótarján, Industrial Park II (Figure 4 and 5) well illustrate the contact between the natives and the Scythians.

A serious lack of information had to be taken into account among several of the 19 Scythian period sites in the county, therefore our statements need to be supplemented with further research.

REFERENCES

Bácsmegi 2005 – G. Bácsmegi: Balassagyarmat, Káposztások. Régészeti Kutatások Magyarországon 2004/Archaeological Investigations in Hungary 2004. Budapest 2005, 171.

Bottyán 1955 – A. Bottyán: A szkíták amagyar Alföldön. Régészeti Füzetek I, 1955, 80 p.

Czajlik et al. 2003 – Z. Czajlik/F. Molnár/A. Kovács/Gy. Lovas: Őskori vassalakok vizsgálata Északkelet-Magyarországról I. A szkítakori vaskohászat nyomai Salgótarján-Ipari Park II lelőhelyen. Régészeti Kutatások Magyarországon 2001/Archaeological Investigations in Hungary 2001, 2003, 117-129.

Dornyay 1926 – B. Dornyay: Salgótarján és környéke őskorához. Salgótarján 1926

Dornyay 1928 – B. Dornyay: Der skythische Fund von Mátraszele bei Salgótarján. Praehistorische Zeitschrift 19, 1928, 340-347.

Fettich 1931 – N. Fettich: Bestand der skytischen Altertümer Ungarns. In: M. Rostowzew (ed.): Skythien und der Bosporus. Berlin 1931, 511.

Fettich 1934 – N. Fettich: A garcsinovói szkíta lelet. Archaeologia Hungarica 15, 1934, 59 p.

Ghillány 1945 – É. Ghillány: A Szurdokpüspöki szkíta lelet. Folia Archaeologica 5, 1945, 48-55.

Gilli 1999 – E. Gilli: I materiali archeologici della Raccolta Nyáry del Museo Civico Correr di Venezia. Collezioni e Musei Archeologici del Veneto, 42. Roma 1999.

Guba 2007 – Sz. Guba: Ludányhalászi, kavicsbánya. Régészeti kutatások Magyarországon 2006/Archaeological Investigations in Hungary 2006. Budapest 2007, 226.
Guba 2008 – Sz. Guba: Ludányhalászi, Sóderbánya. Régészeti kutatások Magyarországon 2007/Archaeological Investigations in Hungary 2007. Budapest 2008, 244-246.
Guba 2010 – Sz. Guba: Ludányhalászi, Sóderbánya. Régészeti kutatások Magyarországon 2009/Archaeological Investigations in Hungary 2009. Budapest 2010, 262.
Hampel 1876 – J. Hampel: Catalogue de l' exposition préhistorique. Budapest 1876.
Hampel 1893 – J. Hampel: Skythiai emlékek Magyarországon. Archaeológiai Értesítő 13, 1893, 385-407.
Kemenczei 1970 – T. Kemenczei: A Kyjatice kultúra észak-Magyarországon. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 9, 1970, 17-78.
Kemenczei 1980 – T. Kemenczei: Szkíta kori lelet Balassagyarmatról. Folia Archaeologica 31, 1980, 65-76.
Kemenczei 1985 – T. Kemenczei: Mitteleisenzeitliche Trensen von ostmitteleuropäischem Typ in Alföld. Folia Archaeologica 36, 1985, 43-68.
Kemenczei 1986 – T. Kemenczei: Középső vaskori tegezveretek az Alföldön. Folia Archaeologica 3, 1986, 134-136.
Kemenczei 2001 – T. Kemenczei: Az Alföld szkíta kora. In: Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora/Sie sind in kämpfen Siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene. Gyulai katalógusok 10. Gyula 2001, 7-36.
Kemenczei 2009 – T. Kemenczei: Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe. Inventaria Praehistorica Hungariae XII. Budapest 2009, 410 S.
Majcher 2000 – T. Majcher: Kazár környékének régészeti emlékei. In: F. Szvircsák (szerk.): Kazári évszázadok. Kazár 2000, 39-46.
Matuz/Nováki 2002 – E. D. Matuz/Gy. Nováki: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae X. Budapest 2002, 189 S.
Nyáry 1868 – J. Nyáry: Archaelógiai levelek XXV. Archeológiai Értesítő 1, 1868, 266, 267.
Nyáry 1870 – J. Nyáry: A pilini régiségekről. Archaelogiai Értesítő 3, 1870, 125-128.
Rómer 1878 – F. Rómer: Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques. Compte-rendu de la huitième session à Budapest 1876, Second vol. I. partie. Budapest 1878.
Párducz 1960 – M. Párducz: Skythian mirrors in the Carpathian Basin. Światowit 1960, 523-544.
Párducz 1968 – M. Párducz: Szkítakorunk ethnikumának és kronológiai helyzetének kérdéséhez. Antik Tanulmányok 15, 1968, 135-148.
Párducz 1970 – M. Párducz: Szkítakori lelet Szurdokpüspökiről. Folia Archaeologica 21, 1970, 49-58.
Patay 1955 – P. Patay: Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken. Folia Archaeologica 7, 1955, 61-74.
Patay 1956 – P. Patay: Újabb kőkori és kelta leletek Nógrádkövesden és a nógrádi dombvidéken. Archaeológiai Értesítő 83, 1956, 186-191.
Patay 1961 – P. Patay: Homokterenye–Kerekdomb. Régészeti Füzetek 14, 1961, 23.
Patay 1962 – P. Patay: Újabb szkíta sírok Mátraszele mellett/Nouvelles tombes scythes pres de Mátraszele. Archaeológiai Értesítő 89, 1962, 72-76.
Reinecke 1897 – P. Reinecke: Magyarországi szkíta régiségek. Archaeológiai Értesítő 17, 1897, 1-27.
Tankó 2015 – K. Tankó: Die skythischen Funde der Alföld Gruppe aus Kazár und Szurdokpüspöki (Ungarn). In: I. Szathmári (ed.): An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag. Budapest 2015, 431-443.
Tézer 2005 – Z. Tézer: Szkíta kori tükrök a Kárpát-medencében/**S**cythian-period mirrors in the Carpathian basin. Budapest Régiségei 39, 2005, 5-38.

Vaday 2001 – A. Vaday: Előzetes jelentés a Salgótarján, Ipari-Park II. régészeti feltárásáról Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 25, 2001, 209-216.
Vaday 2003 – A. Vaday: Salgótarján, Ipari-park II. Régészeti Kutatások Magyarországon/ Archaeological Investigations in Hungary 2000, 2003, 31-38.

RESUMÉ

Lokality zo skýtskeho obdobia v Novohradskej župe

Z Novohradskej župy (obr. 1: 1) poznáme širokú škálu sídlisk a pohrebísk (obr. 1: 2) prežívajúceho obyvateľstva, ktoré tu sídlilo v neskorej dobe bronzovej a včasnej dobe železnej. Vzhľadom k počtu pôvodných obyvateľov bol počet skýtskych útočníkov veľmi nízky. Novopríšelci však vďaka jazdeckej bojovej taktike a škále zbraní (obr. 3) boli predurčení na dobytie územia.

Pre Skýtov, ktorí vo svojej domovine na východe žili najmä nomádskym spôsobom, neboli horské oblasti Novohradskej župy vhodné pre život. Boli pre nich však zaujímavé z iného dôvodu, predstavovali totiž spojnicu oblastí južného (stredného) Slovenska a nížin v Maďarsku.

Nálezy, ktoré sa našli v blízkosti ciest tiahnúcich sa pozdĺž vodných tokov (obr. 3), jasne dokladajú skýtsku vojenskú prítomnosť a pomáhajú pochopiť charakter vojenského „ťaženia". Ďalším aspektom skýtskeho područia je vplyv na hospodárstvo, keďže práve prostredníctvom kontaktov a obchodu sa do oblasti maďarských nížin, chudobných na nerastné suroviny dostávajú vedomosti o ťažbe rúd, tavbe kovov, výrobe polotovarov a produktov. Kostrové pozostatky detí (obr. 4; 5) a železné predmety (tab. I; II) nájdené v objektoch na lokalite Salgótarján, poloha Priemyselný Park II dobre ilustrujú kontakty pôvodného obyvateľstva so Skýtmi.

Je potrebné si zároveň uvedomiť, že vo viacerých prípadoch z 19 skýtskych lokalít (viď Katalóg) Novohradskej župy máme len útržkovité informácie, preto je pravdepodobné, že ďalší výskum naše závery spresní a doplní.

Zoznam príloh

Tabela 1. Priestorové údaje sídlisk a pohrebísk. Autor: É. Szakos

Obr. 1. 1: Lokalizácia Novohradskej župy; 2: Skýtske lokality v Novohradskej župe. A – sídlisko; B – hrob/pohrebisko; C – náhodný nález. Autor: É. Szakos

Obr. 2. Priestorové údaje sídlisk a pohrebísk. Autor: É. Szakos

Obr. 3. Lokality s nálezmi zbraní a súčastí konského postroja – doklad vojenskej prítomnosti. A – sekera; B – strmeň; C – hrot kopije; D – hrot šípu; E – puzdro na luk; F – železná dýka; G – hrot. Autor: É. Szakos

Obr. 4. Salgótarján, Priemyselný Park II. 1: objekty s ľudskými kosťami a kostrami; 2: obj. 7 s kostrou. A – homogénna hnedá; B – žlto-hnedá, premiešaná so štrkom a vápennými konkréciami; C – silno prepálená, červená; D – jemne šedá, popolovitá; E – opätovne zaplnené koryto. Autor: A. Vaday

Obr. 5. Salgótarján, Priemyselný Park II. Vľavo – obj. 27 s ľudskými kosťami; vpravo – obj. 124 s kostrou. J – hnedo-šedá, hutná; K – svetlo-šedá, popolovitá; L – mazanica; M – uhlík; N – žlto-hnedá, premiešaná so štrkom a vápennými konkréciami; P – kosti; Autor: A. Vaday

Tab. I. Salgótarján, Priemyselný Park II. Železné predmety. 1-2, 9: obj. 27; 3-8: obj. 124. Autor: A. Vaday

Tab. II. Salgótarján, Priemyselný Park II. 1-2, 4-6: železné predmety; 3: kostený predmet z obj. 122 (124). Autor: A. Vaday

Translated by Éva Szakos

Andrea Vaday DSc.
Institute of Archaeology, Hungarian Academy of Sciences
4 Tóth Kálmán Str., Budapest, University of Pécs, Hungary
vaday54@gmail.com

Éva Szakos
Gyula Forster National Heritage and Asset Management Centre
3 Daróczi Str., Budapest, Hungary
eva.szakos@forsterkozpont.hu

Pl. I. Salgótarján, Industrial Park II. Iron finds. 1-2, 9: Feature No. 27; 3-8: Feature No. 124. Drawing by: A. Vaday

Pl. II. Salgótarján, Industrial Park II. 1-2, 4-6: iron finds; 3: bone object from the feature No. 122 (124). Drawing by: A. Vaday

ENEOLITICKÉ OSÍDLENIE BUKOVEJ[1]

Pavol BOBEK – Anton TOČÍK (†)

BOBEK, Pavol - TOČÍK, Anton (†). Aeneolithic occupation of Buková. This paper focuses on the evaluation of the Aeneolithic Period finds from Buková obtained during research of the burial mounds cemetery from the Middle Bronze Age. In several mounds ceramic material, semi-finished products and stone tools were found. Under the mound V/59 was examined disturbed feature 1 from Aeneolithic Period, probably a remnant of a dome-shaped hearth which contains many ceramic fragments. In the paper there are also evaluated several solitary findings. Based on their dating it is possible to expect a prehistoric occupation of Buková in the Neolithic Period, as well as in the older and younger Aeneolithic Period.

Keywords: Slovakia, Buková, Aeneolithic Period, Late Baden Culture, settlement;

Kľúčové slová: Slovensko, Buková, eneolit, neskorá badenská kultúra, sídlisko;

ÚVOD

Obec Buková (okr. Trnava) leží na juhozápadnom Slovensku v Bukovskej brázde v pohorí Malé Karpaty. Západne od obce sa rozprestiera mierne zvlnené dno brázdy s priemernou nadmorskou výškou 311 m. n. m, cez ktoré pretekajú potoky Hrudky a Mikulášsky potok. Jej poloha je výhodná z hľadiska spojenia Podunajskej nížiny a Záhoria. Známou sa stala najmä vďaka výskumu mohylového pohrebiska zo strednej doby bronzovej. V stredoveku cez Biksárdsky priesmyk vo východnej časti Bukovskej brázdy a ďalej smerom na západ k obci Prievaly viedla tzv. česká cesta.

Lokalitu Hrúdy/Hrudky (obr. 1: 1) objavil v roku 1956 *Š. Janšák* (*1959*). Na miernom svahu na ľavom brehu potoka Hrudky rozpoznal mohylové pohrebisko s celkom 9 mohylami. Odvodňovanie okolitých pasienkov v 50. rokoch 20. storočia si vyžiadalo predstihový archeologický výskum, ktorý sa uskutočnil počas dvoch sezón.

Archeologický výskum na lokalite začal 22. septembra 1958 pod vedením A. Točíka, realizáciou výskumu bol poverený E. Rejholec za asistencie Š. Janšáka. V tomto roku bola preskúmaná mohyla I/58, z ktorej pochádza menšia kolekcia nálezov z eneolitu. Počas druhej sezóny výskumu v roku 1959 bolo odkrytých 14 mohýl, z ktorých je pre poznanie eneolitického osídlenia najdôležitejšia mohyla V/59, pod ktorou bol zachytený porušený objekt 1. Zameranie výkopových prác na mohyly zo strednej doby bronzovej rozpoznateľné v teréne viedlo k iba čiastočnému preskúmaniu lokality.

V roku 1958 prevzal E. Rejholec od obyvateľa obce Buková A. Kafanu kolekciu náhodných nálezov z polôh Mikulášske polia, U Zedníčky (obr. 1: 2) a Pod Kravárovú – Spodný kus (obr. 1: 3). Uvedené polohy sa rozprestierali na oboch brehoch potoka Hrudky, medzi obcou a mohylovým pohrebiskom. Bližšie nezistená poloha Mikulášske polia sa mala nachádzať západne od obce pozdĺž cesty na Plavecký Mikuláš. Prieskum týchto polôh v roku 1958 nedoložil ďalšie stopy osídlenia.

[1] Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA MŠ SR a SAV č. 2/0091/16: „Slovensko v dobe bronzovej - križovatka súvekých európskych civilizácií“.

Obr. 1. Buková. Polohy s nálezmi z eneolitu. 1 – Hrúdy/Hrudky; 2 – U Zedníčky; 3 – Pod Kravárovú – Spodný kus. Mierka 1: 50 000. Autor: P. Bobek

KATALÓG

Katalóg zachováva členenie na mohyly, v ktorých násype alebo pod ním boli zistené eneolitické nálezy. Celý súbor obsahuje 139 črepov, pochádzajúcich najmenej z 28 nádob, 13 hladených kamenných nástrojov a polotovarov, 136 úštepov a 2 jadrá z rádiolaritu a 1 medený sekeromlat. Nálezy sú uložené v Archeologickom ústave SAV v Nitre.

Mohyla I/58

V násype a pod kamennou konštrukciou mohyly bola objavená keramika z eneolitu.

Nálezy:

1. Fragment okraja a hrdla hrnca/vázy zdobený jamkami nepravidelného tvaru. Hrdlo bez výzdoby, povrch hladený. Rozmery: Ø okraja 21 cm, hr. okraja 0,6 cm (tab. I: 1).
2. Fragment mierne odsadeného dna. Jedna nádoba s okrajom č. 1 (?). Rozmery: Ø dna 15-19 cm (tab. I: 2).
3. Fragment mierne vyhnutého okraja amfory s výzdobou pozostávajúcou z troch línií hustých okrúhlych kolkov, oddelených rytými líniami, tzv. rebríkový motív. Rozmery: Ø ústia 18-22 cm, hr. okraja 0,6 cm (obr. 4: 1; tab. I: 3)
4. Polotovar – hladená kamenná sekerka. Hladenie na jednej z užších strán. Surovina: zelená bridlica. Rozmery: dĺ. 10,5 cm, š. max. 2,9 cm, hr. max. 3 cm (tab. IV: 3).
5. Dva atypické fragmenty keramiky.

Mohyla II/59

Z prekopávania terénu pod mohylou na úrovni podložia pochádza niekoľko eneolitických črepov.

Nálezy:

1. Fragment okraja hrnca zdobeného presekávaním a podobne zdobenou lištou tesne pod ním. Rozmery: hr. okraja 0,9 cm (tab. I: 4).
2. Fragment zrezaného, von vyhnutého okraja. Rozmery: hr. okraja 1 cm (tab. I: 5).
3. Fragment tela tenkostennej misy. Výzdoba pozostáva z nechtovitých vrypov okolo najväčšieho vydutia. Rozmery: hr. max. 0,7 cm (tab. I: 6).

Obr. 2. Buková, Hrúdy. Plán mohylového pohrebiska so schematickým vyznačením nálezov z eneolitu. Legenda: a – keramika a hladené kamenné nástroje, b – rádiolaritové úštepy. M 1: 1500. Autor: P. Bobek

4. Fragment tela tenkostennej misy zdobený viacerými líniami nechtovitých vrypov okolo vydutia. V dolnej časti rytá výzdoba v podobe sieťovitého ornamentu. Jedna nádoba s črepom č. 8. Rozmery: hr. max. 0,6 cm (obr. 4: 2; tab. I: 7).

Mohyla III/59

Z násypu mohyly pochádza viacero fragmentov keramiky a atypických úštepov.

Nálezy:

5. Fragment vodorovne zrezaného okraja hrnca, pod ním pretláčaná plastická lišta. Rozmery: Ø ústia 20-25 cm, hr. okraja 0,7 cm (tab. I: 8).
6. Tunelovité uško z amfory. Rozmery: Ø otvoru 0,9 cm, š. (zach.) 4,1 cm (tab. I: 9).
7. Fragment uška džbána (?) plynule napojeného na okraj. Povrch poškodený (tab. I: 10).
8. Fragmenty misovitej nádoby so stlačeným telom a výrazným vydutím. Tesne nad vydutím výzdoba v podobe horizontálnej línie kvapkovitých vrypov. Rozmery: hr. min. 0,8 cm, hr. max. 1,2 cm (tab. I: 11).
9. Fragment vydutia tej istej nádoby ako č. 13.
10. Fragment nádoby z vydutia a časť hrdla. Na lome pozostatky lišty s vrypmi, na vydutí možný pozostatok plastickej aplikácie. Povrch poškodený. Rozmery: hr. max. 1 cm (tab. I: 12).
11. Časť dna hrnca. Prechod dna a tela ostrý, zachovaná časť bez výzdoby. Povrch poškodený. Rozmery: Ø dna 12,5 cm, hr. stien 1 cm (tab. I: 13).
12. Fragment mierne odsadeného dna misy (?), zachovaná časť bez výzdoby. Rozmery: hr. max. 1 cm (tab. I: 14).
13. Atypické fragmenty keramiky, celkom 12 ks.
14. Atypické rádiolaritové úštepy (výrobný odpad), celkom 8 ks.

Mohyla IV/59

Z prekopávania násypu mohyly pochádza viacero nálezov z eneolitu. Časť materiálu je stratená (č. 20-24) a v tabuľke sú uvedené kresby E. Rejholca z nálezového denníka, približne v mierke 1:2.

Nálezy:

6. Fragment okraja, pod ním nevýrazná vodorovná plastická lišta so šošovkovitým pretláčaním – stratené (tab. V: 6).
7. Malé tunelovité uško s horizontálnym otvorom – stratené (tab. V: 7).
8. Črep z tela zdobený dvoma horizontálnymi (?) líniami drobných výčnelkov – stratené (tab. V: 8).
9. Črep zdobený slamovaním – stratené (tab. V: 9).
10. Široké pásikové uško – stratené (tab. V: 10).
11. Polotovar – fragment hladenej kamennej sekerky s jednou vyhladenou pozdĺžnou plochou a jednou nahrubo zahladenou. Surovina: zelená bridlica. Rozmery (zach.): dĺ. 8,4 cm; š. max. 3,5 cm; hr. max. 3,3 cm (tab. IV: 4).
12. Polotovar so stopami hladenia z prvých fáz výroby hladenej sekerky. Surovina: zelená bridlica. Rozmery: dĺ. 8,1 cm; š. max. 3,9 cm; hr. max. 1,7 cm (tab. IV: 5).
13. Fragment kvadratickej tylovej časti hladenej kamennej sekerky. Surovina: zelená bridlica. Rozmery (zach.): dĺ. 2,9 cm; š. max. 2,5 cm; hr. max. 1,4 cm (tab. IV: 10).
14. Rádiolaritové úštepy s nevýraznými stopami opracovania (tab. IV: 6-8).
15. Atypické rádiolaritové úštepy (výrobný odpad), celkom 9 ks.
16. Oválne kamenné hladidlo s jednou vyhladenou plochou. Surovina: zelená bridlica. Rozmery: dĺ. 7,9 cm; š. max 8,2 cm; hr. max. 4,5 cm (tab. IV: 9).

Mohyla V/59

Na úrovni podložia bol v JZ kvadrante mohyly preskúmaný porušený eneolitický objekt 1 (obr. 3: 1), ktorého obrysy sa nepodarilo presne zistiť, s približne oválnym tvarom a priemerom do 2 m. Z plochy so silne prepálenou výplňou pochádza väčšia kolekcia nálezov. Nedá sa vylúčiť, že ide o pozostatky hrnčiarskej pece, porušenej počas budovania mohyly z doby bronzovej. Túto interpretáciu podporuje aj väčšie množstvo keramického materiálu zhodnej štruktúry a kvality, ktoré mohli pochádzať z jednej série. V bezprostrednej blízkosti juhovýchodne od objektu sa nachádzala kolekcia kamenných nástrojov č. 62-66 (obr. 3: 2). Fragment dna väčšej nádoby č. 61 bol situovaný na podloží 0,5 m východne (obr. 3: 3) od objektu. Rovnako asi 1 m východne od objektu bola zistená aj väčšia koncentrácia pieskovcovej drviny a niekoľko väčších pieskovcových kameňov (obr. 3: 4).

Obr. 3. Buková, Hrúdy. Preskúmaná časť pod mohylou V/59 s vyznačením eneolitického objektu a nálezov. 1 – objekt 1; 2 – kamenné nástroje (č. 66-70); 3 – dno väčšej nádoby (č. 65); 4 – koncentrácia pieskovcových skál a drviny. Mierka 1: 200. Autor: P. Bobek

Nálezy z objektu 1:

17. Fragment mierne vyhnutého okraja a kónického hrdla hrnca. Pod okrajom horizontálna plastická lišta s oválnymi pretláčanými jamkami. Rozmery: Ø ústia 18 cm, hr. okraja 0,6 cm (tab. II: 1).
18. Fragment von vyhnutého okraja šálky (?). Výzdobu tvoria ryté línie, vytvárajúce obdĺžnikové plôšky, tzv. kvádrikovú výzdobu. Rozmery: hr. okraja 0,6 cm (obr. 4: 3; tab. II: 2).

19. Fragment vodorovne zrezaného von vyhnutého okraja misy. Pod okrajom horizontálna línia jamiek trojuholníkového tvaru. Rozmery: Ø ústia 10-15 cm, hr. okraja 0,6 cm (tab. II: 3).
20. Fragment von vyhnutého, na konci zaobleného okraja hrnca. Pod okrajom plastický výčnelok, vedľa neho náznak plastickej aplikácie. Rozmery: Ø ústia 25-30 cm, hr. okraja 0,8 cm (tab. II: 4).
21. Fragment von vyhnutého, na konci zaobleného okraja a časť kónického hrdla hrnca. Pod okrajom sa nachádza zhrubnutie v podobe širokej hladkej lišty trojuholníkového prierezu. Rozmery: Ø ústia 19 cm, hr. okraja 0,6 cm (tab. II: 5).
22. Fragment okraja a časť lievikovite vyhnutého hrdla hrnca. Okraj na konci zaoblený, pod ním plastická lišta s pretláčanými jamkami šošovkovitého tvaru. Rozmery: hr. okraja 0,7 cm, hr. max. 1,2 cm; hr. hrdla 1,1 cm. (tab. II: 6).
23. Fragment nevýrazne vyhnutého, na konci zaobleného okraja a časť kónického hrdla hrnca. Pod okrajom plastická lišta s pretláčanými jamkami šošovkovitého tvaru. Rozmery: Ø ústia 18 cm, hr. okraja 0,8 cm (tab. II: 7).
24. Fragment vyhnutého okraja s časťou lievikovitého hrdla misy, na konci zúžený a zaoblený. Pod okrajom horizontálna línia oválnych jamiek. Rozmery: Ø ústia 14-16 cm, hr. okraja 0,7 cm (tab. II: 8).
25. Fragment okraja hrnca s kónickým hrdlom, na konci šikmo zrezaný. Pod okrajom sa nachádza plastický výčnelok, vedľa neho pozostatok podobného výčnelka. Výzdoba pokračuje vo vodorovnej línii menších oválnych jamiek. Rozmery: Ø ústia 12 cm, hr. okraja 0,6 cm (tab. II: 9).
26. Hrniec vajcovitého tvaru. Okraj sa nezachoval, pod ním výzdoba v horizontálnej línii zvislých vrypov. Telo je zdobené prstovými odtlačkami, dno mierne odsadené s nevýrazným odskokom. Rozmery: Ø vydutia 25-30 cm, Ø dna 10 cm, v. (zach.) 15,7 cm (obr. 4: 4; tab. II: 10).
27. Fragment okraja hrnca, na konci zaoblený, zdobený pretláčanými jamkami šošovkovitého tvaru. Rozmery: Ø ústia 15-20 cm, hr. okraja 0,7 cm (tab. II: 11).
28. Fragment von vyhnutého okraja, na konci mierne zúžený a zaoblený. Pod okrajom výzdoba v podobe horizontálnej línie okrúhlych jamiek a plastického výčnelka. Rozmery: Ø ústia 12 cm, hr. okraja 0,6 cm (tab. II: 12).
29. Fragment dna misy (?). Prechod tela a dna ostrý, s náznakom odsadenia. Rozmery: Ø dna 7 cm, hr. stien 0,7 cm (tab. II: 13).
30. Časť okraja (30%) väčšieho hrnca. Okraj mierne vyhnutý, na konci zaoblený. Plastická lišta pod okrajom zdobená pretláčanými oválnymi jamkami, povrch hladený. Rozmery: Ø ústia 32 cm, hr. okraja 0,9 cm (tab. III: 1).
31. Fragment hrdla a vydutia misy. Nad vydutím výzdoba tvorená horizontálnou líniou vpichov. Rozmery: hr. max. 1 cm (tab. III: 2).
32. Časť okraja (50%) a kónického hrdla hrnca. Okraj mierne von vyhnutý, zaoblený. Pod okrajom plastická lišta zdobená dole zahrotenými jamkami. Rozmery: Ø ústia 14 cm, hr. okraja 0,6 cm (tab. III: 3).
33. Viaceré fragmenty nerekonštruovateľnej nádoby s trojicou plastických líšt zdobených nechtovitými vrypmi. V hornej časti ostré zalomenie. Rozmery: hr. do 1 cm (tab. III: 4).
34. Fragment z amfory. Napojenie hrdla a tela zvýraznené miernym odskokom. Výzdobu tvoria línie vodorovných a diagonálnych husto kladených okrúhlych kolkov. Jednotlivé línie kolkov sú oddelené ryhami a vytvárajú tzv. rebríkový motív. Rozmery: hr. 0,6 cm (obr. 4: 5; tab. III: 5).
35. Fragment tela amfory s tunelovitým uškom zdobeným trojicou zvislých rýh. Nad uškom diagonálna línia hustých kolkov oddelených ryhami, tzv. rebríkový motív. Jedna nádoba s črepom č. 48. Rozmery: hr. 0,9 cm; Ø otvoru uška 0,8 cm (tab. III: 6).
36. Fragment okraja hrnca. Okraj zničený v takmer celom rozsahu. Pod okrajom dvojitá plastická lišta zdobená pretláčaním šošovkovitého tvaru. Rozmery: hr. okraja 0,8 cm (obr. 4: 6; tab. III: 7).
37. Fragment časti vydutia a uška misy. Nad vydutím výzdoba v podobe horizontálnej línie zvislých vrypov. Malé tunelovité uško je plynule napojené na hornú a spodnú časť vydutia. Čiastočne zachované. Rozmery: hr. max. 1 cm, Ø otvoru uška 0,5 cm (tab. III: 8).
38. Fragment vydutia a hrdla misy. Nad ostrým vydutím výzdoba v podobe horizontálnej línie zvislých vrypov. Hrdlo lievikovite roztvorené. Jedna nádoba s črepom č. 51. Rozmery: Ø vydutia 12-16 cm; hr. max 1 cm (tab. III: 9).
39. Črep z rozhrania hrdla a tela zdobený pretláčanou horizontálnou lištou. Rozmery: hr. max 0,9 cm (tab. III: 10).
40. Fragment zdobený presekávanou masívnou horizontálnou lištou trojuholníkového prierezu. (tab. III: 11).
41. Fragment zdobený dvojitou lištou s pretláčanými oválnymi jamkami. Rozmery: hr. min. 0,8 cm (tab. III: 12).
42. Fragment zdobený lištou s pretláčanými oválnymi jamkami. Rozmery: hr. 1 cm (tab. III: 13).
43. Fragment vydutia zdobený lištou s pretláčanými oválnymi jamkami. Rozmery: hr. 0,8 cm (tab. III: 14).

44. Fragment zdobený plastickým výčnelkom. Rozmery: hr. 1 cm; v. výčnelka 1,1 cm (tab. III: 15).
45. Fragment zdobený plastickým výčnelkom. Rozmery: hr. 1 cm; v. výčnelka 1,1 cm (tab. III: 16).
46. Fragment zdobený diagonálnymi širokými kanelúrami. Rozmery: hr. 0,7 cm (tab. III: 17).
47. Fragment tela zdobený zvislými širokými plytkými kanelúrami. Rozmery: hr. 0,9-1 cm (tab. III: 18).
48. Fragment tela zdobený hrubým slamovaním. Povrch poškodený. Rozmery: hr. 1,2 cm (tab. III: 19).
49. Oválne uško s horizontálnym otvorom. Rozmery: Ø otvoru uška 0,7 cm (tab. IV: 1).
50. Atypické fragmenty keramiky, celkom 10 ks.

Ostatné nálezy:
51. Dno a časť tela väčšej nádoby. Prechod tela a dna ostrý. Výzdoba v podobe diagonálnych žliabkov vytvorených ťahaním prstov. Rozmery: Ø dna 17 cm; hr. stien 1,5-1,8 cm (tab. IV: 2).
52. Hladená kamenná sekerka pretiahnutého kvadratického tvaru. Surovina: zelená bridlica. Rozmery: dĺ. 6,7 cm; š. max. 2,4 cm; hr. max. 1,1 cm (tab. IV: 12).
53. Fragment hladenej kamennej sekerky bez tylovej časti, reverzná strana nahrubo opracovaná. Surovina: zelená bridlica. Rozmery (zach.): dĺ. 5,3 cm; š. max. 3 cm; hr. max. 1,1 cm (tab. IV: 13).
54. Fragment tela hladenej kamennej sekerky bez čepele. Surovina: zelená bridlica. Rozmery (zach.): dĺ. 7,1 cm; š. 2,8 cm; hr. 2,6 cm (tab. IV: 14).
55. Polotovar - hladená kamenná sekerka/hladidlo (?). Oválny kameň s vyhladenou plochou. Surovina: zelená bridlica. Rozmery: dĺ. 6,9 cm; š. max. 4,1 cm; hr. max. 3,5 cm (tab. IV: 15).
56. Fragment pieskovcovej doštičky s obojstranne vyhladeným povrchom, na jednej z dlhších strán zbrúsená v dvoch stupňoch. Rozmery: hr. max. 0,73 cm (tab. V: 1).
57. Atypické rádiolaritové úštepy (výrobný odpad), celkom 16 ks.

Mohyla VII/59

Z prekopávania násypu pochádza kolekcia rádiolaritových úštepov.
Nálezy:
58. Rádiolaritový úštep trojuholníkového tvaru. Rozmery: dĺ. 2,5 cm, š. max. 1,4 cm, hr. max. 0,4 cm (tab. IV: 11).
59. Atypické rádiolaritové úštepy (výrobný odpad), celkom 51 ks a 2 menšie hranolovité jadrá (v. do 3 cm).

Mohyla VIII/59

Z násypu mohyly pochádza 23 kusov atypických úštepov.

Mohyla XI/59

Z prekopávania mohyly pochádza 11 kusov atypických úštepov.

Mohyla X/59

Z prekopávania plášťa a povrchovej vrstvy podložia pochádza kamenná industria.
Nálezy:
60. Fragment hladenej kamennej sekerky. Surovina: zelená bridlica. Rozmery (zach.): dĺ. 8,1 cm; š. max. 2,5 cm; hr. max. 2,3 cm (tab. V: 2).
61. Atypické rádiolaritové úštepy (výrobný odpad), celkom 15 ks.

Náhodné nálezy:

Polohy Mikulášske polia (76), Pod Kravárovú – Spodný kus (77), U Zedníčky (78).
Nálezy:
62. Hladená kamenná sekerka lichobežníkového tvaru s ostrím na užšom konci, širší koniec čiastočne poškodený. Farba tmavohnedá až čierna. Surovina: nezistená. Rozmery: dĺ. 7,5 cm, hr. 2,3 cm, š. ostria 3,3 cm, š. tylovej časti 4,5 cm (tab. V: 3).
63. Medený sekeromlat (nepodarok?) s odlomeným ostrím, tylo zaoblené. Mierne prehnutý okolo otvoru. Rozmery: dĺ. (zach.) 11 cm, š. max. 3,7 cm, hr. max. 1,8 cm, Ø otvoru 2,1 cm (tab. V: 4).
64. Hladený kamenný sekeromlat, v strede prevŕtaný. Ostrie a tylo poškodené. Surovina: nezistená. Rozmery: dĺ. (zach.) 9 cm, š. max. 4,7 cm, hr. max. 5 cm, Ø otvoru 2 cm (tab. V: 5).

ANALÝZA NÁLEZOV

Hrnce

V prezentovanom súbore majú hrnce dominantné zastúpenie a vyskytujú sa v početných variáciách. Zachovali sa prevažne v zlomkoch okrajov, jednu nádobu bolo možné čiastočne rekonštruovať. Materiál tvorí najmä hlina s prímesou piesku, v menšej miere drobných kamienkov alebo organických prímesí, povrch je hladený, červenohnedej a sivohnedej farby. Z mohyly I/58 sa zachovala časť hrnca vázovitého tvaru, zdobeného na okraji jamkami a s kónickým prehnutým hrdlom (tab. I: 1). K rovnakej nádobe možno na základe použitého materiálu a hrúbky priradiť aj časť dna (tab. I: 2). Prevažnú väčšinu okrajov možno zaradiť k štíhlejším tvarom hrncov vajcovitého alebo jemne esovitého profilu. Výzdobu tvorí jednoduchá alebo viacnásobná plastická lišta pod okrajom zdobená jednoduchým presekávaním (tab. I: 4), pretláčanými jamkami šošovkovitého (tab. I: 8; II: 6, 7, 11; V: 6), oválneho (tab. II: 1; III: 1), pretiahnutého, dole zahroteného tvaru (tab. III: 3), hladká plastická lišta (tab. II: 5), plastické výčnelky (tab. II: 4, 9; III: 15, 16) alebo kombinácia jamiek a plastického výčnelka (tab. II: 12). Všetky spomínané typy výzdoby sú všeobecne rozšírené na hrncoch v mladoeneolitických kultúrach a skupinách (*Malček 2013*, 75). Analógie k prezentovanému súboru možno hľadať v najmladších stupňoch badenskej kultúry (*Endrődi 1997*, 13. kép: 6; 22: 1; 23: 5; 27: 2; 2002, 5. kép: 6; 12: 2; *Horváthová 2010*, Taf. XXX: 5, 7), čiastočne v kostolackej kultúre z Iže (*Němejcová-Pavúková 1968*, Abb. 39: 1-3, 6) a v najstaršej fáze jevišovickej kultúry na lokalite Grešlové Mýto (napr. *Medunová-Benešová 1973*, Taf. 9: 1, 3; 11: 8; 12: 2; 15: 2; 16: 12; 18: 7; 76: 13, 17; 77: 6, 13). Rekonštruovaná nádoba je hrniec vajcovitého tvaru s mierne odsadeným dnom (tab. II: 10), okraj sa nezachoval. Celé telo je zdobené prstovými odtlačkami (obr. 4: 4), v hornej časti sa čiastočne zachovala výzdoba v podobe horizontálnej línie zvislých pretiahnutých jamiek. Výzdoba v takejto forme prstových odtlačkov nie je v publikovaných

Obr. 4. Buková, Hrúdy. Detail vybraných typov výzdoby. 1 – mohyla I/58 (č. 3, tab. I: 3); 2 – mohyla II/59 (č. 9, tab. I: 7); 3 – mohyla V/59, objekt 1 (č. 32, tab. II: 2); 4 – mohyla V/59, objekt 1 (č. 40, tab. II: 10); 5 – mohyla V/59, objekt 1 (č. 48, tab. III: 5); 6 – mohyla V/59, objekt 1 (č. 50, tab. III: 7). Rôzne mierky. Foto: P. Bobek

nálezoch častá. Podobné vyhotovenie, spravidla iba na časti nádoby, sa objavuje už v neolite a jej ďalšie používanie v eneolite dosvedčuje črep bolerázskej skupiny z Pohronského Ruskova (*Pichlerová/Tomčíková 1994*, 92, tab. VI: 4), z klasickej fázy badenskej kultúry z Bíne (*Cheben 1984*, obr. 5: 17) a neskorobadenská keramika z Lieskovca-Hrádku (*Malček 2013*, tab. XXXII: 6). V jevišovickej kultúre jej prežívanie do mladého eneolitu dokladajú lokality Staré Zámky v Brne-Líšni (*Medunová-Benešová 1964*, obr. 22: 2) a nálezy z vrstvy B v Jevišoviciach-Starom Zámku (*Medunová-Benešová 1972*, Taf. 78: 5). K hrncovitým nádobám možno s otáznikom priradiť aj hrubšie črepy s plastickými presekávanými lištami (tab. III: 4, 7, 10-14) a fragmenty s povrchom zdrsneným hrubým slamovaním (tab. III: 19; V: 9).

Amfory

Ako amfory možno označiť nepočetné fragmenty (tab. I: 3, 9; III: 5, 6, 17, 18). Materiál tvorí jemná plavená hlina svetlohnedej a sivohnedej farby, povrch je vyhladený. Z násypu mohyly III/59 pochádza široké tunelovité uško (tab. I: 9) s náznakom zalomenia v hornej tretine, objavujúce sa na amforách s uchami umiestnenými na pleciach a hrdle. Výzdoba v podobe širokých zvislých alebo diagonálne sklonených kanelúr dvoch fragmentov z tela nádob (tab. III: 17, 18), ktoré možno iba s istými pochybnosťami zaradiť medzi amfory, sa vyskytuje vo všetkých stupňoch badenskej kultúry (*Němejcová-Pavúková 1991*, 70) a sporadicky aj na keramike pripisovanej kostolackej kultúre (*Furmánek 1975*, obr. 25: 3, 6). Vzhľadom na hrúbku a nepatrné zaoblenie črepov pochádzajú oba fragmenty z väčších nádob, na ktorých sa kanelúry objavujú od mladšej fázy klasického stupňa (*Malček 2013*, 41; *Němejcová-Pavúková 1981*, obr. 5: N, O). Amforu z objektu 1 pod mohylou V/59 predstavujú dva fragmenty (tab. III: 5, 6). Výzdoba časti hrdla, nasadenia hrdla a hornej polovice vydutia pozostáva z husto kladených okrúhlych kolkov oddelených rytými líniami, tvoriacich tzv. rebríkový motív (obr. 4: 5). Druhý fragment, pravdepodobne spodnej časti vydutia s poškodeným tunelovitým uškom (tab. III: 6) zdobeným troma zvislými ryhami, má identickú výzdobu. K amforám možno s otáznikom priradiť aj fragment okraja zdobený rovnakým motívom (obr. 4: 1; tab. I: 3) z mohyly I/58. Rebríkový motív sa na západnom Slovensku v tomto prevedení sporadicky objavuje na lokalitách prisudzovaných bošáckej kultúre (*Čambal/Farkaš 2008*, 49; *Němejcová-Pavúková/Rakovský 1964*, 78). Analógia k amfore z mohyly V/59 pochádza z výšinného sídliska Baranec v Brezovej pod Bradlom (*Čambal/Farkaš 2008*, obr. 27: 3) a aplikácia motívu sa objavuje na šálke z Topoľčianok (*Němejcová-Pavúková/Rakovský 1964*, obr. 1: 1). V archaickejšej podobe je však známy už v bolerázskej skupine (*Šmíd/Kalábková 2015*, 77, fig. 2: 5 s ďalšou literatúrou). V rôznej forme s jamkami alebo vrypmi sa objavuje v najmladšej fáze badenskej kultúry na lokalitách Lieskovec-Hrádok (*Malček 2013*, tab. IV: 5; VI: 1; XIX: 8; XX: 15; XXIII: 9; XXVIII: 1, 13, 25; XXX: 1c, 1f; XXXIV: 1, 3; XXXIX: 8, 9; XL: 3), Veľká Lomnica-Burchbrich (*Novotná/Soják 2013*, Abb. 69: 10; 77: 1; 79: 6, 7), Zvolen-Veľká Stráž (*Malček 2013*, obr. 71: 4, 6, 7) a ojedinelejšie je známa aj v Poľsku (*Kaflińska/Wójcik/Stefański 2015*, 317, fig. 17: g; 18: b-d, f). Tento motív je častejší v skupine Ózd-Piliny (*Patay 1999*) z lokalít Bátka (*Kovács 1984*, 45, obr. 15: 5; 16: 2), Fiľakovo-Podhradská ulica (*Malček 2013,* 99, obr. 62: 16, 18), Hodejov-Várhegy (*Malček 2013*, 99, obr. 63: 1, 9), Piliny-Várhegy (*Patay 1999*, 5. kép: 5), Salgótarján-Pécskő (*Korek 1968*, Abb. 11: 3, Taf. III: 10; IV: 5; V: 9; IX: 6, 16, 18), Točnica (*Ožďáni 1977*, obr. 141: 6) a výnimočne sa objavuje aj v kostolackej kultúre v Iži (*Němejcová-Pavúková 1968*, Abb. 29: 14) a Allatyáni-Kiskert (*Bondár 1984*, Abb. 1: 6). V nepatrne odlišnom prevedení je známy aj v jevišovickej kultúre zo sídlisk v Kočíne (*Mellnerová Šuteková 2011*, obr. 4: 1), vo Vysočanoch (*Medunová-Benešová 1977b*, Taf 10: 13; 53: 5, 6) a z vrstvy B v Jevišoviciach-Starom Zámku (*Medunová-Benešová 1972*, Taf. 55: 1).

Misy

Zachovali sa v zlomkoch. Materiál tvorí hlina s prímesou piesku, dobre vypálená. Povrch je vyhladený, červenohnedej a sivohnedej farby. Z mohyly III/59 pochádza fragment misy

s ostrým lomom a lievikovite roztvoreným hrdlom, s výzdobou v podobe vodorovnej línie vertikálnych vrypov (tab. I: 11). Z objektu 1 pod mohylou V/59 pochádzajú dva fragmenty z jednej nádoby (tab. III: 8, 9), podobnej predchádzajúcej, s čiastočne zachovaným malým tunelovitým uškom na vydutí. K podobnému typu možno priradiť fragment okraja č. 3 (tab. II: 3) a stratený nález uška z mohyly IV/59 (tab. V: 7). Identický tvar, avšak so zaobleným lomom, predstavuje aj fragment tenkostennej hlbokej misy, zdobený horizontálnou líniou vpichov tesne nad najväčším vydutím (tab. III: 2). Misy s lievikovite roztvoreným hrdlom a ostrým lomom sú rozšírený tvar počas celého trvania badenskej kultúry (*Endrődi 1997*, 4. kép: F; *Horváthová 2010*, 53; *Němejcová-Pavúková 1981*, obr. 1-5: J) a ich vývoj postupne vyznieva v okruhu postbadenských kultúr (*Medunová-Benešová 1977a*, 72). K hlbokej mise s náznakom ostrého lomu vydutia patria dva fragmenty (tab. I: 6, 7), zdobené viacerými líniami nechtovitých vrypov na vydutí a v dolnej polovici rytým sieťovitým ornamentom (obr. 4: 2). Podobná kombinácia odtlačkov alebo jamiek okolo vydutia spolu s rytým sieťovitým ornamentom spodnej polovice mís je známa už v bolerázskej skupine (*Horváthová 2010*, tab. XXIV: 4, 7) a často sa objavuje v mladších fázach badenskej kultúry (*Endrődi 1997*, 21. kép: 3; 22. kép: 4; 2002, 23. kép: 7, 25. kép: 13; *György 2008*, 6. tábla: 8; *Horváthová 2010*, tab. XXXV: 1; LXXVII: 7; LXXIV: 7; *Kalicz 2003*, 21. kép: 4). Viacnásobné línie nechtovitých vrypov zhodného charakteru, bez rytého sieťovitého ornamentu, sa objavili na keramike z Tupej (*Pichlerová/Tomčíková 1994*, XVII: 5; XVIII: 7, 10), Salgótarján-Pécskő (*Korek 1968*, Taf. IX: 15), Békásmegyer-Fővárosi (*Endrődi 2002*, 18. kép: 1) a Mezőkövesd-Nagy-Fertőn (*György 2008*, 43. tábla: 2). Rytý sieťovitý ornament je pomerne častým výzdobným prvkom prinajmenšom od staršej klasickej fázy badenskej kultúry (*Němejcová-Pavúková 1981*, 262, obr. 4; 5). V publikovanom materiáli z okruhu postbadenských kultúr sa spomínané výzdobné prvky vyskytujú na pomerne fragmentárnom materiáli samostatne, či už v podobe viacnásobných línií nechtovitých vrypov (*Medunová-Benešová 1972*, Taf. 78: 5; *1977a*, tab. V: 7), alebo rytého sieťovitého ornamentu (*Medunová-Benešová 1972*, Taf. 54; *1973*, Taf. 45: 3-16; *1977a*, tab. V: 4; *1977b*, Taf. 14: 7, 8; *Medunová-Benešová/Vitula 1994*, Taf. 10: 10). K misovitým nádobám možno s otáznikom priradiť aj fragment dna s náznakom odsadenia (tab. I: 14).

Džbány

Z džbána pravdepodobne pochádza fragment uška a časť okraja (tab. I: 10) z násypu mohyly III/59. Materiál tvorí hlina s prímesou piesku, fragment je dobre vypálený, povrch vyhladený. S otáznikom možno k džbánom priradiť aj stratený fragment uška z mohyly IV/59 (tab. V: 10).

Šálky

Zo šálky pravdepodobne pochádza časť okraja s výzdobou v podobe rytých línií, vytvárajúcich obdĺžnikové plôšky (obr. 4: 3; tab. II: 2), tzv. kvádrikovú výzdobu (*Malček 2013*, 33). Táto výzdoba sa v primitívnejšej podobe objavuje už v protobolerázskom stupni na lokalite Zalaegerszeg-Andráshida (*Barna/Kreiter 2006*, 12. kép: 5). Podobný charakter má výzdoba keramiky z neskorobadenských lokalít Fiľakovo-Podhradská ulica (*Malček 2013*, obr. 62: 1), Lieskovec-Hrádok (*Malček 2013*, tab. XI: 18; XVII: 10; XVIII: 2; XXVIII: 11; XXX: 1, 6), Zvolen, Pustý hrad (*Beljak et al. 2014*, tab. VII: 1-11) a Rimavská Sobota-Banka (*Kovács 1984*, obr. 20: 3).

Drobné predmety

Drobné predmety z lokality zastupujú prevažne polotovary, fragmenty a celé kusy hladených kamenných sekeriek, ktoré boli získané po prekopávaní plášťov mohýl I/58, IV/59, V/59, VII/59, X/59. Medzi kamennými nástrojmi z mohyly IV/59 sa objavilo aj hladidlo/trecí kameň oválneho tvaru s jednou vyhladenou plochou (tab. IV: 9) a z mohyly V/59 pochádza fragment pieskovcovej doštičky, zabrúsenej do stupňovitého ostria (tab. V: 1). Podobné doštičky bez zbrúsenej plochy sú interpretované ako brúsiky a objavili sa vo vrstve B

v Jevišoviciach (*Medunová-Benešová 1972*, 149, Taf. 91: 6, 7). Z viacerých mohýl pochádza množstvo rádiolaritových úštepov a z mohyly VII/59 dve menšie hranolovité jadrá.

Náhodné nálezy

Náhodný nález bližšie nedatovanej hladenej kamennej sekerky pochádza z presnejšie neurčenej polohy „Mikulášske polia" (tab. V: 3). Na polohe „U Zedníčky" (obr. 1: 2) sa našiel hladený kamenný sekeromlat s prevŕtaným otvorom na násadu (tab. V: 5). Poškodenie čepele aj tylovej časti sekeromlatu znemožňuje jeho typologické a kultúrne zaradenie. Jediný medený nástroj z katastra Bukovej zastupuje silne opotrebovaný (príp. nepodarok?) sekeromlat (tab. V: 4) s odlomeným ostrím z polohy „Pod Kravárovú – Spodný kus" (obr. 1: 3). Na základe zachovaného tvaru ho s otáznikom možno zaradiť najskôr do typu Székely-Nádudvar, datovaného do staršieho eneolitu (*Novotná 1970*, 24, Taf. 4: 94).

VYHODNOTENIE

Prezentované eneolitické nálezy z výskumu mohylového pohrebiska v obci Buková tvoria aj napriek nepriaznivým nálezovým okolnostiam pomerne rozsiahly súbor. Prevažná väčšina nálezov keramiky pochádza zo zničeného objektu 1, zachyteného pod mohylou V/59. Tento objekt je možné, s istou opatrnosťou vzhľadom na spomínané nálezové okolnosti a absenciu obvyklej vrstvy črepov veľkých nádob alebo okruhliakov na dne, považovať za pozostatok pece, pravdepodobne kupolovitého typu s mierne zahĺbeným dnom (*Bistáková/Nevizánsky 2015*, 431, 432; *Horváthová 2010*, 27; *Porubský 1959*). Naznačuje to približný priemer do 2 m, silne prepálená výplň, pomerne veľké množstvo keramiky a nepriamo aj pieskovcové kamene a drvina v blízkosti.

Z celého súboru sa podarilo z väčšej časti zrekonštruovať iba jednu nádobu. Ostatné keramické nálezy predstavujú spravidla okraje a časť hrdla, v menšej miere sa vyskytuje vydutie alebo dno. Súbor keramiky vykazuje pre západné Slovensko pomerne ojedinelé výzdobné prvky, čo súvisí s jeho typologickou náplňou a chronologickým zaradením nálezov. Dominantné postavenie majú hrnce, v menšej miere amfory a misy. Na rozdiel od väčšiny známych badenských lokalít sú šálky a džbány zastúpené v minimálnej miere. Na základe analýzy keramiky možno v celom súbore rozpoznať prvky viacerých skupín a kultúr, čo je však bežný jav na väčšine mladoeneolitických lokalít (*Mellnerová Šuteková 2011*, 92). Spôsob umiestnenia a prevedenia líšt na hrncoch sa objavuje už v klasickej fáze badenskej kultúry, má však bližšie väzby k postbadenskému okruhu, resp. predjevišovickej fáze v Grešlovom Mýte (*Medunová-Benešová 1977a*, 76). Výzdoba v podobe širokých kanelúr, ktoré sa v bošáckej (*Malček 2013,* 41) ani jevišovickej kultúre nevyskytuje, sa ešte sporadicky objavuje v jej včasnej fáze (*Medunová-Benešová 1973*, Taf. 43: 13-16, 19). Výzdobné prvky a motívy na amforách majú analógie na neskorobadenských lokalitách zo stredného Slovenska a v skupine Ózd-Piliny. Rebríkový ornament (obr. 4: 1, 5), pripisovaný bošáckej kultúre, sa v rôznej podobe ojedinele objavuje už v bolerázskej skupine, vo väčšej miere až v závere badenskej kultúry a najmä v skupine Ózd-Piliny. Sporadicky je známy aj z lokalít kostolackej kultúry. Typ ornamentu na keramike z Bukovej predstavuje vyvinutejšiu formu, ktorá má bližšie väzby ku kolkovanej výzdobe postbadenských kultúr. Pomerne vzdialené analógie nie sú prekvapujúce, keďže na západnom Slovensku takmer úplne chýbajú lokality z neskorého stupňa badenskej kultúry (podrobnejšie *Malček 2013*, 93) a včasných stupňov postbadenských kultúr. Vzhľadom na absenciu typických prvkov klasickej fázy badenskej kultúry, množstvo analógií z neskorobadenských lokalít a väzby na postbadenský okruh, možno lokalitu datovať do záveru badenskej a počiatkov bošáckej/jevišovickej kultúry.

Polotovary (tab. IV: 3-5, 15) sú dokladom výroby hladených kamenných nástrojov priamo na lokalite. V takmer všetkých prípadoch tvorí surovinu zelená bridlica, ktorej ložiská ležia aj v Malých Karpatoch, je teda možné predpokladať lokálnu ťažbu. Na základe nálezov väčšieho množstva rádiolaritových úštepov a dvoch jadier možno uvažovať o výrobe štiepaných

nástrojov, aj keď sa finálne výrobky na lokalite takmer neobjavili. Ilustrované úštepy (tab. IV: 6-8, 11) možno iba s otáznikom zaradiť medzi nástroje.

S prihliadnutím na rozptyl eneolitických nálezov možno predpokladať, že výskum mohylového pohrebiska zachytil časť sídliska, ktoré sa rozprestieralo na nevýraznej terase nad potokom Hrudky. V súčasnosti je časť lokality zaplavená vodnou nádržou.

Bronzový sekeromlat z polohy „Pod Kravárovú – Spodný kus" poukazuje aj na staršie osídlenie katastra Bukovej. Istým náznakom sú aj správy o údajne neolitickom sídlisku v intraviláne obce (*Farkaš/Turčan 1984*) a zberový materiál lengyelskej kultúry z dvoch polôh neďaleko vstupu do Biksárdskeho priesmyku (*Pavúk 1962*). Tieto kusé informácie môžu potvrdiť až ďalšie výskumy, možno však rátať s hustejším osídlením tejto významnej spojnice Považia a Záhoria.

LITERATÚRA

Barna/Kreiter 2006 – P. J. Barna/E. Kreiter: Középsõ rézkori települések Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti-tó (II.) lelőhelyen. Zalai múzeum 15, 2006, 47-78.

Beljak a kol. 2014 – J. Beljak a kol.: Pustý hrad vo Zvolene, Dolný hrad 2009 – 2014. Nitra-Zvolen 2014, 372 s.

Bondár 1984 – M. Bondár: Neuere Funde der Kostolac- und der Spätbadener Kultur in Ungarn. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 36, 1984, 59-84.

Bistáková/Nevizánsky 2015 – A. Bistáková/G. Nevizánsky: Settlements of the Baden culture in Bajč-Vlkanovo, SW Slovakia. In: M. Nowak/A. Zastawny (eds.): The Baden Culture around the Western Carpathians. Kraków 2015, 427-441.

Čambal/Farkaš 2008 – R. Čambal/Z. Farkaš: Výšinné sídlisko ľudu bošáckej skupiny v Brezovej pod Bradlom. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2006, 2008, 48.

Endrődi 1997 – A. Endrődi: A késő rézkori bádeni kultúra Budapest, Andor utcai telepanyaga a kulturális kapcsolatok tükrében. Budapest Régiségei 31, 1997, 121-175.

Endrődi 2002 – A. Endrődi: Adatok Békásmegyer őskori településtörténetéhez: A késő rézkori bádeni kultúra települései és temetkezései. Budapest Régiségei 35/1, 2002, 35-75.

Farkaš/Turčan 1984 – Z. Farkaš/V. Turčan: Nálezová správa č. 10613/84 za rok 1984. Archív AÚ SAV v Nitre.

Furmánek 1975 – V. Furmánek: Výšinné eneolitické sídliště v Šídu. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1974, 1975, 52, 53.

György 2008 – L. György: A baden-kultúra telepe Mezőkövesd-Nagy-Fertőn. Miskolc 2008, 141 s.

Horváthová 2010 – E. Horváthová: Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia. Nitra 2010, 236 s.

Cheben 1984 – I. Cheben: Sídlisko badenskej kultúry v Bíni. Slovenská archeológia 32/1, 1984, 147-177.

Janšák 1959 – Š. Janšák: Mohylník zo strednej doby bronzovej v obci Buková. Študijné Zvesti AÚ SAV 3, 1959, 173, 174.

Kaflińska/Wójcik/Stefański 2015 – M. Kaflińska/I. Wójcik/D. Stefański: New Settlement of the Baden culture at Site 8 in Kraków- Bieżanów, Lesser Poland. In: M. Nowak/A. Zastawny (eds.): The Baden Culture around the Western Carpathians. Kraków 2015, 313-336.

Kalicz 2003 – N. Kalicz: Újkőkorvégi és rézkori megtelepedés maradványai a nagykanizsai Inkey-kápolna mellett. Zalai Múzeum 12, 2003, 7-47.

Korek 1968 – J. Korek: Eine Siedlung der spätbadener Kultur in Salgótarján-Pécskő. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 20, 1968, 37-58.

Kovács 1984 – Š. B. Kovács: Výskumy a prieskumy Gemerského múzea v okrese Rimavská Sobota. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1983, 1984, 45-48.

Malček 2013 – R. Malček: Lieskovec-Hrádok. Výšinné sídlisko badenskej kultúry. Nitra 2013, 202 s.
Medunová-Benešová 1964 – A. Medunová-Benešová: Eneolitické výšinné sídliště Staré Zámky v Brne-Líšni. Památky archeologické 55/1, 1964, 91-155.
Medunová-Benešová 1972 – A. Medunová-Benešová: Jevišovice-Starý Zámek. Schicht B – Katalog der Funde. Brno 1972, 283 s.
Medunová-Benešová 1973 - A. Medunová-Benešová: Grešlové Mýto. Äneolithische Höhensiedlung „Nad Mírovcem". Katalog der Funde. Brno 1973, 184 s.
Medunová-Benešová 1977a – A. Medunová-Benešová: Jevišovická kultura na jihozápadní Moravě. Výšinná sídliště Grešlové Mýto, Vysočany a Jevišovice. Praha 1977, 90 s.
Medunová-Benešová 1977b – A. Medunová-Benešová: „Palliardiho hradisko". Eine äneolithische Höhensiedlung bei Vysočany, Bez. Znojmo. Katalog der Funde. Brno 1977, 237 s.
Medunová-Benešová/Vitula 1994 – A. Medunová-Benešová/P. Vitula: Siedlung der Jevišovice-Kultur in Brno-Starý Lískovec. Brno 1994, 123 s.
Mellnerová Šuteková 2011 – J. Mellnerová Šuteková: Niekoľko slov ku mladoeneolitickej keramike na lokalitách juhozápadného Slovenska. In: J. Peška/F. Trampota (eds.): Otázky neolitu a eneolitu 2011. Mikulov – Olomouc 2012, 91-100.
Němejcová-Pavúková 1968 – V. Němejcová-Pavúková: Äneolitische Siedlung und Stratigraphie in Iža. Slovenská archeológia 16/2, 1968, 353-433.
Němejcová-Pavúková 1981 – V. Němejcová-Pavúková: Náčrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe. Slovenská archeológia 29/2, 1981, 261-296.
Němejcová-Pavúková 1991 – V. Němejcová-Pavúková: Typologische Fragen der relativen und absoluten Chronologie der Badener Kultur. Slovenská archeológia 39/1-2, 1991, 59-90.
Němejcová-Pavúková/Rakovský 1964 – V. Němejcová-Pavúková/Š. Rakovský: Nálezy bošáckeho typu z Topoľčianok. Študijné Zvesti AÚ SAV 13, 1964, 77-86.
Novotná 1970 – M. Novotná: Die Äxte und Beile in der Slowakei. Prähistorische Bronzefunde IX/3. München 1970, 112 s.
Novotná/Soják 2013 – M. Novotná/M. Soják: Veľká Lomnica-Burchbrich. Urzeitliches Dorf unter den Hohen Tatra. Nitra 2013, 260 s.
Ožďáni 1977 – O. Ožďáni: Archeologický prieskum okresu Lučenec. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1976, 1977, 209, 210.
Patay 1999 – P. Patay: A badeni kultúra ózd–pilinyi csoportjának magaslati telepei. A Herrmann Ottó Múzeum Évkönyve 37, 1999, 45-57.
Pavúk 1962 – J. Pavúk: Nálezová správa č. 1322/62 za rok 1962. Archív AÚ SAV v Nitre.
Pichlerová/Tomčíková 1994 – M. Pichlerová/K. Tomčíková: Archeologická zbierka zo Želiezoviec II. Zborník SNM 88, Archeológia 4, 1994, 85-128.
Porubský 1959 – J. Porubský: Eneolitická hlinená pec v Zlatých Moravciach. Študijné Zvesti AÚ SAV 3, 1959, 133-137.
Šmíd/Kalábková 2015 – M. Šmíd/P. Kalábková: Pre-Boleráz, Boleráz, and Post-Boleráz development in Moravia. In: M. Nowak/A. Zastawny (eds.): The Baden Culture around the western Carpathians. Kraków 2015, 75-94.

RESUMÉ

Aeneolithic occupation of Buková

This paper focuses on the evaluation of Aeneolithic occupation of the Buková cadastre (Figure 1). During the research of the burial mound cemetery (Figure 2) from the Middle Bronze Age, which was led by A. Točík and realized by E. Rejholec between 1958 and 1959, numerous ceramic fragments, stone tools and manufacturing waste from the Aeneolithic Period were detected in the mounds. In terms of knowledge of settlement there was important

a discovery of the disturbed feature No. 1 with a strong overfired filling under the mound V/59 (Figure 3), which contained a relatively large amount of pottery. E. Rejholec took up the collection of solitary findings from several sites along the creek Hrudky from an inhabitant of the village Buková during the research season in 1958. A survey of these areas during the research did not prove other traces of settlements.

Aeneolithic findings appeared only in some mounds, concretely mound I/58, II/59, III/59, IV/59, V/59, VII/59, VIII/59, X/59 and XI/59. Due to the spread of these findings it can be assumed that research of the barrow cemetery captured a part of the Aeneolithic settlement.

A collection of findings presented in this paper contains mainly pots, and to a lesser extent also amphorae and bowls. Only two fragments can be associated with jugs and cups. Pots are around in many varieties. Their decoration usually consists of extruded strip just below the neck. Extruding of the strip has a different shape from a simple slashing, oval and lens--shaped holes or elongate vertical holes spiked down. In one case, there were fragments of a pot with flat strip and in lesser extent combination of holes or extruded strip with plastic application. All of the above types of decoration (Figure 4) are widespread on pots in the young Aeneolithic Period. From the whole collection, in bigger amount it can be reconstructed one ovoid pot from the feature No. 1, surface of which is decorated with fingering and an orbit line of vertical elongated holes. Similar decoration appears already in the Neolithic Period and its using until the younger Aeneolithic documents its sporadic appearance on several locations in Central Europe.

Amphorae are represented by a fragment of a tunnel tab from the shoulders and neck. Important for dating the site are fragments of amphorae decorated with so-called ladder ornament (or groove-stamp) and a tunnel tab engraved with vertical lines. The ladder ornament in this form is traditionally attributed with the Bošáca Culture, but it appears in different forms already in the younger stages of the Baden Culture and sporadically even in the Kostolac Culture. In the Post-Baden complex there is also known in the Jevišovice Culture.

The dominant form of bowls is a type with a funnel-shaped mouth and sharp refraction, extended throughout the duration of the Baden Culture. Its development gradually comes out in the Post-Baden complex. Unconventional decorations are represented by fragments of a deep bowl with sharp fracture. The decoration consists of several lines of nail prints around net-bulging and engraved reticular ornament in the lower half. Similarly combined decoration appears already in the Boleráz group; however nail prints are replaced with fingerprints or holes. The specific method of nail prints appears sporadically on the Late-Baden ceramics and occasionally even in the Post-Baden complex.

Jugs are represented only by fragments of tabs. One fragment of a cup carries so-called block decoration the templates of which are already emerging in the Boleráz group and occurs in numerous Late-Baden sites. Unusual is lower presence of cups, which are generally represented in a relatively large number on sites of the Baden Culture.

Small items are represented by semi-products, fragments and whole pieces of stone smoothed axes and waste from the chipped stone tools production. They are evidence of polished stone tools manufacturing directly on the site. In one case it appears a stroking-tool and a fragment of sandstone plate with one chamfered longitudinal edge. Almost in all cases polished stone tools are made of green slate, which also occurs in the Malé Karpaty. Flakes are generally from radiolarite.

Incidental findings from different locations are represented by a stone axe from the site Mikulášske polia, a damaged stone hammer-axe from the site U Zedníčky and a damaged copper axe, probably the type Székely-Nádudvar dated to the older Aeneolithic, which was found in the site called Pod Kravárovú – Spodný kus.

Despite unfavourable archaeological context, the presented set of Aeneolithic finds is a quite extensive collection. The vast majority of ceramic material comes from the feature No. 1. Strongly overheated filling, a diameter less than 2 m and a large amount of ceramics allows

interpreting this feature as a remnant of a dome-shaped furnace. An unusual decorative element for western Slovakia has numerous analogies mostly in the Late-Baden Culture, the Ózd-Piliny group, in a lesser extent in the Kostolac Culture and in case of types and placement of strips on pots especially in the early phase of the Jevišovice Culture. Given the complete absence of typical elements of the classic Baden Culture and the absence of stamped decorations cluster, this site can be dated back to the end of the Baden Culture and probably to the beginning of the Bošáca/Jevišovice Culture. Some clues about the earlier occupation of the Buková cadastre represents a copper axe from the older Aeneolithic Period, the report about the Neolithic settlement town residential area and recovered material of the Lengyel Culture from two sites near the entrance to Biksárd Pass. Based on these finds there can be expected densely occupation of this important link between Považie and Záhorie.

Captions

Figure 1. Buková. Sites with Aeneolithic finds. 1. Hrúdy/Hrudky; 2. U Zedníčky; 3. Pod Kravárovú, Spodný kus. Scale 1: 50 000. Author: P. Bobek

Figure 2. Buková, Hrúdy. The plan of the tumulus burial ground with a schematic representation of finds from the Aeneolithic Period. a – pottery and smoothed stone tools; b – radiolarite flakes. Scale: 1: 1500. Author: P. Bobek

Figure 3. Buková, Hrúdy. The investigated part under tumulus V/59 with marked Aeneolithic feature and finds. 1 – feature 1; 2 – stone tools (no. 66-70); 3 – bottom of a larger vessel (no. 65); 4 – concentration of sandstone rocks and granules. Scale: 1: 200. Author: P. Bobek

Figure 4. Buková, Hrúdy. Detail of selected decoration types. 1 – tumulus I/58 (no. 3, Pl. I: 3); 2 – tumulus II/59 (no. 9, Pl. I: 7); 3 – tumulus V/59, feature 1 (no. 32, Pl. II: 2); 4 – tumulus V/59, feature 1 (no. 40, Pl. II: 10); 5 – tumulus V/59, feature 1 (no. 48, Pl. III: 5); 6 – tumulus V/59, feature 1 (no. 50, Pl. III: 7). Various scales. Photo by: P. Bobek

Pl. I. Buková, Hrúdy. 1-3 – tumulus I/58; 4-7 – tumulus II/59; 8-14 – tumulus III/59; Scale 1: 2. Drawing by: P. Bobek

Pl. II. Buková, Hrúdy. 1-13 – tumulus V/59, feature 1. Scale 1: 2. Drawing by: P. Bobek

Pl. III. Buková, Hrúdy. 1-19 – tumulus V/59, feature 1. Scale 1: 2. Drawing by: P. Bobek

Pl. IV. Buková, Hrúdy. 1 – tumulus V/59, feature 1; 2 – tumulus V/59; 3 – tumulus I/58; 4-10 – tumulus IV/59; 11 – tumulus VII; 12-15 – tumulus V/59. Scale 1: 2. Drawing by: P. Bobek

Pl. V. Buková. 1 – Hrúdy site, tumulus V/59; 2 – Hrúdy site, tumulus X/59; 3 – Mikulášske polia site, an accidental find; 4 – Pod Kravárovú site, Spodný kus; 5 – U Zedníčky site; 6-10 – Hrúdy site, tumulus IV/59 – lost. Scale 1: 2. Drawing by: 1-5 P. Bobek, 6-10 E. Rejholec

Translated by Michaela Niklová

Mgr. Pavol Bobek
Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 01 Nitra, Slovenská republika
pavol.bobek@savba.sk

Doc. PhDr. Anton Točík, DrSc. (†)

Tab. I. Buková, Hrúdy. 1-3 – mohyla I/58; 4-7 – mohyla II/59; 8-14 – mohyla III/59. Kresba: P. Bobek

Tab. II. Buková, Hrúdy. 1-13 – mohyla V/59, objekt 1.
Kresba: P. Bobek

Tab. III. Buková, Hrúdy. 1-19 – mohyla V/59, objekt 1.
Kresba: P. Bobek

Tab. IV. Buková, Hrúdy. 1 – mohyla V/59, objekt 1; 2 – mohyla V/59; 3 – mohyla I/58; 4-10 – mohyla IV/59; 11 – mohyla VII; 12-15 – mohyla V/59. Kresba: P. Bobek

Tab. V. Buková. 1 – poloha Hrúdy, mohyla V/59; 2 – poloha Hrúdy, mohyla X/59; 3 – poloha Mikulášske polia, náhodný nález; 4 – poloha Pod Kravárovú-Spodný kus; 5 – poloha U Zedníčky; 6-10 – poloha Hrúdy, mohyla IV/59 – stratené. Kresba: 1-5 P. Bobek, 6-10 E. Rejholec

BALKÁNSKÉ A ŘECKÉ KUCHYŇSKÉ NÁDOBÍ V PISTIRU A JINDE V THRÁKII: MÍSTO PYRAUNŮ V KUCHYNI A STOLOVÁNÍ

Jan BOUZEK

BOUZEK, Jan. Balkan and Greek kitchenware in Pistiros and elsewhere in Thrace: pyraunoi in the kitchen and dining. A short contribution attempts to initiate a further detailed study of the Balkan and Greek kitchenware. The kitchenware presented in the paper includes, among others, pyraunoi, flat discs, lekanai, pithoid containers, and Red Amphoroid Ware.

Keywords: pottery, kitchenware, Balkan, Greece, Early Iron Age, pyraunos;

Kľúčové slová: keramika, kuchyňské zboží, Balkán, Řecko, časná doba železná, pyrauny;

Protože oba hrdinové klimatických studií, na která jsem rád navázal, jsou téhož věku, a sborník věnovaný Petrovi Romsauerovi má uzávěrku o něco později než sborník Veliačikův, soustředím se raději na jinou aktuální společnou Petrovi a mně oblast. Kdysi jsem začal psát recensi na záslužnou knížku jubilantovu o pyraunech (*Romsauer 2003*), a tenkrát ji odložil z několika důvodů, ale další studia o podobných speciálních nádobách kuchyňské sféry učinila tuto sféru zkoumání a jejího autora ještě aktuálnějšími.

Nejpodrobnější klasifikace sféry užitkových keramických tvarů na jižním Balkáně existují dnes dvě – pro athénskou Agoru od *S. Rotroff* (*2006*) a pro Thasos of *F. Blondé* (*2008*); o třetí jsme se pokusili v Pistiru a při srovnávání s jinými lokalitami v Thrákii (*Pistiros II*, 11-27; *Pistiros III*, 212-219; *Pistiros IV*, 42-191; *Pistiros V*, 99-104). Zatímco jemná keramika importovaná z Řecka je v Bulharsku středem zájmu, kuchyňské zboží – jako ostatně všude a vždy – na jeho okraji.[1]

Thrácká kuchyňská keramika byla v obecných rysech podobná jak řecké, tak balkánské. Byla obvykle vyráběná v ruce vice či méně kompetentními hrnčíři na místě (cf. *Bouzek 2003*, 5-15; *Pistiros IV*, kap. 4 s množstvím kreseb a tab. 25-27). Některé nádoby byly ovšem vyrobeny profesionálními kolegy (srov. obr. 3: 3-6); jedna kategorie místní produkce v ruce je blízká svým materiálem místním střešním taškám.

Krátký příspěvek chce být výzvou k podrobnějšímu studiu kuchyňské keramiky v době, kdy už k řešení některých problémů přispívají také chemické a mineralogické analýzy, a kdy díky jim víme, že např. Aigina, která jemnou keramiku dovážela z Athén a Korintu (její vlastní produkce byla velmi skromná), vyráběla velmi úspěšně hrnce na vaření, exportované do velké části Řecka.

Romsauerův rozsáhlý soupis, velmi podrobný tvarový rozbor pyraunů, úvahy o třídění na několik okruhů (*Romsauer 2003*, 29-70), a úvahy o jejich funkci (*Romsauer 2003*, 73-81) jsou výborným podkladem pro další bádání. I některé pokusy v maďarské Százhalombatte ukazují, že v pyraunu lze udržet či ohřát jídlo rychleji než na otevřeném ohništi.

Pyraunoi (obr. 1) nebyly ve vlastním Řecku zvlášť populární, i jihobalkánské nebyly vypáleny v kategorii hrnců na vaření, pálených s větším podílem ostřiva při zvlášť vysoké teplotě (*Ursutiu 2000*). Pokud si vzpomínám z vesnických domácností na Kypru

[1] Pánve (*Rotroff 2006*, 186-195, Fig. 86-88); víka (*Rotroff 2006*, 195-199, fig. 90, 91); mortaria, cf. také nástěnou dekoraci (*Rotroff 2006*, 100-105, fig. 30-33); *Bouzek/Vokolek 2016* (Černý Vůl).

a Krétě, stával obvykle pyraunos při okraji ohniště, spíš jen udržoval jídlo teplé, a nebýval dlouho na stole jako při fondue.

Statisticky vycházel poměr pyraunů v Septemvri v poměru k jiným tvarům téhož zboží jako malý zlomek (*Bouzek 2003*, 18; *Pistiros IV*, 191), ale zastoupené byly všude; nechyběly nikde, ani v jinak chudším prostředí bez řeckých importů (Bouzek 2003, 5-70).

Z dalších speciálních kuchyňských tvarů si zaslouží pozornosti ploché disky o průměru ca. 25 cm. Horní část je hlazená až leštěná, dolní strana v rané fázi s nasekanými vrypy (*Pistiros III*, 212, fig. 1: 13, 214) a ve 4. století s otisky špiček prstů (*Pistiros V*, 153). Několik disků je provrtaných; ty sloužily jako cedníky (srov. v Thasu – *Blondé 2008*, tab. 57; *Venedikov 1963*, tab. 133, č. 774-777).[2]

Obr. 1. Pistiros, pyraunos. Výška: 28 cm (foto: J. Bouzek)

Ploché misky s uchy, lekanai (obr. 3: 1), sloužily podobně jako římská mortaria k očištění a drcení obilí, podobně jako na Předním Východě tzv. husking trays (*Rotroff 2006,* 109-111, fig. 40-44); jejich větší verze také jako přenosná umyvadla. Větší umyvadla na sloupku jsou v Pistiru zastoupena jak hliněnými, tak kamennými luteriemi (obr. 3: 2). Jejich výskyt v Pistiru v předhellenistické době je na území Bulharska zcela ojedinělý (*Pistiros III*, 126-132).

Nádoby na vaření v ohni (chytrai, lopades) měly vice ostřiva než ostatní, a byly vypálené při vyšší teplotě (cf. *Bouzek 2003*, 14, 15; chytrai – *Rotroff 2006*, 165-178, fig. 72-82; *Blondé 2008*, pls. 67, 68; lopas – *Rotroff 2006*, 178-186, fig. 82-85; *Blondé 2008*, pls. 65, 66).

Obr. 2. Pistiros, atická červenofigurová keramika, konec 5. – polovina 4. století. Měřítko: 1: 2 (foto: J. Bouzek)

[2] *Pistiros II*, pl. 273; *Bouzek 2003*, fig. 8: 22; 26: 16; 37: 12.

Obr. 3. Pistiros, ukázky keramiky. 1 – lekané (měřítko neuvedeno); 2 – luterion (dlžka 24,5 cm); 3 – zásobnice (výška 32,6 cm); 4 – kantharos vyrobený v ruce, imitace řeckého zboží (výška 8,4 cm); 5-6 – hnědá keramika na kruhu a podobná v ruce (výška 12,5 cm; 13,6 cm); 7 – transportní amfora (výška 47,5 cm) (foto: J. Bouzek)

Pithoidní zásobnice (obr. 3: 3) pro skladování sádla, naloženého ovoce apod. bývaly vypalovány při nižší teplotě a zpravidla s nižším podílem ostřiva. Místo uch měly jen výčnělky, tvar je podobný velkým zásobnicím – pithoi. Hnědá keramika tvaru konvice s výlevkou mohla také stát na okraji ohniště. Zásobní pithoidní a amforovité nádobí bylo vyráběné v ruce, jen výjimečně na kruhu (obr. 3: 3-6); výjimečně jsou mezi těmito tvary také pyraunoi.[3]

[3] Mnoho kuchyňské keramiky bylo už publikováno; cf. *Bouzek 2003*, 5-70, *Pistiros II*, pls. 11-27, fig. 3: 8-17, 35-40, cf. *Pistiros III*, 205-220.

Červená amforoidní keramika (obr. 3: 7) byla dovážena s nějakou substancí odlišnou od amfor s vínem, ale podobnou strukturu a barvu mají i drobnější tvary. Přes řadu analýz hlíny i petrografických se s jistotou nepodařilo najít, odkud byla dovážena červeně i černě glazovaná keramika, ale podobná byla vyráběna v Olyntu, Kavalle, na Thasu i v Maroneji.

Ojedinělým tvarem je obdélná forma zpevněná pruty s vnitřní výdutí (obr. 4); mohla sloužit např. k pečení ryb. Ryby jsou doloženy kostmi, i zobrazeními na keramice a díky sousedství řeky zřejmě představovaly podstatnou část jídelníčku (*Pistiros V*, 153, 154).

Většina transportních amfor z Pistiru pochází z Thassu a tzv. thaského okruhu, méně z Mende, Peparethu, Knidu, Lesbu, Uranopole, Milétu a Erythrai (*Pistiros III*, 133-166; *Pistiros IV*, 205-220). I ony byly někdy imitovány. Červená transportní amfora (obr. 3: 7) byla druhotně užita pro odvod vody pod výlevkou.

Obr. 4. Pistiros, forma na pečení (?) (foto: J. Bouzek)

Vedle athénské černě glazované a malované keramiky (obr. 2) a jejich severořeckých obdob jako servisu pro svátky, každodenní picí náčiní bylo z šedé keramiky na kruhu, jen málokdy také v ruce. Ta je příbuzná tzv. aiolské šedé; výjimečně je doložen z šedé keramiky pyraunos (*Pistiros IV*, 193-204). Konvice s výlevkou a pokličkou mohly stát na kraji ohniště i vedle stolního servisu. Velmi populární byly tzv. rybí číše, s jamkou uprostřed na nějakou ostrou omáčku; vedle jamky se servírovaly pečené ryby či maso. Na podobných miskách bez jamky uprostřed se servírovaly kaše a polévky, příp. také saláty.

LITERATÚRA

Blondé 2008 – F. Blondé: Les céramiques d'usage quotidien à Thasos au IVe siècle avant J.-C. Etudes Thasiennes 20. Athènes – Paris 2008, 206 p.

Bouzek 2003 – J. Bouzek: A survey of unglazed and plain pottery from Adjiyska Vodenitsa II, Studia Hercynia 7, 2003, 5-70.

Bouzek/Vokolek 2016 – J. Bouzek/V. Vokolek: Prolegomena k oltáři z Černého Vola. Archeologie ve středních Čechách 20/2, 2016, v tisku.

Pistiros I-VI – J. Bouzek/L. Domaradzka et al. (eds.): Pistiros, Excavations and Studies I-VI. Praha 1997; 2002; 2007; 2010; 2015; 2016.

Romsauer 2003 – P. Romsauer: Pyraunoi. Prenosné piecky a podstavce z doby bronzovej a doby železnej. Nitra 2003, 183 s.

Rotroff 2006 – S. Rotroff: Hellenistic Pottery: The Plain Wares (Athenian Agora). Volume 33. Princeton 2006, 480 p.

Ursutiu 2000 – A. Ursutiu: The portable hearths found in the First Iron Age settlement of Bernadea, Mureş County. In: C. Gaiu/A. Rustoiu (eds.): Les Celtes et les Thraco-Daces de l'est du Basin des Carpathes. Cluj 2000, 11-21.

Venedikov 1963 – I. Venedikov (ed.): Apolonia. Sofia 1963.

RESUMÉ

Balkan and Greek kitchenware in Pistiros and elsewhere in Thrace: pyraunoi in the kitchen and dining

While pyraunoi (Figure 1), for which the monograph of Peter Romsauer is the basic book of reference, are rare among the cooking wares at Pistiros and elsewhere in Thrace, they are represented in most sites of the unglazed plain pottery class, and occasionally also in the Grey Ware class. They were made of a material identical with that of the small pithoid storage vessels, not to the high burnt and tempered class of the chytroi and lopades. In the old kitchens in Crete, Cyprus and in the Pomak area in the Rhodopes in Bulgaria, they used to be put not in the centre of the fireplace, but on its rim, to keep the contents warm, similarly as the sipping kettles with looped handles and a number of smaller vases of similar fabric, with lids.

The vessels burnt in high temperature for cooking in Greece and Thrace such as chytrai, lopades, etc. (cf. *Blondé 2008*, Pls. 67, 68; *Rotroff 2006*, 165-178, figs. 72-82) are much tempered to resist the heat in the oven, those for storing (containers – Figure 3: 3) and for the table (drinking cups, plates) are less so. They are designed in the descriptions as Brown Ware (Figure 3: 5, 6; 4) and are outside the local potting tradition, while the Red Figured Ware (Figure 3: 5-7) consists mainly of large containers and a small number of smaller vases of similar fabric.

Captions

Figure 1. Pistiros, pyraunos. Height: 28 cm (Photo by: J. Bouzek)

Figure 2. Pistiros, Red Figured Ware, end of the 5th – first half of the 4th century. Scale: 1:2 (Photo by: J. Bouzek)

Figure 3. Pistiros, pottery examples. 1 – lekane; 2 – luterion; 3 – large container; 4 – kantharos, handmade, Greek imitation; 5-6 – Brown Ware, wheeled pottery and similar handmade; 7 – amphorae. Various scales (Photo by: J. Bouzek)

Figure 4. Pistiros, baking plate/pan(?) (Photo by: J. Bouzek)

Translated by Jan Bouzek

Prof. PhDr. Jan Bouzek, DrSc.
Ústav pro klasickou archeologii, Karlova univerzita v Prahe
Celetná 20, Praha 1, Česká republika
Jan.Bouzek@ff.cuni.cz

ŽELEZNÁ DÝKA TYPU GAMÓW TRÁCKO-KIMERSKÉHO HORIZONTU ZO SLOVENSKA

Radoslav ČAMBAL

ČAMBAL, Radoslav. The Gamów type iron dagger of the Thraco-Cimmerian horizon from Slovakia. Artefacts connected with the influences from Eastern Europe and the Caucasus occur in the territory of Western Slovakia in the Late Bronze Age (HB2-HB3). This is the horizon of the so-called "Cimmerian bronzes". They appear in burial complexes, depots as well as in form of individual finds. They are often parts of horse harnesses and most frequently, they are weapons – bimetallic daggers with openwork hilts of the Gamów type. At present, three knives of this type in three different variants are known in Slovakia. First is made of bronze, second of iron and the last is yet unpublished bimetallic dagger with a bronze handle and an iron blade.

Keywords: West Slovakia, Late Bronze Age, Thraco-Cimmerian horizon, the Gamów type iron dagger;

Kľúčové slová: Západné Slovensko, neskorá doba bronzová, trácko-kimerský horizont, železná dýka typu Gamów;

ÚVOD

Zo západného Slovenska pochádza výnimočný nález železnej dýky s jednoradovou prelamovanou rukoväťou, patriaci k okruhu tzv. kimerských kovov. Ide o typ tvarovo blízky variantu Gamów, resp. Gamów-Berezovka, resp. Gamów-Golovjatino (*Chochorowski 1993*, 115-117; *Müller-Karpe 1961*; *Podborský 1967a*, 202), patriaci do tzv. trácko-kimerského horizontu nálezov neskorej doby bronzovej. Miesto nálezu sa podľa dostupných informácií nachádza v priestore Slovenskej brány (obr. 1), bez bližších nálezových okolností.[1] Slovenská brána je geomorfologický útvar vytvorený riekou Hron a je pripisovaná všetkým útvarom od Tekovskej Breznice po Tlmače. Rieka sa prerezáva zo Žiarskej kotliny do Podunajskej nížiny cez Pohronský Inovec na pravom brehu a Štiavnické vrchy na ľavom brehu. Rieka v Slovenskej bráne zároveň oddelila Kozmálovské vŕšky od zvyšku pohoria Štiavnické vrchy. Ide o dôležitý komunikačný ťah cez pohorie Pohronského Inovca po Žiarsku kotlinu.

OPIS PREDMETU

Železná dýka s jednoradovou prelamovanou rukoväťou (obr. 2: 1-3). Obdĺžniková železná rukoväť je ukončená polguľovitou hríbovitou oválnou hlavicou. Smerom od hlavice k priečke sa rukoväť obdĺžnikového prierezu zužuje. Je v nej v jednom rade vyvŕtaných sedem (7) rovnako veľkých otvorov s priemerom 0,4 cm (obr. 3: 1, 2). Jeden falošný „nit" je naznačený v strede priečky, ktorú obopína plastické esíčko v kruhu. Prevŕtané otvory sú obopínané plastickými esíčkami, resp. úponkami. Táto výzdoba je dobre dochovaná iba na jednej strane rukoväte (obr. 4), druhá strana je poškodená a výzdoba je zachovaná iba miestami. Záštita je plochá, priečne v priereze kosoštvorcového tvaru. Ku krajom sa rozširuje

[1] Podľa dostupných informácií nie je možné zistiť, či ide o náhodný nález alebo o nález získaný pomocou detektora kovov.

a v prieereze je zúžená. Na jednej strane je vyvŕtaný otvor s priemerom 0,4 cm. Železná čepeľ je listovitá, plochého kosoštvorcového prierezu so stredovým rebrom po oboch stranách. Rebro je členené, resp. odstupňované piatimi rebierkami po takmer celej dĺžke čepele.

Rozmery: celková dĺžka: 24,2 cm, dĺžka čepele: 14,2 cm, dĺžka rukoväte: 10 cm, šírka priečky: 4,95 cm, priemer hlavice dýky: 2,5 × 1,75 cm, výška hlavice rukoväte: 0,99 cm, prierez rukoväte v rozmedzí od 1,9 × 0,8 – 1,5 × 0,52 cm, šírka čepele pri priečke: 1,6 cm, max. šírka čepele: 2,18 cm, hrúbka čepele v rozmedzí od 0,4 cm pri priečke po 0,2 cm pri hrote. Hmotnosť: 106,89 g.

Obr. 1. Oblasť nálezu dýky typu Gamów v priestore Slovenskej brány – povodie Hrona medzi Pohronským Inovcom a Štiavnickými vrchmi (zdroj: http://mapka.gku.sk/mapovyportal/)

VYHODNOTENIE

Z priestoru Slovenska sú doteraz známe dva exempláre dýk tzv. kimerského horizontu. Prvým je starší nález fragmentu bimetalickej dýky s krížovou plnou liatou rukoväťou s fragmentom železnej čepele typu Golovjatino z Komárna-Brigetia (*Eisner 1933*, 164, 165; *Podborský 1967a*, 204; *1970*, 156, Abb. 26: 7). Jej pôvod je ale otázny. Druhým je nález bronzovej dýky typu Gamów z Malého Cetína (*Bátora 2000*, 435-448; *2006*, 248-260, obr. 176), ktorej nálezisko je z geografického hľadiska neďaleko od oblasti nálezu nami publikovaného predmetu.[2] Zo stredoeurópskeho regiónu poznáme takmer identické nálezy v podobe bimetalických dýk v depotoch z Gamowa (*Müller-Karpe 1961*) a zo Štramberku (*Podborský 1967a*; *1967b*). Výskyt dýk s prelamovanou rukoväťou typu Gamów v priestore Karpatskej kotliny so širšími súvislosťami v ostatnom období komplexne vyhodnotili *K. Metzner-Nebelsick* (*2002*, 367-377) a *T. Kemenczei* (*2005*, 68, 69, Taf. 61: A). V prípade zbraní tohto typu ide o vplyvy z černogorovského (stepného) a novočerkaského (kaukazského) prostredia (C*hochorowski 2014*, 9, Ryc. 2). K najstarším patria celobronzové exempláre typu Gamów-Pjatigorsk, resp. Kabardino-Pjatigorský typ a bimetalické dýky viacerých typov s prelamovanými rukoväťami

[2] Do skupiny bimetalických dýk patrí aj ďalší autorom toho príspevku doteraz nepublikovaný a do tlače pripravovaný nález dýky z Dolných Vesteníc na západnom Slovensku.

Obr. 2. Železná dýka typu Gamów z priestoru Slovenskej brány. Kresby a foto: R. Čambal

sú mladšie, patriace do 9. – 8. storočia pred Kr. (*Metzner-Nebelsick 2002*, 373). Podobne ich do začiatku neskorej doby bronzovej datuje aj *T. Kemenczei* (*2005*, 68, 69). G. Kossack ich datuje staršie so začiatkom ich výskytu už v 10. storočí pred Kr. (*Kossack 1980*, 112). Podobná výzdoba v podobe esíčiek alebo úponiek obopínajúcich otvory na rukoväti je na dýke z hrobu 15 v Kislovodsku, Mebeľnaja fabrika 1 (*Metzner-Nebelsick 2009*, Abb. 4), ako aj na exemplároch z ďalších lokalít severného Kaukazu (*Ivantchik 2001*, 123-125, Рис. 57: 4, 7; *Kozenkova 1975*, Rys. 10) a Abadzechskaja v Kubanskej oblasti (*Ivantchik 2001*, Рис. 57: 7; *Podborský 1967a*,

Obr. 3. Detail oboch strán rukoväte dýky typu Gamów z priestoru Slovenskej brány. Foto: R. Čambal

Obr. 4. Detail kovanej esovitej výzdoby na rukoväti železnej dýky typu Gamów z priestoru Slovenskej brány. Foto: R. Čambal

obr. 62; *1970*, 156, Abb. 25: 15). V ich prípade ide však o výzdobu v dvoch stĺpikoch a v našom prípade ide o jednoradovú výzdobu. Spôsob výzdoby na dýke z priestoru Slovenskej brány však jednoznačne poukazuje na vzťah k oblasti Kaukazu a môžeme predpokladať, že v tomto prípade nejde o vnútrokarpatský výrobok, ale priamo o import zo severopontskej stepnej alebo kaukazskej oblasti.

Ohľadom nálezov a predovšetkým datovania dýk typu Gamów existuje značná polemika. Vo všeobecnosti možno konštatovať, že patria v rámci Karpatskej kotliny do stupňa HB2 - HB3 t.j. do 2. polovice 9. až 1. polovice 8. storočia pred Kr. (*Chochorowski 1993*, 122; *2014*, 9; *Kemenczei 1984*, 95; *2005*, 68, 69; *Metzner-Nebelsick 2002*, 373). V rámci územia strednej Európy sa ich výskyt nápadne koncentruje na území severného Maďarska, západného Slovenska, severnej Moravy a južného Poľska. Okrem zbraní poznáme ďalšie náleziská, spájané s horizontom tzv. kimerských bronzov. Tie sa do istej miery prekrývajú s oblasťou západného rozšírenia a výskytu nálezov skupiny Mezőcsát (*Romsauer 1999*, 167-174, Abb. 1). Podľa

doterajších nálezísk a poznatkov môžeme konštatovať, že sa nálezy a zbrane tohto horizontu koncentrujú v priestore kontaktnej zóny medzi podolskou a lužickou kultúrou v priestore západného Slovenska, t.j na rozhraní roviny a kopcovitého terénu (dýky: Malý Cetín, Dolné Vestenice, priestor Slovenskej brány). Depoty sú z Trenčianskych Teplíc-Čvirigovca (*Čambal 2015*) a zo Santovky (*Nevizánsky 1985*). Zo Šale pochádza hrot kopije s otvormi na liste (*Studeníková 1987*). Nápadný je výskyt kimerských nálezov, napr. v hrobe zo Senice (*Dušek 1962*; *1979*; *Studeníková 2007*) a Prašníka v priestore dôležitých prechodov na Moravu, odkiaľ je známych taktiež niekoľko nálezísk s predmetmi tohto typu (*Podborský 1967a*, 202-204; *1967b*, 38-47; *1970*, 153-163; *Stegmann-Rajtár 1986*, 211-219).

Unikátny železný exemplár dýky z priestoru Slovenskej brány nie je možné na základe neznámych nálezových okolností presnejšie vyhodnotiť. Pravdepodobne patrí k mladším typom týchto zbraní. V každom prípade ide o zaujímavý ojedinelý nález, ktorý doplňuje oblasť výskytu tzv. trácko-kimerských predmetov v priestore strednej Európy a predpokladáme, že jeho pôvod súvisí priamo s oblasťou Kaukazu.

LITERATÚRA

Bátora 2000 – J. Bátora: Der Fund eines Bronzedolches aus dem Zeitabschnitt des sog. Thrako-kimmerischen Horizontes in Malý Cetín (Bez. Nitra), SW Slowakei. Pravěk, Nová řada 2000/10, Brno 2001, 435-448.

Bátora 2006 – J. Bátora: Bronzová dýka z obdobia tzv. trácko-kimerského horizontu z územia Slovenka. In: J. Bátora: Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej. Bratislava 2006, 249-260.

Čambal 2015 – R. Čambal: Železné predmety z neskorej doby bronzovej a staršej doby železnej z Čvirigovca. Zborník venovaný pamiatke Jozefa Paulíka. Zborník SNM, Archeológia – Supplementum 9, Bratislava 2015, 211-219.

Dušek 1962 – M. Dušek: Juhozápadné Slovensko v mladšej dobe halštatskej. Archeologické Rozhledy 14, 1962, 610-625.

Dušek 1979 – M. Dušek. Zlatý diadém z doby halštatskej zo Senice. Archeologické Rozhledy 31, 1979, 404-408.

Eisner 1933 – J. Eisner: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933, 380 s.

Chochorowski 1993 – J. Chochorowski: Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy środkowej. Kraków 1993, 327 s.

Chochorowski 2014 – J. Chochorowski: Scytowie a Europa Środkowa – historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. In. Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Tom 35, Rzeszów 2014, 9-58.

Ivantchik 2001 – A. I. Ivantchik: Kimmerer und Skythen. Kulturhistorische und chronologische Probleme der archäologie der osteuropäischen Steppen und Kaukasiens in vor- und frühskythischer Zeit. In: A. Ivantchik/H. Parzinger (Hrsg.): Steppenvölker Eurasiens, Band II, Berlin-Moskau 2001, 324 p.

Kemenczei 1984 – T. Kemenczei: Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest 1984, 430 S.

Kemenczei 2005 – T. Kemenczei: Funde ostkarpatenländischen Typs im Karpatenbecken. PBF IV/10, Stuttgart 2005, 186 S.

Kossack 1980 – G. Kossack: „Kimmerische" Bronzen. In: Situla 20/21 – Gabrovcev zbornik, 1980, 109-141.

Kozenkova 1975 – V. I. Kozenkova: K voprosu o rannej date nekotorych kindžalov tak nazyvaemogo kabaridno-pjatigorskogo tipa. Trako-Skifskie kulturnye svjazi. Stud. Thracica 1. Sofija 1975, 91-102.

Metzner-Nebelsick 2002 – C. Metzner-Nebelsick: Der "Thrako -Kimmerische Formenkreis" aus der Sicht der Urnenfelder - und Hallstattzeit im südostlichen Pannonien. Vorgeschichtliche Forschungen 23, Rahden/Westfalen 2002, 726 S.

Metzner-Nebelsick 2009 – C. Metzner-Nebelsick: Ein urnenfelderzeitliches Keulenkopfszepter aus Apelton im Burgenland, Österreich. Analele Banatului, SN., Arheologie – Istorie 17, 2009, 201-217.

Müller-Karpe 1961 – H. Müller-Karpe: Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern. Berlin 1961, 179 S.

Nevizánsky 1985 – G. Nevizánsky: Bronzový depot tzv. trácko-kimérskeho horizontu zo Santovky. Archeologické Rozhledy 37, 1985, 601-606.

Podborský 1967a – V. Podborský: Štramberská dýka s křížovým jilcem a otázka rozšíření, původu a datování těchto dýk v Evropě. Archeologické Rozhledy 19, 1967, 194-220.

Podborský 1967b – V. Podborský: K datování a původu některých bronzových předmětů ze štramberského kotouče. Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university 12, 1967, 7-62.

Podborský 1970 – V. Podborský: Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit. Brno 1970, 237 s.

Romsauer 1999 – P. Romsauer: Zur Frage der Westgrenze der Mezőcsát-Gruppe. In: E. Jerem/ I. Poroszlai (eds.): Archaeology of the Bronze and Iron Age. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3. – 7. October 1996. Archaeolingua, Budapest 1999, 167-176.

Stegmann-Rajtár 1986 – S. Stegmann-Rajtár: Neuerkentnisse zum Grab 169 von Brno-Obřany (Mähren). In: Hallstattkoloquium Veszprém 1984. Mitteilungen des Archäol. Instituts, Beiheft 3. Budapest 1986, 211-219.

Studeníková 1987 – E. Studeníková: Nález hrotu kopije v Šali. Archeologické Rozhledy 37, 1987, 211- 213.

Studeníková 2007 – E. Studeníková: Príspevok k postaveniu kostrových hrobov v Senici nad Myjavou. Pravěk, Nová Řada 15/2005, Brno 2007, 371-394.

RESUMÉ

The Gamów type iron dagger of the Thraco-Cimmerian horizon from Slovakia

An exceptional find of an iron dagger with a single-row openwork hilt comes from Western Slovakia; its shape is similar to the Gamów variant belonging to the so-called Thraco-Cimmerian horizon of finds in the Late Bronze Age. The find was discovered – according to the available information – in the area of the Slovenská brána (Porta Slovenica) geomorphological shape (Figure 1), no details of the find situation are known. Slovenská brána is geomorphology formation formed by the river Hron between the Pohronský Inovec Mountains and the Štiavnica Mountains. Two examples of the so-called Cimmerian horizon daggers are known from the territory of Slovakia. The first one is an older find of a fragment from a bimetallic dagger with a full cross-shaped moulded hilt with a fragment of an iron blade of the Golovjatino type from Komárno-Brigetio (*Eisner 1933*, 164, 165; *Podborský 1967a*, 204; *1970*, 156, Abb. 26: 7). Its origin is rather questionable. The second find is a bronze dagger of the Gamów type from Malý Cetín (*Bátora 2000*, 435-448; *2006*, 248-260, obr. 176), whose place of discovery is geographically close to the place where our published artefact was discovered. Within the Central European region, almost identical finds in form of bimetallic daggers are included in depots from Gamów (*Müller-Karpe 1961*) and Štramberk (*Podborský 1967a; 1967b*). The occurrence of daggers with openwork hilts of the Gamów type in the territory of the Carpathian basin with a wider context have been complexly evaluated by *K. Metzner-Nebelsick* (*2002*, 367, 377) and *T. Kemenczei* (*2005*, 68, 69, Taf. 61: A). As for weapons of this type, there are influences from the Chernogorsk (steppe) or Novocherkassk (Caucasian) environment (*Chochorowski 2014*, 9, Ryc. 2). The oldest specimens include fully bronze examples of the Gamów-Pjatigorsk or Kabardino-Pjatigorsk types; bimetallic daggers of various types with openwork hilts are younger, from the 9th-8th century BC. (*Kemenczei 2005*, 68, 69; *Metzner-Nebelsick 2002*, 373). Similar decorative S-shapes or tendrils surrounding

the openings in the hilt (Figure 2-4) can be seen on the dagger from burial 15 in Kislovodsk, Mebelnaya fabrika 1 (*Metzner-Nebelsick 2009*, Abb. 4) as well as on the specimens from other sites of the northern Caucasus (*Ivantchik 2001*, 123-125, Рис. 57: 4, 7; *Kozenkova 1975*, Rys. 10) and Abadzechskaja in the Kubané region (*Ivantchik 2001*, Рис. 57: 7; *Podborský 1967a*, obr. 62; *1970*, 156, Abb. 25: 15). However, they have decoration arranged in two rows and our specimen has single-row decoration applied on it. The decorative method used on the dagger from the territory of the Slovenská brána clearly shows a relation to the Caucasus territory and we can assume that it is not an inner Carpathian product; it is probably a direct import from the northern Pontus steppe or Caucasian territory.

There are arguments about dating of the Gamów type daggers finds. In general, we can say that within the Carpathian basin, they belong to stage HB2-HB3, i. e. the second half of the 9th or the first half of the 8th century BC (*Chochorowski 1993*, 122; *2014*, 9; *Kemenczei 1984,* 95; *2005*, 68, 69; *Metzner-Nebelsick 2002*, 373). According to the current sites and knowledge, finds and weapons from this horizon are concentrated in the territory of the contact zone between the Podolie and Lusatian Culture in Western Slovakia, i. e. on the interface of flatland and hilly terrain (daggers: Malý Cetín, Dolné Vestenice, area of the Slovenská brána). Depots come from Trenčianske Teplice-Čvirigovec (*Čambal 2015*) and Santovka (*Nevizánsky 1985*). A spearpoint with perforations on the leaf comes from Šaľa (*Studeníková 1987*). Occurrence of Cimmerian finds e. g. in burials from Senica (*Dušek 1962;* 1979; *Studeníková 2007*) and Prašník is remarkable. This is the territory of important passages to Moravia where there are several sites with finds of the similar finds (*Podborský 1967a*, 202-204; *1967b*, 38-47; *1970*, 153-163; *Stegmann-Rajtár 1986*, 211-219).

The unique iron example of a dagger from the territory of the Slovenská brána geomorphological shape cannot be precisely evaluated due to unknown find situation and lack of context. Nevertheless, it is an interesting and unique find which complements the area of occurrence of the so-called Thraco-Cimmerian artefacts in the territory of Central Europe and we suppose that its origin is directly related to the Caucasus.

Captions

Figure 1. The area of occurrence of the Gamów type dagger near the Slovenská brána (Porta Slovenica) geomorphological shape – the Hron river basin between Pohronský Inovec and the Štiavnica Mountains (source: http://mapka.gku.sk/mapovyportal)

Figure 2. Iron dagger of the Gamów type from the area of the Slovenská brána (Porta Slovenica). Drawings and photo by: R. Čambal

Figure 3. Detail of both sides of the hilt of the Gamów type dagger from the area of the Slovenská brána (Porta Slovenica). Photo by: R. Čambal

Figure 4. Detail of forged S-shape decoration on the hilt of the Gamów type iron dagger from the area of the Slovenská brána (Porta Slovenica). Photo by: R. Čambal

Translated by Radoslav Čambal

Mgr. Radoslav Čambal
Slovenské národné múzeum - Archeologické múzeum Bratislava
Žižkova 12, P.O.BOX 13, 810 06 Bratislava, Slovenská republika
radoslav.cambal@snm.sk; radocambal@centrum.sk

PREDBEŽNÉ VÝSLEDKY VÝSKUMU HALŠTATSKEJ OSADY V BERNOLÁKOVE[1,2]

Klaudia DAŇOVÁ

DAŇOVÁ, Klaudia. Preliminary results of the Hallstatt Age settlement excavation in Bernolákovo. In 2015, archaeologists of the Archaeological Institute of SAS in Nitra excavated part of the Hallstatt Age settlement – 36 features - in the cadastral area of Bernolákovo. It was situated in the well known site Obora, where, while building D1 highway, 143 features of this period were excavated in years 1972-1973. Most important features were buildings with residential or storage function. Some of them had different constructional frames. Most common find was pottery, also numerous were spindles and in some of the residential features, weights were found too. Less common were items made of bone or antler. Iron items nearly absented. Since ceramic material is now in stage of processing, only preliminary dating to the phase Ha C can be suggested.

Keywords: Kalenderberg Culture, settlement, housing features, a moon shaped idol;

Kľúčové slová: kalenderberská kultúra, sídlisko, obytné objekty, mesiacovitý idol;

ÚVOD

V júni 2015 zahájil Archeologický ústav SAV v Nitre rozsiahly záchranný výskum v katastrálnom území Bernolákova. Výskum bol vyvolaný výstavbou cestnej komunikácie z Bernolákova a Chorvátskeho Grobu pripájajúcej sa na diaľnicu D1. Celý projekt bol realizovaný v mieste odpočívadla Triblavina na ploche v dĺžke cca 1,7 km po oboch stranách diaľnice D1 a v dĺžke cca 2 km v smere od Bernolákova po Chorvátsky Grob. Šírka odhumusovanej plochy bola cca 20 m, v mieste kruhových objazdov bola šírka až 30 m. Výskum odborne viedli G. Březinová, K. Daňová a R. Ölvecky. Stavbou tak bola ohrozená archeológom známa poloha Obora. Ide o rozsiahlu sprašovú vyvýšeninu elipsovitého tvaru.

Počas výstavby diaľnice D1 prišlo k rozsiahlym terénnym úpravám, ktoré sa dotkli najmä jej pôvodnej výšky. Z tohto dôvodu ju dnes poznáme už len ako „mohylový útvar" v severozápadnej časti polohy (kóta 138,9). Polohu Obora z južnej, severnej a západnej strany ohraničuje potok Čierna voda. Geologická štruktúra bola odlišná v západnej a východnej časti lokality. V západnej časti prevládalo štrkové podložie s mangánovými konkréciami, i keď v niektorých častiach sa objavili mocnejšie vrstvy jemného sypkého piesku. Vo východnej časti lokality prevládala spraš a jemný piesok, po skrývke ornice sme na ploche v jednom mieste evidovali vyčnievajúce pieskovcové platne. Tie sa nachádzali aj v niektorých objektoch.

HISTÓRIA VÝSKUMU

Prvé výskumy na polohe Obora sú späté s M. Pichlerovou. V roku 1960 sa jej povrchovým prieskumom podarilo identifikovať 13 halštatských mohýl. Následne v roku 1962 boli preskúmané mohyly I a IV (*Pichlerová 1967*, 29). Čiastočne preskúmané mohylové pohrebisko

[1] Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu APVV-14-0742: „Dynamika využívania surovinových zdrojov v paleolite a neolite na západnom Slovensku".

[2] Tento príspevok je poďakovaním skvelému človekovi a pedagógovi prof. PhDr. Petrovi Romsauerovi, CSc. za jeho dlhoročnú a neúnavnú prácu so študentmi, z ktorých medzitým vyrástli vedeckí pracovníci.

sa nachádza východne od nami skúmanej polohy, dnes už na pravej strane diaľnice z Bratislavy do Trnavy. Rozsiahly archeologický výskum polohy Obora sa začal až s výstavbou diaľnice D1 v úseku Bratislava-Senec v roku 1972. Pracovníci Slovenského národného múzea objavili v priestore dnešného odpočívadla Triblavina rozsiahle sídlisko zo staršej doby železnej. V roku 1972 viedol výskumné práce v tomto priestore L. Zachar. Výskum osady prevzala v roku 1977 E. Studeníková. Celkovo sa počas rokov 1973 – 1975 podarilo zachytiť 143 objektov patriacich staršej dobe železnej, dva žiarové hroby z tohto obdobia, tri kostrové hroby zo staršej doby bronzovej a dva slovanské kostrové hroby (*Studeníková 1981*, 37, 38). Z celkového množstva objektov datovaných do halštatského obdobia sa však preskúmala ani nie polovica (64 objektov). Zvyšných 79 objektov bolo podľa vedúcej výskumu len kresbovo zdokumentovaných a na datovanie poslúžil zberový materiál z ich povrchu (*Studeníková 1981*, 38). Výskum ako celok nebol zatiaľ publikovaný, no existuje celý rad menších štúdií, v ktorých sa dozvedáme viaceré cenné informácie o objektoch a materiálnej kultúre (*Čambal 2008*, 78-100; *Studeníková 1981*, 37-43; *1986*, 221-226; *1987*, 21-45; *1993*, 116-142; *2000*, 61-78; *2012*, 133-156). Okrem týchto nálezov je v juhovýchodnej časti polohy evidované aj sídlisko kultúry s lineárnou keramikou (*Farkaš 1987*, 42).

METODIKA A PRIEBEH VÝSKUMU

V prvom rade v mieste trvalého, ale aj dočasného záberu došlo k odhumusovaniu plôch v rozsahu stavby a následne sa na mieste uskutočnila archeologická sondáž. V miestach, kde boli po odstránení ornice identifikované objekty sme pokračovali v plošnom výskume. Tam, kde sa objekty nezachytili umiestnili sme niekoľko desiatok kontrolných sond. Samotný výskum bol náročný z hľadiska rozsahu stavby, typu výskumu (záchranný), ako aj požiadaviek investora. Napriek uvedeným skutočnostiam sa na polohách Obora a Šákoň podarilo identifikovať 308 archeologických objektov datovaných do rôznych časových období (staršia a mladšia doba železná, doba rímska, stredovek, novovek). Predmetom tejto štúdie sú však len objekty zo staršej doby železnej. Tie sa nachádzali v polohe Obora, v časti pracovne označenej číslom 3. Vzhľadom na veľké množstvo najmä keramického materiálu, ktorý objekty zo staršej doby železnej obsahovali, je lokalita v štádiu spracovania.

Mimoriadne zaujímavou z hľadiska metodiky výskumu bola časť západne od odpočívadla Triblavina (severná časť polohy). Po odhumusovaní sme na ploche zachytili jediný objekt 3. V najbližšom okolí sa nenachádzali žiadne ďalšie objekty. Objekt 3 sa nachádzal na miernom

Obr. 1. Bernolákovo, poloha Obora. Plán sídliska. 1 – objekty 3-15; 2 – objekty 16-36. Autor: P. Červeň

svahu, klesajúcom zo severu na juh. Vzhľadom na tento solitérny nález sme urobili cca. 10 m južne od objektu ryhu hlbokú 50 cm. Pod vrstvou žltej sprašovej hliny sa nachádzali ďalšie objekty. Toto zistenie malo nesmierny význam pre doskúmanie tejto časti plochy. Úroveň pôvodného terénu mala v tejto časti polohy klesajúci charakter a pri budovaní diaľnice v 70-tych rokoch bol terén pri výstavbe vyrovnaný zvyškami zničenej duny. Rovnako sme zistili, že podklad diaľnice v tomto úseku je tvorený práve zvyškami niekdajšej duny. Tieto veľké terénne úpravy museli poškodiť značnú časť lokality, niektoré z častí však boli terénnymi úpravami prekryté. Z výskumu E. Studeníkovej máme doložené husté osídlenie severne od objektu 3 (*Studeníková 1981*, 38). Pri budovaní obslužnej komunikácie sme zachytili dva objekty aj v severozápadnej časti polohy cca 500 m od objektu 3. Vzhľadom na skutočnosť, že boli takmer úplne zničené a materiál z nich sa rozpadával nie je vylúčené, že mohlo ísť o objekty z iného obdobia. Väčšina objektov bola zachytená východne od odpočívadla Triblavina. Aj pri týchto objektoch sme boli schopní dokumentovať už len ich pozostatky – dná. Išlo najmä o objekty, ktoré sa nachádzali v blízkosti diaľnice D1, a teda boli zrejme porušené pri jej výstavbe.

Celkovo sme v polohe Obora 3 zdokumentovali 36 objektov (obr. 1). Vo výplni väčšiny z nich sa nachádzal keramický materiál, vďaka ktorému ich môžeme priradiť k predmetnému obdobiu. Deväť objektov neobsahovalo keramický materiál. U štyroch z nich predpokladáme mladšie datovanie. Tvarom a výplňou sú identické s obdobnými objektmi v polohe Šákoň, ktoré tvorili líniu pretínajúcu germánske objekty. Aj v prípade polohy Obora 3 môžeme hovoriť o línii objektov 6, 8, 9, 12, pričom objekt 6 pretínal v juhozápadnej časti objekt 5 keramikou datovaný do obdobia staršej doby železnej. V objekte 8 sa síce našiel keramický materiál, išlo však len o drobné kúsky, ktoré sa tam dostali intrúziou.

Nálezové situácie[3]

Na skúmanej ploche sme zachytili objekty rôznych tvarov a veľkostí. Išlo najmä o objekty kruhového a oválneho tvaru s plochým alebo nerovným dnom. Väčšina z nich však bola z veľkej miery poškodená a zachovali sa z nich len torzá. Tieto objekty až na niekoľko výnimiek obsahovali sporadický keramický materiál, ktorý zodpovedá časovému úseku HC. Na ploche sme identifikovali aj niekoľko solitérne umiestnených kolových jám, ktoré na prvý pohľad nemajú súvislosť.

V tomto krátkom predbežnom reporte by som chcela poukázať najmä na sídliskové objekty, ktoré pri komplexnom spracovaní môžu priniesť zaujímavé výsledky. Osem objektov vzhľadom na ich veľkosť, hĺbku a tvar považujeme za priestory s obytnou, prípadne skladovacou funkciou (3, 5, 18/1, 18/2, 23, 25, 26 a 28). Všetky tieto objekty mali kvadratický tvar s viac či menej zaoblenými rohmi a hĺbkou, ktorá sa pohybovala od 45-140 cm (obr. 2; 3). E. Studeníková uvádza,

Obr. 2. Bernolákovo, poloha Obora. Pohľad na objekt 23. Foto: K. Daňová

[3] Nálezové situácie, ktoré sú popísané v tejto krátkej informatívnej štúdii sú výsledkom terénnych pozorovaní počas archeologického výskumu.

Obr. 3. Pohľad na superpozíciu objektov 18/1 a 18/2 v popredí a objekt 26. Foto: K. Daňová

že niektoré z obytných objektov na skúmanej polohe Obora dosahovali hĺbku až 170 cm (*Studeníková 1981*, 38). Steny neboli úplne kolmé a rozhodne nemôžeme hovoriť ani o ich hladkom povrchu. Vzhľadom na skutočnosť, že objekty boli hĺbené do piesočného podložia, museli byť steny zrejme nejako upravované. Piesok je sám o sebe nestabilným materiálom. Nejakú formu úpravy predpokladáme aj pri dnách objektov. V prípade objektu 23 sme na dne zistili cca 1 cm tenkú vrstvu bielej spraše, ktorou bolo potiahnuté celé dno aj niektoré steny (obr. 2). Vo výplni objektov sa nachádzali veľké množstvá mazanice, na niektorých kusoch bolo viditeľné použitie bieleho náteru. Predpokladáme, že vymazávanie stien, prípadne aj podláh mohlo dosiahnuť v niektorých prípadoch želaný efekt spevnenia stavby. V objektoch 3, 18/1, 18/2 a 23 sme zachytili žľabové útvary v interiérovej časti. V objektoch 18/1, 18/2, 23, 26 a 28 sme identifikovali aj kolové jamy, ktoré súviseli s konštrukciou stavieb. V prípade objektu 18/2 sa dokonca podarilo zachytiť kolovú jamu v severozápadnom rohu stavby so zaujímavým konštrukčným riešením. Kôl bol pôvodne podopretý dvoma väčšími kameňmi. Vzhľadom na výraznejšie zahĺbenie niektorých objektov je tu i predpoklad existencie vertikálne dvojpriestorových objektov. Vrchná časť objektov mohla slúžiť ako obytná časť, pod ktorou sa nachádzala akási pivnica/skladovací priestor.

Jedným z najhlbších objektov bol objekt 28, ktorého dno siahalo až do 140 cm od úrovne zachytenia (pôvodná hĺbka mohla byť väčšia). Po obvode sa na stenách v takmer pravidelných rozstupoch cca 30 cm od dna vyskytli malé otvory. Táto situácia bola fotogrametricky zdokumentovaná. Mohlo by ísť o pozostatky po podlahe ukotvenej do stien, prípadne o nejaký konštrukčný prvok súvisiaci s funkciou objektu – rošt (sušiareň?). Pri vyberaní objektu a ani na profile sme nezachytili stopy po podlahe. Menej pravdepodobná sa zdá myšlienka, že jamky zachytené po obvode patria hlodavcom, i keď vzhľadom na skutočnosť, že situácia nebola archeologicky overená, nemôžeme vylúčiť ani takúto interpretáciu. Časový stres spôsobený harmonogramom výstavby cesty spôsobil, že niektoré situácie sme nemohli riešiť tak exaktne, ako by si za iných okolností vyžadovali. V tomto prípade by situáciu pomohlo objasniť niekoľko rezov po obvode objektu. Ďalším riešením by bolo porovnať nami skúmané objekty so zisteniami E. Studeníkovej, ktorá tiež popisuje rôzne konštrukčné prvky halštatských obydlí, medzi iným aj šikmo do stien zapustené kolové jamky (*Studeníková 1981*, 38). Záhadou, i keď nie úplnou, nateraz ostáva aj otázka vstupu do týchto objektov. V prípade objektu 23 sa v západnej časti podarilo objaviť postupne sa zvažujúcu stenu, ktorá by mohla indikovať vstup na tejto strane. Pod touto stenou sme identifikovali dve malé kolové jamy vzdialené od seba 26 cm. Hypoteticky by mohlo ísť o pozostatky po využití

rebríka. Zvažujúcu stenu sme zachytili aj v prípade objektu 18/2, tá však bola umiestnená na južnej strane objektu.

Čo sa týka priestorového rozmiestnenia objektov, na skúmanej ploche sú evidentné isté koncentrácie, či už v západnej, alebo východnej časti plochy. V západnej časti je viditeľná kumulácia okolo objektov 3 a 5, ktoré považujeme za obytné. Vo východnej časti je evidentné zoskupenie väčších objektov, ktoré považujeme za stavby s obytnou, prípadne skladovacou funkciou. Ide o objekty 23, 26, 18/1, 18/2 a 25 (obr. 1). V tejto súvislosti je nevyhnutné spomenúť, že na ploche bolo zistených viacero superpozícií, čo naznačuje dlhodobejšie využívanie tohto sídliska. Dokladom sú práve objekty 18/1 a 18/2. Ide o dve pravdepodobne obytné stavby, kde mladšia 18/1 porušila čiastočne východnú časť staršieho objektu 18/2. Medzi objektmi 18/2, 23 a 26 je veľmi malá vzdialenosť len cca 2 m. Objekt 25 sa v tomto prípade nachádza až 16 m od objektu 18/1. O tom, ktoré z objektov mohli existovať súčasne nám bližšie napovie až podrobná chronologická analýza, ktorá je v tejto fáze plne závislá od spracovania enormného množstva keramického materiálu prítomného vo všetkých spomenutých objektoch.

POPIS NÁLEZOV

Keramika

K najčastejším, ale aj k najdôležitejším nálezom z hľadiska chronologického zaradenia sídliskových objektov patrila keramika. Halštatské objekty sú známe množstvom keramického inventára, no v niektorých objektoch nás takéto výrazné zastúpenie prekvapilo. Tvarom zahŕňala keramika pestrú škálu od miniatúrnych nádobiek, ktoré sa vo viacerých prípadoch zachovali celé, až po misy, misky, šálky, amforovité a hrncovité tvary (tab. I; II). Mimoriadne pestrú tvarovú škálu dopĺňala rôznorodá výzdoba či už plastická, alebo maľovaná. Pri niektorých tvaroch, ale aj výzdobe je badateľný súvis s predchádzajúcim kultúrnym obdobím popolnicových polí. Na keramike sa vo veľkej miere objavuje zdobenie geometrickým tvarom. Tuhované vzory boli nanášané na vonkajšiu stranu väčších nádob, ale aj na vnútornú stranu obľúbených misovitých tvarov. V niekoľkých prípadoch sa objavilo čierne geometrické maľovanie na červenom podklade. Ide však len o sporadické zastúpenie tohto druhu výzdoby. Tmavé, sivé až čierne maľovanie sa vyskytlo aj na bledej keramike. Na základe publikovaného výberu keramiky z výskumu *E. Studeníkovej* (*1984*, 452-454), môžeme potvrdiť obdobné typologické zloženie tohto druhu materiálu aj v objektoch skúmaných v roku 2015.

Prasleny a závažia

Dokladom pradenia a tkania na lokalite sú prasleny a závažia. Prasleny sa nachádzali v objektoch, ktoré boli interpretované ako obytné (3, 18/1, 18/2, 23, 25, 26, 28). Navzájom sa líšili tvarom, veľkosťou, ale aj výzdobou. Najčastejšie sa vyskytli kónické tvary s priehlbinou na širšej báze a so zosilneným okrajom, ktorý bol hladký, prípadne zdobený kanelúrami. V menšej miere boli zastúpené bikónické tvary (tab. III: 1). Z hľadiska výzdoby a tvaru nachádzame analógie na viacerých slovenských lokalitách ako Janíky, Dunajská Lužná-Nové Košariská, Smolenice-Molpír a ďalšie (*Čambal 2015*, 115; *Čambal/Gregor 2007*, tab. I: 7, 8; *Müller 2012*, Taf. 103: 12, 14, 19, 22).

Závažia (tab. III: 2, 3) boli zistené opäť len vo väčších objektoch (18/1, 18/2, 23, 25, 26, 35). Technológia ich výroby pozostávala len z vysušenia hliny. Práve tento spôsob výroby sa podpísal pod ich fragmentárnosť. Početnejšie sa závažia vyskytli len v objektoch 18/1 (6 kusov) a 26 (3 kusy). V oboch prípadoch sme niekoľko kusov zachytili na dne objektov v polohe vedľa seba. Typologicky išlo o závažia v tvare ihlana s otvorom v hornej tretine. Výzdoba bola identifikovaná len na dvoch kusoch, v oboch prípadoch sa výzdoba nachádzala na hornej užšej báze. V objekte 18/1 išlo o žliabky v podobe kríža s koncami smerujúcimi k rohom plošiny (tab. III: 2). Analógiou sú nálezy z Dunajskej Lužnej-Nových Košarísk (*Čambal 2015*, tab. XII: 7, 9, 10). V objekte 26 bola aplikovaná výzdoba žliabkami v podobe

kríža vychádzajúceho zo stredu strán hornej bázy. Analogicky obdobné nálezy poznáme opäť z Dunajskej Lužnej-Nových Košarísk, ale aj zo Serede-Mačanských vŕškov (*Čambal 2015*, tab. XVII: 1; *Müller 2012*, Taf. 171: 1, 2)

Predmety súvisiace s kultom

Obr. 4. Bernolákovo, poloha Obora. Nálezová situácia v objekte 18/1. Foto: M. Fúska

K mimoriadne zaujímavým nálezom patrí sedem drobných plastík zvieratiek z objektu 18/1. Našli sa približne v strednej časti objektu cca 20 cm pod povrchom v rozmedzí 20 cm (najväčšia z plastík sa našla cca 50 cm severozápadne od kumulácie zvyšných plastík). V tejto časti bol umiestnený kontrolný blok. Nachádzali sa postupne tesne pri južnom profile. Zvláštnou zhodou náhod sa podarilo zachrániť nálezovú situáciu, pri rozoberaní kontrolného bloku sme na kuse veľkého hrubostenného črepu našli uložené posledné dve zvieratká (obr. 4). Predpokladáme, že táto malá kolekcia plastík bola uložená na jednom mieste. Ešte zaujímavejšie sa táto situácia javí v spojitosti s uložením minimálne dvoch kostier zvierat[4], ktoré sa nachádzali na dne objektu.

Šesť plastík má takmer rovnaký tvar aj veľkosť (dĺžka 3 cm , šírka 2 cm, výška 1,6 cm). Ide o štvornohé zviera. Zo zaobleného chrbta vyčnieva malá hlavička a náznak chvosta. Toto štylizované prevedenie pripomína medveďa (tab. IV: 1). Siedma plastika je o niečo väčšia (miery dochovanej časti: dĺžka 4,7 cm, šírka 3 cm, výška 3,6 cm). Hlavička ani chvost sa nezachovali, chýba aj časť ľavej zadnej nohy. Tvarom tela pripomína psa (tab. IV: 2). V spojitosti s uložením častí zvierat na dne objektu a vložením kolekcie zvieracích plastík do zásypu objektu môžeme uvažovať aj o prejave kultu. Nevylučujeme však ani možnosť, že išlo o detské hračky.

K najtypickejším prejavom kultu v kalenderberskej kultúre je výskyt tzv. mesiacovitých idolov. Fragment jediného mesiacovitého idola sa našiel v zásype objektu 23. Išlo o nôžku zdobenú lineárnymi plastickými výčnelkami na vonkajšej strane. Spodok nôžky bol okrúhly (tab. IV: 4). *E. Studeníková (1993, 137*) uvádza, že v skúmanej polohe Obora sa nachádzali časti mesiacovitých idolov v takmer každom obydlí. Je teda celkom pravdepodobné, že pri práci s keramikou a mazanicou sa môžu ešte objaviť zlomky týchto predmetov.

Ďalšími z predmetov súvisiacich s kultom sú hlinené podstavce, nazývané aj mesiacovité podstavce. Plastickou výzdobou na čelnej strane pripomínajú mesiacovité idoly. Vo fragmentoch sa zachovali opäť v objekte 23 (tab. IV: 3). Celé kusy poznáme z tejto lokality z výskumu *E. Studeníkovej* (*2012*, 144, 145, obr. 208, 209). Ide o predmety vysokej náboženskej hodnoty, ktoré boli využívané pri rôznych rituáloch. Dokladom toho je scéna obetovania, kde je vyobrazený práve takýto podstavec (*Gallus 1934*, Taf. XVI: 1, 2; XVII: 2).

Predmety z kovov

Kovové predmety sa na lokalite vyskytli len v minimálnom počte. Nezachovali sa celé, išlo len o fragmenty. Minimálny výskyt kovových predmetov zrejme súvisí s ich sekundárnym využívaním – pretavovaním.

[4] Kostrový materiál je momentálne v štádiu spracovania v laboratóriách Archeologického ústavu SAV v Nitre.

ZÁVER

Poloha Obora patrila od praveku k vyhľadávaným sídelným priestorom. Jej dominantná výška poskytovala dostatočný výhľad do okolia. Existencia vodného zdroja v bezprostrednej blízkosti polohy, ktorý ju navyše obtekal z troch strán, bola predpokladom vhodne strategicky umiestneného sídliska. Ako prví ju osídlili už nositelia kultúry s lineárnou keramikou. Dokladom záujmu o toto miesto je aj niekoľko kostrových hrobov zo staršej doby bronzovej. Svoju obľubu si ale získala najmä v staršej dobe železnej. V závere mladšej doby železnej sa časť osídlenia posúva južne smerom k potoku. Táto situácia sa opakuje aj v dobe rímskej. Sídlisko z tohto obdobia sme zachytili v polohe Šákoň, ktorú oddeľuje od južnej časti polohy Obora potok Čierna voda. Naopak, vo vrcholnom stredoveku sa sídlisko objavuje v juhovýchodnej časti polohy na temene duny.

Cieľom štúdie bolo priniesť nové informácie o osídlení zo staršej doby železnej. Počas výskumných rokov 1973 – 1975 a 2015 sa podarilo zachytiť rozsiahle sídlisko s približne 175 objektmi (niektoré objekty neobsahovali materiál, u štyroch objektov predpokladáme mladšie datovanie), ktoré sú predbežne datované do stupňa HC.

Na ploche skúmanej v roku 2015 (36 preskúmaných objektov) evidujeme viaceré väčšie kvadratické objekty so zaoblenými rohmi. Slúžili pravdepodobne ako stavby s obytnou, prípadne skladovacou funkciou. Menšie objekty zistené na ploche neposkytli dostatok informácií o ich funkčnom využití. Veľké množstvo keramického materiálu, ale aj ďalších predmetov z hliny (prasleny, závažia) navodzuje otázku miestnej produkcie aspoň niektorých druhov predmetov. Nám sa však nepodarilo objaviť žiaden výrobný objekt dokladajúci akýkoľvek druh takejto aktivity. Predpokladáme však, že v množstve objektov, ktoré boli skúmané E. Studeníkovou v budúcnosti nájdeme odpoveď aj na tieto otázky. Jediným dokladom výroby na lokalite sú časti niekoľkých parohov (tab. IV: 5), ktoré boli využité ako surovina na výrobu predmetov. Nachádzali sa len v zásype objektu 23.

Spracovanie sídliskovej štruktúry je momentálne závislé od viacerých faktorov. Jedným z najdôležitejších je presné chronologické zaradenie jednotlivých objektov. Prítomnosť viacerých superpozícií, respektíve nerešpektovanie staršieho osídlenia prezrádza, že sídlisko fungovalo zrejme dlhší čas. Ďalším z dôvodov, prečo bude náročnejšie zaujať postoj k sídliskovej štruktúre je skutočnosť, že väčšia časť už bola v minulosti preskúmaná a nami skúmané objekty tvoria len zlomok osídlenia.

Množstvo keramického materiálu, ktoré lokalita poskytla v rokoch 1973 – 1975 bolo publikované len sčasti, napriek tomu je evidentné, že lokalita má veľký potenciál v rozširovaní typologickej škály keramických predmetov (*Studeníková 1981*, 39). Materiál z roku 2015 je momentálne v štádiu spracovania a jeho vyhodnotenie zrejme prinesie viac svetla do problematiky keramickej produkcie kalenderberskej kultúry.

Absencia, respektíve minimálny výskyt kovových predmetov zrejme súvisí s ich recykláciou. Atraktívnosť lokality prezrádzajú aj ďalšie nálezy ako mesiacovité idoly, zvieracie plastiky, časti ľudských tiel v objektoch. V súvislosti s nálezovými situáciami postupne odhaľujú kultový život obyvateľov sídliska.

Predbežné spracovanie nálezov a nálezových situácií z výskumu Archeologického ústavu SAV v Nitre z roku 2015 je prvou informáciou o rozsiahlom a mimoriadne dôležitom sídliskovom areáli.

LITERATÚRA

Čambal 2008 – R. Čambal: Osídlenie okresov Bratislava, Senec a Pezinok v dobe halštatskej. In: P. Pospechová/P. Wittgrúber (zost.): Carnuntum Gerulata. Germánske osídlenie pri Dunaji v priestore Bratislavskej brány ako širšie hospodárske a sociálne zázemie Carnunta a Gerulaty. Bratislava 2008, 78-100.

Čambal 2015 – R. Čambal: Sídlisko kalenderberskej kultúry v Dunajskej Lužnej-Nových Košariskách. Zborník SNM 109, Archeológia 25, 2015, 89-159.
Čambal/Gregor 2007 – R. Čambal/M. Gregor: Halštatská chata v Janíkoch, časť Dolné Janíky. Zborník SNM 101, Archeológia 17, 2007, 57-86.
Farkaš 1987 – Z. Farkaš: Neolitické sídlisko v Bernolákove. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1986, 1987, 42.
Gallus 1934 – S. Gallus: Die figuralverzierten Urnen vom Soproner Burgstall. Budapest 1934, 53 s.
Müller 2012 – S. Müller: Smolenice-Molpír, Sereď und Ratkovce. Studien zu Siedlungen der frühen Eisenzeit in der Südwestslowakei. Teil 2. Bonn 2012.
Pichlerová 1967 – M. Pichlerová: K otázke geografického vymedzenia oblasti východoalpských kniežacích mohýl na strednom Dunaji. Sborník SNM 61, História 17, 1967, 3-39.
Studeníková 1981 – E. Studeníková: Správa o záchrannom výskume halštatských sídlisk v Chorvátskom Grobe a Ivanke pri Dunaji. Archeologické Rozhledy 33, 1981, 37-44.
Studeníková 1984 – E. Studeníková: Studne z doby halštatskej v Ivanke pri Dunaji. Zborník SNM 78, História 24, 1984, 49-99.
Studeníková 1986 – E. Studeníková: Zur Problematik der Bratislavaer Siedlungskammer in der Hallstattzeit. In: Hallstatt kolloquium Veszprém 1984. Budapest 1986, 221-226, 449-455.
Studeníková 1987 – E. Studeníková: K halštatskému osídleniu juhovýchodnej časti Trnavskej sprašovej tabule. Zborník SNM 81, História 27, 1981, 21-45.
Studeníková 1993 – E. Studeníková: Staršia doba železná. In: T. Štefanovičová a kol.: Najstaršie dejiny Bratislavy. Bratislava 1993, 116-142.
Studeníková 2000 – E. Studeníková: Endbronze-und hallstattzeitliche eiserne Beile in der Slowakei. Zborník SNM 94, Archeológia 10, 2000, 61-78.
Studeníková 2012 – E. Studeníková: Staršia doba železná (800 – 500 pred n. l.). In: J. Šedivý/ T. Štefanovičová (zost.): Dejiny Bratislavy 1. Od počiatkov do prelomu 12. – 13. storočia. Bratislava 2012, 133-156.

RESUMÉ

Preliminary results of the Hallstatt Age settlement excavation in Bernolákovo

In June 2015, the Archaeological Institute of the Slovak Academy of Sciences began extensive rescue excavation in the cadastral area of Bernolákovo. The project was realized in the place of the Triblavina rest stop in the area between approximately 1,7 km line on both sides of D1 highway and approximately 2 km line from Bernolákovo towards Chorvátsky Grob. Excavations were led by G. Březinová, K. Daňová and R. Ölvecky. A planned building endangered known archaeological site Obora. It is a large loess ridge of elliptical shape, from three sides wrapped by the stream Čierna voda.

Former archaeological excavations on the site were led by M. Pichlerová in 1962 and by E. Studeníková in 1972 – 1973, the latter also connected with building of D1 highway. Settlement features and graves from many periods of prehistory and medieval period were excavated.

First steps in methodology of excavation consisted of removing a hummus layer from the whole site (in places of temporary and permanent building) and probing. Features identified after the hummus layer removal were then excavated by standard archaeological methods. In the area without identified features, probe trenches were made. Together, 308 archaeological features from different time periods (early and late Iron Age, Roman Age, Early medieval and modern period) were researched. The aim of this article is to present preliminary results from the excavation of 36 features that can be dated to the Early Iron Age (Figure 1).

Features of different shapes and measurements were identified on the excavated area. Highest informational value had features No. 3, 5, 18/1, 18/2, 23, 25, 26 and 28, which had most probably residential or storage function. They had quadratic shape with rounded

corners (Figure 2 and 3). Uneven faces of the features were due to unstable sand subsoil. Faces and bottoms of the features were probably aligned by men. Different constructional features were identified, such as stake pits or other shallow pits around the walls – features No. 28.

Most common finds were ceramics of different shapes, from miniature vessels often preserved as whole, to smaller and bigger bowls, cups and amphora or pot shaped vessels (Pl. I; II). Also common were spindles (Pl. III: 1) with analogies at many Slovak sites, f. e. Janíky, Dunajská Lužná-Nové Košariská or Smolenice-Molpír (*Čambal/Gregor 2007*, Tab. I: 7, 8; *Čambal 2015*, 115; *Müller 2012*, Taf. 103: 12, 14, 19, 22). Weights (Pl. III: 2, 3) were less common item. Among very interesting finds belong seven small zoomorphic statues from the feature No. 18/1 (Pl. IV: 1, 2; Figure 4), importance of which is underlined by at least two animal skeletons from the bottom of this feature. A moon shaped idol, part of which was found in the feature No. 23 is also counted among the sacred cult items (Pl. IV: 4). Bone and antler items (Pl. IV: 5) were uncommon, iron items were nearly absent.

Preliminary results of finds and find situations from the excavation conducted by the Archaeological Institute of the Slovak Academy of Sciences in 2015 are the first information about this large and very important settlement area which is for now dated roughly to the period Ha C.

Captions

Figure 1. Bernolákovo, site Obora. Settlement plan. 1 – feature No. 3-15; 2 – features No. 16-36. Author: P. Červeň

Figure 2. Bernolákovo, site Obora. Feature No. 23. Photo by: K. Daňová

Figure 3. Bernolákovo, site Obora. Superposition of features No. 18/1 and 18/2; in front feature No. 26. Photo by: K. Daňová

Figure 4. Bernolákovo, site Obora. Finding situation in feature No. 18/1. Photo by: M. Fúska

Pl. I. Bernolákovo, site Obora. Pottery selection from feature No. 23. Drawing by: J. Hritzová

Pl. II. Bernolákovo, site Obora. Pottery selection from feature No. 23. Drawing by: J. Hritzová

Pl. III. Bernolákovo, site Obora. Spindles (1) and weights (2, 3). Drawing by: B. Arvaiová

Pl. IV. Bernolákovo, site Obora. Selection of small finds. Drawing by: B. Arvaiová

Translated by Michal Holeščák

PhDr. Klaudia Daňová, PhD.
Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 21 Nitra, Slovenská republika
klaudia.danova@gmail.com

Tab. I. Bernolákovo, poloha Obora. Výber keramiky z objektu 23. Kresba: J. Hritzová

Tab. II. Bernolákovo, poloha Obora. Výber keramiky z objektu 23. Kresba: J. Hritzová

Tab. III. Bernolákovo, poloha Obora. Prasleny (1) a závažia (2, 3). Kresba: B. Arvaiová

Tab. IV. Bernolákovo, poloha Obora. Výber drobných predmetov. Kresba: B. Arvaiová

ENEOLITICKÉ OBYTNÉ OBJEKTY Z DOLNÝCH NAŠTÍC

Ladislav CHMELO – Bohuslav ŠEBESTA –
Marek ŠÚTOR – František ŽÁK MATYASOWSZKY

CHMELO, Ladislav – ŠEBESTA, Bohuslav – ŠÚTOR, Marek – ŽÁK MATYASOWSZKY, František. Aeneolithic housing features from Dolné Naštice. In 2014, during the rescue archaeological excavation in the cadastral area of Dolné Naštice, two houses dated to the early Aeneolithic Lengyel Culture stage IV (Ludanice group) were found. In our contribution both houses were analysed in term of typology, finds inventory and analytical possibilities of daub.

Keywords: Dolné Naštice, Aeneolithic, Lengyel Culture, house, pottery;

Kľúčové slová: Dolné Naštice, eneolit, lengyelská kultúra, dom, keramika;

Počas mesiacov marec až júl 2014 bol ARCHEOLOGICKOU AGENTÚROU realizovaný predstihový záchranný archeologický výskum na trase rýchlostnej cesty R2 Ruskovce-Pravotice, ½ profil v okolí Bánoviec nad Bebravou. V rámci projektu boli preskúmané dva obytné domy z obdobia eneolitu, ktoré boli odkryté v katastrálnom území Dolných Naštíc (okr. Bánovce nad Bebravou), v polohách Úzke a Hájište (*Žák Matyasowszky a kol. 2015a; 2015b*). Plochy oboch výskumov boli determinované trvalým záberom stavby, ale napriek týmto skutočnostiam sa v oboch prípadoch podarilo odhaliť takmer celé archeologické lokality.

Náleziská sú situované východne od intravilánu obce, na svahu so západnou až juhozápadnou orientáciou a vzájomne sú vzdialené približne 700 m (obr. 1). Nadmorská výška polohy Úzke sa pohybuje v rozmedzí 239 – 241 m a polohy Hájište medzi 251 a 255 m. Obidve lokality sa podľa geomorfologického členenia Slovenska nachádzajú na Bánovskej pahorkatine. Z hľadiska diverzifikácie terénu sú situované na mierne členitej pahorkatine, ktorej kvartérny pokryv a pôdotvorný substrát tvoria eolické a polygénne eolické sedimenty – spraše, sprašové a polygenetické hliny. Pôdny typ reprezentuje hnedozem.

NÁLEZOVÁ SITUÁCIA

Dolné Naštice, poloha Úzke

Archeologickým výskumom bolo odkrytých trinásť nehnuteľných objektov (obr. 2), z ktorých objekty 6, 9 a 13 (žľaby) boli súčasťou pôdorysu obytnej stavby – domu so žľabovokolovou konštrukciou (obr. 4). Vo vnútornom priestore domu boli odkryté tri kolové jamy (objekty 5, 7, 10). Koly, ktoré v nich boli pôvodne umiestnené mali pravdepodobne nosnú alebo deliacu funkciu. Objekt 12, ktorý sa nachádzal v juhovýchodnom rohu stavby bol oválneho pôdorysu a väčších rozmerov. Pravdepodobne však ide o mladší objekt ako je spomínaný dom. Orientácia domu je v smere SZ – JV. Rozmery, ktoré je možné určiť na základe odkrytej nálezovej situácie sú: šírka – 7,50 m a dĺžka – 11 m.

Podľa určenia *N. Beljak Pažinovej* (*2015a*) ide o typ 5 v typológii *J. Pavúka* (*2003; 2012*), teda dvojpriestorový dom obdĺžnikového pôdorysu s kombinovaným základom (základové žľaby a samostatné kolové jamy).

V okolí sa nachádzali ďalšie žľabové objekty bez identifikovateľných vzťahov k spomínanej stavbe – 1, 2 a 8. Možný je predpoklad, že objekty 2 a 8 spolu určitým spôsobom súvisia, ale len na základe rovnakej orientácie oboch objektov.

Obr. 1. Lokalizácia nálezísk Úzke a Hájište v katastrálnom území Dolných Naštíc (zdroj: Archeologická Agentúra)

Na lokalite boli odkryté tiež sídliskové objekty, ktorých vzťah s domom je ťažko interpretovateľný (z priestorového hľadiska), avšak nemožno ani vylúčiť ich možný súvis (objekty 3, 4 a 11). V prípade objektu 11 mohlo ísť o zásobnú jamu, ale pravdepodobná je tiež nesúvekosť objektu 11 a obytnej stavby.

Dolné Naštice, poloha Hájište

Na lokalite bolo odkrytých dovedna trinásť archeologických objektov (posledné číslo objektu je 14, ale jeden objekt bol počas výskumu zrušený), z ktorých dvanásť (objekty 1, 2, 4-13) tvorí obytnú stavbu žľabovo-kolovej konštrukcie (obr. 3). Dom (obr. 5) pozostáva zo základového žľabu so stopami po koloch (objekt 1); radu šiestich kolových jám (objekty 7-12), ktoré predeľujú interiér domu na dve miestnosti – severnú a južnú; dvoch kolových jám (objekt 4 – južná miestnosť a 13 – severná miestnosť), ktoré boli vyhĺbené pravdepodobne pre nosné koly a nachádzajú sa na dlhšej stredovej osi obytného priestoru; v interiéri južnej miestnosti bolo odkryté kruhové ohnisko, resp. kuchynská jama s prepálenou vrstvou mazanice (objekt 5) a objekt ľadvinového tvaru bližšie neurčenej funkcie (objekt 6); v exteriéri pri južnej stene domu bol odkrytý objekt neurčitej funkcie (objekt 2). Podľa pôdorysu domu je možné predpokladať, že južná stena bola ukončená antami. Približne 4 m južne od obytnej stavby je situovaný objekt veľkých rozmerov a nepravidelného tvaru (objekt 14; obr. 6), ktorý slúžil pravdepodobne ako stavebná alebo exploatačná jama (orientácia V – Z). Odkrytý pôdorys domu dosahoval rozmery 16,5 × 8,5 m a s najväčšou pravdepodobnosťou pokračuje severným smerom, mimo trvalý záber rýchlostnej cesty (z tohto dôvodu v tomto priestore nemohol byť archeologický výskum uskutočnený). Orientácia obytného objektu bola S – J v smere dlhšej stredovej osi. Zaujímavým faktom je, že pri domoch z oboch skúmaných polôh

Obr. 2. Dolné Naštice, poloha Úzke. Pôdorys domu so skúmanými objektmi. A – okraj objektu; B – dno objektu; 1-13 – čísla objektov (zdroj: Archelogická Agentúra)

bola zachytená nasledovná situácia: jeden žľab domu dlhšej pozdĺžnej strany pokračoval ďalej ako druhý. V tomto aspekte sú si obe stavby veľmi podobné, avšak dlhšie žľaby jednej strany sú zrkadlovo obrátené.

Obr. 3. Dolné Naštice, poloha Hájište. Pôdorys domu so skúmanými objektmi. A – okraj objektu; B – dno objektu; 1-14 – čísla objektov (zdroj: Archelogická Agentúra)

Podľa určenia *N. Beljak Pažinovej* (*2015b*) na základe typológie domov lengyelskej kultúry vypracovanej *J. Pavúkom* (*2003; 2012*) ide o typ 5 – dvojpriestorové domy obdĺžnikového pôdorysu s kombinovaným základom (základové žľaby a samostatné kolové jamy). Lengyelské domy s antami zo Slovenska sú známe len z Branča, kde boli zaradené k typu 4. Pôdorysy týchto domov boli tvorené výlučne zo základových žľabov, bez kolových jám.

Obr. 4. Dolné Naštice, poloha Úzke. Pôdorys domu (foto: I. Kret)

Obr. 5. Dolné Naštice, poloha Hájište. Pôdorys domu s objektmi 1-13 (foto: B. Šebesta)

Obr. 6. Dolné Naštice, poloha Hájište. Objekt 14 (foto: I. Kret)

NÁLEZOVÝ INVENTÁR

Keramický súbor z oboch polôh možno označiť za chudobný. Na polohe Úzke predstavoval nálezový inventár 364 ks nálezov (keramika, mazanica, štiepaná industria, uhlíky) a z toho len 54 ks tvorili keramické fragmenty. Koncentrovali sa len v štyroch objektoch – v objekte 13 (11 ks), objekte 7 (12 ks), objekte 5 (9 ks) a objekte 12 (5 ks). V ostatných objektoch bol zaznamenaný len sporadický výskyt atypických fragmentov. Súbor tvoria prevažne atypické fragmenty pochádzajúce z tiel hrubostenných nádob (*Beljak Pažinová 2015a*). Výnimku tvorí len jeden oblý okraj a zobákovité ucho z objektu 5 (obr. 7). Keramický materiál je značne drobivý, hrubostenný a zrnitý s množstvom anorganických prímesí. Povrch črepov je sfarbený do oranžova a hneda a ich výpal je tvrdý. Zachovaný keramický materiál, kamenná industria a samotná nálezová situácia poukazujú na zaradenie súboru do mladšieho obdobia lengyelskej kultúry (začiatok eneolitického obdobia – ludanická skupina).

Obr. 7. Dolné Naštice, poloha Úzke. Výber keramiky (foto: N. Beljak Pažinová)

Na polohe Hájište predstavoval nálezový inventár celkovo 703 ks nálezov (keramika, zvieracie kosti, mazanica, industria), pričom keramický súbor tvorilo 189 fragmentov. Koncentrovali sa predovšetkým v objekte 1 (97 ks) a v objekte 5 (53 ks), v ostatných objektoch bol zaznamenaný len sporadický výskyt atypických fragmentov. Z objektu 5 bola tiež vyzdvihnutá takmer celá nádoba aj s výplňou. Podľa odborného posudku *N. Beljak Pažinovej* (*2015b*) podobne ako na polohe Úzke väčšinu črepov možno označiť za atypické fragmenty z tiel hrubostenných nádob. Výnimku tvorí súbor 17 črepov, v ktorom majú

Obr. 8. Dolné Naštice, poloha Hájište. Výber keramiky (foto: N. Beljak Pažinová)

zastúpenie oblé prehnuté okraje, oblé dná, oblé zobákovité uchá (obr. 8: 1-5) a jeden fragment hlineného predmetu (hviezdica?, nádobka?) s nedokončenou perforáciou (obr. 8: 6). Keramický materiál je značne drobivý, hrubostenný, zrnitý s množstvom anorganických prímesí. Povrch črepov je sfarbený do oranžova a hnedočierna a ich výpal je tvrdý. Zachovaný keramický materiál a samotná nálezová situácia poukazujú na zaradenie súboru do mladšieho obdobia lengyelskej kultúry (začiatok eneolitického obdobia – ludanická skupina).

Mazanica

Mazanica predstavovala na oboch polohách kvantitatívne najpočetnejšiu zložku hmotnej kultúry. Analýzou mazanice z predmetných lokalít sa vo svojej bakalárskej práci zaoberala B. Jančiová (2016), ktorá dospela k výsledkom, ktoré sú popísané nižšie.

Z polohy Hájište analyzovala súbor 447 kusov pochádzajúcich z objektov alebo z kultúrnej vrstvy, na polohe Úzke predstavoval analyzovaný súbor 283 kusov mazanice.

Hmota mazanice z oboch polôh v Dolných Našticiach je ovplyvnená pôdnym substrátom. Je kompaktná, homogénna, nedrobivá. Súčasťou hmoty sú aj organické prímesi, ale táto hustota rastlinných makrozvyškov nepresahuje 10%. Anorganické prímesi v polohe Úzke predstavovali len 1 – 3%, v polohe Hájište 1 – 10%.

Fragmenty mazaníc s konštrukčnými prvkami rôzneho druhu je možné na základe vzájomného usporiadania prvkov situovať do obvodovej steny stavby. Časté zastúpenie prútoviny poukazuje na použitie výpletu stien klasickým spôsobom – tzv. Flechtwerk. Mazanice bez konštrukčných prvkov, ale hrubou rukou formovanou úpravou môžu byť povrchovým zlomkom mazaníc s konštrukčnými prvkami bez povrchovej úpravy a spolu tak tvorili hlinený výmaz obvodovej steny. *B. Jančiová* (*2016*, 37) uvádza, že z oboch polôh pochádzajú fragmenty mazanice s extrémne silným výpalom. Na základe morfológie, veľkosti a extrémnej sily výpalu je možné predpokladať, že fragmenty môžu predstavovať hlinenú súčasť vymazanej konštrukcie stropu stavby a môžu takisto dokladať prítomnosť povaly. Povrch fragmentov je výrazne deformovaný ohňom a mohol by byť dôkazom intenzívneho žiaru sálajúceho k stropu. S rovnakým typom mazaníc sa stretávame in situ zhoreného domu 2 na lokalite v Chynoranoch (*Duriš 2006*), na sídlisku ludanickej skupiny v Budmericiach (*Pavúk 1981*), v Branči (*Vladár/Lichardus 1968*), v Nitre na Braneckého ulici (bývalá Leningradská ulica; *Lichardus/Vladár 1970*) a v Hurbanove-Bacherovom Majeri. *J. Pavúk* (*2012*, 257, 258) uvádza, že zriaďovanie povaly domov v lengyelskej kultúre možno chápať ako vplyv balkánskej

kultúry Vinča-Pločnik a vzniknutý priestor by mohol slúžiť k rôznym účelom, avšak najčastejšie sa spomína v súvislosti s uskladňovaním obilia.

V interiéri južnej miestnosti obytnej stavby na polohe Hájište bolo odkryté ohnisko, resp. kuchynská jama. Podľa analýzy *B. Jančiovej* (*2016*, 38) sa v súbore nachádzala mazanica s charakterom vymazanej podlahy (estrichu) pece, ale absentovali zaoblené kusy z plášťa pece, čo by naznačovalo prítomnosť otvoreného ohniska. Do úvahy však prichádza aj možnosť, že pec bola z nejakého dôvodu zámerne deštruovaná a jej súčasti deponované mimo skúmanú plochu, a preto sa nenachádzali v analyzovanom súbore.

VYHODNOTENIE A ZÁVER

Oba domy sú na základe keramických fragmentov a pôdorysnej situácie v odbornom posudku *N. Beljak Pažinovej* (*2015a; 2015b*) datované do stupňa Lengyel IV. Podľa *J. Pavúka* (*2012*, 259) sa tieto domy líšia od neskoroneolitických typov stupňov Lengyel IB – III a charakterizuje ich pravouhlý pôdorys s viacerými, aj kombinovanými druhmi základov v niekoľkých variantoch. *J. Pavúk* (*2012*, 259) zároveň konštatuje, že na rozdiel od stupňa Lengyel II, kde zaznamenávame výraznú integráciu typov domov vo viacerých regiónoch lengyelskej kultúry, v eneolitickom epilengyelskom stupni mali jednotlivé regionálne skupiny svoje charakteristické a svojrázne stavby (*Pavúk 2012*, 259). Pôdorysy domov z polôh Úzke a Hájište spadajú do pôdorysov Ludanickej skupiny, ktoré boli objavené najmä na veľkoplošných výskumoch v Branči (*Vladár/Lichardus 1968*) a v Jelšovciach (*Pavúk/Bátora 1995*).

Takmer identické pôdorysy domov nachádzame práve na druhom menovanom sídlisku. Pôdorys veľmi podobný ako v polohe Úzke je možné v Jelšovciach sledovať pri dome 200 (*Pavúk/Bátora 1995*, 15, Abb. 6). Tento dom má taktiež jeden žľab dlhší ako druhý, pri jednom z rohov mierne zhrubnutú rožnú kolovú jamu a absenciu antov. V polohe Úzke však stredová priečka naznačená niekoľkými kolovými jamami chýba (pri dome 200 v Jelšovciach taktiež nebola zachovaná celá). Podobnú situáciu je možné vidieť aj na pôdorysoch domov 373 (*Pavúk/Bátora 1995*, 15, Abb. 10), kde chýbajú stredové kolové jamy, alebo 403 (*Pavúk/Bátora 1995*, 15, Abb. 11), kde nie je doložená práve kolová časť, podobne ako na polohe Úzke. V pôdoryse v polohe Hájište sú zaujímavé doložené anty na južnej strane stavby, z ktorých je jeden veľmi výrazný. Ani tu ale nálezová situácia nedovoľuje tvrdiť nič o ich funkcii. Dom s podobnými antami, z ktorých je jeden taktiež výraznejší bol odkrytý v Jelšovciach pod číslom 481 (*Pavúk/Bátora 1995*, 15, Abb. 14). Stredová priečka pozostávajúca z kolových jám pri ňom ale absentuje. Naopak dom číslo 61 je s antami bez zhrubnutia, ale so stredovou priečkou (*Pavúk/Bátora 1995*, 15, Abb. 4).

Domy v polohe Úzke a Hájište je možné zaradiť k typu 5b, ktorý bol doteraz známy z Jelšoviec a je charakterizovaný *J. Pavúkom* (*2012*, 263) ako pravouhlý dvojpriestorový dom, dosahujúci dĺžku 20 m a šírku 5 až 7 m. V jednej (prevažne južnej) polovici je základový žľab, druhú polovicu a vnútornú priečku tvoria kolové jamy. V každom priestore bližšie ku krátkej stene a k priečke boli v osi domu po dve kolové jamy. Okrem posledného tvrdenia je charakteristika identická s nálezovou situáciou. Stredová priečka bola doložená len na lokalite Hájište a v tomto priestore bola objavená len jedna masívna kolová jama, pri ktorej je daná interpretácia otázna. Naopak, na lokalite Úzke boli doložené obe tieto kolové jamy, avšak stredová priečka nebola zistená, aj keď je možné ju predpokladať.

Absencia predpokladaných kolových jám, ktoré by mali pokračovať v pôdoryse oboch domov, môže byť spôsobená ich narušením a odsunutím intenzívnou poľnohospodárskou činnosťou, čo vyplýva z využívania oboch polôh na tieto účely minimálne v 20. – 21. storočí.

Pôdorys domu v polohe Hájište je orientovaný presne v smere S – J (alebo J – S, pretože o vstupe do domov je možné len polemizovať a ani na jednej z lokalít nie sú doložené terénnou situáciou). Taktiež, ako konštatuje *J. Pavúk* (*2012*, 253) „...len prostá medzera medzi kolovými jamami alebo v základovom žľabe nemusí dokladať vchod...“. Pôdorys domu

v polohe Úzke má taktiež orientáciu S – J, ktorá je ale vychýlená približne 20° na východ. Pre staršie obdobie platí, že veľkoplošné výskumy sídlisk s rondelmi, aké sú vo Svodíne a v Žlkovciach ukázali, že domy neboli orientované v nejakom vzťahu k svetovým stranám. Iná situácia nastala asi v epilengyelskom období, v ktorom zatiaľ chýbajú doklady sociokultovej architektúry typu rondel, ako aj obvodových fortifikačných zariadení, a domy na týchto sídliskách boli orientované podľa iného princípu. Na sídliskách s väčším počtom domov (Branč, Jelšovce, Győr, Lébény, Mosonszentmiklós, Schleinbach) prevládala severojužná orientácia, s odchýlkami 30° na východ alebo západ (*Pavúk 2012*, 252). Uvedené tvrdenie podporujú aj oba domy odkryté v katastrálnom území Dolných Naštíc.

Záverom je nutné konštatovať, že oba domy (vzdialené len 700 metrov od seba vzdušnou čiarou) boli pravdepodobne súveké alebo nadväzujúce pri potenciálnom rozširovaní/presúvaní sídliska po ukončení funkcie starších obytných objektov a boli súčasťou jednej väčšej eneolitickej aglomerácie v tomto priestore.

LITERATÚRA

Beljak Pažinová 2015a – N. Beljak Pažinová: Odborný posudok archeologických nálezov (autorský príspevok). In: F. Žák Matyasowszky a kol.: P014 – Rýchlostná cesta R2 Ruskovce-Pravotice, ½ profil. Úsek 5, Dolné Naštice, poloha Úzke. Nepublikovaná archeologická výskumná dokumentácia, ARCHEOLOGICKÁ AGENTÚRA. Nitra 2015, 131 s.

Beljak Pažinová 2015b – N. Beljak Pažinová: Odborný posudok archeologických nálezov (autorský príspevok). In: F. Žák Matyasowszky a kol.: P014 – Rýchlostná cesta R2 Ruskovce-Pravotice, ½ profil. Úsek 5, Dolné Naštice, poloha Hájište. Nepublikovaná archeologická výskumná dokumentácia, ARCHEOLOGICKÁ AGENTÚRA. Nitra 2015, 131 s.

Ďuriš 2006 – J. Ďuriš: Záchranný archeologický výskum v katastri obce Chynorany. Študijné Zvesti AÚ SAV 40, 2006, 61-76.

Jančiová 2016 – B. Jančiová: Spracovanie súboru mazanice z lokalít lengyelskej kultúry v Kiarove (okr. Modrý Kameň) a Dolných Našticiach (okr. Bánovce nad Bebravou). Nepublikovaná bakalárska práca. Nitra 2016, 46 s.

Lichardus/Vladár 1970 – J. Lichardus/J. Vladár: Neskorolengyelské sídliskové a hrobové nálezy z Nitry. Slovenská archeológia 18/1, 1970, 373-419.

Pavúk 1981 – J. Pavúk: Sídlisko lengyelskej kultúry v Budmericiach. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1980, 1981, 220-222.

Pavúk 2003 – J. Pavúk: Hausgrundrisse der Lengyel-Kultur in der Slowakei. In: J. Eckert/U. Eisenhauer/A. Zimmermann (eds.): Archäologische Perspektiven. Analysen und Interpretationen im Wandel. Festschrift für Jens Lüning zum 65. Geburtstag. Rahden/Westfalen 2003, 455-469.

Pavúk 2012 – J. Pavúk: Kolové stavby lengyelskej kultúry. Pôdorysy, interiér a ich funkcia. Slovenská archeológia 60/2, 2012, 251-284.

Pavúk/Bátora 1995 – J. Pavúk/J. Bátora: Siedlung und Gräber der Ludanice-Gruppe in Jelšovce. Nitra 1995, 208 s.

Vladár/Lichardus 1968 – J. Vladár/J. Lichardus: Erforschung der frühäeneolitischen Siedlung in Branč. Slovenská archeológia 16/2, 1968, 263-352.

Žák Matyasowszky 2015a – F. Žák Matyasowszky a kol.: P014 – Rýchlostná cesta R2 Ruskovce-Pravotice, ½ profil. Úsek 5, Dolné Naštice, poloha Úzke. Nepublikovaná archeologická výskumná dokumentácia, ARCHEOLOGICKÁ AGENTÚRA. Nitra 2015, 131 s.

Žák Matyasowszky 2015b – F. Žák Matyasowszky a kol.: P014 – Rýchlostná cesta R2 Ruskovce-Pravotice, ½ profil. Úsek 5, Dolné Naštice, poloha Hájište. Nepublikovaná archeologická výskumná dokumentácia, ARCHEOLOGICKÁ AGENTÚRA. Nitra 2015, 131 s.

RESUMÉ

Aeneolithic housing features from Dolné Naštice

From March to July 2014 ARCHEOLOGICKÁ AGENTÚRA (ARCHAEOLOGICAL AGENCY) conducted archaeological research (survey, test-trenching, excavation and monitoring) within extent of construction of Expressway R2 Ruskovce-Pravotice, ½ profile in the surrounding of Bánovce nad Bebravou. The project involved also excavation of two houses dated to the Aeneolithic, which were found in the cadastral area of Dolné Naštice (district Bánovce nad Bebravou), sites Úzke and Hájište (Figure 1). Areas were determined by permanent extent of construction works, but despite this fact, both were excavated almost entirely.

Houses (Figures 2-5) were assigned as type 5 of typology made by *J. Pavúk* (*2003; 2012*) – two-room houses with a rectangular ground plan with two types of base construct (base ditches and separated post holes) and analogy can be visible on several sites of the Lengyel Culture in Slovakia. Other features with unknown function were excavated, too (Figure 6). Pottery fragments were mostly untypical, at least resembled rims, handles, bottoms (Figures 7-9).

On the base of the finds inventory (pottery, daub, chopped tools) and ground plans of houses we can date both sites to the Lengyel IV, Ludanice group.

Captions

Figure 1. Localization of sites Úzke and Hájište in the cadastral area of Dolné Naštice (Source: Archeologická Agentúra)

Figure 2. Dolné Naštice, site Úzke. House ground plan with excavated features. A – edge of features; B – bottom of features; 1-13 –feature numbers (Source: Archeologická Agentúra)

Figure 3. Dolné Naštice, site Hájište. House ground plan with excavated features. A – edge of features; B – bottom of features; 1-14 – feature numbers (Source: Archeologická Agentúra)

Figure 4. Dolné Naštice, site Úzke. Excavated house ground plan (Photo by: I. Kret)

Figure 5. Dolné Naštice, site Hájište. Excavated house ground plan (features No. 1-13) (Photo by: B. Šebesta)

Figure 6. Dolné Naštice, site Hájište. Feature No. 14 (Photo by: I. Kret)

Figure 7. Dolné Naštice, site Úzke. Pottery selection (Photo by: N. Beljak Pažinová)

Figure 8. Dolné Naštice, site Hájište. Pottery selection (Photo by: N. Beljak Pažinová)

Translated by Denisa Diačiková & František Žák Matyasowszky

Mgr. Ladislav Chmelo
Katedra archeológie Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1, 949 74 Nitra, Slovenská republika
ARCHEOLOGICKÁ AGENTÚRA
Cukrová 14, 811 08 Bratislava/Novozámocká 104, 949 05 Nitra, Slovenská republika
lchmelo@gmail.com

PhDr. Mgr. František Žák Matyasowszky, PhD.
Mgr. Bohuslav Šebesta, PhD.
Mgr. Marek Šútor
ARCHEOLOGICKÁ AGENTÚRA
Cukrová 14, 811 08 Bratislava/Novozámocká 104, 949 05 Nitra, Slovenská republika
info@archeologickaagentura.sk
bohuslav.sebesta@archeologickaagentura.sk
msutor3@gmail.com

A REMARKABLE EARLY IRON AGE GRAVE FROM SZÓLÁD-KERTEK MÖGÖTT[1]

András JÁKY

JÁKY, András. Pozoruhodný hrob zo staršej doby železnej zo Szólád-Kertek mögött. Hrob 9 (objekt 244) zo Szóládu, poloha Kertek mögött patrí k pohrebisku z mladej a neskorej doby halštatskej so 16 hrobmi, ktoré bolo skúmané v rokoch 2007 a 2010. Hrob 9 bol bohatý na keramiku a drobné nálezy, medzi ktorými k najpozoruhodnejším patria bronzová spona s oblúkovitým lučíkom členeným diskovitým vývalkom a železný sekeromlat. Spona má pôvod v juhovýchodoalpskej oblasti a datuje hrob do Ha D2; kým sekeromlat predstavuje východný typ, ktorý je možné spájať s vekerzugskou kultúrou. Preto je možné považovať nálezy z hrobu 9 za doklad vzťahov a kontaktov medzi kultúrnymi skupinami východne a juhozápadne od južného Zadunajska od druhej polovici až do konca 6. stor. pr. Kr.

Keywords: Szólád – Kertek mögött, Southern Transdanubia, Early Iron Age, Late Hallstatt, cemetery;

Kľúčové slová: Szólád – Kertek mögött, južné Zadunajsko, staršia doba železná, neskorá doba halštatská, pohrebisko;

INTRODUCTION

The burial site of Szólád – Kertek mögött is located in Somogy county, south to Lake Balaton, on the eastern side of a creek called Büdös-gáti-víz (Figure 1). Because of the higher surface level before modern water regulations, the valley west to the site was probably part of the lake, so the shore was much closer to the cemetery in the Iron Age, than it is today (*Peters et al. 2014*, 338).

The main purpose of the excavations at the site was to unearth the Langobard cemetery, of which the first graves came to light in 2003, during the rescue excavations carried out prior to the construction of the M7 highway (*Honti et al. 2004*, 64; *Peters et al. 2014*, 338). Further research took place in 2005-2007 and 2010, which was conducted by German and Hungarian institutions. It resulted in finding Neolithic, Avar, and Hallstatt period features alongside the Langobard structures (*Peters et al. 2014*, 338). Altogether 16 Early Iron Age cremation graves came to light in 2007 and 2010, of which one is presented in this paper.[2]

Prior to the excavations, little was known about the exploitation of the territory around Szólád and its wider surroundings during the Early Iron Age. It is striking, that in the distribution maps from the end of the last century (*Jerem 1986*, 363, Taf. 1; *Patek 1993*, 14, Abb. 5; *Teržan 1990*, 206, fig. 56), the region south to the Lake Balaton appears to be sparsely settled in the Ha C-D periods. It is apparent, that it can be attributed primarily to the lack of data. However, the boost of information experienced in the research of the Hallstatt Culture in Hungary in the past few years/decades applies also to Southern Transdanubia, the region of Southeast-Pannonia (*Gáti 2009*; *2014*; *Metzner-Nebelsick 2002*), Zala county (*Horváth 2012*; *2014*; *2015*) and other sites (e. g. Regöly – Strupka-Magyar birtok: *Stegmann-Rajtár 2014*; *Szabó/Fekete 2011*; *2014*).

[1] This research was supported by NRDIO 111058 programme.
[2] I hereby express my gratitude to Tivadar Vida for allowing me to publish the find material from Szólád-Kertek mögött.

Figure 1. Szólád, site Kertek mögött. Location and plan.
Author: A. Jáky

For the region south of the coasts of Lake Balaton, between Balatonszentgyörgy (*Horváth 2014*, 67, fig. 2) and Zamárdi (*Fekete 1985*, 72, Abb. 3: 8-15; 73, Abb. 4; *Patek 1993*, 138, Abb. 111), only sporadic, mainly topographic evidence (*Draveczky 1970*; *Kocztur 1964*; *Kuzsinszky 1920*) is available in the archaeological literature, and without presentation of numerous find

Figure 2. Szólád, site Kertek mögött. Plan of Grave 9 Feature 244 and its connection with feature 245. Drawing by: Szaniszló/Szabó

material. Information could be increased by the publication of the Early Iron Age sites, which came to light in connection with the construction of the highway M7 (*Honti 2007*, 12, 13, fig. 1a-b): the flat settlements of Balatonboglár – Berekre-dűlő (*Honti et al. 2007*; *Jáky 2016a*; *2016b*) and Ordacsehi – Kis töltés (*Kulcsár 2007*), or the cemetery of Szólád – Kertek mögött, which are all part of the author's PhD-thesis.

THE GRAVES

The Early Iron Age graves of the site are grouped in a well-defined area on the surface (Figure 1), but probably only a part of the whole cemetery at the site of Szólád – Kertek mögött have been unearthed during the excavations. 12 Hallstatt period graves have been identified in 2007, and 4 more came to light in 2010, among other Early Iron Age features. The plan of the cemetery shows no sign of conscious arrangement of the graves, although the plan is not complete, as only the northern end of the cemetery can be defined.

The graves of mostly rectangular shape are usually oriented in NW-SE/SW-NE or N-S/E-W direction. Presence of ditch around, or mound on top of the graves were not detected, thus we consider the term "flat cemetery" suitable for the site. However, it should be noted, that the cemetery has been probably disturbed by modern agriculture, which can be detected in the shallowness of the graves (the relative depth of the grave pits range from 5 to 20 cm), and the fragmentation of their contents.

Grave 9 (Feature 244) is one of the features, which were best preserved (Figure 2). The 1,5 × 1,7 m, 5-20 cm deep (relative depth), NW-SE/SW-NE oriented grave was excavated between 24-25th August 2007. It laid next to Feature 245, which was cut by this structure. Its shape is rectangular with rounded corners, edges are a little irregular, and the bottom is flat.

The filling is brown humus, mixed with ash and charcoal fragments; the E-NE part of the pit has higher ash content. Sherds from a larger vessel (Pl. II: 3) and cremated human remains were found scattered in the SW part. The iron axe-hammer (Pl. III: 3), bronze fibula (Pl. III: 6), a piece of stone and an iron piece came to light in the same corner. In the NW corner, two smaller ceramic vessels have been found close to each other (Pl. I: 1, 3) – the first contained bronze fragments, animal bones and the part of an iron knife (Pl. III: 4). Other ceramic sherds were also found in the eastern part of the pit alongside with other animal bones and snail shells.

Inventory of Grave 9

1. *Pot*. Decorated with four pointy knobs under the rim. Height: 13 cm; D (mouth): 15 cm; D (bottom): 12 cm; thickness of the wall: 0.8 cm. Brown on the outside, brown and black in patches in the inside, the cross-section is black in the middle; tempered with ground ceramics. 1 piece (Pl. I: 1).
2. *Pot*. Decorated with four pointy knobs under the rim. Height: 12.5 cm; D (mouth): 14.5 cm; D (bottom): 11.5 cm; thickness of the wall: 0.8 cm. Brown-black in patches, also in the cross-section; tempered with ground ceramics. 1 piece. (Pl. I: 3).
3. *Lid*. Height: ca. 7 cm; D (upper): 6 cm; D (bottom): 18 cm; thickness of the wall: 0.5-0.7 cm. Black, the cross-section is homogeneous; tempered with ground ceramics. 20 pieces (Pl. II: 8).
4. *Pot*. Decorated with four pointy knobs under the rim. Height: 14 cm; D (mouth): 14.5 cm; D (bottom): 11 cm; thickness of the wall: 0.6-1.7 cm. Reddish-brown, the cross-section is grey in the middle; tempered with ground ceramics. 4 pieces (Pl. I: 2).
5. *Bottom and side fragments of a vessel with conical neck (*?). D (bottom): 11 cm; thickness of the wall: 0.9-1.3 cm; thickness of the bottom: 0.7 cm. Light brown-black in patches, also in the cross-sections; tempered with ground ceramics, grog, calcite-grits. 3 pieces.
6. *Side fragments of a vessel with conical neck*. Decorated with mildly raised, triangular knob. Thickness of the wall: 0.7-1 cm. Black, brown-black in patches inside, the cross-section is black; tempered with ground ceramics; polishing on the surface. 27 pieces (Pl. II: 3).
7. *Rim and side fragments of a pot*. Decorated with a vertically flattened knob, with an impression in the middle, under the rim. D (mouth): ca. 14 cm; thickness of the wall: 0.6-0.8 cm. Orange-reddish-brown, the cross-sections are homogeneous; tempered with ground ceramics. 3 pieces (Pl. I: 4).
8. *Bottom fragment of a pot*. D (bottom): 10 cm; thickness of the wall: 0.7 cm; thickness of the bottom: 1 cm. Orange-reddish-brown, the cross-section is homogeneous; tempered with ground ceramics. 1 piece (Pl. I: 9).
9. *Rim fragment of a pot*. D (mouth): ca. 16 cm; thickness of the wall: 0.7-1 cm. Orangeish-light-brown, the cross-section is homogeneous; tempered with ground ceramics. 1 piece (Pl. I: 5).
10. *Rim fragment of a pot*. Decorated with a horizontally flattened knob, under the rim. D (mouth): ca. 16 cm; thickness of the wall: 0.5-0.6 cm. Orangeish-light-brown, the cross-section is homogeneous; tempered with ground ceramics. 1 piece (Pl. I: 6).
11. *Rim fragment of a pot*. D (mouth): ca. 17 cm; thickness of the wall: 0.9 cm. Dark greyish-brown, the cross-section is black; tempered with ground ceramics. 1 piece (Pl. I: 7).
12. *Rim fragment of a pot*. Decorated with a horizontally flattened knob, under the rim. D (mouth): ca. 20 cm; thickness of the wall: 0.8-1 cm. Reddish-brown, the cross-section is homogeneous; tempered with ground ceramics. 1 piece (Pl. I: 8).
13. *Pot fragments*. Thickness of the wall: 0.9-1.2 cm. Grey-brown in patches, also in the cross-sections; tempered with ground ceramics. 12 pieces.
14. *Pot fragments*. Some of them are decorated with flattened knobs. Thickness of the wall: 0.5-0.8 cm. Orangeish brown-grey in patches, also in the cross-sections; tempered with ground ceramics. 26 pieces.
15. *Rim fragment of a pot*. Thickness of the wall: 0.8-0.9 cm. Light brown, the cross-section is homogeneous; tempered with ground ceramics. 1 piece.
16. *Side fragments of a vessel with conical neck*. Decorated with a vertical rib on the belly. Thick-

ness of the wall: 0.4-0.8 cm. Light brown, the cross-sections are homogeneous; tempered with fine ground ceramics. 4 pieces (Pl. II: 5).

17. *Lid*. D (upper): 6 cm; D (bottom): ca. 23 cm; thickness of the wall: 0.5-0.7 cm. Brown-grey in patches, also in the cross-section; tempered with fine ground ceramics. 5 pieces (Pl. II: 6).

18. *Rim fragment of a bowl with S-profile (*?). Thickness of the wall: 0.7-1 cm. Brown-grey in patches, the cross-section is grey; tempered with ground ceramics. 1 piece.

19. *Rim fragment of a pot (*?). Thickness of the wall: 0.6-0.7 cm. Brown-grey in patches, also in the cross-sections; tempered with ground ceramics. 1 piece.

20. *Side fragments of a bowl with S-profile (*?). Decorated with impressed dots on the belly. Thickness of the wall: 0.6-0.9 cm. Brown-black in patches, also in the cross-sections; tempered with ground ceramics. 82 pieces (Pl. II: 1).

21. *Rim fragments of a bowl with S-profile*. Decorated with mild, oblique channeling and appliqué pellets on the belly. D (mouth): 18 cm; thickness of the wall: 0.4-0.7 cm. Brown-grey-orange, also in the cross-sections; clay is refined; polishing, secondary burn on the surface. 2 pieces (Pl. II: 10).

22. *Handle fragment of a bowl with S-profile*. The two sides are bent up, and the middle of the handle is decorated with a mild rib. Thickness of the wall: 1.1 cm. Greyish-brown-black in patches, the cross-section is greyish-brown; clay is refined; secondary burn on the surface. 1 piece (Pl. II: 2).

23. *Side fragments of a bowl with S-profile*. Decorated with channeling on the belly. Thickness of the wall: 0.5 cm. Orangeish-greyish-brown, the cross-section is orangeish-brown; clay is refined; secondary burn, graphite (?) on the surface. 2 pieces (Pl. II: 4).

24. *Side fragments of a bowl with S-profile*. Decorated with mild channeling on the belly. Thickness of the wall: 0.4-0.8 cm. Grey-brown in patches, also in the cross-sections; clay is refined; polishing on the surface. 3 pieces (Pl. II: 7).

25. *Rim and side fragments of a bowl with inverted rim*. Decorated with graphite (?) and bundle of oblique, impressed lines. D (mouth): 20 cm; thickness of the wall: 0.4-0.6 cm. Grey-reddish-brown in patches, also in the cross-sections; clay is refined; polishing on the surface. 3 pieces (Pl. III: 1).

26. *Rim and side fragments of a bowl with S-profile*. Decorated with mild channeling on the belly. D (mouth): ca. 28 cm; thickness of the wall: 0.3-0.9 cm. Brown-grey in patches, also in the cross-sections; clay is refined; polishing, secondary burn on the surface. 9 pieces (Pl. III: 2).

27. *Side fragments of a bowl with S-profile*? Thickness of the wall: 0.4-0.8 cm. Gray, the cross-sections are homogeneous; clay is refined; secondary burn on the surface. 3 pieces.

28. *Side and bottom fragments of a bowl*. Decorated with polished grid-motif and omphalos on the bottom. Thickness of the wall: 0.3-0.6 cm. Black, brown patches, the cross-sections are homogeneous; clay is refined; polishing on the surface. 59 pieces (Pl. II: 9).

29. *Stone fragment*. Dimensions: 7×7×7 cm; thickness: 0.3-3 cm. Grey; triangular shape. 1 piece.

30. *Stone fragment*. Dimensions: 2×2×3 cm. Grey-red. 1 piece.

31. *Band bow fibula*. Length: 6.2 cm; height: 1.9 cm; D (disc): 1.2 cm. Without spring, with a disc between the undecorated band bow and the pin. The end of the foot is missing. 3 pieces (Pl. III: 6).

32. *Axe-hammer*. Length: 14.5 cm. With shaft hole, two arms (one with the edge, the other the butt end), slightly bent in profile. 1 piece (Pl. III: 3).

33. *Iron fragments*. Max. length: 7.5 cm. 4 pieces (Pl. III: 5).

34. *Knife fragment*. Length: 4 cm. With tang and angled back. 1 piece (Pl. III: 4).

35. *Bronze fragment*. Dimensions: 0.4×0,5 cm. 1 piece (Pl. III: 7).

36. *Human cremated remains*.

37. *Animal bone*.

38. *Snail shells*.

39. *Small finds.* There are several recognizable, and some indefinable metal finds from Grave 9, which are unfortunately not restored yet.

Band bow fibula (Pl. III: 6)

The well-preserved, 6.2 cm long, bronze band bow fibula ("Bandfibel") is one of the remarkable finds that came to light from Grave 9 in Szólád. It has a very simple form, no spring, flattened but undecorated bow and only a disc appears between the bow and the pin. It broke at the bow and pin, and presumably a knob is missing from the end of its foot.

Typologically speaking, band bow fibulae stand very close to the serpentine fibulae. F. Stare called them bronze fibulae of a late serpentine type (*Stare 1955*, 83, 189, 190), and G. Mansfeld also listed them among the serpentine fibulae (type S1, *Mansfeld 1973*, 131). This variant, however, was left out from the latest comprehensive publication of the serpentine fibulae from Slovenia (*Tecco Hvala 2014*). They are also very similar to the early Certosa II fibula type (*Teržan 1976*, 321, Abb. 2), except for the foot, and also the bow of the Certosa fibulae is more decorated in most of the cases.

While serpentine fibulae count as rare finds;[3] Certosa fibulae are more represented in the Carpathian Basin (*Jerem 1981*, 107, Abb. 2), but the presence of the band bow fibula from Szólád is unique in this territory so far. The center of the distribution of this find type is in the Southeastern-Alpine region. In G. Mansfeld's collection, Fundlist 1 contains the larger, 8-10 cm long, and Fundlist 3 the smaller, 5-7 cm long variants of the type, which were found in Padova, Este, Brezje, Magdalenska Gora, Most na Soči/Sv. Lucija, Šmichel/St. Michel and Vače (*Mansfeld 1973*, 150, 151). In Magdalenska Gora, multiple parallels to the band bow fibulae are known from the graves of Mound 2 (*Tecco Hvala et al. 2004*, Taf. 15: 3, 4; 30D/6; 34A: 14, 15; 40B/9; 53/2-3; 58A/8; 60A/2) and Mound 13 (*Tecco Hvala et al. 2004*, Taf. 96E: 2; 104A: 1, 2; 114: 2, 3), along with some stray finds (*Tecco Hvala et al. 2004*, Taf. 152: 20-22). In Dolenjska, further examples can be found e.g. in Grave 2 in Laze nad Rojami pri Trebelnem (*Dular 2003*, Taf. 27: 2) and Grave 6 in Mound 5-1884 at Rovišče (*Dular 2003*, Taf. 78: 6); as well as in Stična from the settlement (*Gabrovec et al. 1970*, 22, Abb. 4: 1) dated to Ha D2 (*Gabrovec et al. 1970*, 25), and from Grave 138 (*Gabrovec et al. 2006*, 353, Taf. 79: 1), Grave 154 (*Gabrovec et al. 2006*, 362, Taf. 88: 154/1) and Grave 179 (*Gabrovec et al. 2006*, 377, Taf. 103: 179/1) all from Mound 48, from phases II–III (*Gabrovec et al. 2010*, 40, Abb. 21).

Band bow fibulae in these two periods belong to the serpentine fibula phase in Dolenjska (*Gabrovec et al. 2010*, 56), and also made they first appearance in the Sv. Lucija IIa phase (*Tecco Hvala 2014*, 167); however, the use of this type continues in the early Certosa fibula phase (*Dular 2003*, 135; *Gabrovec 1987*, 58). This is evidenced by band bow fibulae, which were found together with early Certosa II, Certosa Ia, IV and V type fibulae e.g. in Este (*Teržan 1976*, 346, Abb. 10: 4; 347, Abb. 12: 8), Canevedo (*Teržan 1976*, 356, Abb. 21: 8), Most na Soči/Sv. Lucija (*Teržan 1976*, 346, 349, Abb. 10: 10, 11; 14: 2), Kobarid (*Teržan 1976*, 350, Abb. 15: 5), Magdalenska Gora (*Tecco Hvala et al. 2004*, Taf. 40: B), and Laze nad Rojami pri Trebelnem (*Dular 2003*, Taf. 27: Gr. 2). This corresponds with the system of H. Parzinger, in which band bow fibulae can be found in Horizon 7, which covers the Sveta Lucija III2a – Sv. Lucija IIb according to *S. Gabrovec* (*1987*, 130-132) and *B. Teržan/N. Trampuž* (*1973*, 420, Beil 1) – Innerkrain Va, Magdalenska Gora V, Brezje V and Dobrnič VI relative chronological phases (*Parzinger 1988*, 190, Taf. 10: 138; 207, Taf. 27: 19; 214, Taf. 34: 36; 221, Taf. 41: 33; 229, Taf. 49:

[3] Serpentine fibulae of different kinds started to spread in the Ha D1 period from the Southeastern-alpine region, but are very sparse in the Carpathian Basin (*Romsauer 1996*, 433; *Tecco Hvala 2014*, 169). The known examples in Slovakia are from Abrahám (*Paulík 1960*, 348, obr. 127), Chotín IA (cremation grave 56/53: *Dušek 1966*, 145, Taf. XXXIX/7; *Kozubová 2013b*, 25, Tab. 16: 12; *Romsauer 1996*, 435, Abb. 2: 23), dated to Ha D2 (*Kozubová 2013a*, 66, 67; *Parzinger/Stegmann-Rajtár 1988*, 175); from House 16 in Smolenice – Molpír (*Dušek/Dušek 1984*, 305, Taf. 118: 14) dated to Ha D1 (*Romsauer 1996*, 431), and another from House 18 which has a similar, wide bow as the fibula from Szólád (*Dušek/Dušek 1984*, 327, Taf. 140: 24). In Transdanubia, one fibula is from the hoard of Ikervár – Pinkóci-dűlő (*Nagy et al. 2012*, 109, tab. 6: 5), also dated to Ha D1 (*Nagy et al. 2012*, 127), one from Sághegy (*Patek 1968*, Taf. XXVIII: 3; *Romsauer 1996*, 433), and three new examples from the Ha D2 flat settlement of Alsópáhok – Hévízdomb (*Horváth 2015*, 238, 4. kép: 8-10). The semi-finished example from Keszthely – Fenékpuszta might be a serpentine fibula as well (*Fekete 1983*, 135, Abb. 5: 2). Apart from these, a serpentine fibula appears in a Scythian female grave from Algyő (*Bende 2003*, 72, fig. 3: 10; *Kemenczei 2004*, 93, fig. 7: 12).

22) and which connects with the Este III Middle phase (*Parzinger 1988*, 47, 48). In the terms of absolute chronology it represents the middle/end of the 6th century BC (*Parzinger 1988*, 121).

Axe-hammer (Pl. III: 3)

The iron axe-hammer with shaft-hole in the middle represents a very common Early Iron Age form, which belongs to Variant 1 of Type I in the system of *M. Párducz* (*1965*, 180-182) and also Type I1a according to *A. Kozubová* (*2010*, 46, 63). Its two arms of almost the same length are slightly bent down in profile, one arm ends in cutting edge, while the other holds the butt end. Iron axes appeared in the Carpathian Basin already in the pre-Scythian period, and have an origin from the eastern steppe area (*Kemenczei 2009*, 41).

Type I/1 iron axe is the most common axe-type of the Vekerzug Culture, but it also appears in the Ciumbrud-group, and sporadically also north, west and south-west of the center of its distribution area (*Kemenczei 2009*, 41, 42; *Kozubová 2010*, 64; *Párducz 1973*, 34), the northern part of the Great Hungarian Plain (*Kemenczei 2009*, 42; *Kozubová 2010*, 64; *Párducz 1965*, 190; *1973*, 31, Karte 2). The form has probably originated from the Caucasus area (*Csalog/Kisfaludy 1985*, 326; *Kozubová 2010*, 64), it has no antecedent in the (East)Central Europe and it can be clearly distinguished from the axe-types of the Hallstatt-culture (*Kozubová 2010*, 64). The earliest example of this type of weapon in the Carpathian Basin is dated to the second half of the 7th century BC (*Kemenczei 2009*, 42; *Kozubová 2010*, 64), though the majority to the 6th century (*Kozubová 2010*, 64) and the form survives until the middle of the 5th century BC (*Csalog/Kisfaludy 1985*, 312, Abb. 3: 3, 342; *Kozubová 2010*, 64). This Vekerzug-type weapon clearly got to Transdanubia, and the cemetery of Szólád, through connections with the Scythian world.

Other finds

The broken piece of an iron knife with angled back and short tang (Pl. III: 4) represents a widely used, common knife type, with wide chronology and spatial distribution (*Kemenczei 2009*, 38). Therefore it is less suitable for specifying the date or cultural connections of the grave. Another iron fragments (Pl. III: 5) are part of an iron object, which has not yet been determined due to its corroded state. Hopefully, the type could be specified after the restoration. The last metal find from the grave was a small bronze fragment (Pl. III: 7) of also unclear determination.

Two stone fragments, and dozens of snail shells were also collected from Grave 9, but they were probably not part of the funerary equipment. The animal bones (presumably provision for the afterlife), and the cremated human remains have not been processed and specified yet.

Ceramics

A relatively large number of 20 or more ceramic vessels were unearthed in Grave 9 of Szólád. The exact number cannot be specified, as most of the vessels were fragmented (with the exception of two pots: Pl. I: 1, 3), and with a lot of pieces missing, presumably due to disturbances caused by modern agriculture.

The ceramic types and decorations appearing in the grave are typical for the eastern Hallstatt Culture in the Late Hallstatt period – for example pots with (or without) knobs (Pl. I); vessels with conical neck and knob (Pl. II: 3) or vertical rib (Pl. II: 5) on the belly; lids with hole in the handle knob (Pl. II: 6, 8); bowls with S-profile decorated with impressed dots (Pl. II: 1), handle (Pl. II: 2), vertical or oblique channeling on the belly (Pl. II: 4, 7, 10; III: 2); and a bowl with inverted rim (Pl. III: 1).

However, on some examples of the ceramic material, a Late Hallstatt character is also recognizable, e.g. the graphite net decoration on the inside of a bowl (Pl. II: 9; *Wollák 1979*, 57; *Gáti 2014*, 134, Pl. 5; *Gál/Molnár 2004*, 196, Pl. 13: 4, 5; *Jerem 1986*, 364, 365). Moreover, at the end of the Hallstatt Period, the tendency towards cornered design of the curves in the profile

of the vessels, e.g. the bowls with inverted rim (Pl. III: 1), and the wider spread of the barrel-shaped pots (Pl. I: 6) can also be observed in Transdanubia (*Gál/Molnár 2004*, 179; *Wollák 1979*, 57), as well as the flowerpot-shaped pots (Pl. I: 1, 3; e.g. *Csalog/Kisfaludy 1985*, 314, Abb. 4: 9; 318, Abb. 6: 13, 14) in the territory of the Vekerzug Culture (*Kemenczei 2009*, 96, 97).

SUMMARY

The importance of Grave 9 from Szólád-Kertek mögött lies in the recovery of a fibula, connected to the Southeastern-Alpine region, found together with an iron weapon of Vekerzug origin, in a feature that can be dated to the second half/end of the 6th century BC in Southern Transdanubia.

The appearance of Vekerzug-type objects (e.g. axe-hammers, arrowheads, hair-rings, clay stamps, wheel-thrown pottery etc.) in Transdanubia (*Kemenczei 2010*), and their multiplication in the Late Hallstatt period was noticed early in the history of research. The main interpretations of the problem were summarized recently by *T. Kemenczei* (*2010*, 101), on whether (a part of) Transdanubia was actually attacked, or taken by the Vekerzug Culture in the second half of the Early Iron Age, or are these objects only the proof of peaceful interactions between the two cultural entities. The territory of the Vekerzug Culture reached SW-Slovakia in phase Ha D1, when a whole horizon of hillforts and tumulus cemeteries came to an end in Transdanubia as well (*Romsauer 1996*, 431; *Teržan 1998*, 521). As *P. Romsauer* (*1996*, 433, 434) and *B. Teržan* (*1998*, 521) pointed out, Late Hallstatt Southeastern-Alpine fibulae types are lacking (or very rare) in Transdanubia, and they only appear again with early Certosa fibulae – which indicate that this territory was attacked or certain parts was controlled by the Vekerzug Culture (*Romsauer 1996*, 438; *Teržan 1998*, 521). This is in opposition to latest Hungarian research, where the findings are seen as evidence of peaceful, mercantile and marital relations between the two cultural groups of the Late Hallstatt period in the Carpathian Basin (cf. *Gál/Molnár 2004*, 161; *Jerem 1981*, 114; *Kemenczei 2010*, 121, 122; *Tankó 2015*, 440).

The Ha D2 cemetery at Szólád – Kertek mögött – especially the small finds from Grave 9 – could be the evidence for the remaining cultural links of (Southern) Transdanubia with the Southeastern-Alpine and also the Vekerzug territories, perhaps even with a connective role between the two regions. Other than this, a publication of the whole cemetery in the close future would also be important to extend the number of the Late Hallstatt sites in Transdanubia (*Gál/Molnár 2004*, 160; *Jerem 1981*, 106, Abb. 1).

REFERENCES

Bende 2003 – L. Bende: Cemetery from the Scythian Period at Algyő. Régészeti kutatások Magyarországon 2001. Budapest 2003, 63-78.

Csalog/Kisfaludi 1985 – Zs. Csalog/J. Kisfaludi: Skythenzeitliches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján – Újtelep. Acta Archaeologia Academiae Scientiarum Hungaricae 37, 1985, 307-344.

Draveczky 1970 – B. Draveczky: Somogy megye régészeti képeskönyve. Somogyi múzeumok füzetei 17. Kaposvár 1970, 61 p.

Dular 2003 – J. Dular: Halštatske nekropole Dolenjske/Die hallstattzeitlichen Nekropolen in Dolenjsko. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 6. Ljubljana 2003, 272 s.

Dušek 1966 – M. Dušek: Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Archaeologica Slovaca Fontes 6. Bratislava 1966, 174 S.

Dušek/Dušek 1984 – M. Dušek/S. Dušek: Smolenice-Molpír. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit. Materialia Archaeologica Slovaca 6. Nitra 1984, 409 S.

Fekete 1983 – M. Fekete: Angaben zu Kontakten zwischen Italien und Transdanubien. Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 16, 1983, 129-144.

Fekete 1985 – M. Fekete: Adatok a koravaskori ötvösök és kereskedők tevékenységéhez. Ar-

chaeologiai Értesítő 112, 1985, 68-91.
Gabrovec 1987 – S. Gabrovec: Jugoistočnoalpska regija sa zapadnom Panonijom/Uvod, Dolenjska grupa, Svetolucijska grupa, Notranjska grupa, Ljubljanska grupa. Praistorija jugoslavenskih zemalja 5. Zeljezno doba. Sarajevo 1987, 25-181.
Gabrovec et al. 1970 – S. Gabrovec/O-H. Frey/S. Foltiny: Erster Vorbericht über die Ausgrabungen im Ringwall von Stična (Slowenien). Germania 48, 1970, 12-33.
Gabrovec et al. 2006 – S. Gabrovec/A. Kruh/I. Murgelj: Sticna II/1. Gomile starejse zelezne dobe – Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Katalogi in monografije – Catalogi et monographiae 37. Ljubjana 2006, 488 p.
Gabrovec et al. 2010 – S. Gabrovec/B. Teržan/H. Born: Sticna II/2. Gomile starejsej zelezne dobe. Razprave – Grabhühel aus der Älteren Eisenzeit, Studien. Katalogi in Monografije – Catalogi et Monographiae 38. Ljubjana 2010, 344 p.
Gál/Molnár 2004 – K. Gál/A. Molnár: Sé-Doberdó. Az 1998-as és 2001-es ásatások vaskori leletanyaga/Hallstatt- und Latènezeitliche Siedlungsreste aus Sé, Komitat Vas. Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 28, 2004, 159-230.
Gáti 2009 – Cs. Gáti: A szajki (Baranya megye) koravaskori telep kulturális kapcsolatai/ Cultural contacts of the Early Iron Age settlement at Szajk (Baranya County). In: G. Ilon (szerk.): ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg 2009, március 19.-21. Szombathely 2009, 65-77.
Gáti 2014 – Cs. Gáti: On the Crossroads of Cultures. Cultural and Trade Connections of the Site of Szajk in South Transdanubia in the sixth-fourth Centuries BC. In: S. Berecki (ed.): Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 10.-13. October 2013. Târgu Mureş 2014, 115-138.
Honti 2007 – Sz. Honti: Bevezető. In: K. Belényesy/Sz. Honti/V. Kiss (eds.): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Budapest 2007, 11-13.
Honti et al. 2004 – Sz. Honti/K. Belényesy/Sz. Fábián/Zs. Gallina/Á. D. Hajdú/B. Hansel/T. Horváth/V. Kiss/I. Koós/T. Marton/P. G. Németh/K. Oross/A. Osztás/P. Polgár/J. P-Szeőke/G. Serlegi /Zs. Siklósi/A. Sófalvi/G. Virágos: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002-2003). Előzetes jelentés III. Somogyi Múzeumok Közleményei 16, 2004, 3-70.
Honti et al. 2007 – Sz. Honti/P. G. Németh/Zs. Siklósi: Balatonboglár-Berekre-dűlő és Balatonboglár-Borkombinát. In: K. Belényesy/Sz. Honti/V. Kiss (eds.): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Budapest 2007, 167-183.
Horváth 2012 – L. Horváth: Kora vaskori település Letenyén. Zalai Múzeum 20, 2012, 111-158.
Horváth 2014 – L. Horváth: Early Iron Age graves from Keszthely and its environs (Data publication). In: O. Heinrich-Tamáska/P. Straub (eds.): Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton. Castellum Pannonicum Pelsonense 4, 2014, 63-97.
Horváth 2015 – L. Horváth: Középső vaskori öntőformák Alsópáhokról. Archaeologiai Értesítő 140, 2015, 229-255.
Jáky 2016a – A. Jáky: Kora vaskori teleprészlet Balatonboglár-Berekre-dűlőből. Communicationes Archaeologicae Hungariae 2015-2016, 2016, 147-172.
Jáky 2016b – A. Jáky: Periodization of the Settlement of Balatonboglár – Berekre-dűlő in the Iron Age. In: S. Berecki (ed.): Iron Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, 8-10 October 2015. Cluj-Napoca 2016, 97-117.
Jerem 1981 – E. Jerem: Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Transdanubien. In: C. Eibner/ A. Eibner (Hrsg.): Die Hallstattkultur. Bericht über das Symposium in Steyr 1980 aus Anlass der Internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich. Linz 1981, 105-136.
Jerem 1986 – E. Jerem: Bemerkungen zur Siedlungsgeschichte der Späthallstatt- und Frühlatè-

nezeit im Ostalpenraum. Veränderungen in der Siedlungsstruktur: archäologische und paläoökologische Aspekte. Antaeus. Mitteilung des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Beiheft 3, 1986, 107-118.

Kemenczei 2004 – T. Kemenczei: Bemerkungen zu den Fibeln der Skythenzeit. Communicationes Archaeologicae Hungariae, 2004, 79-103.

Kemenczei 2009 – T. Kemenczei: Studien zu den Denkmälern Skytisch geprägter Alföld Gruppe. Inventaria Praehistorica Hungariae 12. Budapest 2009, 410 S.

Kemenczei 2010 – T. Kemenczei: Funde der Skythisch geprägten Alföld-gruppe in Transdanubien. Folia Archaeologica 54, 2010, 101-125.

Kocztur 1964 – É. Kocztur: Somogymegye régészeti leletkatasztere. Szakdolgozat. Régészeti Füzetek 2/13. Budapest 1964, 169 p.

Kozubová 2010 – A. Kozubová: Hroby so železnými sekerkami na pohrebiskách zo staršej doby železnej v karpatsko–dunajskom priestore. Zborník SNM 104, Archeológia 20, 2010, 45-65.

Kozubová 2013a – A. Kozubová: Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. Vyhodnotenie. Dissertationes Archaeologicae Bratislavenses 1. Bratislava 2013, 454 s.

Kozubová 2013b – A. Kozubová: Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. Katalóg. S dodatkom Pohrebisko vekerzugskej kultúry v Senci-Štrkovej kolónii. Dissertationes Archaeologicae Bratislavenses 1. Bratislava 2013, 284 s.

Kulcsár 2007 – G. Kulcsár: Ordacsehi-Kis-töltés. In: K. Belényesy/Sz. Honti/V. Kiss (eds.): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Budapest 2007, 185-192.

Kuzsinszky 1920 – B. Kuzsinszky: A Balaton környékének archaeológiája. Lelőhelyek és leletek. Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei 3/1/2. Budapest 1920, 220 p.

Mansfeld 1973 – G. Mansfeld: Die Fibeln der Heuneburg 1950-1970. Ein Beitrag zur Geschichte der Späthallstattfibel. Heuneburgstudien II. Römisch-Germanische Forschungen 33. Berlin 1973.

Metzner-Nebelsick 2002 – C. Metzner-Nebelsick: Der „Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien. Vorgeschichtliche Forschungen 23. Rahden/Westfalen 2002, 723 p.

Nagy et al. 2012 – M. Nagy/P. Sümegi/G. Persaits/S. Gulyás/T. Törőcsik: Vaskori bronzkincs Ikervár határában. Megjegyzések a Hallstatt kori kultuszélet rekonstruálásához a régészeti és természettudományos vizsgálatok tükrében/Eisenzeitlicher Bronzeschatzfund in der Nähe von Ikervár. Kommentare zu der Rekonstruktion des kultischen Lebens zur Hallstatt-Periode im Spiegel archäologischer und naturwissenschaftlicher Untersuchungen. Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 35, 2012, 99-133.

Párducz 1965 – M. Párducz: Graves from the Scythian age at Ártánd (County Hajdu-Bihar). Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XVII, 1965, 137-231.

Párducz 1973 – M. Párducz: Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 25, 1973, 27-63.

Parzinger 1988 – H. Parzinger: Chronologie der Späthallstatt- und Frühlatène-Zeit. Studien zu Fundgruppen zwischen Mosel und Save. Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie 4. Weinheim 1988, 361 S.

Parzinger/Stegmann-Rajtár 1988 – H. Parzinger/S. Stegmann-Rajtár: Smolenice-Molpír und der Beginn skythischer Sachkultur in der Südwestslowakei. Praehistorische Zeitschrift 2, 1988, 162-179.

Patek 1968 – E. Patek: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Archaeologia Hungarica 44. Budapest 1968.

Patek 1993 – E. Patek: Westungarn in der Hallstattzeit. Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie 7. Weinheim 1993, 177 S.

Paulík 1960 – J. Paulík: Loďkovité spony z Abrahámu na Slovensku. Archeologické Rozhledy 12, 1960, 330-336.

Peters et al. 2014 – D. Peters/C. Knipper/U. von Freeden/W. Müller/A-F. Maurer/K. W. Alt/T. Vida: Schmelztiegel Balaton? Zum Verhältnis „langobardischer" Einwanderergruppen und (vor-) langobardenzeitlicher romanischer Bevölkerung am Balaton – Szólád und Keszthely-Fenékpuszta zwischen Archäologie und Isotopie. In: O. Heinrich-Tamáska/P. Straub (eds.): Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton/People, Settlement und Landscape on Lake Balaton over the Millenia. Castellum Pannonicum Pelsonense 4. Budapest, Leipzig, Keszthely 2014, 337-360.

Romsauer 1996 – P. Romsauer: Bemerkungen zur Späthallstattzeit im Nordostalpenraum. In: E. Jerem/A. Lippert (eds.): Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums. Sopron 10.-14. Mai 1994. Archaeolingua 7. Budapest 1996, 431-444.

Stare 1955 – F. Stare: Vače. Arheoloski katalogi Slovenije – Catalogi Archaeologici Sloveniae 1/1. Ljubljana 1955, 137 p.

Stegmann-Rajtár 2014 – S. Stegmann-Rajtár: Obrovská mohyla doby halštatskej v Regöly (Zadunajsko). Posvätné miesto rituálnych praktík a uctievania predkov? In: J. Čižmářová/N. Venclová/G. Březinová (eds.): Moravské Křižovatky. Střední Podunají mezi pravěkem a historií. Brno 2014, 99-116.

Szabó/Fekete 2011 – G. Szabó/M. Fekete: Janus-szobor Pannoniából, a kora vaskori Regöly-csoport lelőhelyéről. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 33, 2011, 15-105.

Szabó/Fekete 2014 – G. Szabó/M. Fekete: Pannon tumulus feltárásának előkészítése – Regöly, Strupka-Magyar birtok. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 36, 2014, 7-157.

Tankó 2015 – K. Tankó: Die skythischen Funde der Alföld Gruppe aus Kazár und Szurdokpüspöki (Ungarn). In: I. Szathmári (Hrsg): An der Granze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag. Budapest 2015, 431-443.

Tecco Hvala 2014 – S. Tecco Hvala: Kačaste fibule z območja Slovenije/Serpentine fibulae from Slovenia. Arheološki vestnik 65, 2014, 123-186.

Tecco Hvala et al. 2004 – S. Tecco Hvala/J. Dular/E. Kocuvan: Zeleznodobne gomile na Magdalenski gori/Eisenzeitliche Grabhügel auf der Magdalenske gora. Katalogi in Monografije 36. Ljubjana 2004, 194 p.

Teržan 1976 – B. Teržan: Certoška fibula/Die Certosafibel. Arheološki Vestnik 27, 1976, 317-536.

Teržan 1990 – B. Teržan: Starejša žejezna doba na Slovenskem Štajerskem. The Early Iron Age in Slovenian Stryria. Ljubljana 1990, 870 s.

Teržan 1998 – B. Teržan: Auswirkungen des skythisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes. In: B. Häusel/J. Machnik (eds.): Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. München 1998, 511-560.

Teržan/Trampuž 1973 – B. Teržan/N. Trampuž: Prispevek h kronologiji svetolucijske skupine/Cronologia del gruppo preistorico di Santa Lucia. Arheoloski Vestnik 24, 1973, 416-460.

Wollák 1979 – K. Wollák: Hallstattkori leletek a Pilismarót-Szobi révi telepfeltárásból. Dunai Régészeti Közlemények 1979, 49-76.

RESUMÉ

Pozoruhodný hrob zo staršej doby železnej zo Szólád-Kertek mögött

Hrob 9 (objekt 244) zo Szóládu, poloha Kertek mögött (obr. 1) patrí k pohrebisku z mladej a neskorej doby halštatskej so 16 hrobmi (obr. 1, dole), ktoré bolo skúmané v rokoch 2007 a 2010. Hrob je bohatý na keramiku a drobné nálezy, medzi ktorými k najpozoruhodnejším patria bronzová spona s oblúkovitým lučíkom členeným diskovitým vývalkom a železný sekeromlat. Spona (tab. III: 6) má pôvod v juhovýchodoalpskej oblasti, kde sa vyskytuje

s neskorými hadovitými sponami a včasnými sponami typu Certosa (*Dular 2003*, 135; *Gabrovec 1987*, 58; *Gabrovec et al. 2010*, 56; *Tecco Hvala 2014*, 167), a tak datuje hrob do stupňa Ha D2. Sekeromlat (tab. III: 3) predstavuje bežnú vekerzugskú formu - prvý variant Typu I (*Kozubová 2010*, 46, 63; *Párducz 1965*, 180-182) t.j. východný typ, ktorý je možné spájať s vekerzugskou kultúrou. Najstarší doklad tohto typu zbrane sa v Karpatskej kotline datuje do druhej polovice 7. stor. pr. Kr. (*Kemenczei 2009*, 42; *Kozubová 2010*, 64), a hoci väčšina z nich patrí do 6. stor. pr. Kr., väčšina foriem prežíva až do polovice 5. stor. pr. Kr. (*Csalog/Kisfaludy 1985*, 312, Abb. 3: 3, 342; *Kozubová 2010*, 64).

V hrobe sa nachádzali aj ďalšie drobné nálezy, ako napríklad fragment železného noža s dozadu vyhnutým a krátkym tŕňom (tab. III: 4), ktorý z časového aj priestorového hľadiska predstavuje široko používaný, bežný typ noža (*Kemenczei 2009*, 38); ďalšie fragmenty železného predmetu (typ nie je možné stanoviť pretože nie je reštaurovaný; tab. III: 5), malý bronzový fragment (tab. III: 7), zvieracie kosti a tiež dva zlomky kameňov, či početnú skupinu schránok mäkkýšov, ktoré pravdepodobne neboli súčasťou pohrebnej výbavy.

V hrobe sa tiež našiel relatívne veľký počet keramických nádob, avšak presný počet nie je možné stanoviť, keďže väčšina nádob bola silne fragmentovaná. Typy keramických nádob a výzdoba sú typické pre oblasť Zadunajska v celom období staršej doby železnej, ako napríklad nádoby s výčnelkami (alebo bez) (tab. I); nádoby s kónickým hrdlom a výčnelkom (tab. II: 3) alebo vertikálnym rebrom (tab. II: 5) na vydutí; pokrievky s dierkou na výčnelku úchytky (tab. II: 6); esovito profilované misy s jamkovou výzdobou (tab. II: 1), rúčka (tab. II: 2), vertikálne alebo šikmé žliabkovanie vydutia (tab. II: 4, 7, 10; III: 2); a miska so zatiahnutým okrajom (tab. III: 1). Niektoré fragmenty majú neskorohalštatský charakter, ako napríklad grafitová výzdoba v tvare mriežky vnútorného povrchu misky (tab. II: 9; *Wollák 1979*, 57; *Gáti 2014*, 134, Pl. 5; *Gál/Molnár 2004*, 196, Pl. 13: 4, 5; *Jerem 1986*, 364, 365).

Objavenie sa objektov vekerzugského typu (napr. sekeromlaty, šípky, vlasové krúžky, hlinené pečatidlá, na kruhu robená keramika a pod.) v Zadunajsku (*Kemenczei 2010*), a ich výrazný nárast v neskorej dobe halštatskej je známy už od počiatkov bádania. *T. Kemenczei* (*2010*, 101) nedávno sumarizoval hlavné názory na túto problematiku v zmysle toho, či sú uvedené predmety dokladom napadnutia alebo obsadenia územia (časti Zadunajska) nositeľmi vekerzugskej kultúry v druhej polovici staršej doby železnej, alebo či sú dokladom vzájomnej mierovej interakcie týchto dvoch kultúrnych entít. Vekerzugská kultúra jasne zasahuje na územie juhozápadného Slovenska v stupni Ha D1, kedy sa aj v Zadunajsku končí horizont hradísk a mohylových pohrebísk (*Romsauer 1996*, 431; *Teržan 1998*, 521). Ako upozornili *P. Romsauer* (*1996*, 433, 434) a *B. Teržan* (*1998*, 521), neskorohalštatské juhovýchodoalpské typy spôn v Zadunajsku absentujú (alebo sú veľmi zriedkavé) a objavujú sa opäť až spolu s včasnými sponami typu Certosa – čo indikuje, že toto územie bolo vojensky obsadené, alebo niektoré časti boli kontrolované vekerzugskou kultúrou (*Romsauer 1996*, 438; *Teržan 1998*, 521). Maďarskí bádatelia však uprednostňujú predstavy o mierovom vzťahu, založenom na obchode a manželských zväzkoch medzi týmito dvoma kultúrnymi skupinami neskorej doby halštatskej v Karpatskej kotline (*Gál/Molnár 2004*, 161; *Jerem 1981*, 114; *Kemenczei 2010*, 121, 122).

Záverom je možné konštatovať, že nálezy z hrobu 9 – najmä bronzová spona s oblúkovitým lučíkom členeným diskovitým vývalkom a sekeromlat, sú dokladom vzťahov a kontaktov medzi kultúrnymi skupinami obývajúcimi územie východne a juhozápadne od južného Zadunajska od druhej polovice až do konca 6. stor. pr. Kr.

Zoznam príloh

Obr. 1. Szólád, poloha Kertek mögött. Lokalizácia a plán lokality. Autor: A. Jáky

Obr. 2. Szólád, poloha Kertek mögött. Hrob 9 (obj. 244) a jeho vzťah k obj. 245. Autor: Szaniszló/Szabó

Tab. I. Szólád, poloha Kertek mögött. Hrob 9, keramika. Kresba: A. Jáky

Tab. II. Szólád, poloha Kertek mögött. Hrob 9, keramika. Kresba: A. Jáky

Tab. III. Szólád, poloha Kertek mögött. Hrob 9, keramika (1-2), železné predmety (3-5), bronzové predmety (6-7). Kresba, foto: A. Jáky

Translated by András Jáky

Mgr. András Jáky
Institute of Archaeological Sciences, Eötvös Loránd University
Múzeum krt. 4/b, 1088 Budapest, Hungary
jakyandras@gmail.com

Pl. I. Szólád – Kertek mögött. Grave 9. Ceramics. Drawing by: A. Jáky

Pl. II. Szólád – Kertek mögött. Grave 9. Ceramics. Drawing by: A. Jáky

Pl. III. Szólád – Kertek mögött. Grave 9. Ceramics (1-2), iron items (3-5), bronze items (6-7). Drawing and photo by: A. Jáky

VÝŠINNÉ SÍDLISKO GÁVSKEJ KULTÚRY V SEDLISKÁCH-PODČIČVE

Mária KOTOROVÁ-JENČOVÁ

KOTOROVÁ-JENČOVÁ, Mária. Upland settlement of the Gáva Culture in Sedliská-Podčičva. The contribution presents an upland settlement of the Čičva Castle hill in the cadastre of the village Sedliská (district Vranov nad Topľou). It deals with a minor excavation in the north-west part of the hill, north--west from the castle area (position 6). There were traces of 4 structures, a double-pole line and a rampart, which was slightly researched through sections in 1994-1995. No settlement structure was uncovered as a unit. Results of the excavation have proved the settlement existed in its economic accustomed manner. Chronological categorization is not unambiguous. It is dated, from the preliminary analyses, to the end of the younger and the beginning of the Late Bronze Age. In the framework of the Gáva Culture in Eastern Slovakia we can speak about its second stage (Ha A-Ha B).

Keywords: Upland settlement, Gáva Culture, Late Bronze Age (stages Ha A-Ha B);

Kľúčové slová: výšinné sídlisko, gávska kultúra, neskorá doba bronzová (stupne Ha A-Ha B);

ÚVOD

Prvotným impulzom na osídľovanie polôh, ktoré sú vzhľadom na okolitý terén dominantné, bola zjavná snaha o kontrolu nad územím, a to najmä z hľadiska bezpečnosti a ochrany pred možným ohrozením. Existencia výšinných sídlisk sa preto všeobecne považuje za signál vážnych spoločenských a ekonomických zmien zahrňujúcich politické a s tým súvisiace vojenské nepokoje a pokračujúcu spoločenskú diferenciáciu. Celkom výnimočné postavenie má výšinná poloha ako kultové miesto. Pre gávsku kultúru je osídľovanie výšinných polôh a ich opevňovanie jedným z príznačných prejavov, avšak bližšej špecifikácii tohto významného fenoménu v prostredí východného Slovenska bráni nízka miera preskúmania takýchto lokalít. Väčšina z takmer 30 evidovaných výšinných sídlisk pripisovaných kultúre Gáva (obr. 1) je známa len na základe zberových nálezov, prípadne z krátkodobých výskumov, pričom často ide o polykultúrne náleziská (*Demeterová 1983*; *Kotorová-Jenčová 2015*). Chronologické a kultúrne závery sú preto v mnohých prípadoch príliš hypotetické.

Príspevok prezentuje osídlenie výšinnej polohy Čičvianskeho hradného kopca v katastri obce Sedliská (okr. Vranov nad Topľou), ktoré je jediným skúmaným výšinným sídliskom na strednej a hornej Ondave.

Výskum tejto významnej archeologickej lokality prebiehal s prestávkami v rokoch 1987 – 2004 na deviatich polohách (obr. 2). Nachádza sa na pravom brehu Ondavy s výrazným strategickým postavením v okolitej krajine. Nepopierateľné výhody kopca v bezprostrednej blízkosti vodného toku, s otvoreným výhľadom na juh a východ a so severnou stranou chránenou pokračujúcim hrebeňom Merníckej pahorkatiny nad prielomovým tokom Ondavy, využili ľudia už v mladšej dobe kamennej (ľud s východnou lineárnou keramikou). Po osídlení v mladšej dobe bronzovej sa tu stretávame s dokladmi keltskej prítomnosti v strednej dobe laténskej (LTC1-LTC2) a so zatiaľ skromne doloženým slovanským osídlením (8. – 9. storočie), ktoré pravdepodobne dokonale pochoval pod silnými deštrukčnými vrstvami stredoveký hrad Čičva (Čičava). Ten bol postavený začiatkom 14. storočia (možno

Obr. 1. Výšinné sídliská gávskej kultúry v slovenskom hornom Potisí. 1. Brehov, okr. Trebišov; 2. Dargov, okr. Trebišov; 3. Demjata, okr. Prešov; 4. Dubinné, okr. Bardejov; 5. Fintice, okr. Prešov; 6. Haniska, okr. Prešov; 7. Hermanovce nad Topľou, okr. Vranov nad Topľou; 8. Hrčeľ, okr. Trebišov; 9. Choňkovce, okr. Sobrance; 10. Jarovnice, časť Močidľany, okr. Sabinov; 11. Jasenov, okr. Humenné; 12. Jastrabie nad Topľou, okr. Vranov nad Topľou; 13. Kapušany, okr. Prešov; 14. Komárany, okr. Vranov nad Topľou; 15. Koňuš, okr. Sobrance; 16. Kusín, okr. Sobrance; 17. Nižný Tvarožec, okr. Bardejov; 18. Obišovce, okr. Košice-vidiek; 19. Petrovany, okr. Prešov; 20. Prešov, časť Šalgovík, okr. Prešov; 21. Sabinov, okr. Sabinov; 22. Sedliská, časť Podčičva, okr. Vranov nad Topľou; 23. Somotor, okr. Trebišov; 24. Šarišské Sokolovce, okr. Sabinov; 25. Terňa, okr. Prešov; 26. Tuhrina, okr. Prešov; 27. Tročany, okr. Bardejov; 28. Veľký Šariš, poloha Hradný vrch, okr. Prešov; 29. Veľký Šariš, časť Kanaš, okr. Prešov. A – hradisko; B – výšinné sídlisko; C – otázne.
Autori: M. Kotorová-Jenčová, L. Krokker

na mieste predchádzajúceho včasnostredovekého hradiska) ako strážny hrad nad cestou do Poľska, čím si vyslúžil aj jedno z pomenovaní Porta Polonica (*Kotorová-Jenčová 2014*).

Najrozsiahlejšie osídlenie polohy registrujeme v mladšej dobe bronzovej. V tomto období boli osídlené všetky skúmané polohy, t. j. svahy kopca a pokiaľ vieme v súčasnosti doložiť aj návršie, minimálne v priestore neskoršieho severozápadného predhradia. Na najvyššie položenej polohe – v mieste horného hradu – sa výskum zatiaľ nerealizoval. Hrad, ktorého malebné ruiny tu dodnes stoja, bol zámerne deštruovaný v roku 1711 ako sídlo

protihabsburských povstalcov. Suťová vrstva, hrubá miestami vyše 5 m, spôsobila, že sa k výskumu tejto polohy doteraz nepristúpilo. Osídlenie v dobe bronzovej zasahuje ďaleko na sever po hrebeni. Doterajšie sondy nezachytili sterilný priestor, preto v súčasnosti nepoznáme jeho severnú hranicu. Najpočetnejšie nálezy sú na východnom a juhozápadnom svahu, na exponovaných polohách najvhodnejších na osídlenie vo vzťahu k prírodným podmienkam, k obchodnej ceste a do istej miery i k strategickému významu polohy, i keď tu je, prirodzene, najvhodnejším miestom vrchol kopca (*Kotorová-Jenčová 2010*, 360-362, obr. 1-3).

OPIS NÁLEZOVEJ SITUÁCIE

V príspevku sa venujeme plošne neveľkému výskumu v severozápadnej časti návršia kopca, severozápadne od hradného areálu (poloha 6). V rokoch 1994 – 1995 sa tu zachytili stopy 4 objektov, dvojitej línie kolov a narezal sa val. Ani jeden zo sídliskových objektov sa nepodarilo odkryť v celosti – buď pre obmedzenia plochy výskumu alebo preto, že sa okraje objektu strácali v dôsledku konfigurácie terénu či mladších zásahov. Predpokladali sme, že mimo areálu hradu bude priestor nenarušený stredovekými stavebnými zásahmi, čo sa naplnilo len čiastočne. Štruktúra vrstiev nad výplňou objektov ukazuje, že tu v stredoveku došlo k úpravám terénu, keď sa časť výplne objektov narušila a roztiahla po okolitom teréne. V tejto svetlejšej kultúrnej vrstve sa okraje pravekých objektov strácajú. Musíme preto prijať skutočnosť, že zachytené objekty sú len najspodnejšou časťou pôvodných, zrejme obytných objektov a ich súčastí.

Obr. 2. Sedliská-Podčičva, okr. Vranov nad Topľou – skúmané polohy: 1. cintorín v miestnej časti Podčičva, východný svah, n. v. 144-151 m. Zachytená premiešaná kultúrna vrstva (mladšia doba bronzová, latén) hrubá až 110 cm, mazanicové závaly, kamenné deštrukcie, tri zásobné jamy, objekt s kolovou konštrukciou nepravidelného obdĺžnikového tvaru a kolové jamy patriace dvom ďalším objektom. Bohatý materiál predstavuje keramika (črepy hrncovitých, amforovitých, miskovitých tvarov, šálok s plastickou, rytou a žliabkovanou výzdobou), kamenná a keramická plastika v tvare ľudskej nohy, bronzový kosáčik s bočným tŕňom, fragmenty odlievacej formy, zvieracie kosti; 2. Panská lúčka, juhovýchodný svah, pod vrcholom kopca. Zachytená sypká premiešaná kultúrna vrstva s nálezmi keramiky (mladá doba bronzová, doba laténska, včasný stredovek); 3. – 4. západný svah kopca – súkromné záhrady. Objavené tri prepálené útvary – pece – umiestnené v poloblúku pri jame nepravidelného oválneho tvaru, premiešaná kultúrna vrstva s nálezmi keramiky, praslenov a archeobotanických zvyškov; 5. Dolný hrad – kovolejárska dielňa s ohniskom a pecou, v ktorej sa obohacoval bronz o olovo (stredovek/novovek); 6. vrchol kopca, severozápadné predhradie, 195–210 m n. m. – popis objektov v príspevku; 7. – 8. severne od cintorína, nad cestou Vranov – Stropkov. Zachytené štyri zahĺbené objekty. Veľkosťou a vnútorným vybavením je výnimočný objekt 1/96 s kamenným ohniskom. Nálezy fragmentárnej keramiky a miniatúrnej nádobky; 9. východne od východnej bašty hradu. V narušenej kultúrnej vrstve popri stredovekom a laténskom materiáli sa našla tiež keramika z doby bronzovej (v súbore aj miniatúrna nádobka). Autor: M. Kotorová-Jenčová, L. Krokker

Objekt 1/94

Je najúplnejšie odkrytým objektom. Ide o časť chaty, s výrazným okrajom zo západnej strany, pričom smerom na východ sa ohraničenie strácalo v okolitom teréne. Objekt mal pomerne rovné dno s trochu viac zahĺbenou centrálnou časťou. Max. rozmery identifikovanej časti objektu sú 2,9 m × 2,4 m, max. zahĺbenie 1,15 m, a to v južnej časti objektu, kde sa našla interiérová jama, zrejme so zásobnou funkciou. Zahĺbenie zvyšnej časti objektu od súčasnej úrovne bolo v rozmedzí 0,8 – 0,95 m. Nad výplňou objektu sa nachádzala svetlohnedá narušená vrstva a nad ňou povrchová lesná zemina. Na juhozápadnom okraji objektu sa identifikovala kolová jamka. Ďalšie jamky sa nezistili (obr. 3: dole).

Objekt 2/94

Zistený bol severozápadne od objektu 1/94 a bol odkrytý tiež iba čiastočne. Interpretovaný je ako exteriérová zásobná jama. Max. zahĺbenie jamy od dnešnej úrovne bolo 1,04 m, zahĺbenie do podložia 0,45 m (obr. 3: hore).

Severozápadne od oboch objektov sa zistila dvojitá oblúkovitá línia kolových jám (s priemerom jamiek od 0,28 do 0,4 m), pri ktorej sa ako interpretačná možnosť ponúka ochranná bariéra – druh palisádovej ohrady (obr. 3: hore). Jamky sa nachádzali pod vrstvou kultúrnej hnedej zeminy s občasným výskytom materiálu, na ktorej ležala svetlejšia vrstva s výskytom kameňov a nad ňou vrstvička lesnej zeminy. Južne od línie jamiek bola zachytená časť ohniska (obr. 3: 6).

Východne od popísaných objektov boli nájdené ďalšie dva neúplné objekty.

Objekt 2/95

Objekt 2/95 ležal východne od dvojitej línie kolových jám. Zachytila sa z neho iba úzka časť v max. dĺžke 2,8 m. Pri západnej stene sondy bol zahĺbený až na úroveň 1,5 m, ale východným smerom dosahoval hĺbku cca 0,95 m od dnešnej úrovne. Nad výplňou objektu sa nachádzala tak, ako na celej ploche sondy tmavšia kultúrna vrstva s občasným výskytom nálezov, nad ňou svetlejšia zemina a vrstvička povrchovej lesnej zeme.

Objekt 1/95

Severne od objektu 2/95 bola komplikovaná situácia rozsiahleho objektu 1/95 (obr. 4), orientovaného dlhšou osou v smere S-J, s výrazným výbežkom na východnej strane. V interiéri objektu sa nachádzala pomerne členitá dlážka a niekoľko kolových jamiek. Objekt bol v južnej časti výrazne narušený kamenárskou činnosťou v stredoveku/novoveku. Našli sa tu fragmenty polooopracovaných architektonických kamenných článkov, vrstvy kamenárskeho odpadu a ohniská. Objekt má maximálnu šírku spolu s výbežkom 5,2 m, jeho dĺžka je neznáma. Dĺžka zachovanej časti je viac ako 6 m. Max. zahĺbenie od súčasnej úrovne je 2 m, pričom výplň objektu dosahuje hrúbku 0,55 – 0,7 m. Nad ňou sa nachádza hnedá kultúrna vrstva, narušená v južnej časti vrstvou s kamenárskym odpadom, nad ňou je svetlejšia zemina s lesným povrchovým krytom.

Interpretácia objektu je pre jeho fragmentárnosť a výrazné narušenie v stredoveku/novoveku iba hypotetická. Rozsiahlosťou, pomerne rovným dnom a zistenými kolovými jamkami evokuje obytnú alebo hospodársku funkciu.

Objekt „val“

V teréne je sledovateľný val zo severozápadnej, najľahšie prístupnej strany. Pri jeho narezaní sa zistilo kamenné jadro a hlinitý plášť (obr. 5). Násyp dosahoval v čase výskumu výšku 2 – 2,3 m nad okolitým terénom. Jadro valu tvorili masívne kamene prekryté tmavou vrstvou obsahujúcou menšie kamene. V profile valu boli sledovateľné minimálne tri úpravy násypu,

Obr. 3. Sedliská-Podčičva, okr. Vranov n. T. Objekt 1/94 (dole), 2/94 (hore) a dvojitá línia kolových jám. 1 – povrchová lesná zemina; 2 – svetlohnedá narušená vrstva; 3 – tmavohnedá vrstva s vyšším výskytom nálezov; 4 – výplň objektu; 5 – stopy ohniska; 6 – kameň. Autori: M. Kotorová-Jenčová, L. Krokker

Obr. 4. Sedliská-Podčičva, okr. Vranov n. T. Objekty 1/95. 1 – povrchová lesná zemina; 2 – svetlohnedá narušená vrstva; 3 – tmavohnedá vrstva s vyšším výskytom nálezov; 4 – výplň objektu; 5 – kameň; 6 – kamenistá vrstva – pozostatok kamenárskej činnosti v stredoveku/novoveku. Autori: M. Kotorová-Jenčová, L. Krokker

predstavované tmavou vrstvou s kameňmi, hlinitou žltohnedou vrstvou a svetlohnedou vrstvou prekrytou lesným hlinitým krytom. Predpokladáme, že val bol postavený v dobe bronzovej. Mohol však byť využitý aj v ďalších obdobiach (laténskom a včasnostredovekom). Výsledky malej sondáže neumožnili presnejšie datovať prestavby valu. Je tu nevyhnutný rozsiahlejší výskum. Vzhľadom na konfiguráciu terénu je veľmi pravdepodobné, že tak ako v stredoveku bolo severozápadné predhradie len vysunutým obranným a výrobným priestorom hradu, tak aj v dobe bronzovej sa centrum hradiska nachádzalo na neskoršom hornom hrade, strategicky najbezpečnejšom mieste, a dostupný skúmaný priestor je iba severozápadným okrajom centrálneho priestoru hradiska.

V porovnaní s osídlením na svahoch kopca bola na severozápadnom predhradí menej výrazná kultúrna vrstva a chudobnejší nálezový materiál. Napriek tomu, na základe doterajších poznatkov a vyššie popísaných objektov, možno usudzovať, že táto poloha nebola využívaná iba ako refúgium v čase nebezpečenstva, ale že tu jestvovalo stále sídlisko s bežným hospodárskym životom. Potvrdením je popri identifikovaných častiach objektov aj skladba materiálu, kde sa spolu s bežnou kuchynskou a stolovou keramikou objavujú aj doklady výrobnej činnosti ako zlomky tkáčskych závaží a prasleny (tab. I: 4, 5, 11).

Chronologické zaradenie hradiska v Sedliskách-Podčičve nie je jednoznačné, ale predbežná analýza materiálu poukazuje na záver mladšej a počiatok neskorej doby bronzovej. I keď sa v materiáli z kultúrnej vrstvy výnimočne objavujú aj archaické prvky, ako je plošné vodorovné žliabkovanie hrdla amfory (tab. I: 15), v rámci členenia gávskej kultúry na východnom

Obr. 5. Sedliská-Podčičva, okr. Vranov n. T. Rez valom. A-B – severný profil; C-D – južný profil; E-F – západný profil. 1 – povrchová lesná zemina; 2 – svetlohnedá vrstva; 3 – svetlohnedá zemina so slabo zreteľnými tmavšími pásmi; 4 – tmavá (čierna) vrstvička; 5 – svetlejšia, oddeľujúca vrstvu 3 a 8; 6 – žltohnedá vrstva; 7 – tmavšia, nevýrazná vrstvička; 8 – tmavá, s obsahom kameňov; 9 – tmavá (čierna) kultúrna vrstva – hlinité jadro valu; 10 – menšie kamene vo vrstvách; 11 – prepálená mazanica; 12 – kamenné jadro valu, kamene; 13 – tmavá, málo odlíšená od vrstvy 9; 14 – ílovité podložie. Autori: M. Kotorová-Jenčová, L. Krokker

Slovensku môžeme hovoriť o jej 2. (mladšom) stupni. Je to nateraz pomerne široko chápaný stupeň (Ha A-Ha B), čo odráža plynulý vývoj kultúry a dlhodobé prežívanie početných keramických tvarov (*Demeterová 1986*; *Kotorová-Jenčová 2010*, 376, 377). Z typických prejavov sledujeme v materiáli šikmé a zvislé súvislé žliabkovanie tela na fragmentoch amforovitých váz (tab. I: 18, 19), rytý ornament na amforkách (tab. I: 3, 10), misky s lištovite formovaným okrajom (tab. I: 12) a častý výskyt esovite profilovaných hrncov s rôzne formovanými výčnelkami (tab. III: 1 – 3). Z mladších prvkov sa začínajú objavovať amfory s nízkym baňatým

telom a uchom na pleciach, resp. na vydutine, súdkovité hrnce (tab. III: 6) a hrnce s prstovaným zosilneným okrajom (tab. I: 6, 7; III: 5). Vo výzdobe amforovitých tvarov sa viac uplatňujú doplnkové výzdobné motívy – zväzky žliabkov, poloblúky, jamky, plastické rebrá (tab. I: 1, 2, 16, 17, 20, 21).

V materiáli získanom na hradisku sa popri bežnom keramickom riade objavujú aj miniatúrne nádobky – na danej polohe dve mištičky, črepy z malého hrnčeka a antropomorfná nôžka zvláštnej nádoby (tab. II: 2 – 5), ktoré poukazujú na možný súvis s kultovými praktikami. V gávskej kultúre sa objavujú miniatúry nádob na sídliskách ako nie početný, ale ani nijako zvlášť výnimočný nález (*Béreš/Tomášová 1991*, 28; *Kemenczei 1984*, Taf. CXXIX: 14, 15, 18; *Tomášová 1990*, 161). Pôvod miniatúrnych nádobiek z oblasti poľských Karpát, z Ladzinu a Sanoku hľadá M. Gedl v prostredí Karpatskej kotliny v období BB2-BC1-BD (II, resp. začiatok III). Pripúšťa, že môže ísť o vplyvy z prostredia otomanskej kultúry, kultúry Suciu de Sus i pilinskej, t. j. kultúr, ktoré predchádzali kultúre Gáva (*Gedl 1998*, 72-74, tab. XXVI: 5; XXXIV: 1).

Kultové pozadie pripúšťame aj pri fragmente nádoby s osobitným výzdobným prvkom – motívom pripomínajúcim vyobrazenie vodných vtákov (tab. II: 8). Pre jednoznačnú interpretáciu tohto motívu a jeho spojenie so symbolikou vodných vtákov nemáme okrem nálezu z Terne (*Budinský-Krička/Miroššayová 1992*, tab. IX: 19; XII: 7) v materiáli východného Slovenska dostatočnú oporu. Podporným argumentom môže byť použitie tejto symboliky na bronzových predmetoch mladšej doby bronzovej v sledovanom regióne (Marhaň, Veľký Šariš).

Výnimočne sa na hradisku našla bronzová pukličkovitá nášivka (tab. II: 1). Ide o priebežný tvar, ktorý neumožňuje presnejšie datovanie.

VYHODNOTENIE

Impulzy na výstavbu hradísk, podobne ako dôvody ich zániku pri súčasnom stave výskumu nemôžeme uspokojivo vysvetliť. V severovýchodnej časti Karpatskej kotliny sa fenomén hradísk dáva obyčajne do súvisu s vnútornou krízou spoločensko-politických pomerov a s vonkajším faktorom – vpádmi východoeurópskych nomádov a chronologicky sa kladie do záveru doby bronzovej a začiatku doby halštatskej (Ha B3-Ha C) (*Chochorowski 1989*, 95; *1992*, 15; *2015*, 257-259). Vnútorné napätie, vonkajší nepriateľ a psychológia strachu vôbec je oprávnenou interpretačnou možnosťou pri hodnotení výšinných polôh v neprístupných terénoch s nevýraznými stopami osídlenia. Rovnako je opodstatnené hodnotenie hradísk zo záveru doby bronzovej a počiatku doby halštatskej ako reakcie na silnejúci tlak vonkajšieho nepriateľa a úpadok vlastných sídelných štruktúr. Hradisko v Sedliskách-Podčičve, ako naznačujú prezentované objekty a skladba nálezového materiálu, však nemožno považovať za refúgium, ani za prejav úpadku kultúry. Snáď aj preto, že ide o výšinnú polohu iba vzhľadom na okolitý terén, relatívne dobre prístupnú, bola využiteľná a aj využívaná v zmysle normálneho hospodárskeho fungovania. Navyše, ako ukázala predbežná analýza materiálu, poloha bola osídlená v mladšom stupni súčasného členenia gávskej kultúry (Ha A-Ha B), charakterizovanom rozkvetom a hospodárskou prosperitou. V takomto kontexte možno hradisko v Sedliskách-Podčičve hodnotiť ako prejav stabilizovanej situácie, kultúrneho rozmachu, prenikania do stále severnejších a hornatejších terénov a azda tiež ako pokus o centralizovanie istého regionálneho vplyvu. Podstatnú úlohu pri situovaní hradiska zohrávala aj v tomto prípade strategická výhodnosť, ale hradisko na vrchole kopca, rovnako ako sídlisko (sídliská) na jeho svahoch, mohlo vzhľadom na priaznivú konfiguráciu terénu plniť aj výrobnú a zrejme tiež kultovú funkciu. Treba tiež uviesť, že na hradisku sme doteraz nezistili stopy katastrofického zániku, kým na východnom svahu kopca boli na viacerých miestach sledované stopy požiaru detekované silnými zoskupeniami mazanice a prepálených plôch (*Kotorová-Jenčová 2010*, 362).

Domnievame sa, že v slovenskom hornom Potisí je opodstatnené uvažovať o dvoch horizontoch hradísk v mladšej a neskorej dobe bronzovej, pričom starší horizont odráža obdobie

kultúrneho rozmachu a motivácia budovania hradísk nemôže bezprostredne súvisieť s defenzívnym postojom voči nebezpečenstvu. Mladší horizont spadá do záveru doby bronzovej a začiatku doby halštatskej a v tomto prípade je zrejmou reakciou na ohrozenie civilizácie popolnicových polí. Ani tu však nemožno situáciu zjednodušovať, pretože v závere doby bronzovej v regióne registrujeme aj prosperujúce otvorené nížinné sídliská (Nižný Hrušov, Vlača) situované na terasách riek, ktoré vykazujú silnejúce prejavy vplyvov zo susedných i vzdialenejších kultúrnych oblastí, ale už len na základe ich situovania v otvorenom priestore tu ťažko možno hovoriť o úpadku či defenzíve a strachu (*Kotorová-Jenčová 2003*; *2004*). Objasnenie problematiky datovania a bližšej charakteristiky výšinných sídlisk gávskej kultúry na východnom Slovensku, a tým aj lepšieho pochopenia procesov, ktoré viedli k ich vzniku a dôvodov ich zániku môže v konečnom dôsledku priniesť iba ďalší výskum konkrétnych, v súčasnosti často len diskutabilne doložených lokalít, evidovaných ako gávske výšinné sídliská.

LITERATÚRA

Béreš/Tomášová 1991 – J. Béreš/B. Tomášová: Druhá etapa záchranného výskumu v Prešove. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1989, 1991, 28, 29.

Budinský-Krička/Miroššayová 1992 – V. Budinský-Krička/E. Miroššayová: Terňa-Lysá Stráž – sídlisko z doby bronzovej a halštatskej (Pokus o chronologické a kultúrne určenie), Slovenská archeológia 40/1, 1992, 47-76.

Demeterová 1983 – S. Demeterová: Hradiská kultúry Suciu de Sus a Gáva. Archeologické Rozhledy 35, 1983, 33-38.

Demeterová 1986 – S. Demeterová: Počiatky gávskej kultúry na východnom Slovensku. Slovenská archeológia 34/1, 1986, 97-131.

Gedl 1998 – M. Gedl: Młodsza epoka brązu we wschodniej części polskich Karpat. Kraków 1998, 299 s.

Chochorowski 1989 – J. Chochorowski: Zur Genese und Funktion der befestigten Siedlungen der Gava Kultur (Ein Diskussionsbeitrag). In: Studia nad grodami epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1989, 85-97.

Chochorowski 1992 – J. Chochorowski: Europa środkowa na przełomie epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. In: Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania s innymi terenami. Rzesów 1992, 9-21.

Chochorowski 2015 – J. Chochorowski: Późnobrązowe osiedla obronne w północno-wschodniej części Kotliny Karpackiej – główne problemy badań. In: J. Gancarski (ed.): Pradziejowe osady obronne w Karpatach. Krosno 2015, 245-272.

Kemenczei 1984 – T. Kemenczei: Die Spätbronzezeit Nordostungarn. Budapest 1984, 430 S.

Kotorová-Jenčová 2003 – M. Kotorová-Jenčová: Sídlisko zo záveru doby bronzovej v Nižnom Hrušove. Východoslovenský pravek 6, 2003, 125-143.

Kotorová-Jenčová 2004 – M. Kotorová-Jenčová: Archeologické výskumy Vlastivedného múzea v Hanušovciach nad Topľou v r. 2003. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2003, 2004, 98, 99.

Kotorová-Jenčová 2010 – M. Kotorová-Jenčová: Severovýchodné Slovensko v období popolnicových polí. In: J. Gancarski (ed.): Transkarpatskie kontakty kulturowe w epocie kamienia, brązu i wczesnej epoce żelaza. Krosno 2010, 353-392.

Kotorová-Jenčová 2014 – M. Kotorová-Jenčová: Porta Polonica – hrad Čič(a)va v Sedliskách (okr. Vranov nad Topľou). In: J. Gancarski (ed.): Zamki w Karpatach. Krosno 2014, 365-385.

Kotorová-Jenčová 2015 – M. Kotorová-Jenčová: Výšinné sídliská gávskej kultúry v slovenskom hornom Potisí. In: J. Gancarski (ed.): Pradziejowe osady obronne w Karpatach. Krosno 2015, 273-294.

Tomášová 1990 – B. Tomášová: Záchranný výskum v Prešove. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1988, 1990, 161.

RESUMÉ

Upland settlement of the Gáva Culture in Sedliská-Podčičva

The contribution presents an upland settlement of the Čičva Castle hill in the cadastre of the village Sedliská (district Vranov nad Topľou). It is one of a few searched upland sites in the Ondava River catchment, which has a strategic location in the surrounding landscape. The contribution deals with a small excavation in the north-west part of the hill – north-west from the castle area (position 6). There were traces of 4 structures, a double-pole line and a rampart, which was slightly cut in 1994-1995. No settlement structure was uncovered as a unit.

Results of the excavation have proved the settlement existed in its economic accustomed manner. Identified structures and also composition of materials proves it - common kitchen ceramics, together with table wares, but also proofs of production activity – fragments of loom weights and whorls.

Chronological categorization of the Sedliská-Podčičva settlement is not unambiguous. It is dated, from the preliminary analyses, to the Late Bronze Age. In the framework of the Gáva Culture in Eastern Slovakia we can speak about its second stage (Ha A-Ha B).

In the north-east part of the Carpathians, the phenomenon of settlements is related to an internal crisis of social and political relationships and outer factors – raiding of east-European nomads and it is chronologically categorized to the end of the Bronze Age and to the beginning of the Hallstatt period (Ha B3-Ha C). The settlement in Sedliská-Počičva was settled in a younger period, according to the present categorization of the Gáva Culture (Ha A-Ha B), which is characterized by blossoming and economic prosperity. We can assess the settlement in Sedliská-Podčičva lived in a stabilised way of life, cultural development, penetration northwards to mountainous terrains and might be seen like an attempt on centralization of a regional power. We assume that in the Slovak part of the upper Tisa River catchment is tenable to consider about two horizons of settlements in the younger and later Bronze Age. The later horizon reflects a period of cultural development and the younger horizon is categorized to the end of the Bronze Age and beginning of the Hallstatt period and it is evident reaction against a threat of the Urnfield Civilization.

Captions

Figure 1. Upland settlements of the Gáva Culture in the Slovak upper Tisa River catchment: 1. Brehov, Trebišov area; 2. Dargov, Trebišov area; 3. Demjata, Prešov area; 4. Dubinné, Bardejov area; 5. Fintice, Prešov area; 6. Haniska, Prešov area; 7. Hermanovce nad Topľou, Vranov nad Topľou area; 8. Hrčeľ, Trebišov area; 9. Choňkovce, Sobrance area; 10. Jarovnice, part Močidľany, Sabinov area; 11. Jasenov, Humenné area; 12. Jastrabie nad Topľou, Vranov nad Topľou area; 13. Kapušany, Prešov area; 14. Komárany, Vranov nad Topľou area; 15. Koňuš, Sobrance area; 16. Kusín, Sobrance area; 17. Nižný Tvarožec, Bardejov area; 18. Obišovce, Košice-vidiek area; 19. Petrovany, Prešov area; 20. Prešov-Šalgovík, Prešov area; 21. Sabinov, Sabinov area; 22. Sedliská-Podčičva, Vranov nad Topľou area; 23. Somotor, Trebišov area; 24. Šarišské Sokolovce, Sabinov area; 25. Terňa, Prešov area; 26. Tuhrina, Prešov area; 27. Tročany, Bardejov area; 28. Veľký Šariš, location Hradný vrch, Prešov area; 29. Veľký Šariš-Kanaš, Prešov area; A – hillfort; B – upland site; C – unknown. Authors: M. Kotorová-Jenčová, L. Krokker

Figure 2. Sedliská-Podčičva, district Vranov nad Topľou – excavated sites. 1. Cemetery in Podčičva, eastern slope, altitude 144 – 151m. There was observed a mixed cultural layer (young Bronze Age, La Tène), thickness up to 110 cm, daub landslides, stone destruction, three store holes, a structure with a pole construction of irregular rectangular form and store holes of other structures there. Rich ceramic material (pot, amphora, plate form fragments, cups with reliefs, engrave and groove decoration), a stone and ceramic relief in the form of

a human leg, little bronze sickle, fragments of a mould, animal bones; 2. Little manorial meadow, south-east slope, under the top of the hill. Observed mixed layer of soil was caught with ceramic findings there (young Bronze Age, La Tène period, Early Middle Age); 3. – 4. West slope of the hill – private orchards. Found three burnt down formations – ovens – formed in semi-arc at an irregular oval form hole, mixed cultural layer with findings of ceramics, whorls and archaeo-botanic scraps; 5. – 6. Top of the hill, north-west part in front of the castle, altitude 195-210 m – description of structures are in the contribution; 7. – 8. Northwards from the cemetery, above the road Vranov – Stropkov. There were caught four dug structures there. It is an exceptional structure (1/96) by its size and interior with a stone fireplace. Findings of fragmentary ceramics and a miniature bowl; 9. Eastwards from the eastern bastion of the castle. There were found, except the Middle Age and La Tène material, ceramics from the Bronze Age (including a miniature bowl) there as well. Authors: M. Kotorová-Jenčová, L. Krokker

Figure 3. Sedliská-Podčičva, district Vranov n. T. Features 1/94 (down), 2/94 (up) and double line of post holes. 1 – surface forest soil; 2 – bright brown disturbed layer; 3 – dark brown layer with higher appearance of findings; 4 – filling of the structure; 5 – traces of a fireplace; 6 – stone object. Authors: M. Kotorová-Jenčová, L. Krokker

Figure 4. Sedliská-Podčičva, district Vranov n. T. Feature 1/95. 1 – surface forest soil; 2 – bright brown disturbed layer; 3 – dark brown layer with higher appearance of findings; 4 – filling of the structure; 5 – stone; 6 – stony layer – rest of stone processing activity in the Middle Ages/Modern times. Authors: M. Kotorová-Jenčová, L. Krokker

Figure 5. Sedliská-Podčičva, district Vranov n. T. Section through the rampart. A-B – north profile, C-D – south profile, E-F – western profile. 1 – surface forest soil; 2 – bright brown layer; 3 - bright brown layer with unclear darker strips; 4 – little dark (black) layer;, 5 – brighter, separating layer 3 and 8; 6 – yellow/brown layer; 7 – darker, unclear layer; 8 – dark, with stones; 9 – dark (black) cultural layer – clay core of the rampart; 10 – smaller stones into layers – burnt down daub; 12 – stone core of the rampart; 13 – dark, not very recognizable from the layer 9; 14 – clay subsoil. Authors: M. Kotorová-Jenčová, L. Krokker

Pl. I. Sedliská-Podčičva, district Vranov n. T. Whorls (4, 5, 11) and selection of pottery finds. Author: M. Kotorová-Jenčová

Pl. II. Sedliská-Podčičva, district Vranov n. T. Convex bronze ornamental plate (1), miniature vessels (2-4), figurine (5) and selection of pottery finds. Author: M. Kotorová-Jenčová

Pl. III. Sedliská-Podčičva, district Vranov n. T. Selection of pots. Author: M. Kotorová-Jenčová

Translated by Mariana Muravská

PhDr. Mária Kotorová-Jenčová, PhD.
Vlastivedné múzeum v Hanušovciach n. T.
Zámocká 160/5, 094 31 Hanušovce n. T., Slovenská republika
kotorova.m@gmail.com

Tab. I. Sedliská-Podčičva, okr. Vranov n. T. Prasleny (4, 5, 11) a výber keramického materiálu. Kresba: M. Kotorová-Jenčová

Tab. II. Sedliská-Podčičva, okr. Vranov n. T. Bronzová pukličkovitá nášivka (1), miniatúrne nádoby (2-4), plastika (5) a výber keramického materiálu. Kresba: M. Kotorová-Jenčová

Tab. III. Sedliská-Podčičva, okr. Vranov n. T. Hrnce. Kresba: M. Kotorová-Jenčová

SÍDLISKO VEKERZUGSKEJ KULTÚRY V LUŽIANKACH PRI NITRE[1]

Anita KOZUBOVÁ – Mário BIELICH – Alena BISTÁKOVÁ – Beáta MILOVÁ

KOZUBOVÁ, Anita – BIELICH, Mário – BISTÁKOVÁ, Alena – MILOVÁ, Beáta. Vekerzug Culture settlement in Lužianky near Nitra. The primary goal of this article is to present the results of the minor development-led excavation taking place at the building site of a water connection pipe in Nitra, borough of Lužianky, location 'Pri vinárskych závodoch'. Three features of the Vekerzug Culture were excavated here in February 2005. Taking into consideration their smaller size and irregular oval shape, the utilization of these features has not been definitely specified. Feature No. 2 was of commercial nature, whereas it is not possible to determine precisely whether the features No. 1 and No. 3 were dwellings or not. The feature No. 3 was filled with a large amount of burnt clay daub. In the fill of the features occurred only limited number of pottery (with utility hand-thrown ceramics prevailing over a very small number of wheel-turned vessels), animal bones and small artefacts, mainly ceramic whorls. Based on the analysis of ceramic material from the feature No. 3 we could place the settlement features from Lužianky at the beginning of the phase Ha D2.

Keywords: Lužianky, Early Iron Age, settlement features, Vekerzug Culture, pottery, small artefacts;

Kľúčové slová: Lužianky, staršia doba železná, sídliskové objekty, vekerzugská kultúra, keramika, drobné predmety;

ÚVOD

Obec Lužianky leží severozápadne od mesta Nitry na pravej terase rovnomennej rieky. Terasa Nitry v tejto časti mierne stúpa a od praveku bola intenzívne osídlená (*Kuzma 2000; Ruttkay 2004*).[2] Ľavý breh na tomto území bol inundačným pásmom rieky. V blízkom okolí boli zistené viaceré nálezové celky s materiálom z halštatského obdobia, ktoré nateraz pochádzajú iba zo záchranných výskumov. V súčasnosti tu evidujeme minimálne desať mlado a neskorohalštatských lokalít. Hrobové nálezy boli preskúmané v Nitre-Dolných Krškanoch v dvoch polohách (*Budinský-Krička 1951; Romsauer 1993*, 13).[3] Okrem nami prezentovaných výsledkov výskumu z Lužianok (*Černická/Parobková/Bielich 2006*), poznáme sídliskové nálezy z dvoch polôh v Ivanke pri Nitre, z troch polôh v Nitre-Chrenovej (*Romsauer 1993*, 5-15), zberové nálezy z Jarku (*Beljak Pažinová/Melo 2015*, 67, obr. 11: 13-20) a môžeme sem priradiť aj dva sídliskové objekty s keramickým inventárom vekerzugskej kultúry, ktoré boli skúmané v rokoch 2006 a 2009 v Nitre, časti Mlyny (objekty 8/07 a 14/07).[4]

[1] Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA MŠ SR a SAV č. 02/0175/16: „Korpus včasnostredovekých hradísk Slovenska ".

[2] V blízkom okolí skúmanej polohy v Lužiankach boli v minulosti zachytené sídliská a pohrebiská z obdobia praveku a včasného stredoveku. Pri výstavbe železničnej stanice boli porušené objekty z mladšej doby kamennej a mladšej doby bronzovej. Pri výstavbe haly Air-Liquide bolo preskúmané pohrebisko z 9. – 10. storočia (*Ruttkay 2004*) a počas výstavby predajnej haly Metro bola zistená časť stredovekého sídliska (*Kuzma 2000*).

[3] Ojedinelý nález črepu z profilovanej šálky so zvislým žliabkovaním na vydutí a vlešťovaným mriežkovým ornamentom na vnútornej strane nádoby pochádza z povrchového zberu v časti Dolné Krškany, poloha Cirmianska ulica a môže tak indikovať ďalšiu, bližšie nešpecifikovanú lokalitu vekerzugskej kultúry (*Romsauer 1993*, 12).

[4] Za informáciu ďakujeme Mgr. T. Königovi, PhD. (Katedra archeológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave). Objekt 14/07 obsahoval okrem keramiky, typickej pre vekerzugskú kultúru, aj laténsku keramiku.

Cieľom príspevku je prezentácia výsledkov záchranného výskumu realizovaného vo februári 2005. Pri výkope prípojky vody v obci Lužianky sa na polohe Pri vinárskych závodoch podarilo zachytiť tri objekty zo staršej doby železnej (obr. 1). Objekty obsahovali keramiku, zvieracie kosti, mazanicu a niekoľko prevažne keramických drobných predmetov. Na základe analýzy keramiky môžeme skúmané sídliskové objekty priradiť vekerzugskej kultúre.

Obr. 1. Lužianky. Lokalizácia miesta výskumu a jednotlivých objektov. Autor: M. Bielich

Obr. 2. Lužianky. Objekt č. 1. Kresba a foto: M. Bielich

OPIS NÁLEZOVEJ SITUÁCIE A NÁLEZOV

Počas sledovania výkopových prác na vodovodnej prípojke k výrobným halám Air Liquide boli vo vykopanej ryhe zaznamenané tri porušené archeologické objekty. Objekty boli pozorované v profiloch ryhy, ktorej hĺbka dosahovala 220 cm a šírka 60 cm (obr. 1). Kvôli pokročilej deštrukcii objektov, ktoré sa podarilo odkryť iba čiastočne, sme zachytili iba zlomok nálezovej situácie, čo výrazne obmedzilo naše možnosti bližšej interpretácie.

Objekt č. 1

Porušený objekt mal v zachovanej časti nepravidelný polooválny pôdorys s výrazne zaoblenými rohmi a bol pretiahnutý v smere S – J (obr. 2). Šikmé steny prechádzali do relatívne rovného dna. Objekt sa výskumom podarilo zachytiť v jeho celej šírke (280 cm) a hĺbke (90 cm), zatiaľ čo zachovaná dĺžka dosahovala 180 cm.[5] Výplň objektu tvorila jednotná zásypová vrstva zeminy sivej farby a hlinito-ílovitej konzistencie.

[5] Môžeme predpokladať, že objekt bol pôvodne dlhý okolo 360-380 cm.

Obr. 3. Lužianky. Objekt č. 2. Kresba a foto: M. Bielich

Objekt č. 3

Čiastočne porušený objekt s rozmermi 400? x 180 x 90 cm mal nepravidelný oválny pôdorys so zaoblenými rohmi a bol pretiahnutý v smere S – J (obr. 4). Dno objektu bolo relatívne rovné. Výplň objektu tvorili dve zásypové vrstvy zeminy. Prvá vrstva obsahovala veľké množstvo silne prepálenej mazanice. Druhá zásypová vrstva zeminy sivej farby a popolovitej konzistencie obsahovala keramický materiál, drobné predmety a zvieracie kosti. V hypotetickom strede objektu sa nachádzala oválna prehĺbenina s množstvom prepálenej mazanice, ktorá môže indikovať zvyšky ohniska. V blízkosti ohniska bola identifikovaná malá kolová jamka.

Objekt č. 2

Počas začistenia profilu ryhy bol zachytený porušený objekt č. 2. Pravdepodobne ide o superpozíciu žľabu a sídliskovej jamy. Nálezy keramiky z výplne však poukazujú na jeden časový horizont, v danom prípade na období vekerzugskej kultúry. Objekt so zachovanými rozmermi 160 x 200? x 70 cm mal pôvodne nepravidelný oválny tvar a bol pretiahnutý v smere V – Z (obr. 3). Pod dnom objektu, ktorý mal v priereze tvar písmena V, sa nachádzala vrstva sivej pieskovitej zeminy ako pozostatok po staršej sídliskovej jame. Výplň objektu pozostávala zo zásypovej vrstvy zeminy čiernej farby a hlinitej konzistencie. Objekt je interpretovaný ako sídlisková jama, zatiaľ čo funkcia žľabovitého objektu nie je celkom jednoznačná.

Nálezy drobných predmetov:

1. Fragment bronzového plieška (pravdepodobne závesku) kónického tvaru s oválnym otvorom.

Obr. 4. Lužianky. Objekt č. 3. Kresba a foto: M. Bielich

Nálezy keramiky z výplne objektu:[6]

1. Dno džbánka, vyrobeného na kruhu, konkávne dno odsadené; Ø dna 5,0 cm, hr. črepu 0,7 cm (tab. I: 1).
2. Dno džbánka, vyrobeného na kruhu, rovné dno nepatrne odsadené; Ø dna 5,0 cm, hr. črepu 0,6 cm (tab. I: 2).
3. Okrajový črep z menšej plynulo profilovanej vázy s nízkym hrdlom, vyrobenej na kruhu, okraj zhrubnutý a šikmo zrezaný; Ø ústia 12,0 cm, hr. črepu 0,5 cm (tab. I: 3).
4. Fragment oblúkovito zalomeného pásikového uška nádoby, vyrobenej na kruhu, uško pozdĺžne žliabkované; hr. črepu 1,0 cm (tab. I: 4).
5. Fragment pásikového uška s dvojicou zrezaných kónických výčnelkov na vrchole; hr. črepu 1,0 cm (tab. I: 5).
6. Okrajový črep z veľkej vázovitej nádoby s plynulou esovitou profiláciou, zaoblený okraj nepatrne zúžený; Ø ústia 23,0 cm, hr. črepu 1,0 cm (tab. I: 6).
7. Okrajový črep z veľkej vázovitej nádoby, vodorovne vyhnutý široký okraj odsadený od vysokého kónického hrdla; Ø ústia 27,0 cm, hr. črepu 1,0 cm (tab. I: 7).
8. Dno väčšej vázy, vyrobenej na kruhu; Ø dna 14,0 cm, hr. črepu 1,2 cm (tab. II: 1).
9. Dno väčšej vázy, vyrobenej na kruhu; Ø dna 10,0 cm, hr. črepu 1,1 cm (tab. II: 2).
10. Okrajový črep z veľkej vázovitej alebo fľaškovitej nádoby, lievikovite roztvorený okraj odsadený od vysokého a v hornej časti výrazne zúženého kónického hrdla; Ø ústia 22,0 cm, hr. črepu 1,1 cm (tab. II: 3).
11. Fragment okraja nádoby s perforovanými stenami, zaoblený okraj zúžený; hr. črepu 1,0 cm (tab. III: 1).
12. Črep z tela nádoby zdobenej zvislým plastickým výčnelkom oválneho tvaru; hr. črepu 1,0 cm (tab. III: 2).
13. Okrajový črep z menšieho hrnca súdkovitého tvaru s nepatrne zatiahnutým okrajom, pod zaobleným okrajom umiestnený oválny plastický výčnelok; hr. črepu 0,9 cm (tab. III: 3).
14. Črep z tela nádoby so zachovanou výzdobou v podobe radu vtlačených jamiek prerušených plastickým výčnelkom; hr. črepu 1,4 cm (tab. III: 4).
15. Črep z tela nádoby (asi hrniec súdkovitého tvaru) so zachovanou výzdobou v podobe pretláčaného plastického pásika; hr. črepu 1,0 cm (tab. III: 5).
16. Črep z tela nádoby zdobenej plastickým jazykovitým výčnelkom; hr. črepu 1,2 cm (tab. III: 6).
17. Okrajový črep z hrnca súdkovitého tvaru, pod rovno zrezaným okrajom umiestnený plastický pretláčaný pásik; hr. črepu 1,4 cm (tab. III: 7).
18. Okrajový črep z okraja hrnca súdkovitého tvaru, pod zaobleným okrajom umiestnený plastický pretláčaný pásik; Ø ústia 17,0 cm, hr. črepu 1,0 cm (tab. III: 8).
19. Kónická nôžka misy; dolný Ø nôžky 8,0 cm, hr. črepu 1,0 cm (tab. III: 9).
20. Okrajový črep z menšej plytkej misy, vyrobenej na kruhu, okraj obojstranne výrazne zosilnený; Ø ústia 22,0 cm, hr. črepu 1,0 cm (tab. IV: 1).
21. Okrajový črep z misy kónického tvaru so zatiahnutým ústím, okraj zaoblený; Ø ústia 26,0 cm, hr. črepu 1,0 cm (tab. IV: 2).
22. Okrajový črep z misy kónického tvaru so zatiahnutým ústím a náznakom ostrejšieho lomu na zahnutí, okraj zaoblený; Ø ústia 28,0 cm, hr. črepu 1,1 cm (tab. IV: 3).
23. Okrajový črep z misy kónického tvaru so zatiahnutým ústím, okraj dovnútra šikmo zrezaný, na tele nádoby malý reparačný otvor; Ø ústia 29,0 cm, hr. črepu 1,0 cm (tab. IV: 4).
24. Fragment plochej hlinenej podložky okrúhleho tvaru, okraj zvisle zrezaný, zachovaný pravdepodobne reparačný otvor; Ø 22,0 cm, hr. črepu 2,0 cm (tab. V: 1).
25. Fragment plochej hlinenej podložky okrúhleho tvaru, okraj zaoblený; Ø 24,0 cm, hr. črepu 2,0 cm (tab. V: 2).
26. Fragment plochej hlinenej podložky, okraj šikmo zrezaný; hr. črepu 2,0 cm (tab. V: 3).
27. Fragment plochej hlinenej podložky okrúhleho tvaru, okraj zaoblený; Ø 22,0 cm, hr. črepu 2,0 cm (tab. V: 4).
28. Dno menšej nádoby, rovné dno mierne odsadené; Ø dna 11,0 cm, hr. črepu 1,2 cm (tab. V: 5).
29. Okrajový črep z väčšieho hrnca súdkovitého tvaru s nepatrne zatiahnutým okrajom, pod zaobleným okrajom umiestnený zvislý plastický výčnelok oválneho tvaru; Ø ústia 14,0 cm, hr. črepu 1,0 cm (tab. V: 6).

[6] Zoznam použitých skratiek: Ø = priemer; hr. = hrúbka

Nálezy drobných predmetov z výplne objektu:
30. Fragment praslena z hliny tehlovej farby (tab. VI: 1).
31. Dvojkónický praslen zo sivej hliny (tab. VI: 2).
32. Fragment pravdepodobne kolieska z tehlovohnedej hliny (tab. VI: 3).
33. Fragment dvojkónického praslena z hnedosivej hliny (tab. VI: 4).
34. Kónický praslen z hnedosivej hliny (tab. VI: 5).
35. Fragment pravdepodobne kolieska z hnedosivej hliny (tab. VI: 6).
36. Fragment plochého praslena z hnedožltej hliny (tab. VI: 7).
37. Guľovitý praslen z tmavohnedej hliny, zdobený skupinkami plastických koncentrických elíps (tab. VI: 8).
38. Dvojkónický praslen z tmavosivej hliny (tab. VI: 9).

VYHODNOTENIE

Sídliskové objekty

Na sídlisku v Lužiankach boli preskúmané dovedna tri objekty, z toho dva čiastočne (objekty č. 1 a 2) a jeden takmer úplne (objekt č. 3). Lužianske objekty sa pôdorysnými dispozíciami a rozmermi výrazne neodlišujú od niektorých objektov, preskúmaných na ostatných sídliskách v katastri mesta Nitry (*Romsauer 1993*). Podobný typ objektu ako objekt č. 3 bol zachytený v časti Nitra-Chrenová II. Tu však objekt 28/71 dosahoval väčšie šírkové rozmery než lužiansky objekt a pôdorys mal štvoruholníkovitý tvar (*Romsauer 1993*, 7, obr. 4). Sídliskové objekty z Lužianok nepochybne patria k objektom s menšími rozmermi, čo je markantné najmä v prípade ich celkovej šírky. Kým pri objekte č. 1 táto dosahovala hodnotu 2,8 m, objekty č. 2 a 3 boli široké maximálne len 2,0 m. Vzhľadom na ich menšie rozmery a oválny pôdorys, nie je funkcia týchto objektov celkom jednoznačná. Funkciu chaty môžeme vylúčiť pri objekte č. 2. Na možnú obytnú funkciu pri objekte č. 1 ukazujú jeho pôvodné rozmery 3,6-3,8 × 2,8 m, ktoré však dosahujú hodnoty o niečo menšie než majú tie sídliskové objekty z katastra mesta Nitry, ktoré sú s určitosťou považované za chaty (*Romsauer 1993*, 9, 13, 15, obr. 8, 9). V objekte č. 3 síce boli v jeho centrálnej časti pravdepodobne odkryté zvyšky ohniska, ale jeho výrazne nepravidelný oválny tvar a najmä malá šírka (1,8 m) ukazujú skôr na inú funkciu než obytnú.

Rozbor keramického materiálu a drobných predmetov

K najpočetnejším nálezom v prezentovanom súbore sídliskových objektov z Lužianok patrí keramika, z drobných predmetov sú to najmä hlinené prasleny. Na jemnejšie typologicko-chronologické vyhodnotenie je vhodný iba nálezový materiál z výplne objektu č. 3, ktorý sa však vyznačuje malou variabilitou zastúpených keramických tvarov a minimálnym podielom exemplárov vyrobených na kruhu. K charakteristickým znakom keramického materiálu vekerzugskej kultúry na celom území jej rozšírenia patrí spoločný výskyt keramiky vyrobenej na hrnčiarskom kruhu a keramiky zhotovenej v rukách v rámci jedného nálezového celku. Niektoré keramické tvary sú pre oba výrobné postupy spoločné, niektoré tvary sa vyrábali iba v rukách, iné iba pomocou hrnčiarskeho kruhu. Výzdoba nie je na nádobách z analyzovaného súboru častá a je doložená len na keramike vyrobenej v rukách, preto výzdobné techniky a motívy na keramike nevyhodnocujeme samostatne, ale stručne ich analyzujeme spoločne s jednotlivými tvarmi nádob. Veľmi zriedkavé sú v hodnotenom keramickom súbore aj doklady reparácií (tab. IV: 4; V: 1). Ryté značky, ktoré sú spravidla umiestnené na dnách alebo na tele pod koreňom pásikového uška džbánkov vyrobených na kruhu, v hodnotenom súbore zastúpené nie sú.

Celkové typologicko-chronologické vyhodnotenie keramiky vekerzugskej kultúry sťažuje niekoľko závažných faktorov. Výskum sídlisk a sídliskových objektov vekerzugskej kultúry je stále pomerne neuspokojivý. Keramické súbory zo sídliskových lokalít z juhozápadného Slovenska a východného Maďarska nie sú nateraz komplexne vyhodnotené a publikované

práce sa spravidla venujú iba istému výberu nálezov, často bez podrobnejšej typologickej klasifikácie. K výnimkám v danom ohľade patrí pomerne rozsiahly nálezový súbor z Nitry, časť Chrenová, Mikov dvor a Dolné Krškany (*Romsauer 1993*). Súčasný stav bádania v problematike vekerzugskej kultúry je naďalej nepriaznivý, pretože v centre záujmu bádateľov stále ostáva vyhodnotenie drobných, predovšetkým kovových predmetov. Tie sú mnohokrát vhodnejšie na jemnejšie datovanie než keramika. Východiskovou pramennou bázou pre poznanie vekerzugskej kultúry, vrátane jej keramickej náplne, ostávajú aj naďalej najmä staršie nálezy z pohrebísk. Tie buď nie sú vôbec katalógovo spracované, alebo v mnohých prípadoch sú publikované práce v podobe nekvalitnej obrazovej, spravidla fotografickej dokumentácie nálezov nepostačujúce pre vypracovanie jemnejšej typologicko-chronologickej klasifikácie jednotlivých tvarov keramiky. Jemnejšiu klasifikáciu a chronologické zaradenie keramiky vekerzugskej kultúry sťažuje aj značná konzervatívnosť zastúpených tvarov, mnohokrát chýbajúce blízke či vzdialenejšie analógie v susedných kultúrnych regiónoch a tiež ich pomerne široké datovanie.

Keramika vyrobená v rukách

V hodnotenom súbore sídliskových nálezov z Lužianok sa vyskytli štyri základné tvary keramiky vyrobenej v rukách, ktoré sme rozdelili do dvoch kategórií. Veľké nádoby a vysoké tvary zastupujú vázy a hrnce. Druhú kategóriu keramiky predstavujú široké tvary, kde sme zaradili exempláre so širokým ústím, a to misy a šálky. Špecifickú kategóriu tvoria nádoby s perforovanými stenami, ktoré sú považované za cedidlá, a väčšie ploché podložky kruhového tvaru.

V objekte č. 3 z Lužianok sú najfrekventovanejším keramickým tvarom hrnce, ktoré na lokalitách vekerzugskej kultúry patria spolu s misami k najčastejším tvarom úžitkovej keramiky.[7] V prípade tvarovo identifikovateľných exemplárov ide bez výnimky o hrnce súdkovitého tvaru s pomerne zúženým ústím. Okrem súdkovitého tvaru sa vyznačujú mierne zatiahnutým ústím a rôzne profilovaným okrajom. Ten je buď zaoblený, príp. aj nepatrne zúžený (tab. III: 3, 8; V: 6), alebo rovno zrezaný (tab. III: 7). Ako výzdoba sa na predmetných hrncoch uplatňovali rôzne tvarované plastické výčnelky – oválne alebo zvislé oválne (tab. III: 2, 3; V: 6), spravidla samostatne, sporadicky tiež v kombinácii s radom vtlačených plytkých jamiek (tab. III: 4) či pretláčané plastické pásiky (tab. III: 5, 7, 8). Hrnce súdkovitého tvaru nie sú vhodné na jemnejšie datovanie, pretože sú zastúpené už v materiáli zo záveru doby bronzovej a bez výraznejšej tvarovej modifikácie boli používané počas celej staršej doby železnej (*Kemenczei 2009*, 96, 97). Vyskytli sa tak na pohrebiskách, ako aj v sídliskovom materiáli vekerzugskej kultúry, kde spolu s exemplármi kvetináčovitého tvaru tvoria jeden z najcharakteristickejších hrncovitých tvarov (*Kozubová 2013a*, 145; *Romsauer 1993*, 18, 21, tab. 3: 16; 13: 14; *Scholtz 2012*, 85, 86). Časté sú menšie hrnce súdkovitého tvaru so štyrmi jazykovitými výčnelkami alebo s plytkými jamkami pod okrajom aj na sídliskách kalenderberskej skupiny (*Dušek/Dušek 1984*, tab. 15: 27, 22: 4, 70: 1, 3, 71: 4, 7, 95: 7, 98: 3, 167: 5, 6, 174: 7; *1995*, tab. 26: 1, 93: 1, 7, 103: 10, 12, 114: 8; *Griebl 1997*, tab. 63: 9, 64: 2, 78: 8).

V súbore materiálu z Lužianok sa vyskytli veľké vázy s výškou nad 20 cm, ktoré môžeme z hľadiska celkovej profilácie tela rozdeliť na dva základné typy. Menšie a malé vázy vyrobené v rukách, pri ktorých výška spravidla nepresiahla 10 cm, neboli v hodnotenom súbore spoľahlivo identifikované.[8] Celkový tvar hrdla a tvarovanie okraja fragmentov dvoch nádob (tab. I: 7; II: 3) naznačuje, že by mohlo ísť o vázy s vysokým kónickým hrdlom výrazne odsadeným od tela nádoby, keď značne široké vydutie je spravidla nižšie položené a spodná časť nádoby mierne alebo výrazne podsadená. Podobne tvarovaná váza bez zachovaného

[7] Z funkčného hľadiska sa hrnce s najväčšou pravdepodobnosťou používali ako kuchynská keramika najmä pri varení, príp. tiež ako nádoby na uchovávanie produktov (*Schwellnus 2012*, 536).

[8] V prípade veľkých váz môžeme predpokladať ich využitie ako nádob na uchovávanie tekutín, jedla či zásob obilia, alebo iných potravinových produktov (*Schwellnus 2012*, 536).

hrdla a okraja pochádza zo žiarového hrobu 47 na pohrebisku v Chotíne IB (*Kozubová 2013b*, tab. 100: 7). Analogické vázy sú pomerne časté na pohrebisku v Kleinkleine, kde sa vyskytli v hroboch z tretej fázy pochovávania na pohrebisku, ktorá je datovaná do začiatku stupňa Ha D1, čiže do záveru 7. stor. pred Kr. podľa konvenčného datovania (*Dobiat 1980*, 72, 73, 170; *Romsauer/Pieta 1992*, 216). Pomerne výraznú koncentráciu tohto typu váz zaznamenávame aj na hradisku Molpír v Smoleniciach, kde tieto reprezentujú mladšiu fázu osídlenia zo záveru 7. a začiatku 6. stor. pred Kr. (*Dušek/Dušek 1984*, tab. 15: 28; 35: 30; 38: 30; 55: 5; 101: 4; 131: 2; 167: 3; 174: 11; *1995*, tab. 38: 23; 103: 9; 104: 7, 11; 113: 50; *Parzinger/Stegmann-Rajtár 1988*, 169). V prostredí vekerzugskej kultúry ide o veľmi zriedkavo sa vyskytujúci typ nádob, charakteristický iba pre jej počiatočný vývojový úsek. Naopak, ďalšia váza z objektu č. 3 z Lužianok, z ktorej sa tiež zachoval iba fragment okraja a hrdla (tab. I: 6), reprezentuje v keramickom repertoári vekerzugskej kultúry jeden z najčastejšie sa vyskytujúcich typov veľkých váz, a to dvojkónických váz s plynulou profiláciou. Aj tie patria k tvarom, ktoré súvisia ešte s predchádzajúcim časovým úsekom a zdá sa, že sú charakteristické pre starší vývojový úsek vekerzugskej kultúry zo 6. stor. pred Kr., avšak nemôžeme vylúčiť ich sporadické pretrvávanie ešte v nasledujúcom storočí (*Kozubová 2008*, 75; *Romsauer/Pieta 1992*, 217).[9] Ich početné nálezy sú známe najmä na hradisku Molpír v Smoleniciach (*Dušek/Dušek 1984*, tab. 38: 4; 41: 17; 46: 4).[10] Črep z tela nádoby zdobenej zvislým plastickým výčnelkom oválneho tvaru na prechode hrdla a vydutia (tab. III: 2) by mohol pochádzať z väčšej vázy so širším kónickým hrdlom, výraznejšie odsadeným od širokého vydutia. Fragmenty tvarovo podobnej vázy s identickou plastickou výzdobou na prechode odsadeného hrdla a širokého, ostro zalomeného vydutia sa našli v objekte č. 205 na neskorohalštatskom a včasnolaténskom sídlisku v Soproni-Krautacker (*Jerem et al. 1984*, 151, obr. 10: 6). Tento typ váz tvarovo síce vychádza zo starohalštatkých tradícií, ale v predmetnom objekte č. 205 sa už vyskytol v sprievode typických neskorohalštatských keramických tvarov, ako napríklad šálok s tzv. rohatými uškami či grafitovými situlovými hrncami (*Jerem et al. 1984*, 151, obr. 9: 1; 10: 2; *Romsauer 1993*, 18; *Schwellnus 2009*, 249).

Zo širokých tvarov keramiky sú v sledovanom nálezovom súbore najfrekventovanejšie misy.[11] Všetky tvarovo identifikovateľné exempláre patria kónickým misám so zatiahnutým ústím. Rozdiely medzi jednotlivými nálezmi tohto typu mís sú obvykle badateľné iba v stupni zahnutia ústia, ktoré mohlo byť zatiahnuté výrazne (tab. IV: 4) alebo iba mierne (tab. IV: 2, 3), ako aj v celkovej profilácii okraja, ktorý mohol byť zaoblený (tab. IV: 2, 3) alebo dovnútra šikmo zrezaný (tab. IV: 4). Pre misy z Lužianok je príznačná úplná absencia tak plastickej, ako aj rytej či maľovanej výzdoby.[12] Misy so zatiahnutým ústím sa v Karpatskej kotline používali počas dlhého časového úseku od mladšej doby bronzovej až po koniec doby halštatskej, preto nie sú vhodné pre jemnejšie datovanie (*Čambal/Gregor 2007*, 67; *Griebl 2004*, 167; *Preinfalk 2003*, 93; *Studeníková 1986*, 57). Z výplne objektu č. 3 pochádza nižšia kónická nôžka z misy (tab. III: 9). V rukách vyrobené misy a misky na nôžke, tak zdobené, ako aj nezdobené, sú obzvlášť typické najmä pre halštatské pohrebiská v Dolnom Rakúsku a v Zadunajsku

[9] Veľké dvojkónické vázy so širokým vydutím a vysokým úzkym hrdlom, nezdobené aj zdobené so štyrmi plastickými výčnelkami na alebo pod maximálnym vydutím, sa v neskorohalštatskom úseku vekerzugskej kultúry postupne vytrácajú z jej keramického repertoára a sú nahrádzané nezdobenými štíhlejšími tvarmi s plynulou esovitou profiláciou a úzkym ústím. V prostredí vekerzugskej kultúry pretrvávajú až do začiatku doby laténskej (*Kozubová 2013a*, 142; *Stegmann-Rajtár 2009*, 76).

[10] Na lokalitách kalenderberskej skupiny je ich výskyt spätý s vplyvmi z prostredia lužickej kultúry (*Romsauer 1993*, tab. 4: 14; *Romsauer/Pieta 1992*, 216, obr. 2: 10).

[11] Môžeme predpokladať, že sa využívali nielen ako kuchynská keramika, najmä pri varení (hrubšie prevedené exempláre), ale ako aj stolová keramika pri servírovaní (jemná keramika).

[12] Naopak, pre misy so zatiahnutým ústím z lokalít kalenderberskej skupiny a halštatských skupín Zadunajska je charakteristická prítomnosť tuhovanej výzdoby v podobe vlešťovaných pásov najmä na vnútornej strane nádob (*Dušek/Dušek 1984*, tab. 56: 16; *Eibner-Persy 1980*, tab. 3: 2, 6; 11: 2; *Griebl 1997*, tab. 9: 1; 10: 6; 20: 8; 48: 2, 5, 6; *2004*, tab. 17: 4; *Preinfalk 2003*, tab. 106: 897; 111: 929; 230: 2039; *Patek 1993*, obr. 96: 8-12; 98: 4-6; 106: 7, 8). Hoci pre vekerzugskú kultúru nie je tento typ výzdoby príznačný, sporadicky ho zaznamenávame na niektorých exemplároch zo sídlisk na juhozápadnom Slovensku (*Romsauer 1993*, 17, tab. 1: 12; 2: 13; 4: 9; 9: 38, 40).

(*Eibner-Persy 1980*; *Patek 1993*, 52 nn.; *Rebay 2006*, 104, tab. 205: PA56068, 99: SHO23c). Ich relatívne sporadický výskyt v prostredí vekerzugskej kultúry je tak nepochybne spätý s predchádzajúcim úsekom doby halštatskej a je charakteristický najmä pre jej najstaršiu vývojovú fázu zo stupňa Ha D1.

Fragment pásikového uška s dvojicou zrezaných kónických výčnelkov na vrchole (tab. I: 5) indikuje v keramickom súbore z Lužianok prítomnosť šálok.[13] Šálky s pásikovým uškom vytiahnutým nad okraj a zdobeným dvojicou rôzne tvarovaných výčnelkov na jeho vrchole sa vo východoalpskej oblasti nanajvýš sporadicky objavujú už na začiatku stupňa Ha D (*Jerem 1981*, 208, pozn. 45). Značnú obľubu nadobudli šálky s rohatými výčnelkami až v neskorej dobe halštatskej (od stupňa Ha D2) a včasnej dobe laténskej, čoho dokladom sú ich pomerne početné nálezy na pohrebiskách a sídliskách nielen v celej východoalpskej oblasti halštatskej kultúry,[14] ale aj v prostredí vekerzugskej kultúry a jej susedných regiónov (*Bujna/Romsauer 1983*, tab. 2: 10; 4: 18; *Dular 2003*, 136 nn.; *Kemenczei 2007*, 48, 50-54, obr. 2: 1-10; 3: 6, 7, 10, 14, 19; *Miroššayová 1996*, obr. 2, tab. 2: 6, 3: 4; *Romsauer 1993*, tab. 3: 4; 5: 4; 6: 18; 12: 9; *Romsauer/ Pieta 1992*, tab. 2: 1; *Stegmann-Rajtár 1996*, 467, obr. 8: 2; *Stöllner 2002*, 199; *Schwellnus 2009*, 249).

K špecifickým, výlučne sídliskovým keramickým tvarom patria nádoby s perforovanými stenami, ktoré sú v odbornej literatúre všeobecne označované ako cedidlá (tab. III: 1). Nie je však vylúčené, že časť týchto nádob mohla mať aj iné funkčné naznačenie,[15] napríklad ako menšie prenosné vykurovadlá[16] alebo nádoby na výrobu syrov (*Schwellnus 2012,* 537). Z lužianskeho exempláru sa zachovala iba časť okraja, ktorá neumožňuje žiadne bližšie závery o celkovom tvare a rozmeroch nádoby. Väčšinou v zlomkoch zachované podobné nádoby z iných halštatských sídliskových lokalít však naznačujú, že ide o tvarovo pomerne heterogénnu skupinu nálezov (kónický, kvetináčovitý, štíhly dvojkónický tvar so zúženým ústím, rôzne tvarovaný okraj). Hoci nádoby s perforovanými stenami nie sú charakteristické pre keramický repertoár vekerzugskej kultúry, na jej sídliskách sa objavujú relatívne často (*Czifra 2016*, obr. 9: 10; C*zifra/Kreiter/Pánczél 2015*, obr. 2: 7; 3: 6; *Kemenczei 2009*, 137, tab. 80: 8; *Romsauer 1993*, tab. 3: 8; 6: 7; 11: 5, 13). Nádoby s perforovanými stenami sú časté na sídliskách kalenderberskej a horákovskej skupiny zo staršieho úseku doby halštatskej (*Dušek/ Dušek 1984*, tab. 46: 10; 133: 3; 135: 2; *1995*, tab. 21: 10; 22: 13; 30: 26; *Griebl 1997*, 54, tab. 68: 2, 3; *2004,* 183, tab. 48: 4; 49: 17; 62: 3; 76: 4; 91: 3; *Podborský 1965*, tab. 7: 10; *Ranseder 2006*, 317, tab. 6: 8; 46: 17; 90: 2; 93: 13). Ako však dokladajú niektoré ich nálezy zo sídlisk z juhozápadného Slovenska a Dolného Rakúska, tento funkčný typ nádob tu prežíva až do neskorej doby halštatskej a včasnej doby laténskej (*Berg 1976*, obr. 1: 1; *Ramsl 1998*, 26, tab. 35: 128, 129; 55: 338; 91: 800; 107: 1034; 116: 1184-1187; *Stegmann-Rajtár 1996*, obr. 5: 12; 9: 6).

Podobne ako nádoby s perforovanými stenami aj ploché hlinené podložky kruhového tvaru (tab. V: 1-4) patria v prostredí vekerzugskej kultúry výlučne k sídliskovým typom nálezov. Lužianske exempláre sú hladké, hrubé okolo 2 cm a dosahujú priemer od 22 do 24 cm. Na iných vekerzugských sídliskách sa okrem nezdobených podložiek sporadicky vyskytli aj exempláre so zvisle presekávaným alebo pretláčaným okrajom, ktorých priemer sa pohybuje od 10 do 36 cm (*Czifra 2016*, obr. 5: 12, 13; *Kalicz/Koós 1998*, obr. 10: 2; *Romsauer 1993*, 19, tab. 1: 15, 20, 22; 10: 18, 23, 29; 11: 2; 12: 24, 28, 31; *Veres 2003*, obr. 5: 6; 6: 3). Ploché hlinené podložky patria s najväčšou pravdepodobnosťou k polyfunkčným predmetom a mohli tak slúžiť zároveň ako pokrievky, ploché taniere či plechy na pečenie (*Ranseder 2006*, 320). Ide o taký typ predmetov, ktorý je zastúpený v keramickom inventári mnohých kultúr a kultúrnych skupín

[13] Šálky spolu s džbánkami nepochybne patria k stolovej keramike a boli používané vo funkcii črpákov. Takto pomocou nich bolo možné naberať tekutiny alebo tekuté potraviny z väčších nádob – váz, hrncov či mís, v ktorých boli tieto uchovávané, a potom ich následne aj priamo vypiť či skonzumovať (*Schwellnus, 2012*, 535, 536).

[14] Tu s ťažiskom najmä v západnej časti Karpatskej kotliny (*Miroššayová 1996*, 164, obr. 2).

[15] Niektoré exempláre majú pomerne veľké otvory a zdrsnený vnútorný povrch, čo by z praktického hľadiska mohlo výraznou mierou znemožňovať ich funkčnosť ako cedidiel (*Romsauer 1993*, 18; *Schwellnus 2012*, 537).

[16] V danom prípade je nutné na takýchto nádobách predpokladať stopy po pôsobení ohňa.

v strednej, juhovýchodnej a východnej Európe, kde sa tieto objavujú už v dobe bronzovej a s minimálnymi tvarovými modifikáciami v podobe absencie alebo výskytu rôznych výzdobných techník a motívov pretrvávajú až do začiatku doby laténskej (*Budinský-Krička/ Miroššayová 1992*, 56, 57, tab. 8: 18, 19; *Griebl 2004*, 183, 184, tab. 2: 5; 72: 6; 77: 7; *Miroššayová 1979*, obr. 9: 4; *Moscalu 1983*, tab. 64; 65: 1-3, 5, 6; *Németi 1984*, obr. 5: 9; *Ranseder 2006*, 320, 321).

Keramika vyrobená na kruhu

V hodnotenom keramickom súbore bolo možné spoľahlivo identifikovať iba štyri základné tvary keramiky vyrobenej na kruhu, ktoré sme rozdelili do dvoch kategórií. Vysoké tvary zastupujú vázy a amfory/krčahy. Druhú kategóriu keramiky predstavujú široké tvary, kde sme zaradili exempláre so širokým ústím, a to misy a džbánky. Podiel keramiky vyrobenej na kruhu v sledovanom nálezovom súbore je v porovnaní s keramikou vyrobenou v rukách iba zanedbateľný.

Prítomnosť džbánkov v keramickom súbore z Lužianok potvrdzujú nálezy dvoch dien z objektu č. 3 (tab. I: 1, 2). Z typologického hľadiska džbánky predstavujú pomerne heterogénnu skupinu tvarov a v keramickom repertoári vekerzugskej kultúry patria spolu s misami k najpočetnejšie zastúpeným tvarom keramiky vyrobenej na kruhu. Ich spoločným znakom je pásikové uško vysoko vytiahnuté nad okraj, nezriedka pozdĺžne žliabkované (*Kozubová 2013a*, 164, 165, obr. 64). Niektoré džbánky majú rovné (tab. I: 2), iné konkávne dno (tab. I: 1), ktoré je často odsadené. Hoci profilácia džbánkov je pomerne variabilná, je možné vyčleniť ich dva základné typy, a to dvojkónické džbánky s rôzne tvarovaným vydutím, keď maximálna šírka vydutia sa pri väčšine exemplárov takmer zhoduje s maximálnou výškou nádoby bez uška (*Kozubová 2013b*, tab. 4: 8; 26: 1; 29: 9; *Romsauer 1993*, tab. 3: 10), a džbánky s esovite profilovanou hornou časťou tela, keď spravidla nízke oblúkovito prehnuté hrdlo je výrazne odsadené od ostro lomeného vydutia (*Kozubová 2013b*, tab. 87: 4; *Romsauer 1993*, tab. 12: 13, 14). Stav zachovania oboch džbánkov z Lužianok neumožňuje ich priradenie ku konkrétnemu z dvoch základných typov, príp. k ďalšiemu zriedkavo vyskytujúcemu sa typu (*Kozubová 2013a*, 165).[17] Džbánky oboch základných typov nie sú vhodné na jemnejšie datovanie. Napríklad na chotínskych pohrebiskách sú džbánky doložené počas celej ich existencie, čiže od záveru 7. stor. až do 5. stor. pred Kr. a ako dokladajú niektoré pohrebiskové lokality z východného Maďarska, ich produkcia pokračovala v takmer nezmenenej podobe aj počas starších úsekov doby laténskej (*Kozubová 2013a*, 165; *Szabó/Tankó/Szabó 2007*, 244, obr. 47: II/5, II/7).

V objekte č. 3 z Lužianok bol nájdený okrajový črep z menšej plochej misy s obojstranne výrazne zosilneným, akoby kyjovitým okrajom (tab. IV: 1). Podobné misy patria v podmienkach vekerzugskej kultúry k ojedinelým nálezom. Naopak, k najpočetnejšie zastúpeným typom mís vyrobených na kruhu nielen na sídliskách, ale aj na pohrebiskách patria najmä kónické, príp. mierne polguľovité misy so zatiahnutým ústím ako typ B.1 – 2 podľa *P. Romsauera* (*1991*, 361, obr. 2: 11, 13; *Kozubová 2013a*, 164, obr. 63).[18] Menej časté až ojedinelé sú kónické misy so zosilneným okrajom, odsadeným od tela vodorovnou ryhou ako typ B.3 podľa *P. Romsauera* (*1991*, 361, obr. 2: 7; *Kozubová 2013a*, 164, obr. 63), kónické misy so šikmo skoseným ústím a ostro lomeným zahnutím ako typ B.4 podľa *P. Romsauera* (*1991*, 361, obr. 2: 9; *Kozubová 2013a*, 162, 164, obr. 63), kónické misy s vertikálnym okrajom ako typ B.5 podľa *P. Romsauera* (*1991*, 361, obr. 2: 8; *Kozubová 2013a*, 164, obr. 63), misy s oblúkovite vyhnutým okrajom ako typ B.6 podľa *P. Romsauera* (*1991*, 361, obr. 2: 12) či hlboké misy polguľovitého tvaru so zaobleným okrajom (*Kozubová 2013a*, 164, obr. 63). Analýza nálezov

[17] Dvojkónické a esovite profilované džbánky boli často vyrábané aj v rukách, čo potvrdzujú aj ich nálezy z pohrebísk (*Kozubová 2013a,* 154, 155, obr. 56).

[18] Tieto majú spravidla rovné alebo mierne odsadené dno a rozdiely medzi nimi zaznamenávame iba v profilácii okraja, ktorý môže byť zaoblený (*Romsauer 1993*, tab. 1: 5; *Kozubová 2013b*, tab. 6: 3), zosilnený (*Romsauer 1993*, tab. 13: 11; *Kozubová 2013b*, tab. 3: 1), zhrubnutý a zahrotený (*Kozubová 2013b*, tab. 23: 9) či šikmo zrezaný (*Kozubová 2013b*, tab. 46: 17).

mís vyrobených v rukách z chotínskych pohrebísk ukázala nasledovné zistenia, týkajúce sa ich chronologického vývoja. Kónické misy so zatiahnutým ústím nie sú vhodné na jemnejšie datovanie, nakoľko sú doložené počas celej existencie pohrebísk. Naopak, kónické misy so šikmo skoseným ústím a ostro lomeným zahnutím sa používali počas celého 6. stor. pred Kr., kým kónické misy s vertikálnym okrajom a kónické misy so zosilneným okrajom, odsadeným od tela vodorovnou ryhou sú už typické pre neskorohalštatský úsek (*Kozubová 2013a*, 164). Hoci väčšina mís vyrobených na kruhu nemá v domácom nálezovom materiáli z doby halštatskej priame predlohy, v prípade mís so zatiahnutým ústím a mís polguľovitého tvaru nemôžeme vylúčiť ich miestny pôvod (*Kozubová 2013a*, 164; *Romsauer 1993*, 16). Okrajový črep z menšej plytkej misy, ktorá je tvarovo podobná lužianskemu exempláru, pochádza zo sídliskového objektu OBNR 32/SNR 60 z Nyírparasznya-III. forduló. Okraj však nie je zosilnený obojstranne, ale iba na vonkajšej strane (*Czifra 2016*, obr. 7: 8). Sprievodný keramický materiál z daného objektu nie je chronologicky veľmi citlivý, avšak okrajový črep z veľkého hrnca súdkovitého tvaru so širokým ústím a s výzdobou v podobe radu tlačených jamiek pod okrajom ukazuje na datovanie skôr do stupňov Ha D2/D3 (*Czifra 2016*, 102, obr. 7: 1).[19]

Vysoké tvary nádob sú v hodnotenom súbore z Lužianok zastúpené minimálne jedným okrajovým črepom z vázy z objektu č. 3 (tab. I: 3). Na základe plynulej esovitej profilácie zachovanej hornej časti tela vázy, nízkeho hrdla a väčšieho priemeru ústia (12 cm) môžeme predmetný exemplár priradiť k stredne veľkým dvojkónickým vázam typu Kruglik. Vázy typu Kruglik, vyrobené na kruhu, sú rozšírené najmä na sídliskových, ale aj pohrebiskových lokalitách západopodolskej kultúry na strednom Podnestrí, kde sú datované do druhej polovice 7. až začiatku 6. stor. pred Kr. (*Бруяко 2005*, 150 nn.; *Daragan 2009*, 128, obr. 2: 1, 7; 8: 1, 2; 12: 1; 13: 1; *Смирнова 1999*, 53, 54; *2004*, 420). V prípade ich pomerne častých nálezov na niektorých, najmä pohrebiskových lokalitách vekerzugskej kultúry nemôžeme vylúčiť možnosť, že sa mohli používať o niečo dlhšie ako ich východné analógie, a to ešte v prvej polovici 6. stor. pred Kr. (*Kozubová 2013a*, 160). Hoci stredne veľké vázy typu Kruglik predstavujú v keramickom repertoári vekerzugskej kultúry jednoznačne archaický prvok a vo svojom výskyte sa viažu na jej staršiu vývojovú fázu, v modifikovanej podobe prežívajú až do jej záverečnej vývojovej fázy, chronologicky spätej už s počiatočnou fázou doby laténskej.

V prípade dvoch rovných a neodsadených dien z objektu č. 3 (tab. II: 1, 2) nie je možné s určitosťou stanoviť tvar nádob. Priemery oboch dien v rozpätí od 10 do 14 cm však naznačujú, že by mohlo ísť buď o väčšie vázy, alebo o väčšie fľaše.[20]

V keramickom materiáli vekerzugskej kultúry k ojedinelým nálezom patrí aj fragment pásikového uška z väčšej nádoby vyrobenej na kruhu, ktoré je v hornej časti rovné, oblúkovito zalomené a po celej zachovanej dĺžke pozdĺžne žliabkované (tab. I: 4). Pásikové ušká s podobným pozdĺžnym žliabkovaním sú typické pre džbánky a džbány vyrobené na kruhu, tieto však majú odlišný tvar a sú vysoko vytiahnuté nad okraj nádoby (*Kozubová 2013a*, 164-168, obr. 64). Celkový tvar uška z objektu č. 3 z Lužianok nasvedčuje, že uško pochádza z väčšej nádoby s kónickým hrdlom, v danom prípade buď z amfory, alebo z krčahu, a pravdepodobne spájalo stred hrdla s vydutím.[21] Na kruhu vyrobené amfory a krčahy

[19] Lokalita v Nyírparasznya-III. forduló bola podľa rámcového datovania osídlená už v závere 7. stor. pred Kr., ale ťažisko spadá na polovicu až záver 6. stor. pred Kr. Absencia typických laténskych keramických tvarov ukazuje na to, že sídlisko bolo opustené ešte pred polovicou 4. stor. pred Kr. (*Czifra 2016*, 102).

[20] Typologicky pomerne rôznorodé a rozmermi značne variabilné fľaše vyrobené na kruhu môžeme označiť za typické výrobky miestnych vekerzugských dielní, lebo tieto nemajú predlohy v susedných regiónoch (*Romsauer 1991*, 361; *1993*, 16). Ich výraznú koncentráciu registrujeme najmä na pohrebisku v Tápiószele (*Párducz 1966*, tab. 33: 1; 36: 1; 41: 1, 17; 42: 1; 46: 10, 14; 59: 17; 66: 19). Fľaše sú pomerne častým nálezom na sídliskách vekerzugskej kultúry z juhozápadného Slovenska, kde sú datované najmä do druhej polovice 6. stor. pred Kr. (*Romsauer 1993*, 17, 21, tab. 2: 1; 11: 7; 12: 3, 8, 12; *Romsauer/Pieta 1992*, 217, tab. 1: 1, 3, 4; 2: 8). Niektoré fľaše z pohrebiska Tápiószele sú ešte mladšie a na základe ich spoluvýskytu so sklenenými korálikmi s vrstvenými očkami patria najskôr do záveru stupňa Ha D2, resp. už do stupňa Ha D3 (*Párducz 1966*, 52).

[21] Menšie, spravidla pásikové ušká, ktoré spájali stred hrdla s vydutím nádoby, sú v prostredí vekerzugskej kultúry doložené aj na menších nádobách typu lekythos, vyrábaných nielen na kruhu, ale aj v rukách. Tieto sú však vždy

s podobným tvarovaním uška ako v prípade lužianskeho fragmentu sú jedným zo zriedkavých keramických tvarov v materiálnej náplni vekerzugskej kultúry. Nateraz jediná kompletne zachovaná amfora pochádza zo žiarového hrobu 96 na pohrebisku Szentes-Vekerzug (*Kemenczei 2009*, tab. 76: 10; *Párducz 1954*, obr. 28: 4; *Romsauer 1991*, obr. 3: 7). Na základe sprievodných nálezov v podobe sklenených korálikov s vrstvenými očkami na žltom podklade predmetný hrob s amforou nemôže byť datovaný skôr ako do záveru stupňa Ha D2, príp. až do stupňa Ha D3 (*Kozubová 2013a*, 40, 41; *Párducz 1954*, 42, tab. 29: 8).[22] Podobne tvarované ušká sú doložené na niekoľkých krčahoch z vekerzugských pohrebísk vo východnom Maďarsku. V žiarovom hrobe 3 na pohrebisku Törökszentmiklós-Surján sa okrem dvoch typologicky rozdielnych krčahov vyrobených na kruhu vyskytol aj jeden bronzový tyčinkový náramok s priliehajúcimi koncami, ktorý bol na koncoch a oblúku zdobený skupinkami priečnych línií (*Csalog/ Kisfaludi 1985*, 309, obr. 1: 4-6). Podobné náramky patria v Bavorsku k početne zastúpenému typu ozdôb horných končatín zo stupňov Ha D1 a Ha D2, kam môžeme s najväčšou pravdepodobnosťou zaradiť aj hrob 3 z Törökszentmiklósu (*Nagler-Zanier 2005*, 55, 56, tab. 37-39). Dva takmer identické krčahy pochádzajú zo žiarového hrobu 320 z Tiszalöku-Börtön a z kostrového hrobu 191 na pohrebisku Csanytelek-Újhalastó (*Galántha 1986*, obr. 3: 7; *Scholtz 2006*, obr. 5: 7). Ich sprievodné nálezy, vrátane nádob typologicky vychádzajúcich z tvarov nádob staršej doby halštatskej, umožňujú oba predmetné hroby zaradiť do rovnakého časového horizontu, s určitosťou nie neskôr ako na začiatok 6. storočia pred Kr. (*Kozubová 2008*, 73).[23] Krčah z objektu 33 na sídlisku Nyíregyháza-Mandabokor II síce nie je možné presnejšie datovať, dokladá však výskyt tohto v prostredí vekerzugskej kultúry pomerne exkluzívneho keramického tvaru aj na sídliskách (*Scholtz 2010*, obr. 8: 6). Na základe zistení o chronologickom zaradení nálezových celkov s krčahmi vyrobenými na kruhu môžeme konštatovať, že ide o tvar nádob, ktorý je v keramickej náplni vekerzugskej kultúry charakteristický pre jej staršiu vývojovú fázu zo stupňa Ha D1 a prežívanie krčahov do jej neskorohalštatskej fázy nie je nateraz jednoznačne doložené.

Drobné predmety

S výnimkou fragmentu bronzového plieška kónického tvaru s oválnym otvorom z objektu č. 2 boli všetky ostatné drobné predmety z analyzovanej lokality nájdené vo výplni objektu č. 3. Nie je ničím prekvapujúce, že takmer bez výnimky ide o hlinené prasleny. Z nich prevažujú nezdobené dvojkónické tvary (tab. VI: 2, 4, 9),[24] ktoré spolu s guľovitými (mierne alebo výraznejšie sploštenými) exemplármi patria vo vekerzugskej kultúre k najpočetnejšie zastúpeným typom praslenov s ťažiskom ich výskytu predovšetkým na pohrebiskách (bližšie u *Kozubová 2013a*, 124; *Miroššayová 2015*, 42, tab. 5: 23; 14: 10-12; 21: 4; 22: 15; 27: 2; 28: 12). Dvojkónické prasleny sú pomerne frekventované aj na sídliskách (napríklad Tiszalök-Börtön: *Scholtz 2006*, obr. 3: 3; Tiszaszőlős-Csontospart III: *Cseh 2006*, obr. 13: 5, 6; alebo Nitra-Mikov dvor: *Romsauer 1993*, tab. 5: 7). Nezdobené, ako aj zdobené dvojkónické a guľovité prasleny sú obzvlášť typické práve pre vekerzugskú kultúru. Naopak, na pohrebiskách a sídliskách halštatských skupín severovýchodoalpskej oblasti počas celej doby halštatskej jednoznačne dominujú kónické, na širšej strane dovnútra vtlačené zdobené a nezdobené exempláre (*Ranseder 2006*, 321, 322, tab. 14: 10; 45: 10; 73: 5; *Rebay 2006*, 112-115; *Romsauer 1993*, 19; *Stegmann-Rajtár 2009*, 84, 85, tab. 4: 1; 15: 6). Jeden nezdobený kónický praslen pochádza aj

oblúkovito klenuté a majú tak odlišný tvar ako exemplár z objektu č. 3 z Lužianok (*Kemenczei 2009*, tab. 50: 6; 106: 1; *Kozubová 2013b*, tab. 4: 10; *Romsauer 1991*, obr. 2: 2).

[22] Nálezy tvarovo podobných amfor z Histrie (z mohyly XVII a z archaickej vrstvy Afroditinho chrámu) sú datované do polovice až tretej tretiny 6. stor. pred Kr. (*Alexandrescu 1977*, 118, obr. 5: 2, 3). Amfory z nálezísk z oblasti dolného toku Dunaja však majú užšie ušká než exemplár zo Szentes-Vekerzugu (*Alexandrescu 1977*, obr. 5).

[23] V danom prípade však nevylučujeme ešte skoršie datovanie, a to do druhej polovice, resp. záveru 7. storočia pred Kr. (*Kozubová 2008*, 73).

[24] Dvojkónické prasleny sa vyznačujú rôzne tvarovaným vydutím – zaobleným, ostro lomeným alebo hranatým (*Kozubová 2013a*, 123, obr. 41).

z Lužianok (tab. VI: 5). Kónické prasleny sú v nálezovom materiáli vekerzugskej kultúry málo frekventovaným typom predmetov, zdobené aj nezdobené exempláre sa spravidla vyskytli na sídliskách (*Romsauer 1993*, tab. 8: 1, 7, 16; 11: 24, 25). K ojedinelým nálezom patria aj ploché prasleny menších rozmerov (tab. VI: 7). Naopak, guľovité prasleny zdobené skupinkami rytých/plastických koncentrických elíps (tab. VI: 8) spolu s exemplármi zdobenými obvodovými ryhami alebo zvislými žliabkami patria podobne ako nezdobené dvojkónické a guľovité prasleny k štandardným typom praslenov vekerzugskej kultúry, ktoré sú doložené nielen na pohrebiskách (bližšie u *Kozubová 2013a*, 128, obr. 42), ale aj na sídliskách (napríklad Nitra-Chrenová III: *Romsauer 1993*, tab. 11: 23). V susedných regiónoch najmä halštatskej a lužickej kultúry, príp. kultúr včasnej doby železnej na severnom Balkáne ich pozorujeme iba sporadicky a ich výskyt tu môžeme považovať za doklad kontaktov miestneho osídlenia s nositeľmi vekerzugskej kultúry (*Kozubová 2013a*, 128).[25] V rámci vývoja staršej doby železnej v strednej Európe môžeme teda guľovitý a dvojkónický tvar praslenov, ako aj výzdobu v podobe skupiniek rytých/plastických koncentrických elíps, obvodových rýh a zvislých žliabkov považovať za špecifický skôr pre vekerzugské kultúrne prostredie (*Kozubová 2013a*, 124).

ZÁVERY

Sídliskové objekty z Lužianok potvrdzujú už dávnejšie známe zistenia, že mikroregión Nitry bol v období vekerzugskej kultúry relatívne husto osídlený (*Romsauer 1993*). Hoci inventár z lužianskych objektov početnosťou a najmä variabilitou jednotlivých keramických tvarov značne zaostáva za materiálom zo sídliska v Nitre-Chrenovej a v Ivanke pri Nitre, jeho podrobnejšia analýza a porovnanie so zisteniami z ostatných sídliskových objektov z katastra mesta Nitry umožňujú viaceré konštatovania. Tie spolu s chronologickým zaradením nálezov umožňuje iba keramický inventár z objektu č. 3.

Sledovaný súbor z Lužianok sa vyznačuje nielen malou variabilitou tvarov nádob, ale aj veľmi malým podielom keramiky vyrobenej na kruhu. Najmä druhé konštatovanie korešponduje s pozorovaniami, zistenými na väčšine ostatných vekerzugských sídlisk z juhozápadného Slovenska a východného Maďarska (napr. *Czifra 2016*, 100; *Romsauer 1993*, 16).

V hodnotenom súbore keramiky vyrobenej v rukách môžeme z hľadiska zastúpenia alebo absencie blízkych alebo vzdialenejších analógií vyčleniť tri základné skupiny nálezov. Časť tvarov nádob vykazuje zreteľné podobnosti s keramickým repertoárom kalenderberskej skupiny, na ktorej lokalitách nachádzame početné analógie k misám a miskám na kónických nôžkach (tab. III: 9) a k veľkým vázam s vysokým kónickým hrdlom výrazne odsadeným od tela nádoby (tab. I: 7; II: 3). Do tejto skupiny môžeme čiastočne zaradiť aj nálezy nádob s perforovanými stenami (tab. III: 1), ktoré síce v stredodunajskom priestore prežívajú až do včasnej doby laténskej, ale ťažisko ich výskytu pozorujeme najmä na sídliskách kalenderberskej skupiny. Aj veľké dvojkónické vázy s plynulou profiláciou (tab. I: 6) síce majú svoje predlohy v keramickom materiáli kalenderberskej skupiny, kde je ich výskyt spätý s vplyvmi z prostredia lužickej kultúry, sú však oveľa charakteristickejšie pre vekerzugskú kultúru, predovšetkým pre jej starší chronologický úsek, a vývojovo na ne nadväzujú už neskorohalštatské tvary štíhlych váz s plynulou esovitou profiláciou a úzkym ústím. V porovnaní s nálezovým súborom z Chrenovej, vyznačujúcim sa vysokým podielom kalenderbergských prvkov, je zastúpenie týchto archaických keramických foriem nielen v Lužiankach, ale aj v Ivanke prekvapujúco nízky (*Romsauer 1993*, 20, 22). Podobnosti medzi týmito lokalitami však zaznamenávame v takmer úplnej absencii lužických foriem (*Romsauer 1993*, 22). Do dru-

[25] Ich nálezy zaznamenávame napríklad na hradisku lužickej kultúry v Detve-Kalamárka (*Šalkovský 2009*, obr. 25) či na sídlisku a pohrebisku Donja Dolina v severnej Bosne, ktoré sa vyznačuje výraznou koncentráciou najmä praslenov zdobených skupinkami koncentrických elíps, a to najmä v hroboch z druhej polovice 7. a prvej polovice 6. stor. pred Kr. (*Truhelka 1904*, tab. 13: 13, 16, 18, 20, 22; 14: 17-30; 15: 1-20; 26: 1-11; 42: 14, 20; 47: 8; 51: 17; 60: 23, 30). Výskyt podobných praslenov na sídliskách horákovskej skupiny sa viaže najmä na stupeň Ha D2 (*Golec 2003*, 46, tab. 56: N, O).

hej skupiny nálezov patria tie keramické tvary, ktoré sú rôznou intenzitou zastúpené v keramickom inventári mnohých kultúr a kultúrnych skupín v karpatsko-dunajskom regióne, kde je ich výskyt spravidla spätý s pretrvávaním istých keramických tradícií zo záveru doby bronzovej. Ide predovšetkým o hrnce súdkovitého tvaru a misy so zatiahnutým ústím. Do tretej skupiny nálezov zaraďujeme neskorohalštatské tvary nádob, a to šálky s pásikovými uškami zdobenými dvojicou výčnelkov (tab. I: 6), ktoré majú početné analógie na halštatských lokalitách vo východoalpskej oblasti, najmä v Zadunajsku. Zaujímavým sa javí zistenie, že tieto neskorohalštatské keramické formy sú v Lužiankach reprezentované len jedným nálezom, zatiaľ čo v súbore z Nitry-Chrenovej sú tieto nielen početnejšie, ale doplnené ešte o ďalšie typické neskorohalštatské tvary, akými sú ostro profilované šálky a fľašovité nádoby (*Romsauer 1993*, 17, 18, 20).[26]

Keramika z lužianskych sídliskových objektov nie je z prevažnej miery presnejšie datovateľná. Sú tu zastúpené najmä tie keramické formy vyrobené v rukách, ktoré sa na širokom priestranstve strednej Európy objavujú už v neskorej dobe bronzovej a v takmer nezmenenej podobe pretrvávajú až do začiatku doby laténskej (misy so zatiahnutým ústím, hrnce súdkovitého tvaru). Z chronologického hľadiska sú málo významné aj džbánky vyrobené na kruhu a veľké dvojkónické vázy, ktoré síce sú obzvlášť charakteristické pre materiálnu náplň vekerzugskej kultúry, ale na jej lokalitách ich zaznamenávame buď počas dlhšieho časového úseku, alebo dokonca počas celej jej existencie. Z keramických tvarov, ktoré sú vhodné na presnejšie datovanie, tu výrazne prevažujú tie, ktoré sú späté s najstaršou vývojovou fázou vekerzugskej kultúry (fáza I) zo stupňa Ha D1, ako misa/miska na kónickej nôžke, veľké vázy s kónickým hrdlom výrazne odsadeným od tela nádoby, na kruhu vyrobená dvojkónická väčšia váza typu Kruglik (tab. I: 3) a na kruhu vyrobený krčah s pásikovým uškom (tab. I: 4) (*Kozubová 2013a*, 407-410). Chronologicky jednoznačne mladší je nález šálky s tzv. rohatým uškom (tab. I: 5), ktorý je charakteristický už pre nasledujúci úsek zo stupňa Ha D2. Aj napriek dominantnému zastúpeniu starších keramických tvarov zo stupňa Ha D1 výskyt neskorohalštatských foriem nádob v hodnotenom nálezovom súbore z Lužianok radí objekt č. 3 už do stupňa Ha D2. Sídlisko v Lužiankach je tak synchrónne so sídliskami v Nitre-Chrenovej a v Ivanke pri Nitre (*Romsauer 1993*, 20, 21).

LITERATÚRA

Alexandrescu 1977 – P. Alexandrescu: Les modèles Grecs de la céramique Thrace tournée. Dacia N.S. 21, 1977, 113-137.

Beljak Pažinová/Melo 2015 - N. Beljak Pažinová/M. Melo: Archeologická prospekcia katastra obce Jarok. Študijné Zvesti AÚ SAV 57, 2015, 57-78.

Berg 1976 – F. Berg: Späthallstattzeitliche Siedlungsfunde aus Kamegg im Kamptal, NÖ. In: Festschrift für Richard Pittioni zum siebzugsten Geburtstag: I. Urgeschichte. Archaeologica Austriaca 13. Wien 1976, 546-566.

Budinský-Krička 1951 – V. Budinský-Krička: Pohrebište z doby predkeltskej v Dolných Krškanoch pri Nitre. Archeologické Rozhledy 3, 1951, 308, 317, 318.

Budinský-Krička/Miroššayová 1992 – V. Budinský-Krička/E. Miroššayová: Terňa-Lysá stráž – sídlisko z neskorej doby bronzovej a halštatskej (Pokus o chronologické a kultúrne určenie). Slovenská archeológia 40/1, 1992, 47-73.

Bujna/Romsauer 1983 – J. Bujna/P. Romsauer: Späthallstatt- und frühlatènezeitliches Gräberfeld in Bučany. Slovenská archeológia 31/2, 1983, 277-324.

Csalog/Kisfaludi 1985 – Zs. Csalog/J. Kisfaludi: Skythenzeitliches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján – Újtelep. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 37, 1985, 307-344.

[26] Miestnu produkciu niektorých neskorohalštatských tvarov nádob v prostredí vekerzugskej kultúry potvrdzujú výsledky mineralogických analýz zo sídliska v Nagytarcsa (*Kreiter et al. 2013*, 487, 488).

Cseh 2006 – J. Cseh: Archaeologia Scythica. Adalékok a Közép-Tisza mente vaskori történetéhez. Tisicum 15, 2006, 13-42.

Czifra 2016 – Sz. Czifra: Szkíta kori település a Nyírségben: Nyírparasznya, III. forduló (Előzetes jelentés). Régészeti kutatások Magyarországon 2011-2014. Budapest 2016, 97-119.

Czifra/Kreiter/Pánczél 2015 – Sz. Czifra/A. Kreiter/P. Pánczél: Typology versus petrography: analysis of unique Scythian Age cups from Nyírparasznya (NE Hungary). In: I. Szathmári (ed.): An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag. Budapest 2015, 67-80.

Čambal/Gregor 2007 – R. Čambal/M. Gregor: Halštatská chata v Janíkoch, časť Dolné Janíky. Zborník SNM 101, Archeológia 17, 2007, 57-69.

Černická/Parobková/Bielich 2006 – B. Černická/A. Parobková/M. Bielich: Halštatské sídliskové objekty z Lužianok. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2005, 2006, 64.

Daragan 2009 – M. M. Daragan: Grey Pottery from Monuments of the Early Scythian Period in the Middle Dnestr Region (Western Podolian Group of Monuments). Pontica 42, Extras. Muzeul de istorie naţională şi arheologie Constanţa 2009, 119-147.

Dobiat 1980 – C. Dobiat: Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik. Schild von Steier. Beiträge zur steirischen Vor- und Frühgeschichte und Münzkunde 1. Graz 1980, 389 s.

Dular 2003 – J. Dular: Halštatske nekropole dolenjske. Die hallstattzeitlichen Nekropolen in Dolenjsko. Opera instituti archeaologici Sloveniae 6. Ljubljana 2003, 272 s.

Dušek/Dušek 1984 – M. Dušek/S. Dušek: Smolenice-Molpír. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit. I. Nitra 1984, 375 s.

Dušek/Dušek 1995 – M. Dušek/S. Dušek: Smolenice-Molpír. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit. II. Nitra 1995, 203 s.

Eibner-Persy 1980 – A. Eibner-Persy: Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg). Eisenstadt 1980, 324 s.

Galántha 1986 – M. Galántha: The Scythian Age Cemetery at Csanytelek-Újhalastó. In: L. Török (ed.): Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. Budapest 1986, 69-77.

Golec 2003 – M. Golec: Těšetice-Kyjovice VI. Horákovská kultura v těšetickém mikroregiónu. Brno 2003, 413 s.

Griebl 1997 – M. Griebl: Siedlungsobjekte der Hallstattkultur aus Horn (Niederösterreich). Notbergungen auf dem Gelände der Ziegelei Thalhammer und den benachbarten Flächen in den Jahren 1888/89 bis 1976. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 31. Wien 1997, 224 s.

Griebl 2004 – M. Griebl: Die Siedlung der Hallstattkultur von Göttlesbrunn, Niederösterreich. Rettungsgrabungen im Zuge des Ostautobahnbaus (A 4) im Jahre 1989. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 54. Wien 2004, 328 s.

Jerem 1981 – E. Jerem: Südliche Beziehungen einiger hallstattzeitlichen Fundtypen Transdanubiens. In: P. Medović (ed.): Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbaren Gebieten. Symposium Novi Sad 1979. Materijali 19. Novi Sad 1981, 201-220.

Jerem et al. 1984 – E. Jerem/G. Facsar/L. Kordos/E. Krollop/I. Vörös: A Sopron-Krautackererfeltárt vaskori telep régészeti és környezetetrekonstrukciós vizsgálata I. Archaeologiai Értesitő 111, 1984, 141-169.

Kalicz/Koós 1998 – N. Kalicz/J. Koós: Siedlungsfunde der Früheisenzeit aus Nordostungarn. In: B. Hänsel/J. Machnik (ed.): Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 12. München 1998, 423-436.

Kemenczei 2007 – T. Kemenczei: Kannelierte Keramik in der skythenzeitlichen Alföld Gruppe. Folia archaeologica 53, 2007, 27-47.

Kemenczei 2009 – T. Kemenczei: Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld-Gruppe. Inventaria Praehistorica Hungariae 12. Budapest 2009, 410 s.

Kozubová 2008 – A. Kozubová: Kostené valcovité predmety z pohrebísk vekerzugskej kultúry na juhozápadnom Slovensku. Zborník SNM 102, Archeológia 18, 2008, 49-94.

Kozubová 2013a – A. Kozubová: Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. Vyhodnotenie. Dissertationes Archaeologicae Bratislavenses 1. Bratislava 2013, 454 s.

Kozubová 2013b – A. Kozubová: Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. Katalóg. S dodatkom Pohrebisko vekerzugskej kultúry v Senci-Štrkovej kolónii. Dissertationes Archaeologicae Bratislavenses 1. Bratislava 2013, 284 s.

Kreiter et al. 2013 – A. Kreiter/Sz. Czifra/É. Széles/M. Tóth/O. Viktorik: Petrographic, LA-ICP-MS and XRD Analyses of Hallstatt Ceramics from a Scythian Age Settlement in North Hungary. In: S. Bergerbrant/S. Sabatini (ed.): Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen. BAR International Series 2508. Oxford 2013, 477-490.

Kuzma 2000 – I. Kuzma: Nitra. Predajňa Metro. Nálezová správa AÚ SAV č. 14 518. Nitra 2000.

Miroššayová 1979 – E. Miroššayová: Záchranný výskum halštatského sídliska v Stretavke, okr. Michalovce. Archeologické Rozhledy 31, 1979, 121-143.

Miroššayová 1996 – E. Miroššayová: Einflüsse der Hallstattkultur in der Ostslowakei. In: E. Jerem/I. Poroszlai (ed.): Archaeology of the Bronze and Iron Age: Experimental Archaeology, Environmental Archaeology, Archaeological Parks. Proceedings of the International Archaeological Conference, Százhalombatta, 3-7 October 1996. Budapest 1996, 157-166.

Miroššayová 2015 – E. Miroššayová: Pohrebisko v Ždani v kontexte vývoja severného Potisia v dobe halštatskej. Nitra 2015, 169 s.

Moscalu 1983 – E. Moscalu: Ceramica traco-getică. Bucureşti 1983, 513 s.

Nagler-Zanier 2005 – C. Nagler-Zanier: Ringschmuck der Hallstattzeit aus Bayer (Arm- und Fuþringe, Halsringe, Ohrringe, Fingerringe, Holhwulstringe). Prähistorische Bronzefunde X/7. Stuttgart 2005, 226 s.

Németi 1984 – I. Németi: Contribuții la istoricul Hallstattuliui tîrziu din Nord-Vestul României în lumina noilor descoperiri arheologice. Acta Musei Porolissensis 8, 1984, 129-146.

Párducz 1954 – M. Párducz: Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug II (Les fouilles de 1952 et 1953). Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 4, 1954, 25-91.

Párducz 1966 – M. Párducz: The Scythian Age cemetery at Tápiószele. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 18, 1966, 35-91.

Parzinger/Stegmann-Rajtár 1988 – H. Parzinger/S. Stegmann-Rajtár: Smolenice-Molpír und der Beginn skythischer Sachkultur in der Südwestslowakei. Prähistorische Zeitschrift 63, 1988, 162-178.

Patek 1993 – E. Patek: Westungarn in der Hallstattzeit. Acta humaniora 7. Weinheim 1993, 187 s.

Podborský 1965 – V. Podborský: Sídliště horákovské kultury u Bezkova, okres Znojmo. Sborník prác Fil. Fak. Brnenskej univerzity 14/E 10, 1965, 135-154.

Preinfalk 2003 – A. Preinfalk: Die hallstattzeitliche Siedlungsanlage von Michelstetten, NÖ. Ergebnisse der Grabungen 1994 – 1999. 2 Bände. Dissertation. Wien 2003, 683 s.

Ramsl 1998 – P. C. Ramsl: Inzersdorf-Walpensdorf. Studien zur späthallstatt-/latènezeitlichen Besiedlung im Traisental, Niederösterreich. Fundberichte aus Österreich, Materialheft A6. Wien 1998, 214 s.

Ranseder 2006 – Ch. Ranseder: Eine Siedlung der Hallstattkultur in Wien 10, Oberlaa. Monographien der Stadtarchäologie Wien 2. Wien 2006, 436 s.

Rebay 2006 – K. C. Rebay: Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Statzendorf in Niederösterreich. Möglichkeiten und Grenzen der Interpretation von Sozialindexberechnungen. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 135. Bonn 2006, 849 s.

Romsauer 1991 – P. Romsauer: The earliest wheel-turned pottery in the Carpathian basin. Antiquity 65/247, 1991, 358-367.

Romsauer 1993 – P. Romsauer: Nové nálezy vekerzugskej skupiny z Nitry. Slovenská archeológia 41/1, 1993, 5-39.

Romsauer/Pieta 1992 – P. Romsauer/K. Pieta: Významný nález z neskorej doby halštatskej v Hubine. Slovenská archeológia 40/2, 1992, 213-222.

Ruttkay 2004 – M. Ruttkay: Nitra. Výrobná hala Air Liquide. Nálezová správa AÚ SAV č. 15 807. Nitra 2004.

Scholtz 2006 – R. Scholtz: Szkíta kori település- és temetőrészlet Tiszalök határában. Régészeti kutatások Magyarországon 2006, Budapest 2007, 53-65.

Scholtz 2010 – R. Scholtz: New date on the Scythian Age Settlement History of Szabolcs Country, Hungary. In: S. Berecki (ed.): Iron Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the international Colloquium from Târgu Mureş. Târgu Mureş 2010, 79-98.

Scholtz 2012 – R. Scholtz: Scythian Age Burials at Tiszalök. In: S. Berecki (ed.): Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the international Colloquium from Târgu Mureş. Târgu Mureş 2012, 77-100.

Schwellnus 2009 – F. Schwellnus: Die Späthallstat- bis Frühlaténezeit im Ödenberger Becken – Befund I der Siedlung Sopron-Krautacker/Ungarn. In: P. Trebsche/I. Balze/ Ch. Eggl/J. Fries-Knoblach/J. Koch/J. Wiethold (eds.): Interpretation und Rekonstruktion, Beiträge zur Sitzung der AG Eisenzeit während des 6. Deutschen Archäologie-Kongresses in Manheim 2008. Sonderdruck aus Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 55. Langenweissbach 2009, 245-261.

Schwellnus 2012 – F. Schwellnus: Funktionalanalyse der späthallstatt- bis frühlatènezeitlichen Siedlungskeramik aus Sopron-Krautacker. In: P. Anreiter/E. Bánffy/L. Bartosiewicz/ W. Meid/C. Metzner-Nebelsick (eds.): Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday. Budapest 2012, 531-538.

Stegmann-Rajtár 1996 – S. Stegmann-Rajtár: Eine Siedlung der Späthallstatt-/Frühlaténezeit in Bratislava-Dúbravka. In: E. Jerem/A. Lippert (eds.): Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994. Archaeolingua 7. Budapest 1996, 455- 470.

Stegmann-Rajtár 2009 – S. Stegmann-Rajtár: Žiarové pohrebisko východohalštatskej a vekerzugskej kultúry v Nových Zámkoch. Slovenská archeológia 57/1, 2009, 57-116.

Stöllner 2002 – T. Stöllner: Die Hallstattzeit und der Beginn der Laténezeit im Inn-Salzach-Raum. Auswertung. Archäologie in Salzburg 3/I. Salzburg 2002, 483 s.

Studeníková 1986 – E. Studeníková: Halštatské sídliskové nálezy v Bratislave – Vajnoroch. Zborník SNM 80, História 26, 1986, 53-67.

Szabó/Tankó/Szabó 2007 – M. Szabó/K. Tankó/D. Szabó: La mobilier céramique. In: M. Szabó (ed.): L` Habitat de l`époque de La Tène, Sajópetri-Hosszú dűlő. Budapest 2007, 229-252.

Šalkovský 2009 – P. Šalkovský: Detva. Praveké a včasnohistorické hradisko k dávnym dejinám Slovenska. Nitra 2009, 124 s.

Truhelka 1904 – Č. Truhelka: Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina (Bezirk Bosnich-Gradiška). Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina 9. Wien 1904, 84 s.

Veres 2003 – J. Veres: Szkíta kori település Polgár határában. Ösrégészeti Levelek 5, 2003, 83-92.

Бруяко 2005 – И. В. Бруяко: Ранние кочевники в Европе (X – V вв. до н.э). Kišinev 2005.

Смирнова 1999 – Г. И. Смирнова: Ещё раз о серой кружальной керамике из раннескифских памятников Среднего Поднестровья. Археологический сборник Государственного Ермитажа 34, 1999, 43-57.

Смирнова 2004 – Г. И. Смирнова: Состояние изучения западноподольской группы памятников раннескифского времени Лесостепной Скифии в конце XX века. In:

J. Chochorowski (ed.): Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci Profesora Tadeusza Sulimirskiego. Kraków 2004, 409-429.

RESUMÉ

Vekerzug Culture settlement in Lužianky near Nitra

During the development-led excavations in Lužianky, were on the location 'Pri vinarskych zavodoch' researched three settlement features of the Vekerzug Culture (Figure 1). Two were examined partially (feature 1 and 2; Figure 2-3) and one completely (feature 3; Figure 4). The fill of the features consisted of pottery, animal bones, clay daub and a few small artefacts, predominantly clay whorls.

Lužianky features groundplan and size are not significantly different from some other features excavated on the other settlements in the vicinity of Nitra (*Romsauer 1993*) and undoubtedly belong to the features with smaller size which is significant especially in case of their width. The utilization of these features was not defined precisely due to their smaller size and oval groundplan. As regards the feature No. 2 (Figure 3) we can safely rule out its usage as a house. When it comes to feature no. 1, the original measurements of 3.6-3.8 × 2.8 m indicate that its usage might have been of residential character. These measurements are smaller though than of those settlement features from the vicinity of Nitra which we can with certainty consider for houses (*Romsauer 1993*, 9, 13, 15, pic. 8, 9). Althoughthe remains of the fireplace were excavated in the central part of the feature No. 3 (Figure 4), its significantly irregular oval shape and width of only 1.8 m indicate rather different kind of utilization than residential.

Settlement features from Lužianky confirm some long-established facts and findings which show that in the period of the Vekerzug Culture was the Nitra (micro)region relatively densely populated (*Romsauer 1993*). Although with the number and variability, the findings from these objects fall well behind the material from the settlement in Nitra, Chrenova and Ivanka pri Nitre, its more detailed analysis and comparison with findings from the other settlement features found in the vicinity of Nitra enable us to make some conclusions.

The studied pottery from Lužianky has significantly small variability of vessel forms and also very small number of wheel-turned pottery.

Especially the second statement corresponds with observations accomplished on majority of the Vekerzug settlements from south-west of Slovakia and east part of Hungary (e.g. *Czifra 2016*, 100; *Romsauer 1993*, 16).

The only material suitable for more detailed typological-chronological valuation is from the fill of the feature No. 3. Unfortunately, the typological variety of pottery shapes is rather limited and there is also a minimal share of the wheel-turned exemplars. Four basic types of the hand-thrown pottery were found – large vases, pots, bowls and cups. A specific category was formed of vessels with perforated sides (probably strainers) and somewhat larger flat circle-shaped pads. In case of wheel-turned pottery we were able to identify four basic types reliably – larger vases, jugs/amphoras, bowls and little jars.

Having taken into consideration the closest and furthest analogies, three basic groups of founds were selected in the examined wheel-turned pottery collections. A certain number of vessels showed significant similarities with ceramic representation of the Kalenderberg Group, on whose sites were found numerous analogies of larger and little bowls with conic legs (Pl. III: 9) and of large vases with tall conic neck significantly indented from the body of the vessel (Pl. I: 7; II: 3). We can partially include into this group also the finds of the vessels with perforated sides (Pl. III: 1), which, on one hand, survive in the region of central Danube till the Early La Tène period, but they mainly occur on the settlements of the Kalenderberg Group. The large double-conic vases with smooth profiling (Pl. I: 6) have also their predecessors in the ceramic material of the Kalenderberg Group where their occurrence is linked to influences of the Lusatian Culture habitat, but they are more

characteristic for the Vekerzug Culture, mainly for its older chronological period, but also from the evolutionary aspect they are linked to the late Hallstatt shapes of slender vases with smooth S-shaped profile and narrow mouth. When compared to finds from Chrenova represented by high proportion of Kalenderberg elements, the occurrence of these archaic ceramic forms (not only in Lužianky but also in Ivanka), is surprisingly low (*Romsauer 1993*, 20, 22). Similarities between these two sites are recorded in almost total absence of Lusatian forms (*Romsauer 1993*, 22). Those ceramic shapes which are with various intensity represented in the ceramic style of number of cultures and culture groups of Carpathian Basin belong to the second group of finds. Their occurrence here is generally linked with persistence of certain ceramic traditions from the Late Bronze Age. To this group belong especially barrel-shape pots and bowls with indrawn rim. Into the third group of finds were included the Late Hallstatt shapes of vessels, specifically cups with striped handles decorated by couple of knobs (Pl. III: 6) that have plenty of analogies from the Hallstatt sites of the East Alpine region, especially in Transdanubia. Rather interesting is a discovery that in Lužianky are these Late Hallstatt ceramic forms represented by a single find, whereas in finds from Chrenova are these forms represented by a much larger number, also accompanying by some more typical Late Hallstatt shapes like are sharply profiled cups and flask-shape vessels (*Romsauer 1993*, 17, 18, 20).

Mostly, it is not possible to date precisely the pottery from the settlement features in Lužianky. It consists of hand-thrown ceramic forms mainly which had already been present in a broader region of Central Europe since the Late Bronze Age and with very minor shape variations had lasted till the advent of the La Tène period (bowls with indrawn rim and barrel-shape pots). Wheel-turned jugs and large double-conic vases are of a very little importance from the chronological point of view, although they are especially characteristic in terms of material representation of the Vekerzug Culture, but they had occurred on its sites for a rather long period of time or eventually during the whole existence of culture. Among the ceramic shapes more suitable from the chronological point predominate those which are characteristic for the oldest chronological phase of the Vekerzug Culture (Phase 1) from Ha D1 period. Here belong a bowl on the conic leg, large vases with conic neck significantly indented from the body of the vessel, a wheel-turned double-conic larger vase Type Kruglik (Pl. I: 3) and also a wheel-turned jug with striped handle (Pl. I: 4), (*Kozubová 2013a*, 407-410). Clearly younger from chronological point of view is the kind of cup with so called 'horned handle' (Pl. I: 5), which is characteristic for the following stage of the Ha D2 period. With regard to dominant ratio of older ceramic shapes from the Ha D1 period and minimal representation of the Late Hallstatt forms of vessels in this examined find from Lužianky, it is possible to allocate the feature No. 3 to the Ha D2 period, most likely at its beginning. The settlement in Lužianky is thus contemporary to the settlement in Nitra, Chrenova and with all likelihood also to the one in Ivanka pri Nitre (*Romsauer 1993*, 20, 21).

Captions

Figure 1. Lužianky. Position of the excavation and localization of features. Author: M. Bielich

Figure 2. Lužianky. Feature No. 1. Drawing and photo by M. Bielich

Figure 3. Lužianky. Feature No. 2. Drawing and photo by M. Bielich

Figure 4. Lužianky. Feature No. 3. Drawing and photo by M. Bielich

Pl. I. Lužianky. Pottery selection from feature No. 3. 1-4 – fragments from wheel-turned vessels. Drawing by: B. Arvaiová, J. Vlčejová

Pl. II. Lužianky. Pottery selection from feature No. 3. 1, 2 – fragments from wheel-turned vessels. Drawing by: B. Arvaiová, J. Vlčejová

Pl. III. Lužianky. Pottery selection from feature No. 3. Drawing by: B. Arvaiová, J. Vlčejová

Pl. IV. Lužianky. Pottery selection from feature No. 3. 1 – fragment from a wheel-turned vessel. Drawing by: B. Arvaiová, J. Vlčejová

Pl. V. Lužianky. Pottery selection from feature No. 3. Drawing by: B. Arvaiová, J. Vlčejová

Pl. VI. Lužianky. Selection of small finds from feature No. 3. Photo by: M. Bielich

Translated by Marek Krnáč

Mgr. Anita Kozubová, PhD.
Poľnohospodárska 26, 821 07 Bratislava, Slovenská republika
anitakozub@gmail.com

Mgr. Mário Bielich, PhD.
PhDr. Alena Bistáková, PhD.
Mgr. Beáta Milová
Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 01 Nitra, Slovenská republika
mariobielich@seznam.cz
nraupaal@savba.sk
beata.milova@savba.sk

Tab. I. Lužianky. Výber keramiky z objektu č. 3. 1-4 – črepy z nádob vyrobených na kruhu. Kresba: B. Arvaiová, J. Vlčejová

Tab. II. Lužianky. Výber keramiky z objektu č. 3. 1, 2 – črepy z nádob vyrobených na kruhu. Kresba: B. Arvaiová, J. Vlčejová

Tab. III. Lužianky. Výber keramiky z objektu č. 3. Kresba: B. Arvaiová, J. Vlčejová

Tab. IV. Lužianky. Výber keramiky z objektu č. 3. 1 – črep z nádoby vyrobenej na kruhu. Kresba: B. Arvaiová, J. Vlčejová

Tab. V. Lužianky. Výber keramiky z objektu č. 3. Kresba: B. Arvaiová, J. Vlčejová

Tab. VI. Lužianky. Výber drobných predmetov z objektu č. 3. Foto: M. Bielich

DECORATED CENTRAL GAULISH TERRA SIGILLATA FROM CHOTÍN[1]

Klára KUZMOVÁ

KUZMOVÁ, Klára. Reliéfne zdobená stredogalská terra sigillata z Chotína. Chotín je známou polykultúrnou lokalitou na juhozápadnom Slovensku. Rozsiahle kvádske sídlisko z doby rímskej tu preskúmal v polohe Delihegy P. Romsauer. Nachádzalo sa v blízkosti severopanónskej hranice, v predpolí Brigetia a jeho predmostia v Iži. Na základe rímskoprovinciálnych výrobkov je rámcovo datované do 2. – 4. stor. po Kr. Spomedzi nich vyniká terra sigillata prevažne zo severovského obdobia, najmä z 1. pol. 3. stor. Nové výsledky priniesli prieskumy v polohe Horné konopište, kde sa našli aj zlomky stredogalskej terry sigillaty z predchádzajúceho, antoninovského obdobia. Sú to výrobky z Lezoux (Criciro, Cinnamus, Mammius (?), štýl Banuus (?) a Paternus II). Zvlášť dôležitá je terra sigillata z dielní Cinnamus a Paternus II, ktorá je v Panónii známa z kontextov spätých s markomanskými vojnami. Nechýba ani v barbariku, najmä popri riekach Morava, Váh, Nitra, Žitava a Hron, ktoré určovali smerovanie komunikačných trás, využívaných aj pri postupe rímskych vojsk na územie Kvádov. Jedna z nich viedla aj Ponitrím a Požitavím, o čom svedčia nielen nálezy terry sigillaty a iných provinciálnych predmetov, ale aj dočasné poľné tábory. Analyzované nálezy z Chotína-Horného konopišťa sú preto prínosom pre skúmanie vplyvu historických udalostí na prílev rímskoprovinciálnych výrobkov do barbarika. Ich skladba úzko súvisela so zásobovaním priľahlej časti provincie, najmä vojenských pozícií na hraniciach Panónie.

Kľúčové slová: Terra sigillata, stredná Galia, Lezoux, barbarikum, Chotín, antoninovské obdobie;

Keywords: Terra sigillata, Central Gaul, Lezoux, barbaricum, Chotín, Antonine period;

Chotín (situated in Komárno district) is a well-known archaeological site in southwestern Slovakia, which was settled intensively as early as in prehistoric times. This is attested by rich collections of archaeological finds from several excavations including unique items from various periods. One of the significant sites in the cadaster of this village has been excavated by Peter Romsauer, when he unearthed a polycultural settlement on the southwestern edge of Chotín in the course of three excavation seasons (1977-1979).[2] The settlement was situated on a sand dune in the location Delihegy near one of the original branches of the Žitava River. In the Roman period, there was an extensive settlement of the native Quadi population, which deserves special attention. The material culture of the local inhabitants was strongly influenced by the vicinity of Pannonia, from where many Roman products arrived. These included mostly pottery imported from the western provinces – terra sigillata and the so called Raetian ware – but also brooches and glass items made in Pannonia. Based on these finds, the settlement has been dated broadly between the second and fourth century AD

[1] This article has been written within the project VEGA No. 1/0346/15: „The castellum at Iža – a part of limes romanus in Slovakia (Kastel v Iži - súčasť limes romanus na Slovensku)".

[2] The author of this article participated in the excavation as a student of the Department of Archaeology at Comenius University in Bratislava in 1977, and later studied and published a large collection of terra sigillata from the site (*Kuzmová/Roth 1988*; *Kuzmová 1997*). Thanks to P. Romsauer for both opportunities.

(*Březinová 1994*; *Kuzmová 1997*; *Kuzmová/Roth 1988*; *Romsauer 1978*; *1980a*; *1980b*; *Šebesta 2010*, see also the contribution of J. Rajtár, E. Kolníková and K. Kuzmová in this volume).

What made the Quadi settlement unique was its advantageous location on the lower course of the Žitava river. Not only did it lie near the Roman frontier running along the Danube (in a distance of 7 km), it was also situated in the foreground of the legionary fortress of Brigetio (now Komárom-Szőny, HU) and of its bridgehead on the left bank of the river, the auxiliary fort at Iža (SK). The two fortifications played a key role in the military control of the Danube and Váh confluence and the adjacent section of the Roman border, and it served as a base for the advance of Roman military troops to barbaricum. The presence of the Roman army north of the Danube has been attested by the ground plans of temporary field camps dating to the period of the Marcomannic wars, discovered at the nearby sites of Iža, Radvaň nad Dunajom and Virt by aerial prospection. One of such camps has recently also been confirmed at Chotín (*Rajtár 2008*). Another important fact is that one of the eastern branches of the Amber Road certainly crossed the Danube in this area and continued northwards across the barbarian territory (*Wielowiejski 1970*, 209-217, 211, 212; *1996*, 57-59, 61). The uncommonly intensive contacts between the Romans and the Germanic populations in the „third zone" lying north of the Danube, immediately beyond the Pannonian border, have previously been noted by *J. Bouzek* and *I. Ondřejová* (*1990*). They have also been confirmed by the finds of Roman provincial products from Chotín-Delihegy. The most numerous among these finds is terra sigillata, which also constitutes the most numerous collection of finds from Germanic sites both in the territory of southwestern Slovakia and the adjacent middle-Danubian barbaricum (234 pcs; *Kuzmová 1997*, 15). A typological analysis has confirmed products of four potters' centres with a clear predominance of the Westerndorf ware (60.7%). Products from Rheinzabern were fewer by almost a half (27.3%) and the small group of Pfaffenhofen sigillata had a rather complementary character (7.3 %; *Kuzmová 1997*, 72, 73, 122, 123; see also *Kuzmová/Roth 1988*, 35-62). Only two fragments from this large collection (Drag. 18/31, Drag. 37) were classified as Central Gaulish terra sigillata, and they constitute a minor share (0.8%; *Kuzmová 1997*, 72; *Kuzmová/Roth 1988*, 64). The influx of terra sigillata into this site dates broadly from mid-second to mid-third century, with most products arriving in the Severan period, particularly during the first half of the third century. Finds dating before and during the Marcomannic wars are represented only by isolated fragments (*Kuzmová 1997*, 72).

This state of research was significantly changed by the results of later surveys in the lower Žitava valley, which revealed several fragments of terra sigillata of Central Gaulish provenance in the cadaster of Chotín.[3] There are 13 finds of decorated bowls Drag. 37 from the location "Horné konopište" situated near the old branches of the Žitava river, northwest of the above mentioned native settlement in Chotín-Delihegy (Cat. No. 1-13; fig. 1). Some of the finds can be identified as products from Lezoux made in the workshops of Criciro, Cinnamus and Mammius (?), while others are decorated in the style of Banuus (?) and Paternus II. Significant among them is the ware of Cinnamus, which constitutes almost a half of this collecion (5 pcs; fig. 1: 3-7), and is among common Central Gaulish products in the middle-Danubian area. It is also a typical find of Pannonian structures associated with the Marcommanic wars (*Beck 2003*, 33; *Gabler 1994*, 365, Tabelle 1; *2012a*, 420-422; *2012b*, 213).[4] The ware also occurs in the territory settled by the Quadi, though the closer context of these finds is mostly unknown (*Kuzmová 1994*, 245, 246; *Kuzmová*, forthcoming 2017).

There are another three terra sigillata finds from Chotín-Horné konopište related to the find horizons linked to the Marcomannic wars. One of them was made in the workshops

[3] The finds were obtained in cooperation with I. Žundálek.

[4] Products of Cinnamus are also known from the bridgehead of Brigetio – the auxiliary fort at Iža – as unstratified fragments from its inner area, and from the collections of the Danube Region Museum in Komárno (*Kuzmová 1992*, č. 366-368; *2003*, 15, Cat. No. 48-50). However, they have not been found in uncovered structures of the earth-and--timber fort dated to the period of the Marcomannic wars (*Kuzmová 1997*).

Figure 1. Chotín-Horné konopište. Decorated Central Gaulish terra sigillata.
Photo by: K. Kuzmová

of Criciro (Cat. No 1-2; Figure 1: 1, 2), whose products are uncommon in the Middle-Danubian area, but occur on some of the Pannonian sites, e.g. Brigetio (*Beck 2003*, 34, Cat. No. 235-237), Aquincum (*Gabler 2002*, 230) and Gorsium (*Gabler/Kocztur 1977*, 75, tab. I; *Gabler 1994*, 365, Tabelle 1). Decoration on two other finds reminds of the style of Paternus II (Cat. No. 10-11; Figure 1: 10, 11), a late Central Gaulish potter, whose products have been found in several contexts in Pannonia associated with the Marcomannic wars (e.g. in Aquincum, Brigetio, Arrabona, Salla, Mursa: *Beck 2003*, 33; *Gabler 1994*, 365, Tabelle 1; *2012a*, 420-422; *2012b*, 213) and are also attested in barbaricum north of the Danube (Bratislava-Dúbravka, Stupava, Branč: *Kuzmová 1994*, 245, 246). Further four terra sigillata finds can also be dated to the mid- to late Antonine period. One of them has been identified as ware of Mammius (?) (Cat. No. 8; Figure 1: 8), another one is decorated in Banuus style (?) (Cat. No. 9; Figure 1: 9), and the last two fragments are unidentifiable products from Lezoux (Cat. No. 12-13; Figure 1: 12, 13).

In conclusion, the studied collection of terra sigillata significantly completed the existing collections of finds from Chotín by Central Gaulish products made in Lezoux. They date broadly to the Antonine period, most of them to the period of the Marcomannic wars, from which only isolated fragments of Rheinzabern ware were known so far. Such finds, above all the products of Cinnamus and Paternus II, often occur in contexts related to the above mentioned war events, in Pannonia attested along the frontier as well as in the inner area of the province. They are also found in barbaricum, particularly near the rivers Morava, Váh, Nitra, Žitava and Hron flowing into the Danube, which determined the direction of communications, also used by the Roman military troops advancing into the territory settled by the Quadi. One of the communications led along the Nitra and Žitava valleys, which is attested not only by the finds of terra sigillata and other items of provincial origin, but also temporary field camps from the period of the Marcomannic wars located in the foreground of Brigetio and its bridgehead at Iža. In this respect, the finds of the Central Gaulish terra sigillata from Chotín-Horné konopište contribute to the research of the impact that historical events had on the influx of Roman provincial products into barbaricum. Their composition was closely related to the supply of the adjacent area of the province, particularly the nearby military positions on the northern frontier of Pannonia.

Catalogue

1. Drag. 37, body fragment. Horizontal wavy line (*Rogers* A23), two concentric circles (*Rogers* E26). (Figure 1: 1)
   Lezoux, Criciro
   Antonine period (140/145-170)
2. Drag. 37, body fragment. Ovolo above the wavy line (*Rogers A23*, B47). Vertical bead row (Rogers A2), in two concentric circles (*Rogers* E26) erotic scene (*O.* XC: B). (Figure 1: 2)
   Lezoux, Criciro
   Antonine period (140/145-170)
3. Drag. 37, body fragment. Ovolo above the bead row (*CGP*, fig. 47: 1; *Rogers* A2, B223). Leaf motif (?) (*CGP*, fig. 47: 3?), leaf (?). (Figure 1: 3)
   Lezoux, Cinnamus
   Antonine period (145-170/178)
4. Drag. 37, body and base fragment with foot-ring. Vertical ornament with plain ring (?), in the narrow panel bordered by bead rows (*Rogers* A2?) with dots on joints and ends, mask (<*O.* 1214) and ornament (*Rogers* U55, T38?); in the wider panel a wild-boar (*O.* 1666, 1668?) and a horizontally orientated gladiator (*O.* 1059). (Figure 1: 4)
   Lezoux, Cinnamus
   Antonine period (145-170/178)
5. Drag. 37, body fragment. Unidentified motif, vertical bead row (*Rogers* A2), Aesculapius (*O.* 905). (Figure 1: 5)
   Lezoux, Cinnamus
   Antonine period (145-170/178)

6. Drag. 37, four body fragments. Ovolo above the wavy line (*CGP*, fig. 47: 3; Rogers A24, B85). In panels bordered by a vertical bead row (*Rogers* A2): floral ornament (<*Rogers* Q42), plain ring, warrior (*O.* 177) in two concentric circles, astragalus (?). (Figure 1: 6a-d)
   Lezoux, Cinnamus
   Antonine period (145-170/178)
7. Drag. 37 (?), body fragment. Leaf (*Rogers* J 178?), tendril. (Figure 1: 7)
   Lezoux, Cinnamus
   Antonine period (145-170/178)
8. Drag. 37, body fragment. Hercules (*O.* 796). (Figure 1: 8)
   Lezoux, Mammius (?)
   Antonine period (150-180)
9. Drag. 37, body fragment. In two concentric circles a kneeling warrior (<*O.* 204; *CGP*, Pl. 140: 10, 13, 16), rhomboid ornament (*Rogers* U32), vertically corded border (*Rogers* A34) ending in a rosette (*CGP*, fig. 41: 2; *Rogers* C173), part of a stamp (?). Decoration bordered by plain band. (Figure 1: 9)
   Lezoux, Banuus style (?)
   Antonine period (160/170-190)
10. Drag. 37, body fragment. Wild-boar turned to the left (*O.* 1696 I). (Figure 1: 10)
   Lezoux, Paternus style
   Antonine period (160-180/190)
11. Drag. 37, body fragment. Unidentified motif, bear turned to the right (*O.* 1589), bear turned to the left (*O.* 1617), small dog running to the left (*O.* 2023A?). (Figure 1: 11)
   Lezoux, Paternus style
   Antonine period (160-180/190)
12. Drag. 37, body fragment. Rosette (?) and unidentified motif. Decoration bordered by two basal lines. (Figure 1: 12)
   Lezoux
   Mid- to late Antonine period
13. Drag. 37, body fragment. In two plain circles an unidentified motif, vertical bead row (*Rogers* A2), standing figure (?).(Figure 1: 13)
   Lezoux
   Mid- to late Antonine period

REFERENCES

Beck 2003 – T. Beck: Brigetiói terra sigillaták (1992-1996) I, II. Unpublished dissertation. Budapest 2003, 248 p.

Bouzek/Ondřejová 1990 – J. Bouzek/I. Ondřejová: „Třetí zóna“ mezi Římem a barbarikem při noricko-panónském limitu. Archeologické rozhledy 42, 1990, 22-35.

Březinová 1994 – G. Březinová: Sklené nálezy z Chotína. Študijné Zvesti AÚ SAV 30, 1994, 97-106.

CGP – J. Stanfield/G. Simpson: Central Gaulish Potters. London 1958, 356 p.

Gabler 1994 – D. Gabler: Über Aussagekraft der Terra Sigillata-Funde bezüglich der Zerstörungen in den Provinzen. In: H. Friesinger et al. (eds.): Markomannenkriege - Ursachen und Wirkungen. Brno 1994, 355-369.

Gabler 2002 – D. Gabler: Terra sigillaták az aquincumi canabaeból. Budapest régiségei 35, 2002, 227-265.

Gabler 2012a – D. Gabler: A budaörsi terra sigillaták. In: K. Ottományi (ed.): Római vicus Budaörsön. Budapest 2012, 409-453.

Gabler 2012b – D. Gabler: Terra sigillaták Aquincum legkorábbi táborából és annak helyén emelt későbbi római épületekből (a Víziváros leletei). Budapest régiségei 45, 2012, 111-150.

Gabler/Kocztur 1977 – D. Gabler/É. Kocztur: Terra Sigillata Depotfund aus Gorsium. Alba Regia 15, 1977, 65-88.

Kuzmová 1992 – K. Kuzmová: Katalóg III. Terra sigillata v zbierkach múzea. Komárno 1992, 107 s.

Kuzmová 1994 – K. Kuzmová: Die Markomannenkriege und Import der Sigillaten im Vorfeld des nordpannonischen Limes. In: H. Friesinger et al. (eds): Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen. Brno 1994, 245-251.

Kuzmová 1997 – K. Kuzmová: Terra Sigillata im Vorfeld des nordpannonischen Limes (Südwestslowakei). Archaeologica Slovaca Monographiae, Tomus XVI. Nitra 1997, 179 s.

Kuzmová 2003 – K. Kuzmová: Terra sigillata z rímskeho tábora v Iži v kontexte importu v strednom Podunajsku. Unpublished dissertation. Nitra 2003, 173 s.

Kuzmová, forthcoming 2017 – K. Kuzmová: New finds of terra sigillata from a survey in the wider foreground of Brigetio. Festschrift for A. H. Vaday, Budapest, forthcoming 2017.

Kuzmová/Roth 1988 – K. Kuzmová/P. Roth: Terra sigillata v barbariku. Nálezy z germánskych sídlisk a pohrebísk na území Slovenska. Materialia Archaeologica Slovaca, Tomus IX. Nitra 1988, 225 s.

O. = Oswald 1937 – F. Oswald: Index of Figure Types on Terra sigillata "Samian Ware". Liverpool 1937, reprint London 1964, 154 p.

Rajtár 2008 – J. Rajtár: Die Waagtrasse in der Slowakei. Eine Vormarschroute der Römer während der Markomannenkriege? In: J.-S. Kühlborn et al.: Rom auf dem Weg nach Germanien: Geostrategie, Vormarschtrassen und Logistik: internationales Kolloquium in Delbrück-Anreppen vom 4. bis 6. November 2004. Mainz 2008, 172-185.

Rogers = Rogers 1974 – G. B. Rogers: Poteries sigillées de la Gaule centrale: Part I – Les motifs non figures. XXVIIIe supplement a Gallia. Paris 1974, 200 p.

Romsauer 1978 – P. Romsauer: Výsledky záchranného výskumu v Chotíne. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1977, 1978, 207-209.

Romsauer 1980a – P. Romsauer: Druhý rok výskumu v Chotíne. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1978, 1980, 234-238.

Romsauer 1980b – P. Romsauer: Záverečná etapa výskumu v Chotíne. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1979, 1980, 183-185.

Šebesta 2010 – B. Šebesta: Príspevok k interpretácii vybraných objektov z germánskych sídlisk v Branči-Helyföldeku a Chotíne-Delihegy. In: J. Beljak/G. Březinová/V. Varsik (eds): Archeológia barbarov 2009. Hospodárstvo Germánov. Sídliskové a ekonomické štruktúry od neskorej doby laténskej po včasný stredovek. Archaeologica Slovaca Monographiae Communicationes 10. Nitra 2010, 449-466.

Wielowiejski 1970 – J. Wielowiejski: Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi. Wroclaw-Warszawa-Kraków 1970, 355 p.

Wielowiejski 1996 – J. Wielowiejski: Der Forschungsstand über den Hauptweg der Bernsteinstrasse. In: Z. Wozniak (ed.): Kontakte längs der Bernsteinstraβe (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt. Kraków 1996, 57-62.

RESUMÉ

Reliéfne zdobená stredogalská terra sigillata z Chotína

Chotín je známou polykultúrnou lokalitou na juhozápadnom Slovensku. Rozsiahle sídlisko z doby rímskej tu preskúmal v polohe Delihegy P. Romsauer. Nachádzalo sa v blízkosti rímskej hranice, v predpolí Brigetia a jeho predmostia v Iži. Na základe provinciálnych výrobkov je datované do 2.-4. stor. po Kr. (*Romsauer 1978*; *1980a*; *1980b*; *Kuzmová/Roth 1988*; *Březinová 1994*; *Kuzmová 1997*; *Šebesta 2010*; pozri tiež príspevok J. Rajtára, E. Kolníkovej a K. Kuzmovej v tomto zborníku). Spomedzi nich vyniká terra sigillata prevažne zo severovského obdobia, najmä z 1. pol. 3. stor. Nové výsledky priniesol prieskum v polohe Horné konopište, kde sa našla aj sigillata z predchádzajúceho, antoninovského obdobia. Sú to výrobky zo stredogalského hrnčiarskeho centra Lezoux (Kat. č. 1-13; obr. 1). Takmer polovicu z nich tvorí tovar z dielne Cinnamus (5 ks; obr. 1: 3-7), ktorý sa v Panónii spája s udalosťami markomanských vojen (*Beck 2003*, 33; *Gabler 1994*, 365; *2012a*, 420-422; *2012b*, 213) a je známy aj z kvádskeho prostredia (*Kuzmová 1994*, 245, 246; *Kuzmová*, forthcoming 2017). Do tohto obdobia spadajú

aj ďalšie tri nálezy. Jeden je z dielne Criciro (Kat. č. 1-2; obr. 1: 1, 2) s paralelami na panónskych náleziskách (Brigetio: *Beck 2003*, 34, Kat. č. 235-237; Aquincum: *Gabler 2002*, 230; Gorsium: *Gabler/Kocztur 1977*, 75, Tab. I; *Gabler 1994*, 365, Tabelle 1). Výzdoba ďalších dvoch nálezov je blízka štýlu Paternus II (Kat. č. 10-11; obr. 1: 10, 11), jedného z neskorých stredogalských hrnčiarov. Jeho výrobky sa našli na viacerých lokalitách v Panónii (Aquincum, Brigetio, Arrabona, Salla, Mursa: *Beck 2003*, 33; *Gabler 1994*, 365, Tabelle 1; *2012a*, 420-422; *2012b*, 213) a sú doložené aj v Barbariku severne od Dunaja (Bratislava-Dúbravka, Stupava, Branč: *Kuzmová 1994*, 245, 246). Zo strednej až neskorej doby antoninovskej pochádzajú aj posledné štyri nálezy (Mammius (?): Kat. č. 8; obr. 1: 8; štýl Banuus (?): Kat. č. 9; obr. 1: 9; a dva bližšie neurčiteľné zlomky: Kat. č. 12-13; obr. 1: 12, 13).

Analyzovaný súbor významne doplnil doterajšie nálezy o výrobky z Lezoux, rámcovo datované do antoninovského obdobia. Zvlášť dôležitá je terra sigillata z dielní Cinnamus a Paternus II, ktorá je v Panónii známa z kontextov spájaných s markomanskými vojnami. Nechýba ani v Barbariku, najmä popri riekach Morava, Váh, Nitra, Žitava a Hron, ktoré určovali smerovanie komunikačných trás, využívaných aj pri postupe rímskych vojsk na kvádskom území. Jedna z nich viedla aj Ponitrím a Požitavím, o čom svedčia nie len nálezy terry sigillaty a iných provinciálnych predmetov, ale aj dočasné poľné tábory. Nálezy z Chotína-Horného konopišťa sú prínosom pre skúmanie vplyvu historických udalostí na prílev rímskoprovinciálnych výrobkov do Barbarika. Ich skladba úzko súvisela so zásobovaním priľahlej časti provincie, najmä vojenských pozícií na hraniciach Panónie.

Zoznam príloh

Obr. 1. Chotín-Horné konopište. Reliéfne zdobená stredogalská terra sigillata. Foto: K. Kuzmová

Translated by Ľubomíra Kuzmová

prof. PhDr. Klára Kuzmová, CSc.
Katedra klasickej archeológie, Trnavská univerzita v Trnave
Hornopotočná 23, 918 43 Trnava, Slovenská republika
klara.kuzmova@truni.sk

VÝSKUM V LOKALITE ĽUBIETOVÁ-VYSOKÁ

Martin KVIETOK

KVIETOK, Martin. Verifying excavation on the site Ľubietová-Vysoká. The article informs about the results of a verifying excavation of a new site Vysoká, in cadastre of the village Ľubietová. The village lies in the area of occurrence of polymetallic and ferrous ores in north-western direction from the stratovolcano Poľana. The settlement of the village area dates back to the Aeneolithic. A hoard of bronze objects from the Late Bronze Age is known from here. In the Middle Ages Ľubietová belonged to seven Central Slovak royal mining towns. In the village we can find the remains of an anti-Turkish fort from the 2nd half of the 16th century. In 2014 the survey of the site Vysoká has started. The excavation was a combination of trenches and metal detector survey. The survey gave us a large collection of prehistoric pottery and metal objects. In this article the artefacts found by amateur treasure hunters are presented as well. Based on the finds, we can date the site into the phases from Ha A to LT D. The aim of further research is to identify the locations of prehistoric copper and iron mines.

Keywords: Ľubietová, Late Bronze Age, Lusatian Culture, Early Iron Age, Late Iron Age, pottery;

Kľúčové slová: Ľubietová, mladšia a neskorá doba bronzová, lužická kultúra, staršia doba železná, doba laténska, keramika;

ÚVOD

Bývalé slobodné kráľovské mesto Ľubietová je situované v doline potoka Hutná v severovýchodnej časti Slovenského Rudohoria na západnej strane Veporských vrchov. Jedná sa o úzku, okolitými vrchmi uzavretú dolinu, vymodelovanú potokom Hutná, ktorý je ľavostranným prítokom Hrona, s dĺžkou 15,4 km. Hutná pramení v sopečnom pohorí Poľana, na juhovýchodnom úpätí Ľubietovskej Bukoviny (1 194,4 m n. m.), v nadmorskej výške 1 120 m n. m. Potok vymodeloval Ľubietovskú dolinu, ktorá oddeľuje Bystrickú vrchovinu na západe od Veporských vrchov (podcelok Čierťaž) a vlieva sa do Hrona neďaleko obce Lučatín, na styku troch geomorfologických celkov: Zvolenskej kotliny, Horehronského Podolia a Veporských vrchov. Povrch chotára Ľubietovej je súčasťou Veporských vrchov, ktoré sú podcelkom Slovenského Rudohoria. Chotár obce Ľubietová má značne členitý reliéf. Na východe sa tiahne v smere J – S od kaldery Poľany – výbežok s kótami Ľubietovský Vepor (1278 m n. m) a Hrb (1255 m n. m.). Západným smerom sa krajina otvára do rozsiahleho podhoria. Severozápadný výbežok chotára je miernou vrchovinou, najvyšším bodom na severozápadnej hranici chotára je kóta Skalolam (699 m n. m). Na severovýchode vystupujú široké chrbty kopcov Vysoká (994 m n. m.) a Muráň (969 m n. m.).

Povrch chotára je tvorený v juhovýchodnej časti pyroklastikami andezitov, z ktorých vystupujú na hrebeni Vepra a Hrbu pyroxenické andezity. Západnú časť chotára pokrývajú neogénne štrky. Celú severnú časť tvoria druhohorné sedimenty ako vápence, dolomity a kremence. Na východ od Ľubietovej vystupujú na povrch permské zlepence, arkózy a pieskovce, žulové porfýry a kryštalické bridlice.

HISTÓRIA BÁDANIA

Ľubietová a jej okolie boli osídlené už v najstarších dobách, čomu nasvedčujú archeologické nálezy. Prvých ľudí do týchto končín prilákali, aj napriek nepriaznivým podmienkam pre poľnohospodárstvo, dostatok zveri, výhodná poloha a najmä ložiská rúd. Najvýznamnejšie náleziská polymetalických a železných rúd sa nachádzajú východne od obce v ložiskách na Podlipe na východnom okraji obce, Svätodušnej doline 5 km východne od obce, na vrchu Kolba 6,5 km východne od obce a v závere doliny Peklo. Okrem toho cca 7 km severovýchodne od Ľubietovej sa nachádza ložisko železných rúd Jamešná, a nakoniec 10 km severovýchodne od Ľubietovej sa nachádza ešte ložisko Tri Vody. V historickej spisbe sa objavuje údaj, že v Ľubietovej sa od 13. do 1. polovice 15. stor. ťažilo aj zlato (*Augustín 2005*, 18). Len na okraj môžeme spomenúť, že v potoku Vážna pretekajúcom protiľahlou Hiadeľskou dolinou sa v minulosti ryžovalo zlato. Dodnes je možné priamo pod lokalitou Hradište vidieť ryžovnícke odvaly.

Najstarší archeologický nález z obce pochádza z eneolitu. Objavil ho ľubietovský občan Ján Fellner v roku 1959 v malej vápencovej jaskynke, zvanej Kupčovie izbička, nachádzajúcej sa nad osadou Huta (*Bárta 1973*, 85; *Malček 2013*, 107, 108, obr. 69; *Šišiak 2012*, 1). Išlo o fragment misky badenskej kultúry. Ľubietová je aj miestom nálezu depotu z mladšej doby bronzovej, ktorý sa našiel v 80. rokoch 19. storočia pri kopaní vodovodu v lokalite Ženská dolina (*Thomka 1898*, 379, 380). V priestore evanjelického cintorína na Pilendri sa v minulosti údajne mali nájsť popolnice rôznej veľkosti (*Handzo 1941*, 10). Okrem toho je vstup do doliny od údolia Hrona strážený menším hrádkom v polohe Lučatín-Hradisko. Na základe keramiky získanej zberom ho môžeme rámcovo datovať do obdobia neskorej doby bronzovej a staršej doby železnej. Na dolinu potoka Hutná nadväzuje na severnej strane Hrona Hiadeľská uzavretá Hiadeľským sedlom. Na hrebeni ohraničujúcom dolinu zo západnej strany sa nachádza známa lokalita Hradište s nálezmi lužickej a púchovskej kultúry (*Novotná/Kvietok 2015*, 209-237; *Veliačik/Mosný 1996*, 177, 178).

Novou výzvou pre archeologické bádanie v Ľubietovej je výskum areálu mestského hradu (*Albertová 2012*, 489; *Hanuliak 2005*, 248; *Miňo 2011*, 294), ktorý začal v roku 2012. Počas výskumu bola odkrytá juhozápadná bašta a južná obvodová hradba. Na základe zisťovacej sondáže sa predpokladá z vnútornej strany južnej obvodovej hradby zrubová zástavba. Na základe stratigrafickej situácie je možné výstavbu mestského hradu datovať do obdobia 2. polovice 16. stor. Výkopy murív bašty boli zapustené do horizontu s výskytom keramiky rámcovo datovanej do prelomu 15. a 16. storočia. Najstarší horizont nasadal priamo na štrkovú terasu potoka Hutná, v ktorej bola zistená výrazná koncentrácia hutníckej trosky. Poukazuje to na fakt, že najneskôr v 15. stor. sa proti prúdu potoka musela nachádzať huta (*Kvietok 2014a*, 34-37).

Od roku 2012 venuje Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici zvýšenú pozornosť oblasti najstarších dobývok v lokalite Podlipa s cieľom identifikácie miest pravekej ťažby. Povrchovou prospekciou sa podarilo získať atypickú pravekú keramiku a taktiež hutnícku železiarsku trosku, zliatky medi, bronzu a olova z vrcholu kopca Vysoká (994 m n. m.) nachádzajúceho sa nad tunajšími dobývkami. V roku 2014 tu začal intenzívny prieskum a zisťovacia sondáž.

LOKALITA VYSOKÁ – NÁLEZOVÉ OKOLNOSTI

Lokalita Vysoká (994 m n. m.) sa nachádza v bezprostrednej blízkosti dobývok v priestore Podlipy (obr. 1). Z vrcholu lokality je veľmi dobrý výhľad na široké okolie či už na masív Poľany, alebo do údolia Hrona (obr. 2). Lokalita sa nachádza na vrcholovej plošine Vysokej, na ktorej je možné v lesnom poraste ešte dodnes vidieť umelo formované terasy. Vzhľadom na skutočnosť, že ide o novú a relatívne veľkú lokalitu bez akýchkoľvek predchádzajúcich informácií, rozhodli sme sa pre nasledujúci postup výskumu, výsledkom ktorého mala byť as-

poň základná predstava o datovaní lokality a priestorovom rozšírení hnuteľných archeologických nálezov. S prihliadnutím na veľkosť plochy sme v prvej etape výskumu uskutočnili prieskum detektorom kovov za účelom zistenia prípadných koncentrácií archeologických nálezov. Celkovo bolo počas dvoch prieskumných dní zistených 68 polôh s dokumentovanými kovovými predmetmi (obr. 3). Jednoznačne môžeme konštatovať, že najvyššia koncentrácia predmetov bola zistená na severozápadnom okraji lokality, kde sa nachádza dodnes zreteľná terasová úprava. Druhá výraznejšia koncentrácia nálezov kovov, ale aj keramiky bola zistená na južnom svahu lokality cca 20-40 m od južnej hrany vrcholovej plošiny. V tejto časti je evidentné, že tu došlo k transportu veľkej časti materiálu iba v nedávnej dobe. Poukazuje na to nestabilný povrch pokrytý kyprou zeminou a porast žihľavy.[1] Treba však povedať, že tento obraz môže byť skreslený, pretože na vrcholovej plošine pokrytej (nekosenou) lúkou bol vzhľadom na vysoký trávnatý porast prieskum realizovaný len v menšej miere. Preto sa v rámci celkového rozmiestnenia nálezov ukazuje, akoby bola táto časť prázdna. Predmety sa nachádzali len veľmi tesne pod povrchom (0-10 cm) len zriedkavo hlbšie. Celkovo charakter získaných nálezov je čo do funkcie a datovania veľmi heterogénny. Vo všeobecnosti môžeme konštatovať prítomnosť nálezov zo staršej doby železnej, mladšej doby železnej, vrcholného stredoveku (14. – 15. stor.) a novoveku.

Obr. 1. Celkový pohľad na lokalitu Vysoká (označená červeno) a najvýznamnejšie dobývky v priestore Ľubietovej. Zdroj: GoogleEarth

Obr. 2. Pohľad z vrcholu Vysokej na: A – kalderu Poľany, B – hrebeň Nízkych Tatier s údolím Hrona. Foto: M. Kvietok

Po zhodnotení výsledkov detektorového prieskumu sme vytypovali dve miesta pre zisťovacie sondy. Prvým bol priestor južného svahu cca. 30 m pod hranou vrcholovej lúky,

[1] Podľa informácií miestnych obyvateľov sa na Vysokej v 70. rokoch 20. storočia realizovali terénne úpravy s cieľom vyrovnať terén pre strojové kosenie.

Obr. 3. Dokumentované kovové nálezy získané prieskumom s detektorom kovov. Zdroj: www.geology.sk

Obr. 4. Pohľad na sondu 1/2016 od juhu po ukončení prác. Foto: M. Kvietok

v miestach, kde sa v povrchovej vrstve zistila väčšia prítomnosť pravekej keramiky. Tu bola vytýčená sonda 1/2015 s rozmermi 3 × 3 m. Druhým miestom bola terasová plošina v severozápadnej časti lokality, kde došlo k nálezu veľkého oblúkového noža a koncentrovala sa tu aj hutnícka resp. kováčska troska. Tu bola vytýčená sonda 2/2015 s rozmermi 2 × 4,5 m.

Cieľom sondy 1/2015 bolo získanie materiálu umožňujúce presnejšie datovanie lokality. Umiestnená bola v strmo sa zvažujúcom svahu, pokrytom žihľavovým porastom (obr. 4). Povrchová vrstva (s.j.[2] 1000) nasadala na homogénnu hlinitú vrstvu čiernej farby (s.j. 1001) s mocnosťou 30-40 cm. Táto prekrývala vrstvu masívnych kameňov (s.j. 1002) tvoriacich kryt strmo na juh sa zvažujúceho skalného podložia. Rozmery kameňov sa pohybovali od 10 × 20 cm až po masívne bloky s veľkosťou 1 × 2 m. Ide zrejme o redeponované súvrstvie vytvorené zosunutím zeminy a kameňov z hrany vrcholovej plošiny dolu po južnom svahu lokality. Či k nej došlo už v dávnejšej minulosti, alebo pri prácach v 70. rokoch 20. stor. nie je možné s istotou povedať. Ale na základe celkového vzhľadu povrchu bez starších stromov a výrazným pokrytom žihľavy sa prikláňame k druhej možnosti. Čierna humózna zemina s veľkým množstvom keramických nálezov a masívne kamene potvrdzujú, že zdrojom tohto súvrstvia musel byť nejaký objekt. Je možné, že ide o teleso hradby prebiehajúcej po južnej a juhovýchodnej hrane vrcholovej plošiny. Taktiež nemožno vylúčiť, že ide o obytnú stavbu prilieha-júcu k južnej hrane vrcholovej plošiny.

V severozápadnej časti lokality sa nachádzal systém viacerých terás prebiehajúcich v oblúku po celej západnej časti vrcholovej plošiny, pričom časť prechádzala až do skalného brala tvoriaceho vrcholovú ostrohu Vysokej. Archeologická sonda 2/2015 (obr. 5) bola vytýčená na najspodnejšej z nich a prerezala plošinu v smere juhozápad – severovýchod. Cieľom sondy bolo zistiť stratigrafické pomery v mieste terasy a zistiť prípadnú prítomnosť pyrotechnologického zariadenia na úpravu rudy. Pod povrchovou vrstvou humusu (s.j. 1003) sa objavila tmavosivá hlinitopiesčitá kultúrna vrstva (s.j. 1004). Z vrstvy pochádza síce početnejší, ale zato veľmi málo preukazný keramický materiál, ktorý rámcovo datujeme do staršej doby železnej a doby laténskej. Okrem keramiky sa získal aj väčší počet praslenov, resp. ich zlomkov. Počas znižovania terénu sa v ploche sondy začali objavovať zhluky kameňov (s.j. 1005) s rozmermi 20 × 10 až 30 × 40 cm. V juhovýchodnej časti sondy sa začal rysovať mohutný

[2] Skratka s.j. = stratigrafická jednotka.

balvan trojuholníkového tvaru s výškou 1,5 m a základňou 1 m. Po preparácii týchto zhlukov sme zistili, že tvoria približne obdĺžnikovú konštrukciu orientovanú v smere SZ – JV. Konštrukcia má šírku 1,5 m a dĺžku zhruba 4 m. Jej južné rameno zabieha pod profil sondy. Celú východnú tretinu vypĺňal už zmienený balvan. Už počas preparácie tejto konštrukcie sa v jej západnej časti zmenila stratigrafia. Pod tmavosivou hlinitopiesčitou kultúrnou vrstvou sa začala objavovať tmavšia čierna hlinitá zemina s výraznejším obsahom keramiky. Po začistení za ukázalo, že ide o výplň (s.j. 1006) zahĺbeného objektu zhruba štvorcového tvaru s dĺžkou hrany 1,5 m. Hĺbka objektu dosahovala 0,6 m od úrovne zistenia a dno objektu sa nachádzalo cca 1,2 m od súčasného povrchu.

Výplň objektu na základe keramiky datujeme rámcovo do staršej doby železnej. Nevylučujeme zároveň ani jeho súvislosť s masívnym kamenným blokom nachádzajúcim sa východne od výkopu. Ten mohol pôvodne stáť v tejto jame na spôsob menhiru. Je to samozrejme iba pracovná hypotéza a bez plošného preskúmania okolia kameňa nie je možné vysloviť záverečnú úvahu o tom, na čo slúžila nami zistená konštrukcia.

Obr. 5. Pohľad na sondu 2/2016 od západu po ukončení prác. Foto: M. Kvietok

POPIS A VYHODNOTENIE NÁLEZOV
Keramika a drobné predmety

Sonda 1/2015
S.j.1000

1. Črep z výdute nádoby. Na povrchu dva tenké šikmé žliabky. Povrch sivohnedý a vnútro hnedé. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 4,4 cm, hr: 1,2 cm (tab. III: 10).
2. Črep z tela vázy. Zachované pásikové uško. Výš.: 3 cm, š.: 1,6 cm. Povrch sivý. Vnútro hnedé. Materiál piesčitý. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 3,9 cm, hr: 0,6 cm (tab. I: 22).
3. Črep z okraja pologuľovej misky. Farba hnedá. Materiál piesčitý, slabozrnitý. Oxidačný výpal. V ruke robené. Výš.: 4,8 cm, hr: 0,8 cm (tab. I: 20).
4. Črep z hrdla amfory. Na povrchu nevýrazné horizontálne žliabkovanie. Povrch leštený. Farba hnedá. Vnútro sivé. Materiál plavený. Výpal oxidačný. V ruke robené. Výš.: 2,9 cm, hr: 0,6 cm (tab. II: 2).
5. Črep z dna nádoby. Na spodnej strane dna plastický prstenec. Povrch pokrytý svetlosivou engobou. Materiál tehlovočervený. Oxidačný výpal. Materiál plavený. V ruke robené. Ø dna: 15 cm, výš.: 2,6 cm, hr: 1,2 cm (tab. V: 9).
6. Črep z okraja hrncovitej nádoby. Na pleciach plastický výčnelok. Povrch hladený. Farba hnedá. Redukčný výpal. Materiál zrnitý. V ruke robené. Ø ústia: 22 cm, výš.: 7,1 cm, hr: 0,9 cm (tab. IV: 6).
7. Črep z tela nádoby. Na povrchu plastický pretláčaný pás. Povrch leštený. Materiál plavený. Farba čierna. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 7,8 cm, hr: 0,8 cm (tab. IV: 17).
8. Črep z tela nádoby. Na povrchu jazykovitý výčnelok. Povrch hladený. Farba hnedá. Materiál plavený. V ruke robené. Oxidačný výpal. Výš.: 5,3 cm, hr: 0,8 cm (tab. IV: 8).
9. Črep z okraja hlbokej misy. Povrch hladený. Farba hnedá. Redukčný výpal. Materiál zrnitý s prímesou drobných kúskov vápenca. V ruke robené. Ø ústia: 36 cm, výš.: 8,3 cm, hr: 1,1 cm (tab. I: 19).

10. Črep z tela nádoby. Na povrchu plastická pretláčaná lišta. Farba hnedá. Povrch hladený, vnútro porézne. Redukčný výpal. V ruke robené. Materiál plavený. Výš.: 6,1 cm, hr: 1 cm (tab. IV: 19).
11. Črep z okraja nádoby. Na povrchu plastická pretláčaná lišta. Farba tmavohnedá. Povrch hladený. Farba hnedá. Redukčný výpal. V ruke robené. Materiál plavený. Výš.: 5,6 cm, hr: 1,1 cm (tab. IV: 18).
12. Črep z tela nádoby. Na povrchu plastická šikmo presekávaná lišta. Farba hnedá. Povrch leštený. Farba hnedá. Redukčný výpal. V ruke robené. Materiál plavený. Výš.: 6,5 cm, hr: 1 cm (tab. IV: 21).
13. Črep z hrdla nádoby. Na povrchu horizontálne tenké ryté línie. Materiál plavený. Farba hnedá. V ruke robené. Oxidačný výpal. Výš.: 4,2 cm, hr: 0,9 cm (tab. III: 5).

S.j.1001
14. Črep z okraja šálky esovitej profilácie. Povrch leštený. Farba hnedá. Vnútro sivohnedé. Materiál plavený. Oxidačný výpal. V ruke robené. V ruke robené. Výš.: 2,3 cm, hr: 0,6 cm (tab. I: 16).
15. Črep z okraja vázy. Okraj von vyhnutý a zhrubnutý. Povrch hladený. Farba čierna. Vnútro hnedé. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 3,8 cm, hr: 1,2 cm (tab. I: 23).
16. Črep z tela nádoby. Na povrchu plastická, pretláčaná lišta. Farba sivohnedá. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 4,9 cm, hr: 1 cm (tab. IV: 16).
17. Črep z hrdla nádoby. Na povrchu plytké, tenké horizontálne žliabky. Povrch hladený. Farba sivohnedá, vnútro hnedé. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 2,9 cm, hr: 1,15 cm (tab. III: 7).
18. Črep z tela nádoby. Na povrchu výrazný plastický výčnelok, Ø 1,6 cm, pod ktorým je naznačený poloblúk tvorený dvojicou tenkých rytých línií. Farba hnedá. Materiál stredne zrnitý. Oxidačný výpal. V ruke robené. Na vnútornej strane nevýrazné stopy po roztieraní hliny. Výš.: 4,9 cm, hr: 0,8 cm (tab. IV: 14).
19. Črep z dna nádoby. Spodná časť dovnútra pretláčaná, Ø 1,9 cm. Na vnútornej strane drobné pretláčané jamky. Vnútro leštené. Farba čierna. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Hr: 0,9 cm (tab. IV: 9).
20. Črep z výdute nádoby. Povrch zdobený horizontálnym a šikmým žliabkovaním. Povrch leštený. Farba čierna. Vnútro hnedé potreté smolovitým náterom. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 3,4 cm, hr: 0,8 cm (tab. II: 16).
21. Črep zo spodnej časti nádoby. Na vnútornej strane trojica obvodových plytkých žliabkov. Na povrchu svetloružová engoba. Povrch hladený. Farba materiálu červená. Materiál plavený. Oxidačný výpal. V ruke robené. Výš.: 7,8 cm, hr: 0,8 cm (tab. III: 9).
22. Črep z okraja misky esovitej profilácie. Povrch porézny. Hladený. Farba povrchu hnedosivá, vnútro sivé. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Ø ústia: 22 cm, výš.: 4,2 cm, hr: 0,75 cm (tab. I: 15)
23. Črep z okraja amfory. Okraj ostro von vyhnutý. Hrdlo zdobené širokými horizontálnymi žliabkami a radom pretláčaných jamiek. Povrch leštený. Farba čierna. Vnútro pôvodne potreté smolovitým náterom. Farba bledohnedá. Materiál plavený. V ruke robené. Ø ústia: 17 cm, výš.: 6,8 cm, hr: 0,75 cm (tab. II: 6).
24. Črep z okraja tenkostennej misky s lievikovite rozšíreným ústím. Povrch leštený. Farba čierna. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Ø ústia: 22 cm, výš.: 3,8 cm, hr: 0,4 cm (tab. I: 14).
25. Črep z dna nádoby. Spodná časť dovnútra pretláčaná, Ø 1,5 cm. Na vnútornej strane zväzok troch vertikálnych žliabkov. Vnútro leštené. Farba čierna. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Hr. 0,55 cm (tab. IV: 10).
26. Črep z okraja pologuľovitej misky. Povrch leštený. Farba čierna. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 3,5 cm, hr: 0,65 cm (tab. I: 21).
27. Črep z pliec nádoby. Povrch zdobený horizontálnymi žliabkami a žliabkovaným poloblúkom. Povrch leštený. Farba čierna. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 2,8 cm, hr: 0,65 cm (tab. II: 13).
28. Črep z hrdla amfory. Na povrchu horizontálne tenké plytké žliabky, nerovnobežne prebiehajúce. Povrch leštený. Farba sivohnedá. Vnútorný povrch porézny. Farba hnedá. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 6,9 cm, hr: 0,9 cm (tab. III: 2).
29. Črep z pliec nádoby. Na povrchu horizontálne tenké plytké žliabky, nerovnobežne prebiehajúce. Povrch hladený. Farba sivohnedá. Vnútorný povrch sivohnedý. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 6,2 cm, hr: 0,9 cm (tab. III: 1).
30. Črep z hrdla nádoby. Na povrchu obvodové žliabkovanie. Povrch leštený. Farba sivohnedá. Vnútro bledohnedé. Oxidačný výpal. Materiál plavený. V ruke robené. Výš.: 5,7 cm, hr: 1 cm (tab. II: 4).

31. Črep z tela nádoby. Na povrchu zväzok rytých línií. Povrch hladený. Farba hnedá. Oxidačný výpal. Materiál plavený. V ruke robené. Výš.: 6,4 cm, hr: 0,9 cm (tab. III: 14).
32. Črep z okraja a pliec dvojkónickej misy. Na vydutí plastické výčnelky. Povrch hladený. Povrch a vnútro sivohnedé. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Ø ústia: 17 cm, výš.: 4,7 cm, hr: 0,9 cm (tab. IV: 3).
33. Črep z okraja hrnca. Pod okrajom plastický výčnelok. Materiál zrnitý. Farba hnedá. Oxidačný výpal. V ruke robené. Výš.: 4,6 cm, hr: 0,7 cm (tab. IV: 1).
34. Črep z okraja amfory s cylindrickým hrdlom a výrazne von vyhnutým okrajom vo vnútri ostro lomeným. Farba čierna. Na lome hnedý. Povrch hladený. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 3,7 cm, hr: 0,8 cm (tab. I: 17).
35. Hlinené koliesko. Pôvodne črep z tela nádoby. Ø 3,1 cm, hr.: 0,7 cm (tab. V: 1).
36. Hlinený praslen. Zachovaná 1/2. Výš. : 2,1 cm, max. Ø: 3,2 cm, Ø otvoru: 0,6 cm (tab. V: 2).
37. Črep z okraja nádoby. Okraj von vyhnutý. Povrch hladený. Farba sivohnedá. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 2,6 cm, hr: 0,9 cm (tab. I: 9).
38. Črep z okraja cedidla pologuľovitého tvaru. Farba sivohnedá. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Ø ústia: 14 cm výš.: 4,8 cm, hr: 0,7 cm (tab. V: 7).
39. Črep z výdute nádoby. Na povrchu vertikálne žliabkovanie. Povrch leštený. Farba povrchu čierna. Vnútro hnedé. Materiál plavený. Redukčný výpal. Výš.: 2,8 cm, hr: 0,6 cm (tab. III: 11).
40. Črep z tela nádoby. Na povrchu masívny jazykovitý výčnelok kombinovaný s plastickou pretláčanou páskou. Povrch hladený. Farba hnedá. Oxidačný výpal. V ruke robené. Výš.: 4,8 cm, hr: 1 cm (tab. IV: 15).
41. Črep z okraja amfory s široko lievikovite roztvoreným ústím. Povrch aj vnútro leštené. Farba čierna. Vnútro hnedé. Materiál plavený. Oxidačný výpal. V ruke robené. Ø ústia: 26 cm, výš.: 3,4 cm, hr: 0,65 cm.
42. Črep z tela nádoby. Na povrchu plastický výčnelok. Povrch hladený. Farba hnedá. Materiál plavený. Oxidačný výpal. V ruke robené. Výš.: 7 cm, hr: 1 cm (tab. IV: 12).
43. Črep z okraja masívnej šálky. Ústie široko roztvorené, oválna výduť. Na rozhraní hrdla a výdute tri tenké ryté horizontálne línie. Na vydutí šikmé žliabkovanie. Na vnútornej strane dna šikmé ryhovanie. Povrch leštený. Farba čierna. Redukčný výpal. Výš.: 7 cm, hr: 0,6 cm (tab. III: 15).
44. Črep z výdute tenkostennej šálky. Povrch leštený. Farba čierna. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 2,9 cm, hr: 0,35 cm (tab. I: 10).
45. Črep z tela nádoby. Na povrchu plastická pretláčaná lišta. Povrch leštený. Farba hnedá. Vnútro sivohnedé. Oxidačný výpal. Materiál plavený. V ruke robené. Výš.: 5,7 cm, hr: 1,2 cm (tab. IV: 20).
46. Črep z hrdla nádoby. Na povrchu horizontálne žliabkovanie. Povrch leštený. Farba čierna. Vnútro hnedé pôvodne pokryté smolovitým náterom. Materiál plavený. V ruke robené. Redukčný výpal. Výš.: 3,7 cm, hr: 0,75 cm.
47. Črep z okraja nádoby. Okraj von vyhnutý. Kónické hrdlo. Materiál plavený. Povrch leštený. Farba čierna. V ruke robené. Výš.: 4,6 cm, hr: 0,7 cm (tab. I: 7).
48. Črep z výdute nádoby. Povrch zdobený širokým plytkým vertikálnym žliabkovaním kombinovaným žliabkovaným poloblúkom, z ktorého sa zachoval iba nábeh. Povrch leštený. Farba čierna. Vnútro tmavohnedé. Redukčný výpal. Materiál plavený. V ruke robené. Výš.: 3,6 cm, hr: 1 cm (tab. II: 14).
49. Črep z okraja misky. Okraj tordovaný, dovnútra zatiahnutý, zdobený ozubeným kolieskom. Pod okrajom plastický výčnelok a pod ním dve línie vyplnené šikmým ryhovaním. Povrch aj vnútro leštené. Farba čierna. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Ø ústia: 20 cm, výš.: 4,2 cm, hr: 0,7 cm (tab. I: 12).
50. Črep z hrdla nádoby. Na povrchu horizontálne ryté línie. Povrch hladený. Farba hnedá. Materiál plavený. Oxidačný výpal. V ruke robené. Výš.: 5,1 cm, hr: 0,8 cm (tab. III: 8).
51. Črep z okraja nádoby. Povrch leštený. Farba čierna. Vnútro hnedé. Materiál plavený. Oxidačný výpal. V ruke robené. Ø ústia: 30 cm výš.: 4,5 cm, hr: 0,9 cm (tab. I: 6). Črep z cedidla. Farba sivá. Materiál plavený. Oxidačný výpal. Výš.: 5,6 cm, hr: 1,7 cm (tab. V: 8).
52. Črep z výdute nádoby. Horizontálne žliabky na povrchu. Povrch leštený. Farba čierna. Vnútro hnedé, pokryté smolovitým náterom. Oxidačný výpal. Materiál plavený. V ruke robené. Výš.: 4,2 cm, hr: 0,7 cm.

S.j.1002

53. Črep z pliec nádoby. Na hrdle obvodové žliabkovanie. Povrch leštený. Farba sivá. Vnútro sivohnedé. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 8,9 cm, hr: 0,8 cm (tab. II: 9).
54. Črep z hrdla nádoby. Na povrchu obvodové žliabkovanie. Povrch leštený. Farba hnedá. Oxidačný výpal. Materiál plavený. V ruke robené. Výš.: 6,6 cm, hr: 0,8 cm (tab. II: 4).

Sonda 2/2016

S.j.1003

55. Črep z hrdla nádoby. Na povrchu husté horizontálne jemné ryhovanie. Povrch hnedý, vnútro terakotovej farby. Materiál plavený. V ruke robené. Oxidačný výpal. Výš: 3,2 cm, hr: 0,75 cm (tab. III: 3).
56. Črep z pliec nádoby. Povrch s výzdobou v podobe rytých vertikálnych línií. Povrch hladený, farba čierna, vnútro hnedé. Materiál plavený. V ruke robené. Redukčný výpal. Výš.: 3,5 cm, hr: 0,95 cm (tab. III: 13).
57. Črep z hrdla amfory. Čiastočne zachovaný nábeh na okraj. Povrch zdobený výrazným horizontálnym žliabkovaním. Povrch leštený. Farba čierna. Vnútro hnedé. Materiál plavený. V ruke robené. Výš.: 2,2 cm, hr: 0,65 cm (tab. II: 1).
58. Črep z okraja tenkostennej vázičky. Okraj von vyhnutý. Povrch hladený. Vnútro aj povrch čierny. Materiál plavený. V ruke robené. Redukčný výpal. Výš.: 1,9 cm, hr: 0,5 cm (tab. I: 1).
59. Črep z okraja vázy. Okraj von vyhnutý. Povrch hladený. Vnútro aj povrch čierny. Materiál plavený. V ruke robené. Redukčný výpal. Výš.: 1,6 cm, hr: 0,65 cm (tab. I: 2).
60. Črep z okraja nádoby. Okraj zhrubnutý, okrajová lišta von vytiahnutá. Vnútro aj povrch hnedé. Materiál piesčitý s prímesou väčších kamienkov. V ruke robené. Oxidačný výpal. Výš.: 2,9 cm, hr: 1,2 cm (tab. I: 24).
61. Črep z výdute amfory. Na povrchu fragment výzdoby v podobe žliabkovaných poloblúkov. Povrch čierny, hladený. Vnútro hnedé. Materiál plavený. Oxidačný výpal. Výš.: 2,9 cm, hr: 0,75 cm (tab. II: 12).

S.j. 1004

62. Fragment hlineného praslena. Farba bledohnedá. Materiál plavený. Výš.: 2,9 cm, max. Ø 3,4 cm (tab. V: 3).
63. Črep z okraja nádoby. Okraj von vyhnutý. Povrch sivý, vnútro bledohnedé. Oxidačný výpal. Materiál plavený. V ruke robené. Výš.: 3,2 cm, hr: 0,8 cm (tab. I: 3)
64. Črep z okraja nádoby. Okraj von vyhnutý. Povrch čierny, vnútro hnedé. Materiál zrnitý. Oxidačný výpal. V ruke robené. Ø ústia: 34 cm, výš.: 7,1 cm, hr: 1,4 cm (tab. I: 5)
65. Črep z okraja nádoby. Okraj od pliec oddelený širším žliabkom. Farba hnedá. Materiál zrnitý. Oxidačný výpal. v ruke robené. Ø ústia: 22 cm, výš.: 4,2 cm, hr: 1,5 cm (tab. I: 8).
66. Črep z okraja misky. Pod okrajom nevýrazný plastický výčnelok. Farba hnedá. Materiál piesčitý. Oxidačný výpal. V ruke robené. Ø ústia: 22 cm, výš.: 4,8 cm, hr: 0,6 cm (tab. IV: 2).
67. Črep z okraja nádoby. Okraj von vyhnutý. Materiál zrnitý. Farba terakotová. V ruke robené. Ø ústia: 24 cm, výš.: 4,1 cm, hr: 0,8 cm (tab. I: 4).
68. Črep z hrdla nádoby. Na povrchu tenké ryté horizontálne línie kombinované so šikmým žliabkovaním. Povrch hladený. Farba čierna. Vnútro hnedé. Pokryté smolovitou hmotou. Materiál plavený. Oxidačný výpal. V ruke robené. Výš.: 6 cm, hr: 0,8 cm (tab. III: 12).
69. Črep z tela nádoby. Na povrchu plastický výčnelok. Farba hnedá. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 6,9 cm, hr: 1,1 cm (tab. IV: 13).
70. Hlinený dvojkónický praslen. Farba hnedá. Výš.: 2,1 cm, max. Ø: 3,2 cm (tab. V: 4).
71. Črep z okraja grafitovej situly. Okraj ovalený. Farba sivohnedá. Redukčný výpal. V ruke robené. Ø ústia: 22 cm, výš.: 2,2 cm, hr: 0,65 cm (tab. I: 25).
72. Črep z okraja nádoby. Okraj široko von roztvorený. Farba tmavohnedá. Materiál zrnitý. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 3,8 cm, hr: 0,65 cm (tab. I: 18).
73. Hlinený dvojkónický praslen. Sploštený tvar. Farba hnedá. Výš.: 1,8 cm, max. Ø 3,7 cm (tab. V: 5).
74. Hlinený dvojkónický praslen. Farba hnedá. Výš.: 2,6 cm, max. Ø 3,5 cm (tab. V: 6).
75. Črep z hrdla nádoby. Zdobený povrchovými horizontálnymi rytými líniami. Farba čierna. Materiál zrnitý. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 3,2 cm, hr: 0,7 cm (tab. III: 6).
76. Črep tela nádoby. Povrch zdobený hustým horizontálnym ryhovaním. Farba čierna. Vnútro sivé. Materiál plavený. V ruke robené. Redukčný výpal. Výš.: 3,1 cm, hr: 0,6 cm (tab. III: 4).
77. Črep z tela nádoby. Povrch zdobený žliabkovaným poloblúkom. Povrch leštený. Farba čierna. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 4,3 cm, hr: 0,8 cm (tab. II: 11).
78. Črep z hrdla nádoby. Povrch zdobený širokými horizontálnymi žliabkami. Čierna farba. Redukčný výpal. Materiál zrnitý. V ruke robené. Výš.: 4,6 cm, hr: 0,6 cm (tab. II: 8).
79. Črep z tela nádoby. Na povrchu menší plastický výčnelok. Farba bledohnedá. Materiál zrnitý. Oxidačný výpal. V ruke robené. Výš.: 6 cm, hr: 0,8 cm (tab. IV: 11).
80. Črep z tela nádoby. Na povrchu ostro profilovaný plastický výčnelok. Farba sivohnedá. Mate-

riál silno zrnitý. Oxidačný výpal. V ruke robené. Výš.: 5,5 cm, hr: 1,1 cm (tab. IV: 7).
81. Črep z výdute nádoby. Na povrchu malý výčnelok. Farba sivá. Materiál plavený. Oxidačný výpal. V ruke robené. Výš.: 3,9 cm, hr: 0,8 cm (tab. IV: 5).
82. Črep z tela nádoby. Na povrchu výrazná rytá horizontálna línia. Pod ňou vertikálne žliabkovanie. Povrch hladený. Farba hnedá. Materiál zrnitý. Oxidačný výpal. V ruke robené. Výš.: 5 cm, hr: 1,4 cm (tab. III: 16).
83. Črep z okraja vázy. Okraj von vyhnutý. Povrch hladený. Farba sivohnedá. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Ø ústia: 16 cm výš.: 5,3 cm, hr: 0,7 cm (tab. I: 11).

S.j.1006
84. Črep z tela nádoby. Povrch horizontálne žliabkovaný. Farba tmavohnedá. Materiál plavený. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 3,1 cm, hr: 0,8 cm (tab. II: 3).
85. Črep z okraja a hrdla nádoby. Okraj výrazne von vyhnutý. Farba sivá. Materiál slabo zrnitý. Redukčný výpal. V ruke robené. Ø ústia: 19,5 cm, výš.: 6,3 cm, hr: 0,8 cm (tab. I: 13).
86. Črep z tela nádoby. Na povrchu plastický výbežok, ktorého hrana je zbrúsená. Pod výčnelkom široké zvislé žliabkovanie. Povrch čierny. Vnútro tmavohnedé. Materiál piesčitý. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 4,1 cm, hr: 0,65 cm (tab. II: 15).
87. Črep z tela nádoby. Na povrchu nevýrazné zvislé žliabkovanie. Farba čierna. Materiál piesčitý. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 3,8 cm, hr: 0,62 cm (tab. II: 10).
88. Črep z tela nádoby. Na povrchu široké horizontálne žliabkovanie. Materiál plavený s prímesou sľudy. Povrch leštený. Farba čierna. Redukčný výpal. V ruke robené. Výš.: 3,7 cm, hr: 0,7 cm (tab. II: 7).
89. Črep okraja šálky. Baňatý tvar. Okraj von vyhnutý. Na výduti drobný výčnelok. Farba bledosivá. Vnútro hnedé. Materiál zrnitý. V ruke robené. Výš.: 3,7 cm, hr: 0,8 cm (tab. IV: 4).

Obe sondy poskytli výraznú kolekciu pravekej keramiky, pričom viac nálezov sa nachádzalo v sonde 1/2016. Treba zároveň zdôrazniť, že aj napriek enormnej snahe nebolo možné masu črepov rekonštruovať do konkrétnych typov nádob. Je to dané zrejme tým, že sonda 1/2016 prerezala stratigrafiu už sekundárne premiešanú. Dôvodom mohli byť zmienené práce v 70. rokoch 20. stor. Aj napriek tomu máme k dispozícii širokú škálu výzdobných motívov a techník. Z typov nádob sa objavujú predovšetkým vázy a hrnce. V menšej miere sa objavujú amfory, misky a šálky. Zastúpené sú dokonca aj fragmenty cedidiel. Ojedinelým tvarom v celom súbore je miska s dovnútra zatiahnutým a tordovaným okrajom. Povrch je bohato zdobený rytým ornamentom (tab. I: 12). Ojedinelým je aj fragment dna s prstencovou nôžkou (tab. V: 9). Z výzdobných prvkov sa objavuje predovšetkým žliabkovanie. Býva umiestnené na hrdle nádob. Okrem horizontálneho žliabkovania sa objavuje aj vertikálne žliabkovanie a žliabkované poloblúky. V niektorých prípadoch máme zastúpenú kombináciu žliabkovania a rytých jamiek, resp. plastickej výzdoby. Žliabkovanie sprevádza nádoby, ktorých povrch je čierny a leštený. Navyše u mnohých takto zdobených nádob sa na vnútornej strane nachádzajú zvyšky smolovitého náteru. Veľká skupina črepov nesie aj jednoduchú rytú výzdobu v podobe horizontálnych pásov koncentrujúcich sa na hrdle a pleciach nádoby. Sporadicky sa objavuje rytá výzdoba aj na vnútornej ploche nádoby. Objavuje sa aj kombinácia šikmého a horizontálneho ryhovania. Väčšia skupina črepov niesla na povrchu plastickú výzdobu v podobe jazykovitých výčnelkov, drobných výčnelkov a pretláčaných pásov.

Svojím charakterom a skladbou je keramický súbor získaný na Vysokej takmer identický s kolekciou získanou v roku 2013 na hradisku v Ponickej Hute (*Kvietok 2014b*, 139, 140). Obdobne ako tam, aj tento súbor datujeme do prelomu neskorej doby bronzovej a staršej doby železnej (Ha B-Ha C).

Okrem pravekých črepov zistilo sa aj niekoľko fragmentov laténskej keramiky. Z ostatných nálezov môžeme spomenúť niekoľko praslenov, hlinené koliesko, fragment hlineného závažia. Osobitnú pozornosť si zasluhuje jeden z mála kovových predmetov nájdených v sonde 1/2016. Ide o drobnú bronzovú plastiku zvieratka, ktorá tvorila súčasť väčšieho prívesku. Presnú analógiu máme v súbore nálezov z Molpíra z priestoru brány IV (*Dušek/Dušek 1995*, Taf. 86: 20).

Počas výskumu bolo zistené, že lokalita bola už v minulosti „navštívená" amatérskymi hľadačmi, ktorí nazhromaždili veľkú kolekciu predmetov, žiaľ bez presnejšej lokalizácie v rámci lokality. Niektoré potvrdené nálezy z Vysokej sa podarilo aspoň fotograficky zdokumentovať a popísať.

KOVOVÉ NÁLEZY

Medzi najstaršie z tejto skupiny predmetov môžeme zaradiť kolekciu bronzových predmetov, reprezentovaných nástrojmi a súčasťami kroja, z mladšej a neskorej doby bronzovej. Medzi nástrojmi sa objavuje drobná sekerka s tuľajkou zastúpená jedným celým exemplárom (tab. VI: 1) a jedným ostrím (tab.VI: 3). Ide o exemplár, ktorý má svoju blízku analógiu v hromadnom náleze zo Žaškova datovanom do stupňa Ha A2 (*Veliačik 1983*, Taf. XLII: 19). Okrem sekerky sa medzi touto skupinou predmetov nachádza aj fragment kosáka. Kosáky sa objavujú už v strednej dobe bronzovej BB2/BC1 a ich existencia trvá počas celej mladšej a neskorej doby bronzovej (BD-Ha B). Uvedený fragment však nie je možné bližšie priradiť ku konkrétnemu typu kosákov či už k starším exemplárom s bočným tŕňom, alebo k mladším kosákom s rukoväťou, a preto ho len rámcovo datujeme do obdobia mladšej a neskorej doby bronzovej. K súčasti kroja doby bronzovej patrili ihlice, náramok a fragmenty špirál. Najpočetnejšie (4 ks) sú zastúpené ihlice. Medzi nimi rozlišujeme niekoľko typov. Jedným exemplárom je zastúpená malá ihlica s dvojkónickou hlavicou typu Ilava (tab. VI: 4). Tento typ je charakteristický pre záver mladšej doby bronzovej, stupeň Diviaky (Ha A1/Ha A2). Analógie k nej nachádzame hlavne medzi exemplármi z pohrebiska z eponymnej lokality (*Novotná 1980*, 119, Taf. 36: 730, 731). V jednom prípade máme doloženú ihlicu s vázičkovitou hlavicou. Tento typ ihlíc sa datuje obvykle do obdobia neskorej doby bronzovej (Ha B). Analógie k nášmu exempláru nachádzame napr. na pohrebisku v Dolnom Kubíne alebo v Ladzanoch (*Novotná 1980*, 147, 148, Taf. 43: 967, 967A). V dvoch exemplároch je zastúpená ihlica s viacnásobne členenou hlavicou (tab. VI: 5, 6), hoci v jednom prípade je k dispozícii len nepatrný fragment hlavice. Ide o typ s korálovite členenou hornou časťou s analógiami v Rimavskej Sobote, Jasove či Ducovom. Datované sú do stupňa Ha A1 (*Novotná 1980*, 128, 129, Taf. 39: 967, 967A). Medzi predmetmi z tohto horizontu zaraďujeme aj fragment náramku (tab. VI: 11), ktorý radíme k jednoduchým exemplárom s masovou produkciou a dobou rozkvetu v stupni BD (*Kobaľ 2015*, 285-300). Zaujímavá je zdobená špirála z tenkého bronzového plechu pokrytá ušľachtilou patinou (tab. VI: 10). Analógie nachádzame v depote z Blatnice, kde je náramok datovaný na počiatok mladšej doby bronzovej (*Veliačik 1983*, 74, Taf. XLIII: 4) a z depotu z Komjatnej-Bobrovca, kde je datovaný do stupňa Ha A2 (*Veliačik 1983*, 74, Taf. XXVI: 11). K špirále patril zrejme aj fragment vyhotovený z drôtu polkruhového tvaru na reze (tab. VI: 7). Takúto špirálu nachádzame v depote zo Sliačov, pričom depot je datovaný do záveru mladšej a na počiatok neskorej doby bronzovej, stupne Ha A2/Ha B1 (*Veliačik 1983*, 74, Taf. XLV: 5). Okrem uvedených nálezov by sme do tohto obdobia mohli zaradiť i bronzový nit (tab. VI: 8), ktorý však nemá väčšiu výpovednú hodnotu.

Nasledujúce obdobie staršej doby železnej je reprezentované súborom nástrojov, zbraní, konského postroja a súčastí kroja. Nástroje reprezentujú sekerky a kosáky. Sekerky sú zastúpené v dvoch typoch. Prvým je sekerka s tuľajkou štvorhranného prierezu (tab. VI: 12). Jej analógiu nachádzame napr. v depote z Nižnej Myšle datovanom do obdobia 5. – 4. stor. pred Kr. (*Miroššayová 1980*, 390, obr. 1: 5). Podobné sekerky máme aj zo Smoleníc-Molpíra (*Dušek/Dušek 1995*, Taf. 1: 16; 13: 18; 116: 1, 14) a z oravských lokalít Istebné, poloha Hrádok a Dolný Kubín, poloha Trniny (*Čaplovič 1987*, tab. LXX: 7, 8). Druhým typom sú ploché sekerky s ramienkami (tab. VI: 20, 21). V staršej dobe železnej je tento predmet rozšírený vo veľkej časti Európy. Z územia Slovenska máme niekoľko analógií z hradiska Molpír v Smoleniciach (*Dušek/Dušek 1995*, Taf. 68: 8; 83: 19; 116: 27, 29), ako aj z už zmieňovaného depotu z Nižnej Myšle (*Miroššayová 1980*, 390, obr. 1: 2). Výskyt tohto typu sekeriek na území Slovenska sa rámcovo datuje do obdobia halštatských stupňov Ha C-Ha D, pričom ich pôvod sa hľadá

mimo Karpatskej kotliny. K nástrojom staršej doby železnej radíme aj dva kosáky (tab. VII: 1, 5). Predovšetkým kosák so širokou zakrivenou čepeľou prechádzajúcou do odsadenej rukoväti má svoje analógie v depote železných predmetov z Nižnej Myšle (*Miroššayová 1980*, 390, obr. 2: 6), v depote zo Smoleníc datovanom do stupňov Ha C2-Ha D1 (*Dušek 1974*, 147, obr. 8: 14) či Oravy (*Čaplovič 1987*, Tab. LXX: 3, 4). Osobitnú pozornosť si zasluhuje železná bočnica zubadla typu Szentes – Vekerzug (tab. VI: 17), ktorú radíme k variantu I2 podľa *A. Kozubovej* (*2011*, 76-79). Ide o typ zubadla oblúkovite prehnutého, na koncoch zaobleného a na jednom konci gombíkovite ukončeného. Analógie nachádzame napr. na pohrebisku v Chotíne IA (*Dušek 1966*, tab. 9: 12; *Kozubová 2011*, obr. 1: 5) či z okolia Košíc (*Miroššayová 1987*, tab. III: 1). Zubadlá uvedeného typu sa objavujú od 2. polovice 7. stor. pred Kr. až po zač. 5 stor. pred Kr. (*Kozubová 2011*, 77).

Do staršej doby železnej radíme aj dve trojlisté bronzové strelky so skrytou tuľajkou (tab. VI: 18, 19). Radíme ich k hrotom šípov východného typu. Tie sú až na kostené exempláre vždy liate, opatrené rôzne dlhou vysunutou alebo skrytou tuľajkou a list má dve alebo tri krídelká, príp. je trojboký alebo trojkrídelkovito-trojboký. Vyznačujú sa rôznorodosťou typov a variantov, čo zrejme súvisí aj s rôznym účelom ich použitia. Ich ťažisko rozšírenia je široké a neobmedzuje sa výlučne na východné časti Európy a ázijskú časť Ruska, vrátane Sibíri, kde majú tieto hroty šípov aj svoj pôvod, ale sú s rôznou mierou kvantitatívneho zastúpenia doložené v celej Eurázii. Podobné strelky nachádzame predovšetkým v prostredí pohrebísk vekerzugskej kultúry (Chotín, Senec, Maňa, Preseľany nad Ipľom, Želiezovce atď.). Rámcovo je ich výskyt kladený do obdobia od záveru 7 stor. pred Kr. až po 1. polovicu 5. stor. pred Kr. (*Kozubová 2009*, 65-130). Skupinu predmetov datovaných do horizontu staršej doby železnej dopĺňa skupina drobných železných ihlíc (tab. VI: 13-15). Predovšetkým u ihlice s hlavicou zavinutou do očka (tab. I: 14) vidíme predlohy v bronzových exemplároch na halštatských pohrebiskách z priestoru Oravy (*Čaplovič 1977*, 59, obr. 33: 5-8). Železné ihlice so slučkovitou hlavicou máme doložené aj na pohrebisku vekerzugskej kultúry v Chotíne (*Dušek 1966*, tab. XXI: 13, 14). Len rámcovo do staršej doby železnej datujeme aj malé železné oblúkové nožíky (tab. VII: 13-16).

Lokalita poskytla aj širokú škálu predmetov z mladšej doby železnej. Môžeme ich rozdeliť na súčasti kroja, nástroje a zbrane. Súčasti kroja reprezentujú spony a časti opaska. V dvoch prípadoch (tab. VIII: 1, 4) máme zastúpené spony včasnolaténskej schémy a v jednom prípade sponu s guľovitou pätkou (tab. VIII: 2). K staršiemu horizontu by sme mohli zaradiť aj pliešok lichobežníkového tvaru zdobený jemným tepaním (tab. VIII: 7) a bronzové prevliečky (tab. VIII: 11, 14). Reprezentujú obdobie (stupeň LT B), keď dochádza k prvým kontaktom horskej oblasti s pôvodným halštatským obyvateľstvom a expandujúcim keltským svetom (*Pieta 2008*, 18-21). Obdobie rodiacej sa púchovskej kultúry (LT C) reprezentujú fragmenty spôn stredolaténskej konštrukcie (tab. VIII: 5, 6). K tomuto horizontu radíme aj súčasti plechového opasku a nákončie v podobe štylizovanej konskej hlavičky a ďalšieho bronzového nákončia (tab. VIII: 12, 13, 16). Železné nástroje reprezentujú masívne sekáčové nože (tab. VII: 9, 12) a fragmenty dláta (tab. VII: 6). Dvoma exemplármi sú zastúpene kosákovité zberové nože (tab. VII: 10, 11). S konštrukciou a výbavou domov sa spájajú železné spojovacie kliny a rôzne druhy skôb (tab. VII: 2, 3, 7). Lokalita poskytla aj menšiu kolekciu militárií reprezentovanú hrotmi oštepov (tab. VIII: 17, 18), jedným koncovým okutím pätky oštepu (tab. VIII: 20) a dvoma hrotmi šípov (tab. VIII: 19, 21).

ZÁVER

Už pri prvom pohľade na lokalizáciu Vysokej si uvedomíme, že jej umiestnenie je strategické. Lokalita sa nachádza priamo na výraznom zrudnení s obsahom polymetalických a železitých rúd. Svojou polohou je v rámci stredoslovenskej banskej oblasti ojedinelou. V starohorsko-špaňodolinskom revíri zatiaľ takáto lokalita chýba. V ponickom rudnom re-

víri máme podobnú lokalitu na Ponickej Hute tá je však vzdialená od hlavného zrudnenia na Drienku 4 km.

Na základe nálezov keramiky a kovových predmetov predpokladáme, že k osídleniu Vysokej došlo najneskôr v stupni Ha A. Na jej skoršie osídlenie zatiaľ chýbajú doklady, ktoré môže však priniesť ďalší výskum. S mlado a neskorobronzovým osídlením by sme mohli spájať aj informácie o pohrebisku na Pilenderi a depot zo Ženskej doliny. Osídlenie potom s prestávkami pokračuje až do mladšej doby železnej (stupeň LT D). Lokalita tak dopĺňa mozaiku laténskych lokalít na hornom Pohroní. Aj na základe na začiatku v príspevku zmienených zliatkov a lúp uvažujeme o tom, že tu prebiehala výrazná metalurgická aktivita. V prvotnom štádiu išlo o bronzovú metalurgiu s využitím miestnych zdrojov medi. Postupne od staršej doby železnej nahrádza meď železo. Okrem železiarskej produkcie tu mohla prebiehať aj finálna výroba kováčskych produktov. Ako problematická sa zatiaľ ukazuje identifikácia miesta pravekej ťažby. Čo sa týka medi, predpokladáme praveké dobývky na Podlipe. Tie však boli pravdepodobne zničené intenzívnou stredovekou ťažbou. Priestor, kde bolo získavané železo, hľadáme v oblasti Jamešnej, tu však tiež prebehla výrazná mladšia aktivita, ktorá mohla staršie doklady ťažby zahladiť.

Význam lokality Vysoká spočíva aj v tom, že sa nachádza pri veľmi dôležitej komunikácii spájajúcej v praveku Podpoľanie s Liptovskou kotlinou. Predpokladáme, že cesta postupovala dolinou potoka Hutná, kam prichádzala z priestoru Poľany, prekračovala rieku Hron v mieste brodu, ktorý pripomína názov blízkej dediny Medzibrod. Cesta ďalej pokračovala Hiadeľskou dolinou. Masív Nízkych Tatier prekračovala cesta v mieste Hiadeľského sedla, po západných a severných svahoch Nízkych Tatier zostupovala do oblasti Liptovskej Lúžnej a odtiaľ dolinou Ludrovianky do Liptovskej kotliny. Uvedená cesta je lemovaná pravekými lokalitami. Južne od hrebeňa Nízkych Tatier to sú Ľubietová, poloha Vysoká, Lučatín, poloha Hradisko a Moštenica, poloha Hradište. Na severnej strane lemujú vyústenie cesty do Liptovskej kotliny hrádky Ludrová, poloha Stráňa a Liptovská Štiavnička, poloha Lúčny Hríb (*Struhár 2000*, 88). Za zmienku stojí aj fakt, že cesta prechádza oblasťami, kde sa v minulosti získavala meď, železo (Ľubietová), ale aj zlato (Hiadeľská dolina).

Časť reliktu azda už v praveku fungujúcej cesty sa nám podarilo zdokumentovať vo svahu južne od Hiadeľského sedla. Teleso cesty sa tu výrazne zarezáva do okolitého terénu. V priestore Hiadeľského sedla cesta dosahuje svoj najvyšší bod (1180 m n. m.). Pred niekoľkými rokmi bol jej priebeh narušený výkopmi súvisiacimi s výstavbou elektrického vedenia. Žiaľ bez prítomnosti archeológov. V zemine pochádzajúcej z výkopov sa dajú nájsť fragmenty stredovekej či pravekej keramiky, ale aj súčasti postroja, resp. podkov. Práve po tejto komunikácii sem mohli zo severu prísť prvé skupiny lužického obyvateľstva, na čo by poukazoval aj súbor depotov z Moštenice (*Novotná/Kvietok 2015*).

Nami realizovaný detektorový prieskum, zisťovacia sondáž a najmä možnosť dokumentovať nálezy zo súkromných zbierok priniesli množstvo závažných poznatkov. Z nich vyplýva jednoznačné konštatovanie, že lokalita na Vysokej má výrazný archeologický potenciál.

LITERATÚRA

Albertová 2012 – H. Albertová: Termín „mestský hrad“ vo vybraných stredovekých mestách na území Slovenska. Historický časopis 60/3, 2012, 485-499.

Augustín 2005 – M. Augustín: Európske cesty obchodu slovenskej medi. In: E. Kladivík (ed.): Z histórie medenorudného baníctva v banskobystrickom regióne. Banská Bystrica 2005, 15-27.

Bárta 1973 – J. Bárta: Druhé desaťročie intenzívnej speleoarcheologickej činnosti AÚ SAV (1962 – 1971). Slovenský Kras 11, 1973, 85-97.

Čaplovič 1977 – P. Čaplovič: Dolný Kubín II. Halštatské popolnicové pohrebisko. Martin 1977, 166 s.

Čaplovič 1987 – P. Čaplovič: Orava v praveku. Martin 1987, 260 s.

Dušek 1966 – M. Dušek: Trakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Bratislava 1966, 174 S.
Dušek 1974 – M. Dušek: Der junghallstattzeitliche Fürstensitz auf dem Molpír bei Smolenice. In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava 1974, 137-150.
Dušek/Dušek 1995 – M. Dušek/S. Dušek: Smolenice – Molpír. Befestiger Fürstensitz der Hallstattzeit II. Nitra 1995, 34 S.
Handzo 1941 – C. J. Handzo: Dejiny ev. a. v. cirkevného zboru v Ľubietovej. Martin 1941, 212 s.
Hanuliak 2005 – V. Hanuliak: Zvolenská protiturecká obranná línia. Archaeologia Historica 30, 2005, 243-253.
Kobaľ 2015 – J. V. Kobaľ: Der Hortfund von Makarjovo (Transkarpatien, Ukraine). In: I. Szathmári (Hrsg.): An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag. Budapest 2015, 285-300.
Kozubová 2009 – A. Kozubová: Diaľkové zbrane z pohrebísk vekerzugskej kultúry na juhozápadnom Slovensku. Zborník SNM 103, Archeológia 19, 2009, 65-130.
Kozubová 2011 – A. Kozubová: Súčasti konských postrojov z lokalít vekerzugskej kultúry na juhozápadnom Slovensku (Časť I). Zbornik Filozofickej fakulty UK, Musaica 27, 2011, 69-100.
Kvietok 2014a – M. Kvietok: Prvé výsledky archeologického výskumu mestského hradu v Ľubietovej. In: M. Lacko (ed.): Montánna História 7, 2014, 34-47.
Kvietok 2014b – M. Kvietok: Nové nálezy z neskorej doby bronzovej a staršej doby železnej z okolia Banskej Bystrice. In: J. Juchelka (ed.): Doba popelnicových polí a doba halštatská ve střední Evropě. Opava 2014, 128-160.
Malček 2013 – R. Malček: Lieskovec Hrádok. Výšinné sídlisko badenskej kultúry. Nitra 2013, 202 s.
Miňo 2011 – M. Miňo: Niekoľko postrehov k fortifikačným prvkom miest stredoslovenskej banskej oblasti. Archaeologia Historica 36, 2011, 289-302.
Miroššayová 1980 – E. Miroššayová: Depot železných predmetov z Nižnej Myšle. Slovenská archeológia 27/2, 1980, 383-393.
Miroššayová 1987 – M. Miroššayová: Problematika osídlenia východného Slovenska v dobe halštatskej. Slovenská archeológia 35/1, 1987, 107-146.
Novotná 1980 – M. Novotná: Die Nadeln in der Slowakei. Prähistorische Bronzefunde XIII/6, 1980, 203 S.
Novotná/Kvietok 2015 – M. Novotná/M. Kvietok: Nové hromadné nálezy z doby bronzovej z Moštenice. Slovenská archeológia 63/2, 2015, 209-237.
Pieta 2008 – K. Pieta: Keltské osídlenie Slovenska. Mladšia doba železná. Nitra 2008, 384 S.
Struhár 2000 – V. Struhár: Hradisko Stráňa v Ludrovej a jeho osídlenie v dobe železnej. Zborník SNM 94, Archeológia 10, 2000, 79-89.
Šišiak 2012 – Ľ. Šišiak: Ľubietová. Z histórie slobodného kráľovského mesta. Ľubietová 2012, 50 s.
Thomka 1898 – G. Thomka: Libetbányai bronzlelet. Archeologiai Értesitő 18, 1898, 379, 380.
Veliačik 1983 – L. Veliačik: Die Lausitzer Kultur in der Slowakei. Nitra 1983, 260 S.
Veliačik/Mosný 1996 – L. Veliačik/P. Mosný: Prieskum na hradisku v Moštenici. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1994, 1996, 177, 178.

RESUMÉ

Verifying excavation on the site Ľubietová-Vysoká

A former free royal town Ľubietová lies in the valley of the creek Hutná, in north-eastern part of the Slovak Ore Mountains, on the western side of Veporské vrchy. It is a narrow, closed valley surrounded by mountains, modelled by the creek Hutná, which is left-sided tributary of the river Hron. The valley is 15.4 km long.

Ľubietová and its surroundings were inhabited from the oldest times, is the fact supported by archaeological evidences. First people were attracted here, despite harsh agricultural conditions, by plenty of game, favourable location and above all the occurrence of ores. The most important deposits of polymetallic and ferrous ores lie east of the village in the site called *Na Podlipe*, on the eastern edge of the village, in the valley Svätodušná (5 km from the village), on the hill Koba (6.5 km east of the village) and in the end of the valley called Peklo. Then 7 km in the north-eastern direction from Ľubietová lies the deposit of ferrous ores Jamešná and 10 km from Ľubietová in the north-eastern direction lies the site called *Tri vody*. In the period sources we can find an entry that also gold was mined here from the 13th to the first half of the 15th century. From the surroundings we know about finds from the Aeneolithic (Baden Culture) and Late Bronze Age (a hoard of bronze objects from Ženská dolina). We speculate about the existence of a cremation funerary site in the location called *Pilender*. In 2012 and 2013 a probe trenching excavation of a municipal castle from the second half of the 16th century took place.

The excavation of a newly discovered site Vysoká started in 2014. The site lies on a plateau of Vysoká (Figure 1 and 2) and it is still possible to see artificial terraces in the vegetation. After the processing of the metal detector survey (Figure 3) results, we chose two positions for trenches. First was in the area of the south slope, about 30 m under the edge of the top meadow. Trench 1/2015 (3 × 3 m; Figure 4) was set where in topsoil larger occurrence of prehistoric pottery was discovered. The second trench 2/2015 (2 × 4.5 m; Figure 5) was situated on a terrace in the north-western area, where a big crescent knife and finds of metallurgical or black smith's slag were discovered.

Both trenches provided us with a considerable collection of prehistoric pottery (Pl. I – V). Typologically mostly vases and pots were present. We found also a smaller number of amphorae, bowls and cups. Fragments of sieves occur as well. Special shape in the collection is a bowl with an inwardly shaped and twisted rim (Pl. I: 12). Considering the decoration, we can find above all the grooves, incised and plastic decoration.

The character and composition of the pottery collection from Vysoká is almost identical with a collection from the year 2013 from the hill fort in Ponická Huta. Similarly, we can date this collection into the break of the Late Bronze Age and the Early Iron Age (Ha B-Ha C).

Special attention deserves one of the few metal objects found in the trench 1/2016. It is a small bronze statuette of an animal which was part of a larger pendant. We found out during the excavation that the site was in the past attacked by amateur treasure hunters, who gathered a large collection of objects, unfortunately without closer localisation within the site. However, we can say for sure that the objects are from Vysoká. Some finds were at least photographically documented (Pl. VI-VIII).

As the oldest artefacts from this collection we can assign a collection of bronze items, such as tools and dress accessories, from the Younger and Late Bronze Age. Then we have the period of the Early Iron Age with a collection of tools, weapons, parts of harness and dress accessories. The site provided us also with a wide variety of finds from the Late Iron Age. Here belong dress accessories, tools and weapons.

Our survey with metal detectors, testing trenches and the opportunity to document the finds from private collections gave us a lot of new knowledge. The location of the site is strategic. It lies directly above the distinct ore deposit with polymetallic and ferrous ores. Based on the pottery and metal finds we assume that the settlement of Vysoká started at latest at stage Ha A, the settlement lasted up to the Late La Tène Period.

The importance of the site Vysoká lies in the fact that it is located by a very important road which connected Podpoľanie and Liptovská kotlina valley in Prehistory. According to the sows and fragments of metal we can say that intense metallurgical activity took place here. In the first stage it was bronze metallurgy with use of local copper sources. Then, from the Early Iron Age on, iron replaced copper. Except processing of iron, final production of metal

products took place here. However, identification of prehistoric mines location seems.

Captions

Figure 1. General view of the site Vysoká (red) and most significant mine ex-tent in the area Ľubietová. Source: GoogleEarth

Figure 2. View from top of Vysoká: A – Caldera of Poľana, B – Low Tatras with the Gran river valley. Photo by: M. Kvietok

Figure 3. Documented metal artefacts obtained with metal detector survey. Source: www.geology.sk

Figure 4. View of trench 1/2016 from the south after its completion. Photo by: M. Kvietok

Figure 5. View of trench 2/2016 from the west after its completion. Photo by: M. Kvietok

Pl. I. Selection of pottery finds of the verifying trenches. Rims. Drawing by: M. Kvietok

Pl. II. Selection of pottery finds of the verifying trenches. Grooved decoration. Drawing by: M. Kvietok

Pl. III. Selection of pottery finds of the verifying trenches. Engraved decoration. Drawing by: M. Kvietok

Pl. IV. Selection of pottery finds of the verifying trenches. Plastic decoration. Drawing by: M. Kvietok

Pl. V. Selection of pottery finds of the verifying trenches. Whorls, clay ring, strainers, bottom. Author: M. Kvietok

Pl. VI. Metal finds from private collections (Late Bronze Age, Iron Age). Photo by: M. Kvietok

Pl. VII. Metal finds from private collections (La Tène period). Photo by: M. Kvietok

Pl. VIII. Metal finds from private collections (La Tène period). Photo by: M. Kvietok

Translated by Martin Kvietok

JUDr. Mgr. Martin Kvietok
Midland Adventure, s.r.o.
Stoličková 8, 974 01 Banská Bystrica, Slovakia
m.kvietok@gmail.com

Tab. I. Výber keramických nálezov zo zisťovacej sondáže. Okraje. Kresba: M. Kvietok

Tab. II. Výber keramických nálezov zo zisťovacej sondáže. Žliabkovaná výzdoba. Kresba: M. Kvietok

Tab. III. Výber keramických nálezov zo zisťovacej sondáže. Rytá výzdoba.
Kresba: M. Kvietok

Tab. IV. Výber keramických nálezov zo zisťovacej sondáže. Plastická výzdoba. Kresba: M. Kvietok

Tab. V. Výber keramických nálezov zo zisťovacej sondáže. Prasleny, hlinené koliesko, cedidlá, dno nádoby. Kresba: M. Kvietok

Tab. VI. Kovové predmety zo súkromných zbierok (mladšia doba bronzová, staršia doba železná). Foto: M. Kvietok

Tab. VII. Kovové predmety zo súkromných zbierok (mladšia doba železná).
Foto: M. Kvietok

Tab. VIII. Kovové predmety zo súkromných zbierok (mladšia doba železná).
Foto: M. Kvietok

SCYTHIAN AGE QUIVER MOUNT FROM THE OUTSKIRTS OF GYÖMRŐ (HUNGARY)

Róbert PATAY – Róbert G. SCHOLTZ – Alexandra SCARD

PATAY, Róbert – SCHOLTZ, Róbert G. – SCARD, Alexandra. Kovanie tulca zo skýtskeho obdobia z okolia Gyömrő (Maďarsko). Príspevok sa venuje nálezu kovania tulca zo skýtskeho obdobia z Gyömrő (Maďarsko), ktoré v roku 2012 odovzdal do Košútovho múzea v Cegléde mladý darca. Zdobené bronzové obloženie tulca z Gyömrő je možné s istotou datovať do 6. stor. pr. Kr., presnejšie do jeho druhej polovice. S prihliadnutím na existujúce východné analógie nie je možné stanoviť, či ide o tovar získaný obchodom, miestnu imitáciu alebo ho vyrobili kočovní remeselníci skýtskeho alebo sauromatského (?) pôvodu. Keďže je geometrický štýl výzdoby hornej časti ramena spravidla nájdený len v Karpatskej kotline, je pravdepodobné, že predmet bol odliaty v Karpatskej kotline v prostredí Skýtmi ovplyvnenej alföldskej skupiny.

Kľúčové slová: skýtske obdobie, bronzové spevňovacie kovanie tulca, zbrane, ojedinelý nález;

Keywords: Scythian Age, bronze quiver mount, weapons, stray find;

INTRODUCTION

This paper deals with an interesting Scythian Age bronze find from Gyömrő that was donated to the Kossuth Museum, Cegléd in 2012, by a young man[1]. The city of Gyömrő is located in Pest County in the vicinity of Budapest, on the border of the Pesti hordalékkúpsíkság and Gödöllői-dombság (Figures 1 and 2). The investigated site occupied several hectares on the south-western slope of an early glacial alluvium: the so-called 'Maglódi-hát', a flood-free high bank of a former meander of the Halas stream. The swampy, marshy floodplain enclosed the site on the elevated river bank from three sides (*Marosi/Somogyi 1990*, 33-38; *Somogyi 2007*, 12). On the basis of the 2nd Military Survey, the area was a waterlogged meadow and grassland (Figure 3), the elevation ranges between 132.5 m and 135 m above the Baltic Sea level. Due to excavations led during past decades, Gyömrő have become known in Hungarian Scythian research. Early Iron Age settlement and cemetery fragments were brought to light in the vicinity of the discussed site (*Dinnyés 1999*; *Horváth 2001*; *2002*; *Tari 1986*, 34, fig. 5).

In March 2012 a young man donated an interesting bronze artefact (Figure 4) to the Kossuth Museum of Cegléd. According to his description, the bronze item was found together with human bones, ceramic sherds and a large number of beads on the outskirts of Gyömrő, in an agricultural field. The employees of the Kossuth Museum, under the direction of Róbert Patay, conducted systematic and complex field walking in the research territory, which is located westward from Gyömrő, right beside the Halasi-csatorna (Halasi-canal), on the eastern side of the medieval road between Ecser and Üllő, in the so-called 'Kő-határ-dűlő' (Site 26). On the south-eastern side of a northwest-southeast orientated sand hill, as the person described,

[1] The Alföld group, which developed close contacts with Scythian Culture, have been given different names in archaeological literature. In our article we use the determination of *T. Kemenczei* (*2001*, 14, 15), instead of the commonly used Vekerzug Culture, etc.

human bones, ceramic sherds, chopped stone tools, daub fragments and Dentalium badense and limestone beads were detected. On the 3rd and 4th of April "one or more disturbed human skeletons" were found during the rescue excavation.[2]

Figure 1. Map of the archaeological site 26: Gyömrő, Kő-határ-dűlő. Author: K. Kovács

EXCAVATED MATERIAL

In the excavated area *Dentalium badense* and limestone beads were collected together with ceramic fragments from the Middle Neolithic, Scythian and Sarmatian periods. The beads were lying amongst the human bones inordinately. According to the field excavator's observation they might have been personal ornaments of the deceased. The exact date of the burials is questionable since no datable finds were brought to light. The *Dentalium badense* beads are characteristic elements of the preceding Late Neolithic (Lengyel Culture) (*Zalai-Gaál 2006*) and Late Copper Age (Baden Culture) (*Sümegi 2009*) burials, though no ceramic sherds dating to these periods were unearthed from the 'burials' to support this date. The prehistoric finds were concentrated on the southwestern side of the archaeological site, whilst the remains of the long-lived Sarmatian settlement covered the whole researched area.

The excavation yielded numerous, but not very colourful, find assemblages. The most numerous finds are the ceramic sherds. The classification of the Scythian Age pottery from Gyömrő can be divided in two categories: coarse, handmade ware and fine, wheel-thrown ware.

Wheel-thrown bowls with inverted rims are the most frequent vessel type during the Scythian period, found in all cemeteries and settlements of the Scythian Age Alföld group (Pl. I: 2, 10) (*Chochorowski 1985*; *Kemenczei 2009*, 102-109.). The simplicity of its shape made it wide-spread in the territory of neighbouring cultures. In the present state of research it is accepted that the production of wheel-thrown pottery first appeared in the eastern part of the Carpathian Basin, due to the new immigrant population of the Alföld group in the middle/second half of the 7th century BC (Alsótelekes, *Patay/Kiss 2002*, 130, 131; Csanytelek–Újhalastó, *Galántha 1986*; *Németi 2010*, 181).[3]

Based on manufacturing marks from vessels, it can be affirmed that both fast and slow wheels were represented in the workshops (*Romsauer 1991*, 359). The quantity of pottery having grey, brown, light-brown or orange fabrics suggests local production, as opposed to imports from the southern Thracian or Greek world. However, Scythian Age wheel-thrown pottery is unknown in Transylvania and appears only sporadically in Trans-Carpathian Ukraine, in the Kuštanovice Culture (*Németi 2010*, 182, 183). Within the territory of the research area two wheel-thrown, high-handled cup fragments were found. They are greyish brown, smoothed and made of well-levigated clay (Pl. I: 5, 6). No traces of secondary burning were found on their surface. This type was also adopted by the Celts following contact with the population of the Alföld group (*Németi 1988*, 110). Analogues can be found in almost all cemeteries of the period.

The hand-made pottery sherds belong to bowls with inverted rims (Pl. I: 1, 3, 8), ember covers and/or ceramic strainers (Pl. I: 7, 9), as well as other storage pots (Pl. I: 4, 11). Chamotte

[2] The finds were deposited in the Ferenczy Museum Center Inv. No.: 2015.64.1.1.-5.122.
[3] It is interesting to note that, to date, no Scythian Age pottery kiln is known from the territory of the Alföld group.

Figure 2. Gyömrő, Kő-határ-dűlő and its surroundings. Author: B. Érdi

Figure 3. Gyömrő, Kő-határ-dűlő and its surroundings on the Map of the 2nd Military Survey. Author: R. G. Scholtz

temper was characteristically used. Analogous assemblages can be counted from almost every settlement and burial of the Scythian-influenced Alföld group. All of them are long-lived forms and not characteristic enough to justify more exact dating (*Kemenczei 2009*, 95-101; *Németi 1982*).

The excavation uncovered one or more disturbed skeleton burials: the bone assemblage is fragmentary and badly preserved. No traces of burning were found on their surface. Comparative anthropological analysis of the skeletal remains is in progress.

BRONZE CRUCIFORM QUIVER MOUNT

A well-preserved casted bronze cruciform fitting with eagle/gryphon motifs (Figure 4). Its upper arm widens to the end and is decorated with incised horizontal lines. The lower arms of the cross take the form of eagle or gryphon heads. Their beaks, or the so-called 'cere' are decorated by incised vertical ribs. At the centre of the arms a plastic dot-and-circle pattern decorated the frontal surface, serving as the eye of the three bird heads. On the reverse side of the object two bronze 'ears' were attached for the gorytos hanging-up strap. Small damages caused by ploughing can be observed on both sides of the object. A lack of wear tracks indicates short usage. L.: 8.8cm; W.: 6cm; W.: 56g.

DISCUSSION

In connection with the Scythian-influenced material culture of the Alföld group, there appear to be particularly distinctive types of cruciform fittings, made of bronze and occasionally of bone (*Scholtz 2007*; *2010*; *2012*). The majority of authors have identified these objects, based on the finds of Kurgan 13 Lichačevka (*Hellmuth 2010*, 520, 521, Taf. 115) and Opišljanka (*Kemenczei 2009*, 47), as decorative or hanging elements for the archer's quiver: a special sheath of wood and leather, called gorytos (*Chochorowski 1985*, 95-99, Abb. 30; *Kemenczei 1986*; *Vasiliev 1980*; *Vulpe 1990*, 56), commonly used by Scythian aristocracy and warriors to keep and carry bow and arrows, decorated with gold plates on rare occasions (*Cernenko 1983*; *Fialko 2006*, 64). In view of archaeological finds and a relief scene in the Apadāna of Persepolis (522 – 486 BC), Anja Hellmuth supports this interpretation. However, she presumed an even earlier dating of this group of objects. Based on the grave goods found in the vicinity of the fittings, she dated them from the middle to the second half of the 7th century BC (*Hellmuth 2007*, 66, 67, Abb. 1, 2). Their origin is still questionable.

According to some researchers, the questionable objects were prepared in Olbian workshops and appeared under the influence of the ancient art. On the other hand, Yu. Polidovych supposed that these objects appeared, and initially existed, in the left-bank Dnieper forest-steppe. Their appearance in Olbia, and further west in the Carpathian Basin, could be connected to the migration of populations (*Polidovych 2000*, 48; *2009*). Contrary to this opinion, *A. Hellmuth* (*2007*, 66) wrote about the Middle European origin of the cruciform fittings. In her opinion, these artefacts appear to have been first created in the Carpathian Basin by the Scythian-influenced groups settled there, before spreading to the east during the later centuries. Further research is needed to prove or disprove this theory.

The bronze quiver mount from Gyömrő can be classified in the group II. of *T. Kemenczei* (*1986*; *2009*, 47, 48), being identical with the A1 type of *V. Vasiliev* (*1980*, 77) and/or II. group of *J. Chochorowski* (*1985*, 94-99), and type I. of *A. Kozubová* (*2013b*, 93-95, obr. 30).[4] According to our current knowledge, these types of artefacts first appeared in the Carpathian Basin in the middle of the 6th century BC, and can be linked to newly arrived mobile groups from the Dnieper-Dniester forest-steppe region. Its closest analogues are known from the burial

[4] Along with the feline and the stag, the eagle/gryphon was amongst the most meaningful and frequently used motifs in Scythian Art. The representation of the full eagle is far less common than renderings of the bird head alone, which frequently receives a stylised interpretation. For further literature see: *Horváth 1992*.

Figure 4. Gyömrő. Bronze quiver mount.
Photo by: R. Patay, drawing by: A. Fehér

Cegléd-Hordógyár (*Kemenczei 1986*, Abb. 4: 1), Chotín IA skeleton burial 40 (*Dušek 1966*, Taf. 5: 17, cited *Hellmuth 2007*, Abb. 14: 2), and Țelna (*Vasiliev/Moga 1982*).[5] Structurally similar, and only partly different (direction of the arms, appearance of side 'wings', decoration of the bird heads) items are known from burial no. 90 Törökszentmiklós-Surján (*Csalog/Kisfaludi 1985*) and stray finds from Komárom (*Kemenczei 1986*, 122, Abb. 2: 3). East of the Carpathian Mountains, the stray finds from Armaşoaia (*Polidovych 2000*, Ris. 2: 6) and Birseşti (*Polidovych 2000*, Ris. 2: 4) must be mentioned together with the steppic analogues from burial 12 Olbia (*Skudnova 1988*, cited: *Hellmuth 2007*, 77, Abb. 9.1), burial 3 kurgan 3 Aksai-I. (*Hellmuth 2010*, 645, Taf. 220: 6) and destroyed burials of the Dugin Mounds, near the mouth of the Don River (*Dyachenko et al 2000*, 45).

DATING OF THE ARTEFACT

The inhumation burial of Cegléd-Hordógyár is dated from the second half of the 6th century to the first half of the 5th century BC (*Kemenczei 1986*, 122). A. Kozubová dated the find from burial no. 40 Chotín IA to the first half of the 6th century BC (*Kozubová 2013a*, 94), whilst A. Hellmuth proposed an older date of the Törökszentmiklós burial, to the second half of the 7th century BC, based on the arrowheads and bronze armour scale found in the grave (*Hellmuth 2007*, 76). Jan Chochorowski dated the burial 12 from Olbia, based on the arrowheads, to the first half of the 6th century BC (*Chochorowski 1998*, 480). The broken quiver mount from Aksai-I. burial 3 in kurgan 3 was excavated in a 2.4m × 1.2m pit burial, found at a depth of 1.7m below the original surface. The skeletal remains of a young man in a supine position with the head to the west were found at the bottom of the pit (*Dyachenko et al. 2000*, fig. 4: 3). Several important artefacts were associated with this grave, for example the datable Greek amphora of Rhodos-Ionian style (800 – 500 BC). Beside the broken bronze quiver fitting[6], the burial contained a 'Scythian-style' iron sword, 15 bronze and three iron arrowheads (probably kept in a gorytus), a whetstone, a wolf tooth pendant, a bone pipe and a handmade vessel, together with sheep ribs. According to the authors the grave goods from Aksai burial 3, kurgan 3, date the burial to the second half of the 6th century BC. To date, this is one of the earliest burials of the Sauromatian Culture in the Volga-Don area. Finally, Kopylov dated the Dugin Mounds to the end of the 6th century BC (*Dyachenko et al 2000*, 45).[7] One can see that the closest analogues indicate the quiver mount to date to the middle of the 6th century BC, though we must bear in mind that there is a significant difference between the Gyömrő and the listed objects.

The main difference between the Gyömrő quiver mount and their roughly contemporary(?) analogues from the 'Scytho-Siberian World of Eurasia' is the absence of animal style decoration on its centre and upper arm. The use of geometric patterns instead of animal figures, such as in burial no. 87 Chotín IA (*Kozubová 2013b*, 35, tab. 27: 5), burial no. 7 Băița (*Vasiliev 1976*, 53, 54, 72, Pl. XV: a; XXII), the cremated burial of Maňa (*Benadik 1983*, cited *Polidovych 2000*, Ris. 3: 3) and stray finds from Hungarian unknown sites (*Kemenczei 1986*, Abb. 8: 3, 4.), and Mădăras (*Vasiliev 1980*, cited *Polidovych 2000*, Ris. 3: 5), is likely to be local craftsman innovation. This innovation/adaptation (?) might have appeared in the Carpathian Basin during the second half of the 6th or first half of the 5th century BC, since researchers date both the burials from Chotin and Băița to this period (*Kozubová 2013a*; *Vasiliev 1976; 1980*; *Vulpe 1990*).

[5] Contrary to T. Kemenczei we do not classify the bronze quiver mount from burial no. 17 Modrany to this group, since its lower arms do not take the form of eagle heads (*Kemenczei 2009*, 48, Taf. 185: 1).

[6] The upper part of the bronze fitting was missing and was not found in the grave (*Dyachenko et al. 2000*, 45).

[7] Dating of the above mentioned burials is based on arrowheads with distinctive archaic traits such as those with a bushing, those that are two-pronged and those that are laurel leaf-shaped. All of these traits are characteristic of Scythian and Sauromatian gorytus contents during the 6th century BC.

CONCLUSION

Based on the analogues from datable burials, the decorated bronze quiver mount from Gyömrő can be safely dated to the 6th century BC, more specifically to the middle or second half of the 6th century BC. An issue with the determination of the workshop can be raised in the case of the bronze object. Due to its eastern analogues it is not clear if it was a traded item, local imitation or made by Scythian or Sauromatian(?) itinerant craftsmen. Since its geometric ornamentation of the upper arm is of a style that can only be observed inside the Carpathian Mountains, it is possible that the find was casted in the Carpathian Basin by the Scythian-influenced Alföld group. Detailed chemical analysis, together with further natural-scientific and technical research, might shed new light on its origin and possible place of manufacture. The ceramic artefacts discovered at Gyömrő are not as informative, but do support a date of 600/550 – 450 BC.

Figure 5. Unknown bronze quiver mount. Source: Facebook

Bronze quiver mounts (Pl. II) are characteristic finds from the Scythian Age. Archaeological analogues demonstrate that lost wax casting was used to create this attractive object decorated with eagle/gryphon motifs integrated into the metal surface. The discovery of Gyömrő decorated with the Scythian animal style provides new insight into the complex metal work of the Scythians or the Scythian-influenced groups in the Hungarian Alföld. The bronze object worked for both the living and for the dead and serves as evidence of the high technical and artistic level of the Scythian craftsmen of the 6th century BC. This bronze find clearly represents that Scythian or Sauromatian(?) itinerant craftsmen equipped with a few archaic tools, transported in a sack over long distances, were able to create bronze ornaments of a high aesthetic and technical level (*Armbruster 2009*, 192).

Last, but not least, we must mention that the latest and 'closest' analogue of the Gyömrő bronze quiver mount has just appeared on Facebook, without a name or location of the site (Figure 5).[8]

REFERENCES

Armbruster 2009 − B. Armbruster: Gold technology of the ancient Scythians – gold from the kurgan Arzhan 2, Tuva. AcheoSciences, revue d'archéométre 33, 2009, 187-193.

Benadik 1983 – B. Benadik: Maňa. Keltisches Gräberfeld. Fundkatalog. Nitra 1983, 167 S.

Cernenko 1983 − E. V. Cernenko/A. McBride/M. V. Gorelik (eds.): The Scythians, 700-300,

[8] We are grateful to Benedek Érdi, Alíz Fehér and Katalin Kovács for the drawings of the map and the artefacts, as well as to Balázs Dákó for taking the photographs for the current paper. We are also obliged to Yurij Polidovych for sending his articles dedicated to this topic.

Osprey, Men-at Arms. London 1983, 137 p.

Csalog/Kisfaludi 1985 − Zs. Csalog/J. Kisfaludi: Skythenzeitliches Gräberfeld in Törökszentmiklós–Surján-Újtelep. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 37, 1985, 307-344.

Dinnyés 1999 – I. Dinnyés: Gyál 7-7A lelőhely: szkíta településrészlet. Archaeological Investigations in Hungary 1999, 2002, 71-84.

Dušek 1966 − M. Dušek: Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin. Bratislava 1966, 103 S.

Dyachenko et al. 2000 – A. N. Dyachenko/A. S. Skripkin/V. M. Klepikov/A. I. Kubyshkin/A. Mabe: Excavations of the Aksai Kurgans in the Volga-Don Region (Russia). In: J-D. Kimball/E. M. Murphy/L. Koryakova/L. T. Yablonsky (eds.): Kurgans, Ritual Sites, and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age. BAR International Series 890, Oxford 2000, 43-62.

Fialko 2006 − O. Fialko: Scythian Material Culture. Acta Terrae Septemcastrensis 5/1, 2006, 63-75.

Galántha 1986 − M. Galántha: The Scythian Age Cemetery at Csanytelek–Újhalastó. In: E. Jerem (Hrsg.): Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. Antaeus - Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften Beiheft 3, 1986, 69-77, 327-334.

Hellmuth 2007 − A. Hellmuth: Zur Datierung der kreuzförmigen Goryt- und Bogentaschenbeschläge. Prähistorische Zeitschrift 82, 2007, 66-84.

Hellmuth 2010 − A. Hellmuth: Bogenschützen des Pontischen Raumes in der Älteren Eisenzeit. Teil 1–2. Universitätsforschungen zur prähistorichen Archäologie, Band 177, Bonn 2010, 682 s.

Horváth 1992 − I. Horváth: A griffek útja Belső Ázsiától a Kárpátokig. Debrecen 1992, 165 s.

Horváth 2001 – A. M. Horváth: Budapest a szkíta korban. In: P. Havassy (ed.): Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora/Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene. Gyula 2001, 37-49.

Horváth 2002 – A. M. Horváth: Előzetes jelentés a Budapest XVII. Kerület Rákospalota-Újmajorban előkerült szkíta kori településrészletről. Budapest Régiségei 35, 2002, 103-123.

Chochorowski 1985 − J. Chochorowski: Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde. Warszawa–Kraków 1985, 162 S.

Chochorowski 1998 − J. Chochorowski: Die Vekerzug-Kultur und ihre östliche Beziehungen. In: B. Hänsel/J. Machnik (eds.): Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 12, München 1998, 473-491.

Kemenczei 1986 − T. Kemenczei: Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld. Folia Archaeologica 37, 1986, 117-136.

Kemenczei 2001 − T. Kemenczei: Az Alföld szkíta kora. In: P. Havassy (ed.): Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora./Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene. Gyula 2001, 9-36.

Kemenczei 2009 − T. Kemenczei: Studien zu den Denkmälern skytisch geprägter Alföld Gruppe. Budapest 2009, 410 s.

Kozubová 2013a – A. Kozubová: Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. Vyhodnotenie. Dissertationes Archaeologicae Bratislavenses 1. Bratislava 2013, 454 s.

Kozubová 2013b – A. Kozubová: Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. Katalóg. S dodatkom Pohrebisko vekerzugskej kultúry v Senci-Štrkovej kolónii. Dissertationes Archaeologicae Bratislavenses 1. Bratislava 2013, 284 s.

Marosi/Somogyi 1990 – S. Marosi/S. Somogyi (eds.): Magyarország kistájainak katasztere I-II. Budapest 1990.

Németi 1982 − I. Németi: Das späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislău. Dacia 26, 1982, 115-144.

Németi 1988 − I. Németi: Unele aspecte ale evoluției ceramicii din a doua epocă fierului în nord-vestul R. S. România, La Tène B–C, SCIVA 2, 39, 1988, 87-111.

Németi 2010 – J. Németi: The Problem of Hand-made Pottery from La Tène (Celtic) Contexts in North-West Romania. A Comparison with Neighbouring Regions – Tisza Valley and Transylvania. In: S. Berecki (ed.): Iron Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş BMM II, 2010, 181-215.

Patay/Kiss 2002 – P. Patay/Zs. Kiss: Az Alsótelekes–Dolinkai szkíta kori temető közöletlen sírjai. Folia Archaeologica 49-50, 2002, 79-141.

Polidovych 2000 – Yu. B. Polidovych: Скіфськь хрестоподіьні бляхи [Scythian cross-shaped pendants]. Археологія 1, 2000, 35-48.

Polidovych 2009 – Yu. B. Polidovych: Крестовидная бляха из архаического некрополя Ольвии в контексте скифского «звериного стиля». In: Боспорский феномен. 2009, 477-484.

Romsauer 1991 – P. Romsauer: The earliest wheel-thrown pottery in the Carpathian Basin. Antiquity 65, 1991, 358-367.

Scholtz 2007 – R. Scholtz: Szkíta kori település és temetőrészlet Tiszalök határában. Archaeological Investigations in Hungary 2006, 2007, 53-66.

Scholtz 2010 – R. Scholtz: Szkíták nyomában Magyarországon. In: Azerbajdzsán–Magyarország a kultúrák találkozása IV. Konferencia. Budapest 2010, 379-398.

Scholtz 2012 – R. Scholtz: Scythian Age Burials at Tiszalök Scythian Age Burials at Tiszalök. In: S. Bereczki (ed.): Iron Age Rites and Ritual in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş BMM II, 2012, 77-101.

Skudnova 1988 – V. M. Skudnova: Arkhaicheskij nekropol´ Ol´vii. Leningrad 1988.

Somogyi 2007 – S. Somogyi: Pest Megye természetföldrajzi adottságai és azok átalakulása a társadalmi élet kezdeteitől. In: G. Fancsalszky (ed.): Pest Megye Monográfiája I/1. A kezdetektől a honfoglalás koráig. Budapest 2007, 9-40.

Sümegi 2009 – P. Sümegi: The archaeozoological analysis of the beads and molluscs from the Late Copper Age Baden cemetery at Budakalász. In: M. Bondár/P. Raczky (eds.): The Copper Age cemetery of Budakalász. Budapest 2009, 409-435.

Tari 1986 – E. Tari: Vecsés és környéke régészeti emlékei. In: E. Lakatos (eds.): Vecsés története. Vecsés 1986, 25-45.

Vasiliev 1976 – V. Vasiliev: Necropola de la Băița şi probleme tracizării enclavei scitice din Transilvania. Das Grabfeld von Băița und die Frage der thrakisierung der skytischen Enklave in Siebenbürgen. Marisia 6, 1976, 49-87.

Vasiliev 1980 – V. Vasiliev: Sciții agatîrşi pe teritoriul României. Cluj-Napoca 1980, 187 p.

Vasiliev/Moga 1982 – V. Vasiliev/V. Moga: Aplica scitică de Tolbă de la Țelna (Com. Ighiu, Jud. Alba)/Der skytische Köcherbeschlag aus Țelna (Gemeinde Ighiu, Kreis Alba). Apulum 20, 1982, 75-80.

Vulpe 1990 – A. Vulpe: Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien. Prähistorische Bronzefunde VI/9. München 1990, 145 S.

Zalai-Gaál 2006 – I. Zalai-Gaál: A lengyeli kultúra tengeri kagylóékszerei a Dél-Dunántúlon. A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 28, 2006, 7-88.

RESUMÉ

Kovanie tulca zo skýtskeho obdobia z okolia Gyömrő (Maďarsko)

V príspevku sa venujeme nálezu kovania tulca zo skýtskeho obdobia z Gyömrő v Maďarsku (obr. 1-3), ktoré v roku 2012 odovzdal do Košútovho múzea v Cegléde mladý darca. Na základe analógií z dobre datovaných hrobov, je možné zdobené bronzové obloženie tulca z Gyömrő (obr. 4) bezpečne datovať do 6. stor. pr. Kr., presnejšie do druhej polovice 6. stor. pr. Kr. V prípade tohto bronzového nálezu je vhodné sa zamyslieť nad miestom jeho výroby. Na základe analogických nálezov (Tab. II) východnej proveniencie, nie je možné stanoviť, či sa jedná o tovar získaný obchodom, miestnu imitáciu alebo či ho vyrobili kočovní remeselníci skýtskeho alebo sauromatského (?) pôvodu. Keďže sa geometrický štýl výzdoby

na hornej časti predmetu spravidla nachádza len v Karpatskej kotline, je pravdepodobné, že predmet bol odliaty v Karpatskej kotline v prostredí Skýtmi ovplyvnenej Alföldskej skupiny. Podrobná chemická analýza, spolu s výsledkom ďalších prírodovedných a technologických analýz, môže lepšie ozrejmiť jeho pôvod a miesto výroby.

Nálezy keramiky z Gyömrő (Tab. I) nie sú dostatočne informatívne, ale podporujú datovanie predmetu do obdobia 600/550 – 450 BC. Bronzové kovania tulcov na šípy predstavujú charakteristické nálezy skýtskeho obdobia. Archeologické analógie demonštrujú, že hodnotený atraktívny predmet zdobený reliéfom s motívmi orla/grifa bol vyrobený metódou odlievania do stratenej formy (syn. metóda strateného vosku).

Objav nálezu z Gyömrő s výzdobou skýtskeho zverného štýlu ponúka nový pohľad na komplexné schopnosti Skýtov alebo Skýtmi ovplyvnených skupín na území maďarského Alföldu. Bronzový predmet bol vyrobený pre živých aj mŕtvych a je dokladom vysokej technickej a umeleckej úrovne skýtskych remeselníkov 6. stor. pr. Kr. Tento bronzový nález jasne ukazuje, že kočovní skýtski alebo sauromatskí (?) majstri remeselníci, vybavení iba niekoľkými „zastaranými" nástrojmi, ktoré zbalené do vrecka niesli i na veľké vzdialenosti, dokázali vytvoriť ornamenty na vysokej estetickej a technickej úrovni (*Armbruster 2009*, 192).

Na záver je potrebné upozorniť na to, že najnovší a analogicky "najbližší" nález ku kovaniu tulca z Gyömrő sa objavil nedávno na Facebooku, bez mena či určenia miesta nálezu (obr. 5).

Zoznam príloh

Obr. 1. Plán archeologickej lokality č. 26: Gyömrő, Kő-határ-dűlő. Autor: K. Kovács

Obr. 2. Gyömrő, Kő-határ-dűlő a okolie. Autor: B. Érdi

Obr. 3. Gyömrő, Kő-határ-dűlő a okolie na mape 2. vojenského mapovania. Autor: R. G. Scholtz

Obr. 4. Gyömrő. Bronzové kovanie tulca. Foto: R. Patay; kresba: A. Fehér

Obr. 5. Bronzové kovanie tulca neznámeho pôvodu. Zdroj: Facebook

Tab. I. Gyömrő, Kő-határ-dűlő. Fragmenty keramiky zo skýtskeho obdobia z lokality. Kresba a foto: B. Dákó

Tab. II. Mapa výskytu a zoznam analogických bronzových kovaní tulca zdobených vtáčími hlavičkami. Autor: R. G. Scholtz podľa *Kemenczei 1986*; *Polidovych 2000*

Translated by Róbert G. Scholtz & Alexandra Scard

Róbert Patay
Ferenczy Museum Center
Alszegi út 7, 2700 Cegléd, Magyarország
robert.patay@gmail.com

Róbert G. Scholtz
Debrecen, Magyarország
scholtzrobert@gmail.com

Alexandra Scard
AC Archaeology Ltd.
4 Halthaies Workshops, Bradninch, Nr. Exeter, Devon, EX5 4LQ England
alexandrascard@swarch.net

Pl. I. Gyömrő, Kő-határ-dűlő. Scythian Age sherds from the site.
Photo and drawing by: B. Dákó

Bronze quiver mounts
A) decorated with bird heads
B) decorated with incised lines
(after: Kemenczei 1986, Polidovych 2000; Vasiliev/Moga 1982)

1.: Gyömrő (H)
2.: Cegléd (H)
3.: Ţelna (Ro)
4.: Chotín 1A/40 (Sk)
5.: Komárom (H)
6.: Törökszentmiklós (H)
7.: Armaşoaia(Ro)
8.: Birseşti (Ro)
9.: Olbia (Ukr)
10.: Aksai 1. (Ru)
11.: Dugino Mound (Ru)
12.: Velka Maňa (Sk)
13.: Chotín 1A/87. (Sk)
14.: Băiţa (Ro)
15.: Mădăras (Ro)

Pl. II. Distribution map and list of the analogous bronze quiver mounts decorated with bird heads. Author: R. G. Scholtz based on Kemenczei 1986; Polidovych 2000

SÍDLISKOVÝ OBJEKT MAĎAROVSKEJ KULTÚRY Z VEĽKEJ MANE

Katarína ŠIMUNKOVÁ – Terézia VANGĽOVÁ

ŠIMUNKOVÁ, Katarína – VANGĽOVÁ, Terézia. Settlement feature of the Maďarovce Culture from Veľká Maňa. During the research of the Church of Our Lady of Sorrows in Veľká Maňa in November 2015 a disturbed settlement feature No. 1/15 was unearthed in trench No. 2. In the feature there were found pottery fragments of the Maďarovce Culture and some concentration of animal bones. Our contribution deals with the analysis of discovered finds and their integration into the wider framework of the Maďarovce Culture distribution in the Žitava river valley.

Keywords: Southwest Slovakia, settlement, Early Bronze Age, Maďarovce Culture, archaeozoology;

Kľúčové slová: Juhozápadné Slovensko, sídlisko, staršia doba bronzová, maďarovská kultúra, archeozoológia;

V novembri roku 2015 sa v Mani, časť Veľká Maňa, poloha Kostol Sedembolestnej Panny Márie, uskutočnil zisťovací archeologický výskum. Obec Maňa leží v Malej dunajskej kotline, v povodí rieky Žitava. Nachádza sa približne 10 km južne od mesta Vráble, patrí do okresu Nové Zámky.

POSTUP A METÓDA VÝSKUMU

V rámci archeologického výskumu tu boli vytýčené tri sondy, ktoré mali zistiť, aké hlboké je základové murivo stavby a tiež overiť prípadné staršie osídlenie tejto polohy. V sonde 2 bol preskúmaný objekt 1/15, v sonde 3 bolo odkryté základové murivo prístavby kostola. V severnom a západnom profile sondy 3 boli zachytené objekty 2/15 až 4/15, ku ktorým nebolo možné priradiť žiadne nálezy, nie je im v tomto príspevku venovaná pozornosť (*Vangľová*, v tlači). Príspevok informuje o sídliskovom objekte 1/15, v ktorom sa okrem keramického materiálu našla aj koncentrácia zvieracích kostí.

SÍDLISKOVÝ OBJEKT 1/15

Nálezová situácia

V sonde 2 vytýčenej pri juhovýchodnej apside kostola s rozmermi 2,1 × 1,2 m bol preskúmaný sídliskový objekt 1/15. Na severnej a západnej strane bol porušený základovým murivom kostola. Pôdorys sídliskovej jamy nie je možné rekonštruovať. V profile sa objekt javí ako jama s kónickými stenami rozširujúcimi sa k rovnému dnu. Horná časť sídliskovej jamy splýva s vrstvou černozeme. Výplň objektu tvorila sivočierna sypká hlina s prímesou uhlíkov, keramiky a malakofauny. Približne v hĺbke 1,47 m pod povrchom bola v strede objektu odkrytá kompaktná vrstva spálenej hliny, ktorá však nezasahovala do východného profilu. V hĺbke 1,6 m pod povrchom, na dne objektu, pri jeho južnom okraji, sa nachádzala koncentrácia zvieracích kostí (pozri nižšie).Vo východnom profile bola zachytená šošovka hliny z podložia premiešaná s výplňou objektu (obr. 1).

Keramika

1. Dve časti tiel z hrubostennej nádoby, zdrsnený povrch. Hrúbka steny 12 mm; hmotnosť 200 g.

Obr. 1. Maňa, časť Veľká Maňa, poloha Kostol Sedembolestnej Panny Márie. Ilustračný (východný) profil sídliskového objektu 1/15 (vrstva spálenej hliny a koncentrácia zvieracích kostí v profile neboli zachytené). Autor: T. Vangľová

2. Časť baňatého tela nádoby s vodorovným žliabkovaním, hladený povrch. Hrúbka steny 7 mm; hmotnosť 34 g.
3. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 6 mm; hmotnosť 35 g.
4. Časť hrnca zložená z troch črepov, zdrsnený povrch. Priemer okraja: 200 mm; hrúbka steny 10 mm; hmotnosť 514 g. Tab. I: 1.
5. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 8 mm; hmotnosť 45 g.
6. Dve časti tiel z hrubostennej nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 12 mm; hmotnosť 290 g.
7. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 20 g.
8. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 8 mm; hmotnosť 21 g.
9. Časť hrdla nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 8 mm; hmotnosť 21 g.
10. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 8 mm; hmotnosť 7 g.
11. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 7 mm; hmotnosť 5 g.
12. Časť vtiahnutého jednoduchého okraja nádoby so zaoblenou hranou, hladený povrch. Priemer okraja neurčiteľný; hrúbka steny 8 mm; hmotnosť 5 g.
13. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 24 g.
14. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 11 g.
15. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 7 mm; hmotnosť 9 g.
16. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 7 mm; hmotnosť 4 g.
17. Časť hrdla s telom nádoby, tvar hrdla bližšie neurčiteľný, hladený povrch. Hrúbka steny 7 mm; hmotnosť 2 g.
18. Dve časti tiel z hrubostennej nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 12 mm; hmotnosť 67 g.
19. Časť hrdla z hrubostennej nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 12 mm; hmotnosť 48 g.
20. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 10 mm; hmotnosť 16 g.
21. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 8 mm; hmotnosť 8 g.
22. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 8 mm; hmotnosť 5 g.
23. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 5 mm; hmotnosť 1 g.
24. Fragment dolnej časti menšej nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 8 mm; hmotnosť 10 g.
25. Časť tela nádoby so zvislým žliabkovaním, hladený/leštený povrch. Hrúbka steny 5 mm; hmotnosť 10 g. Tab. II: 1.
26. Časť okraja s ústím, okraj zaoblený, von vyhnutý, tvar hrdla bližšie neurčiteľný, hladený povrch. Priemer okraja 400 mm (?); hrúbka steny 5 mm; hmotnosť 21 g. Tab. I: 5.
27. Časť jednoduchého mierne dnu vtiahnutého okraja nádoby so zaoblenou hranou, hladený povrch. Priemer okraja 380 mm; hrúbka steny 7 mm; hmotnosť 6 g. Tab. I: 2.

28. Časť jednoduchého okraja nádoby so zaoblenou hranou, hladený povrch. Priemer okraja neurčiteľný; hrúbka steny 8 mm; hmotnosť 8 g. Tab. I: 4.
29. Časť okraja s ústím a uchom, okraj zaoblený, horizontálne pásikové ucho vychádza spod okraja, tvar hrdla bližšie neurčiteľný, hladený povrch. Priemer okraja neurčiteľný; hrúbka steny 5 mm; hmotnosť 3 g. Tab. I: 3.
30. Časť hrdla s telom nádoby, tvar hrdla bližšie neurčiteľný, nasadenie výrazne esovité, telo výrazne baňaté, aplikovaný prsovitý výčnelok v hornej časti tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 8 mm; hmotnosť 33 g. Tab. II: 2.
31. Džbánok, fragment dna, rovné s lalokovitou nožičkou, hladený povrch. Priemer dna 80 mm; hrúbka steny 6 mm; hmotnosť 16 g. Tab. II: 3.
32. Džbánok, fragment hrdla s telom a dnom, tvar hrdla bližšie neurčiteľný, nasadenie výrazne esovité, telo stlačené baňaté, dno rovné s lalokovitými nožičkami, hladený povrch. Priemer hrdla 70 mm; hrúbka steny 5 mm; hmotnosť 36 g. Tab. II: 5.
33. Džbánok, fragment hrdla s telom a dnom, hrdlo vysoké mierne roztvorené, nasadenie výrazne esovité, telo stlačené baňaté, dno rovné s lalokovitými nožičkami. Zložené zo štyroch črepov, povrch hladený. Priemer okraja 70 mm; hrúbka steny 6 mm; hmotnosť 73 g. Tab. I: 6.
34. Päť dolných častí z hrubostennej nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 10 mm; hmotnosť 824 g.
35. Časť tela nádoby s poškodeným vonkajším povrchom, hladený povrch. Hrúbka steny 10 mm; hmotnosť 4 g.
36. Fragment dolnej časti nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 13 mm; hmotnosť 13 g.
37. Časť von vyhnutého okraja nádoby s uchom, okraj zaoblený, pásikové horizontálne ucho vychádza od okraja, hladený povrch. Priemer okraja 130 mm; hrúbka steny 7 mm; hmotnosť 28 g. Tab. II: 8.
38. Fragment dna nádoby, rovné odsadené, hladený povrch. Hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 17 g.
39. Dve časti tiel nádoby s bližšie neurčiteľnou rytou výzdobou, hladený povrch. Hrúbka steny 11 mm; hmotnosť 50 g.
40. Fragment tela nádoby, na maximálnom vydutí situovaný vertikálne presekávaný lalokovitý výčnelok, hladený povrch. Hrúbka steny 11 mm; hmotnosť 183 g. Tab. III: 6.
41. Časť hrdla a tela nádoby, tvar hrdla neurčiteľný, hladený povrch. Hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 26 g.
42. Fragment dolnej časti hrubostennej nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 14 mm; hmotnosť 33 g.
43. Fragment dolnej časti nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 21 g.
44. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 10 mm; hmotnosť 11 g.
45. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 8 mm; hmotnosť 20 g.
46. Fragment dolnej časti nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 11 mm; hmotnosť 13 g.
47. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 11 mm; hmotnosť 8 g.
48. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 11 mm; hmotnosť 3 g.
49. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 26 g.
50. Fragment dolnej časti nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 10 mm; hmotnosť 16 g.
51. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 7 mm; hmotnosť 14 g.
52. Fragment dolnej časti nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 10 mm; hmotnosť 8 g.
53. Fragment dna nádoby, rovné dno, hladený povrch. Priemer dna neurčiteľný; hrúbka steny 12 mm; hmotnosť 8 g.
54. Fragment dna nádoby, rovné odsadené dno, hladený povrch. Priemer dna neurčiteľný; hrúbka steny 10 mm; hmotnosť 9 g. Tab. III: 1.
55. Časť tela nádoby s poškodeným vonkajším povrchom, hladený povrch. Hrúbka steny 8 mm; hmotnosť 5 g.
56. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 6 mm; hmotnosť 5 g.
57. Časť tela z hrubostennej nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 10 mm; hmotnosť 7 g.
58. Časť tela nádoby s poškodeným vonkajším povrchom, hladený povrch. Hrúbka steny 10 mm; hmotnosť 5 g.
59. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 8 mm; hmotnosť 3 g.
60. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 8 mm; hmotnosť 3 g.
61. Časť tela nádoby s poškodeným vonkajším povrchom, hladený povrch. Hrúbka steny 5 mm; hmotnosť 1 g.
62. Časť hrdla nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 7 mm; hmotnosť 2 g.
63. Časť hrdla a tela nádoby, tvar hrdla bližšie neurčiteľný, hladený povrch. Hrúbka steny 5 mm; hmotnosť 8 g. Tab. II: 4.
64. Časť tela, hladený povrch. Hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 2 g.

65. Džbánok, fragment dna, rovné dno s lalokovitou nožičkou, hladený povrch. Priemer dna neurčiteľný; hrúbka steny 7 mm; hmotnosť 4 g. Tab. III: 2.
66. Časť tela so zvislo perforovaným plastickým výčnelkom, hladený povrch. Hrúbka steny 7 mm; hmotnosť 63 g. Tab. II: 6.
67. Časť dna nádoby s vysokým hrotitým výčnelkom na vnútornej strane, hladený povrch. Priemer dna 150 mm; hrúbka steny 10 mm; hmotnosť 102 g. Tab. II: 11.
68. Časť hrdla nádoby s dvojnásobne preseknutým plastickým výčnelkom na vydutí, zdrsnený povrch. Hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 182 g. Tab. III: 3.
69. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 40 g.
70. Deväť fragmentov tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 10 mm; hmotnosť 372 g.
71. Časť hrdla nádoby, tvar hrdla bližšie neurčiteľný, hladený povrch. Hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 13 g.
72. Časť jednoduchého výrazne von vyhnutého okraja nádoby so zaoblenou hranou, hladený povrch. Priemer okraja 210 mm; hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 11 g. Tab. II: 7.
73. Časť jednoduchého výrazne von vyhnutého okraja so zaoblenou hranou, hladený povrch. Priemer okraja 380 mm; hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 19 g. Tab. II: 9.
74. Časť jednoduchého výrazne von vyhnutého okraja so zaoblenou hranou, hladený povrch. Priemer okraja neurčiteľný; hrúbka steny 7 mm; hmotnosť 9 g. Tab. II: 10.
75. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 7 mm; hmotnosť 33 g.
76. Časť tela nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 48 g.
77. Fragment dolnej časti z hrubostennej nádoby, hladený povrch. Hrúbka steny 13 mm; hmotnosť 66 g.
78. Časť hrdla a tela nádoby, tvar hrdla bližšie neurčiteľný, hladený povrch. Hrúbka steny 10 mm; hmotnosť 168 g.
79. Fragment dna nádoby, rovné dno, hladený povrch. Priemer dna 90 mm; hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 83 g. Tab. III: 7.
80. Fragment dna nádoby s poškodeným kotúčom dna, hladený povrch. Priemer dna nad 200 mm; hrúbka steny 9 mm; hmotnosť 246 g. Tab. III: 8.
81. Časť okraja, plochý, hladený povrch. Priemer okraja 130 mm; hrúbka steny 6 mm; hmotnosť 23 g. Tab. III: 5.
82. Časť okraja s ústím, okraj zaoblený, mierne von vyhnutý, ústie vysoké valcovité, hladený povrch. Priemer okraja 120 mm; hrúbka steny 11 mm; hmotnosť 124 g. Tab. III: 4.

Z fragmentov hrncovitých nádob môžeme bližšie typologicky určiť len časť hrnca (tab. I: 1), ktorý sa našiel vo vrchných vrstvách sídliskového objektu. Mohlo by ísť o typ E2b podľa *A. Točíka* (*1981*, príloha 4). Tieto hrnce sú typické predovšetkým pre klasický stupeň maďarovskej kultúry (*Točík 1964*, 34). Väčšina ostatných zlomkov tiel nádob pochádza pravdepodobne z hrncovitých nádob, prípadne zásobníc.

Vysoké valcovité ústie nádoby s mierne von vyhnutým zaobleným okrajom (tab. III: 4) pochádza pravdepodobne z amforovitej nádoby.

V súbore zo zásypu sídliskového objektu sa nachádzajú minimálne štyri džbánky (tab. I: 6; II: 3-5) zo skupiny A3, prípadne A4 podľa *A. Točíka* (*1964*, 21, obr. 11). Všetky majú stlačené baňaté telo a na dne aplikované lalokovité nožičky. Sú charakteristické pre klasický stupeň a najmladší stupeň maďarovskej kultúry, datovaný do stupňa BB1, pričom ich výskyt pretrváva aj v inventári nasledujúcej mohylovej kultúry (*Točík 1964*, 24).

Bližšie nezaraditeľné fragmenty výrazne von vyhnutých okrajov (tab. II: 7, 9, 10) pochádzajú pravdepodobne z mís alebo z amforovitých nádob.

Zriedkavým nálezom je fragment dna s vysokým hrotitým výčnelkom, ktorý je aplikovaný z vnútornej strany dna (tab. II: 11). Nádoba s podobnými hrotitými výčnelkami na dne sa našla v sídliskovom objekte 8 v Budkoviciach na Morave (*Ondráček/Stuchlíková 1982*, 16; tab. 21). Tento druh nádob zaradil A. Točík do typu G3. Našli sa napríklad v Malej nad Hronom, Kameníne, Jelšovciach a Nitrianskom Hrádku. Ich výskyt začína na Slovensku v klasickej fáze maďarovskej kultúry a prežívajú až do strednej doby bronzovej (*Točík 1964,* 37). V Malých Kosihách sa vyskytli misovité nádoby s podobnými výčnelkami na dne (typ D10; *Točík 1981*, 243).

Datovanie objektu a diskusia

Na základe keramického materiálu nájdeného vo výplni zaraďujeme objekt 1/15 do klasického až neskoroklasického/poklasického stupňa maďarovskej kultúry. Hrnce typu E2 sa vyskytovali počas celej doby existencie maďarovskej kultúry, hoci ich maximálny výskyt sa spája s klasickým stupňom. Džbánky typu A3 a A4 so stlačeným baňatým telom a lalokovitými nožičkami na dne sa vyskytujú až v neskoroklasickom/poklasickom stupni (*Točík 1964,* 24). Z hľadiska relatívnej chronológie je objekt 1/15 možné datovať do rozmedzia stupňov BA2 až BB1 podľa Reineckeho (*Furmánek 2015*, 37).

Keďže sa lokalita nachádza na vyvýšenej polohe, je otázne, či by mohlo ísť o opevnené sídlisko. Rozmedzie výskytu opevnených sídlisk je podľa P. Tótha 6,5 km (*Tóth/Oravkinová 2015*, 225). Nadmorská výška Fidvára (143 m n. m.) a Kostola Sedembolestnej Panny Márie je podobná (140-143 m n. m.).

Priamo v katastrálnom území Mane je zberovými nálezmi doložené aj ďalšie osídlenie maďarovskej kultúry – v časti Dolná Gedra (*Kujovský 2013*, 25-38). V neďalekých Vrábľoch je v polohe Fidvár situované dosiaľ systematicky skúmané rozsiahle opevnené sídlisko spolu s prislúchajúcim otvoreným sídliskom a hospodárskym zázemím, ktoré mohli byť chronologicky súčasné so sídliskom v Mani (*Bátora/Tóth/Rassmann 2015*, 123-137). Z katastra obce Maňa a blízkeho okolia prevládajú zberové nálezy a prieskumy.

Archeozoologický materiál

Archeozoologický materiál z obj. 1/15 tvorilo dohromady 193 fragmentov kostí (približne 2 kg). Väčšinu materiálu tvorili kosti domácich zvierat, a to konkrétne 47,2 % z analyzovanej vzorky. Divo žijúce zvieratá boli zastúpené len 18,1 % fragmentov. V rámci celého súboru kostí boli rozpoznané nasledovné druhy: kôň obyčajný (*Equus caballus*), ovca (*Ovis aries*), ošípaná (*Sus scrofa sp.*) a líška obyčajná (*Vulpes vulpes*). Druhovo bližšie neurčené kosti boli zaradené do skupín: ovca/koza (*Ovis/Capra*) a lastúrniky (*Bivalvia*). Neidentifikovaných fragmentov (*Indet.*) bolo 67 (34,7 %), majú hmotnosť 77,96 g (3,8 %).

Kôň domáci

Kôň bol reprezentovaný jedným jedincom. Zachovala sa z neho len pravá a ľavá záprstná kosť spolu s prvým článkom prsta. Z toho vyplýva, že išlo o bezmäsitú časť. Na kostiach neboli známky po zásahoch človeka či prepálení. Kohútiková výška zvieraťa prepočítaná na základe celkovej dĺžky záprstnej kosti bola 138,7 cm, teda kôň patril do stredne veľkých plemien (*Vitt 1952*).

Obr. 2. Maňa, časť Veľká Maňa, poloha Kostol Sedembolestnej Panny Márie. Sonda 2, objekt 1/15. Percentuálne zastúpenie zvieracích druhov metódou NISP. 1 – kôň; 2 – ošípaná; 3 – ovca; 4 – ovca/koza; 5 – líška; 6 – lastúrniky; 7 – neurčiteľné. Autor: K. Šimunková

Koza/ovca

Túto taxonomickú skupinu reprezentovali štyria jedinci, z ktorých bol bližšie

určený jeden jedinec ako ovca domáca. U ostatných neboli diagnostické znaky rozpoznateľné.

Z častí kostry boli najviac zastúpené fragmenty rebier (10 ks, 50 %). Po nich nasledovali fragmenty končatín, pričom všetky fragmenty patrili mäsitej časti končatín (7 ks, 35 %). Zvyšných 15% tvorili fragmenty rohu, dolnej čeľuste a čelovej kosti (3 ks). Kohútiková výška zvierat sa nedala určiť. Pokiaľ ide o vek na základe fúzie epifýz a obrusu zubov, mal jeden jedinec okolo 33-84 mesiacov (2,75-7 rokov), druhý 23-30 mesiacov (2-2,5 roka) a tretí 134-142 dní (4-5 mesiacov). Stopy po ľudskej činnosti vykazujú tri kusy fragmentov. Stopy po rezaní boli pozorované na dvoch fragmentoch – jedno rebro a na rohovom výbežku (tab. IV: 1,6). Na jednom rebre sú známky po odseknutí (tab. IV: 5). Zároveň na 8 fragmentoch sú stopy po ohni. Opálenie malo sfarbenie od hnedo-čierna, cez šedú až bielo-čiernu, čo by naznačovalo 300-800 °C (*Shipman/Foster/Schoeninger 1984*; *Thurzo/Beňuš 2005*, 55). Toto opálenie sa nachádzalo na rohovom výbežku, dolnej čeľusti a piatich fragmentoch rebier.

Ošípaná

Ošípaná bola zastúpená tromi jedincami. Lebka bola zastúpená 21 fragmentmi, stavce 13 ks, rebrá 3 ks, a panva 7 fragmentmi. Končatiny boli zastúpené až 23 fragmentmi. Mäsitá časť prevládala nad bezmäsitou v pomere približne 6: 1 (20: 3 ks). Kohútiková výška zvierat sa dala určiť len u jedného jedinca podľa dĺžky pätovej kosti, a to 73,72 cm (*Teichert 1969*). Na základe fúzie epifýz a obrusu zubov bolo možné určiť vek u troch jedincov. Jeden jedinec bol porazený vo veku 14-21 mesiacov a dva vo veku viac ako 21 mesiacov. Z troch jedincov sa podarilo jednému určiť pohlavie, išlo o samicu. Na 4 fragmentoch hrudníkových stavcov boli zaznamenané stopy po sekaní (tab. IV: 3, 4). Len na jednom fragmente rebra boli spozorované stopy ohňa, a to šedo-čierneho sfarbenia. To naznačuje teplotu okolo 300-600 °C (*Shipman/Foster/Schoeninger 1984*, 307-325; *Thurzo/Beňuš 2005, 55*).

Obr. 3. Maňa, časť Veľká Maňa, poloha Kostol Sedembolestnej Panny Márie. Sonda 2, objekt 1/15. Zastúpenie zvieracích druhov jednotlivými kvantifikačnými metódami. 1 – kôň; 2 – ošípaná; 3 – ovca; 4 – ovca/koza; 5 – líška; 6 – lastúrniky; 7 – neurčiteľné. Autor: K. Šimunková

Líška obyčajná

V archeozoologickom materiáli z objektu 1/15 z okolia Kostola Sedembolestnej Panny Márie sa nachádzali aj fragmenty líšky. Ide výlučne o fragmenty lebky. Na spodinovej časti tylovej kosti, presnejšie na tylových kĺbových hrboľoch, boli stopy po rezaní (tab. IV: 2).

Zo zastúpených druhov prevažovala podľa metódy NISP, t. j. v počte fragmentov/kostí, ošípaná (34,7 %; obr. 2). Na druhom mieste bola líška s 29 fragmentmi (15 %). Tu však treba upozorniť, že fragmenty pochádzali z jednej lebky, preto je toto číslo veľmi skresľujúce. Na treťom mieste je kategória ovca/koza (vrátane rozlíšeného druhu ovce) s 20 fragmentmi (10,4 %). Pokiaľ ide o MNI, teda o minimálny počet jedincov, ovce/kozy (vrátane rozlíšeného druhu ovce) boli zastúpené 4 jedincami, ošípaná 3 jedincami a kôň a líška po 1 jedincovi. (obr. 3). Zásahy na kostiach boli pozorované na 8 fragmentoch (4,1 %) troch rôznych druhov. Pri kategórii ovca/koza boli zaznamenané stopy po rezaní a sekaní, na rohovom výbežku, a dvoch rebrách. U ošípaných boli spozorované stopy po sekaní na hrudníkových stavcoch. Zaujímavosťou je stopa po rezaní na spodinovej časti tylovej kosti u líšky obyčajnej. Mohlo by to naznačovať sťahovanie kože so zachovaním lebky, avšak bez ďalších kostí v kontexte ostáva tento dohad len hypotézou. Na ôsmich fragmentoch sa našli aj stopy po ohni. Sfarbenie opálenia bolo od hnedo-čierna po bielo-čierne, čo by naznačovalo teploty medzi 300-600 °C (*Shipman/Foster/Schoeninger 1984*, 307-325; *Thurzo/Beňuš 2005*, 55).

Veľmi zaujímavé je uloženie kostí. Kosti koňa sa našli v hĺbke okolo 50-100 cm pod povrchom a nedalo sa jasne určiť, či patrili do objektu 1/15. V hĺbke okolo 160 cm sa vyskytla súvislá vrstva kostí, pričom na povrchu sa črtali takmer výlučne kosti z ošípanej (obr. 4). Pod nimi sa nachádzali kosti už rôznych druhov ako koza/ovca, ošípaná a lebka líšky. Táto vrstva je zaujímavá aj tým, že sa tiahla v poloblúku popri južnom okraji objektu a nezasaho-

Obr. 4. Maňa, časť Veľká Maňa, poloha Kostol Sedembolestnej Panny Márie. Sonda 2, objekt 1/15. Koncentrácia zvieracích kostí. Foto: T. Vangľová

vala do stredu, kde podľa informácií autorky výskumu a nálezovej správy bola silne prepálená vrstva hliny dosahujúca úrovne začiatku vrstvy zvieracích kostí. V objekte sa našlo aj 6 fragmentov z lastúr bližšie neurčených lastúrnikov, tieto však pochádzajú zo zásypu objektu a nie z vrstvy zvieracích kostí.

Niektoré kosti (len 8 fragmentov) niesli stopy po ľudskej aktivite (rezanie, sekanie, pečenie) a neboli poukladané v anatomickom slede. Pri kategórii ovca/koza a u ošípaných boli spozorované stopy rezaní a sekaní na tých anatomických prvkoch kostier, ktoré by mohli naznačovať porciovanie tiel pre následné kuchynské účely.

Zvláštnosťou je aj lebka líšky. Lebka sa našla pod vrchnou vrstvou kostí ošípanej, avšak presné umiestnenie nebolo zachytené v dokumentácii. Podľa stôp na spodinovej časti tylovej kosti bol smer rezania od hrdla smerom k zátylku, čo naznačuje úmyselné odrezanie hlavy líšky, nie odseknutie (tab. IV: 2). Či šlo o odrezanie lebky pri sťahovaní kože, alebo po stiahnutí kože, nie je možné zistiť na základe veľkej fragmentácie danej lebky.

Doklady o pôsobení ohňa na kosti sú doložené na 8 fragmentoch (nezhodujú sa s fragmentmi, na ktorých sa nachádzali stopy po ľudskej aktivite). Interpretácia, či šlo o úmyselné tepelné spracovanie mäsitej potravy je diskutabilná, pretože, ako bolo vyššie spomínané, nad kosťami sa nachádzala prepálená vrstva, a preto nie je vylúčené ani sekundárne vystavenie kostí žiaru.

Otázkou ostáva kontext uloženia daných kostí. Na základe dostupných informácií nie je možné interpretovať, či šlo o odhodenie kuchynského odpadu, príp. uloženie nejakých mäsitých častí do jamy počas nejakej rituálnej praktiky. Pre dané dôvody ostáva interpretácia naďalej otvorená.

ZHRNUTIE

Počas zisťovacieho výskumu na polohe Kostol Sedembolestnej Panny Márie vo Veľkej Mani bol v sonde 2 odkrytý porušený sídliskový objekt 1/15. Ide o jamu s kónickými stenami rozširujúcimi sa k rovnému dnu. Horná časť sídliskovej jamy splýva s vrstvou černozeme (obr. 1). Výplň objektu tvorila sivočierna sypká hlina s prímesou keramiky, uhlíkov a malakofauny. V hĺbke 1,47 m bola odkrytá vrstva spálenej hliny, ktorá však nesiahala až k okraju objektu. V hĺbke 1,6 m sa pri južnom okraji objektu nachádzala koncentrácia zvieracích kostí (obr. 2).

Najtypickejšími keramickými jedincami je časť hrnca (tab. I: 1) typu E2b podľa *A. Točíka* (*1981*, príloha 4) a zlomky najmenej štyroch džbánkov (tab. I: 6; II: 3-5) typu A3 a A4 podľa *A. Točíka* (*1964*, 21, obr. 11), ktoré objekt datujú do klasickej až neskorej fázy maďarovskej kultúry. Pozoruhodným nálezom je aj nález zlomku dna s hrotitým výčnelkom (tab. II: 11).

V koncentrácii zvieracích kostí, ktoré neboli uložené anatomicky, sa nachádzali predovšetkým kosti ošípanej (minimálne troch jedincov), ovce/kozy (minimálne štyroch jedincov) a zlomky z lebky líšky obyčajnej (jedného jedinca). Niektoré kosti niesli stopy po ľudskej aktivite (rezanie, sekanie; tab. IV) a zároveň stopy po pôsobení žiaru. Či ide o kuchynský odpad, alebo doklady nejakého rituálu sa však nepodarilo podložiť relevantnými dôkazmi.

Odkrytý sídliskový objekt dopĺňa poznatky o osídlení maďarovskej kultúry v Požitaví.

LITERATÚRA

Bátora/Tóth/Rassmann 2015 – J. Bátora/P. Tóth/K. Rassmann: Centrálne sídlisko zo staršej doby bronzovej vo Vrábľoch. In: J. Bátora/P. Tóth (eds.): Keď bronz vystriedal meď. Bratislava-Nitra 2015, 123-137.

Furmánek 2015 – V. Furmánek (red.): Staré Slovensko 4. Doba bronzová. Nitra 2015, 327 s.

Kujovský 2013 – R. Kujovský: História. Počiatky dejín obce. In: J. Trungelová/M. Manduch (eds.): Maňa – Veľká aj Malá. Studnica histórie a kultúry. Maňa 2013, 25-39.

Ondráček/Stuchlíková 1982 – J. Ondráček/J. Stuchlíková: Věteřovské sídliště v Budkovicích. Brno 1982, 57 s.
Shipman/Foster/Schoeninger 1984 – P. Shipman/G. Foster/M. Schoeninger: Burnt bones and teeth: an experimental study of color, morphology, crystal structure and shrinkage. Journal of archaeological science 11, 1984, 307-325.
Teichert 1969 – M. Teichert: Osteometrische Untesuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen. In: Kühn-Archiv 83, 1969, 237-292.
Thurzo/Beňuš 2005 – M. Thurzo/R. Beňuš: Základy tafonómie hominidov a iných stavovcov. Bratislava 2005, 116 s.
Točík 1964 – A. Točík: Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Bratislava 1964, 216 s.
Točík 1981 – A. Točík: Malé Kosihy. Osada zo staršej doby bronzovej. Nitra 1981, 283 s.
Tóth/Oravkinová 2015 – P. Tóth/D. Oravkinová: Sídelné stratégie v závere staršej doby bronzovej na Slovensku. In: J. Bátora/P. Tóth (eds.): Keď bronz vystriedal meď. Bratislava - Nitra 2015, 217-241.
Vangľová, v tlači – T. Vangľová: Zisťovací archeologický výskum pri kostole Sedembolestnej Panny Márie vo Veľkej Mani. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2015, v tlači.
Vitt 1952 – V. O. Vitt: Lošadi Pazyrykskich kurganov (Die Pferde der Kurgane von Pazyryk). Sovetskaja Archeologija 16, 1952, 163-205.

RESUMÉ

Settlement feature of the Maďarovce Culture from Veľká Maňa

During the research of the Church of Our Lady of Sorrows in Veľká Maňa a disturbed settlement feature 1/15 was unearthed in the trench no. 2. It was a pit with conical walls which extend towards the bottom. The upper part of the settlement pit diffuses into the layer of chernozem (Figure 1). The feature was filled with grey-black powdery clay with the addition of ceramics, charcoal and molluscs. A layer of burned clay was uncovered in the depth of 147 cm. The concentration of animal bones was found in the depth of 160 cm in the southern fringe of feature (Figure 2). The most typical ceramic fragments were: a part of a pot (Pl. I: 1) of type E2b by *A. Točík* (*1981*, appendix 4) and the fragments of at least four mugs (Pl. I: 6; II: 3-5) of A3 and A4 type by *A. Točík* (*1964*, 21, fig. 11), which date the feature from the classic to the late phase of the Maďarovce Culture. A remarkable finding is also the fragment of the bottom of the vessel with pointed protuberance (Pl. II: 11).

In the concentration of animal bones, which were not laid anatomically, were found (Figure 3, 4) mainly bones of pig (at least three animals), sheep/goat (at least four animals) and the fragments of a skull of red fox (one animal). On some of the bones were detected the traces of human activity, like cutting, chipping and baking (Pl. IV).

The uncovered settlement feature complements information about the settlement of the Maďarovce Culture in Požitavie.

Captions

Figure 1. Maňa, part Veľká Maňa, the Church of Our Lady of Sorrows. Illustrative (eastern) profile of the settlement feature 1/15 (the layer of burnt clay and concentration of animal bones in the profile were not detected). Author: T. Vangľová

Figure 2. Maňa, part Veľká Maňa, the Church of Our Lady of Sorrows. Trial trench 2, feature 1/15. Percentage calculation of presence of animal species using the NISP method. 1 – horse; 2 – pig; 3 – sheep; 4 – sheep/goat; 5 – fox; 6 – mussels; 7 – undefinable. Author: K. Šimunková

Figure 3. Maňa, part Veľká Maňa, the Church of Our Lady of Sorrows. Trial trench 2, feature 1/15. Presence of animal species identified by quantification methods. 1 – horse; 2 – pig; 3 – sheep; 4 – sheep/goat; 5 – fox; 6 – mussels; 7 – undefinable. Author: K. Šimunková

Figure 4. Maňa, part Veľká Maňa, the Church of Our Lady of Sorrows. Trial trench 2, feature 1/15. Concentration of animal bones. Photo: T. Vangľová

Pl. I. Maňa, part Veľká Maňa, the Church of Our Lady of Sorrows. Trial trench 2, feature 1/15. Selection of ceramics. Scale: 1 = M 1: 2; 2-6 = M 1: 1. Drawing by: E. Bakytová

Pl. II. Maňa, part Veľká Maňa, the Church of Our Lady of Sorrows. Trial trench 2, feature 1/15. Selection of ceramics. Scale: 1, 3-5 = M 1: 1; 2, 6-11 = M 1: 2. Drawing by: E. Bakytová

Pl. III. Maňa, part Veľká Maňa, the Church of Our Lady of Sorrows. Trial trench 2, feature 1/15. Selection of ceramics. Scale: 1, 2 = M 1: 1; 3-8 = M 1: 2. Drawing by: E. Bakytová

Pl. IV. Maňa, part Veľká Maňa, the Church of Our Lady of Sorrows. Trial trench 2, feature 1/15. Animal bones with traces of human activity. Photo by: K. Šimunková

Translated by Lucia Nezvalová

Mgr. Katarína Šimunková
Katedra archeológie, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1, 949 74 Nitra, Slovenská republika
katarina.simunkova@gmail.com

Mgr. Terézia Vangľová
Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 21 Nitra, Slovenská republika
nrautvan@savba.sk

Tab. I. Maňa, časť Veľká Maňa, poloha Kostol Sedembolestnej Panny Márie. Sonda 2, objekt 1/15. Výber z keramického materiálu. 1 = M 1: 2; 2-6 = M 1: 1. Kresba: E. Bakytová

Tab. II. Maňa, časť Veľká Maňa, poloha Kostol Sedembolestnej Panny Márie. Sonda 2, objekt 1/15. Výber z keramického materiálu. 2, 6-11 = M 1: 2; 1, 3-5 = M 1: 1. Kresba: E. Bakytová

Tab. III. Maňa, časť Veľká Maňa, poloha Kostol Sedembolestnej Panny Márie. Sonda 2, objekt 1/15. Výber z keramického materiálu. 3-8 = M 1: 2; 1, 2 = M 1: 1. Kresba: E. Bakytová

Tab. IV. Maňa, časť Veľká Maňa, poloha Kostol Sedembolestnej Panny Márie. Sonda 2, objekt 1/15. Stopy po ľudskej činnosti na zvieracích kostiach. Foto: K. Šimunková

DEPOT NÁRAMKOV Z NITRIANSKYCH SUČIAN, OKR. PRIEVIDZA[1]

Ladislav VELIAČIK

VELIAČIK, Ladislav. A hoard of bracelets from Nitrianske Sučany, Prievidza district. The find complex comes from a mountainous environment of Central Slovakia settled by the bearers of the Lusatian Culture. It comprised four decorated bar bracelets which were bound together with a bronze wire in two spots and according to the preserved remains, they were originally wrapped in a small leather bag. The finds belong to a unique type of bracelets with circular shape and cross-section. The finds from Slovakia, especially with the emphasis on the variable decoration, can be divided into six variants. Bracelets of first two variants are represented in the analyzed hoard and they also belong to the most frequent variants in the central European environment. As a whole, the analyzed type of bracelets is one of the chronologically less sensitive types, with the main period of occurrence from stage Ópalyi to the end of the later stage of the Urnfield Cultures (BC2/BD1-HA1). From the aspect of geographical distribution, the concentration of finds in the upper Tisza region is significant; it also includes finds from southeastern Slovakia. Another group of finds from the Lusatian Culture territory in Central and Northern Slovakia is considered a result of intense contacts with the territory of older southeastern Urnfield Cultures and the local hoards do not only suggest possible routes of commuication, they can be seen as votive artifacts related to cultic places and rituals.

Keywords: Slovakia, late Bronze Age, rod bracelet;

Kľúčové slová: Slovensko, mladšia doba bronzová, náramok tyčinkový;

ÚVOD

Sprostredkovane cez viaceré osoby sa autorovi podarilo získať na odborné spracovanie inventár menšieho depotu, ktorý pochádza z katastra obce Nitrianske Sučany, okr. Prievidza. Nález bol objavený pomocou detektora kovov na južnom svahu a necelý 1 km od vrcholu kopca Malý Rokoš (953 m n. m.) v masíve Strážovských vrchov. Chudobné informácie o nálezovej situácii možno ešte doplniť o tvrdenie, že z okolia Rokoša pochádzajú ďalšie početné kovové predmety z praveku a včasnej doby historickej.

Analyzovaný depot tvoria štyri tyčinkové náramky, ktoré boli uložené na seba a spolu zomknuté na dvoch miestach tenkým bronzovým drôtom. Na dvoch stredných náramkoch sa zachovali pásky kože, na jednom mieste s preliačením medzi nimi, čo dokladá, že predmety boli spolu zabalené v menšom koženom vaku (obr. 1). K nálezu ešte patria drobné kúsky kože a menší zlomok drôtu.

OPIS NÁLEZOV

1. Tyčinkový náramok okrúhleho tvaru i prierezu s nerovnomerne zúženými a rovno useknutými koncami tesne pri sebe. Silne ošúchaný povrch, ktorý vznikol intenzívnym používaním, spôsobil zlú zachovalosť rytej výzdoby na prevažnej časti predmetu. Zachovali sa len zvyšky husto rytých, priečnych rýh; Ø 7,4 × 7,2 cm, max. Ø tyčinky 0,8 cm, hmotnosť

[1] Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA MŠ SR a SAV č. 2/0091/16: „Slovensko v dobe bronzovej - križovatka súvekých európskych civilizácií“.

74 g (obr. 2: 1).

2. Podobný tyčinkový náramok okrúhleho tvaru i prierezu, s mierne sa zužujúcimi, rovno useknutými koncami preloženými cez seba. Po obvode, na silne ošúchanom povrchu sa zachovali len zvyšky rytej výzdoby priečnymi ryhami s náznakmi ich radenia do skupín; Ø 8,1 × 7,6 cm, max. Ø tyčinky 0,8 cm, hmotnosť 89 g (obr. 2: 2).

3. Otvorený tyčinkový náramok okrúhleho tvaru i prierezu, so zužujúcimi sa a rovno useknutými koncami. Po celom obvode zdobený skupinami husto rytých priečnych rýh, na troch miestach oddelených viacnásobnými, vetvičkovo usporiadanými ryhami. Ø 7,4 × 7,0 cm, max. Ø tyčinky 0,6 cm, hmotnosť 42 g (obr. 2: 3).

4. Masívny tyčinkový náramok okrúhleho tvaru i prierezu s nerovnomerne zúženými a rovno useknutými koncami tesne pri sebe. Po celom obvode zdobený skupinami husto rytých priečnych rýh, na piatich miestach oddelených vetvičkovo lomenými líniami. Ø 7,3 × 7,1 cm, max. Ø tyčinky 0,9 cm, hmotnosť 84 g (obr. 2: 4).

Obr. 1. Nitrianske Sučany. Depot bronzových náramkov. Kresba: Z. Nagyová, foto: L. Veliačik

Obr. 2. Nitrianske Sučany. Tyčinkovité náramky. Kresba: Z. Nagyová

TYPOLÓGIA PREDMETOV

Obsah depotu tvoria výlučne tyčinkové náramky zhodného základného typu, pre ktorý je charakteristický okrúhly tvar, pomerne masívna tyčinka okrúhleho prierezu a spravidla bohatá rytá výzdoba, ktorej východiskový prvok predstavujú rôzne veľké, po celom obvode viac-menej symetricky rozmiestnené skupiny priečnych rýh. Typickým znakom tiež zostávajú postupne sa zužujúce, rovno useknuté a spravidla nezdobené konce, ktoré sú buď preložené cez seba, alebo tesne pri sebe. Pri ďalšom typologickom členení je zohľadnená aj variabilná úprava koncov a vo výzdobe kompozícia ďalších prvkov rytého ornamentu. Špecifickým znakom je prípadný výskyt náramkov analyzovaného typu vo veľkých sériách, ich eventuálne reťazovité spojenie i prípady, že tvoria jediný druh inventára v depotoch. Zdôrazňujem, že v tomto príspevku nie sú predmetom analýzy nezdobené nálezy, príbuzne exempláre oválneho tvaru, ani podobné kruhy s priemerom presahujúcim 9 cm, pri ktorých sa predpokladá odlišná funkcia.

S prihliadnutím na vyššie spomenuté typologické znaky a variabilné prvky rytej výzdoby je možné početné slovenské nálezy tejto typologickej skupiny rozdeliť do šiestich variantov. Na tomto mieste podrobnejšie charakterizujem len prvé dva varianty, do ktorých možno včleniť aj nálezy z depotu z Nitrianskych Sučian. Kvôli previazanosti nálezov v spoločnom výskyte v slovenských hromadných nálezoch s dopadom aj na riešenie chronologických otázok sa stručnejšie zmienim aj o ostatných štyroch variantoch.

Obr. 3. Výskyt náramkov okrúhleho tvaru a prierezu variantov 1 a 2 na Slovensku. A – náramky variantu 1 v depotoch; B – náramky variantu 2 v depotoch; C – ojedinelé nálezy variantu 1; D – ojedinelé nálezy variantu 2. Autori: M. Kunová, L. Veliačik

1. K prvému variantu, ktorý možno z hľadiska výzdoby vnímať aj ako základný či východiskový, patria náramky s vyššie opísanými typologickými znakmi a s konštantným zvýraznením povrchu náramkov výzdobou rôzne veľkými skupinami priečnych rýh, bez ustálenej kombinácie s iným ornamentom. Na nálezoch tohto variantu sú skupiny priečnych rýh navzájom oddelené, spravidla len neveľkými, voľnými plochami. Z územia Slovenska evidujeme takmer 40 exemplárov, ktoré pochádzajú zo 14 depotov (obr. 3) a ďalších zberových či ináč bližšie neidentifikovaných druhov nálezísk. Patria sem aj dva exempláre zo zverejňovaného depotu z Nitrianskych Sučian (obr. 2: 1, 2) s najpočetnejšími a blízkymi paralelami, napr. v dvoch depotoch z Blatnice (depot II/1879 – *Gallus/Horváth 1939*, 20-24, tab. XXVI: 5-17; depot III – *Veliačik 2004*, 58, obr. 3: 4, 6, 7, 9-11) či v nedávno publikovanom hromadnom náleze z Moštenice (*Novotná/Kvietok 2015*, 213, obr. 7; 8; tab. II: 1-12). Pozoruhodná jednota typologických znakov i ustálenej rytej výzdoby je na slovenských nálezoch narušená len zriedkavými odchýlkami so šikmým priebehom rýh vo vnútorných skupinách, napr. v spomenutom depote II/1879 z Blatnice (tab. I: 1) a ďalšom zo Zádiela (*Bárta/Veliačik 1977*, obr. 5: 8) či lemovaním koncových skupín krátkymi horizontálnymi ryskami (Nová Lesná, tab. I: 2). Obidva výzdobné prvky sú však na okolitom stredoeurópskom území bežným ornamentom náramkov tohto typu a sú príležitostne vyčleňované do špecifických ornamentálnych vzorov v pestrej škále rytej výzdoby analyzovaného typu (napr. *Kobaľ 2000*, 56n.; *Mozsolics 1973*, 56-60, obr. 6).

Na hodnotenom druhu bronzovej industrie sa v odbornej literatúre pri hľadaní typologicko-chronologických špecifík, alebo možných alternatív ich praktickej funkcie v poslednom období sleduje, okrem škály výzdobných prvkov, aj počet skupín s priečnymi ryhami

a hmotnosť jednotlivých exemplárov. Na slovenských nálezoch prvý znak silne kolíše, keďže počet skupín rýh na jednom exemplári sa v zistiteľných prípadoch pohybuje od piatich do pätnásť, aj keď jasne dominujú náramky so siedmimi (10x) a deviatimi skupinami (9x). Aj tento údaj skresľujú torzovité a silne opotrebované exempláre, čo platí aj pre oba náramky tohto variantu v depote z Nitrianskych Sučian. Ešte väčšie rozdiely zaznamenávame v hmotnosti náramkov, ktorá v meraných prípadoch kolíše od 33 po 89 g.

2. Ďalšie dva náramky z Nitrianskych Šurian (obr. 2: 3, 4) rozšírili počet druhého variantu na 16 exemplárov, pritom však len polovica z nich (vrátane dvoch zlomkov) pochádza z depotov, ďalšie sú evidované ako ojedinelé nálezy, nálezy z neznámych lokalít a v jednom prípade predpokladáme ich pôvod zo žiarového hrobu. Na jeho zástupcoch je už evidentná snaha pokryť ornamentom celý povrch náramkov. Voľné plochy, aj to výnimočne, zostávajú len na hladkých koncoch a skupiny husto rytých priečnych rýh sú oddelené len stĺpkovito radenými ryskami (*Budinský-Krička 1970*, obr. 9: 24), lomenicou alebo vetvičkovým ornamentom (tab. I: 4, 5), ktorý na exemplári z Viničiek je radený horizontálne. Aj keď použité výzdobné prvky sú konštantné, práve na nálezoch tohto variantu je evidentná rozmanitosť v detailoch aplikovanej výzdoby. Počet skupín priečnych rýh, ako základného ornamentu, aj tu kolíše od troch do jedenásť.

3. V rámci celej analyzovanej skupiny náramkov okrúhleho tvaru i prierezu tyčinky, boli len v jedinom prípade dôvodom pre vyčlenenie samostatného variantu, typologické odchýlky, ktoré predstavujú zahrotené konce náramkov. Zo Slovenska evidujeme 15 náramkov z troch depotov a jedného nálezu asi z pohrebiska, pričom z Blatnice (*Veliačik 2004*, obr. 3: 1, 3-12) pochádza 11 kusov s koncami silne preloženými, zatiaľ čo ostatné štyri náramky tohto variantu sú otvorené (tab. I: 7).

4. Najmenej početný (7) je ďalší variant na ktorom sú už voľné plochy medzi skupinami priečnych rýh rozčlenené diagonálami. V tvare písmena X vedené ryhy sú spravidla jednolíniové, nechýba však ani ich výnimočné znásobenie a doplnenie vnútornými skupinami šikmých rýh (tab. I: 6). V tomto prípade pochádzajú náramky výlučne zo štyroch hromadných nálezov.

5. Druhý najpočetnejší variant tvoria náramky, ktoré sa vyznačujú všetkými zdôraznenými typologickými znakmi, výzdobu však tvorí súvislé priečne ryhovanie, spravidla s výnimkou hladkých koncov. V samotnej rytej výzdobe existujú rozdiely v jej aplikácii, keďže okrem hustého ryhovania sa vyskytujú aj exempláre s hlbšími ryhami, prípadne až vrúbkami. Z hľadiska výskytu predstavujú nálezy tohto variantu značne nevyrovnanú skupinu, keďže väčšinu z 19 exemplárov tvoria ojedinelé nálezy a málo reprezentatívne je ich zastúpenie v depotoch (tab. I: 3).

6. Posledný variant tvorí 20 náramkov s bohatou rytou výzdobou, ktoré pochádzajú zo 14 depotov. Okrem masívnej tyčinky okrúhleho prierezu zostávajú typickým znakom nezdobené konce, ktoré sa však zužujú výraznejšie a sú tesne pri sebe. Vo výzdobe sa uplatnili všetky, pri predchádzajúcich variantoch spomenuté významnejšie prvky ornamentu, nezmenené však zostáva základné členenie povrchu skupinami priečnych rýh a hladké konce. Pôvodné medziplochy sú ďalej členené diagonálami, ktoré, ako nový výzdobný prvok, najčastejšie vymedzujú štyri trojuholníky vyplnené šrafovaním (tab. I: 8). Tieto základné prvky sú naviac príležitostne dopĺňané bočným lemovaním koncových skupín priečnych rýh, vetvičkovým ornamentom či lomenicou. Len výnimočne sa k nim pridružujú kolmo i šikmo naklonené, ryskami vyplnené stĺpce, prípadne samostatné šrafované trojuholníky (tab. I: 9).

CHRONOLOGICKÁ PRÍSLUŠNOSŤ

Náramky okrúhleho tvaru i prierezu tyčinky s variabilnou rytou výzdobou predstavujú z viacerých stránok dôležitý prejav materiálnej kultúry staršieho obdobia mladšej doby bronzovej na rozľahlom stredoeurópskom území. Treba zároveň hneď poznamenať, že, žiaľ, chronologicky aj menej citlivý, keďže samé o sebe neznamenajú významnejšiu pomôcku

pre jemnejšiu chronológiu pamiatok zo staršieho obdobia kultúr popolnicových polí. Prvé porovnateľné nálezy sú z územia juhozápadného Slovenska známe už z rozhrania staršej a strednej doby bronzovej v maďarovskej i severopanónskej kultúre (napr. Gajary – *Benkovsky-Pivovarová/Chropovský 2015*, tab. 27: B27, B28; 28: hr. 15; Chotín – *Dušek 1957*, 773, obr. 315: 1-5). Veľmi skoro ich nahradil jeden z najvýraznejších typov tyčinkových náramkov kosziderského horizontu, s okrúhlym prierezom i s prevažne okrúhlym tvarom a bohatou výzdobou skupinami priečnych rýh v kombinácii s variabilným geometrickým ornamentom s viacnásobnými líniami lomeníc, šrafovaných trojuholníkov a kosoštvorcov. Z pohľadu na analyzovaný typ náramkov iste nie je bez zaujímavosti, že aj prvé obrazce stĺpikovito radených rysiek sa objavili už na niektorých náramkoch z depotov práve tohto horizontu (tab. I: 10, 11).

V ďalšom priebehu strednej doby bronzovej došlo k významnému rozšíreniu typovej škály aj v rámci šperku horných a dolných končatín a jedným z jeho prejavov je aj vznik mnohopočetnej stredoeurópskej skupiny, typologicky pritom jednoduchého typu šperku stredo- a mladomohylových kultúr. Na Slovensku ho najlepšie poznáme z pohrebiska stredodunajskej mohylovej kultúry v Smoleniciach (*Dušek 1980*, 381, tab. II: 10; V: 8-11; X: 12), ale jeho výskyt je zistený aj v hroboch karpatskej mohylovej kultúry a pilinskej kultúry (*Budinský-Krička 1950*, 1-3; *Furmánek 1977*, tab. XV: 8, 12; *1980*, 29, tab. 38 D). Charakterizuje ho najmä subtílny a dominujúci oválny tvar a na rozdiel od analyzovaného typu, premenlivý prierez náramkov, zároveň však identická výzdoba skupinami priečnych rýh (tab. I: 12), ktoré len ojedinelo nahradilo už aj súvislé priečne ryhovanie povrchu, aké nesú neskôr nálezy piateho variantu.

Pre úplnosť je potrebné zmieniť sa aj o treťom blízkom type tejto skupiny nálezov, o masívnych náramkoch oválneho tvaru. Vďaka typologickým obmenám, pestrosti aplikovaného rytého ornamentu a v neposlednom rade aj vďaka dostatku chronologicky dôležitých nálezových celkov významnou mierou prispievajú k sledovaniu vývojovej línie analyzovaného druhu šperku po kosziderskom horizonte (napr. depoty zo Žehry-Dreveníka a Oždian – *Furmánek 1980*, tab. 39; *Furmánek/Novotná 2006*, tab. 44; 45).

Existenciu okrúhlych náramkov už zo strednej doby bronzovej medzi príslušnými slovenskými pamiatkami považujem za spornú, aj keď je už dávnejšie predpokladaná (depot z Blažíc so zástupcami prvého a piateho variantu; *Novotná 1970*, 20, obr. 4). Nakoniec, v čase nepretržite modifikovaných a vylepšovaných periodizačných schém nie je rozhodujúce, či túto alebo aj niektoré ďalšie lokality s archaickým materiálom sprevádzajúcim okrúhle náramky, zaradíme na koniec jednej, alebo na začiatok nasledujúcej časovej etapy (depot VIII z Gemera a depot z roku 1867 z Rimavskej Soboty – *Novotná 1996*, 166; *Paulík 1965*, 41, 42, 63-65, tab. II; III). V stupni BD ich počet však nesporne významne narástol, keďže evidujeme 33 kusov zo siedmich depotov. Situácia je podobná aj pri nálezoch zo staršieho stupňa kultúr popolnicových polí, do ktorého patrí 36 exemplárov z desiatich hromadných nálezov. Aj keď v silne neproporčnom pomere v oboch časových etapách sú zastúpené všetky popísané varianty s výraznou prevahou náramkov variantu 1. V nasledujúcom období výskyt analyzovaného typu náhle končí a až do mladšieho stupňa kultúr popolnicových polí sú datované celky s dvomi exemplármi variantu 6 z depotov z Banky (tab. I: 9) a Viničiek II (*Novotná 1965*, 17-22). V troch depotoch sa spolu vyskytli zástupcovia troch variantov, dva odlišné varianty sa v depotoch objavili až v jedenástich prípadoch. Jedine nálezy variantu 1 sa vyskytli v depotoch spolu s každým z ostatných variantov.

Najsilnejšia koncentrácia náramkov okrúhleho tvaru i prierezu je zistená v severovýchodnom Maďarsku a na Zakarpatskej Ukrajine. V Maďarsku ich *A. Mozsolics* (*1973*, 59) považuje za nálezy typické pre horizont Ópályi, v ktorom sa vyskytujú vo väčších sériách a s variabilnou výzdobou. Medzi trinástimi vzormi ornamentu rozlíšenými na náramkoch v depote z Beregsurányi sa nachádzajú aj paralely k výzdobe prvých piatich variantov slovenských nálezov, preferencia najčastejších motívov je však mierne odlišná (*Mozsolics 1973*, obr. 8).

Výskyt okrúhlych náramkov pokračuje aj v nasledujúcom horizonte Aranyos, z ktorého sú už známe aj náramky s výzdobou zhodnou s variantom 6 (*Mozsolics 1985*, 64, tab. 157: 13, 14). Podobná situácia je aj na Zakarpatskej Ukrajine, kde v podrobnom typologickom delení *J. V. Kobaľa* (*2000*, 56, 57) nachádzame v rámci zodpovedajúcich variantov jeho typu 2B rovnako početné pendanty k slovenským nálezom. Rovnako *M. Petrescu-Dîmboviţa* (*1998*, 56 nn) zisťuje výskyt zdobených exemplárov z Rumunska (ťažiskovo zo Sedmohradska) v stupňoch BD-HA1, s ojedinelým pretrvávaním nálezov zhodných s variantom 5 a 6 aj v stupňoch HB1 i mladších.

Aj keď v čiastočne odlišnom kultúrnom prostredí sa porovnateľné nálezy a v porovnateľnom čase vyskytujú najmä k variantom 1, 2, 4 v depotoch na Morave (*Kovárnik 1998*, 509-523; *Salaš 2005*, 89 nn, tab. 97: 14, 15, 17; 107: 39, 42, 45, 47, 52-54; 214: 170, 177, 178; 260: 79, 86, 88) a v Čechách (*Kytlicová 2007*, 51. tab. 4: A3; 19: A20-32; 36: B8; 57: B5; 158: B9A).

ZÁVER

Veľkosť, tvar a dekór hodnotených predmetov jasne svedčí, že boli okrasou horných končatín a asi skôr subtílnych detských či ženských zápästí. O ich častom praktickom používaní svedčia výrazné stopy oteru povrchu s výzdobou i zmeneného prierezu samotnej tyčinky. Na niektorých náramkoch z depotu z Blatnice bolo možné podľa špecifických zmien povrchu určiť, v akom poradí a polohe sa najmenej štyri náramky nosili na jednej ruke. Nakoniec voľné konce náramkov umožňovali úpravu veľkosti podľa potreby jej užívateľa, o čom svedčia exempláre so silne prekríženými koncami až po široko roztvorené. O diferencovanej funkcii šperku končatín vypovedá aj ďalšia veľká skupina podobných, v štúdií nezohľadnených ozdôb, u ktorých s prihliadnutím na veľkosť sa predpokladá, že sa nosili na dolných končatinách, prípadne na paži (*Novotná 2002*, 327-331; *Ožďáni/Zachar 2012*, 283).

Z výraznej koncentrácie depotov s okrúhlymi náramkami v hromadných nálezoch na hornej Tise prirodzene vyplýva logický záver o existencii výrobných centier, ktoré sa v tomto regióne, okrem iných druhov bronzovej industrie, zaoberali aj produkciou náramkov vo veľkých sériách. I keď neveľkou súčasťou tohto kultúrno-geografického celku je aj územie juhovýchodného Slovenska s pozorovateľnou kumuláciou hromadných nálezov (obr. 3). Ťažisko výroby náramkov teda treba hľadať na území kultúry Suciu de Sus, či jej pokračovateľa, kultúry Berkesz-Demecser (*Kemenczei 1984*, 28-39). Vzhľadom na bohatstvo bronzovej industrie pilinskej kultúry prekvapuje slabšie zastúpenie okrúhlych náramkov v jej nálezovom inventári zo Slovenska. Je preto nejasné, či ďalšia skupina týchto nálezov na severnom Slovensku je sprievodným znakom prenikania pilinskej kultúry na sever, do podtatranskej oblasti a ďalej do južného Poľska, alebo je už výsledkom miestnej produkcie gávskej kultúry (*Furmánek 2015*, 187-193). Vzhľadom na opísanú situáciu je pomerne nečakaný aj ich výskyt na strednom a severnom Slovensku, kde ich počet v poslednom období významne narástol. V lužickej oblasti a v čase najstaršieho horizontu depotov na tomto území sú zrejme dôsledkom intenzívnych kultúrnych i výmenných stykov s metalurgicky vyspelou oblasťou kultúr juhovýchodných popolnicových polí. Signalizujú možný priebeh obchodných ciest, a hodnotíme ich ako votívne predmety spojené s miestami a rituálmi kultu. Z pohľadu na celkový výskyt náramkov okrúhleho tvaru i prierezu na Slovensku je potrebné zaznamenať ich takmer úplnú absenciu na území stredodunajských kultúr popolnicových polí (Bratislava-Rusovce, s piatym variantom; *Schmidtová/Baxa/Paulík 2002*, obr. 2: 1; 2), i keď staršie predlohy, ako sme už spomenuli (Dunajská Streda, časť Malé Blahovo), tu existovali.

Z analýzy chronologickej príslušnosti hodnoteného typu náramkov vyplýva, že vzhľadom na jeho jednofarebné druhové zloženie, možno depot náramkov z Nitrianskych Sučian rámcovo zaradiť do stupňov BD-HA1, s prihliadnutím na ťažiskový výskyt náramkov druhého variantu s preferenciou skôr staršieho stupňa. Zo širšieho pohľadu na ich stredoeurópsky

výskyt možno konštatovať, že od záveru strednej doby bronzovej predstavujú významný druh šperku, vyrábaný paralelne v obmenách, v rozličných výrobných centrách, v odlišnom kultúrnom prostredí a v reakcii na rozdielne kvalitatívne a estetické nároky ich užívateľov.

LITERATÚRA

Bárta/Veliačik 1977 – J. Bárta/L. Veliačik: Nálezy bronzových predmetov za Zádielu. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1976, 1977, 36-41.

Benkovský-Pivovarová/Chropovský 2015 – Z. Benkovský-Pivovarová/B. Chropovský: Grabfunde der frühen und der beginnenden mittleren Bronzezeit in der Westslowakei. I. Nitra 2015, 264 S.

Budinský-Krička 1950 – V. Budinský-Krička: Poklad bronzových ozdôb z Malého Blahova (okr. Dunajská Streda). Časopis muzeálnej slovenskej spoločnosti 41, 1950, 1-3.

Budinský-Krička 1970 – V. Budinský-Krička: Bronzový depot z Bodrogu, okres Trebišov. Študijne Zvesti AÚ SAV 18, 1970, 25-62.

Dušek 1957 – M. Dušek: Žiarové pohrebisko severopanónskej kultúry v Chotíne na Slovensku. Archeologické Rozhledy 9, 1957, 772-775.

Dušek 1980 – M. Dušek: Pohrebisko ľudu stredodunajskej mohylovej kultúry v Smoleniciach. Slovenská archeológia 28/2, 1980, 341-382.

Furmánek 1977 – V. Furmánek: Pilinyer Kultur. Slovenská archeológia 25/2, 1977, 251-370.

Furmánek 1980 – V. Furmánek: Die Anhänger in der Slowakei. Prähistorische Bronzefunde XI/3. München 1980, 61 S.

Furmánek 2015 - V. Furmánek: Kultúrny komplex juhovýchodných popolnicových polí. In: V. Furmánek (zost.): Staré Slovensko 4. Doba bronzová. Archaeologica Slovaca Monographiae 4, Nitra 2015, 184-193.

Furmánek/Novotná 2006 – V. Furmánek/M. Novotná: Die Sicheln in der Slowakei. Stuttgart 2006, 124 S.

Gallus/Horváth 1939 – S. Gallus/T. Horváth: Un peuple cavalier préscithique en Hongrie. Dissertationes Pannonicae II. Budapest 1939.

Kemenczei 1984 – T. Kemenczei: Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest 1984, 430 S.

Kobaľ 2000 – J. V. Kobaľ: Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine). Prähistoriche Bronzefunde 20/4. Stuttgart 2000, 120 S.

Kovárník 1998 – J. Kovárník: Neuer Fund eines Bronzedepots in Mušov/Südmähren. In: B. Hänsel (Hrsg.): Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Kiel 1998, 509-523.

Kytlicová 2007 – O. Kytlicová: Jungbronzezeitliche Hortfunde in Böhmen. Prähistorische Bronzefunde XX/12. Stuttgart 2007, 372 S.

Mozsolics 1973 – A. Mozsolics: Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi. Budapest 1973, 364 S.

Mozsolics 1985 – A. Mozsolics: Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Budapest 1985, 523 S.

Novotná 1965 – M. Novotná: Ein Bronze-Hortfund aus Viničky in der Ostslowakei. Sborník Filozofickej Fakulty UK 16, Musaica 5, Bratislava 1965, 17-22.

Novotná 1970 – M. Novotná: Die Bronzehortfunde in der Slowakei. Bratislava 1970, 137 s.

Novotná 1996 – M. Novotná: Ein weiterer Hortfund aus der Gemeinde Gemer. In: T. Kovács (ed.): Studien zur Metallindustrie in Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Budapest 1996, 163-173.

Novotná 2002 – M. Novotná: Ein Bronzesatz aus dem mittleren Waagtalgebiet in der Slowakei. Budapest Régiségei 36, 2002, 327-339.

Novotná/Kvietok 2015 – M. Novotná/M. Kvietok: Nové hromadné nálezy z doby bronzovej z Moštenice. Slovenská archeológia 63/2, 2015, 209-237.

Ožďáni/Zachar 2012 – O. Ožďáni/T. Zachar: Depot bronzových kruhových šperkov zo Žiliny-Považského Chlmca. In: R. Kujovský/V. Mitáš (eds.): Václav Furmánek a doba bronzová. Archaeologica Slovaca Monographiae, Communicationes XIII, Nitra 2012, 279-292.

Paulík 1965 – J. Paulík: Súpis medených a bronzových predmetov v Okresnom vlastivednom múzeu v Rimavskej Sobote. Študijné Zvesti AÚ SAV 15, 1965, 33-106.

Petrescu-Dîmboviţa 1998 – M. Petrescu-Dîmboviţa: Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien. Prähistorische Bronzefunde X/4. München 1998, 213 S.

Salaš 2005 – M. Salaš: Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku. I. II. Brno 2005, 499 s.

Schmidtová/Baxa/Paulík 2002 – J. Schmidtová/P. Baxa/J. Paulík: Der Bronzehortfund aus Bratislava-Rusovce. Anodos. Studies of the Ancient World 2, Trnava 2002, 277-294.

Veliačik 2004 – L. Veliačik: Nové poznatky k štruktúre hradísk lužickej kultúry na severnom Slovensku. Študijné Zvesti AÚ SAV 36, 2004, 57-74.

RESUMÉ

A hoard of bracelets from Nitrianske Sučany, Prievidza district

The analyzed complex of finds comes from the mountainous environment of Central Slovakia settled by the bearers of the Lusatian Culture. It comprised four decorated rod bracelets which were bound by a bronze wire in two spots and according to the preserved remains, they were originally wrapped in a small leather bag (Figure 1). The finds belong to one type of bracelets with circular shape and cross-section (Figure 2). In the text, the finds are divided, with the emphasis on the decoration variability, into six variants (Pl. I: 1-9). In the hoard from Nitrianske Sučany, bracelets of first two variants are represented, as they are among the most frequent bracelets in the central European territory. The author follows their basic development line from the first finds form the end of the early Bronze Age to the dominant types in the Koszider horizon to the end of the Tumulus Cultures (Pl. I: 10-12). The analyzed type of bracelets became one of the leading types of the Ópályi horizon (*Mozsolics 1973*, 59) to the end of the older stage of the Urnfield Cultures as part of the continuing differentiation of individual bronze industry types on the interface of the middle and late Bronze Age.

A logical conclusion follows from the noteworthy concentration of annular bracelets in the hoard finds in the upper Tisza region suggesting existence of local production centres. The territory of south-eastern Slovakia with a remarkable accumulation of hoard finds is part, although small, of this cultural-geographical complex (Figure 3). The centre of bracelet production can be found at the territory of the Suciu de Sus Culture or the successive Berkesz-Demecser Culture (*Kemenczei 1984*, 28-39). With regard to the richness of the Piliny Culture's bronze industry, the lower frequency of annular bracelets in its find inventory from Slovakia is rather surprising. Thus, it is not clear, whether another group of such finds in the north of Slovakia is a sign accompanying the Piliny Culture's expansion northwards, to the sub-Tatras territory and further to southern Poland, or it is a result of the local production of the Gáva Culture (*Furmánek 2015*, 187-193). With regard to the above described situation, their occurrence in Central and Northern Slovakia, where their number has increased much recently, is rather unexpected. In the Lusatian territory and in the oldest horizon of hoards in the area, they might be a consequence of intense cultural and exchange contacts with the metallurgically developed environment of south-eastern Urnfield Cultures. They signal a possible course of trade routes and the author evaluates them as votive artefacts related to the places and rituals of the cult.

It follows from the analysis of the chronological affiliation of the evaluated bracelet type, that with regard to their uniform typological composition, the hoard of bracelets from Nitrianske Sučany can be only roughly dated to stages BD-HA1, taking the main occurrence of the second variant of bracelets rather in the older stage into consideration. A wider view of their European occurrence shows that they represent an important jewel type until the end

of the middle Bronze Age; it was produced parallel in variants in various production centres, in different cultural environments and in reaction to different qualitative and aesthetical demands of their users.

Captions

Figure 1. Nitrianske Sučany. Hoard of bronze bracelets. Drawing by: Z. Nagyová, photo by: L. Veliačik

Figure 2. Nitrianske Sučany. Rod bracelets. Drawing by: Z. Nagyová

Figure 3. Occurrence of bracelets with circular shapes and cross-secions, variants 1 and 2 in Slovakia: A – bracelets of variant 1 in hoards; B – bracelets of variant 2 in hoards; C – solitary finds of variant 1; D – solitary finds of variant 2. Authors: M. Kunová, L. Veliačik

Pl. I Representatives of bracelet variants with circular shapes and cross-sections and their most significant models from the middle Bronze Age. 1, 4, 6 – Blatnica; 2 – Nová Lesná; 3 – Malý Horeš; 5 – Viničky; 7 – Svidník; 8 – Slavkovce; 9 – Banka; 10 – Dunajská Streda; 11 – Hodejov; 12 – Salka. Drawing by: M. Novotná, Z. Nagyová

Translated by Viera Tejbusová

PhDr. Ladislav Veliačik, DrSc.
Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 21 Nitra, Slovenská republika
nrauveli@savba.sk

Tab. I. Zástupcovia variantov náramkov okrúhleho tvaru i prierezu a ich významnejších predlôh zo strednej doby bronzovej. 1, 4, 6 – Blatnica; 2 – Nová Lesná; 3 – Malý Horeš; 5 – Viničky; 7 – Svidník; 8 – Slavkovce; 9 – Banka; 10 – Dunajská Streda; 11 – Hodejov; 12 – Salka. Kresba: M. Novotná, Z. Nagyová

PUBLIKAČNÁ ETIKA ČASOPISU STUDIA HISTORICA NITRIENSIA

Vydavateľom časopisu Studia Historica Nitriensia (ďalej SHN) je Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre. Redakcia sídli na Katedre histórie FF UKF v Nitre, Hodžova 1, 949 01 Nitra. Aktuálnym šéfredaktorom je prof. Janka Hečková, CSc. Na stránkach časopisu sa publikujú originálne príspevky z oblasti histórie, archeológie, muzeológie. Úlohou redakčnej rady je zabezpečiť čo najvyššiu kvalitu publikovaných textov, ich originalitu a zabrániť porušovaniu autorskej etiky. Nižšie uvedené zásady vychádzajú z pravidiel Committee on Publication Ethics (COPE) http://publicationethics.org/resources/guidelines

1. Úloha šéfredaktora:

Šéfredaktor vykonáva prvé redakčné rozhodnutie, čiže predbežne posudzuje príspevky doručené na adresu redakcie, ich kompatibilitu s tematickým zameraním časopisu, ako aj ich vhodnosť pre zaradenie do recenzného konania. Vyradené sú príspevky, ktoré nezodpovedajú profilácii časopisu, nespĺňajú primárne požiadavky na vedecký text a evidentné porušujú etické princípy publikovania. Sporné prípady konzultuje s členmi vedeckej rady časopisu. Šéfredaktor môže od autorov požadovať nevyhnutné úpravy odovzdaných textov, napríklad jeho skrátenie, prepracovanie poznámkového aparátu v súlade s pokynmi pre autorov, prispôsobenie prípadného obrázkového materiálu publikačným a ekonomickým možnostiam časopisu.. Šéfredaktor má záverečné slovo pri zostavovaní jednotlivých čísel časopisu.

2. Úloha redakčnej rady:

Redakčnú radu časopisu SHN tvorí:

1. vedecká rada časopisu a
2. rozšírený redakčný kruh.

Členovia vedeckej rady časopisu sú renomovaní odborníci a autority z oblasti histórie, archeológie a muzeológie zo Slovenska aj zo zahraničia. Rozšírený redakčný kruh tvoria odborníci, ktorí sú prednostne oslovovaní pre potreby recenzného konania. Vedecká rada časopisu rozhoduje o publikovaní príspevku v časopise v prípade, že úspešne prejde recenzným konaním. Vedecká rada časopisu sa pri rozhodovaní o publikovaní, resp. nepublikovaní, opiera o recenzné posudky, vypracované oslovenými posudzovateľmi. Pri rozhodnutiach vedecká rada časopisu dbá na dodržiavanie všeobecne uznávaných etických princípov a akademickej praxe. Vedecká rada časopisu uverejňuje na web stránke etické zásady, zásady pre recenzné konanie a aj pokyny pre autorov, ktorými sa pri rozhodnutiach riadi. V prípade potreby môže vedecká rada časopisu tieto normatívy aktualizovať. Články v sekcii štúdie, rozhľady, materiály a diskusia prechádzajú jazykovou úpravou. Vedecká rada časopisu zabezpečí na stránkach časopisu zverejnenie opráv, reakcií zo strany vedeckej obce, prípadne ospravedlnení, ak dôjde k porušeniu etických princípov publikovania.

3. Úloha redakcie:

Redakcia dodržiava anonymnosť autorov, recenzných posudkov ako aj dôvernosť korešpondencie medzi autorom a redakciou. Redakcia neprijíma komerčné platené príspevky ani reklamné texty s výnimkou upozornenia na nové publikácie z tematických oblastí časopisu SHN, vydávané vydavateľom časopisu. Redakcia dbá na to, aby nedošlo ku konfliktu záujmov medzi autormi, recenzentmi a členmi vedeckej rady časopisu, resp. rozšíreného redakčného kruhu.

4. Proces posudzovania doručených rukopisov:

Doručené texty sú po prvotnom vytriedení šéfredaktorom časopisu pridelené dvom posudzovateľom. Vedecká rada vyberá posudzovateľov. Ak je posudzovateľ vybraný z prostredia mimo vedeckej rady časopisu alebo rozšíreného redakčného kruhu, budú mu spolu s textom zaslané aj zásady publikovania v časopise SHN. Texty sú anonymizované a prideľované dvom, v prípade kolízie názorov

trom, posudzovateľom. Autori a recenzenti zostávajú počas celej doby voči sebe anonymní. Redakcia využíva posudkový formulár, v ktorom sa oslovení recenzenti vyjadrujú k nasledovným oblastiam:
1. k obsahu, odbornosti a vedeckej úrovni textu;
2. štýlu a formálnym náležitostiam.
Recenzent môže text odporučiť na publikovanie, navrhnúť modifikáciu, prípadne úplne zamietnuť publikovanie textu. Ak je nutné príspevok modifikovať, prípadne je úplne zamietnuté jeho publikovanie musí posudzovateľ svoje rozhodnutie jasne zdôvodniť. Posudzovatelia sú povinní redakciu upozorniť, ak už bol príspevok publikovaný v inom časopise/monografii, prípadne je časť alebo celý text plagiátom, alebo sú informácie v texte zmanipulované. Týka sa to aj jazykových mutácii textu. Posudzovateľ môže odmietnuť vypracovať posudok na pridelenú štúdiu, o čom musí redakciu obratom informovať. Posudzovateľ sa zaväzuje, že bude pristupovať k posudzovaniu objektívne, vyhne sa invektívam na adresu autora posudzovaného príspevku. V prípade, že jeden z posudzovateľov text odporučí publikovať a druhý posudzovateľ ho zamietne, redakcia zabezpečí tretí, zmierovací posudok, ktorý vypracuje redakciou oslovený odborník. Konečné slovo v prípade sporných textov má šéfredaktor s vedeckou radou časopisu. Všetky príspevky publikované v časopise musia úspešne prejsť recenzným konaním, inak nemôžu byť publikované. Výnimku tvoria texty do rubrík kronika, recenzie a anotácie, kde o publikovaní rozhoduje šéfredaktor bez recenzného konania. V prípade, že chce autor publikovať recenziu na publikáciu svojho kolegu, musí o tom upovedomiť redakciu hneď pri jej doručení na adresu redakcie. Všetci posudzovatelia sa zaväzujú, že obsah recenzovaných rukopisov budú považovať za tajný, nezneužijú ich a žiadnu ich časť nepoužijú vo vlastných prácach skôr ako budú publikované a to s riadnym uvedením autorstva.

5. Etika autora:
Autor sa zaväzuje, že odovzdáva do redakcie originálny, pôvodný text, dovtedy nepublikovaný, založený na vlastnom archívnom alebo pramennom výskume. Predloženie rovnakého príspevku, ktorý bol už publikovaný inde (vrátane jazykovej mutácie) je považované za neetické. Výnimku tvorí prípad, ak bol príspevok výrazne prepracovaný alebo doplnený. V takom prípade je potrebné túto informáciu uviesť v poznámke, s konkrétnym označením kde bol už pôvodný príspevok publikovaný. Autori si od redakcie nemusia pýtať povolenie na opätovné publikovanie vlastných textov v monografiách potom, ako už boli publikované na stránkach časopisu SHN. Autor nesmie publikovať príspevok v inom časopise potom, ako už bol publikovaný v časopise SHN. Autor sa zaväzuje, že sa pripísaní textu riadil etickými zásadami, ktoré sú predpokladom toho, že žiadna časť textu alebo celý príspevok nie sú plagiátom a že výsledky svojho výskumu nezmanipuloval. Autor sa pri písaní príspevku riadi pokynmi pre autorov, ktoré sú zverejnené na web stránke časopisu SHN v slovenčine a angličtine a tiež v printovej verzii časopisu. Autor je povinný redakcii na vyžiadanie dokladovať, že získal povolenie využívať materiály, na ktoré sa vzťahujú autorské práva.

Publication Ethics of the Studia Historica Nitriensia Journal

The Studia Historica Nitriensia journal (hereinafter referred to as SHN) is published by the Constantine the Philosopher University. The address of the editorial office is the Department of History of the Philosophical Faculty of the Constantine the Philosopher University in Nitra, Hodžova 1, 949 01 Nitra. The current editor-in-chief is prof. Janka Hečková, CSc. The journal publishes original contributions dealing with history, archaeology, museology. The role of the editorial board is to guarantee the highest quality of the published texts, their originality and prevent breaching the authorship ethics. The rules below follow from the rules of the Committee on Publication Ethics (COPE) http://publicationethics.org/resources/gudelines

1. The role of the editor-in-chief
The editor-in-chief makes the primary editing decision, i. e. they do preliminary evaluation of the contributions delivered to the editorial office, their compatibility with the topic of the journal, as well as their suitability for reviewing process. The contributions which do not correspond with the topic of the journal, do not meet the primary criteria for scholarly articles and evidently breach the principles of publication ethics are denied. The editor-in-chief discusses disputable cases with the members of

the scientific board of the journal. They can ask the authors to make necessary changes in the submitted articles, e. g. shortening, rewriting footnotes in accordance with the authorship guide, adopting the figures to the publication and economic conditions of the journal. The editor-in-chief has the final word in editing individual issues of the journal.

2. The role of the editorial board

The editorial board of the SHN journal comprises:
1. the scientific board of the journal
2. wider editorial circle.

Members of the journal's scientific board are renowned experts and authorities in the fields of history, archaeology and museology from Slovakia as well as other countries. The wider editorial circle comprises experts who are preferably requested to review articles. The scientific board of the journal decides on publishing of the contribution in the journal if it passes the reviewing process successfully. Deciding on publishing or not publishing, the scientific board of the journal follows from the reviews elaborated by the reviewers. In their decisions, the scientific board regards generally accepted ethical principles and academic practice. On the website, the scientific board publishes the ethical principles, principles of the reviewing process and instructions for authors which are essential in their decisions. If necessary, the scientific board can update the norms. The articles in the section of studies, perspectives, materials and discussion are subject to language editing. The scientific board provides publishing corrections, reactions from the scientific community, or possible apologies on the pages of the journal, in case of breaching the publication ethics.

3. The role of the editorial board

The editorial board observes the anonymity of authors, reviews and confidentiality of the correspondence between the author and the board. The board does not accept paid commercial contributions or advertisements, with the exception of notes on new publications related to the topics of the SHN journal published by the journal's publisher. The board monitors possible conflicts of interest among authors, reviewers and members of the scientific board of the journal or its wider editorial circle.

4. The process of reviewing the submitted manuscripts

After the submitted manuscripts have been primarily classified by the editor-in-chief, they are assigned to two reviewers. The scientific board decides on the reviewers. If the reviewer is chosen outside the scientific board or the wider editorial circle, the publication principles of the SHN journal shall be sent to them together with the article. The articles are anonymous and assigned to two, in case of coliding reviews three, reviewers. The authors and reviewers remain anonymous to each other during the whole process. The editorial board uses a review form in which the reviewers comment on the following:
1. the content, expert and scientific level of the text;
2. style and form.

The reviewer can recommend the text for publishing, suggest modifications, or reject publishing. If it is necessary to modify the article or it is rejected, the reviewer must clearly justify their decisions. The reviewers must inform the editorial board if the article has been published in another journal/monograph, or it is wholly or partially copied or the information it contains is manipulated. This also applies to other language editions of the article. The reviewer can refuse to review the assigned study but must inform the editorial board immediately. The reviewer must be unbiased judging the reviewed articles, inoffensive to the author of the reviewed article. If one of the reviewers recommends the article for publication and the other one refuses it, the editorial board provides a third, conciliation review elaborated by an expert. In such case, the editor-in-chief and the scientific board of the journal have the final word. All articles published in the journal must successfully pass the reviewing process, otherwise they cannot be published. Articles published in the Chronicle, Reviews and Annotation sections are exceptions; the editor-in-chief decides on publishing without the reviewing process. If the author wants to publish a review of their colleague's work, they must inform the editorial board as soon as it has been delivered to the address of the editorial board. All reviewers must consider the content of the reviewed manuscripts confidential, they shall not abuse or use any of the articles' parts in their own works before these articles are published, they must declare the name of the author.

5. Author's Ethics

The author is obligated to submit an original unpublished article based on their own archive or resource research. Submitting an article which has been published before (including other language editions) is considered unethical. Considerably rewritten or completed articles are acceptable. The author must state such information in footnotes and specify where the original article was published. The authors do not need to ask the editorial board for permission to further publish their own texts in monographs after they have been published on pages of the SHN journal. The author must not publish the same article in another journal after it has been published in the SHN journal. Writing the text, the author must observe the ethical principles which ensure that no part of the text or the whole text are copied and they must not manipulate the results of their research. Writing the text, the author must observe the instructions for authors published on the SHN journal's webpage in Slovak or English as well as in the printed version of the journal. The author is obligated to prove their authorization to use materials protected by copyright if asked by the editorial board.

POKYNY PRE AUTOROV

Studia Historica Nitriensia je vedecký, recenzovaný časopis, ktorý vychádza 2x ročne. Uverejňuje pôvodné príspevky, výsledky bádateľskej činnosti autorov. Uzávierka je vždy 28. februára a 30. júla. Texty sú anonymne posúdené dvomi nezávislými posudzovateľmi. Autori budú o výsledku recenzného konania a rozhodnutí vedeckej redakčnej rady upovedomení najneskôr do 6 mesiacov od odovzdania príspevku. Autori zároveň súhlasia s uverejnením príspevku v databázach: CEEOL – Central and Eastern European Online Library; CEJSH – The Central European Journal of Social Sciences and Humanities; EBSCOhost; H-Soz-u-Kult – Humanities – Sozial und Kulturgeschichte.

Príspevky je možné zasielať elektronicky prípadne poslať poštou na CD:
elektronicky na adresu: shnnitra@gmail.com
poštou: redakcia Studia Historica Nitriensia, Katedra histórie FF UKF, Hodžova 1, 949 01 Nitra

Každý príspevok musí obsahovať:
- názov v slovenskom a anglickom jazyku
- meno autora
- pracovisko a stručné informácie o autorovi
- abstrakt v cudzom jazyku (angličtina) – min. 5-7 riadkov
- 5-6 kľúčových slov v slovenskom a anglickom jazyku
- vlastný text
- v prípade príspevkov v anglickom alebo nemeckom jazyku musí byť názov príspevku a abstrakt v slovenskom jazyku
- redakcia prijíma príspevky do sekcie štúdie v rozsahu maximálne 40 normostrán. Redakčná rada si vyhradzuje právo na zaradenie príspevku aj do inej sekcie časopisu (rozhľady, materiály, diskusia). Rozsah recenzie by mal byť 3 – 10 normostrán. Príspevky s menším rozsahom budú zaradené medzi anotácie.
- Obrázky (rozlíšenie min. 300×300 dpi, farebné/čiernobiele), tabuľky a grafy sa odovzdávajú v samostatnom súbore, ich vloženie do textu zabezpečí grafik. Obrázky, tabuľky a grafy musia byť očíslované, popísané a ku každému uvedený zdroj. V texte príspevku musí byť uvedená odvolávka na konkrétne obrázky, tabuľky alebo grafy.

- Každý príspevok (bez ohľadu na vedný odbor) musí mať poznámkový aparát pod čiarou a spĺňať nasledujúce požiadavky:

písmo: Times New Roman, 12
zarovnanie na obe strany
poznámkový aparát pod čiarou v nasledujúcej forme:

Odkaz na monografiu:
[1]HEČKOVÁ, Janka. Rimania & Germáni na strednom Dunaji. Nitra: FF UKF, 2005, s. 56.
[2]PEŠEK, Jan – BARNOVSKÝ, Michal. Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953. Bratislava: Veda, 1997, 311 s.

Odkaz na zborník ako celok:
[4]WIEDERMANN, Egon (ed.). Studia Historica Nitriensia 15. Nitra: FF UKF, 2010, 424 s.

Odkaz na štúdiu v zborníku alebo v kolektívnej práci:
[6]KIČKOVÁ, Adriana. Nadežda Konstantinovna Krupská (1869-1939).
In RUMAN, Ladislav et al. Desivé dejiny. Nitra: FF UKF, 2002, s. 431-435.

Odkaz na štúdiu publikovanú v periodiku:
[7]PALÁRIK, Miroslav. Osudy pamiatok pochádzajúcich zo židovského majetku za druhej svetovej vojny. In Historický časopis, 2011, roč. 59, č. 3, s. 515-534.

Odkaz na už uvedenú prácu:
[8]HEČKOVÁ, ref. 1, s. 37.

Odkaz na elektronický zdroj:
[10]KUCIANOVÁ, Anna. Personálie v elekronickej súbežnej Slovenskej národnej bibliografii. In Bibliografický zborník 2000 – 2001 [Online]. Martin : Slovenská národná knižnica, 2005, s. 136-139. Dostupné na internete: <http://www.snk.sk/nbuu/Zborník_2000_2001.pdf>

- ak nie je uvedené miesto vydania, rok vydania alebo vydavateľstvo, uvádzame: b. m., b. r., b. v.
- ak je viac miest vydania a len jeden vydavateľ, tak miesta vydania oddelíme bodkočiarkou a medzerou, napr. Bratislava; Martin: Osveta, 1956.
- skratka pre stranu je s.
- údaje ako je ročník časopisu, čísla zborníkov sa uvádzajú arabskými číslicami
- ak sú dokumenty v edíciách číslované, je potrebné okrem strán uviesť aj číslo dokumentu

Odkaz na archívny prameň

- presný názov archívu, názov fondu, ktorý ste študovali, prípadne aj roky, z ktorých agenda fondu pochádza, ďalej č. kartónu, z ktorého je dokument, signatúru dokumentu a slovná charakteristika dokumentu

Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA v BA), fond (ďalej f.) Ministerstvo školstva a národnej osvety (ďalej MŠANO), 1939 – 1945, kartón (ďalej k.) 52, č. j. 785. Nariadenie Ministerstva školstva a národnej osvety pre správy ľudových škôl zo dňa 12. 4. 1941.

Odkaz na dobovú tlač
Slovák, 5.12.1938, s. 3, názov článku.
Poznámka: ak ide o denník, uvádzame dátum výtlačku, ak ide o iné periodikum, uvádza sa rok, ročník, číslo, strana, prípadne názov článku. Ak má článok autora a ide nám o zdôraznenie tohto faktu, tak meno, názov a In.

Odkaz na antický prameň
V poznámke uvádzajte meno autora v najčastejšie používanej forme (CAESAR, TACITUS, SUETONIUS), názov diela v latinčine (aj keď bol originál v inom jazyku, napr. v gréčtine), nasleduje číslo knihy, kapitoly a paragrafu, ak je vyznačený
TACITUS. Annales II, 46.

Instructions for the authors of contributions in the Studia Historica Nitriensia journal

Studia Historica Nitriensia is a reviewed scientific journal issued semiannually. It publishes original contributions, results of investigation of the authors. The deadlines are 28 February and 30 July. The texts are anonymously reviewed by two independent reviewers. The authors shall be informed of the result of the reviewing process and of the decision of the scientific board within 6 months from the submission of the article. The authors also agree with publishing of their contributions in the following databases: CEEOL – Central and Eastern European Online Library; CEJSH – The Central European Journal of Social Sciences and Humanities; EBSCOhost; H-Soz-u-Kult – Humanities – Sozial und Kulturgeschichte.

Contributions can be sent electronically or by post, on a CD:
electronically to: shnnitra@gmail.com
by post to: Studia Historica Nitriensia Editorial Board (redakcia), Department of History of the Philosophical Faculty of CPU (Katedra histórie FF UKF), Hodžova 1, 949 01 Nitra

Each contribution must include:
- title in Slovak and English languages
- author's name
- workplace and brief information about the author
- abstract in a foreign language (English) – min. 5-7 lines
- 5-6 key words in Slovak and English languages
- text itself

If the text is written in English or German, the title of the contribution as well as the abstract must be written in Slovak.
For the section of studies, the editorial board accepts contributions of 40 pages max.
The editorial board reserves the right to publish the contributions in other sections of the journal (perspectives, materials, discussion). Reviews should contain 3-10 standard pages. Shorter contributions shall be classified as annotations.

Figures (resolution of min. 300×300 dpi, colour/black and white), tables and graphs must be submitted in a separate file. They shall be placed in the text by the graphic designer. Figures, tables and graphs must be numbered, with captions and stated source. The text of the contribution must contain the references to specific figures, tables and graphs.

Each contribution (regardless of the field of study) must include footnotes and meet the following standards:
- font: Times New Roman, 12
- justified
- footnotes in the following form:

Referring to a monograph:
[1]HEČKOVÁ, Janka. Rimania & Germáni na strednom Dunaji. Nitra: FF UKF, 2005, s. 56.

[2]PEŠEK, Jan – BARNOVSKÝ, Michal. Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953. Bratislava: Veda, 1997, 311 s.

Referring to a whole collection of papers:
[4]WIEDERMANN, Egon (ed.). Studia Historica Nitriensia 15. Nitra: FF UKF, 2010, 424 s.

Referring to a study in a collection or a joint work:
[6]KIČKOVÁ, Adriana. Nadežda Konstantinovna Krupská (1869-1939). In RUMAN, Ladislav et al. Desivé dejiny. Nitra: FF UKF, 2002, s. 431-435.

Referring to a study published in a periodical:
[7]PALÁRIK, Miroslav. Osudy pamiatok pochádzajúcich zo židovského majetku za druhej svetovej vojny. In Historický časopis, 2011, roč. 59, č. 3, s. 515-534.

Referring to a previously mentioned work:
[8]HEČKOVÁ, ref. 1, s. 37.

Referring to an electronic source:
[10]KUCIANOVÁ, Anna. Personálie v elekronickej súbežnej Slovenskej národnej bibliografii. In Bibliografický zborník 2000 – 2001 [Online]. Martin : Slovenská národná knižnica, 2005, s. 136-139. Dostupné na internete: <http://www.snk.sk/nbuu/Zborník_2000_2001.pdf>

If place or year of publication or the name of publisher are not stated, we write: n. a., n. p., n. d., n. p.
- If there are multiple places of publication and only one Publisher, the places are separated with a semicolon and a space, e. g. Bratislava; Martin: Osveta, 1956.
- p is short for page

• Information like volume of a journal, numbers of collections of papers are written in Arabic numerals.
• If the documents in the editions are numbered, it is necessary to write the number of the document, together with the pages

Referring to an archive source
exact name of the archive, name of the studied fund or the years which the agenda of the fund comes from, number of the carton with the document, document's signature and characteristics

The Slovak National Archive in Bratislava (hereinafter referred to as SNA in BA), fund (f) Ministry of Education and National Edification (Ministerstvo školstva a národnej osvety) (MŠANO), 1939 – 1945, carton (c) 52, u. no. 785. Regulation of the Ministry of Education and National Edification for the administrators of public schools from 12 April 1941.

Referring to a contemporary press
Slovák, 5.12.1938, s. 3, article title.

Note: If it is a daily, we state the date of the issue, if it is a different periodical, we state the year, volume, issue, page, title of the article. If the article has its author and we want to emphasize the fact, we also state the name, title and In.

Referring to an antique source
In the note, state the name of the author in the most frequently used form (CAESAR, TACITUS, SUETONIUS), title of the work in Latin (although the original was written in another language, e. g. Greek), number of the book, chapter and paragraph, if marked.

TACITUS. Annales II, 46.